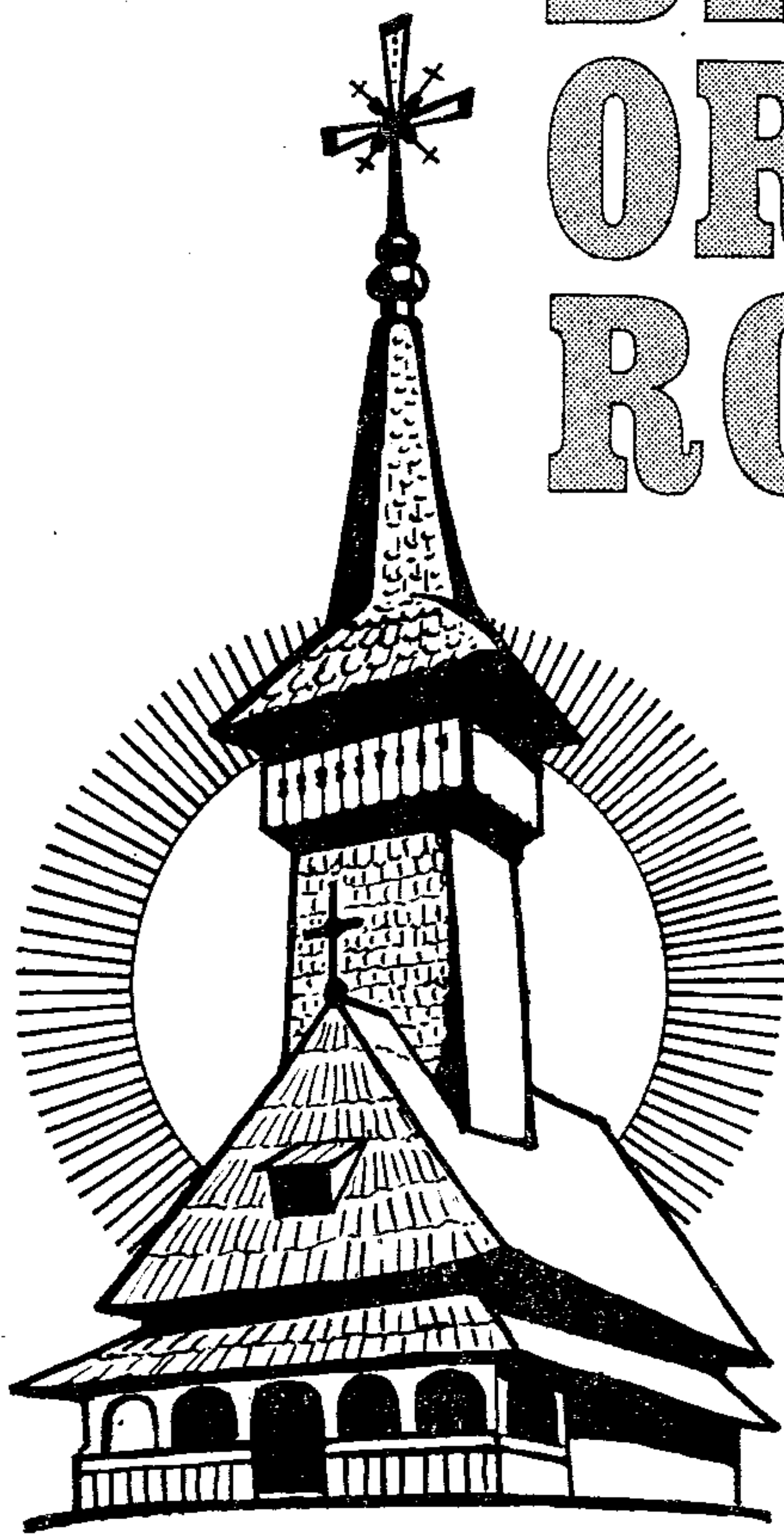

Preot prof. Dr. MIRCEA PĂCURARIU

ISTORIA BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

vol. 1

TIPĂRITĂ CU BINECUVINTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

I U S T I N

PATRIARHUL
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREȘTI — 1980

A B R E V I E R I

- An. Acad. Rom.,** = Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii
M.S.I., s.t. Istorice, seria, tomul
A C M I T = Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice — Tran-
 silvania, Cluj
A I I C = Anuarul Institutului de Istorie din Cluj
B C M I = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucu-
 rești
B O R = Biserica Ortodoxă Română, București
C L = Cercetări de Lingvistică, București
G B = Glasul Bisericii, București
L L = Limbă și Literatură, București
L R = Limba Română, București
M A = Mitropolia Ardealului, Sibiu
M B = Mitropolia Banatului, Timișoara
M M S = Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
M O = Mitropolia Olteniei, Craiova
R B = Revista Bibliotecilor, București
R E S E E = Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
R I = Revista Istorică, București
R I R = Revista Istorică Română, București
R M M = Revista Muzeelor și Monumentelor, București
R R H = Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
R S I A B = Revista Societății Istorice-Arheologice-Bisericești
R T = Revista Teologică, Sibiu
S C B = Studii și Cercetări de Bibliologie, București
S C D B = Studii și Cercetări de Documentare și Bibliologie,
 București
S C I A = Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
S C I L = Studii și Cercetări de Istorie Literară, București
S C I L F = Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor,
 București
S C I V = Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
S C I V A = Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie,
 București
S C L = Studii și Cercetări Lingvistice, București
S L L F = Studii de Limbă Literară și Filologie, București
S M I M = Studii și Materiale de Istorie Medie, București
S T = Studii Teologice, București

I n t r o d u c e r e

A

OBIECTUL, DEFINIȚIA, ÎNSEMNĂTATEA, SCOPUL, METODA DE CERCETARE ȘI PERIODIZAREA ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Înainte de a intra în tratarea cursului de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, este necesar să facem o *introducere* în această disciplină istorică-teologică. Introducerea în studiul nostru este de două feluri: *introducere formală sau tehnică* și *introducere materială*. Prima se ocupă cu obiectul, definiția, însemnătatea, scopul, metoda de cercetare, împărțirea, disciplinele auxiliare, izvoarele și literatura Istoriei Bisericii Române, deci cu probleme formale, tehnice și metodologice. Introducerea materială constituie primul capitol din cursul nostru, în care este prezentată apariția creștinismului în lume, precum și starea politică, economică și socială a Daciei în vremea pătrunderii noii învățături creștine pe teritoriul ei. Cu alte cuvinte, introducerea formală ne inițiază în obiectul, natura și metodele de lucru ale studiului nostru, pe când introducerea materială ne pregătește pentru înțelegerea capitolelor următoare.

Obiectul. Un alt lucru ce se impune de la început, în cadrul cursului nostru, este acela de a lămuri însăși noțiunea sau cuvântul *istorie*. Cuvântul grecesc *ιστορία* însemna cercetare, informare și chiar povestire. Verbul *ιστορέω* însemna a căuta să știi, a ști, a cunoaște, ceea ce arată și dorința de a ști, dar și cunoașterea însăși. Romanii au adoptat cuvântul *historia*, cam cu aceeași accepțiune de povestire, descriere. Din grecește și latinește, cuvântul a pătruns apoi în multe alte limbi, atât ca *întâmplare* cât și ca *povestire*.

Astăzi, cuvântul *istorie* are două sensuri: unul obiectiv și altul subiectiv. În sens *obiectiv*, istoria este viața din trecut, totalitatea faptelor

întâmplare sau istoria ca fapt, iar în istoria bisericească viața din trecut a Bisericii. În sens *subiectiv* sau *tehnic*, istoria este *cercetarea și expunerea științifică a faptelor istorice, adică studiul vieții istorice.*

Desigur, punctul central al istoriei este omul ca ființă rațională, liberă, activă și socială, capabil de organizare, de cultură și progres social.

Istoria, ca știință, poate să se ocupe atât cu dezvoltarea în timp a întregii omeniri, cât și cu a unei părți din ea, aflată pe un anumit teritoriu sau numai cu dezvoltarea unui singur popor.

De asemenea, istoria poate avea ca obiect numai o anumită instituție. Astfel, ea poate avea ca obiect și *Biserica*, fie Biserica întreagă, fie unele Biserici naționale, fie anumite confesiuni creștine. Deci, putem vorbi de o *Istorie a Bisericii universale*, iar în cadrul acesteia de o *Istorie a Bisericii Ortodoxe Române*.

Istoria Bisericii Ortodoxe Române cercetează și expune începuturile creștinismului pe teritoriul Patriei noastre, organizarea Bisericii Ortodoxe Române în epoca feudală, mișcările culturale și artistice care s-au desfășurat în cadrul Bisericii, viața și activitatea ierarhilor mai însemnați, starea morală, culturală și materială a preoțimii în trecut și participarea ei la luptele poporului nostru pentru dreptate socială și libertate națională, legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe sau eterodoxe și cu statul, în decursul veacurilor, monumentele de artă bisericească etc., fapte urmărite pe întreg teritoriul Patriei noastre. Toate acestea alcătuiesc *obiectul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române*.

Pe baza celor enunțate mai sus, putem da următoarea definiție: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române este disciplina teologică și istorică — în același timp — care cercetează critic și înfățișează sistematic viața creștină la români și dezvoltarea pe care a luat-o Biserica românească în cursul veacurilor, în toate locurile care alcătuiesc Patria noastră, precum și raporturile ei cu celelalte Biserici și confesiuni creștine.*

După o altă definiție, Istoria Bisericii Ortodoxe Române este disciplina care studiază și descrie viața și acțiunea Bisericii Ortodoxe în țara noastră, atât în dezvoltarea ei internă, cât și în raporturile ei externe.

Reiese din această definiție că disciplina noastră *prin obiect* face parte din *teologie*, iar *prin metodă* face parte din *istorie*.

Denumirea disciplinei noastre nu este aceeași la toți istoricii. Unii au denumit-o *Istoria bisericească a românilor* (Filaret Scriban, I. Lu-

paș), *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (N. Iorga), *Istoria vieții bisericești a românilor* (S. Reli), alții mai simplu : *Istoria Bisericii Române* (N. Dobrescu și manualul universitar al lui Gh. I. Moiescu, Șt. Lupșa și Al. Filipașcu). Socotim mai potrivită denumirea din urmă sau cea de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*.

Însemnătatea studiului Istoriei Bisericii Ortodoxe Române reiese din însuși rolul pe care l-a îndeplinit Biserica în trecutul poporului nostru.

1. Cum e firesc, Biserica a avut — și are și în prezent — un rol *religios-moral*, anume pe acela de a sădi în sufletele credincioșilor credința în Dumnezeu și dragostea față de aproapele, îndemnându-i să fie întru toate următori ai învățăturilor Mîntuitorului. Prin învățătura și prin slujitorii ei, Biserica a întărit și a mîngîiat sufletește pe strămoșii noștri, a făcut din ei buni creștini, oameni evlavioși, religioși, cu frică de Dumnezeu și cu dragoste față de semenii. Cu toate că în trecut majoritatea preoților noștri au fost oameni fără o pregătire cărțurărească deosebită, ei au izbutit să facă acest lucru prin pilda vieții lor, fiind oameni cu o viață morală înaltă și însuflețiți de o credință puternică. Este explicabil atunci de ce au fost unii ierarhi, preoți și credincioși care au avut o credință atît de puternică încît și-au jertfit viața pentru Hristos și pentru Ortodoxie (ex. martirii din sec. IV în Dobrogea, Sfinții Ierarhi Ilie Iorest și Sava Brancovici, Cuvioșii Mărturisitori Sofronie, Visarion și Oprea în Transilvania, în sec. XVII—XVIII și alții).

2. Biserica noastră a îndeplinit apoi un însemnat *rol cultural*, care s-a manifestat sub felurite forme :

a) *Cele dintîi manuscrise* copiate pe pămîntul țării noastre (Nicomid de la Tismana, manuscrisele din timpul lui Ștefan cel Mare etc.), la început în slavonește și apoi în românește, au fost texte de slujbă și de învățătură bisericească. Tot așa și *primele cărți tipărite*, în slavonește și în românește (Macarie, Dimitrie Liubavici, Filip Moldoveanul, diaconul Coresi etc.), au fost cele de slujbă bisericească. Se înțelege că și aceia care se osteneau cu copierea manuscriselor sau cu tipărirea de cărți făceau parte, de regulă, din cler.

Prin traducerea și tipărirea de cărți bisericești în românește (diaconul Coresi, mitropoliții Simion Ștefan al Transilvaniei, Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Ștefan și Antim Ivireanul ai Ungrovlahiei etc.), s-au pus *bazele limbii literare românești*, înțeleasă de românii de pretutindeni. Încetul cu încetul, limba cărților bisericești a ajuns să fie

tot mai frumoasă, mai mlădioasă, mai plină de expresivitate, mai apropiată de limba literară de azi.

Prin tipăriturile de cărți bisericești care circulau în toate ținuturile locuite de români s-a ajuns implicit și la *întărirea conștiinței de unitate națională* la românii din Muntenia, Moldova și Transilvania. La acest lucru au contribuit mai cu seamă frumoasele prefețe ale vechilor noastre cărți bisericești, adresate tuturor românilor (*Cazania lui Varlaam, Noul Testament* de la Alba Iulia ș.a.).

b) *Primele lucrări cu caracter laic* s-au scris tot prin osteneala unor slujitori ai Bisericii. Astfel, primele cronici s-au scris de călugări și preoți pe lângă mănăstiri și biserici (*Letopisețul de la Putna, Cronicile episcopilor Macarie și Eftimie, a călugărului Azarie*, în Moldova, *Cronograful lui Mihail Moxa* în Țara Românească, *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului* de protopopul Radu Tempea II, în Transilvania, *Cronica Banatului* de protopopul Nicolae Stoica din Mehadia ș.a.). Primele încercări de versificare în românește se datoresc mitropolitului Dosoftei al Moldovei (*Psaltirea în versuri, Poemul cronologic despre domnii Moldovei*, traducerea unei drame în versuri, din grecește).

c) *Primele școli* — elementare, medii sau superioare — au apărut în tinda bisericilor și a mănăstirilor noastre, pregătind dieci pentru cancelariile domnești sau copiști de manuscrise. În dezvoltarea culturii românești au avut un rol deosebit școala de pe lângă biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului (sec. XV), școala de la mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, întemeiată de Vasile Lupu, școala de la Sfântul Sava din București, întemeiată de Constantin Brîncoveanu și atâtea altele în secolele XVIII și XIX. În condițiile de viață din Transilvania, diferite de cele din Muntenia și Moldova, Biserica a fost aceea care a organizat școli elementare aproape în fiecare sat, cunoscute sub numele de școli confesionale.

d) Organizând primele școli, era firesc ca și *primele manuale școlare* să fie scrise tot de oamenii Bisericii: *Bucoavna* de la Alba Iulia din 1699, *Bucoavna* mitropolitului Iacob Putneanu din 1755, *Aritmetica* și *Geografia* episcopului Amfilohie al Hotinului (1795), mai târziu manualele școlare scrise la îndemnul mitropoliților Veniamin Costachi al Moldovei și Andrei Șaguna al Transilvaniei.

e) Biserica din Transilvania a contribuit la dezvoltarea presei românești, prin *Telegraful Român* la Sibiu (1853), *Biserica și Școala* la Arad (1877), *Sionul Românesc* la Viena (1862) ș.a., a sprijinit înființarea

de asociații culturale și artistice românești (de pildă *Astra*, înființată la stăruințele lui Andrei Șaguna, în 1862).

Iată dar că Biserica a îndeplinit, în trecut, un însemnat rol cultural, fiind un factor de progres în acest domeniu.

3. Biserica a organizat și primele așezăminte de *asistență socială*. Bolnițele de pe lângă mănăstiri nu erau altceva decât un fel de spitale sau azile pentru călugării bătrâni și bolnavi, dar și pentru oamenii din popor, care îndurau aceleași suferințe. Sînt cunoscute spitalele de la Putna, Argeș, Bistrița Olteniei, Cozia (sec. XVI), spitalele de la Dragomirna, Sadova, Hurezi, spitalul din Suceava, fondat de mitropolitul Anastasie Crimca (secolul XVII), cele de la Colțea, Antim și Pantelimon din București, Sfîntul Samuil din Focșani, apoi spitalul și farmacia de la Precista Mare din Roman, înființate de egumenii Gherasim și Varolomeu Putneanul, ajutați și de Veniamin Costachi, pe atunci episcop la Roman (toate în secolul XVIII), spitalul din Tg. Neamț, înființat de starețul Neonil de la Neamț (secolul XIX) ș.a.

4. Biserica din Transilvania și-a adus contribuția la îndrumarea poporului în *probleme economice-agricole sau meșteșugărești*, prin publicarea de lucrări de popularizare a cunoștințelor agricole, prin înființarea de bănci populare, cooperative, tovărășii agricole, asociații de meseriași, școli de meserii etc.

5. O contribuție însemnată a avut Biserica și la *dezvoltarea artei românești*. Ridicarea de lăcașuri de închinare a dus la înflorirea arhitecturii, picturii, sculpturii, broderiei, argintăriei etc. Unii vlădici au avut un rol hotărîtor în această privință, sfătuind pe domnitori să ridice lăcașuri de închinare, alții rînduind ei înșiși pictarea unor mănăstiri, ca Teofan I și Grigorie Roșca la Voroneț, sau chiar ctitorind biserici și mănăstiri, din care unele sînt dintre cele mai interesante sub raport arhitectonic și pictural. De pildă, episcopul Macarie al Romanului a ctitorit mănăstirea Rîșca, mitropoliții Gheorghe Movilă — Sucevița, Anastasie Crimca — Dragomirna, Antim Ivireanul — mănăstirea Antim, episcopul Calinic al Rîmnicului — Frăsineiul etc.

6. Slujitorii Bisericii au avut un rol de seamă în cultivarea *dragostei de patrie* sau a patriotismului în sufletele credincioșilor. Mitropoliții erau sfetnici ai domnitorilor și, uneori, locțiitori de domni. Alteori vlădicii celor două țări erau trimiși în fruntea unor solii diplomatice peste hotare (Isaia al Rădăuților, Eftimie III al Ungrovlahiei, Luca al Buzăului, Teofil al Rîmnicului, Varlaam al Moldovei etc.).

Slujitorii Bisericii (ierarhi, călugări sau preoți de mir) au participat la mișcările și răscoalele cu caracter național și social ale poporului român. Amintim numai pe cei care au luptat în oastea lui Mihai Viteazul, pe protopopul Lupu Șandru din Borșa Maramureșului, care a distrus o oaste tătarască în fruntea păstoriților săi (1717), pe preoții care s-au alăturat răscoalei conduse de Horia, Cloșca și Crișan (1784). Iar în secolul XIX, preoțimea, dând dovadă de un fierbinte patriotism, a fost alături de popor în toate momentele de seamă din istoria sa: Răscoala lui Tudor Vladimirescu din 1821, Revoluțiile din 1848, Unirea Principatelor, Războiul de independență din 1877, Procesul Memorandului din 1894, Răscoala țăranilor din 1907 și apoi Unirea Transilvaniei cu România la 1 Decembrie 1918.

7. Biserica Ortodoxă Română a susținut și alte Biserici creștine, mai ales pe cele căzute sub dominație otomană. Ea și-a îndeplinit acest rol prin tipărirea de cărți în limbile greacă, slavă, arabă, georgiană și bulgară, dar mai ales prin ajutoarele materiale acordate, aproape o jumătate de mileniu, bisericilor, mănăstirilor, școlilor și așezămintelor de asistență socială din Balcani și Orientul Apropiat. Astfel, în Țara Românească și Moldova, au funcționat câteva tipografii grecești, sprijinite de domnii și ierarhii români, la Cetățuia-Iași, București, Snagov, Râmnic, Tîrgoviște. Antim Ivireanul a tipărit cărți în limba arabă, pentru credincioșii din Patriarhia Antiohiei, iar unul din ucenicii săi a fost trimis în Iviria (Georgia-Gruzia), unde a tipărit cărți în limba georgiană, la Tbilisi. În secolul XVIII s-au tipărit alte câteva cărți arabe la Iași și București. În 1806 s-a tipărit la Râmnic prima carte în limba bulgară, iar la 1828 prima ediție a *Noului Testament bulgar*, la București.

Începînd cu a doua jumătate a secolului XIV pînă în a doua jumătate a secolului trecut, actele timpului ne oferă știri prețioase despre contribuția Țării Românești și a Moldovei, precum și a Bisericii românești la susținerea celor 20 de mănăstiri mari și a multor schituri de la Muntele Athos. Cu ajutor românesc s-au zidit aici biserici noi, parclise, chilii, la care se adaugă dani în bani, manuscrise, icoane, veșminte, vase liturgice, precum și așa numitele «închinări» de mănăstiri românești către mănăstirile de la Athos. De aceleași ajutoare s-au bucurat mănăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mănăstirile de la Meteore din Grecia Centrală, alte mănăstiri din Grecia, din insulele grecești, Patriarhiile din Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, unele așezăminte bisericesti din Bulgaria, Serbia și Ucraina. Aceste a-

jutoare românești au avut un rol pozitiv în istorie, pentru că, ocrotind Bisericile naționale din țările aflate sub stăpîniri politice străine, au sprijinit însăși lupta acestor popoare pentru cultură și independență națională.

Din toate acestea, se desprinde constatarea că Biserica și-a adus un aport însemnat la sporirea patrimoniului cultural și artistic al țării, la îndeplinirea idealurilor poporului român de unitate statală și independență națională, dar și la sprijinirea luptei de eliberare națională a popoarelor din Balcani și Orientul Apropiat.

Iată de ce se impune obligația pentru fiecare slujitor al altarului de a cunoaște cât mai temeinic trecutul Bisericii sale.

Scopul. Studiul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române în învățămîntul nostru teologic urmărește, în primul rînd, pregătirea cât mai temeinică a viitorilor slujitori ai Bisericii strămoșești. Cunoașterea trecutului Bisericii, ai cărei slujitori vor fi și studenții teologi, va constitui pentru ei un imbold puternic de a munci cu și mai multă rîvnă, pentru ca să fie la înălțimea înaintașilor lor, ale căror pilde vrednice de urmat ni le înfățișează studiul Istoriei Bisericii Române. Cunoașterea trecutului Bisericii noastre va îndemna pe viitorii ei preoți să o iubească din toată puterea sufletului lor, să se dăruiască cu și mai multă rîvnă slujirii aproapelui și — împreună cu credincioșii pe care-i vor păstori — să nu precupețească nici o osteneală și nici o jertfă pentru binele și fericirea Bisericii și a Patriei.

Marele istoric *Nicolae Iorga* (1871—1940) spunea că «nimic nu poate fi mai folositor pentru ca preoții noștri să înlăture anumite ispite, pentru ca ei să cultive anumite îndeletniciri potrivite cu demnitatea și chemarea lor, nimic nu poate fi mai priincios pentru a-i face să înțeleagă marea misiune culturală, socială și națională care li se impune, legătura strînsă ce trebuie să păstreze cu poporul, cultul de artă și carte cu care sînt datorii, mîndria la care au drept îndată ce vor urma bunele tradiții, decît priveliștea unei vieți organizate, aproape milenare, în cursul căreia mitropoliții, episcopii, egumenii și așa de adeseori și smeriții călugări ori umilii preoți de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învățătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfîntă, cu o artă în legătură cu gustul și nevoile lui, au sprijinit statul fără să se lase a fi înghițiți de dînsul, au călăuzit neamul pe drumurile pămîntului fără a-și desface ochii de la cer și au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei românești — dînd istoriei noastre cărtu-

rari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostași, mucenici și sfinți» (N. Iorga, Prefața la *Istoria Bisericii românești*, ed. II, București, 1929, p. 4—5).

Metoda de cercetare. Spre a putea întocmi în mod științific un curs de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* sau o altă lucrare de acest gen, este necesar să cunoaștem, întâi de toate, care sînt cerințele fundamentale pe care trebuie să le îndeplinească orice lucrare istorică :

1. *Să se întemeieze pe izvoare*, adică orice informație trebuie să se fundamenteze pe un izvor, pe o mărturie istorică : document, cronică, inscripție etc. Fără existența și cercetarea acestora nu se poate face istorie științifică, de aceea s-a și spus pe drept cuvînt : pas de documents, pas d'histoire.

2. *Să fie critică*, adică faptele care ne sînt prezentate de izvoare să fie supuse unei interpretări, unei tratări critice, spre a se vedea ce poate fi primit și ce trebuie respins. Adeseori izvoarele cuprind și greșeli. Acest lucru se întîmplă mai ales în cazul cronicilor, căci cronicarul, îmbrățișînd și epoci mai îndepărtate de el, n-a avut putința de a se informa temeinic, așa cum s-a informat asupra timpului sau a epocii în care a trăit el însuși. Alteori, simpatiile sau antipatiile personale îl fac să prezinte faptele într-alt fel decît așa cum s-au întîmplat în realitate. Rostul criticii este tocmai de a înlătura greșelile și de a restabili adevărul istoric.

Critica istorică este de două feluri : externă și internă. Cea externă stabilește autenticitatea sau neautenticitatea documentului, prin constatarea autorului, a locului și timpului în care s-a scris. Critica internă sau de interpretare face analiza documentului respectiv, pentru a stabili înțelesul lui exact și gradul de încredere pe care îl merită. Istoricul bisericesc trebuie să supună acestei critici nu numai documentele, ci și cărțile și studiile obișnuite, căci adeseori scrisul teologilor este influențat de interese confesionale.

3. *Să fie genetică*, adică istoricul să nu se mărginească la cunoașterea faptelor din studiul documentelor, ci pentru înțelegerea lor, el trebuie să le privească în geneza și evoluția lor, studiind cauzele, antecedentele, legăturile și urmările lor. Orice fapt istoric are antecedentele și urmările lui, fiind condiționat, în desfășurarea sa, de stările existente. Istoricul trebuie să cunoască toate acestea, pentru ca să poată explica și prezenta faptele în logica lor, în adevărata lor lumină.

4. *Să fie obiectivă, adică nepărtinitoare sau imparțială.* Istoricul trebuie să fie lipsit de prejudecăți personale, să expună cinstit, sincer, să

dorească să spună adevărul, să nu fie condus de interese personale sau de altă natură, aplicînd principiul istoricului roman Tacitus : «sine ira et studio» (fără ură și părtinire). Obiectivitatea nu trebuie să ducă însă la dependență față de părerile unora și la teama de a recunoaște adevărul istoric împotriva altora.

5. *Să fie sistematică*, adică faptele să fie prezentate într-o anumită rînduială, la locul și la timpul lor, în legătură strînsă între ele, arătînd înlănțuirea lor firească, închegînd un tot unitar. Deci istoricul coordonează și prezintă faptele într-un tot, alegînd pe cele de interes istoric și integrîndu-le în mersul istoriei, la locul și după importanța lor. O simplă îngrămădire de date, o masă informă de fapte, în care adevărul nu iese la iveală, iar împrejurările care au generat faptele nu reies din expunere, nu este istorie.

6. *Să fie expusă pe înțelesul cititorului*, într-o formă atrăgătoare, cu talent literar. Un istoric nu se poate mărgini numai la erudiție, la critici judicioase de documente, ci trebuie să aibă darul expunerii, al coordonării și al unificării, darul de a prezenta trecutul într-o formă atrăgătoare, de a-l învia, de a ne prezenta o epocă și oamenii ei ca pe ceva viu, ceva ce a fost reintegrat în viață. Cu alte cuvinte, istoricul trebuie să îmbine în chip armonios erudiția și obiectivitatea cu frumusețea expunerii ; deci să satisfacă și adevărul, dar și binele și frumosul.

Periodizarea sau împărțirea Istoriei Bisericii Ortodoxe Române este o necesitate metodică, pentru studiu. Imensa materie a istoriei Bisericii noastre nu poate fi stăpînită și prezentată deodată în totalitatea și complexul ei de succesiune și de cuprins. De aceea ea se împarte în interes de studiu.

Împărțirea studiului nostru este de două feluri : logică (sau după conținut) și cronologică (sau după timp). Prima constă în împărțirea mulțimii de fapte istorice în diferite categorii, pe tipuri, după caracteristicile lor comune. Cealaltă este împărțirea pe perioade istorice, caracterizate prin anumite tendințe sau însușiri.

Deși istoria se desfășoară fără oprire, ea variază cu fiecare generație de oameni, schimbîndu-și treptat aspectul. Marile înnoiri istorice, ideile noi, descoperirile, invențiile, revoluțiile politice și sociale produc o schimbare în desfășurarea istoriei, o îndrumează spre noi tendințe și realizări. Tot așa, în viața Bisericii se observă mișcare, schimbare, îmbogățire, care permite împărțirea cronologică a istoriei sale.

În cadrul disciplinei noastre se aplică ambele împărțiri : logică și cronologică. Adică, materia se tratează studiind pe capitole diferite evenimente, manifestări spirituale etc., în cadrul epocilor stabilite prin împărțirea cronologică. Deci cele două criterii se folosesc împreună, urmărindu-se cunoașterea tuturor formelor de manifestare ale Bisericii românești. Desigur, în împărțirea cronologică trebuie să ținem seama și de împărțirea istoriei României, căci istoria Bisericii s-a dezvoltat paralel cu istoria poporului român, condiționându-se reciproc.

Pe baza celor spuse mai sus, socotim că întreaga istorie a Bisericii Ortodoxe Române poate fi împărțită în următoarele cinci perioade :

P e r i o a d a î n t î i a începe cu răspîndirea învățaturii creștine pe teritoriul de formare a poporului român (sec. II) și se sfîrșește în jurul anului 600, odată cu pătrunderea slavilor pe teritoriul Patriei noastre. Este perioada de organizare a primelor comunități creștine și a primelor instituții bisericești superioare. În această perioadă nu avem o Biserică românească propriu-zisă, ci una «daco-romană», adică a părinților poporului român. Subîmpărțirile din această perioadă se pot face cronologic sau geografic (la sud și la nord de Dunăre).

P e r i o a d a a d o u a se ocupă cu istoria Bisericii noastre în sec. VII—XIV. Este perioada primelor formațiuni politice românești, încheiată cu unificarea lor în cele două state românești independente, Țara Românească și Moldova. Pe plan bisericesc se continuă lucrarea de organizare și de unificare bisericească, terminînd cu recunoașterea canonică a Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei de către Patriarhia ecumenică (1359 și 1401). Subîmpărțirile se pot face cronologic și geografic.

P e r i o a d a a t r e i a (secolele XIV—XVIII), corespunzînd pe plan politic, cu «epoca medievală» (feudală). În acest timp s-a desăvîrșit organizarea canonică a Bisericii din Țara Românească, Moldova și Transilvania, a înflorit cultura bisericească în limba slavonă și română (manuscrise, tipărituri, opere originale etc.). s-a dezvoltat arta bisericească (arhitectură, pictură, arte decorative), a înflorit monahismul, s-au încheiat legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, care au fost ajutate materialicește de domnii din Țara Românească și Moldova. În Transilvania, Biserica Ortodoxă a ieșit biruitoare în lupta sa cu catolicismul și protestantismul. Începînd cu această perioadă, pe lîngă subîmpărțirile de ordin cronologic, se fac și subîmpărțirile de ordin geografic cunoscute : Țara Românească, Moldova și Transilvania.

Cronologic, această perioadă poate fi subîmpărțită astfel : a) pînă la unirea lui Mihai Viteazul ; b) de la Mihai Viteazul pînă la începutul

secolului al XVIII-lea; c) de la 1711/1716 pînă în 1821, la revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (epoca fanariotă). În Transilvania, ultima subperioadă corespunde cu «dezbinarea» care a avut loc în sînul Bisericii Ortodoxe românești în anul 1701, cînd unii preoți și credincioși au fost nevoiți să îmbrățișeze uniația.

Perioada a patra, de la începutul secolului al XIX-lea pînă în 1918, corespunzînd cu epoca modernă din istoria Patriei. Se pot folosi subîmpărțirile: a) 1821—1859, epoca domniilor pămîntene și b) 1859—1918, epoca unificării politice și bisericești în noul stat România, cînd au avut loc o serie de reforme bisericești și s-a proclamat autocefalia Bisericii noastre.

În Transilvania, perioada respectivă poate fi subîmpărțită în: a) 1810—1848, epoca de refacere a Bisericii Ortodoxe Române după asupririle din secolul al XVIII-lea din partea autorităților habsburgice; b) 1848—1918, epoca lui Andrei Șaguna și a urmașilor lui sau epoca reorganizării bisericești ortodoxe, împreună cu o seamă de realizări, în ciuda condițiilor vitrege de viață de pînă în 1918.

Perioada a cincea, de la 1918 pînă azi, este epoca contemporană a Bisericii Ortodoxe Române, de la făurirea Statului român unitar (1 decembrie 1918) pînă azi. Se poate subîmpărți cronologic în: a) 1918—1948, epoca organizării Bisericii Ortodoxe Române pe întreg cuprinsul României și ridicarea ei la rangul de Patriarhie și b) 1948 pînă azi, arhipăstorirea Patriarhilor Justinian și Iustin, marcată prin marile înfăptuiri bisericești din zilele noastre, în noile condiții de viață din Patria noastră.

BIBLIOGRAFIE

A. D. XENOPOL, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899; ERNST BERNHEIM, *Einleitung in die Geschichtswissenschaft*, Leipzig, 1907; ERNST BERNHEIM, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, ed. VI, 1908, X+842 p.; CH. V. LANGLOIS, *Introduction aux études historiques*, ed. III, Paris, 1925; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Introducere în studiile istorice (metodologie istorică)*, Curs ținut la Facultatea de Litere din București, în 1929—30, București, 1930, 432 p. (litografiat); N. IORGA, *Introducere în studiile istorice*, București, 1933; CONSTANTIN I. ANDRESCU, *Știință și tehnică în istorie*, în rev. «Hrisovul», an. IV, 1944, p. 5—59; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1943, 384 p.; L. HALPHEN, *Introduction à l'histoire*, 2-e édition, Paris, 1948; HENRI IRENÉE MARROU, *L'histoire et ses méthodes*, Paris, 1960; *L'histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, Bruges, 1967, XVIII + 1773 p.; LEON E. HALKIN, *Initiation à la critique historique*, 3-e édition, Paris 1963; POMPILIU TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, L + 478 p.; IOAN LUPAȘ, *Scrieri alese I. Introducere*, ediție îngrijită, note și comentarii de Acad. Ștefan Pascu și Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1977, 259 p.

NICOLAE DOBRESCU, *Leția de deschidere a cursului de Istoria Bisericii Române...*, București, 1908, 20 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Rolul Bisericii în trecu-*

tul românesc, București, 1909, 20 p.; TEODOR M. POPESCU, *Rolul istoriei în înțelegerea creștinismului*, București, 1927; TEODOR M. POPESCU, *Confesionalism și obiectivitate în istoria bisericească*, în «Revista de istorie bisericească», Craiova, an. I, nr. 1, 1943, p. 19—30; TEODOR M. POPESCU, *Îndrumări metodice pentru studenții teologi*, în ST, an. VIII, nr. 7—8, 1956, p. 490—530. MARIO RUFFINI, *L'opera della Chiesa Ortodossa Romena nella creazione della lingua litteraria nazionale*, în «Orientalia Christiana Periodica», Roma, an. XXXII, fasc. I, 1966, p. 181—223; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, București, 1977, 71 p.

B

ȘTIINȚELE AUXILIARE ALE ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Pentru ca să poată scoate faptele istorice din izvoare autentice și apoi să le înfățișeze cu deplină pricepere și fără părtinire, un istoric bisericesc are nevoie de anumite discipline ajutătoare sau auxiliare. Se înțelege că el trebuie să aibă cunoștințe temeinice de teologie și de istorie. Dintre disciplinele teologice, trebuie să cunoască în primul rând *Istoria bisericească universală*, întrucât disciplina noastră este o ramură a ei. Dintre studiile istorice, trebuie să cunoască *Istoria românilor*, căci viața Bisericii Ortodoxe a fost, în trecut, strâns legată de viața poporului român, încât istoria Bisericii nu poate fi studiată separat de istoria poporului român.

Dintre celelalte discipline istorice, va trebui să cunoască *Bizantinologia*, pentru cunoașterea legăturilor pe care le-a avut Biserica noastră cu Bizanțul — recte cu Patriarhia ecumenică —, dar și cu Bisericile de limbă greacă, și *Slavistica*, pentru cunoașterea istoriei popoarelor slave învecinate și a legăturilor de tot felul pe care le-au avut țările noastre cu ele, *istoria popoarelor învecinate*, cu care poporul nostru a avut legături în decursul veacurilor (de pildă, istoria Ungariei și a fostului imperiu habsburgic, pentru o mai bună cunoaștere a istoriei Bisericii românești din Transilvania).

Se înțelege că istoricul bisericesc trebuie să cunoască și limbile greacă, slavă și latină, în care au fost redactate multe din piesele care constituie azi izvoarele studiului Istoriei Bisericii noastre.

În afară de acestea, este necesar ca istoricul bisericesc să aibă temeinice cunoștințe de *Istoria literaturii române*, *Istoria artei românești* și *Istoria dreptului românesc*, pentru că anumite capitole din aceste discipline aparțin și Istoriei Bisericii Ortodoxe Române. De pildă, marii ierarhi cărturari Varlaam, Dosoftei, Antim Ivireanul etc. sînt studiați într-un curs de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, dar și într-un curs de Istoria literaturii române vechi. Tot așa, arta bisericească medievală cu toate ra-

murile ei (arhitectură, pictură, sculptură, broderie, argintărie, miniaturistică etc.) nu se studiază numai în cadrul unui curs de Istoria artei, ci și în cadrul cursului nostru.

Vechile noastre legiuiri (pravilele), care au circulat pe tot cuprinsul pământului românesc sau legiuirile feudale care au fost în uz în Transilvania (Tripartitul lui Werböczi, *Approbatae et Compilatae Constitutiones*), trebuie să fie studiate și de istoricul bisericesc, pentru a cunoaște organizarea bisericească din trecut, instanțele de judecată bisericească, atribuțiile judecătorești ale clerului etc.

În afară de acestea, Istoria Bisericii Ortodoxe Române face apel și la științele auxiliare sau ajutătoare pe care le folosește istoria laică.

Arheologia (*ἀρχαῖος* = vechi, *ὁ λόγος* = cuvânt) este știința care se ocupă cu sesizarea, descoperirea, studierea și valorificarea istorică a rămășițelor păstrate în pământ — sau, uneori, la suprafața lui —, în vederea reconstituirii trecutului. După o altă definiție — mai concisă — arheologia este știința care se ocupă cu urmele trecutului, reprezentate prin monumente.

Deși arheologia ca disciplină aparte a științei istorice datează de abia din prima jumătate a secolului XIX, ea a luat în ultimul timp un avânt deosebit, încît putem vorbi azi de mai multe ramuri ale ei: 1. *arheologia preistorică* — se ocupă cu urmele materiale ale celor mai vechi locuitori ai pământului; 2. *clasică* — se ocupă cu monumentele lumii antice: asiro-babiloniene, egiptene, grecești, romane — inclusiv cele romane de pe teritoriul României; 3. *medievală* (feudală) — se ocupă cu monumentele evului mediu (azi se vorbește și de o arheologie prefeudală); 4. *modernă* — se ocupă cu monumentele epocii respective. Pe lângă acestea, putem vorbi și de o *arheologie creștină*, care se ocupă cu studierea antichităților, a monumentelor și artei vechi creștine. Pe plan bisericesc universal, putem vorbi de două perioade ale ei: a) înainte de Constantin cel Mare († 337), cînd elementele arheologiei creștine provin în cea mai mare parte din necropolele subterane, catacombele sau cimitirele care s-au descoperit în ținuturile imperiului roman; b) după Constantin cel Mare, cînd obiectul arheologiei îl constituie lăcașurile de cult creștine (bazilici). Astfel de bazilici au rămas și pe teritoriul de azi al Patriei noastre, îndeosebi în Dobrogea.

Credem că nu greșim cînd afirmăm că o parte din *arheologia medievală* de la noi ar putea fi numită *arheologie creștină sau bisericească*, din moment ce marea majoritate a monumentelor care intră în sfera ei de cercetare sînt de interes bisericesc.

Geografia istorică ($\eta\ \gamma\eta$ = pământ, $\gamma\rho\acute{\alpha}\varphi\omega$ = scriu, descriu) se ocupă de localizarea faptelor, cu identificarea de locuri transmise de texte, în care s-au petrecut anumite fapte. Pentru a înțelege cât mai deplin un fapt istoric, el trebuie pus în legătură cu *locul* în care s-a petrecut. Cunoașterea cetăților sau a ținuturilor — cu numirile lor vechi — în care au luat naștere primele comunități creștine, în care au pătimit primii martiri, în care s-au clădit vechi bazine ori s-au înființat scaune episcopale, nu se poate face decât cu ajutorul geografiei bisericești.

Mijlocul cel mai lesnicios care ne stă la îndemână este studierea hărților și atlaselor istorice, în care sînt trecute orașe, sate sau ținuturi legate de istoria poporului și a Bisericii noastre. *Cartografia* este tehnica și arta de a întocmi hărți, iar o ramură a acesteia este cartografia istorică.

În legătură cu geografia trebuie pusă și *toponomastica* (sau toponimia), care studiază originea, sensul, forma și evoluția numelor proprii de locuri. Unele din ele pot ajuta la cunoașterea unor stări de lucruri bisericești (de pildă toponimicile Mînăstire, Chilie etc. arată că acolo exista în trecut o așezare monahală).

Demografia istorică ($\delta\acute{\epsilon}\mu\omicron\varsigma$ = popor, $\gamma\rho\acute{\alpha}\varphi\omega$ = scriu) este disciplina care studiază statistic problemele referitoare la numărul, mișcarea, structura și repartiția geografică a populației umane. În istoria bisericească, vechile statistici (numite și conscripții sau catagrafii) ne ajută să cunoaștem numărul preoților și al credincioșilor într-o anumită perioadă, precum și emigrările unora din ei dintr-o țară românească în alta.

Cronologia ($\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ = timp; $\lambda\acute{o}\gamma\omicron\varsigma$ = cuvînt, vorbire) este disciplina care studiază diferitele forme în care s-a măsurat și socotit timpul, raportate apoi la sistemul după care ne orientăm astăzi. Altfel spus, cronologia are ca obiect stabilirea exactă a datelor, a evenimentelor istorice sau a documentelor. Se înțelege că istoria nu poate fi studiată fără să țină seama de cronologie, care îi formează întregul schelet. Desigur, prea multe date ar face-o greu de urmărit, dar nu-i mai puțin adevărat că și lipsa lor ne-ar face să nu o înțelegem.

Pentru a face o muncă utilă studiului istoriei bisericești, este necesar să cunoaștem principiile sistemului cronologic practicat în zilele noastre și pe cele ale feluritelor sisteme de datare anterioare, ca să putem înțelege și raporta la cronologia actuală elementele cronologice care constituie datele documentelor vechi. Trebuie să avem mereu în

vedere faptul că numai un document cu o dată precisă de apariție poate fi pus în circulație științifică, pe când un document cu emitentul și data de redactare necunoscute nu folosește la nimic.

Trecînd peste diferitele sisteme cronologice, adică de măsurare a timpului și împărțirea lui în ani, luni, săptămîni și zile, vom indica, în cele ce urmează, principalele «ere» folosite în cursul veacurilor. O serie de «ere» s-au folosit în lumea veche păgînă și mai tîrziu : era olimpiadelor, la greci (de 4 ani, de la 776 î.Hr.) ; era de la întemeierea Romei (ab Urbe condita, 754 î.Hr.) ; era seleucidă (312 î.Hr., de la întemeierea statului seleucid) ; era lui Dioclețian (sau a martirilor, de la 284 d.Hr., anul urcării pe tron a lui Dioclețian) ; era hegirei (622, 16 iulie, data refugiului lui Mahomed de la Mecca la Medina).

Pentru studiul nostru ne interesează două «ere» :

a) *Era bizantină*, numită și constantinopolitană sau «de la Adam». A fost folosită mai întîi în sec. VII d.Hr. în cîteva lucrări și a intrat apoi în cancelaria împăraților bizantini, de unde a trecut la slavii sud-dunăreni, la ruși (au folosit-o pînă la 1700, sub Petru I) și la români (Țara Românească și Moldova). Începutul ei convențional s-a fixat la 1 septembrie 5509 î.Hr., numărînd deci pînă la anul 1 î.Hr. 5508 ani de la facerea lumii. Această eră este întrebuițată de obicei în datarea documentelor noastre scrise în limbile slavă, greacă sau română, fiind folosită pînă prin secolul XVIII. Dacă vrem să transformăm datele erei bizantine în anii erei noastre, trebuie să scădem 5508 ani din anii facerii, dacă datele sînt între 1 ianuarie și 31 august și 5509 ani, dacă datele sînt între 1 septembrie și 31 decembrie.

b) *Era creștină*, introdusă în sec. VI de călugărul Dionisie cel Mic (Exiguus), originar din Sciția Mică, adică din Dobrogea de azi. Numără anii de la nașterea lui Hristos, dar cu o eroare de aproximativ 4 ani. Cu toată eroarea calculului dionisian, acest sistem cronologic s-a impus încă din evul mediu la cele mai multe popoare europene, iar cu timpul s-a generalizat și la necreștini. În documente apare sub diferite forme : anul mîntuirii, anul Domnului, anul de la naștere, anul de la întrupare.

În ce privește calendarul, Biserica creștină a adoptat calendarul iulian, numit așa după numele împăratului Iulius Caesar, care a făcut o cunoscută reformă calendaristică în anul 46 î.Hr. Neexistînd o concordanță deplină între calendarul astronomic (ceresc) și cel iulian, Biserica romano-catolică a făcut o reformă calendaristică în 1582, în timpul papii Grigorie XIII, în sensul că a desființat decalajul de 10 zile existent atunci între cele două calendare și s-a ajuns la o echivalență aproape

perfectă între anul civil și solar. Reforma aceasta s-a numit gregoriană după numele papii (stilul nou). Noul calendar a fost adoptat apoi de numeroase state ale lumii. Bisericile Ortodoxe s-au folosit însă de calendarul iulian (vechi) pînă după primul război mondial, cînd, în 1923, într-o conferință ținută la Constantinopol, s-a hotărît o nouă «îndreptare» a calendarului iulian, mai desăvîrșită față de cea din 1582. Treptat, Bisericile Ortodoxe au adoptat noul calendar iulian îndreptat (Biserica noastră l-a adoptat din 1924).

Epigrafia (ἐπι = pe; γράφω = scriu) este știința care se ocupă cu căutarea, transcrierea exactă, descifrarea și interpretarea inscripțiilor, și anume a celor de pe material dur, sau — mai concis — este știința care se ocupă cu studierea inscripțiilor (ἐπιγραφὴ în limba greacă și inscriptio în limba latină). Epigrafia antică (clasică) și medievală sînt auxiliare prețioase ale studiului Istoriei Bisericii Române. Cea clasică — cu inscripții în limbile greacă și latină — este legată mai mult de începuturile creștinismului la noi (de cînd au rămas numeroase inscripții mai cu seamă funerare). Cea medievală, cu inscripții în limbile slavă, greacă și română, privește evul mediu (orînduirea feudală) și are ca obiect de studiu feluritele inscripții scrise pe piatră, cărămidă, lemn, tencuială, ceramică etc. sau brodate pe veșminte și alte obiecte de cult (clopote, potire etc.). Se înțelege că epigrafistul trebuie să cunoască și limba inscripțiilor respective.

Paleografia (πάλαιος = vechi; γράφω = scriu), termen pus în circulație de învățatul francez Bernard Montfaucon, în lucrarea sa *Paleographia graeca* (1780). Paleografia este disciplina științifică auxiliară a istoriei, care ne arată cum se poate citi corect un text vechi, cum se poate data un text vechi lipsit de dată și cum se poate deosebi un text fals de un text autentic. Se ocupă numai cu studiul a două categorii de texte — manuscrise și documente — scrise pe pergament sau hîrtie, spre deosebire de epigrafie, care studiază scrisul numai pe materiale tari, ca piatra, lemnul, metalul etc. Mai nou, tinde să se formeze o nouă disciplină, *codicologia* (codex-is), care se ocupă numai de manuscrisele vechi.

Paleograful nu se poate limita numai la citirea sau descifrarea unui text, ci el trebuie să cunoască și *materialul*, pe care s-a scris, *cu ce* s-a scris (instrumentul de scris), precum și *cum* s-a scris (majuscul, minuscul etc.).

Pentru Istoria Bisericii Române ne interesează îndeosebi *paleografia slavo-română* (are ca obiect textele slave scrise în sec. X—XVIII pe

teritoriul patriei noastre sau în alte regiuni, dar scrise de români sau care privesc pe români), *paleografia greacă* (texte scrise în grecește pe teritoriul patriei noastre) și *paleografia chirilică-românească* (texte românești scrise în alfabetul chirilic, pînă în 1863). Pentru Transilvania, putem vorbi de o *paleografie latină*, întrucît majoritatea actelor eminate de regii maghiari erau scrise în această limbă. Dat fiind faptul că în cancelariile noastre s-a scris în mai multe limbi (slavă, greacă, latină), paleograful român va trebui să aibă cunoștințe suficiente și din limbile respective (în 1862—1865 Fr. Miklosich a publicat la Viena un *Lexicon paleoslavico-graeco-latinum*, pe care-l putem încă folosi).

Diplomatica (lat. diploma) este o disciplină auxiliară înrudită cu paleografia. Ne arată regulile și principiile care, în trecut, au dus la elaborarea și redactarea actelor socotite ca izvoare ale istoriei. Deci, pe cînd paleografia se ocupă cu studierea caracterelor externe ale textelor scrise pe pergament sau hîrtie, diplomatica se ocupă și cu studiul particularităților interne, deci are un cîmp de cercetare mai larg. O altă deosebire între ele este și aceea că pe cînd paleografia are ca obiect de studiu două mari categorii de texte — manuscrisele și documentele — în obiectul diplomaticeii intră numai o parte din textele cunoscute sub numele de documente și anume *actele* sau documentele cu caracter juridic.

În legătură cu paleografia și diplomatica stă și *arhivistica* (archivum), disciplină auxiliară care se ocupă cu organizarea arhivelor, adică a depozitelor de acte privitoare la o familie, o instituție, un ținut sau o țară. Istoricul bisericesc trebuie să cunoască atît organizarea unei arhive, cît și depozitele mari arhivistice — din țară și de peste hotare — din care își poate culege materialul necesar pentru lucrările sale.

O disciplină apropiată de paleografie și diplomatică este *sfragistica* sau *sigilografia*, adică studiul pecetilor sau ștampilelor care se aplicau pe acte (grec. σφραγίσις, lat. sigillum = pecete). Interesează și pecetele eparhiilor, mînăstirilor, parohiilor sau cele personale ale unor demnitari bisericești.

Heraldica este o disciplină auxiliară a istoriei, care se ocupă cu studiul stemelor statelor, caselor domnitoare, familiilor nobiliare, organizațiilor, orașelor etc. O ramură a ei este heraldica bisericească, pentru că au existat — și există — și steme folosite de înalții ierarhi, de centrele eparhiale sau alte instituții bisericești. Stemele ierarhilor apar, de regulă, pe foile unor cărți tipărite din dispoziția lor. Cuprindeau fie

figurarea hramului instituției respective, cu simboluri creștine (crucea, cîrja, mitra etc.) și cu inițialele ierarhului, dar și reprezentări de factură heraldică propriu-zisă, laice. Se cunosc stemele mitropoliților Petru Movilă, Ștefan, Antim Ivireanul, Andrei Șaguna etc.

Filologia și lingvistica. Filologia este știința care se ocupă cu studiul textelor vechi și al operelor literare din punctul de vedere al limbii, al influențelor suferite, al modului în care ni s-au transmis, al autenticității lor, precum și cu editarea lor, iar lingvistica se ocupă cu studiul limbii și al legilor ei de dezvoltare. Deci lingvistica nu este decât o ramură a filologiei. Cu ajutorul acestora, istoricul bisericesc poate studia vechiul grai bisericesc — întâlnit în tipăriturile vechi — dar poate culege și dovezi privitoare la originea și vechimea creștinismului românesc.

Bibliologia (τὸ βιβλίον = carte ; λόγος = cuvînt, studiu) se ocupă cu studiul scrisului și al cărții, ca fenomen al vieții social-culturale, cu istoria ei, tehnica de reproducere (scris, tipar), hîrtia, legătura, punerea în circulație și conservarea cărții. Pe un istoric bisericesc îl interesează, în primul rînd, vechile noastre tipărituri bisericești, precum și studiile care s-au scris asupra acestora. Ele au fost publicate în marea lucrare *Bibliografia românească veche* (4 vol. București, 1903—1944) a lui Ion Bianu, Nerva Hodoș (vol. I—III) și Dan Simonescu (vol. IV).

Etnografia și folclorul. Etnografia (τὸ ἔθνος-ους = popor, neam ; γράφω = scriu) — disciplină istorico-geografică — studiază felul de viață al popoarelor, originea și răspîndirea lor teritorială, urmărind evoluția lor materială și spirituală (cultură și artă populară, obiceiuri etc.). Folclorul sau folcloristica (din engl. folklore ; folk = popor și lore = înțelepciune) este disciplina care studiază creațiile și tradițiile populare.

În alt sens, prin folclor înțelegem totalitatea tradițiilor, a obiceiurilor și a producțiilor artistice, literare, muzicale, coregrafice, create și răspîndite de popor. Amîndouă interesează și disciplina noastră, întrucît multe din creațiile cultural-artistice ale poporului nostru în trecut erau legate de credința sa ortodoxă (ex. obiceiurile la naștere, nuntă, înmormîntări). Ele au fost cercetate de preoții folcloriști Simion Florea Marian, Teodor Bălășel, G. Dumitrescu-Bistrița și de alții — clerici sau mireni.

BIBLIOGRAFIE

AURELIAN SACERDOȚEANU, *Științele auxiliare ale istoriei*, în vol. *Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1945, p. 7—26; C. BĂLAN, *Nouvelles recherches dans le domaine des disciplines auxiliaires de l'histoire*, în RRH, nr. 2, 1963; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Sarcinile științelor auxiliare ale istoriei*, în «Revista Arhivelor», IX, 1, 1966, p. 17—46; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Arhivistica*, București, 1970, 331 p.

Documente privind Istoria României, Introducere, vol. I—II, București, 1956, 670+638 p. (studiile: Damian P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română*; Sigismund Jakó, *Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII—XV)*; Emil Vîrtosu, *Din paleografia chirilică românească*; Al. Elian, *Elemente de paleografie greco-română*; Ion Ionașcu și Francisc Pall, *Elemente de cronologie*; Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*; Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania*; Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*; Sigismund Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania*); EMIL VÎRTOSU, *Paleografia româno-chirilică*, București, 1968, 346 p.; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Orientări în paleografia română*, în «Revista Arhivelor», XI, nr. 1., 1968, p. 3—34; SIGISMUND JAKÓ și RADU MANOLESCU, *Scrisoarea latină în evul mediu*, București, 1971, 184 p. (toate indică și bibliografia mai veche).

I. DONAT, *Geografia ca mijloc de cunoaștere în istorie*, în «Studii», revistă de istorie, an. XX, nr. 6, 1967, p. 1145—1161.

NICOLAE DRĂGANU, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928, II + 178 p.; D. CONSTANTINESCU, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1964, 470 p.; IORGU IORDAN, *Toponimia românească*, București, 1964, XXV + 528 p.; E. PETROVICI, *Toponimie et histoire*, în RRH, an. IV, nr. 1, 1965, p. 3—13; AL. GRAUR, *Nume de locuri*, București, 1972, 223 p.

AL. BĂRBAT, *Statistica și monografia în cadrul metodei istorice*, în «Observatorul social-economic», Brașov, an. XIII, nr. 4—6, 1946, p. 480—507.

G. RETEGAN, *Demografia, știință socială independentă*, în «Revista de Statistică», an. XV, nr. 4, 1966, p. 100—104; ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Istorie și demografie*, în «Studii», revistă de istorie, an. XX, nr. 5, 1967, p. 933—946; AL. PESCARU, *Elemente de demografie*, București, 1968, 203 p.; L. MOLDOVAN, *Registrelle parohiale din Transilvania*, în «Revista de Statistică», an. XVII, nr. 11, 1968, p. 52—60; ȘTEFAN PASCU, *Populație și societate*, Sub redacția... Cluj, 1972, 356 p.; ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Demografia dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, 171 p.

STELIAN METZULESCU, *Pagini de istorie religioasă reprezentate în cartografie și sigilografie (sec. XIV—XVII)*, G.B., an. XX, nr. 5—6, 1961, p. 528—588; STELIAN METZULESCU, *Reprezentări și inscripții religioase aflate pe steagurile din trecutul țărilor românești*, în G.B., an. XX, nr. 9—10, 1962; DAN CERNOVODEANU, *Heraldica bisericească în țările române*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 7—8, 1975, p. 162—968+28 fig.; MARIA DOGARU, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic*, București, 1976, 182 p.

ȘTEFAN PASCU, *Istorie și etnografie*, în «Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei», II, 1959—1961, p. 13—21; HENRI H. STAHL, *Etnografie și istorie*, în «Revista de Etnografie și Folclor», 11, nr. 1, 1966, p. 3—12; OVIDIU BÎRLEA, *Folclor și istorie* în «Revista de Etnografie și Folclor», an. XI, nr. 1, 1966, p. 13—25; ALEXANDRU MATEI, *Etnografia și arhivistica*, în «Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei», 1971—1973, p. 21—47; ION VLĂDUȚIU, *Etnografia românească. Istorie, cultură materială*, București, 1973, 508 p.

C

IZVOARELE ISTORIEI
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Am arătat în primul capitol că pentru a putea întocmi o bună lucrare de istorie bisericească, ea trebuie — între altele — să fie întemeiată pe izvoare. Ce înțelegem prin izvor istoric? În mod obișnuit răspun-

dem că este o știre sau o informație care relatează sau amintește un fapt istoric, înțelegînd prin aceasta, de regulă, o informație scrisă. După o definiție mai științifică și mai corespunzătoare, *prin izvor istoric înțelegem materialul documentar de orice fel care poate servi la cunoașterea faptelor istorice.*

Izvoarele se pot împărți, după originea, caracterul și forma lor, în mai multe categorii: *originale* (numite și directe) și *derivate* (sau indirecte); *oficiale* și *particulare*; *scrise* și *nescrise*.

Cunoașterea și folosirea izvoarelor are o importanță majoră pentru studiul istoriei în general, pentru că «ele sînt mărturii materiale și spirituale despre exigența, acțiunea, rolul și importanța oamenilor, precum și a instituțiilor și a ideilor care au făcut istoria». Istoria nu se poate cunoaște și scrie fără studiul lor critic (Ch. Seignobos: «pas de documents, pas d'histoire»). Studiul izvoarelor formează, de regulă, obiectul cercetărilor erudiților, a specialiștilor în cunoașterea și valorificarea lor. O parte din izvoarele scrise (deci cele documentare propriu-zise) au fost editate pînă acum, altele sînt inedite, păstrîndu-se în diferite arhive și biblioteci.

Izvoarele Istoriei Bisericii Ortodoxe Române se pot grupa în mai multe categorii :

I. PERIOADA ÎNȚIIA (SECOLELE II—VI)

Pentru această perioadă Istoria Bisericii Române are multe categorii de izvoare comune cu Istoria Bisericii Universale, începînd cu Sfînta Scriptură și continuînd cu literatura patristică și postpatristică. Iată izvoarele principale pentru această perioadă și împărțirea lor :

A. Izvoare nescrise sau arheologice

În cazul disciplinei noastre, ne interesează monumentele și alte materiale arheologice paleocreștine (bazilici, obiecte de cult etc.), descoperite mai cu seamă în Dobrogea (fosta Scythia Minor), dar și în alte părți ale țării, de arheologii români : Grigore Tocilescu, Vasile Pârvan, Constantin Daicoviciu, Ion Barnea, Dumitru Tudor ș.a. Rezultatele cercetărilor lor au apărut în diferite publicații de specialitate sau în lucrări aparte (rev. *Dacia*, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, *Materiale și Cercetări Arheologice*, *Acta Musei Napocensis* ș.a.).

B. Izvoare scrise

1. *Izvoare epigrafice* (inscripții vechi creștine). Ieșit la iveală tot prin săpături arheologice sau prin descoperiri întîmplătoare, materialul epigrafic constituie un izvor scris foarte prețios pentru studiul nostru,

întrucât multe inscripții (mai ales funerare) cuprind nume de creștini. S-au publicat pînă acum două mari colecții de inscripții : a) *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG) a lui Aug. Boeckh (4 vol. 1828—1877), înlocuită apoi cu colecția intitulată *Inscriptiones Graecae* (IG) în mai multe volume ; b) *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) în 16 vol. Pe noi ne interesează CIL vol. III cu 2 tomuri, Berlin, 1873, care cuprinde inscripții latine descoperite în fosta provincie Dacia și în Scythia Minor (Dobrogea). Recent au fost publicate *Inscripțiile Daciei romane*, 2 vol. București, 1975—1977. Cele creștine au fost studiate de Vasile Pârvan în *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Buc., 1911, de Ion Barnea în studiul său *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții* (ST, VI, nr. 1—2, 1954, p. 65—112) și recent de Emilian Popescu, *Inscripții grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976.

2. *Izvoare patristice* (operele Sfinților Părinți și scriitori bisericești). Cea mai de seamă colecție de asemenea lucrări este a abatelui Jacques Paul Migne : *Patrologiae cursus completus*, în două serii : a) Series latina (de la Tertulian, sec. II—III, pînă la papa Inocențiu III, † 1216), cu 221 volume (ultimele 4 sînt indice), Paris, 1844—1864 și b) Series graeca (de la Părinții apostolici pînă la sinodul de la Ferrara Florența 1438—1439), cu 161 vol., text grec și traducere latină, Paris, 1857—1866. Această colecție uriașă, de 382 volume, nu aduce lucruri noi sub raport editorial, fiindcă ea reeditează cele mai bune ediții patristice anterioare. De atunci încoace au apărut numeroase alte colecții patristice, fie în limbile originale, fie în traducere. Menționăm, între altele, colecția intitulată *Sources chrétiennes*, inaugurată de Henri de Lubac și Jean Daniélou la Paris, în 1942, în care se continuă și azi publicarea de scrieri patristice (au apărut peste 250 volume).

Pentru studiul nostru ne interesează operele istoricilor bisericești : Eusebiu de Cezareea, Socrate, Sozomen și Teodoret al Cirului, precum și unele scrisori ale Sfîntului Vasile cel Mare care cuprind referiri la viața creștină în ținuturile dunărene.

3. *Izvoare hagiografice* (actele martirilor și viețile sfinților) au fost de asemenea publicate în diferite colecții. Cele mai cunoscute sînt : J. Bollandus et socii, *Acta sanctorum*, Anvers, din 1643, ediție nouă la Paris, 1854—1910 (64 vol.), cu completări în *Analecta Bollandiana* (începînd din 1882) ; *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, editat de Hippolyte Delehaye, Bruxelles, 1902 ; H. Leclercq, *Les martyrs*, Paris,

1902—1911, 11 vol.; Rudolf Knopf și Gustav Krüger, *Ausgewählte Martyrerackten*, ed. III, Tübingen, 1929; *Biblioteca Hagiographica Latina*, ed. Socii Bollandiani, t. I—II, Bruxelles, 1949; *Biblioteca Hagiographica Graeca*, ed. François Halkin, ed. III, t. I—III, Bruxelles, 1957.

La noi s-au publicat *Vieți de sfinți* încă din sec. XVII. Amintim cele 4 volume publicate de mitropolitul Dosoftei al Moldovei sub titlul: *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682—1686; *Viețile sfinților*, în 12 volume, publicate la mănăstirea Neamț, în 1807—1815, retipărite la București — Căldărușani, 1835—1836, 12 vol. și alte ediții, mai noi. Episcopul Gherasim Timuș a publicat un *Dicționar aghiografic*, București, 1898, iar pr. prof. Liviu Stan, o lucrare despre *Sfinții români*, Sibiu, 1945.

În aceste Acte martirice sau *Vieți de sfinți* găsim și unele relatări privitoare la cei ce au primit cununa muceniciei în părțile Dunării de jos, îndeosebi la începutul secolului IV, în timpul persecuției împăratului Dioclețian.

4. *Actele sinoadelor* au fost de asemenea publicate în mai multe colecții. Amintim colecția lui J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio* (pînă la sinodul de la Ferrara — Florența), 31 vol., Florența — Veneția, 1759—1798, reeditată și continuată pînă în 1902 de J. B. Martin și L. Pétit, vol. 32—53 (59), Paris-Leipzig, 1901—1927; Ed. Schwartz, *Acta Conciliorum oecumenicorum*, Strasbourg-Paris-Leipzig din 1914, 13 vol.; J. Albergio, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi și H. Jedin, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, Freiburg im Breisgau — Bâle, 1962. Texte și studii se găsesc la Ch. J. Hefele și H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, 1907—1952.

Canoanele formulate de Sinoadele ecumenice și particulare au fost editate — între alții — de G. Ralli și M. Potli, *Sintagma dumnezeieștilor și sfintelor canoane*, 6 vol., Atena, 1852—1859 (grecește). La noi, au fost editate canoane în *Pravila cea mică*, Govora, 1640, *Pravila cea Mare* de la Tîrgoviște, 1652, *Pidalionul de la Neamțu*, 1844, *Enhiridion de canoane*, de Andrei Șaguna, Sibiu, 1871, *Canoanele cu comentarii*, de Nicodim Milaș, 2 vol., Arad, 1930—1931, traducere din sîrbește. Mărturisirile de credință și Simboalele Sinoadelor ecumenice au fost publicate, dintre ortodocși, de profesorii Ioan (Irineu) Mihălcescu (Leipzig, 1904) și Ioan Karmiris (ed. II, 2 vol., Atena, 1961—1962).

Întrucît unele din actele sinoadelor și canoanele lor conțin referiri și la ținuturile dunărene, acestea intră între izvoarele studiului Istoriei

Bisericii Ortodoxe Române. De un real folos pentru cercetări este și lucrarea lui Le Quien, *Oriens Christianus*, Paris, 1740, 3 vol., cu date prețioase asupra vechilor episcopii sud-dunărene din sec. IV—VI, folosită și de Petru Maior în *Istoria Bisericii românilor*, Buda, 1813. Tot așa Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, continuat de J. Coleti, *Martyrologium Illyricum*, 8 vol., Veneția, 1780—1819. Menționăm că fragmentele din lucrările Sfinților Părinți și scriitori bisericești, din Actele martirice și din hotărârile Sinoadelor ecumenice privitoare la viața creștină de pe teritoriul Patriei noastre au fost editate și traduse în românește în culegerea intitulată *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României)*, vol. II, București, 1970, XXII + 768 p.

II. PERIOADELE II—IV EPOCA MEDIE ȘI MODERNĂ

A. Izvoare nescrise (arheologice)

Sînt importante cu deosebire pentru perioada a doua (sec. VII—XIV), cînd izvoarele scrise sînt mai sărace. Arheologia feudală este o disciplină științifică relativ nouă, la noi, din anii regimului socialist. Săpăturile arheologice, efectuate întîi la vechile centre romano-bizantine din Dobrogea, extinse apoi asupra întregului teritoriu al țării, au dat la iveală — pe lîngă numeroase așezări și cetăți — urme de biserici și de cimitire creștine. Astfel de săpături s-au făcut la Dinogetia-Garvăn, Capidava, Păcuiul lui Soare în Dobrogea, Dridu și Bucov în Muntenia, Morești, Someșeni, Moldovenesti, Ciumbrud, Dăbîca în Transilvania, spre a ne rezuma numai la cîteva din ele. Datorită acestor săpături arheologice, cunoaștem azi unele urme ale culturii românești din sec. IX—X și originile îndepărtate ale artei noastre medievale, legăturile noastre culturale cu Rusia kieveană și dominația bizantină la Dunărea de jos. Cercetările arheologice feudale au fost publicate în diferite monografii sau periodice de specialitate.

B. Izvoare scrise

1. *Izvoare epigrafice*. Inscricțiunile medievale care ni s-au păstrat sînt scrise pe piatră, pe cărămidă sau tencuială, pe lemn, pe vase de ceramică, pe obiecte de metal (altele sînt brodate pe diferite veșminte liturgice). Ele ne ajută la datarea construcțiilor și a obiectelor, aduc informații cu privire la meșteri și chiar știri de istorie social-politică (ex. piatra de mormînt a lui Radu de la Afumați, cronica murală de la Bucovăț ș.a.).

Cele mai de seamă contribuții la publicarea inscripțiilor sînt următoarele : Episcopul Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mînăstiri și biserici antice din Bucovina*, București, 1885 ; Ghenadie Enăceanu, *Vizite canonice însoțite de note istorico-arheologice*, București, 1892 ; Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Wien, 1903. În trecut, cel mai de seamă efort în această privință l-a făcut Nicolae Iorga, care în *Inscripții din bisericile României* (2 vol., București, 1905—1908) și în *Scrisori și inscripții ardelenne și maramureșene* (2 vol., București, 1906, constituind vol. XII și XIII din colecția sa *Studii și documente*), a publicat peste 2000 de inscripții medievale. Tot atunci a publicat și Ion Bîrlea *Însemnări din bisericile Maramureșului* (Buc., 1909). Numeroase inscripții din bisericile și mînăstirile noastre au fost publicate în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (1908—1948) sau în alte publicații de specialitate. Mai nou, trebuie menționate : *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, precum și volumul : *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București, I, 1359—1800*, București, 1965.

2. *Izvoare documentare sau diplomatice.* Sub acest nume înțelegem actele de diferite categorii, ieșite din activitatea practică a instituțiilor și a persoanelor particulare, care urmăreau satisfacerea unor interese imediate. Sînt cele mai importante pentru istoria evului mediu, căci ele cuprind știri privitoare la toate problemele de seamă ale epocii. După locul lor de emiteră documentele se împart în interne, adică cele emise de diferite cancelarii de pe teritoriul țării noastre (domnești în Țara Românească și Moldova, voievodale sau ale principatului în Transilvania, cancelariile bisericesti etc.) și externe, adică cele emise de cancelariile altor țări sau Biserici, dar care se referă la istoria țării noastre : cancelaria papală, cancelaria regilor poloni — pentru Moldova, cancelaria regilor maghiari — pentru Transilvania, cancelaria Patriarhiei din Constantinopol sau a altor scaune patriarhale din Răsărit, arhivele din Muntele Athos și alte «locuri sfinte» — pentru Biserica din Țara Românească și Moldova.

Pentru disciplina noastră, principala sursă de informație o constituie documentele interne. O parte din vechile acte interne (slavo-române sau românești, iar în Transilvania latinești sau în alte limbi) se păstrează încă inedite în Arhivele statului din București sau în diferite arhive locale (Iași, Bacău, Cluj, Sibiu, Craiova etc.) și în arhivele eparhiale, iar cele externe în arhive din afara hotarelor țării (Budapesta, Viena, Carloviț, Moscova, Muntele Athos, Ierusalim, Constantinopol ș.a.).

Multe din ele au fost însă publicate, începînd din secolul trecut și pînă azi. Primii care au întreprins editarea de documente slavo-române sau românești au fost: Iurii Venelin (Iurko Huța), într-o lucrare publicată la Petersburg în 1840, Mihail Kogălniceanu (*Arhiva românească*, I, 1840), Nicolae Bălcescu și August Treboniu Laurian (*Magazinul istoric pentru Dacia*, 5 vol., Buc., 1845—1847). Aceștia au fost urmați de Theodor Codrescu (*Uricariul, cuprinzător de hrisoave, anaforale, tratate și alte acte de ale Moldo-Valahiei*, 26 vol., Iași, 1852—1895); Alexandru Papiu Iliarian (*Tezaur de monumente istorice pentru România*, I—III, Buc., 1862—1864); Bogdan Petriceicu Hașdeu (*Arhiva istorică a României*, I—III, Buc., 1864—1867); Vasile Alexandrescu-Urechia (*Istoria românilor*, 15 vol., Buc., 1897—1902, numită impropriu așa, căci este o culegere de documente privind perioada 1774—1822); Nicolae Iorga (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 31 (34) vol., Buc., 1901—1916, neunitară, dar totuși una din culegerile de bază; *Documente românești din arhivele Bistriței*, 2 vol., Buc., 1899—1901 ș.a.); Gheorghe Ghibănescu (*Ispisoace și zapise*, 6 (13), vol., Iași, 1906—1933 și *Surete și izvoade*, 25 vol., Iași, 1906—1933); Ion Bogdan (*Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, I, 1413—1508, Buc., 1905 și *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 vol., Buc., 1913); Stoica Nicolaescu (*Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, Buc., 1905); Gr. G. Tocilescu (*534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1364—1603*, București, 1931); Mihai Costăchescu (*Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 2 vol., Iași, 1931—1932, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, *Documentele moldovenești de la Bogdan Voievod*, Iași, 1940, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță Voievod*, Iași, 1943); Damian P. Bogdan (*Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare*, București, 1938); P. P. Panaitescu (*Documentele Țării Românești*, I. *Documente interne*, 1369—1490, București, 1938); Andrei Veress (*Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, 11 vol., București, 1929—1939).

Pe lîngă acestea, pînă în prezent cele mai de seamă colecții de izvoare documentare au fost publicate sub egida Academiei Române (azi Academia R.S.R.). Este vorba de marea culegere cunoscută sub numele de *Colecția Hurmuzaki*, după numele lui Eudoxiu Hurmuzaki, care a dat primul fond de documente pentru noua culegere. Din această colecție (mai mult de documente externe) au apărut 45 de volume (36 +

9 supl.), între anii 1876—1942. La publicarea documentelor, în afară de E. Hurmuzaki, au contribuit Alexandru Odobescu, Nicolae Densușianu, Nicolae Iorga și alții. Tipărită în condiții științifice diferite, colecția cuprinde un prețios material de informație, greu de consultat însă din lipsa unui index analitic. Colecția este continuată azi de o nouă serie, din care au apărut pînă acum 4 volume, sub îngrijirea Acad. A. Oțetea (1962—1974).

În sfîrșit, o altă categorie de documente privind evul mediu este *corpus-ul* de documente publicat de Academia R.S.R. între anii 1951—1960, sub titlul *Documente privind istoria României*, în serii separate, pentru Moldova (11 vol., București, 1951—1957), Țara Românească (11 vol. + 2 vol. index, București, 1951—1960) și Transilvania (6 vol., București, 1951—1955). Culegerea este precedată de două volume de *Introducere*, cu informații prețioase asupra disciplinelor auxiliare ale istoriei. Lacuna principală a culegerii respective este aceea că nu a publicat decît traducerea documentelor, omițînd publicarea originalelor. Din această cauză, în 1966 culegerea a început să fie retipărită într-o serie nouă, sub titlul *Documenta Romaniae Historica*, în care sînt publicate și actele în original (au apărut cîteva volume pentru Țara Românească și Moldova).

Direcția Generală a Arhivelor Statului a publicat, în ultimii ani, zeci de volume cuprinzînd repertorii cu rezumate ale documentelor provenite de la diferite cancelarii domnești, episcopii, mînăstiri și schituri din Țara Românească și Moldova, deosebit de utile pentru studiul nostru. De pildă : *Catalogul documentelor moldovenesti din Direcția Arhivelor Centrale*, 4 vol. (1387—1720), București, 1957—1975 ; *Documente istorice. Episcopia Buzău*, București, 1958 ; *Indice cronologic al Arhivei Mitropoliei Țării Românești (1365—1890)*, 2 vol., București, 1961 etc.

Putem aminti și cîteva colecții de documente care se referă fie la o anumită perioadă, fie la anumite evenimente. Menționăm aici culegerea lui Constantin Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, 4 vol., București, 1913—1947 ; colecția lui D. A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, C. Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu și J. J. Skupiewski, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, 11 vol., București 1889—1909 (cu excepția vol. I, celelalte se referă la perioada 1841—1859) ; colecția *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și Documente*, 6 vol., București, 1902—1910 ; *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1960 ; *Documente privind anul revoluționar 1848 în Țara Românească*, București, 1962 ; Silviu Dragomir, *Studii și*

documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în 1848—1849, 4 vol., Cluj-Sibiu, 1944—1946 ; *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, 5 vol., București, 1959—1962 ; *Documente privind unirea Principatelor*, 3 vol., București, 1959—1963 ; *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, 10 vol., București, 1952—1955 ; *Răscoala țăranilor din 1907. Documente*, 3 vol., București, 1948—1949.

Pentru Transilvania, ne interesează și alte colecții de izvoare, în primul rând datorită faptului că acestea cuprind multe documente bisericești. Amintim între ele : Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii Române, mai ales unite*, Blaj, 1855 și *Arhivul pentru filologie și istorie*, Blaj, 1869—1872 ; Ioan Micu Moldovan, *Acte sinodale ale Bisericii Române de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1869—1872 ; Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, 2 vol., Sibiu, 1889—1897 ; Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, 5 vol., Brașov, 1901—1906 ; Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, 8 vol., Sibiu, 1904—1915 ; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940.

Adăugăm și câteva colecții de documente de interes regional privind Moldova : Ioan Antonovici, *Documente bîrlădene*, 5 vol., Bîrlad-Huși, 1911—1926 ; A. V. Sava, *Documente putnene*, 2 vol., Focșani, 1929—1931 ; Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, 6 vol., Cernăuți, 1933—1942 ; Aurel Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, București f.a. ; V. Puiu, Ștefan Berechet, Constantin Tomescu, Ștefan Ciobanu și L. T. Boga, *Documente*, 2 vol., Chișinău, 1928—1938. Pentru București : George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594—1821)*, București, 1961.

În afară de acestea, mai pot fi amintite unele colecții sau culegeri care cuprind material privitor la Biserica noastră, dar de natură externă. Cităm aici pe Fr. Miklosich și J. Müller cu *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 1315—1402, 2 vol., Viena, 1860—1862 și Colecția *Les Regèstes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Les Actes de Patriarches*. Fasc. I (381—715) și fasc. II (715—1042), Istambul, 1932—1936 (de V. Grumel) ; fasc. III (1042—1206) și fasc. IV (1206—1310), Paris, 1947—1971 (de V. Laurent). Privesc începuturile Mitropoliei Ungrovlahiei.

Au fost publicate și o parte din documentele aflate în arhivele mănăstirilor din Muntele Athos — din care multe privitoare la relațiile lor cu Țara Românească și Moldova. La noi a publicat astfel de acte Gri-

gorie Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mînăstirile Muntelui Athos, 1378—1685*, București, 1937.

Alte acte din arhive străine (Constantinopol, Grecia etc.) a publicat pr. Paul Mihail din Iași. Acte din Arhivele Romei au publicat : I. C. Filiti, *Din arhivele Vaticanului I. Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate* ; II. *Documente politice*, 2 vol., București, 1913—1914 ; Ion Dumitriu — Snagov, *Românii în arhivele Romei*, București, 1973 etc.

3. *Vechile statistici bisericesti* (în Transilvania cunoscute și sub numele de conscripții, iar în Țara Românească și Moldova catagrafii). Erau întocmite din dispoziția autorităților civile sau bisericesti și din ele putem cunoaște numărul preoților și diaconilor (unele dau și numărul credincioșilor) la o anumită dată. În secolul trecut s-au întocmit mai multe catagrafii pentru Mitropolia Ungrovlahiei (1810, publicată de prof. Niculae M. Popescu), Eparhia Rîmnicului (publicate de pr. Ioan Ionescu), Eparhia Argeșului (publicată de Ion Ionașcu). Pentru Transilvania, prezintă un interes major statistica (conscripția) făcută de administrația austriacă în 1761—1762 (publicată de Virgil Ciobanu în 1926, republicată de Matei Voileanu în același an), cu indicarea numelui preoților și credincioșilor ortodocși și uniți precum și a bisericilor, apoi o statistică a Episcopiei ortodoxe a Transilvaniei făcută în 1805, cu indicarea numărului familiilor și a numelui preotului fiecărei parohii, publicată de Eugen Gagyi de Eted în 1911, republicată de Matei Voileanu în 1928 ș.a. Încă din secolul trecut eparhiile din Transilvania publicau — în Calendarele lor anuale — așa numitele *Șematisme*, cu indicarea numărului credincioșilor, a numelui preotului paroh și uneori a învățătorului confesional din fiecare parohie.

4. *Izvoare narrative (anale, cronici, biografii, memorii, note de călătorie etc.)*. Sînt acele izvoare care au fost scrise cu scopul de a transmite urmașilor cunoștința unor fapte cu caracter istoric. Ele tind să creeze în mintea cititorului cărora le sînt destinate imagini asupra prezentului și a trecutului. Autorii lor judecă faptele istorice sau chiar le aleg, pentru a le consemna, dar ei prezintă, odată cu faptele, și anumite interese (de grupare politică, de familie sau personale, de comunitate etnică sau bisericească), ceea ce impune ca ele să fie supuse — ca și celelalte categorii de izvoare, de altfel — unei critici, ale cărei principii fac obiectul metodologiei istorice.

Izvoarele narrative pot fi împărțite în mai multe grupe :

a) *Anale și cronici în limba slavă*. Analele, considerate ca prima expresie a istoriografiei românești, au apărut relativ tîrziu în țările ro-

mâne, în secolul XV. Redactate în limba slavă, pe lângă curtea domnească sau mânăstiri, aceste anale s-au alcătuit după modelul unor anale de limbă slavă și mai ales bizantine (o parte din marea operă a cronicarilor bizantini fusese tradusă în limbile slave, prin urmare era bine cunoscută analiștilor și cronicarilor români). Din ele putem culege și anumite informații cu caracter bisericesc. Astfel, prima scriere cu caracter laic la noi, redactată la curtea lui Ștefan cel Mare, *Letopisețul de când s-a început cu voia lui Dumnezeu Țara Moldovei*, numit de I. Bogdan *Letopisețul de la Bistrița*, iar de P. P. Panaitescu *Letopisețul anonim al Moldovei*, cu variantele sale (*Letopisețul de la Putna*, cu două versiuni, *Cronica moldo-polonă*, *Cronica moldo-germană*, *Cronica moldo-rusă*), cuprinde și câteva știri privind Biserica în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Cunoscuții cronicari moldoveni din secolul al XVI-lea, episcopul *Macarie* al Romanului și continuatorii săi, episcopul *Eftimie* și călugărul *Azarie*, de asemenea au relatat în cronicile lor și unele fapte din trecutul Bisericii pe care au slujit-o. Toate au fost publicate de Ion Bogdan (*Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895) și republicate de P. P. Panaitescu (*Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, București, 1959).

b) *Cronicile în limba română*. Știri privind trecutul Bisericii noastre găsim și în marile cronici din Moldova și Țara Românească din sec. XVI—XVII, scrise în românește: *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Grigore Ureche (publicat de P. P. Panaitescu, în 1955, ed. II, 1958), *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace* al lui Miron Costin (publicat de P. P. Panaitescu în 1958 și 1961), *Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte* ale lui Ion Neculce (publicate de Iorgu Iordan, 1959, 1968, 1972), *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir (ultima ediție în 1974). Astfel de știri întâlnim și în cronicile muntene: *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, numită și *Letopisețul cantacuzinesc* (publicată de Dan Simonescu și Const. Grecescu în 1960), *Istoriile domnilor Țării Românești* a lui Radu Popescu (publicată de Const. Grecescu în 1963), *Viața lui Constantin Vodă Brîncoveanu* a lui Radu Greceanu (publicată de Aurora Ilieș în 1970). În Banat consemnăm *Cronica Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg (secolul XVIII—XIX), publicată de Damaschin Mioc, 1969.

c) *Cronicile bisericești*. În Transilvania primele cronici românești au un pronunțat caracter bisericesc, lucru explicabil, dacă ne gândim la faptul că aici Biserica ținea locul unei organizații de stat pentru români. Prima cronică românească transilvăneană este a *protopopului Vasile*

de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului († 1659), cu știri foarte sumare privitoare la această biserică, pentru anii 1392—1633. Cronica lui a fost continuată, mai târziu, de un alt slujitor al aceleiași biserici, protopopul *Radu Tempea II* († 1742), care a scris *Istoria sfintei biserici a Șcheilor Brașovului* (publicată în 1899 de Sterie Stinghe și în 1969 de Oct. Șchiau și Livia Bot). Lucrarea lui face trecerea de la cronică la istorie, întrucît se bazează și pe numeroase documente istorice păstrate în arhiva bisericii Sfântul Nicolae din Șchei. Tot în sec. XVIII s-a scris în Transilvania o cronică versificată, intitulată *Plîngerea sfintei mînăstiri a Silvașului* (Prislopului), cu informații asupra mînăstirii și asupra acțiunii de apărare a Ortodoxiei în Transilvania în sec. XVIII (publicată de Dan Simonescu în *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967). Pentru toate cronicile scrise la noi se poate consulta *Repertoriul manuscriselor de cronici interne (sec. XV—XVIII) privind istoria României*, întocmit de Ioachim Crăciun și Aurora Ilieș, București, 1963.

În sec. XVIII s-au redactat cîteva cronici cu caracter exclusiv bisericesc și în Țara Românească și Moldova. Menționăm pe arhimandritul *Vartolomeu Măzăreanu*, egumen la Putna și apoi la Solca, autorul unei *Istории a mînăstirii Putna* (1761).

d) *Vieți de sfinți*. Deși sînt opere cu caracter hagiografic, totuși ele cuprind și unele informații privind istoria noastră bisericească. Așa este cazul cu *Viața Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava*, scrisă de Grigorie Țamblac în 1402, cu prilejul aducerii moaștelor sfîntului la Suceava (publicată de episcopul Melchisedec Ștefănescu în 1884). În Țara Românească amintim *Viața și traiul Sfinției Sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, scrisă de Gavriil Protul, prin anii 1517—1521, din porunca lui Neagoe Basarab. A fost scrisă în greaca bizantină și apoi tradusă în slavonește și românește. Nu este numai o operă hagiografică, ci și una istorică, întrucît cuprinde informații din viața a patru domni munteni din primele două decenii ale sec. XVI, precum și date privitoare la istoria Bisericii muntene, legate mai ales de Sfîntul Nifon, fost patriarh al Constantinopolului și reorganizator al vieții bisericești din Țara Românească și de ctitoria lui Neagoe Basarab de la Argeș (publicată de Tit Sîmedrea în 1937 și Vasile Grecu în 1944, republicată de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu în 1969).

e) *Vechile manuscrise românești, grecești și slavonești*. Este vorba de cărțile vechi scrise sau copiate înainte de răspîndirea largă a tiparului la noi. O parte din ele au fost studiate în mai multe lucrări :

Catalogul manuscriptelor românești din Biblioteca Academiei, 3 vol., red. de I. Bianu, R. Caracaș și G. Nicolaiasa, București-Craiova, 1907—1931, vol. IV, de Gabriel Ștrempel, Florica Moisil și Elena Stoianovici-Donat, București, 1967 ; *Catalogul manuscriptelor grecești*, 2 vol., red. de Constantin Litzica (I) și Nestor Camariano (II), București, 1909—1940 ; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943 ; Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944 ; *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei*, red. de P.P. Panaitescu, vol. I, București, 1959 ; Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959 ; G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1978.

f) *Vechile tipărituri slavonești și românești* au fost bibliografiate de Ion Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, sub titlul *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, 4 vol., București, 1903—1944. Sînt publicate foile de titlu, unele prefețe, traducerea unor prefețe în românește etc. Întregiri și îndreptări se găsesc la Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Tîrgoviște, 1973.

Cronicile, manuscrisele și tipăriturile ne interesează în primul rînd pentru studierea culturii noastre bisericești, a nivelului de pregătire al clerului român în trecut.

g) *Vechile noastre pravile* (izvoare juridice). Interesează pentru cunoașterea legiurilor bisericești din epoca feudală, a organizării bisericești, a atribuțiilor judecătorești ale clerului și chiar pentru cunoașterea stării religioase-morale a clerului și credincioșilor în epoca respectivă. Menționăm aci : *Pravila ritorului Lucaci* (1581), *Pravila de la Govora* (1640), *Pravila lui Vasile Lupu* (1646), *Pravila cea Mare sau Îndreptarea legii de la Tîrgoviște* (1652), *Pidalionul* (Neamț, 1844) etc. Pentru Transilvania ne interesează colecțiile de legiuri feudale : *Tripartitul* lui Werböczi și *Approbatae et Compilatae Constitutiones*, cu prevederi umilitoare pentru Biserica românească, precum și pentru clerul și credincioșii ei.

h) *Însemnările de călătorie*. Pentru studiul nostru ne interesează și această categorie de izvoare, întrucît cuprind multe știri privitoare la viața bisericească. Menționăm însemnările deosebit de prețioase ale arhidiaconului Pavel din Alep asupra călătoriilor patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române pe la mijlocul secolului al XVII-lea, scrise în limba arabă (publicate în trad. rom. de Emilia Cioran în 1900, alta în 1976 și Vasile Radu în trad. franceză, 3 vol., Paris, 1927—1949), însem-

nările de călătorie ale mitropolitului Neofit Cretanul al Ungrovlahiei, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, însemnările unor călugări ruși și altele. O bună parte din însemnările care privesc țările noastre — și implicit Biserica — au fost publicate de N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, 4 vol. București, 1928—1929, G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, *Călători străini despre țările române*, București, 1968—1976 (au apărut 6 volume).

i) *Corespondența* este un izvor prețios pentru cunoașterea trecutului bisericesc. Au fost publicate îndeosebi scrisorile trimise sau primite de unii ierarhi sau persoane marcante din cler, din care putem cunoaște felurite aspecte ale vieții bisericești de altă dată (de exemplu, corespondența episcopului Filaret al Rîmnicului, apoi mitropolit, publicată de N. Iorga, a lui Melchisedec al Romanului, de pr. Paul Mihail, a lui Andrei Șaguna, de prof. T. Bodogae etc.).

j) *Memoriile* sau însemnările zilnice ale unor personalități bisericești sau chiar ale unor laici care au avut legături cu Biserica, de asemenea constituie un izvor util de informații (de pildă *Memoriile* mitropolitului Andrei Șaguna, Sibiu, 1923 sau ale consilierului arhiepiscopesc Nicolae Cristea din Sibiu).

k) *Vechile condici de hirotoniri* de arhieriei sînt de asemenea prețioase, mai ales pentru determinarea începutului păstoririi lor. S-au publicat pînă acum : *Condica sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, de Ghenație Enăceanu, în 1886, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, de Nicolae Iorga, în 1924. Condici de hirotonii de preoți au publicat pr. Gh. Negulescu (Ungrovlahia), mitropolitul Tit Sîmedrea (Rădăuți) ș.a.

l) *Vechile pomelnice* ale unor mitropolii, episcopii, mînăstiri sau biserici sau pomelnice de ierarhi prezintă numele ctitorilor și binefăcătorilor lăcașurilor de închinare respective. Ne ajută la stabilirea șirului unor ierarhi, stareți sau preoți de mir (unele pomelnice de mînăstiri și biserici au fost publicate de prof. Aurelian Sacerdoțeanu).

m) *Reportajele și articolele în presa bisericească* (uneori și laică) constiuie un izvor prețios pentru viața bisericească din secolele XIX și XX. Interesează îndeosebi reportajele privitoare la alegerea, hirotonia, înscăunarea, decesul unor ierarhi, date despre unii teologi și preoți de valoare, fapte de seamă din viața întregii Biserici Ortodoxe Române, a eparhiilor, a unor mînăstiri sau parohii (vezi *Bibliografia periodicelor românești pînă în 1918*, 2 vol. ; s-au publicat și cîteva bibliografii analitice ale principalelor periodice românești).

Toate aceste categorii de izvoare contribuie la o mai bună cunoaştere a faptelor şi la o prezentare cât mai corectă a lor. Fireşte, aşa cum am spus şi în alt loc, ele trebuie supuse unei critici, pentru a reţine numai esenţialul şi mai ales ceea ce este vrednic de crezare.

B I B L I O G R A F I E

AURELIAN SACERDOŢEANU, *Îndrumări în cercetări istorice*, Bucureşti, 1945, p. 65—128 (capitolele: Ceva despre un corpus al izvoarelor istoriei românilor şi Izvoarele istoriei românilor); *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. XXXIX—LXVII (cap. Izvoare), *Istoria României*, vol. II, Bucureşti, 1962, p. XVII—XL (cap. Izvoare); I. IONAŞCU, *Publicarea izvoarelor medievale*, în rev. «Studii», an. XV, nr. 6, 1962, p. 1546—1567; I. CRĂCIUN şi A. ILIEŞ, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României*, Bucureşti, 1963, 503 p.; PAUL SIMIONESCU, *Un guide bibliographique pour l'histoire du Moyen-Age et des temps modernes de la Roumainie*, în «Romanian Studies», I. Leiden, 1970, p. 178—225 (deosebit de util); B. THEODORESCU, *Istoria bibliografiei române*, Bucureşti, 1972, 431 p. *Bibliografia istorică a României*. II. Sec. XIX, tom 1, Bucureşti, 1972, XXXV + 512 p. şi III, sec. XIX, tom. 5, Bucureşti 1974, 371 p.; *Bibliografia istorică a României*, I, 1944—1969, Bucureşti, 1970, XL + 386 p.; IV, 1969—1974, Bucureşti, 1975, 514 p.; *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti, 1978, 471 p.

D

LITERATURA ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE (BIBLIOGRAFIA GENERALĂ)

Pe lângă izvoarele amintite, un istoric trebuie să cunoască studiile şi lucrările de istorie bisericească apărute pînă acum, pentru ca să poată culege din ele materialul trebuitor pentru întocmirea altor lucrări istorice. De aceea, în cele ce urmează, vom face o prezentare generală a principalelor studii de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, cu alte cuvinte, vom face un scurt istoric al istoriografiei Bisericii noastre.

Istoria Bisericii Ortodoxe Române este o disciplină relativ recentă, căci s-a introdus ca materie de studiu de sine stătătoare în şcolile noastre teologice (medii sau superioare) abia de pe la începutul secolului nostru (pînă atunci se studia în cadrul Istoriei bisericeşti universale). Este firesc atunci ca studiile sau lucrările de Istoria Bisericii Ortodoxe Române să fi apărut destul de tîrziu.

Am arătat şi în paginile precedente că întîlnim ştiri de interes bisericesc în unele vieţi de sfinţi, care au avut oarecari legături cu poporul nostru, precum şi în analele şi cronicile slave şi româneşti. În condiţiile de viaţă în care a trăit poporul român din Transilvania, au apărut aici primele cronici româneşti cu un pronunţat caracter bisericesc: *Cronica protopopului Vasile* († 1659), de la biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului, cu ştiri privitoare la această biserică, *Istoria sfintei biserici*

a *Șcheilor Brașovului* a protopopului Radu Tempea II († 1742), care folosea și documente inedite, cronica rimată intitulată *Plîngerea sfintei mînăstiri a Silvașului* (Prislopului) și altele mai puțin însemnate.

Primele lucrări de istorie bisericească propriu-zise se datorează reprezentanților Școlii ardelenne. Astfel, *Samuil Micu* (1745—1806), deschizător de căi noi în istoriografia românească, este autorul primei lucrări de istorie bisericească la noi. Este vorba de volumul IV al lucrării sale *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor*, intitulat: *Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal* (rămasă în manuscris). Se ocupa cu încreștinarea strămoșilor noștri, apoi prezenta știri despre mitropoliții Transilvaniei pînă la 1701, despre «uniația» din 1698—1701 și despre vlădicii români uniți din secolul XVIII. La puțin timp după el, un alt reprezentant al iluminismului românesc din Transilvania, *Petru Maior* (c. 1756—1821), a izbutit să tipărească prima istorie bisericească la noi, sub titlul: *Istoria Bisericii românilor, atît a cestor dincoace, precum și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813. Chiar din titlu se vede că el se ocupa de viața bisericească a tuturor românilor. În partea întâia înfățișa începuturile creștinismului pe teritoriul locuit de români, iar în partea a doua viața bisericească a românilor de pretutindeni, stăruind asupra vieții bisericești a românilor transilvăneni. Se remarcă faptul că, deși erau greco-catolici, *Samuil Micu* și *Petru Maior* înfățișează Biserica Ortodoxă drept adevărata Biserică a românilor, neascunzînd nemulțumirea credincioșilor față de uniație.

Deși au folosit numeroase documente (*Maior* reproduce o serie din ele în limba originală), multe din afirmațiile lor au fost infirmate de cercetările istorice ulterioare. Totuși, ei au meritul de netăgăduit de a fi scris primele istorii bisericești ale tuturor românilor, iar *Petru Maior* are în plus meritul de a fi tipărit-o. Din aceste motive, putem să-i socotim drept «părinți» ai studiilor de *Istoria Bisericii Române*.

În prima jumătate a secolului XIX, odată cu înființarea seminariilor teologice (*Socola-Iași* — 1803, *Sibiu* — 1811, *Arad* — 1822, *București*, *Buzău* și *Argeș* — 1836, *Rîmnic* — 1837 etc.), s-a făcut tot mai mult simțită nevoia unor manuale didactice corespunzătoare pentru școlile noastre teologice. În Țara Românească, *Alexandru Geanoglu-Lesviodax*, fost secretar al Mitropoliei Ungrovlahiei, a tradus din grecește *Istoria bisericească* a lui *Ștefan Comita*, care, la rîndul ei, era un rezumat al cunoscutei *Istории bisericești* a mitropolitului *Meletie* al Atenei, pe care a completat-o cu unele informații privitoare la viața bisericească a românilor din Muntenia și Moldova. A apărut sub titlul: *Istorie bisericească*

pe scurt, cuprinzătoare de cele mai vrednice de știut întâmplări a sfintei Biserici răsăritene (București, 1845).

În Transilvania, marele ierarh Andrei Șaguna (1808—1873) a scris un manual intitulat *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale de la întemeierea ei pînă în zilele noastre*, în 2 volume, Sibiu, 1862. Volumul II se ocupa cu Istoria Bisericii românești, îndeosebi a celei din Transilvania, începînd cu secolul XV (această parte a fost tradusă și publicată în nemțește de Zaharia Boiu și Ioan Popescu sub titlul: *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, Sibiu, 1862).

În Banat, preotul Nicolae Tincu-Velia (1816—1867) publica tot pe atunci o *Istorieară bisericească politico-națională a românilor peste tot* (Sibiu, 1865), stăruind asupra istoriei politice și bisericești a românilor din Banat.

În Moldova, primul manual a fost al arhierelui Filaret Scriban (1811—1873): *Istoria bisericească a românilor pe scurt* (Iași, 1870), bazată mai ales pe izvoare și lucrări rusești. Se ocupa de istoria vieții bisericești a românilor din toate cele «trei țări»: Moldova, Muntenia și Transilvania.

Amintim și lucrarea profesorului rus Evghenie Golubinski de la Academia duhovnicească din Moscova, *Istoria Bisericilor ortodoxe bulgară, sîrbă și română* (Moscova, 1871), din care a apărut o parte și în traducere românească, sub titlul: *Privire scurtă asupra Istoriei Bisericii române-ortodoxe* (Iași, 1879, trad. I. Caracicoveanu). Este o lucrare plină de greșeli de amănunt și cu teza eronată că am fost creștinați de bulgari în secolul IX.

Deși aceste manuale și-au avut meritul lor, slujind mult timp învățămîntul nostru teologic, astăzi nu mai pot fi folosite, fiind depășite de cercetările făcute în cei mai bine de o sută de ani care au trecut de la apariția lor.

După aceste încercări de sinteză, s-a trecut la alcătuirea unor *lucrări speciale de istorie bisericească*, la monografiile, care priveau numai anumite aspecte sau persoane din istoria Bisericii noastre. Multe din aceste lucrări se bazau pe un prețios material arhivistic inedit, încît — cu unele rezerve — mai pot să fie folosite și azi.

În vechea Românie trebuie să-l amintim în primul rînd pe învățatul episcop Melchisedec Ștefănescu al Romanului, membru al Academiei Române (1823—1892), cu lucrările: *Cronica Hușilor și a Episcopiei* (Buc., 1869), *Cronica Romanului și a Episcopiei* (2 vol., Buc., 1874—1875), *Papismul și starea actuală a Bisericii din România* (1883), *Biserica*

Ortodoxă în lupta cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul XVII (1890), precum și monografiile închinatelor unor vlădici: *Grigorie Țamblac, Antim Ivireanul, Filaret II, Dionisie Romano etc.* Așadar, prin episcopul Melchisedec, s-a ajuns la monografia istorică, fie a unei instituții, fie a unei personalități, el fiind unul din cei mai de seamă istorici ai Bisericii noastre, care a deschis drumul spre alte cercetări de acest gen.

Un alt episcop, *Ghenadie Enăceanu* de la Râmnic (1835—1898), ne-a lăsat mai multe lucrări privitoare la Biserica din Țara Românească, între care se impune *Creștinismul în Dacia și creștinarea românilor* (1875) precum și editarea lucrării *Condica sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei* (1886). Profesorul *Constantin Erbiceanu* (1838—1913) de la Facultatea de Teologie din București și membru al Academiei Române, deși s-a ocupat mai mult de cultura greacă în țările române, a scris și *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași* (1888), *Istoria seminarului de la Socola* (1885), precum și biografiile unor vlădici contemporani cu el. Arhiepiscopul *Narcis Crețulescu* (1835—1913) s-a ocupat cu trecutul unor mănăstiri moldovene (o *Istorie a mănăstirii Neamț*, în 9 volume, i-a rămas în manuscris). Fostul mitropolit primat *Athanasie Mironescu* (1858—1931), membru onorar al Academiei Române, a scris — ca episcop la Râmnic — *Istoricul Eparhiei Râmnicului Nou-Șeș* (1906), iar mai târziu o *Istorie a mănăstirii Cernica* (1930). Preotul bîrlădean *Ioan Antonovici* (1856—1931), mai târziu episcop la Huși sub numele de Iacob, membru onorar al Academiei Române, a publicat cinci volume de *Documente bîrlădene* (1911—1926), precum și diferite monografii de mănăstiri și schituri din părțile Bîrladului.

Desigur, au mai apărut în această perioadă și alte lucrări de istorie, între care și multe monografii, dar fără o valoare științifică deosebită. Multe s-au publicat în revistele «Biserica Ortodoxă Română» din București (din 1874), «Revista Teologică» de la Iași (1883—1887) ș.a.

În Bucovina a activat marele istoric *Eusebiu Popovici* (1838—1922), care, în cunoscutele sale prelegeri de *Istorie bisericească universală* (trad. rom. de Athanasie Mironescu, 4 vol., 1925—1928), a tratat și numeroase probleme privitoare la trecutul Bisericii românești. Preotul *Dimitrie Dan* (1856—1927), membru corespondent al Academiei Române, a scris câteva lucrări privitoare la trecutul Bisericii din Moldova de nord, între care și *Cronica Episcopiei din Rădăuți* (1912) și monografiile unor mănăstiri.

În Transilvania, centrul studiilor de istorie bisericească a devenit Sibiu, unde era și sediul Mitropoliei ortodoxe. Se remarcă faptul

că aici încep să apară lucrări cu caracter monografic, închinată unor instituții și personalități. Între istoricii de aici, din a doua jumătate a secolului trecut și primele decenii ale secolului nostru se numără *Nicolae Popea* (1826—1908), mai târziu episcop la Caransebeș și membru al Academiei Române, autorul primei monografii despre *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei Șaguna* (Sibiu, 1870); arhimandritul (mai târziu arhiereul) *Ilarion Pușcariu* (1842—1922) cu cele două volume de *Documente pentru limbă și istorie* (Sibiu, 1889—1897) și cu o temeinică monografie despre *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania* (Sibiu, 1900), privind mai ales restaurarea ei din 1864. La Arad—Oradea trebuie amintit arhimandritul *Vasile Mangra* (1850—1918), mai târziu mitropolit al Ardealului și membru al Academiei Române, cu lucrările *Mitropolitul Sava II Brancovici* (Arad, 1906), *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria* (Sibiu, 1908), etc. În Banat, pomenim pe protopopul Lugojului *Gheorghe Popovici* (1862—1927) cu o lucrare asupra dezbinării din 1701 (*Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901).

În fosta Biserică unită (greco-catolică) din Transilvania, s-au ocupat cu studii de istorie bisericească canonicii *Timotei Cipariu* (1805—1887) și *Ioan Micu Moldovan* (1833—1915), amândoi membri ai Academiei Române. Primul a publicat cunoscuta lucrare *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române mai ales unite* (Blaj, 1855), cu multe reproduceri de documente, iar între 1869—1872 a publicat *Arhivul pentru filologie și istorie*, în care au apărut, de asemenea, multe documente care interesează Biserica. I. M. Moldovan a editat două volume de *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș* (Blaj, 1869—1872).

După ei, a început în Biserica unită o nouă fază în studiile de istorie bisericească, în care predomina stilul polemic, tendențios. Acestui curent îi aparțin istoricii *Alexandru Grama* (cu lucrările *Istoria Bisericii românești unite cu Roma*, Blaj, 1884, și *Instituțiile calvinești în Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895), dar mai ales *Augustin Bunea* (1857—1909), cu lucrările: *Vechile episcopii românești ale Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului* (Blaj, 1902), *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici* (Blaj, 1902), *Ierarhia românească din Ardeal și Ungaria* (Blaj, 1904), *Mitropolitul Sava Brancovici* (Blaj, 1906) ș.a. Cum era și firesc, tezele eronate ale lui Bunea au fost combătute de istoricii ortodocși.

Încă din primii ani ai secolului XX se remarcă o reînviore a studiilor de istorie în general, datorită marilor istorici *Alexandru Xeno-*

pol (1847—1920), Dimitrie Onciul (1856—1923), Ion Bogdan (1864—1919), Nicolae Iorga (1871—1940), Vasile Pârvan (1882—1927) și Constantin Giurescu (1875—1918), prin care se pun bazele istoriografiei noastre «pozitiviste». Cercetările acestora au dat un nou impuls și studiilor de istorie bisericească. Teologii și istoricii Bisericii încep cercetări sistematice în arhivele românești și străine (București, Sibiu, Budapesta, Viena, Carloviț, Moscova, Kiev, Muntele Athos etc.), descoperind lucruri noi asupra trecutului bogat în fapte al Bisericii noastre. Acum a apărut lucrarea de sinteză a lui Nicolae Iorga : *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (ed. I, 1908—1909, ed. II, 1929—1932), care — cu toate greșelile ei de amănunt — poate fi folosită și azi. La acestea se mai adaugă alte aproximativ 500 de lucrări ale sale privind diferite aspecte din trecutul Bisericii noastre (un număr redus, dacă-l raportăm la cele aproximativ 24.000 de titluri de lucrări scrise de el). Între ele, se impun lucrările privitoare la viața bisericească a românilor transilvăneni (*Sate și preoți din Ardeal*, Buc., 1902 ; *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, Buc., 1904), cele închinete unor vlădici de altă dată (*Antim Ivireanul, Filaret II, Veniamin Costachi ș.a.*), cele privitoare la vechea literatură bisericească (*Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Buc., 1904), monografiile unor mînăstiri (*Hurezi, Neamț* etc.), precum și cele privitoare la legăturile noastre cu Bisericele ortodoxe din Răsărit (Constantinopol, Alexandria, Ierusalim, Athos), punînd în lumină rolul țărilor române în susținerea lor (ex. lucrarea *Byzance après Byzance*, trad. rom. 1971).

Un teolog care a scris studii deosebit de valoroase în domeniul nostru a fost Nicolae Dobrescu (1875—1914), primul titular al catedrei de Istoria Bisericii Române la Facultatea de Teologie din București și membru corespondent al Academiei Române. A făcut studii temeinice de specializare, precum și cercetări în arhivele din București, Budapesta și Viena, după care a cules un valoros material documentar inedit. A adus contribuții prețioase la istoria Bisericii din Țara Românească și Moldova în sec. XIV—XV, prin lucrările : *Intemeierea Mitropoliilor și a celor dintîi mînăstiri din țară* (Buc., 1906) și *Din istoria Bisericii Române în veacul al XV-lea* (Buc., 1910), care n-au fost depășite de cercetările ulterioare. Se mai adaugă la acestea un valoros studiu, cu multe anexe documentare, privitor la *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece* (Buc., 1906). Prelegerile sale universitare, la un nivel academic foarte ridicat pentru acel timp, au rămas numai litografiate. A publicat, în schimb, un manual pentru seminariile teologice (azi

depășit), precum și diferite alte lucrări, fie în reviste, fie aparte. Deci, putem spune că Nicolae Dobrescu a fost primul nostru mare istoric bisericesc, a cărui muncă a stat la baza cercetărilor ulterioare și care a format câțiva alți cercetători.

«Elevii» săi au activat mai ales între cele două războaie mondiale și au adus multe elemente noi în orientarea istoriografiei și o lărgire evidentă a problemelor abordate. Dintre aceștia, pot fi amintiți Pr. *Nicolae M. Popescu* (1881—1963), urmașul său la catedră și membru al Academiei Române, autorul lucrărilor: *Nifon II patriarhul Constantinopolului* (1914), *Patriarhii Țarigradului prin țările românești* (1914), *Preoți de mir adormiți în Domnul* (1942) și altele; profesorii fostei Facultăți de Teologie din Iași *Constantin Tomescu* (cu lucrarea *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, 1927) și *Toma G. Bulat*, (1887—1979) cu mai multe studii privitoare la Biserica din Muntenia și Moldova; preotul *Constantin Bobulescu* (1882—1959), cu zeci de lucrări, între care: *Fețe bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții* (1930), *Din viața mitropolitului Veniamin Costachi* (1933); preotul *Dumitru Furtună* din Dorohoi (1890—1965), care de asemenea are foarte multe lucrări, între care: *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea* (1915) și *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirea Cernica și Căldărușani* (1928); mitropolitul *Tit Simeon* (1886—1971), care a editat *Viața Sfântului Nifon* a lui Gavriil Protul și *Pripealele lui Filotei Monahul*. Dintre «elevii» lui Nic. M. Popescu pot fi amintiți pr. prof. *Gheorghe Moiescu* (1906—1974), pr. prof. *Nicolae Șerbănescu* și pr. *Ioan Popescu-Cilien* din Craiova (1906—1956).

La fosta Facultate de Teologie din Suceava, titularul catedrei de Istoria Bisericii Române, profesorul *Simeon Reli* (1882—1945), s-a ocupat îndeosebi cu Biserica din Moldova de nord în timpul stăpînirii austriece. În 1942 a tipărit primul volum din prelegerile sale sub titlul: *Istoria vieții bisericești a românilor*.

În *Transilvania*, la începutul secolului nostru și apoi între cele două războaie mondiale, studiile de istorie bisericească au cunoscut o perioadă de înflorire. La Sibiu și apoi la Cluj, au activat marii istorici transilvăneni *Ioan Lupaș* (1880—1967) și *Silviu Dragomir* (1888—1962). I. Lupaș a ținut — între 1905—1909 — primele cursuri sistematice de Istoria Bisericii Române la Institutul Teologic din Sibiu. Între multele sale lucrări se impune monografia *Mitropolitul Andrei Șaguna* (Sibiu, ed. I, 1909, ed. II, 1911), premiată de Academia Română, la care se adaugă alte lucrări despre Șaguna, despre viața bisericească a românilor tran-

silvăneni mai ales în sec. XVIII, despre unii vlădici de seamă. În 1913 și-a tipărit lecțiile ținute la Sibiu, sub titlul: *Istoria bisericească a românilor ardeleni*. Multe din studiile sale de istorie bisericească sînt cuprinse în cele cinci volume de *Studii, conferințe și comunicări istorice*, tipărite între anii 1928—1945, pe cînd era profesor la Universitatea din Cluj și membru al Academiei Române.

Silviu Dragomir a fost, de asemenea, profesor la Institutul Teologic din Sibiu (1911—1919), apoi la Universitatea din Cluj și membru al Academiei Române. Este autorul monumentalei lucrări *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII* (2 vol., Sibiu, 1920—1930), în care prezintă, în mod critic și obiectiv, întregul proces de dezbinare sufletească a românilor transilvăneni din 1698—1701, precum și lupta clerului și credincioșilor pentru apărarea Ortodoxiei în secolul XVIII. Tot el este primul care a cercetat *Relațiile bisericești ale românilor cu Rusia în secolele XVII și XVIII*, în două lucrări (1912 și 1914).

Un istoric ardelean cu lucrări deosebit de valoroase a fost *Ștefan Meteș* (1887—1977), care a alcătuit prima sinteză științifică sub titlul: *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal* (vol. I, ed. II, Sibiu, 1935). Alte două lucrări de sinteză se ocupă cu *Zugravii bisericilor românești* (Cluj, 1929) și cu *Mînaștirile românești din Transilvania* (Sibiu, 1936), iar altele cu felurite probleme legate de viața bisericească a românilor transilvăneni. Tot la Cluj au mai activat *Ioan Matei* (1884—1946), preotul *Sebastian Stanca* (1884—1946) și alții. La Arad, putem aminti pe consilierul eparhial *Gheorghe Ciuhandu* (1875—1947), cu lucrări privitoare la viața bisericească a românilor din acele părți: *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, 1935, *Românii din cîmpia Aradului de acum două veacuri*, 1940 ș.a. La Brașov poate fi amintit preotul *Candid Mușlea* (1886—1965) cu *Istoria bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului* (2 vol., Brașov, 1943—1946) și alte lucrări de istorie bisericească locală.

Pe lîngă acești preoți și profesori de teologie — din care am amintit numai o parte — au adus contribuții prețioase la dezvoltarea studiilor de Istoria Bisericii Române și o seamă de profesori de la Universitățile din București, Iași și Cluj, precum și diferiți alți cercetători din afara Bisericii, ca *Vasile Pârvan*, *Ion Bianu*, *Alexandru Lapedatu*, *Nicolae Cartoian*, *Ștefan Ciobanu*, *Sextil Pușcariu*, *G. Bogdan-Duică*, *Marcu Beza*, *Ion Filitti*, *P. P. Panaitescu*, *Constantin C. Giurescu*, *Dan Simonescu*, *Emil Turdeanu*, *Aurelian Sacerdoțeanu*, *I. D. Ștefănescu*, *Victor Brătulescu*, *Coriolan Petranu*, *Virgil Vătășianu* și numeroși alții. Prin cercetările acestora, istoria Bisericii noastre a ajuns să fie tot mai bine

cunoscută, ieșind în relief rolul deosebit de însemnat pe care l-a avut Biserica în viața poporului nostru.

Nu putem omite câteva contribuții ale unor istorici străini care s-au ocupat cu viața bisericească la români. Între ei trebuie să-l pomenim pe francezul catolic *Jacques Zeiller* (prof. la Univ. din Fribourg — Elveția), cu o lucrare fundamentală asupra vieții creștine în provinciile romane dunărene (*Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918 ș.a.), apoi pe fostul arhiepiscop catolic al Bucureștilor *Raymund Netzhammer*, cu lucrări privitoare la viața creștină din fosta provincie romană Scythia Minor (*Das altchristliche Tomi*, Salzburg, 1903, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Buc., 1918 ș.a.), pe preotul catolic *Carol Auner*, cu lucrări privitoare la viața creștină din Dobrogea și la episcopiile catolice de pe teritoriul Patriei noastre (tendențioase) și pe francezul catolic *Vitalien Laurent*, cu lucrări privind relațiile bisericești româno-bizantine și altele.

După 1948, studiile de Istoria Bisericii Române au luat un avânt deosebit de îmbucurător. Cele mai temeinice studii le-au publicat profesorii celor două Institute teologice: *Gheorghe Moiescu* (1906—1974), *Alexandru Ciurea*, *Nicolae Șerbănescu* și *Alexandru Elian* de la București, *Ștefan Lupșa* (1905—1964), *Teodor Bodogae*, *Milan Șesan*, *Soifron Vlad* de la Sibiu. Toți au publicat lucrări și înainte de 1948. În primul rând trebuie menționat manualul universitar de *Istoria Bisericii Române* (2 vol., Buc., 1957), întocmit de profesorii Gh. Moiescu, Șt. Lupșa, Al. Filipașcu, apoi lucrările Înalț Prea Sfințitului Mitropolit Nicolae Mladin: *Samuil Micu Klein teologul* (Sibiu, 1957) și *Biserica Ortodoxă Română, una și aceeași în toate timpurile* (Sibiu, 1968), ale pr. prof. Dumitru Stăniloae privind *Uniatismul din Transilvania* (1973) și altele. Profesorii amintiți mai sus, împreună cu alți preoți cu preocupări istorice și cu numeroși cercetători laici, au publicat sute de lucrări de Istoria Bisericii Ortodoxe Române în cele trei reviste centrale bisericești: «Biserica Ortodoxă Română», «Ortodoxia» și «Studii Teologice», în cele cinci reviste eparhiale: «Glasul Bisericii», pentru Mitropolia Ungrovlahiei, «Mitropolia Moldovei și Sucevei», «Mitropolia Ardealului», «Mitropolia Olteniei» și «Mitropolia Banatului».

Între teologii care publică studii în revistele centrale și la «Glasul Bisericii» amintim și pe: mitropolitul Tit Simeștea, prof. Toma G. Bulat, Ion Iufu (vechile manuscrise slave), pr. Ioan Răuțescu (1892—1974), pr. Gabriel Cocora, pr. Ilie Georgescu, pr. Constantin Voicescu etc. și istoricii laici: Constantin C. Giurescu, Dan Simonescu, Aurelian Sacer-

doțeanu, Virgil Molin, Ion Barnea, George Potra, Paul Cernovodeanu, I. D. Ștefănescu (artă), Victor Brătulescu (artă), Ștefan Andreescu și numeroși alții.

La «Mitropolia Moldovei și Sucevei»: preoții Scarlat Porcescu, Paul Mihail, Ilie Gheorghită, Mihai Mănucă († 1970) toți din Iași, diac. prof. Ioan Ivan, episcopul Irineu Crăciunaș (1928—1973), mitropolitul Nestor Vornicescu etc., apoi istoricii laici: Nicolae Corivan, Nicolae Grigoraș, Alexandru Gonța, C. A. Stoide, Const. Turcu, I. D. Lăudat, Gavril Istrate și alții.

La «Mitropolia Ardealului»: profesorii Institutului teologic din Sibiu, apoi Atanasie Popa și Chiril Pistrui (vechile manuscrise), Ștefan Meteș, pr. Mihai Manolache din Brașov și alții.

La «Mitropolia Olteniei»: preoții Ioan Ionescu, Dimitrie Buzatu, Dumitru Bălașa, Marin Braniște, arhim. Grigorie Urîțescu, mitropolitul Nestor Vornicescu.

La «Mitropolia Banatului» amintim pe istoricul bănățean preot Gheorghe Cotoșman (1904—1977), care a publicat numeroase lucrări asupra istoriei Bisericii bănățene, preoții Ioan B. Mureșianu din Timișoara și Gheorghe Lițiu din Arad, prof. I. D. Suciu etc.

Majoritatea studiilor publicate în revistele eparhiale privesc probleme de istorie locală.

Așadar, studiile de Istoria Bisericii Ortodoxe Române au luat un avânt deosebit după 1948. De la istoriile bisericești ale lui Samuil Micu și Petru Maior s-a scurs mai bine de un veac și jumătate, timp în care istoriografia noastră bisericească s-a dezvoltat mereu, făcând cunoscută viața și mai ales activitatea pe care a desfășurat-o Biserica timp de aproape două mii de ani în mijlocul poporului nostru.

Cercetările nu se pot opri aici, căci mai sînt încă multe alte aspecte necercetate în chip satisfăcător, altele necercetate deloc, care așteaptă să fie studiate și puse în lumină de istoricii bisericești.

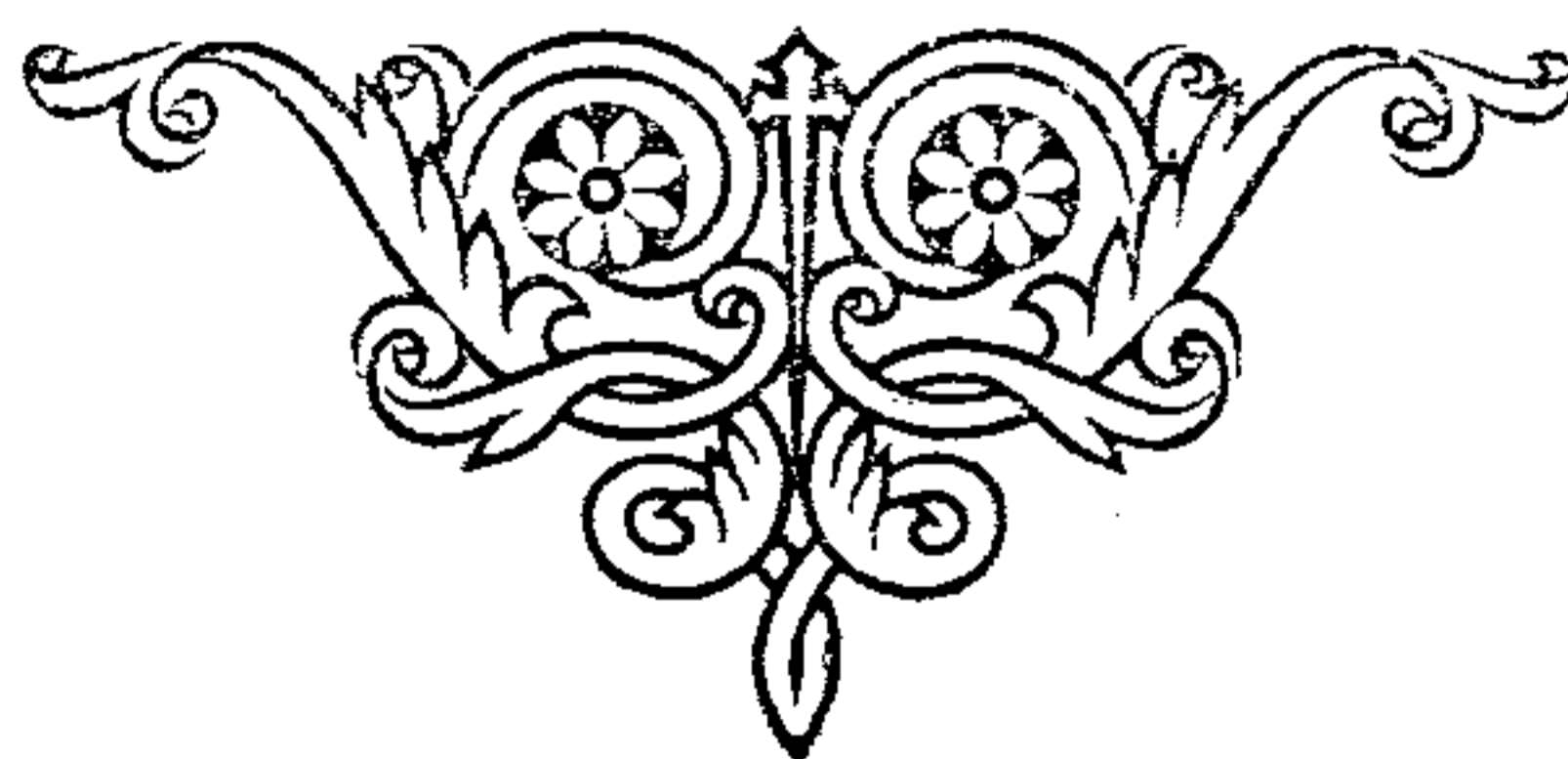
B I B L I O G R A F I E

IOAN RĂMUREANU, *Preocupări și studii de teologie istorică și patristică*, în vol. *Douăzeci de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1968, p. 284—305 (pentru perioada 1948—1968); Vol. *Bibliografia istorică a României*, I, 1944—1969, București, 1969, XI + 386 p. și vol. II, *Secolul XIX*, tom. I, București 1972, XXXVI + 512 p.; POMPILIU TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, L + 477 p. (cu o foarte prețioasă introducere); ALEXANDRU I. CIUREA și MIRCEA PĂCURĂRIU, *Istoriografia Bisericii române și problemele ei actuale*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 355—381 (și în vol. *De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*, București, 1974, p. 121—157); *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, 471 p.

PERIOADA

ÎNTÎIA

(secolele II — VI)

I

ÎNCEPUTURILE VIEȚII CREȘTINE PE TERITORIUL PATRIEI NOASTRE

Pentru a putea cunoaște cât mai bine problema răspîndirii noii învățături creștine pe teritoriul Patriei noastre, trebuie să cunoaștem mai întîi starea de atunci a acestui teritoriu, precum și a celor învecinate. Se știe că în sec. II—I î.Hr., romanii începuseră cucerirea treptată a unor regiuni sud-dunărene situate în vecinătatea Daciei. Astfel, în 218 î.Hr. au luat în stăpînire insula Lessina și peninsula Istria, în 181 regiunile învecinate, iar în 168 Macedonia și Epirul. În anul 155 a avut loc ocuparea teritoriilor de pe malurile Adriaticei locuite de dalmați (în Iugoslavia de azi). În anul 59 î.Hr. toate aceste teritorii au fost organizate într-o provincie, sub numele de *Illyricum*. În anul 32 î.Hr. sub numele de *Illyricum* se înțelegeau toate ținuturile stăpînite de romani din munții Raetiei pînă la granițele Macedoniei, iar în anii 12—10 î.Hr. hotarele acestei provincii au fost extinse spre nord, pînă la Dunăre.

În anul 16 î.Hr. au fost subjugate populațiile locale din *Noricum*, aproximativ Austria de azi, țara formînd un «regnum» pînă la Marcus Aurelius (161—180), apoi s-a transformat în provincie.

După anul 9 d.Hr. s-a constituit provincia *Pannonia*, care cuprindea teritorii ce fac azi parte din estul Austriei, Ungaria și nordul Iugoslaviei. Între anii 102—107 provincia a fost împărțită în : *Pannonia Superior*, la vest și *Pannonia Inferior*, spre est (pe malul drept al Dunării, în Ungaria de azi și în nordul Iugoslaviei de azi).

În anul 15 d.Hr. a avut loc crearea noii provincii romane *Moesia*, în sudul Dunării, cu teritorii din Iugoslavia și Bulgaria de azi. În anul 46 d.Hr. desființîndu-se regatul clientelar al tracilor, romanii au înființat provincia *Tracia*, care se întindea de la Marea Egee pînă în Munții

Haemus (Balcani). Moesia a rămas acum numai cu teritoriile dintre Munții Haemus și Dunăre. În anul 86 d.Hr. împăratul Domițian a împărțit această provincie în Moesia Superior sau Prima (cuprindea Iugoslavia răsăriteană și o fișie din Bulgaria nord-vestică de azi) și Moesia Inferior sau Secunda (Bulgaria dintre Dunăre și Balcani precum și Dobrogea, aceasta din urmă inclusă în Moesia încă din anul 46 d. Hr.). În anul 292, împăratul Dioclețian (284—305) a despărțit Dacia Pontică (Dobrogea de azi) de Moesia Inferior, formînd provincia Scythia Minor.

În nordul Dunării, regatul dac devenise o mare putere — și în același timp un mare pericol pentru statul roman — sub Burebista, numit de geograful antic Strabo «spaima romanilor». Vasta lui stăpînire, care se întindea de la Dunărea mijlocie și Munții Slovaciei pînă la Olbia (la gura Bugului) și din Carpații nordici pînă în Balcani, s-a destrămat însă sub urmașii săi: Deceneu, marele preot și sfetnicul apropiat al lui Burebista, Comosicus, Scorilo (tatăl lui Decebal) și Duras-Diurpaneus (c. 69—87 d.Hr.). Părți din Dacia, desprinse din statul lui Burebista erau stăpînite acum de diferiți «regi», în care trebuie să vedem șefi de uniuni tribale sau de mici state începătoare. Timp de 120 de ani, după moartea lui Burebista, dacii au luptat împotriva primejdiei romane, organizînd mai multe incursiuni în sudul Dunării, la care au răspuns și romanii prin expediții de represalii.

Cercetările mai noi au arătat că în sec. I î.Hr.—I d.Hr., Dacia a cunoscut o mare înflorire a culturii materiale și spirituale. Civilizația dacică și-a găsit cea mai înaltă expresie în așezările și cetățile din Munții Orăștiei, unde se crease un puternic sistem de fortificații (cetățile de la Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Bănița), care aveau ca scop apărarea marii așezări de la Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului), centrul regiilor daci. În anul 87, în fața amenințării romane tot mai mari, tronul regatului dac a fost ocupat de Decebal (87—106 d.Hr), un talentat conducător de oști și un iscusit diplomat, care a purtat lupte grele cu împăratul Domițian (81—96 d.Hr) și apoi cu Traian (98—117). Cu acesta, Decebal a avut două războaie, primul în 101—102, încheiat cu victoria romanilor la Tapae (Porțile de Fier, în Banat) și cu înaintarea lor pînă la Sarmizegetusa, iar al doilea, în 105—106, încheiat cu ocuparea și distrugerea Sarmizegetusei, cu sinuciderea lui Decebal și cu desființarea statului dac și crearea provinciei romane Dacia. Trebuie însă precizat că noua provincie nu cuprindea întreg teritoriul fostului stat al lui Decebal. Ținuturi ca Maramureșul, Crișana, Moldova și cîmpia munteană n-au fost ocupate de romani, ci au continuat să fie locuite de dacii liberi (dacii mari, costobocii, carpii). Dobrogea de azi făcea parte din Moesia

Inferior, iar sub Dioclețian (284—305) devine provincie sub numele de Scythia Minor. Deci, noua provincie cuprindea Transilvania propriuzisă, Oltenia, o fîșie din Muntenia (în stînga Oltului) și Banatul (cuprins între Mureș și Tisa). Dacia era o *provincie imperială*, subordonată direct împăratului, care o administra printr-un guvernator, cu titlul de «legatus Augusti pro praetore». Capitala provinciei era noul oraș (înțemeiat prin anul 108—110) Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica, numită sub Hadrian și Sarmizegetusa. Sub împăratul Hadrian (117—138) Dacia a fost împărțită în două provincii : Dacia Inferior și Dacia Superior, apoi, tot sub el (prin anul 124), s-a făcut a doua reorganizare, desprinzînd din Dacia Superior o nouă provincie : Dacia Porolissensis (de la localitatea Porolissum). A treia reorganizare administrativă s-a făcut sub împăratul Marcus Aurelius (161—180), formîndu-se trei provincii dacice : Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis și Dacia Malvensis, după numele orașelor lor principale.

Dacia, fiind un bastion înaintat al imperiului, adînc înfipt în lumea «barbară», avea nevoie pentru apărare de numeroase trupe. Se apreciază că în tot timpul stăpînirii romane, armata aflată în Dacia număra 30—40.000 de oameni, deci cam o zecime din totalul trupelor romane. Între trupele de aici trebuie menționate legiunea XIII Gemina, așezată încă din 106 la Apulum (Alba Iulia) și legiunea V Macedonica, adusă prin 167—168 de la Troesmis (Iglița) la Potaisa (Turda). În interiorul provinciei mai erau dispuse caestre ale unor trupe auxiliare (cohorțe, ale, numeri), pentru supravegherea ordinei interioare. În afară de militari, au fost aduși în Dacia numeroși coloniști : funcționari, agricultori, din diferite părți ale imperiului («ex toto orbe romano», după expresia istoricului Eutropius), dar mai ales din provinciile sud-dunărene învecinate și din Orientul apropiat. Colonizarea în Dacia a fost *organizată* de statul roman, în scopul întăririi elementului roman aici. Caracterul organizat și masiv al colonizării a făcut ca populația dacă autohtonă să sufere o puternică influență romană. Într-un timp relativ scurt dacii s-au romanizat, însușindu-și cultura, obiceiurile, unele credințe religioase și limba cuceritorilor. În anul 271, cînd a avut loc retragerea administrației romane în sudul Dunării, provincia era locuită de o populație romanizată.

Localitățile mai importante ale provinciei, începînd de la sud spre nord, erau : Dierna (Orșova), Ad Mediam (Mehadia ?), Drobeta (Turnu Severin), Romula (Reșca), Tibiscum (Jupa — lîngă Caransebeș), Sarmizegetusa, Apulum (Alba Iulia), Ampelum (Zlatna), Patavissa sau Potaisa (Turda), Napoca (Cluj), Porolissum (Moigrad). Este interesant că toate

acestea sînt vechile denumiri dacice, pe care și le-au însușit și cuceritorii (de asemenea sînt dacice și numirile de rîuri : Maris, Samus, Alutus, Crisius, Tibiscus ; deci toponimia și hidronimia vin în sprijinul tezei continuității populației dacice). Satele erau de două feluri : *pagi*, comune mai mari și *vici*, simple așezări rurale ; cele mai de seamă erau : Alburnus Maior (Roșia Montană), Micia (Vețel), Germisara (Cigmău), Aquae (Călan), Sucidava (Celei) și altele.

În anul 271, datorită numeroaselor atacuri venite din partea «barbarilor», ca și crizei economice care se făcea simțită în imperiu, împăratul Aurelian (270—275) s-a văzut nevoit să retragă trupele și administrația romană în sudul Dunării, unde a creat — între cele două Moeșii — o nouă provincie cu numele de Dacia, împărțită în două : Dacia Ripensis, lângă Dunăre (cu capitala Ratiaria) și Dacia Mediterranea, mai la sud (cu capitala Sardica). Mai târziu (386), din cea din urmă s-a desprins mica provincie Dardania. Marea masă a populației romanizate din Dacia Traiană — care se aprecia a fi fost de aproximativ un milion — a rămas însă pe loc, ajungînd sub stăpînirea vremelnică a unor populații migratoare : goți, huni, gepizi, avari și slavi. De aceea istoricul P. P. Panaitescu spunea că «părăsirea Daciei n-a fost un transfer de populație, ci un transfer de autorități» (cf. *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 69).

Răspîndirea creștinismului în Dacia. În Dacia, dar mai ales în teritoriul dintre Dunăre și Mare, viitoarea provincie Scythia Minor, a fost cunoscută de timpuriu și noua învățătură a lui Iisus Hristos. După Pogorîrea Duhului Sfînt și întemeierea Bisericii creștine în Ierusalim, în ziua Cincizecimii, Sfinții Apostoli și apoi ucenicii lor au început lucrarea de propovăduire a noii învățături, potrivit poruncii date de Mîntuitorul însuși înainte de înălțarea Sa la cer (Matei XXVIII, 19). Despre lucrarea misionară a Sfinților Apostoli și a ucenicilor lor avem știri prea puține. Doar despre bogata activitate misionară a Sfîntului Apostol Pavel, desfășurată între neamurile păgîne, avem știri mai cuprinzătoare, așa cum ne sînt înfățișate în cartea «Faptele Apostolilor» (cap. VIII—XXVIII).

Răspîndirea creștinismului în Peninsula Balcanică (Macedonia, Grecia, Illyricum) s-a făcut prin Sfîntul Apostol Pavel și prin ucenicii săi, lucru pe care-l afirmă el însuși în unele epistole. De pildă, în Epistola către Romani, scrisă în anul 58, arăta că «a împlinit propovăduirea Evangheliei lui Hristos» pînă la Iliria (Rom. XV, 19). Prin anii 65—66, a petrecut o iarnă întreagă în Nicopole, unde-l chema și pe ucenicul său Tit, episcopul Cretei (Tit III, 12). Există un oraș cu numele Nicopolis în

Epir, în nordul Greciei, altul în Moesia Inferior, în apropiere de Dunăre. N-ar fi exclus ca Sfântul Apostol Pavel să fi vorbit de cel din urmă. În toamna anului 66, îl informa pe un alt ucenic al său, Timotei, episcopul Efesului, că Tit propovăduia cuvântul lui Dumnezeu în Dalmația (II Tim. IV, 10). După tradiție, Biserica din Sirmium a fost întemeiată de Epenet și Andronic, despre care Sfântul Apostol Pavel face mențiune în Epistola către Romani (XVI, 5). Reiese că regiunile sud-dunărene învecinate cu noi au fost evanghelizate direct de Sfântul Apostol Pavel și de ucenicii săi.

Potrivit unei tradiții, consemnată în *Istoria bisericească* a episcopului Eusebiu de Cezareea Palestinei (265—339/40), cel mai mare istoric din veacurile primare, *Sfântul Apostol Andrei* a propovăduit și în Dacia Pontică, viitoarea provincie romană Scythia Minor (Dobrogea de azi). «Cînd Sfinții Apostoli și ucenici ai Mîntuitorului nostru — scria el — s-au împrăștiat peste tot pămîntul locuit, Toma, după spusele tradiției, a luat (spre evanghelizare) țara parților, Andrei Sciția, Ioan Asia, unde și-a petrecut toată viața pînă ce a murit în Efes; Petru a predicat iudeilor împrăștiați în Pont, Galatia, Bitinia, Capadocia și Asia... Ce să mai spun de Pavel, care, după ce a predicat Evanghelia lui Hristos de la Ierusalim pînă în părțile Iliriei, a suferit martiriul la Roma sub Nero? Acestea sînt spuse întocmai de Origen, în cartea a treia a Comen-tariilor sale la Facere». Cei mai mulți istorici identifică Sciția de care vorbește Eusebiu din Cezareea cu teritoriul dintre Dunăre și Mare (Dacia Pontică), viitoarea provincie romană Scythia Minor. La această concluzie ne duce faptul că poetul Ovidiu (43 î.Hr.—17/18 d.Hr.), se plîngea în *Tristele* și *Ponticele* sale că a fost exilat la Tomis printre «sciți». Geograful grec Strabo (c. 58 î.Hr.—c. 21 d.Hr.), în lucrarea sa *Geografia*, înțelege prin Sciția tot Dobrogea. De fapt, cum am arătat și mai sus, sub Dioclețian, Dobrogea a devenit provincia Scythia Minor. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că în acest timp țărmul Mării Negre (Pontul Euxin) era împînzit de o serie de vechi colonii grecești, ceea ce ne face să credem că acestea au solicitat lucrarea misionară a unuia dintre primii propovăduitori ai noii învățăături creștine. Din Epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni (III, 11) ar reieși că și «sciții» au putut auzi cuvîntul lui Dumnezeu.

Tradiția că Sfântul Apostol Andrei a predicat la sciți a fost reluată mai tîrziu și de alți scriitori bisericești. De pildă, călugărul Epifanie (sec. VIII) în *Viața Sfântului Apostol Andrei*, afirmă că între popoarele evanghelizate de el se numărau și sciții. De asemenea, în *Sinaxarul Bisericii constantinopolitane* se precizează că Sfântul Andrei «a predicat

în Pont, Tracia și Scythia». După un alt izvor, păstrat în același Sinaxar, Sfântul Apostol Andrei ar fi hirotonit ca episcop la Odyssos sau Odesos (Varna de azi) pe ucenicul său *Amplias*, pe care Biserica Ortodoxă îl prăznuiește în fiecare an la 30 octombrie. Probabil este *Amplias* cel amintit de Sfântul Apostol Pavel în epistola către Romani (XVI, 8). În schimb, Epifanie monahul spune că Sfântul Apostol Andrei a propovăduit în provinciile din nordul Asiei Mici, în Tracia și Moesia, hirotonind ca episcop la Odyssos pe *Apion*. Tradiția că Sfântul Andrei a predicat și în provinciile din nordul Asiei Mici și în Tracia, a fost consemnată, pentru prima oară la noi, de mitropolitul Dosoftei în *Viețile sfinților* pe luna noiembrie, ziua 30.

Mult mai târziu, istoricul bizantin Nichifor Calist (sec. XIV) scria că Sfântul Apostol Andrei a trecut din provinciile Asiei Mici (Capadocia, Galatia și Bitinia) în «pustiurile scitice», care puteau fi situate în Scythia Maior (în nordul Mării Negre, adică în sudul U.R.S.S.), sau mai degrabă în Scythia Minor (Dacia Pontică). După ce a predicat în cetățile de aici, din Scythia Minor, locuite de greci, romani și geto-daci, s-a îndreptat spre sud, ajungând în orașul Patras, în Grecia, unde a murit ca martir, fiind răstignit pe o cruce în formă de X. Chiar dacă am înțelege prin Sciția din textul lui Eusebiu nordul Mării Negre (așa numita Sciția Mare), Sfântul Apostol Andrei tot ar fi trecut prin Dobrogea, căci, plecând spre sud, calea i-ar fi fost mult mai lesnicioasă pe aici, pe țărmul apusean al Mării Negre, decât să-i facă înconjurul tocmai prin Caucaz.

În sprijinul evanghelizării Daciei Pontice de către Sfântul Apostol Andrei vin și unele colinde și creații folclorice dobrogene și din stînga Prutului, care amintesc de trecerea sa prin aceste teritorii, ca și unele toponimice (peștera Sfântul Andrei, pîrîiașul Sfântul Andrei ș.a.). *Înseamnă că o parte din teritoriul Patriei noastre a fost evanghelizat chiar de un ucenic al Mîntuitorului Iisus Hristos, Sfântul Apostol Andrei.* El va fi așezat episcopi și în cetățile Pontului Euxin, în speță în Tomis, așa cum au făcut Sfântul Pavel și ceilalți Apostoli, după cum relatează cartea Faptele Apostolilor.

În ce privește răspîndirea creștinismului în nordul Dunării, în secolele I—III, nu avem nici o mărturie literar-istorică sau arheologică sigură. Această constatare nu exclude însă posibilitatea existenței unor creștini izolați, chiar și în primele trei secole creștine. În lipsa dovezilor istorice-arheologice, putem recurge la cîteva argumente de ordin logic-istoric.

Ținând seama de relațiile comerciale ale cetăților grecești din Dacia Pontică (Tomis, Histria, Callatis, Dionysopolis, Durostorum, Axio-polis etc.), dar și ale dacilor cu centrele economice-politice din Asia Mică, Siria, Palestina, Egipt, insulele grecești, Macedonia, Tracia, Grecia, în care creștinismul era larg răspândit, în urma propovăduirii Sfinților Apostoli și a ucenicilor lor, putem presupune că învățătura creștină a fost cunoscută sporadic și în Dacia, încă de la sfârșitul secolului I.

După cucerirea Daciei de către romani, învățătura creștină s-a putut răspândi în nordul Dunării pe mai multe căi :

1. *Prin coloniști.* Am arătat mai sus că, după cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie romană, a avut loc o colonizare organizată a ei, prin aducerea de elemente romanizate, care vorbeau limba latină. Proveneau îndeosebi din provinciile din sudul Dunării, romanizate mai de mult : Dalmația, cele două Moesii, Pannonia, Tracia, dar și din ținuturi mai îndepărtate : Grecia, Asia Mică, Siria, Egipt, Gallia etc., se pare puțin și din Italia. Fără îndoială că între acești coloniști au fost și creștini, mai ales că unii din ei erau aduși din Asia Mică și Siria, unde creștinismul fusese propovăduit chiar de către unii din Sfinții Apostoli, îndeosebi de Sfinții Apostoli Petru, Pavel și Ioan, apoi din Iliria, care fusese de asemenea evanghelizată încă din secolul I. N-ar fi exclus ca unii coloniști creștini să fi venit în Dacia anume pentru a scăpa de persecuțiile la care erau supuși în regiunile din care plecașeră. Trebuie reținut și faptul că acești coloniști erau recrutați mai mult dintre orășeni, ori se știe că învățătura creștină s-a răspândit, mai întâi, în orașe și mult mai târziu în mediul rural (cuvîntul *paganus*, care în românește a dat păgîn, indica pe locuitorul de la țară, necreștinat, dintr-un pagus — sat).

2. *Prin ostași din armata romană.* Am arătat mai sus că în Dacia au fost aduse numeroase unități militare pentru apărarea noii provincii (legiunea XIII Gemina, în 106, la Apulum și legiunea V Macedonica, în 167—168, la Potaissa, precum și numeroase trupe auxiliare). Printre acești soldați desigur au fost și unii creștini. Avem mai multe mărturii că în armata romană existau și creștini. Amintim doar că *Faptele Apostolilor* relatează că primul roman încreștinat a fost un militar, sutașul Corneliu (F. Ap. X). Unele din trupele staționate în Dacia erau aduse din teritorii în care învățătura creștină era cunoscută încă din secolul I. De pildă, legiunea V Macedonica a fost adusă, spre sfârșitul secolului I, din Palestina, la Troesmis (Iglița) în Dobrogea, iar de acolo la Potaissa (167—168). Ala nova Illyricorum, staționată în castrul de la

Brîncovenești (jud. Mureș), era adusă din Iliria, provincie încreștinată încă din secolul I, de Sfîntul Apostol Pavel și ucenicii săi, cum am relatat mai sus.

Existența unor creștini în unitățile militare din Scythia Minor este confirmată și de faptul că în cursul persecuțiilor lui Dioclețian și Liciniu, la începutul secolului IV, au pătimit pentru Hristos și mulți ostași romani. Desigur, toți acești militari, cu rîvna caracteristică primilor creștini, au căutat să aducă la Hristos și pe alți soldați, dar și pe unii locuitori din orașele sau satele în apropierea cărora erau așezați. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că soldații romani, după satisfacerea stagiului militar de 25 de ani și chiar mai mult, erau lăsați la vatră, sub numele de veterani (din care avem românescul bătrîn), se stabileau în Dacia, unde li se acorda un lot de pămînt și se căsătoreau, contribuind astfel la romanizarea provinciei. Dacă ei erau creștini, desigur că prin căsătorie puneau bazele unor familii creștine.

3. Prin *sclavi*. Nu este exclus ca între sclavii coloniștilor înstăriți sau ai funcționarilor de stat să fi fost și unii creștini, care au împărtășit apoi noua învățătură și altor frați ai lor de suferință sau unora dintre locuitorii Daciei — autohtoni, coloniști sau veterani. Cazuri de sclavi încreștinați cunoaștem și din Noul Testament (ex. Onisim din Epistola către Filimon).

4. Prin *negustori*. Am arătat mai sus, că orașele grecești de la Marea Neagră, dar și dacii, aveau strînse legături economice cu Asia Mică, cu insulele grecești, Macedonia, Tracia, Iliria, unde învățătura creștină a fost propovăduită de Sfinții Apostoli sau de ucenicii lor. Între negustorii care vindeau sau cumpărau mărfuri în părțile noastre, au fost și unii creștini, care au făcut cunoscută învățătura creștină și localnicilor, deci s-a continuat lucrarea de încreștinare pornită pe la sfîrșitul secolului I.

5. Prin *captivi aduși de goți în Dacia*. Pe la mijlocul secolului III, au ajuns pînă la Dunăre goții, popor de origine germanică. Stabiliți pe teritoriul țării noastre, dar în afara granițelor provinciei romane, iar după 271 și în fosta Dacie Traiană, mai mult sub forma unor tabere militare în mijlocul populației autohtone, goții au făcut de aici numeroase incursiuni în sudul Dunării și chiar în Asia Mică, aducînd cu ei numeroși captivi din aceste regiuni. Între aceștia au fost și mulți creștini, precum și preoți, care, după ce au fost așezați în nordul Dunării, au propovăduit și daco-romanilor de aici cuvîntul lui Dumnezeu (de pildă, bunicii marelui lor misionar Ulfila erau greci, originari din Capadocia).

Pe lângă aceste argumente de ordin logic-istoric, putem înfățișa și câteva mărturii ale unor scriitori creștini din primele secole asupra răspîndirii creștinismului în Dacia, fără să le considerăm însă ca dovezi sigure. Astfel, Sfântul *Iustin Martirul și Filozoful* († 165), în lucrarea sa *Dialogul cu iudeul Trifon*, scria că «nu există nici un neam, fie și trăind pe căruțe și în corturi și crescînd vite, la care să nu se facă rugăciuni în numele lui Hristos». Apologetul *Tertulian* din Cartagina (c. 160—c. 240) scria în lucrarea sa intitulată *Împotriva iudeilor* (*Liber adversus Judaeos*) că Hristos «stăpînește» și «în ținuturile sarmaților, dacilor, germanilor și sciților». Din aceste cuvinte nu putem trage concluzia că neamurile respective — în totalitatea lor — credeau în Hristos, ci doar că numele Său era cunoscut unora din ei. Cam în același timp, marele teolog *Origen din Alexandria* (c. 185—254) scria că *foarte mulți (plurimi)* dintre britanici, germani, daci, sarmați și sciți n-au auzit cuvîntul Evangheliei (Comentariul 39 la Evanghelia de la Matei, XXIV, 14). Deducem de aici că unii dintre aceștia totuși l-au auzit.

Din cele expuse pînă aici, reiese limpede că învățătura creștină a putut să fie cunoscută în Dacia încă din secolele II—III, iar în Dobrogea de azi din a doua jumătate a secolului I. Inexistența de mărturii epigrafice și arheologice se datorește faptului că noua învățătură creștină era considerată — în statul roman — ca «religio illicita», adică nepermisă, deci creștinii nu-și ridicau asemenea monumente, pentru ca să nu-și atragă prigoana autorităților de stat. Se adaugă apoi și faptul — îndeobște cunoscut — că primii creștini se recrutau mai ales dintre oamenii săraci, care n-aveau posibilitatea să ridice asemenea monumente. Lipsa unor astfel de mărturii s-ar putea datora și distrugerii lor de unele populații migratoare, fie nedescoperirii lor pînă în prezent. Învățătura creștină era mărturisită de adepți izolați, care n-au fost convertiți la noua învățătură prin misionari oficiali, din inițiativa sau din dispoziția unei autorități superioare, ci prin predică de la om la om, mai ales prin preoți sau creștini veniți din sudul Dunării, pe căile amintite. Cu alte cuvinte, strămoșii noștri n-au primit creștinismul *oficial*, așa cum îl vor primi mai târziu popoarele slave înconjurătoare, ci l-au acceptat treptat, ca o consecință firească a comunității lor de limbă și de civilizație romanică. «Romanismul și creștinismul nostru sînt născute și crescute în chip firesc, încet și tainic, în Dacia lui Traian» cum afirmă V. Pârvan (*Contribuții epigrafice*, p. 201). Despre o creștinare masivă a daco-romanilor putem vorbi numai după 271, anul părăsirii Daciei de către Aurelian. Odată cu legiunile și administrația imperiului s-a

retras peste Dunăre și religia statului, adică religia «oficială» prin excelență, deci creștinii puteau de-acum înainte să-și mărturisească ne-stînjeniți învățătura, fără teamă de legile romane, care considerau creștinismul ca religie nepermisă. Numai așa ne putem explica faptul că în jurul anilor 300, în cursul persecuției lui Dioclețian, continuată sub Licinius, întâlnim o seamă de martiri în părțile Dunării de jos, mai ales în Scythia Minor. Așa ne putem explica și existența mai multor scaune episcopale pe malul drept al Dunării și în Dobrogea, în prima jumătate a secolului IV, care vor fi avut sub cîrmuirea lor duhovnicească și credincioși daco-romani din nordul Dunării. Dar toate acestea presupun că învățătura creștină avea rădăcini adînc înfipte în pămîntul românesc, căci nu putem crede că acei martiri s-au recrutat dintre cei de curîndbotezați, iar crearea de scaune episcopale presupune existența unei vieți creștine îndelungate.

O organizație bisericească incipientă a trebuit să ia naștere odată cu constituirea primelor nuclee creștine pe pămîntul Daciei. Nu se poate concepe propovăduirea învățăturii creștine fără cult și fără slujitori (organizare). Din *Faptele Apostolilor* desprindem constatarea că pretutindeni unde se răspîndea noua învățătură se căutau și case corespunzătoare pentru adunarea credincioșilor la rugăciune, frîngerea pîinii și predică (cf. F. Ap. II, 46 ; XX, 7—8 și 11). În condițiile grele prin care trecea creștinismul la începutul istoriei sale, săvîrșirea cultului în case particulare era singura formă posibilă. De altfel, acest lucru îl făceau și unele grupări religioase păgîne, care nu aveau posibilitatea de a-și ține adunările într-un templu propriu. Săvîrșirea cultului duce la concluzia că existau preoți și diaconi, cum ne sugerează tot cartea *Faptele Apostolilor* și unele epistole (cf. F. Ap., VI, 1—6 ; XIV, 23 ; XXI, 18 ; I Tim. V, 17—20 ; Tit I, 5—9 ; Iacov V, 14). Primii preoți și diaconi desigur proveneau din coloniști, mai ales dintre greci, dar și dintre daco-romani. Din moment ce Sfîntul Apostol Andrei a predicat în teritoriul dintre Dunăre și Mare, desigur el a lăsat acolo preoți și diaconi, poate chiar și episcopi, căci în primele veacuri fiecare cetate putea să-și aibă episcopul ei.

În încheierea acestor considerații, se impune să ne întrebăm : ce religie păgînă a fost înlocuită în Dacia de credința în Hristos ? Unii istorici au arătat că legea lui Zamolxis, zeul suprem al daco-geților, era mult apropiată, prin morala ei, de creștinism, fapt care a ușurat astfel introducerea noii învățături creștine. În afară de aceasta, numeroasele culte aduse de coloniști din locurile lor de origine (divinități romane

italice, grecești, celtice, orientale și chiar africane, după cum ne arată aproape o treime din totalul inscripțiilor din Dacia) nu aveau rădăcini în conștiința locuitorilor, unele din ele fiind impuse de sus, îndeosebi cultul împăratului. De aceea ele au putut să fie foarte ușor înlocuite cu noua credință în Iisus Hristos.

Poporul de jos avea credințele lui, care erau mai mult obiceiuri sau datini locale în legătură cu calendarul agricol și păstoresc, care au putut fi foarte ușor înlocuite cu învățătura creștină. De fapt, urme din cultul popular păgîn adaptate la creștinism, s-au păstrat pînă aproape în zilele noastre (ex. jertfa cocoșilor albi care se dau preotului la înmormîntare închipuie jertfa adusă pe altarul zeilor). Se remarcă deci faptul că la noi schimbarea de religie nu s-a făcut prin lupte, ca în alte părți, cu dărîmarea de temple și sfărîmarea de idoli, căci «poporul de la sate păstrîndu-și vechile obiceiuri, nu vedea o contradicție între vechea și noua credință. El s-a plecat în fața soliei noi care i se aducea și a pășit în biserică, aducînd cu dînsul în fața altarelor și riturile sale preistorice». (P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, p. 103).

Concluzii: Pe baza celor spuse pînă aici, putem trage concluzia că învățătura creștină a fost cunoscută în Dacia din primele trei secole ale erei noastre, adusă prin coloniști, militari și negustori. În teritoriul dintre Dunăre și Mare ea a fost propovăduită de Sfîntul Apostol Andrei. Ea era mărturisită de credincioși singuratici, în ascuns, de teama legilor romane care o declarau «religie nepermisă». Generalizarea creștinismului s-a făcut apoi, pe cale lentă, în secolul IV.

B I B L I O G R A F I E

Dacia Traiană: Istoria României, vol. I, ed. Academiei R.S.R., București, 1960, p. 253—614; MIHAIL MACREA, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, 523 p.

Răspîndirea creștinismului în Balcani: ADOLF VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 2 vol., Leipzig, 1906 (ed. IV, 1924); VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice în istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 223 p.; JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (lucrare fundamentală); MATTHEW SPINKA, *A history of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933, 202 p.

Răspîndirea creștinismului în Dacia: GHENADIE ENĂCEANU, *Creștinismul în Dacia și creștinarea românilor*, București, 1875, VIII + 249 + VII p. (prezintă faptele pînă la întemeierea principatelor; acum depășită); CAROL AUNER, *Cîteva momente din începuturile Bisericii Române*, Blaj, 1902, 110 + IV p. (tendențioasă, azi depășită); CAROL AUNER, *Evanghelizarea Dobrogei. Predicatul unui apostol în România?* în «Revista Catolică», an. I, nr. 1, 1912, p. 40—58; N. DOBRESCU, *Introducerea crești-*

nismului la români, în «Cursurile de vară din Vălenii de Munte», 1909—1910, Vălenii de Munte, 1910, p. 93—125; C. NICOLĂESCU-PLOPȘOR, *Vechimea creștinismului în Dacia*, Craiova, 1933; I. POPESCU SPINENI, *Vechimea creștinismului la români*, Conferință, București, 1934, 44 p. (criticabilă); ANTON D. VELCU, *Contribuții la studiul creștinismului daco-roman, sec. I—IV*; București (1934), 74 p. (criticabilă, vezi și recenzia lui E. CONDURACHI în B.O.R., an LV, nr. 5—6, 1937, p. 350—363); SIMEON RELI, *Originea și vechimea creștinismului la români*, Cernăuți 1937, 56 p. (extras din «Candela», an. XLVII, 1936, p. 17—70); C. DAICOVICIU, *În jurul creștinismului în Dacia*, în «*Studii, revistă de istorie*», an. I, nr. 1, 1948, p. 122—127 (respinge teza încreștinării înainte de sec. IV); MILAN ȘESAN, *Creștinismul vechi carpatic*, în MA, an. III, nr. 11—12, 1958, p. 813—828; E. LOZOVAN, *Aux origines du christianisme daco-scythique*, în *Franz Altheim-Geschichte der Hunnen*, vierter Band, Berlin, 1962, p. 146—165; D. M. PIPPIDI, *În jurul izvoarelor literare ale creștinismului daco-roman*, în vol. *Contribuții la istoria veche a României*, București, ed. II, 1967, p. 497—516; IOAN RĂMUREANU, *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci*, în «*Ortodoxia*», an. XXVI, nr. 1, 1974, p. 164—178 (și în vol. *Roumanie. Pages d'histoire*, I, nr. 3—4, 1976, p. 64—84); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Creștinarea românilor*, în «*Almanahul parohiei ortodoxe române din Baden-Baden*» pe anul 1976, p. 62—73.

Pentru religia geto-dacilor, vezi: AL. SÂNDULESCU, *Religiunea geto-dacilor. Studiu asupra credinței religioase la daci înainte de a îmbrățișa creștinismul*, București, 1929, 64 p.; I. I. RUSSU, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, în «*Anuarul Inst. Studii clasice*», 5, 1944—1948, p. 61—139; EMILIAN VASILESCU, *Problema religiei geto-dacilor în lumina noilor cercetări istorice și arheologice*, în «*Ortodoxia*», an. V, nr. 4, 1953, p. 634—650; IOAN G. COMAN, *Scriitori bisericesti din epoca străromână*, București, 1979, p. 20—55.

II

MĂRTURII LINGVISTICE PENTRU ORIGINEA ȘI VECHIMEA CREȘTINISMULUI LA ROMÂNI

Etnogeneza poporului român a început odată cu colonizarea Daciei și cu romanizarea elementului autohton daco-moesic și a continuat, atât prin asimilarea treptată a elementului slav și a celorlalte elemente etnice neromane, așezate în spațiul carpato-dunărean, cât și prin admigrarea unor elemente romanice din sudul Dunării.

În ce privește limba română, «prin origine, structură și vocabular, este o limbă latină, singura urmașă directă a latinei vorbite în mod neîntrerupt în provinciile dunărene ale imperiului roman» (Al. Rosetti). Ea s-a format din latina populară (vorbită), adoptată de strămoșii noștri daco-geți de la coloniștii romani cu care s-au amestecat, la care s-au adăugat elementele păstrate din idiomul geto-dac, iar mai târziu elemente lexicale din graiul slavilor așezați în Dacia și în sudul Dunării. Dar ceea ce au adăugat slavii, și într-o măsură foarte redusă alte popoare, n-a putut schimba caracterul inițial și fundamental al limbii noastre.

Acest caracter de limbă romanică îl dau morfologia, sintaxa, precum și elementele fundamentale ale lexicului (cele de întrebuințare permanentă), toate fiind de origine latină. După acad. Al. Rosetti, limba română reprezintă *faza actuală* a latinei vorbite în provinciile romane dunărene romanizate, adică în Dacia, Pannonia, Dardania și Moesia, este «transformarea, potrivit împrejurărilor și influențelor externe, a latinei vorbite în părțile orientale ale imperiului roman». Limba română, ca și poporul român, s-a format pe un întins spațiu geografic, în cadrul așa numitei «romanități dunărene», care cuprindea fosta provincie Dacia cu teritoriile rămase în afara ei (răsăritul Munteniei, Moldova), precum și zona sud-dunăreană învecinată, de-a lungul Dunării, adică Pannonia, Dardania, Moesia Superior și Moesia Inferior, Dacia Ripensis și Dacia

Mediterranea, provincii romanizate care au stat întotdeauna în strînse legături cu Dacia (P. P. Panaitescu, acad. Al. Rosetti, acad. C. C. Giurescu).

Toți cercetătorii (istorici, filologi și teologi) sînt de acord că noțiunile de bază ale credinței creștine sînt rediate în limba noastră prin cuvinte de origine latină. Argumentul lingvistic constituie o dovadă în plus în ce privește pătrunderea creștinismului la noi încă din perioada stăpînirii Daciei de către romani și în cea imediat următoare, căci termenii de organizare bisericească i-am împrumutat mai tîrziu de la slavi. Lucrul este explicabil, dacă ne gîndim la faptul că în toate provinciile romane cuprinse sub numele de Illyricum, inclusiv în Dacia nord-dunăreană, învățătura creștină a fost propovăduită în limba latină.

Terminologia creștină de origine latină din limba noastră arată că aproape toate numirile de bază ale credinței și unele forme ale cultului creștin au fost create pînă în secolul IV. Este semnificativ faptul că în rugăciunea «Tatăl nostru» peste 90% din cuvinte sînt de origine latină, excepție făcînd voie, greșeală, ispită, mîntuiește. Același lucru îl observăm și în Simbolul credinței, formulat la primele două sinoade ecumenice din anii 325 și 381.

Cercetînd aceste cuvinte, putem constata că unele din ele au fost împrumutate din lumea romană păgînă, dar au primit un sens nou, al credinței creștine, iar altele au fost create pe loc, anume pentru exprimarea noilor noțiuni de credință. Vom analiza pe rînd termenii principali de credință de origine latină.

1. Termeni din lumea romană păgînă. Cuvîntul *biserică* (în limba română veche băsearecă, bisearică, beserică), derivă din latinescul *basilica*, la rîndul său format din grecescul βασιλική = βασιλεύς = împărat, rege și οἶκία = casă. După istoricul bisericesc Nicolae Dobrescu (1875—1914), explicația pătrunderii acestui cuvînt în limba română ar fi următoarea. Romanii înțelegeau prin «basilica» un edificiu în care se făcea judecata, un fel de judecătorie, în care dreptatea se împărțea în numele împăratului. Cînd Constantin cel Mare a acordat libertate creștinismului, prin așa numitul «edict de la Mediolan» din anul 313, a cedat creștinilor, pentru săvîrșirea cultului, și edificiile vechilor judecătorii, numite basilicae, întrucît ei nu voiau să se închine lui Dumnezeu în fostele temple păgîne. Astfel, fostele judecătorii au devenit lăcașuri de închinare creștine.

După relatările Sfîntului Luca din Faptele Apostolilor, primii creștini săvîrșeau rugăciunea și frîngerea pîinii într-o încăpere din casele

particulare (cf. F. Ap. II, 46 ; XX, 7—8 și 11). Cu timpul, s-au construit încăperi anume în acest scop, tot în case particulare, care s-au numit «împărătești» (βασιλικαί; βασιλική οἰκία = casă împărătească).

Construirea unor asemenea lăcașuri de închinare s-a generalizat, încît sub împăratul Constantin cel Mare (306—337) lăcașul de cult creștin era cunoscut, în latinește, sub numele de basilica, de origine grecească, după cum am arătat mai sus. De fapt, scriitorul bisericesc Isidor de Sevilla (c. 560—636) scria în lucrarea sa despre «*Etimologii*» următoarele : «La început se numeau basilici locuințele regilor (împăraților), de unde își au și numele, căci βασιλεύς însemnează rege (împărat), iar basilicile sînt locuințe împărătești. Acum însă, se numesc basilici locașurile dumnezeiești, pentru că acolo se aduc închinare și jertfe lui Dumnezeu, împăratul tuturor» (cartea XLV, cap. IV, 11). Deci, din acest cuvînt, la început de origine grecească, trecut apoi în limba latină, s-a format și cel românesc de biserică. Cu timpul, noțiunea s-a extins, de la lăcașul de cult, asupra întregii comunități creștine. Desigur, acest cuvînt a pătruns în Dacia în secolul IV, din provinciile romane din sudul Dunării, el fiind folosit numai în cadrul romanității orientale (biserica în aromână, băserică în meglenoromână și baserike în istroromână).

În imperiul roman de Apus se folosea, din secolul III — paralel cu basilica — și cuvîntul specific creștin ecclesia (ἡ ἐκκλησία), folosit încă din sec. II—III în Răsărit. Cu sprijinul autorității centrale bisericești, termenul basilica a fost înlocuit treptat și a rămas cel de ecclesia (popular eclesia), din care s-au format — în limbile romanice apusene — termenii église (franc.), chiesa (ital.), iglesia (span.), igreja (portugh.). De remarcat că în Apus acest termen s-a extins de la comunitatea sau adunarea credincioșilor la locașul de cult (deci invers decît în cazul cuvîntului basilica). Limbile germanice au derivate din grecescul κυριακόν (kirche — germ., church — engl., kyrkan — suedeză).

Dumnezeu (arom. — dumnidzău) provine din Domine Deus, iar în vechea formă populară fără i, Domne Deus, veche invocatie păgînă, adoptată și de creștini, pentru unicul lor Dumnezeu.

Duminică (arom. și meglenorom. — duminică, istrorom. — dumireke), vine de la dies dominica, adică ziua Domnului, termen care a înlocuit sărbătoarea săptămînală păgînă dies solis (ziua soarelui).

Etimologia cuvîntului *Crăciun* (arom. — crătsun, meglenorom. — cārtsun) — folosit în popor, necunoscut în cărțile de cult — este încă nelămurită. După părerea celor mai mulți cercetători, între care : Pericle Papahagi, V. Pârvan, S. Pușcariu, T. Capidan, N. Drăganu, P.P. Panaitescu ș.a., provine din latinescul calatio (acuz. calationem). La ro-

mani prin «calatio» se înțelegea convocarea poporului de către preoții păgîni în fiecare zi întîi a lunii, pentru anunțarea sărbătorilor din luna respectivă, și — prin extindere — însăși sărbătoarea. Cea mai însemnată calatio era desigur cea de la 1 ianuarie. Este lucru știut că pînă către sfîrșitul secolului IV, Nașterea Domnului se prăznuia odată cu Boboteaza, la 6 ianuarie, zi în care se obișnuia să se facă anunțarea sărbătorilor de peste an (Paștile și celelalte). Și cum celor de curînd creștinați din Dacia și din sudul Dunării această anunțare a sărbătorilor li se părea apropiată de sărbătoarea calatio, au denumit cu acest termen sărbătoarea creștină a Nașterii Domnului. Abia către sfîrșitul secolului IV, sărbătoarea Nașterii Domnului a fost așezată la 25 decembrie.

Alți cercetători, între care Aron și Ovid Densușianu, Al. Rosetti, Al. Graur ș.a., derivă cuvîntul Crăciun din etimonul *creatio* (acuz. *creationem*, în lat. vulg. *creation*, *creatiun*), deci ziua «creării» sau a «facerii» lui Iisus. Deși s-ar putea obiecta că aceasta ar fi o concepție ariană (care socotea pe Fiul o creatură a Tatălui), se poate răspunde că poporul care a creat termenul nu poate cunoaște — și nu cunoaște nici acum — asemenea subtilități teologice. Merită să fie relevat faptul că în concepția populară (îndeosebi în colinde) Crăciun, Sfîntul Crăciun sau Moș Crăciun este una și aceeași persoană cu Iisus Hristos. «Moș Crăciun» este un personaj mitologic creat pe pămînt românesc. În colinde el stă la masă cu Dumnezeu, cu Maica Domnului, cu Sfîntul Ioan Botezătorul și cu alte personaje biblice sau hagiografice. El șade în cer, de unde vine încărcat cu daruri pentru copii. Pentru a evita o eventuală acuzație de arianism, Biserica noastră a înlocuit acest termen popular cu acela de sărbătoarea Născutului (tot de origine latină), cum apare în *Evangelhia învățătoare* din 1642 și în *Cazania* lui Varlaam din 1643. Cuvîntul Crăciun e specific limbii noastre, căci limbile romanice europene folosesc termeni derivați din *Dies Natalis* sau *Natalis Domini* (franc. Noël, ital. Natale etc.).

Tot de origine latină este și cuvîntul *colindă* (cu variantele *cărin-dă*, *corindă*) provenit din etimonul popular *colendae* (cult: *calendae*), prima zi a lunii la romani (de aici și calendar sau cărindar). Calendele din ianuarie, deci de la începutul anului (mutat de la 1 martie la 1 ianuarie de Caius Iulius Caesar) se sărbătoreau cu cîntări, urări și petreceri, pe care creștinismul nu le-a putut înlătura, ci le-a adoptat și le-a dat un caracter creștin. Așa au apărut «colindele» creștine, ca semn al bucuriei pentru marile sărbători ale Nașterii și Botezului Domnului.

Floriile (formă veche *flurii*) poartă numele unei sărbători păgîne de primăvară, *Floralia*, adică sărbătoarea zeiței Flora sau a florilor, care

se prăznuia primăvara. În Apus avem termeni diferiți: Dimanche de Rameaux (franc.), Domenica della Palme (ital.) etc.

Rusaliile își au numele de la vechea sărbătoare păgînă Rosalia, zi a pomenirii morților, prăznuită în timpul primăverii, cînd înfloreau trandafirii (rosa, în aromână: arusale, în meglenoromână: rusală). Celelalte popoare romanice (catolice) folosesc derivate din πεντηκοστή = cincizecime (franc., Pentecôte; ital., Pentecoste).

Cuvîntul *Paști* este de origine ebraică (pascha, de la pesah, în grec. πάσχα). Cuvîntul românesc derivă însă din latinește (dies pascharum), ca și francezul pâques, dovadă că în amîndouă limbile îl întîlnim numai la plural (grecii, italienii, slavii etc. îl folosesc numai la singular; în arom. paste, pasti; meglenorom., paste; istrorom., paste).

Cuvîntul *sărbătoare* (arom., la fel; meglenorom., sîrbatoare) derivă din dies servatoria, prescurtare din conservatoria, zi închinată zeilor care apărau trupește și sufletește pe om (servo-are = a păzi, a ținea). Cultul zeilor «conservatori» — deci păzitori — s-a moștenit, într-o altă formă, și în creștinism, în cultul sfinților și al martirilor, considerați și ei ca apărători ai credinciosului în orice fel de suferințe trupești și sufletești. Astfel, întocmai ca dies dominica, a intrat și acest cuvînt în terminologia creștină românească. De menționat că în limbile romanice apusene pentru sărbătoare se folosesc termeni derivați din latinescul festum (franc. fête; ital. festa).

Cuvîntul *păgîn* (arom., pîngîn) vine din latinescul paganus, om de la țară, trăitor într-un pagus (sat). În mersul său biruitor, creștinismul a pătruns în primele trei secole mai mult în orașe, în timp ce la țară se menținea religia păgînă. De aceea, în secolul IV, cînd creștinismul a ajuns religie oficială, cuvîntul paganus (locuitor de la țară) a devenit sinonim cu aderent al vechii religii (o lege din 368 a împăratului Valentinian I o numește «religio paganorum»). Cu același înțeles a trecut și în alte limbi romanice (la noi paganus, în sensul său profan, a fost înlocuit cu terranus — țăran — derivat din terra).

Cuvîntul *lege* (arom., leadze) derivă din lex, acuz. legem. În graiul strămoșilor, în graiul vechi bisericesc, ca și în cel popular de azi, are înțelesul de religie, credință. După părăsirea Daciei, sub Aurelian (271), acest termen nu și-a mai păstrat înțelesul său obișnuit (juridic). Limbile romanice apusene folosesc derivate din fides (foi în franc.; fede în ital.).

După părerea unor cercetători, cuvîntul *popă* este tot de origine latină (popa era slujitorul templului păgîn care tăia și fierbea intestinalele sacrificiilor).

Tot de origine latină păgîină sînt și unele cuvinte privitoare la cultul morților : *cimitir* (din coemeterium), *a comînda* (commando-are = a da masă întru pomenirea cuiva ; *comînd* sau *comîndare*, pomană, termen arhaic), *mormînt* (din monumentum ; în latina vulgară monimentum), *oseminte* (ossamenta), *priveghere* (din pervigilare), *a răposa* (din repauso-are) și altele.

2. Termeni cu înțeles exclusiv creștin. *Creștin* (arom. și megl., — cristin) derivă din forma latină vulgară chrestianus. Cuvîntul acesta e foarte vechi, căci de îndată ce îmbrățișa cineva noua religie era numit chrestinus, de la forma Chrestus, Crestus, cum se numea Mîntuitorul în latina vulgară. Scriitorii bisericești Tertulian (c. 160—240) și Lactanțiu (c. 240 — după 317) mustrau pe cei neștiutori, pentru că foloseau cuvintele chrestianus și Crest, ceea ce înseamnă că acest cuvînt era folosit de strămoșii noștri încă din timpul vieții celor doi scriitori. Menționăm și faptul că pînă azi, în unele părți ale țării, cuvîntul creștin, ca și român, sînt sinonime cu cel de soț, bărbat.

Verbul *a boteza* (respectiv subst. botez) derivă din latinescul baptiso-are, la rîndul său derivat din grecescul βαπτίζω, cufund în apă (în arom., pătezd ; megl., bates ; istr., botez). Cuvîntul grecesc a trecut cîrînd în limba latină, în care se simțea nevoia unui cuvînt potrivit pentru exprimarea acestei taine. În limba noastră a intrat desigur încă de la primele convertiri, din latinește. Dacă ar fi intrat din limba greacă, s-ar fi păstrat v inițial.

Tot de origine latină sînt și cuvintele următoare (cu derivatele lor) : *ajun*, *a ajuna*, (arom., adzun, din adjuno-are), *altar*, (megl., la fel ; istr., altor, din altare, acuz., altarem), *cer* (arom. și megl., tser, din caelum), *a crede* (din credo-ere), *cruce* (arom. și megl., crutse, din crux, acuz. crucem), *a cumineca* (arom. și megl., cuminic, din comunico-are), *a cununa* (arom., ncurun ; megl., ancurun, din coronano-are), *a închina* (arom. și megl., mi-nclin, din inclino-are), *a îngenunchia* (arom., ndzinucledz ; megl., anzinuclu, din vulg. ingenuculare, din genuculum = genunchi), *înger* (din angelus, luat din grecescul ὁ ἄγγελος, arom. și megl., angil), *a jura* (arom., dzur ; megl., zur, din juro-are), *minune* (mirio, acuz., mirionem), *nun*, cu diminutivele *nunaș* și *nănaș* (arom. și megl., nun, din nunnus), *nuntă* (pl. nunți, din nuptiae sau nuntiae), *păcat* (arom. și megl., picat ; istr., pecat, din peccatum), *părinte* (din parens, acuz., parentem), *a se ruga* (rogo-are), *rugăciune* (megl., rugătsuni, istr. rugă, din rogatio, acuz., rogationem), *tîmplă* (templum), *a toca* (tocco-are), *sînt* (pentru sfînt, arom., sîmtu ; megl., sămt ; istr. sănt, din sanctus, păstrat în

numirile populare ale sărbătorilor : Sîntion, Sîntoader, Sîngeorgiu, Sîn-văsii, Sînpetru, Sîmedru, Sînnicoară, Sîntilie, Sîntămărie, Sînziene ș.a.).

Trebuie subliniat faptul că unii termeni de credință au fost făuriți pe loc, cu ajutorul poporului de limbă latină. Așa avem cuvintele : *credință* (din credo-ere, vulg. credentia), *făcătorul lumii* (din facio-ere și lumen-inis = lumină, în sensul de «univers»), *împărăția lui Dumnezeu* (imperator = împărat, imperium = împărăție), *față* (în înțelesul de «persoană» dumnezeiască, din facies-ei), *ființă* (a lui Dumnezeu, din fio-eri, vulg. fientia), *Tată* (pentru Dumnezeu, din latinescul familiar tata ; celelalte limbi romanice au derivate din Pater), *Fiu* (al lui Dumnezeu, din filius ; tot așa *fin*, vulg. filianus = fiu spiritual, derivat din filius), *Treime* (tres, pl. tria), *Fecioară* (Maica Domnului, din vulg. fetiola = fată, dar și vărgură din vulg. virgula ; celelalte limbi romanice folosesc derivate din virgo), *martur* (pentru martir, din latinescul martyr-is, luat la rîndul său din grecescul μαρτύρ-πος, care avea înțelesul de martor ; în latina bisericească — apoi la noi — a primit înțelesul de mărturisitor al drepte credințe, «martor» al învățăturii creștine), *Bobotează*, formație populară străromână, din apă — botează, păstrată pînă aproape de zilele noastre în regiunile de munte (în franc., epiphanie ; în ital., epifania, derivate din grecescul ἐπιφανεῖα = arătare), *cîșlegi* (intervalul dintre posturi — din caseum ligare, încetarea mîncării de caș, brînză și lapte), *păresimi* (postul Paștilor, din quadragessima = patruzeci), *înviere* (in-vivere, vulg. invivare), *înălțare*, (in-altare, vulg. inaltiare), *adormire* (addormio-ire), *a se împelița* (pentru a se întrupa, termen folosit pînă prin secolul XVII, din pellis = piele), *a împărtăși, împărtășanie* (in-partio-ire), *iertare* (libero-are și liberto-are = a elibera un sclav), *lăcaș* (de închinare, din locus sau vulg. locellus), *răscumpărare* (răs + comparo-are), *suflet* (din suflo-are = a sufla, vulg. sufflitus), *poporan* (din popularis-e, cu sensul de enoriaș, termen arhaic ; în trecut se folosea în Transilvania și verbul a poporî, în înțelesul de a păstori). Ov. Densușianu socotea că și cuvîntul *preot* vine din presbiter, luat din grecescul ὁ πρεσβύτερος, trecut în latina vulgară sub forma prebiter (arom., preft ; istr., preut).

De asemenea, sînt de origine latină și o serie de cuvinte care privesc felurite împărțiri ale anului bisericesc. De pildă cuvîntul *săptămî-nă* (arom., siptămîna ; megl., săptămîină) derivă din septimana — subîn-țeles dies = ziua a șaptea. Zilele săptămîinii au fost adoptate de creș-tini din calendarul roman păgîn care le denumea după anumiți zei : Lunae (dies) = ziua lunii, Martis (a lui Marte), Mercurii (a lui Mercur), Jovis (a lui Jupiter, gen. Jovis), Veneris (a Venerei), Saturn (a lui Sa-

turn) și Solis (a soarelui). În secolul IV aceste denumiri păgâne erau atât de înrădăcinate în masele creștine, încât unii Sfinți Părinți și scriitori bisericești s-au ridicat împotriva lor. Rezultatul a fost că abia denumirile ultimelor două zile (care erau în legătură mai strânsă cu Biserica) au putut fi schimbate, prin sabbatum și dominica (dies). Românescul sîmbătă nu vine însă din ebraicul sabbatum, ci din latinescul vulgar sambata. În ce privește numele lunilor, poporul a folosit numiri mai vechi, tot de origine latină: ianuarie — gerar sau cărindar, februarie — faur sau făurar, martie — mart sau mărtișor, aprilie — prier (în aromână, aprir), mai — florar, iunie — cireșar sau cireșel, iulie — cuptor, august — gustar, septembrie — răpciune, octombrie — brumărel, noiembrie — brumar, decembrie — undrea sau îndrea, adică luna Sfîntului Andrei (arom., Andreilu). Actualele numiri ale lunilor, din limba literară, sînt la origine latinești, dar trecute prin filieră bizantino-slavă și refăcute în parte după modul apusean mai nou.

Trebuie remarcat faptul că toți termenii de origine latină privind credința sînt complet diferiți de cei folosiți în Biserica apuseană. Aceasta înseamnă că străbunii noștri nu au fost evanghelizați de misionari «oficiali» veniți din Apus — așa cum au susținut unii istorici, — căci aceștia ne-ar fi impus termenii lor de credință, lucru destul de ușor de îndeplinit, din moment ce vorbeam aceeași limbă latină. Creștinarea strămoșilor noștri s-a făcut de la om la om, făurindu-se pe loc termenii potriviți pentru exprimarea noilor noțiuni de credință. De aceea noi nu avem termeni ca: *Deus* (Dumnezeu), *creator mundi* (făcătorul lumii), *ecclesia* (biserica), *fides* (credință), *oratio* (rugăciune), *pater* (tată, părinte), *incarnatio* (înrupare), *assumptio* (înălțare), *redemptio* (răscumpărare), *resurrectio* (înviere), *remissio* (iertare), *regnum Dei* (împărăția lui Dumnezeu), *virgo* (fecioară) etc., ci termenii menționați mai sus, formați în cadrul «romanității dunărene» de către populația de limbă latină de aici.

Deși bogată în ce privește noțiunile de bază ale credinței, terminologia creștină de origine latină este foarte săracă în ce privește organizarea Bisericii și cultul ei. Acest fapt se explică prin aceea că desăvîrșirea organizării bisericești în ținuturile dunărene s-a făcut mai târziu, în perioada conviețuirii cu slavii, cînd au intrat în limba noastră numeroase cuvinte slave privind organizarea și cultul. Unele cuvinte cu înțeles religios sînt de origine grecească, intrate în limba noastră tot prin intermediul limbii paleoslave, cum vom arăta cu alt prilej.

Anumiți termeni creștini de origine grecească au intrat în limba noastră încă din secolele II—VI, prin mijlocirea unor organizații bise-

ricești aflate în spațiul numit al «romanității dunărene», așa cum erau episcopiile din Tomis și de pe malul drept al Dunării (din Iugoslavia și Bulgaria de azi) și prin așa numiții «horepiscopi», care activau și în nordul Dunării, în Dacia propriu-zisă. Deși majoritatea acestor episcopi și slujitorii lor foloseau limba latină în cult, totuși au preluat o serie de cuvinte grecești, cum s-a întâmplat, de altfel, în întreaga Biserică creștină. Ne gândim îndeosebi la cuvintele: apostol, episcop, preot, diacon, evanghelie, liturghie, prescură, mînăstire, călugăr, icoană etc., care s-au menținut în limba noastră pînă azi.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că terminologia creștină de origine latină din limba noastră, privind noțiunile fundamentale de credință și viață religioasă, este cel mai bun argument pentru o creștinare, dacă nu generală, în orice caz în mare parte, a populației daco-romane pînă în secolul IV. Trebuie remarcat și faptul că aceste cuvinte nu s-au născut într-un mediu izolat, adică numai în fosta provincie Dacia Traiană, ci s-au format în întreg spațiul balcano-dunărean, în grupul de provincii cunoscute sub numele de Illyricum (romanitatea dunăreană). Dovadă sînt cuvintele din aromână, megleonoromână și istroromână menționate mai sus. Ele ne arată apoi că poporul român era complet încreștinat la venirea slavilor și chiar a contribuit la creștinarea acestora, din momentul în care s-au așezat în provinciile imperiului roman de răsărit (bizantin).

Cuvintele de origine latină din terminologia noastră bisericească arată că încreștinarea geto-dacilor s-a făcut concomitent cu romanizarea lor. Ele constituie un argument hotărîtor în sprijinul continuității populației romanizate în Dacia și după anul 271, căci numai această populație putea să-și manifeste sentimentele religioase prin cuvintele latine înșirate mai sus. Creștinismul daco-roman, împreună cu limba poporului care îmbrățișase noua credință au fost factorii principali care au contribuit la menținerea unității acestuia, în mijlocul populațiilor migratoare care s-au abătut pe teritoriul Daciei.

*

Pentru exemplificare, redăm un text cu termeni bisericești exclusiv de origine latină. «Străbunii noștri au îmbrățișat legea cea nouă a lui Iisus Hristos cuprinsă în Sfînta Scriptură din primii ani ai secolului IV, iar o parte din ei încă din secolele II și III. Ei credeau că este un Dumnezeu atotputernic, care este un Tată drept și bun pentru toți, că Fiul Său, Domnul nostru Iisus Hristos, a venit în lume și ne-a răscumpărat

prin moartea Sa pe cruce și a înviat a treia zi din mormînt; că avem un suflet nemuritor și că este o judecată dreaptă, la care cei buni vor fi răsplătiți. Ei se rugau lui Dumnezeu, ajunau miercurea și vinerea, iertau pe cei păcătoși, făceau ce este bine și se fereau de ce era rău, credeau în împărăția cerurilor și în învierea morților. Prin botez se încreștinau alți semeni ai lor, care ascultau de la ei cuvîntul lui Dumnezeu.

Credincioșii aveau biserici, cu altar, tîmplă și cruci de închinare, în fața cărora se închinau, iar toaca îi chema la rugăciune în duminici și sărbători. Preotul lor, care le era ca un părinte, îi învăța, îi boteza, îi cununa în cîșlegi, zile în care puteau să mănînce de fruct, îi mărturisea și îi dezlega de păcate, apoi îi cumineca, cel puțin o dată pe an, în părăsimi, îi îndemna să asculte de învățăturile Bisericii. Aveau cimitire cu morminte, în care erau așezate osemintele fraților, surorilor și părinților răposați, făceau privegheri și comînduri pentru sufletele lor nemuritoare. Sărbătorile pe care le țineau erau acestea: Duminica, Crăciunul, Floriile, Paștile sau Învierea Domnului, Înălțarea, Rusaliile, Sîntionul, Sîngiorzul, Sîntămăria și altele. Iar rugăciunea lor cea mai cunoscută era aceasta: Tatăl nostru, Carele ești în ceruri, sfințească-se numele Tău, vie împărăția Ta, facă-se voia Ta, precum în cer, așa și pe pămînt, pîinea noastră cea de toate zilele (în textele vechi: «cea sățioasă» = din satium) dă-ne-o nouă astăzi și ne iartă nouă păcatele noastre, precum și noi iertăm greșiților noștri (în textele vechi: datorii-le și datornicii, din debitor) și nu ne duce pe noi în *ispită* ci ne *mîntuiește* de cel rău. După primele sinoade a toată lumea (325 și 381) țineau și această învățătură de credință: «Cred într-unul Dumnezeu Tatăl, atotțitorul, făcătorul cerului și al pămîntului, al tuturor celor văzute și nevăzute. Și într-unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu unul născut, Care din Tatăl s-a născut mai înainte de toți *vecii*. Lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut iar nu făcut, Cel de o ființă cu Tatăl prin Care toate s-au făcut. Care pentru noi oamenii și pentru a noastră *mîntuire* s-a pogorît (în textele vechi: venit) din cer și s-a *întrupat* (în textele vechi: împielit) de la *Duhul Sfînt* și din Maria Fecioara (în textele vechi: fată) și s-a făcut om. Și s-a *răstignit* pentru noi în zilele lui Ponțiu Pilat și a *pătimit* și s-a îngropat și a înviat a treia zi după Scripturi. Și s-a suit la cer și șade de-a dreapta Tatălui și *iarăși* va să vie cu mărire să judece viii și morții a Cărui împărăție nu va avea *sfîrșit*. Și într-unul *Duhul Sfînt*, Domnul de viață făcătorul, Care de la Tatăl purcede (în textele vechi: vine sau este), Cea ce împreună cu Tatăl și cu Fiul este închinat și mărit, Care a *grăit* prin

prooroci. Și întruna, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică; mărturisesc un botez spre iertarea păcatelor, aștept învierea morților și viața veacului ce va să fie. Amin» (cuvintele cu litere cursive nu sînt de origine latină).

BIBLIOGRAFIE

Dicționare etimologice: A. de CIHAC, *Dictionnaire d'etymologie daco-romane. I. Elements latins comparés avec les autres langues romanes; II. Elements slaves, magyars, turcs, gréco-modernes et albanais*, Frankfurt, 1870—1879; SEXTIL PUȘCARIU, *Étymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache I. Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905; I. A. CANDREA și O. DENSUȘIANU, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elemente latine. A* — Putea, București, 1907—1914, 4 fasc., (neterminat); I. A. CANDREA și GH. ADAMESCU, *Dicționarul enciclopedic ilustrat, «Cartea românească»*, 2 vol., București, 1931 (partea I: Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi, de I. A. Candrea, 1472 p.); ACADEMIA R.S.R., *Dicționarul limbii române contemporane*; 4 vol. București, 1955—57; *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958; *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975. G. PASCU, *Dictionnaire étymologique macédo-roumain*, I—II, Iași, 1925; T. PAPAHAĞI, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, 1963.

Lucrări generale: OVID DENSUȘIANU, *Histoire de la langue roumaine I. Les origines*, Paris, 1902; XXXI + 510 p. și ed. în limba română: *Istoria limbii române*, ediție îngrijită de J. Byck, București 1961; ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Originea românilor*, 2 vol., Iași, 1923—27, XL + 889 p. (I) + 829 p. (II); SEXTIL PUȘCARIU, *Limba română I, Privire generală*, București, 1940, XIV p. + 457 p.; AL. ROSETTI, *Istoria limbii române, I. Limba latină*, ed. IV, București, 1962 (și în vol. *Istoria limbii române de la origine pînă în secolul al XVII-lea*, Buc., 1968, ed. a II-a, Buc., 1978).

Lucrări generale: OVID DENSUȘIANU, *Histoire de la langue roumaine* «Columna lui Traian», an. X, 1882, p. 452—459, 607—611 și an. XI, 1883, p. 82—88 (neterminat); LAZĂR ȘĂINEANU, *Terminologia creștină la români*, în vol. *Încercare asupra semaseologiei române*, Buc., 1887, p. 28—64; CONST. C. DICULESCU, *Vechimea creștinismului la români. Argumentul filologic*, București, 1910, 32 p.; VASILE PĂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 223 p. (îndeosebi p. 85—144); G. POPA-LISSEANU, *Romanica. Studii istorice, filologice și arheologice*, București, 1926, 264 p.; TH. CAPIDAN, *Basilica*, în BOR, an. LVI, nr. 1—4, 1938, p. 3—12; NICULAE M. POPESCU, *De la priveghere la priveghetoare*, în BOR, nr. LXI, nr. 4—6, 1943, p. 207—224; NICULAE M. POPESCU, *Floriile și savalia*, în BOR, nr. LXIII, nr. 7—8, 1945, p. 363—377; IOAN IONESCU, *Privire asupra cuvintelor cu sens religios din fondul principal lexical al limbii române*, în MO, an. VIII, nr. 6—7, 1956, p. 343—359; H. MIHĂESCU, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960; P. AEBISCHER, *Basilica, ecclesia. Etude de stratigraphie linguistique*, în «Revue de linguistique romane», XXVII, 1963, p. 119—164; I. IONESCU, *Despre originea și înțelesul cuvîntului Crăciun în limba română în MO*, an. XXIII, nr. 11—12, 1971, p. 802—822; D. BĂLAȘA, *Cuvîntul românesc Crăciun în antroponimie, toponimie, folclor și etimologie*, în MO, an. XXV, nr. 1—2, 1973, p. 97—140; I. IONESCU, *Despre originea cuvîntului «Crăciun» în limba română*, în GB, an. XXIV, nr. 11—12, 1975, p. 1264—1276; DUMITRU STĂNILOAE, *Vechimea și spiritualitatea termenilor creștini români în solidaritate cu ale limbii române, în general*, în B.O.R., an. XCVII, nr. 3—4, 1979, p. 563—590.

III

MARTIRI CREȘTINI ÎN ȚINUTURILE DUNĂRENE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI IV

Răspîndirea noii învățături creștine a întâmpinat de la început unele piedici și greutăți. În afară de prigonirile pe care le-au îndurat din partea iudeilor și a păgînilor, relatate în cartea Faptele Apostolilor, creștinii au avut de înfruntat persecuții mult mai grele, mai sîngeroase și de lungă durată din partea autorității romane de stat și care au pus Biserica însăși în grea cumpănă. Prigoanele sîngeroase au început sub împăratul Nero (54—68) și au durat pînă la începutul secolului IV. Ele nu au fost continui, dar, în orice caz, au ținut mai mult de jumătate din perioada cuprinsă între anii 64 și 313. Persecuțiile sînt numite de obicei după împărații care le-au dezlănțuit sau au dat edicte speciale de urmărire și pedepsire a creștinilor. În tot timpul celor două veacuri și jumătate de persecuții, creștinismul a fost socotit ca religie nepermisă (*religio illicita*), deși unii împărați sau guvernatori au avut față de creștini o atitudine indiferentă sau chiar binevoitoare. Iată principalii împărați persecutori: Nero (54—68), Domițian (81—96), Traian (98—117), Hadrian (117—138), Antonin Piul (138—161), Marcu Aureliu (161—180), Septimiu Sever (193—211), Maximin Tracul (235—238), Deciu (249—251), Valerian (253—260), Aurelian (270—275) și Dioclețian (284—305).

Ne interesează numai ultima persecuție, adică a lui Dioclețian, întrucît în cursul acesteia cunoaștem un număr însemnat de creștini din ținuturile dunărene care au primit cununa muceniciei.

Dioclețian a fost un mare reorganizator al imperiului roman, zguduit de atîtea crize. Pentru o mai ușoară conducere a imperiului, și-a asociat la domnie pe un vechi tovarăș de arme, Maximian, întîi cu titlul de cezar, apoi de august, încredințîndu-i-se în același timp conducerea Occidentului, în timp ce Dioclețian și-a păstrat Orientul. Imperiul era socotit însă unitar și legile se dădeau în numele ambilor auguști. Fie-

care împărat și-a luat ca ajutor câte un cezar : Dioclețian pe Galeriu, iar Maximian pe Constanțiu Chlor. În 305 cei doi auguști s-au retras de la conducerea imperiului, urmîndu-le Galeriu (305—311) în Orient și Constanțiu (305—306) în Occident, fiecare alegîndu-și câte un cezar. Din 306 ajunge cezar, apoi august, peste Occident, Constantin cel Mare (pînă în 337), fiul lui Constanțiu Chlor. În același timp, în Orient ajunge cezar, apoi august, Liciniu (307—324). Tot atunci, Dioclețian a făcut o nouă împărțire teritorială a imperiului, în patru prefecturi : a Orientului (capitala Nicomidia), a Iliricului (capitala Sirmium), a Italiei (capitala Mediolanum și Roma, mai tîrziu Ravenna) și a Galliei (capitala Treveri). La rîndul lor, prefecturile erau împărțite în 12 (apoi 14) dioceze și 96 (mai tîrziu peste 100) de provincii. Acum a devenit provincie și Dobrogea de azi, sub numele *Scythia Minor*.

La dezlănțuirea persecuției sale, Dioclețian a fost instigat mai mult de Galeriu, el însuși persecutînd sau înlăturînd pe creștini din armată. Se știe că mama acestuia era o păgînă convinsă, originară din nordul Dunării. La îndemnul lui Galeriu, împăratul Dioclețian a dat patru edicte împotriva creștinilor. Primul, dat la 24 februarie 303, prevedea dărîmarea lăcașurilor de cult, interzicerea adunărilor și arderea cărților sfinte. În același an s-a dat al doilea edict, care prevedea uciderea preoților, apoi al treilea, care extindea această pedeapsă la toți credincioșii care nu sacrificau. În sfîrșit, în primăvara anului 304 s-a dat cel de al patrulea edict, care prevedea uciderea tuturor creștinilor — preoți și laici — care nu voiau să sacrifice zeilor.

În timpul persecuției lui Dioclețian și Galeriu — ca și a urmașului lor Liciniu (307—324) — au suferit moarte martirică pentru Hristos și Evanghelie numeroși strămoși ai noștri daco-romani. Numele unora din ei le cunoaștem din actele martirice ale timpului. Dintre cele din urmă mai importante sînt acestea : *Breviarul* sau *Martirologiul siriac*, scris prin 370—380, *Martirologiul numit hieronymian*, o compilație din secolul VII, care stă la baza Martirologiului catolic de azi și *Sinaxarul Bisericii constantinopolitane*, o listă de sfinți din secolul VIII, care stă la baza calendarului ortodox de azi. Cei mai mulți au rămas necunoscuți. Printre ei se numărau mulți slujitori ai altarului — episcopi, preoți, diaconi, citeți — mulți soldați din armata romană, apoi credincioși de diferite vârste și profesii, funcționari, negustori, țărani etc., bărbați sau femei. Ei au pătimit mai ales în cetățile de pe malul drept al Dunării în provinciile Pannonia Inferior, Moesia Superior, Dacia Ripensis, Moesia Inferior și Scythia Minor, dar și în cele sudice : Dacia Mediterranea, Dardania și Dalmația. În aceste provincii trăia o populație traco-

ilirică puternic romanizată încă înainte de transformarea Daciei în provincie romană, peste care s-au așezat și unii daco-romani din nordul Dunării, fie cu ocazia retragerii lui Aurelian, fie în alte împrejurări. Datorită faptului că poporul român s-a format atât în nordul cât și în sudul Dunării, în cadrul așa numitei «romanități orientale» — mai corect: dunărene —, care cuprindea provinciile amintite, va trebui să pomenim aici pe toți aceia care au pătimit în acest întins spațiu geografic.

Astfel, în *Sirmium* (azi Mitrovița în Iugoslavia, pe atunci în provincia Pannonia Inferior) au pătimit moarte martirică preotul *Montanus* și soția sa *Maxima*, originari însă din orașul Singidunum. Ei au fost aruncați în râul Sava, din porunca guvernatorului Pannoniei, Probus, în ziua de 26 martie 304, zi în care se face și pomenirea lor. Acest Montanus este primul preot daco-roman cunoscut cu numele în istorie.

Tot în *Sirmium*, a suferit moarte martirică și tânărul episcop *Irineu*. Respingând îndemnurile la apostasie ale familiei, rudelor, prietenilor și ale guvernatorului Probus, i s-a tăiat capul și apoi a fost aruncat în râul Sava, în ziua de 6 aprilie 304. La 9 aprilie a fost ucis cu sulița diaconul său *Dimitrie*. Pentru că moaștele celui din urmă erau făcătoare de minuni, prefectul Leonțiu al Iliricului a zidit în cinstea acestui sfânt două biserici, una în Tesalonic, în care i-a așezat moaștele, la 26 octombrie 413, iar alta în *Sirmium*, oraș căruia slavii i-au zis Mitrovița, după numele său.

Viața acestui Dimitrie a suferit o completă transformare, devenind unul din sfinții cei mai cunoscuți din hagiografia ortodoxă. S-a dovedit că Sfântul Dimitrie pe care noi îl prăznuim la 26 octombrie este diaconul din *Sirmium* și că faptele relatate în Minei despre el ar fi legendare (J. Zeiller, Șt. Lupșa ș.a.). Prăznuirea la 26 octombrie se explică prin faptul că în acea zi i-au fost așezate moaștele în biserica din Tesalonic. În aceeași zi cu sfântul Dimitrie au pătimit, în *Sirmium*, mai multe fecioare, apoi la 20 iulie în același an credinciosul *Secundus*, la 29 august fecioara *Basilla*, iar la 25 decembrie fecioara *Anastasia*, în cinstea căreia, sora cu același nume a lui Constantin cel Mare, a zidit o biserică în Roma. În anul 458 moaștele i-au fost așezate în biserica cu hramul Sfânta Anastasia din Constantinopol. Tot în *Sirmium* a pătimit un grădinar cu numele *Sineros*, apoi cinci pietrari din carierele de piatră de la Frușcagora de lângă *Sirmium* (*Simpronianus Claudius, Castorius, Nicostratus și Simplicius*), botezați de episcopul Chiril al Antiohiei care era exilat în aceste părți. Au fost închiși de vii în sicrie de plumb și aruncați în Dunăre.

În *Cibalae*, la nord-vest de Sirmium (azi Vinkovce în Iugoslavia), a fost martirizat, la 28 aprilie 304, lectorul *Pollion*, din porunca aceluiași Probus, pomenit mai sus. Probabil tot atunci au pătimit aici și alți câțiva clerici din părțile Sirmiumului, amintiți într-un act martiric asemănător cu al Sfântului Pollion. Aceștia au fost: lectorul *Hermogen*, preotul *Romulus*, diaconul *Silvanus*, diaconul *Donatus* și fratele său *Venustus*.

În orașul *Singidunum* (Belgradul de azi), pe atunci în Moesia Superior, au murit pentru Hristos diaconul *Ermil* și temnicerul *Stratonic*, pe care-l convertise. Au fost chinuți și apoi aruncați în Dunăre într-o zi de 13 ianuarie (probabil în anul 307), sub împăratul Liciniu.

În provincia *Dacia Ripensis* cunoaștem pe martirii *Agheu*, *Gaius* și exorcistul *Hermes* din Bononia (azi Vidin, în Bulgaria). În *Dacia Mediterranea* se pomenesc de moaște ale martirilor, făcătoare de minuni, la Naïsus (azi Niș). În *Dardania* au pătimit frații pietrari *Flor* și *Lavru* (Laur), pomeniți la 18 august.

În *Moesia Inferior* cunoaștem pe *Lupus* la *Novae* (azi Sviștov). Cei mai mulți martiri — mai ales ostași — au fost în cetatea *Durostorum* (azi Silistra). Între ei se aflau numeroși soldați care refuzau să aducă sacrificii zeilor și să participe la cultul împăratului. Se pare că toți au pătimit în anul 298. Pomenim pe ostașii *Pasicrat* și *Valentin*, decapitați la 24 aprilie, veteranul *Iuliu*, la 27 mai, *Marcian* și *Nicandru* cu alți 47 de ostași, uciși într-o zi de 8 iunie, ostașul *Hesichius*, la 15 iunie.

La *Ozovia*, localitate lângă *Durostorum*, au fost decapitați, la 28 aprilie 304, trei credincioși țărani: *Quintilianus*, *Maximus* citețul și *Dadas* (primii doi au nume romane, al treilea pare să fie dac). Înseamnă că învățătura creștină era cunoscută și în mediul rural. Cunoaștem deci numele multor martiri în *Durostorum* și împrejurimi, în afară de cei rămași anonimi.

În *Scythia Minor*, adică în Dobrogea de azi, cunoaștem o serie de martiri fie în *Tomis* (Constanța de azi), fie în alte localități. Astfel după unele acte martirice, ar fi murit aici ca martir, într-o zi de 7 martie (în jurul anului 300), episcopul *Efrem* al Tomisului. Mai târziu au pătimit *Valerian*, *Macrobiu* și *Gordian*, originari din Asia Mică, surghiuniți aici și arși de vii, la 13 septembrie, prin anii 320—323, sub împăratul Licinius (după Martirologiul ieronimian, *Gordian* ar fi fost episcop și ar fi pătimit la 15 septembrie). Odată cu ei au fost uciși și numeroși localnici, între care și *Heli*, *Lucian* și *Zotic*. Frații *Argeu* și *Narcis* au fost decapitați la 3 ianuarie între 320—323, iar fratele lor *Marcelin* chinuit

și apoi aruncat în mare, pentru că nu voia să fie înrolat în armata repăgînizată de împăratul Licinius. Pentru același motiv ar fi fost ucis tot atunci și *episcopul Tit* (Titus) al Tomisului. Martirologiul ieronimian arată însă că Tit ar fi fost numai părinte — trupesc sau sufletesc — al celor trei frați pomeniți mai sus, deci el n-ar fi pătimit. Numele martirilor cunoscuți din Tomis e însă mult mai mare, după cum aflăm din Sinaxarul Bisericii constantinopolitane.

În *Axiopolis* (azi Hinog, lângă Cernavodă), au pătimit moarte mucenicească, probabil prin anul 303, *Chiril*, *Chindeas* (Chindeus) și *Tasius* (Dasius). Numele lor este amintit și într-o inscripție pe o placă funerară, descoperită în vara anului 1947. Sfântul Chiril era foarte venerat în această regiune, avînd cinci zile de prăznuire.

Tot aici a pătimit și ostașul creștin *Dasius*, probabil din garnizoana locală (în unele acte martirice se spune că ar fi pătimit la Durostorum). Actul său martiric pune pătimirea sa în legătură cu sărbătoarea zeului Cronos, numită a saturnalelor, pe care ostașii romani o prăznuiau în fiecare an, cu petreceri de tot felul. Era obiceiul să se aleagă un ostaș care era îmbrăcat în veșminte împărătești și timp de 30 de zile putea să-și permită orice plăceri, iar în ziua propriu-zisă a sărbătorii era înjunghiat pe altarul zeului Cronos. Căzînd sortul pe Dasius, acesta a refuzat să-și îndeplinească rolul, mărturisind că este creștin și preferă să pătimească pentru Hristos. Moaștele martirului au fost duse la Durostorum, iar mai tîrziu la Ancona (Italia), unde se păstrează și azi în catedrala orașului, într-un sarcofag de marmoră, cu o inscripție care-i arată numele și orașul de origine. La Axiopolis avea trei zile deosebite de prăznuire (4 și 8 octombrie și 5 august), iar la Durostorum la 20 noiembrie.

La *Halmyris* (azi Dunavăț), pe brațul Sfîntul Gheorghe al Dunării, în apropiere de vărsare, au pătimit într-o zi de 7 iulie (prin anii 290—300, poate 298), doi tineri: preotul *Epictet* și convertitul său *Astion*. Erau originari din Asia Mică și fugiseră aici ca să nu fie urmăriți pentru credința lor. Au făcut multe convertiri printre localnici, apoi au fost aruncați în temniță și în cele din urmă li s-au tăiat capetele. Trupurile celor doi tineri martiri au fost îngropate de creștinul halmyrian *Vigilantiu* și alții, lângă brațul Sfîntul Gheorghe al Dunării, spre lacul Razelm. Părinții lui Astion, plecați în căutarea lui, au ajuns în Halmyris, unde auzind de cele întîmplate, s-au creștinat, ei fiind catehizați de un preot cu numele Bonosus și apoi botezați de episcopul Evangelicus din

Tomis. Alți numeroși creștini au luat cununa muceniciei în *Noviodunum* (Isaccea), unde un Martirologiu siriatic pomenește de sfinții *Flavian* (25 mai), *Filip* (4 iunie) și alții.

Săpăturile arheologice efectuate în anul 1971 (de prof. Victor Bauman) au dus la descoperirea unei bazilici cu trei nave și o absidă semi-circulară în localitatea Niculițel (jud. Tulcea), nu departe de vechiul *Noviodunum*. Specialiștii consideră că a fost construită la sfârșitul secolului IV sau la începutul secolului V. Valoarea acestei bazilici constă în cripta sa (martyrion), așezată sub altar. În interiorul criptei s-a descoperit o ladă mortuară, care a servit ca mormânt colectiv, adăpostind osemintele a patru martiri. În partea superioară a pereților, în dreapta și în stînga lăzii, se găsesc două inscripții grecești, cu semne incizate și vopsite în roșu. Astfel, pe peretele din stînga, sub monograma lui Hristos stă scris : *μαρτύρες Χριστοῦ*, iar pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar de dimensiuni mai mari, sînt scrise numele celor patru martiri : Zoticos, Attalos, Kamasis și Filippos (*μαρτύρες Ζώτικος, Ἄτταλος, Καμάσις, Φίλιππος*). Numele de Zoticos, Attalos și Filippos sînt cunoscute în lumea elenistică, iar cel de Kamasis este întîlnit — în forme asemănătoare — în Asia Mică. Se presupune că au pătimit în cetatea învecinată de la *Noviodunum* (Isaccea de azi), căci trei sînt menționați de Martirologiul ieronimian ca pătimitori în această cetate, într-o zi de 4 iunie, iar Filippos este întîlnit în Martirologiul siriatic la aceeași dată.

S-au formulat mai multe păreri cu privire la data pătimirii celor patru martiri (sub Dioclețian — Galeriu, sub Liciniu, sub Athanaric). Părerea cea mai plauzibilă este că au pătimit în cursul mării persecuții a lui Dioclețian din anii 303—305. Mai tîrziu, pe locul în care au fost înhumați s-a ridicat bazilica paleocreștină de care este vorba, în scopul cinstirii lor în fiecare an. Probabil acest monument — sau mînăstirea ce se va fi ridicat aici — a dat satului și numele de Mînăstiriște, întîlnit în cîteva izvoare medievale. Bazilica de la Niculițel prezintă o mare importanță pentru istoria Bisericii noastre, căci aici s-au păstrat singurele moaște de martiri, descoperite pînă acum, pe teritoriul Patriei noastre (azi sînt depuse în biserica mînăstirii Cocoș, situată în apropiere).

Această simplă înșirare de nume de martiri, care au pătimit pe teritoriile de formare ale poporului și limbii noastre, este cea mai puternică probă despre existența creștinismului aici încă înainte de se-

colul IV. Numai admițînd existența unei vieți creștine aici, înainte de anii 298—305, ne putem explica numărul mare al celor ce au suferit moarte martirică pentru Hristos și Evanghelia Sa.

Persecuțiile împotriva creștinilor au încetat după 305, datorită și frământărilor interne prin care trecea imperiul roman. În primăvara anului 311, la 30 aprilie, Galeriu, greu bolnav în Sardica (Sofia de azi), a dat un edict de toleranță, de acord cu Constantin cel Mare și cu Liciniu. Edictul constata zădărnicia persecuțiilor împotriva creștinilor, cărora li se acorda libertate de cult, cu condiția să se roage lui Dumnezeu pentru el și să nu tulbure ordinea publică. Murind în curînd, împăratul Maximin Daia a căutat să reînceapă persecuțiile. În curînd însă, la începutul anului 313, împăratul Constantin cel Mare, în înțelegere cu Liciniu, a dat cunoscutul edict zis «de la Mediolanum» (azi Milano), prin care se proclama dreptul tuturor, deci și al creștinilor, la libertatea credinței și a cultului. Ei anulau toate hotărîrile luate pînă atunci împotriva creștinilor și declarau liberă trecerea la creștinism, urmînd ca toate bunurile luate de la biserici să le fie restituite. Bisericii i se recunoștea oficial calitatea de instituție religioasă organizată. Astfel, din religie nepermisă și persecutată, creștinismul devine, de drept și de fapt, «religio licita», ba chiar religie favorizată. Învățătura creștină s-a întins cu repeziciune în întreg imperiul roman, cunoscînd o stare de înflorire: se creează scaune episcopale, se convoacă sinoade ecumenice sau locale, se întocmesc lucrări teologice, se zidesc biserici etc. Prin anii 319—324, Licinius a început să persecute din nou pe creștini, ca urmare a conflictelor care au izbucnit între el și Constantin cel Mare. Cîțiva creștini au pătimit moarte martirică la Tomis, cum am arătat mai sus.

O ultimă încercare de reînviere a păgînismului a apărut abia peste o jumătate de veac, datorită împăratului *Iulian Apostatul* (numit așa pentru că se lepădase de creștinism, 361—363). El a dezlănțuit o prigoană împotriva creștinilor, în cursul căreia au pătimit și credincioși din ținuturile dunărene. Astfel, la 18 iulie 362 a fost chinuit și ars pe rug în Durostorum ostașul *Emilian* (Aemilianus), fiul prefectului Durostorumului Sabbatian. Acesta a distrus cu ciocanul idolii dintr-un templu păgîn deschis atunci la Durostorum. Văzînd că pentru fapta sa este chinuit un țăran, s-a denunțat singur. A fost bătut și apoi ars pe rug, din porunca guvernatorului Traciei, Capitolin. Sfîntul Emilian a fost ultimul martir cunoscut în provinciile romane dunărene.

Concluzii: Se desprinde de aici constatarea că la începutul secolului IV învățătura creștină era puternic înrădăcinată pe teritoriile de formare ale limbii și poporului român și că exista o organizare bisericească temeinică, cu episcopi, preoți, diaconi etc. Procesul formării poporului român și a limbii sale a mers paralel cu procesul încreștinării lui; deci poporul român s-a născut creștin. În același timp, constatăm că existau legături între cetățile dobrogene și Asia Mică, ceea ce ne face să presupunem că prin aceste legături s-a favorizat răspândirea învățăturii creștine aici chiar și în secolele anterioare. Observăm apoi că unii martiri poartă nume latine, ceea ce constituie o dovadă în plus că aceștia făceau parte din populația daco-romană autohtonă.

BIBLIOGRAFIE

PAUL ALLARD, *La persecution de Diocletien*, 2 vol., ed. II, Paris, 1900; H. LEClercQ, *Les martyrs. Recueil de pièces authentiques sur les martyrs depuis les origines du christianisme jusqu'au XX-e siècle...* t. II, Paris, 1903; RUDOLF KNOPF—GUSTAV KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen, 1929; JAQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV+ 667 p. (îndeosebi p. 53—128); CAROL AUNER, *Martirii dobrogene*, în «Revista Catolică», an. I, nr. 2, 1912, p. 277—291; HIPPOLYTE DELEHAYE, *Saints de Thrace et de Mésie*, Bruxelles, 1912, (extrait des *Analecta Bollandiana*, t. XXXI, 1912, p. 161—192, 258—274); CAROL AUNER, *Sfinții din Tracia și din Moesia*, în «Revista Catolică», an. II, nr. 1, 1913, p. 78—84; G. POPA-LISSEANU, *Încercare de monografie asupra cetății Drîstorul*, București, 1913, p. 79—95; HIPPOLYTE DELEHAYE, *Les martyrs Epictète et Astion*, în «Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine», XIV, 1928, p. 1—5; NICULAE M. POPESCU, *Viața Sfântului Montanus presviterul din Singidunum*, în B.O.R., an. LII, nr. 3—4, 1934, p. 145—148 (reprodusă și în vol. *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, p. 6—10); RAYMUND NETZHAMMER, *Epiktet und Astion. Diokletianische Märtyrer am Donaudelte*, Zug, 1936, 22 p.; R. NETZHAMMER, *Die christlichen Märtyren am Ister*, extras din vol. *Hommage à Gr. Antipa*, București, 1938, 4 p.; SIMION RELI, *Martiri creștini în țările daco-romane*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 699—709; IOAN PULPEA (RĂMUREANU), *Sfântul mucenic Emilian din Durostor — Studiu critic și traducerea actului său martiric*, în B.O.R., an. LXII, nr. 4—6, 1944, p. 125—140; TEODOR M. POPESCU, *Martiriul sfântului Dasius*, în vol. *Prinos I. P. S. Nicodim Patriarhul României*, București, 1946, p. 224—230; ȘT. LUPȘA, *Sfântul Dumitru mare martir din românismul dunărean*, în «Telegraful Român», Sibiu, an. XCIV, nr. 41—42 și 43—44 din 1946; I. BARNEA, *O inscripție creștină de la Axiopolis*, în ST, an. VI, nr. 3—4, 1954, p. 219—228; I. BARNEA, *À propos des origines du christianisme en Scythie Mineure*, în «Dacia», revue d'archéologie et d'histoire ancienne, XII, 1968, p. 417—420 (răspuns la un articol care contestă existența creștinismului și a martirilor creștini în Dobrogea înainte de Constantin cel Mare, al lui R. CONSTANTINESCU, *Les martyres de Durostorum*, în RESEE, V, 1—2, 1967, p. 5—20); IOAN RĂMUREANU, *Sfinți și martiri la Tomis—Constanța*, în B.O.R., an. XCII, nr. 7—8, 1974, p. 975—1011; IOAN RĂMUREANU, *Sfântul Irineu — episcop de Sirmium*, în ST, an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 204—212; ENE BRANIȘTE, *Martiri creștini la Dunăre în timpul persecuțiilor: Martiriul Sfântului Dasius*, în *Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976*, p. 85—95.

Reproduceri din actele martirice se găsesc și în vol. *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României)*, II, București, 1970, p. 704—727.

Martirii de la Niculițel: VICTOR H. BAUMAN, *Bazilica cu «martyricon» din epoca romanității târzii, descoperită la Niculițel (jud. Tulcea)*, în «Buletinul Monumentelor Istorice», an. XLI, nr. 2, 1972, p. 17—26; VICTOR H. BAUMAN, *Considerații preliminare asupra bazilicii creștine din satul Niculițel*, în «Pontica», Constanța, V, 1972, p. 547—564; VICTOR H. BAUMAN, *Nouveaux témoignages chrétiens sur les limes nord-scythique: la basilique à martyrion de basse époque romaine découverte à Niculițel (dep. de Tulcea)*, în «Dacia», revue d'archéologie et d'histoire ancienne, nouvelle série, t. XVI, Bucarest, 1972, p. 189—202 + 16 fig.; I. BARNEA, *Un martyrion descoperit la Niculițel, jud. Tulcea*, în SCIV, t. XXIV, nr. 1, 1973, p. 123—126; I. BARNEA, *Martyrion-ul de la Niculițel*, în B.O.R., an. XCI, nr. 1—2, 1973, p. 218—228; IOAN I. RĂMUREANU, *Martirii creștini de la Niculițel descoperiți în anul 1971*, în B.O.R., an. XCI, nr. 3—5, 1973, p. 464—471; P. Ș. NĂSTUREL, *Quatre martyres de Noviodunum (Scythie Mineure)* în «Analecta Bollandiana», 91, nr. 1—2, 1973, p. 5—8; P. DIACONU, *Despre data pătimirii lui Zotikos, Kamassis, Attalos și Philippos*, în SCIV, 24, nr. 4, 1973, p. 633—641; I. BARNEA, *O importantă descoperire arheologică: martyrionul de la Niculițel, jud. Tulcea*, în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1975, p. 70—79; V. H. BAUMAN, *Noi dovezi arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculițel*, în B.O.R., an. XCIV, nr. 5—6, 1976, p. 580—586; ENE BRANIȘTE, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1977 (ed. II, 1979), p. 34—62.

IV

MĂRTURII ARHEOLOGICE DESPRE RĂSPÎNDIREA CREȘTINISMULUI ÎN NORDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV

Se știe că în a doua jumătate a secolului III, ca urmare a crizei economice din imperiul roman, provincia Dacia a început să fie părăsită de oamenii de afaceri, de negustori, de stăpîni de sclavi și de mine de aur, iar în anul 271 a avut loc retragerea oficială a armatei și administrației în sudul Dunării, unde s-a creat noua provincie Dacia Aureliană. Au fost unii străini care, din interese politice, au emis și susținut părerea că fosta provincie Dacia a fost complet evacuată de locuitori în anul 271, că poporul român s-ar fi format undeva în sudul Dunării, de unde ar fi imigrat (sau «remigrat») în teritoriul de azi al României, cîndva între secolele IX—XIII. Teoria a fost susținută de F. J. Sulzer, J. K. Eder, J. Chr. Engel, dar mai ales de Robert Roesler, după care s-a numit și «roesleriană» (în vol. *Romänische Studien*, Leipzig, 1871), precum și de alți cercetători lipsiți de obiectivitate din zilele noastre.

La această părere au răspuns numeroși învățați români și străini, susținători ai «teoriei continuității», care, pe baza unor mărturii istorice, arheologice și lingvistice indubitabile, au respins categoric teza «roesleriană». Ei au dovedit că populația autohtonă daco-romană a continuat să trăiască în fosta provincie și după anul 271 și că poporul nostru descinde din populația daco-romană și alte populații și seminții romanizate în acest teritoriu pe care nu l-a părăsit niciodată în decursul istoriei.

Vom prezenta, pe rînd, cîteva din argumentele teoriei continuității. În primul rînd trebuie avut în vedere faptul că populația săracă de agricultori, păstori, meșteșugari, mineri etc., nu avea nici un interes să plece în sudul Dunării, ci prefera să trăiască între «barbari», nesupusă regimului fiscal excesiv din imperiu. Iar în cazul celor ce mărturiseau

încă de atunci credința creștină, aceștia aveau tot interesul să rămână pe loc, pentru a-și manifesta nestingheriți sentimentele religioase și nicidecum să treacă între granițele imperiului unde creștinismul era considerat «religio illicita» (pînă în 313).

În anul 271, la retragerea aureliană, provincia Dacia era puternic romanizată, lucru realizat prin mulțimea coloniștilor aduși «ex toto orbe romano», așezați aici după un plan oficial și sistematic, prin mulțimea soldaților și a veteranilor, pentru care limba latină era singura limbă de înțelegere (se cunosc peste 1500 inscripții în limba latină și abia 35 în limba greacă).

Recucerirea unor teritorii în nordul Dunării, realizată de Constantin cel Mare și rămasă în stăpînirea imperiului, cu unele întreruperi, pînă la Justinian, a contribuit de asemenea la întărirea latinității (romanității) în aceste teritorii ale fostei provincii. În această privință, e concludentă și terminologia creștină de origine latină din limba noastră.

Pe de altă parte, nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că popoarele în migrație aveau tot interesul să atragă populația băștinașă de agricultori și păstori, care le asigura mijloacele de trai și, în unele împrejurări, le întărea și forța militară.

Se cunosc numeroase cazuri de emigrări de populație din sudul Dunării în nord, la barbari, unde trăiau mai liberi și nesupuși la atîtea obligații ca într-un stat organizat, fapt consemnat și de unii istorici ai timpului (Paul Orosiu, Salvian din Gallia și alții). Împăratul Constantin cel Mare (306—337) a fost nevoit chiar să dea un edict, în timpul războaielor sale cu goții, prin care hotăra că aceia care le vor da ajutor vor fi arși de vii.

S-a întîmplat însă și un fenomen contrar, adică strămutări de populație din nordul Dunării în sud (de pildă, Dioclețian, nimicind pe carpii din Moldova, i-a colonizat în Moesia). Observăm deci un permanent schimb de populație între nordul și sudul Dunării, căci Dunărea n-a constituit nicicînd un hotar în cadrul romanității daco-moesice.

Era firesc deci ca între populațiile migratoare și cea autohtonă să fi luat naștere și unele relații de ordin cultural-civilizator. Trebuie de asemenea să admitem că unele resturi din populațiile migratoare s-au stabilit definitiv în Dacia, fiind asimilate cu timpul de autohtoni.

În sfîrșit, trebuie remarcat și faptul că nici un izvor — literar, arheologic sau de altă natură — nu amintește de vreo imigrare sau remigrare a românilor din Peninsula Balcanică în nordul Dunării, în se-

colele IX—XIII. Rezultă de aici că spațiul de formare al poporului român nu trebuie căutat numai în interiorul Peninsulei Balcanice, așa cum susțin adepții teoriei roesleriene, ci atât în sudul cât și în nordul Dunării.

În ajutorul istoricilor vine și lingvistica, prin cercetarea numelor de locuri (toponimia) și de râuri (hidronimia) din țara noastră. Deși numeroase râuri de mărime mijlocie poartă nume slave, cele mai mari au nume dacice, folosite în epoca romană și, în continuare, pînă azi: Donaris — Dunărea, Tisia — Tisa, Alutus — Olt, Maris — Mureș, Samus — Someș, Crisius — Criș, Tibiscus — Timiș, Piretus — Prut.

Faptul că nu s-au păstrat nume de orașe și localități antice în limba română nu trebuie să ne ducă la concluzia că n-ar mai fi rămas o populație daco-romană sau romanizată în Dacia, pentru că acestea — după retragerea aureliană — și-au pierdut treptat rolul politic, economic și social-cultural pe care l-au îndeplinit în timpul stăpînirii romane. În plus, orașele erau primele lovite de către populațiile migratoare. Decăzînd rolul orașelor, s-a ruralizat și populația lor, devenind agricultori, crescători de vite și păstori, iar în locul așezărilor mari din trecut au apărut cătune și sate, uneori cu o durată destul de scurtă. Cercetările arheologice au dovedit că la Sarmizegetusa, Apulum, Porolissum și în alte orașe din timpul stăpînirii romane există urme ale unei vieți populare, cu case de oameni săraci, ridicate între ruinele monumentelor de altădată. În ce privește daco-romanii din așezările sătești, ei au continuat să-și ducă viața în aceleași forme și obiceiuri ca și mai înainte. În diferite părți ale țării au fost scoase la iveală așezări sătești cu inventar agricol și meșteșugăresc, fără arme, fără obiecte de preț, cu vase care păstrează forma și ornamentația ceramicii dacice. Acestea nu puteau să aparțină decît populației autohtone romanizate de aici, care a continuat să viețuiască împreună cu noile populații migratoare. Lipsa de știri literare privitoare la această populație rurală rămasă în fosta provincie, în secolele VI—X, se explică prin faptul că atât istoricii bizantini cât și cei medievali se ocupau în lucrările lor numai de întîmplările războinice și de regulă de păturile dominante ale populației, și numai în măsura în care interesau imperiul bizantin sau țările apusene, ceea ce nu era cazul cu regiunile noastre în perioada respectivă.

Iată deci atîtea fapte care demonstrează că teoria lui Robert Roesler și a adepților săi mai noi este o teză neștiințifică, pentru că la baza ei stau «motive de ordin politic reacționar» (C. Daicoviciu).

După retragerea administrației și legiunilor romane în sudul Dunării, sub împăratul Aurelian (271), în Dacia s-au așezat, vremelnice, pînă către sfîrșitul secolului VI, unele populații migratoare: goți, huni, gepizi și avari. De pe la sfîrșitul secolului VI pînă în secolul X, s-a așezat aici o nouă populație, slavii, care au fost, cu timpul, asimilați de către populația romanizată a Daciei. În această perioadă se va desăvîrși procesul de *formare a poporului român și a limbii române*. Pe plan economic-social, perioada cuprinsă între anul 271 și începutul secolului X reprezintă un timp de tranziție spre orînduirea feudală, căci în teritoriile dacice din nordul Dunării se pune capăt relațiilor sclavagiste. Această epocă de tranziție, numită și perioada prefeudală, se caracterizează prin existența obștilor sătești autohtone, formă de organizare social-politică străveche, la care s-a recurs în lipsa unei autorități de stat.

Descoperiri arheologice paleocreștine. Teoria unei totale evacuări a populației romanice din Dacia și-a dovedit absurditatea și caracterul neștiințific nu numai printr-o serie de argumente de ordin logic, care pledează pentru continuitate, ci mai ales prin recente descoperiri arheologice. Acestea dovedesc *existența unei vieți în continuare*, în forme indubitabil romano-provinciale în peste 50 de localități din Transilvania, între care multe cunoscute ca așezări din timpul stăpînirii romane.

Urme arheologice din secolul IV s-au descoperit la Sarmizegetusa (construcția amfiteatrului a fost transformată într-o fortăreață daco-romană), cimitire ale populației daco-romane s-au descoperit la Apulum, Porolissum, obiecte romane din sec. IV s-au găsit la Potaissa și în alte părți. Circulația monetară pe teritoriul provinciei, după retragerea lui Aurelian, e o nouă dovadă a continuității populației locale.

În această privință sînt deosebit de semnificative și obiectele paleocreștine din secolul IV și, poate, unele din secolul V, descoperite în diferite localități, mai ales în fostele orașe romane. Ele dovedesc atît vechimea creștinismului la noi, cît și continuitatea populației daco-romane de limbă latină. În felul acesta ele contribuie la infirmarea tezei lui Robert Roesler și a adeptilor săi mai noi care neagă continuitatea dacică și apoi (după 271) cea daco-romană în Dacia.

Problema descoperirilor arheologice paleocreștine din Dacia carpatică a preocupat de mult timp pe numeroși istorici și arheologi, fie români, fie străini, ajungîndu-se uneori la interpretări forțate, neștiințifice. În 1936 prof. C. Daicoviciu a supus unui examen critic toate materialele documentare considerate pînă atunci creștine, ajungînd la concluzia, însușită apoi de toți arheologii și istoricii pînă azi, că în Dacia

nu există monumente și obiecte creștine dinaintea secolului IV. Desigur, acest punct de vedere nou nu înlătură posibilitatea existenței unor creștini izolați în Dacia și în secolele II și III, mai ales printre coloniștii de origine orientală, veniți aici cu credința lor de acasă și unde vor mai fi făcut convertiri izolate printre băștinași sau printre alți coloniști.

Iată cele mai reprezentative obiecte paleocreștine din Dacia din secolul IV :

Tăblița votivă (donarium) de la Biertan. În anul 1775 a fost descoperit lângă satul Biertan, la sud-est de Mediaș, azi în județul Sibiu, un donarium creștin și un disc. După descoperire, donariul a ajuns mai întâi în colecția Brukenthal din Avrig, apoi a intrat în Muzeul Brukenthal din Sibiu (o copie, la Muzeul de Istorie al R.S.R. din București). Deși acest donarium a fost semnalat încă de la mijlocul secolului trecut de numeroși cercetători, el a fost pus în valoare, subliniindu-se importanța lui pentru începuturile creștinismului în Dacia, abia în anul 1941, de către profesorul Kurt Horedt de la Universitatea din Cluj.

Donariul este format dintr-o tăbliță dreptunghiulară de 32,5 cm. și lată de 12,6—13,2 cm., cu o inscripție latină, din litere ajurate (adică tăiate în grosimea bronzului tăbliței), așezate pe trei rânduri: EGO ZENO / VIVS VOT / UM POSUI (eu Zenovie am pus ofrandă, făgăduință, danie).

Cele două laturi scurte au câte un adaos triunghiular prevăzut cu trei orificii. Pe laturile lungi era fixată, la mijloc, câte o toartă circulară. Cea superioară (care acum nu mai există) probabil că era atârnată de un policandru sau de un candelabru, fapt care implica existența unui lăcaș de cult, deci a unei bazilici. De cea inferioară era agățată a doua piesă a donariului și anume un disc, tot din bronz, având înscrisă în el monograma lui Hristos (X + P), tot cu litere ajurate. Deci și acest disc era prevăzut cu două toarte circulare, având diametrul de 23,7 cm (fără toarte era de 19,5 cm.).

Forma literelor, stilizarea textului și monograma au determinat pe toți cercetătorii să dateze acest donarium în secolul IV și să-l considere, în mod unanim, drept obiect creștin. De asemenea, toți se pronunță pentru apartenența sa la o comunitate creștină de daco-romani, căci dacă n-ar fi existat o asemenea comunitate, inscripția în latinește nu și-ar fi avut nici un rost, neavând cine să o citească. Probabil că a fost lucrată de un meșter local, mai ales tăblița.

Toate piesele, adică tăblița cu inscripția, discul cu monograma și eventualul policandru de care atârna tăblița, ne duc la presupunerea că

exista un lăcaș creștin de cult, în care a fost atârnat darul respectiv. Iar un asemenea lăcaș, sigur că atestă un nivel de viață mai ridicat, având construcții publice și cunoscându-se scrisul. În concluzie, inscripția de la Biertan este de o mare însemnătate istorico-bisericească, pentru că atestă vechimea creștinismului daco-roman, atestă persistența populației daco-romane, care vorbea latinește, după retragerea legiunilor și a administrației în sudul Dunării și, în sfârșit, atestă nivelul de viață al înaintașilor noștri în secolul IV.

Fragmentul ceramic de la Moigrad. În apropiere de ruinele fostului castru roman de la Porolissum (azi Moigrad — jud. Sălaj) s-a descoperit un vas cu inscripție și simboluri creștine, împreună cu alte fragmente ceramice și piese de fier și bronz.

S-a presupus că este vorba de un fund de strachină. Îl socotim mai degrabă un disc, pe a cărui parte interioară centrală se poate distinge clar monograma criptografică a lui Hristos, înscrisă într-un patrulater de formă trapezoidală. Spre una din bazele trapezului se află incizate simbolurile creștine: un pom și o pasăre. Alături apar alte câteva semne și pîini. Pe exteriorul laturilor trapezului se găsește inscripția: *Ego... vius sau ulus... vot... p...*, adică Ego (Pa)ulus vot(um) p(osui).

Fragmentul ceramic de la Moigrad, care este un produs local, are un caracter sigur creștin. El dovedește atât vechimea creștinismului în Porolissum, cât și continuitatea populației daco-romane în aceste teritorii după anul 271.

Gema (intaglio) din onix de la Potaissa. Este o piesă găsită prin 1830—1840 în ruinele Potaissei romane (Turda), care se păstra, prin 1847, în bogata colecție arheologică a contelui Iosif Kemény, istoric și arheolog din secolul trecut, în comuna Luncani (Grindeni), la 18 km. sud-est de Turda. Piesa a dispărut, probabil în cursul revoluției din 1848, așa că o cunoaștem numai dintr-o descriere contemporană (J. F. Neigebaur), pe baza căreia s-au întocmit alte studii (cel mai temeinic fiind al lui Bucur Mitrea).

Gema este de onix, de formă rotundă — ovală, cu dimensiunile de circa 1,1—1,3 cm. și are sculptată pe ea scena «Bunului Păstor». Pe un mic postament, este înfățișat un bărbat în picioare, redat din față, îmbrăcat în tunică. Pe umeri poartă un miel, căruia îi ține picioarele dinainte cu mâna stîngă, iar dreapta și-o reazimă pe șold. La picioarele sale stă un alt miel, cu privirea în sus, spre bărbat. În marginea stîngă a gemei, pe un mic pedestal, se înalță un copac cu două ramuri, înclinate deasupra bărbatului. Pe o ramură se află o pasăre. În partea dreaptă a

gemei, se vede o corabie, din care cade un om în apă, în fața unui monstru marin gata să-l înghită. În jurul corabiei se disting literele grecești $\text{IX}\Theta\Upsilon\Sigma$. Symbolismul acestor scene este ușor de explicat. Omul cu mieii este «Bunul Păstor» (Mîntuitorul), motiv întîlnit și pe alte monumente creștine (picturi din catacombe, sarcofage, geme etc.), pasărea este porumbelul, simbolul Duhului Sfînt, omul care cade din corabie și monstrul marin simbolizează pe Iona înghițit de chit. În sfîrșit, criptograma creștină, formată din cuvintele $\text{IX}\Theta\Upsilon\Sigma$, întîlnită pe numeroase obiecte paleocreștine, trebuie citită : I ($\eta\sigma\theta\upsilon\varsigma$) X ($\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$) Θ ($\epsilon\theta\acute{o}$) Υ ($\iota\acute{o}\varsigma$) Σ ($\omega\tau\acute{\eta}\rho$), adică «Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu Mîntuitorul», iar cuvîntul $\text{ix}\theta\acute{o}\varsigma$ înseamnă pește, acesta fiind unul din simbolurile creștine din primele secole.

Gema este tot din secolul IV. Este un exemplar destul de rar avînd grupate la un loc atîtea scene, fiind și de o minunată execuție tehnică. Provine probabil din Răsăritul creștin grecesc.

Gema zisă de la Budapesta. Tot în Transilvania s-a descoperit, într-un loc necunoscut, o altă gemă, păstrată în colecția de antichități a Muzeului național ungar din Budapesta. De dimensiuni reduse ($1 \times 0,8$ cm.), gema înfățișează tot scena «Bunului Păstor». Pe un mic postament stă un bărbat, îmbrăcat în tunică, pe cap cu un fel de căciulă, purtînd un miel pe umeri, pe care-l ține de picioarele dinainte cu mîna dreaptă, iar mîna stîngă pare a fi dusă la spate ori așezată pe șold. Jos, în dreapta și în stînga lui, se află cîte un miel, în picioare, cu capetele în afară. Deasupra capetelor celor doi miei, se află cîte un pește așezat vertical, unul cu capul în sus, altul cu capul în jos. În stînga păstorului (deci în dreapta noastră), plecînd de pe același mic postament, se înalță un copac cu mai multe ramuri, înclinate după marginea gemei. Deci avem o gemă complet deosebită de cea de la Turda.

Altarul funerar de la Cluj. În anul 1927 s-a descoperit la Cluj-Napoca un altar funerar roman, care poartă inscripția : «D(is) M(anibus) Cl(audius) Valentinus vix(it) annis XX, Valeria Valentina filio piissim(o)», iar dedesubt, în monogram, formula : «s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)». Această piatră funerară păgînă a fost din nou folosită ca sicriu, de un creștin pe la începutul secolului IV, cînd fața cu inscripția a fost așezată în jos, formînd baza cutiei sarcofagului. Cu prilejul acestei reîntrebuintări, s-a săpat semnul crucii în litera O din ultimul rînd (cuvîntul filio) și s-au tăiat în chip stîngaci în cerc (la sit tibi terra levis), două litere : A și E, explicate ca semne pentru simbolurile A și Ω . Caracterul

creștin al monumentului a fost semnalat de prof. C. Daicoviciu. Azi se păstrează în Muzeul arheologic din Cluj-Napoca.

Partea superioară a unui monument funerar, păstrat în lapidariul Muzeului arheologic din Cluj-Napoca, datează de pe la mijlocul secolului III și provine, probabil, de la Ampelum (Zlatna). Este ornamentat pe toate patru laturile, pe una o figură de leu, pe alta un cap de om cu părul și barba zburlite, iar pe cele două laturi mici câte un delfin. Pe unul din delfini a fost săpat ulterior, prin secolul IV, semnul crucii, probabil cu prilejul unei noi întrebuințări a monumentului ca piatră de mormânt pentru un creștin.

În Transilvania s-au descoperit și câteva **opaițe creștine**, pe care s-a imprimat semnul crucii. De pildă : un opaiț de lut descoperit probabil la Apulum (azi în Muzeul Brukenthal din Sibiu) ; un opaiț de bronz descoperit în împrejurimile orașului Dej (probabil la Gherla sau Cășei, importante centre militare și civile romane), păstrat în Muzeul arheologic din Cluj (azi în Muzeul de Istorie al R.S.R.) ; trei opaițe de lut în Muzeul Țării Crișurilor din Oradea (unul provine din colecția arheologului Șt. Teglas din Turda) ; un opaiț descoperit la Mercheașa (jud. Brașov), azi în Muzeul Brukenthal din Sibiu ; o lucernă de lut, produs al unui ceramist daco-roman, păstrată în Muzeul arheologic din Deva ; recent un opaiț la Sarmizegetusa ș.a.

Pe lângă aceste piese care au caracter creștin neîndoielnic, am mai putea indica unele pe care arheologii le consideră ca avînd un «caracter creștin nesigur» : un opaiț de lut, fără simboluri creștine, descoperit probabil la Apulum, care se află în Muzeul Brukenthal din Sibiu ; un opaiț de lut, probabil tot din Apulum, aflat în Muzeul din Alba Iulia (acum dispărut) ; un alt opaiț din lut, descoperit în 1956 în cartierul Partoș din Alba Iulia, în același muzeu ; un opaiț de bronz în formă de pește, descoperit la Lipova, păstrat în Muzeul din Eger (Ungaria) ș.a.

Toate sînt socotite de arheologi ca aparținînd secolelor IV—V. Probabil provin din regiunile Orientului apropiat sau din Africa de nord.

Cîteva obiecte paleocreștine s-au descoperit în **Banat**. Astfel în 1841, cu prilejul construirii bisericii ortodoxe din Băile Herculane, s-au descoperit un inel oval de aur cu gemă, pe care sînt gravați un păun și un delfin, simboluri specific creștine. Gema se păstrează într-un muzeu din Viena, unde a intrat îndată după descoperire (pentru caracterul creștin al gemei s-au pronunțat I. Barnea și M. Macrea, iar C. Daicoviciu și D. Protase o socotesc de caracter creștin îndoielnic).

Tot în Banat s-au găsit : un inel de bronz cu cruce, în râul Caraș ; un inel de bronz cu cruce în Sacoșul Turcesc, lângă Timișoara (azi în Muzeul din Timișoara) ; un capac de lut cu cruce la Tibiscum (Jupa lângă Caransebeș).

Cîteva obiecte au fost descoperite în Banatul iugoslav de astăzi, care făcea parte din fosta provincie romană Dacia : o cruce de metal alb, fără ornamentație, cu un orificiu pentru suspensie, aflată la Vîrșeț ; două cruci mici, identice, la Dubovăț.

În **Oltenia**, s-au descoperit cîteva piese paleocreștine la Romula (azi Reșca, jud. Olt), oraș înfloritor în părțile de sud ale Daciei. Aici s-au găsit două opaițe decorate cu cruci, o cruciuliță de bronz și o bucată de cărămidă imprimată cu pești și cruciulițe. Tot de aici provin cîteva geme din secolele III—IV : una pe care sînt gravați doi delfini, alta cu doi pești așezați simetric de o parte și de alta a unei cruci, o alta cu doi păuni susținînd o cruce ș.a.

La Răcari — Dolj s-a descoperit un candelabru fragmentar din bronz, avînd baza decorată cu peștișori (sec. IV—V), la Bumbesti — Gorj un opaiț decorat cu o cruce, la Drobeta-Turnu Severin un opaiț cu toartă cruciformă (sec. V—VI). Numeroase obiecte paleocreștine s-au descoperit la Sucidava (azi Celei-Corabia), de care ne vom ocupa cu alt prilej.

Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt. În 1963, în cadrul săpăturilor arheologice efectuate în pretoriul castrului roman de la *Slăveni* — jud. Olt (construit în timpul lui Septimiu Sever — 193—211, părăsit pe la mijlocul secolului III), s-au descoperit urmele unui lăcaș de cult creștin din a doua jumătate a secolului al IV-lea, ridicat peste ruinele fostelor clădiri romane. A îndeplinit această funcție pînă la mijlocul secolului următor. Are o lungime de 16 m. și o lățime de 7 m., ca altar folosindu-se absida unei capele păgîne (sacelum), încît lungimea totală a bisericii ajungea la 21 m. A fost construită rudimentar, din piatră, cărămidă și țigle, legate cu lut cleios. În biserică s-au descoperit monograma XP, gravată pe o placă, precum și un mormînt, probabil al unui martir. Biserica de la Slăveni este o nouă dovadă a continuității populației daco-romane încreștinate din Dacia, fiind *cel mai vechi lăcaș de cult creștin cunoscut în nordul Dunării*.

Descrierea acestor materiale paleocreștine, majoritatea datînd din secolul IV, precum și răspîndirea lor pe teritoriul fostei provincii Dacia, ne îngăduie să facem cîteva constatări.

Prima constatare este aceea că avem relativ puține obiecte cu simboluri creștine sau monumente romane din secolele II—III «încreștina-

te» în secolul IV, toate fiind găsite întâmplător. În afară de biserica paleocreștină de la Slăveni — Olt, din secolul IV, pînă acum singurul monument de acest gen cunoscut în ținuturile daco-romane din nordul Dunării, nu cunoaștem nici un monument paleocreștin de mari proporții. O explicație a acestui fapt poate fi găsită numai în condițiile cu totul particulare, de ordin politic și social-economic, care s-au creat aici la periferia lumii romano-bizantine în secolele IV și V.

A doua constatare este aceea că majoritatea obiectelor descrise mai sus nu sînt produse locale, ci sînt originare din Italia, din Africa de nord, din Pannonia, din Illyricum, de unde au ajuns în teritoriile carpatice, pentru a satisface nevoile religioase ale unor comunități daco-romane creștine. Originea lor constituie o mărturie, de ordin arheologic, că învățătura creștină a pătruns în Dacia din sudul Dunării, dar și o mărturie asupra legăturilor pe care le aveau strămoșii noștri cu aceste regiuni. De fapt, după părăsirea Daciei, fosta provincie era orientată, sub raport economic și cultural, spre Illyricum, Pannonia și nordul Italiei. Aceste prime constatări nu exclud, firește, putința existenței unor creștini izolați și în secolele anterioare, lucru pe care l-am subliniat și cu alt prilej.

A treia constatare este că toate aceste obiecte paleocreștine din secolul IV s-au descoperit numai în teritoriile care aparținuseră înainte imperiului roman, deci în fosta provincie Dacia Traiană, altfel spus, în teritorii care erau romanizate chiar înainte de secolul IV. Ele s-au descoperit în localități care erau cunoscute ca mari centre urbane (Potaisa, Apulum, Napoca, Ampelum, Porolissum), sau în așezări rurale (Biertan, Romula), cunoscute din timpul ocupației romane.

În ce privește posesorii acestor materiale paleocreștine, — ținînd seama de răspîndirea lor teritorială, de caracterul lor, ca și de realitățile populare și social-economice din fosta provincie — cercetătorii susțin, pe bună dreptate, că ele nu puteau să aparțină decît populației daco-romane rămasă aici după 271.

În nici unul din complexe arheologice aparținătoare goților nu există obiecte cu caracter creștin. La populațiile migratoare de pe teritoriul fostei provincii Dacia (în speță la goți și la gepizi), noua învățatură va pătrunde ceva mai tîrziu. Singură populația daco-romană «prin felul ei de viață anterior, roman-provincial, constituia mediul prielnic pentru propagarea noii religii în haină latină, într-o formă simplă, populară, fără așezăminte religioase impunătoare și fără vreo organizare bisericască superioară» (D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, Buc., 1966, p. 157).

Concluzii: Materialele paleocreștine descrise mai sus constituie o mărturie puternică în sprijinul tezei continuității populației romanice în Dacia carpatică după retragerea lui Aurelian. În același timp ele sînt o mărturie că învățătura creștină avea, în secolul IV, rădăcini adînc înfipte în pămîntul pe care trăim. Toți istoricii și arheologii admit că după Constantin cel Mare — mai precis după 313 — se poate vorbi de o generalizare a creștinismului în lumea daco-romană din nordul Dunării.

BIBLIOGRAFIE

Pentru problema continuității se poate consulta volumul: *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. univ. D. BERCIU, București, 1968, 461 p.

A. NANU, *Monumentul creștin de la Potaissa. Contribuție la istoria creștinismului daco-roman*, Odorhei, 1926, 25 p.; D. TUDOR, *Antichități creștine în Romula*, în «Arhivele Olteniei», an. XII, 1933, nr. 66—67, p. 211—220; C. DAICOVICIU, *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?*, Cluj, 1936, 18 p. (extras din «Anuarul Institutului de Studii Clasice», II, 1933—35, p. 192—209 — reprodus și în vol. *Dacia*, Cluj, 1970, p. 505—516); KURT HOREDIT, *Eine lateinische Inschrift des 4 Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, Sibiu, 1941, 8 p. + 1 pl. (Extras din «Anuarul Institutului de Studii Clasice», IV, 1941—42, p. 10—16 (donariul de la Biertan)); C. DAICOVICIU, *O senzațională descoperire arheologică*, în rev. «Transilvania», Sibiu, an. LXXII, nr. 8, 1941, p. 576—579 (donariul de la Biertan — studiu reprodus și în vol. *Dacia*, Cluj, 1970, p. 522—525); I. BARNEA, *Contribuții la studiul creștinismului în Dacia*, în «Revista Istorică Română», vol. XIII, fasc. 3, 1943, p. 31—42 (sarcofagul de la Napoca, donariul de la Biertan, inelul de la Mehadia); BUCUR MITREA, *Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie*, în «Dacia», IX—X, 1941—1944, Buc., 1945, p. 507—511 (opaițul de la Apulum, azi în Muzeul Brukenthal); BUCUR MITREA, *O gemă creștină din Turda*, în «Revista Istorică Română», vol. XVI, fasc. 1, 1946, p. 51—62; M. MACREA, *À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în «Dacia», XI—XII, 1945—47, Buc., 1948, p. 281—302; C. DAICOVICIU, *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, în «Mélanges offerts à J. Marouzeau», Paris, 1948, p. 119—124; I. I. RUSSU, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman*, în ST, an. X, nr. 5—6, 1958, p. 311—340 (toate obiectele); D. TUDOR, *Oltenia romană*, ed. II, București, 1958, 532 p.; D. PROTASE, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 141—158 (toate obiectele); CLOȘCA L. BĂLUȚĂ, *O lucernă paleocreștină din Dacia*, în «Apulum», VI, 1967, p. 619—624; C. C. GIURESCU, *Însemnătatea inscripției creștine în limba latină de la Biertan (Județul Sibiu)*, în M.O., an. XXII, nr. 5—6, 1970, p. 473—478; ION BARNEA *Monumenti paleocristiani della Dacia Traiana*, în vol. XVIII *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1971, p. 46—69; MARIUS MOGA, *Vestigiile paleocreștine în Banat*, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 259—266; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 293—396; DUMITRU TUDOR, *Biserica paleocreștină de la Slăveni—Olt din secolul al IV-lea*, în M.O., XXXI, (1979), nr. 1—3, p. 102—105.

Să se vadă și lucrarea lui D. BERCIU, *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice actuale*, în «Revista de Istorie», t. 28, 1975, p. 1154—1169.

V

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN ÎN NORDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV. MĂRTURII LITERARE-ISTORICE

Am arătat în paginile precedente că de pe la mijlocul secolului III, ca urmare a crizei economice prin care trecea imperiul roman, Dacia a început să fie părăsită de oamenii de afaceri, iar în anul 271, sub împăratul Aurelian, a avut loc părăsirea oficială a fostei provincii, prin retragerea administrației și a legiunilor în sudul Dunării.

În Dacia s-au așezat apoi pe rând, și vremelnice — alături de populația autohtonă daco-romană, — o serie de populații migratoare: goți, huni, gepizi, avari, slavi, iar mai târziu pecenegi și cumani.

Migrația goților. Cei dintâi care și-au făcut apariția au fost goții, popor de neam germanic, originar din Peninsula Scandinavică și din părțile de nord ale Europei Centrale. Probabil pe la începutul erei creștine au început să coboare treptat spre sud, în mai multe valuri. O parte din ei se găseau, încă de la sfârșitul sec. II, în nordul Mării Negre, în silvo-stepa dintre Nipru și Don. Un alt grup, cunoscut sub numele de gepizi, a coborât mai târziu. Începând cu prima jumătate a secolului III se cunosc și ciocniri între goți și armatele romane din Dacia și Moesia. Atacurile lor împotriva imperiului le-au făcut de regulă împreună cu triburile de carpi din Dacia rămasă în afara provinciei romane. În anul 251 împăratul Trebonianus Gallus — în urma unei înfringeri a oștilor romane la Abrittus, — a încheiat chiar o pace cu goții, cedând coaliției goto-carpice unele teritorii din Dacia, cu condiția să nu mai atace posesiunile romane.

Pe teritoriul țării noastre, goții (cu cele două mari ramuri ale lor: răsăriteană, a *ostrogoților* sau a greutungilor și apuseană, a *vizigoților* sau a *tervingilor*) s-au putut așeza numai către sfârșitul secolului III, iar efectiv numai în secolul IV, întâi ca federați sau clienți ai imperiului.

Împăratul Aurelian le-a cedat Dacia, pentru a putea salva provinciile învecinate, Moesia și Illyricum. Cercetările arheologice au dovedit că stăpînirea gotică asupra fostei provincii Dacia a fost mai mult nominală decît reală, ei fiind prezenți mai ales sub forma unor tabere în mijlocul populației autohtone. Din această pricină ei n-au avut nici o influență asupra autohtonilor romanizați din Dacia, iar limba daco-romanilor n-a fost înrîurită de a goților. N-au mai rămas de la ei decît unele vestigii materiale atît în Transilvania cît și în cîmpia munteană. După așezarea lor în Dacia, au avut noi lupte cu imperiul roman. De pildă, în anul 332 oștile romane conduse de fiul lui Constantin cel Mare, Constantin II, au trecut Dunărea, atacînd și învingînd pe goți. Cîmpia munteană, pînă la «brazda lui Novac», care era un val roman ridicat acum, a ajuns din nou sub stăpînirea romană, pentru trei-patru decenii. A început de îndată și construirea de întărituri pe malul stîng al Dunării. Cu cîtiva ani înainte se construise un pod de piatră peste Dunăre (324—328), la Sucidava (azi Celei), la gura Oltului. Șoseaua romană de-a lungul Oltului spre Transilvania a fost refăcută. În apropiere de Oltenița s-a ridicat cetatea numită Constantiniana Daphne. Toate aceste lucrări erau destinate apărării populației romanizate rămase în nordul Dunării, care din punct de vedere economic, cultural și militar era considerată ca parte integrantă a populației din imperiu. Mai tîrziu, în anii 367 și 369, împăratul Valens a întreprins două expediții împotriva goților, în nordul Dunării, acestea avînd în frunte un renumit conducător, cu numele Athanaric.

În anul 376, goții au fost zdrobiți de huni, undeva în regiunile răsăritene extra-carpatiche, fapt care a determinat o emigrare masivă a lor în sudul Dunării, unde au avut noi lupte cu împăratul Valens, în cursul cărora acesta și-a pierdut viața (378). O parte din ei au rămas definitiv aici, alții au plecat în spre apus. Vizigoții au ajuns pînă în sudul Galliei, apoi în Spania, unde au întemeiat un regat, iar ostrogoții au izbutit, mai tîrziu, să ocupe Italia (493), ajungînd sub regele lor Teodoric, la o însemnătate deosebită.

Puținii goți rămași în părțile noastre au dispărut treptat în masa populației autohtone, care, cum am arătat și mai sus, a continuat să fie prezentă peste tot și după anul 271.

În ciuda faptului că se așezaseră aici unele triburi germanice, destul de răsfirate, procesul de romanizare s-a menținut și întărit. La aceasta au contribuit mai mulți factori, între care : menținerea cetăților imperiale de pe malul stîng al Dunării, predominarea economiei romane cu moneda ei în toată Dacia, existența podului de piatră peste Dunăre și refacerea șoselei către Transilvania, pomenită mai sus. Faptul că

populația din Dacia vorbea limba latină, i-a îngăduit să păstreze legături neîntrerupte cu populația de aceeași limbă din sudul Dunării, pentru că Moesia Superior, Dacia Ripensis și Mediterranea, Dardania, Prevalitania, care țineau de prefectura Illyricului, Moesia Inferior și Scythia Minor, care țineau de prefectura Orientului (dieceza Tracia), erau, cu excepția unor orașe, teritorii de limba latină.

Creștinarea goților. Goții au cunoscut creștinismul încă pe când locuiau în nordul Mării Negre. Ajungând la Dunăre, numărul creștinilor s-a înmulțit, căci învățătura creștină era răspândită acum printre ei de numeroșii captivi pe care îi aduceau cu prilejul expedițiilor lor în Asia Mică și în Peninsula Balcanică și, poate, de unii soldați de neam got care slujeau în armata romană. Ajungând pe teritoriul patriei noastre de azi, e posibil să fi contribuit la încreștinarea unora din ei și unii credincioși daco-romani.

La Sinodul I ecumenic de la Niceea (325), a luat parte și episcopul Teofil «al Goției», care era un ortodox. Probabil el era episcopul goților așezați pe atunci în țara noastră care se numea, după ei, Goția. După alți cercetători, prin «Goția» trebuie să înțelegem Crimeea. Alte știri despre el nu avem.

Sub împăratul Constanțiu II (337—361) a fost exilat în Scythia Minor un călugăr eretic, *Audius*, originar din Mesopotamia. El fusese condamnat de un sinod pentru propovăduirea unui rigorism exagerat. Trezind și în nordul Dunării, între goți, a insuflat unora din ei rigorismul său moral, fapt care a dus și la înființarea unor mănăstiri. A fost hirotonit episcop de către un alt episcop care aderase la învățătura sa. La rândul său, a hirotonit și el alți episcopi, între care cunoaștem pe *Uranus*, originar tot din Mesopotamia și *Silvanus*, un localnic.

După moartea acestora, nu mai știm nimic despre audienii din nordul Dunării. Probabil au părăsit secta sau au fost alungați de aici în timpul persecuției regelui got Athanaric. Toate aceste știri le avem de la scriitorul bisericesc Sfântul Epifanie din Salamina (c. 315—403), în lucrarea sa *Panarion* sau *Împotriva tuturor ereziilor*.

Ulfila. În anul 341, cu prilejul unui sinod semiarian ținut la Antiohia, s-a prezentat acolo și un sol al goților din nordul Dunării, cu numele Wulfila (cum scriu istoricii Cassiodor și Iordanes) sau Ulfilas și Urfilas (cum scriu istoricii bisericești Socrate, Sozomen, Teodoret ș.a.), care îl căuta pe împăratul Constanțiu II.

Ulfila era descendentul unei familii grecești din Capadocia, deportată în țara goților, unde s-a asimilat acestora. Se poate ca unul din

părinții lui să fi fost got. S-a născut în jurul anului 310, în nordul Dunării și s-a bucurat de o educație îngrijită. Pe lângă limbile greacă și gotă pe care le cunoștea din familie, a învățat și limba latină, care se vorbea în aceste părți. Cu toate că în momentul în care a fost trimis în solia amintită era pe treapta cea mai de jos în ierarhia bisericească, fiind numai lector sau citeț, i s-a încredințat misiunea respectivă datorită cunoștințelor sale de limbi și destoiniciei sale. La Antiohia, a fost hirotonit episcop de către semiarianul Eusebiu al Constantinopolului, fost al Nicomidiei. În asemenea împrejurări, a primit mărturisirea de credință foarte puțin ariană (semiariană) a acestui sinod, pe care el a dezvoltat-o mai târziu în ariană. Reîntors acasă, Ulfila a început să povăduiască cu însuflețire pe Hristos, mai ales că mulți dintre goți erau păgâni. În acest scop, el a creat un alfabet propriu, gotic, și a început traducerea *Bibliei* în limba gotică.

Activitatea sa misionară a fost însă tulburată în curînd de o prigoană dezlănțuită împotriva goților creștini de regele Athanaric, în anul 348. Acesta l-a obligat să treacă în Moesia, împreună cu un mare grup de conaționali creștini. După părerea unor cercetători, s-ar fi așezat în orașul Nicopolis ad Istrum (după alții la Durostorum), unde și-a reluat lucrarea evanghelizatoare, fiind totodată și un cîrmuitor politic al goților de acolo. Bucurîndu-se de ocrotirea împăraților Constanțiu II (337—361) și Valens (364—378), care erau arieni, Ulfila a creat în jurul său o adevărată școală teologică, trimițînd misionari îndeosebi la cei din neamul său. Acolo a terminat de tradus *Biblia* în limba gotică, pentru cei de un neam cu el, lăsînd netraduse — cum ne spun documentele vremii — cărțile Regilor, întrucît acestea ar fi constituit un îndemn pentru goți de a reveni la obiceiurile lor războinice. «*Biblia gothica*», cum se numește traducerea sa, are la bază textul grec. La nevoie, a creat cuvinte noi, ținînd seama de spiritul limbii gote, iar unde n-a găsit cuvinte potrivite, a păstrat pe cele grecești. Traducerea lui Ulfila a fost apoi mult timp folosită de neamurile germanice, circulînd în numeroase copii-manuscrite (cel mai vestit e *Codex Argenteus Upsaliensis*, din secolele V—VI).

În 360 participă la un sinod în Constantinopol, fapt consemnat de istoricii Socrate și Sozomen, în urma căruia s-au întărit și mai mult convingerile sale ariene.

Prin anii 370—372 a izbucnit, în nordul Dunării, o nouă prigoană anticreștină pornită de același rege got Athanaric. Cu acest prilej, o altă parte dintre goții creștini nord-dunăreni, conduși de Fritigern, au

trecut în Moesia, obținând, la stăruințele lui Ulfila, drept de azil din partea împăratului Valens, care profită de situație pentru a le impune credința sa ariană.

După o activitate misionară de 40 de ani, Ulfila și-a dat obștescul sfârșit prin anul 383 la Constantinopol (după alții în 381 sau 382), unde a fost chemat la un sinod, de către împăratul Teodosie I cel Mare (379—395).

Unul din ucenicii săi, *Auxentius*, ajuns episcop în Durostorum după moartea lui Ulfila, ne-a lăsat un fel de panegiric despre dascălul său, cu titlul *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae* (Scrisoare despre credința, viața și sfârșitul lui Ulfila), din care cunoaștem unele date biografice despre el. Între altele, în scrisoare se spunea că Ulfila predica în ținuturile dunărene în trei limbi, greacă, latină și gotă, și că «a lăsat mai multe tratate și comentarii în aceste trei limbi». În aceeași scrisoare este expusă și doctrina lui Auxențiu, care, în fond, a fost și a dascălului său Ulfila, o doctrină ariană.

Rezultă deci, din cele înfățișate pînă aici, că învățătura creștină la goți s-a răspîndit și pe teritoriul de azi al patriei noastre și că tot aici s-a creat primul lor alfabet și s-a început lucrarea de tălmăcire a Sfintei Scripturi în limba gotică.

Persecuțiile goților împotriva creștinilor din Dacia. Din actele timpului avem și alte știri în legătură cu viața creștină la goții așezați în țara noastră. Am arătat mai sus că regele lor Athanaric dezlănțuise o persecuție împotriva creștinilor, în jurul anului 348, care a determinat emigrarea lui Ulfila în sudul Dunării (persecuția e atestată și de o cateheză a Sf. Chiril al Ierusalimului, care amintește de unii martiri goți și perși uciși atunci). Activitatea misionară a lui Ulfila în nordul Dunării, întreruptă în 348, a fost continuată de ucenicii săi. Între aceștia, unul cu numele *Eutihie*, originar din Capadocia, este amintit într-o corespondență a Sfîntului Vasile cel Mare de prin anii 373—374, de care vom aminti mai jos. Probabil acesta și-a sfârșit viața printre goți, înainte de marea persecuție a lui Athanaric din anul 372.

Cea de-a doua persecuție a lui Athanaric s-a dezlănțuit în urma războaielor pe care le-a purtat cu împăratul Valens, care trecuse în nordul Dunării de două ori (367 și 369). Războiul s-a încheiat cu victoria lui Valens, care a încetat să mai considere pe goți vasali credincioși, suprimîndu-le și subsidiile pe care le primeau din imperiu. Drept răzbunare, prin anii 370—372, Athanaric a pornit o prigoană sîngeroasă împotriva creștinilor din regatul său, pe care îi bănuia că sînt în legătură cu bizantinii.

Persecuția este descrisă și de istoricul bisericesc Sozomen. Numele unor martiri din acest timp le aflăm într-un fragment de calendar got, păstrat numai pentru zilele de 23 octombrie—30 noiembrie, precum și din alte acte martirice. Cunoaștem, de pildă, pe preoții Verca și Batwin sau Bathusios cu doi fii și două fiice, un călugăr Arpila, 11 bărbați, 7 femei și un altul, în total 26 de martiri, cunoscuți cu numele, în afară de alții, anonimi. Ei ar fi îndurat martiriul la porunca unui șef local cu numele Vingurich. Se crede că aceștia au fost arși într-o biserică unde se făcea la vărsarea Argeșului în Dunăre, așa cum ar reieși și din relatarea lui Sozomen. O notiță din sinaxare arată că rămășițele acestor martiri au fost strânse de o creștină cu numele Gaatha, soția unui conducător got și fiica ei Dulcilla, care le-au transportat, cu ajutorul creștinului Vellas, la Cizic, pe malul asiatic al Mării de Marmara, unde se afla o colonie de goți creștini. Dulcilla a rămas acolo, iar Gaatha și Vellas, reîntorși în Goția, au fost uciși cu pietre.

Sinaxarele pomenesc și de alți martiri ai persecuției lui Athanaric. Așa a fost *Sfântul Nichita*, ars de viu, ca și martirii din calendarul got, poate într-o zi de 15 septembrie. Probabil era descendent al unei familii de captivi greci creștini aduși de goți din Cilicia ori din Asia Mică. Numai așa ne putem explica faptul că moaștele i-au fost duse în Cilicia și așezate într-o biserică din orașul Mopsuestia, într-o zi de 15 septembrie, în preajma sinodului IV ecumenic din 451. Din această mutare a moaștelor într-o biserică ortodoxă, dar și faptul că e pomenit în Mineiele noastre, deducem că era ortodox. În secolul XV moaștele sale au fost mutate în biserica Sfântul Nicolae din Veneția. Popularitatea lui la noi se datorește nu numai faptului că a păstorit pe pământul țării noastre, ci și pentru că purta același nume cu episcopul Remesianei care, în anii următori, a desfășurat o intensă activitate misionară și catehetică la daco-romanii din sudul Dunării. Uneori a și fost confundat cu acesta și numit «Romanul»; alții — spre a-l deosebi — l-au numit «Gotul».

Martiriul Sfântului Sava. Știri mult mai bogate avem însă despre un alt martir din persecuția lui Athanaric și anume despre Sfântul Sava. Pătimirea sa este relatată de un document contemporan și anume de o *Scrisoare a Bisericii din Goția către Biserica din Capadocia*, scrisă prin 373—374, cu prilejul mutării moaștelor sale în Capadocia, care de fapt este însuși actul său martiric.

Din cuprinsul scrisorii, reiese că Sava era grec de neam, credincios ortodox, care trăia în feciorie, post și rugăciune, într-un sat din Muntenia de azi, între păduri, cântînd psalmi în biserică. Când cîrmuitorii goți au început prigoana împotriva creștinilor, silindu-i să mănînce din cele

jertfite idolilor, Sava a respins încercarea consătenilor săi păgâni de a-l scăpa, oferindu-i spre mîncare cărnuri nejertfite, substituite de ei celor jertfite idolilor. În același timp, îndemna și pe ceilalți creștini să refuze o astfel de scăpare. Acest lucru a supărat pe păgâni, care l-au alungat din sat, neîngăduindu-i să se reîntoarcă decît după trecerea unui timp.

Apropiindu-se sărbătoarea Paștilor din anul 372, persecuția lui Athanaric împotriva creștinilor a pornit cu și mai multă cruzime. Din această pricină, unii dintre ei — preoți și credincioși — au fost nevoiți să se refugieze «din Goția», peste Dunăre, în «Romania» (Ῥωμανία), adică într-una din provinciile imperiului roman de răsărit, fie în Moesia, fie în Scythia Minor. Între cei care au plecat era și preotul satului respectiv, Sansala (Sansalas). Sfîntul Sava, după cum ne spune actul său martiric, s-a îndreptat însă spre un alt oraș (εἰς ἑτέραν πόλιν), al cărui nume nu-l știm, la preotul Guttica (Guththicas), pentru a prăznui Paștile împreună. Pe drum, i s-a arătat un bărbat foarte înalt și strălucitor la vedere, care i-a poruncit să se întoarcă la preotul Sansala. Sfîntul Sava i-a răspuns însă că «Sansala a părăsit țara» și a pornit mai departe. O zăpadă abundentă a troienit însă drumul, astfel că a fost nevoit să se reîntoarcă în sat. Aici l-a găsit pe preotul Sansala, revenit între timp, pe ascuns, la păstoriții săi. A prăznuit Paștile împreună cu el și cu ceilalți credincioși. În a treia noapte a Sfintelor Paști, a sosit însă în sat Atharid, fiul unui «regișor» (βασιλίσκος) got, Rhotestheos, cu o ceată de prigonitori. Preotul Sansala și Sava au fost prinși și supuși la chinuri și siliți să aducă jertfă idolilor, lucru pe care l-au refuzat amîndoi. În fața răspunsului lui Sava, care a ofensat pe Atharid însuși, au hotărît să fie înecat în rîul Buzău (Μουσαίος). I-au prins un butuc de lemn după gît, aruncîndu-l în adîncul apei, în timp ce Sfîntul Sava da laudă lui Dumnezeu că l-a învrednicit să pătimească pentru El. Ucigașii i-au scos trupul neînsuflețit din apă pe malul rîului și l-au părăsit, iar pe preotul Sansala l-au lăsat pradă chinurilor îndurate pînă atunci. Probabil el a fost cel care a purtat grija înmormîntării trupului Sfîntului Sava. Săvîrșirea sa din viață s-a petrecut la 12 aprilie 372, a cincea zi după Paști, fiind în vîrstă de 38 de ani.

La scurt timp după pătîmirea lui, s-a răspîndit vestea despre acest nou martir, ajungînd pînă la Sfîntul Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei din Capadocia (c. 330—379). Lucrul acesta nu este de mirare, dacă ne gîndim la numeroșii capadocieni așezați în ținuturile dunărene, care păstrau legăturile cu pămîntul lor de baștină. Așa se face că prin anii 373—374, Sfîntul Vasile a adresat o scrisoare guvernatorului Sciției

Mici, Iunius Soranus, tot un capadocian și probabil rudă cu el, rugându-l să-i trimită moaște de sfinți (scrisoarea 155 din colecția Migne, t. XXXII). Rugămintea i-a fost îndeplinită trimițându-i-se chiar moaștele Sfântului Sava, însoțite de acea lungă «Scrisoare a Bisericii lui Dumnezeu din Goția către Biserica lui Dumnezeu care se găsește în Capadocia și către toate Bisericile locale ale Sfintei Biserici universale», care de fapt, este actul martiric al Sfântului Sava. Redactată în limba greacă, aceasta este prima lucrare, care se păstrează, scrisă pe teritoriul țării noastre.

În scrisoare se arăta că moaștele au fost duse mai întâi «în Romania» (εις τὴν Ῥωμανίαν) care ar fi Scythia Minor, în a cărei metropolă, Tomis, își avea reședința și guvernatorul Iunius Soranus. Probabil ele au stat la Tomis, iar de aici, «cu voia sfatului clerului (prezbiteriu)» (διὰ θελήματος τοῦ πρεσβυτερίου), au fost trimise în Capadocia. Desigur trimiterea lor s-a făcut prin osîrdia episcopului de atunci al Tomisului, care, după toate probabilitățile, era Vetranion sau Bretanio, atestat în mod sigur în scaun în anul 369. Mai mult, episcopul tomitan a alăturat și o scrisoare personală către Sfântul Vasile cel Mare.

Așa stînd lucrurile, desigur că și scrisoarea Bisericii din Goția este întocmită tot de episcopul Vetranion, care se poate să fi avut sub cîrmuirea sa duhovnicească și pe credincioșii din ținuturile Buzăului, unde pătimize Sfântul Sava, așa încît era îndreptățit să se ocupe de întocmirea actului martiric al unui sfînt din eparhia sa. Era și firesc, pentru că Iunius Soranus nu putea trata problema trimiterii moaștelor Sfântului Sava în Capadocia decît cu ierarhul locului, deci cu Vetranion. Presupunem că scrisoarea s-a întocmit pe baza relatărilor lui Sansala, el fiind martor ocular al pătimirii Sfântului Sava.

Îndată după primirea darului, Sfântul Vasile a mulțumit prin două scrisori, socotite de unii ca adresate nu lui Vetranion, ci lui Asholiu al Tesalonicului. Cercetînd însă cuprinsul lor, constatăm cu ușurință că adevăratul lor destinatar era Sfântul Vetranion, deci o dovadă în plus că el era și autorul actului martiric. Astfel, în ambele scrisori destinatarul e numit «theosevis», termen rezervat clerului și îndeosebi episcopilor. Iar în cea de-a doua scrisoare, Sfântul Vasile scria: «tu ai cinstit pămîntul patriei tale (Capadocia, n.n.) cu un martir care a înflorit de curînd pe pămîntul barbar (Goția, n.n.) care este învecinat cu al vostru» (Scythia Minor, n.n.).

Rămîne de lămurit și problema cărui neam aparținea Sfântul Sava supranumit Gotul? Atît numele, capadocian, cît și faptul că Sfântul Va-

sile cel Mare, guvernatorul Iunius Soranus, amîndoi capadocieni, precum și Sfîntul Vetranion, originar poate tot din acele părți, au depus atîta stăruință pentru mutarea moaștelor sale în Capadocia, ne fac să credem că Sfîntul Sava era originar tot de aici, deci un descendent al captivilor greci aduși de goți în Dacia. În ce privește preotul Guttica, acesta, după cum îl arată și numele, era got. Despre Sansala, considerat pînă acum got, s-a emis mai nou ipoteza că ar fi de origine daco-romană, ceea ce pare puțin probabil.

C o n c l u z i i. Din toate cele relatate pînă aici, se pot desprinde mai multe concluzii. În primul rînd, constatăm că în nordul Dunării pulsa o viață creștină intensă, fiind aici biserici, preoți, cîntăreți (Sfîntul Sava «cînta psalmi» în biserică) și credincioși care prăznuiau anumite sărbători (Învierea Domnului). Învățătura creștină era atît de răspîndită și la sate, încît chiar și țărani păgîni priveau cu simpatie pe creștini, pe care căutau să-i apere de prigonitori (cazul Sfîntului Sava, pe care consătenii lui au vrut să-l scape de pedeapsă). Rezultă de aici că era posibilă conviețuirea «barbarilor» cu populația daco-romană. O altă constatare este aceea că creștinii din nordul Dunării, deși au trăit între goții arieni, țineau rînduielile ortodoxe, potrivit celor hotărîte de sinodul I ecumenic de la Niceea. Deci creștinismul goților n-a avut nici un fel de înrîurire asupra daco-romanilor. Dacă Sfîntul Sava și cei doi preoți ar fi fost arieni, desigur nu se depunea nici o stăruință pentru aducerea moaștelor sale în Capadocia. În sfîrșit, constatarea cea mai prețioasă pentru noi este aceea că populația daco-romană a continuat să existe și sub goți, păstrînd legături neîntreprupte cu populația de limbă latină din sudul Dunării (Romania). Mai mult chiar, se observă o influență daco-romană în creștinismul goților, cum este cazul fiicei conducătorului got botezată cu numele latin Dulcilla, apoi cîțiva sfinți din fragmentul de calendar got, care aveau de asemenea nume latine.

Ca o concluzie generală, putem afirma că învățătura creștină — ortodoxă — era atît de puternică în teritoriile de azi ale patriei noastre în secolul IV, încît din rîndul credincioșilor de aici unii și-au jertfit viața pentru Hristos, învrednicindu-se astfel de cununa muceniei.

B I B L I O G R A F I E

Ulfila și încreștinarea goților. C. ERBICEANU, *Goții în Dacia și Misia. Creștinarea lor în sec. III și IV*, în B.O.R., anul XII, 1888, p. 134—139; Ulfila. *Viața și doctrina sa sau starea creștinismului în Dacia Traiană și Aureliană în sec. IV*, în B.O.R., anul XXI, 1898—1899, p. 121—162, 273—301, 370—390, 506—517, 685—710, 726—769 (și

extras: București, 1898 — cu traduceri din actele martirilor); VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 223 p. (p. 149—158); IOSEPH MANSION, *Les origines du christianisme chez les Goths*, în «Analecta Bollandiana», Bruxelles, 1914, XXXIII, p. 5—30; J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (mai ales p. 407—542); CONSTANTIN C. DICULESCU, *Contribuție la vechimea creștinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor*, în «Anuarul Inst. de Istorie Națională», III, 1924—1925, p. 357—376 (și extras: Cluj, 1925, 20 p.); J. ZEILLER, *Auxence*, în «Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique», t. V, Paris, 1930, col. 936—938; IORGU STOIAN, *Auxentius episcop arian de Durostor*, în B.O.R., an. LVI, nr. 7—8, 1938, p. 329—355 (cu textul latin și traducerea românească a vieții lui Ulfila); VASILE GHEORGHIU, «*Codex Argenteus Upsaliensis*», București, 1939, 58 p. + reproducere; E. A. THOMPSON, *The Vizigots in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966; KARL KURT KLEIN, *Gotenprimas Wulfila als Bischof und Missionar*, în «Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewahrung. Festschrift für Bischof D. Dr. h. c. Friederich Müller», Stuttgart, 1967, p. 84—107; NICOLAE (CORNEANU), mitropolitul Banatului, *Biblia lui Wulfila*, în M.B., anul XX, nr. 7—9, 1970, p. 550—558; IOAN RĂMUREANU, *Mișcarea audienilor în Dacia Pontică și nord-dunăreană (sec. IV—V)*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1053—1070.

Martirii creștini din Goția. Cele trei scrisori ale Sfântului Vasile cel Mare au fost publicate în original de J. P. Migne, *Patrologia greacă*, v. 32; H. DELEHAYE, *Saints de Thrace et de Mésie*, în «Analecta Bollandiana», XXXI, 1912, p. 216—221; R. KNOPF și G. KRÜGER, *Ausgewählte martyrerakten*, Tübingen, 1929, p. 119—124; traduceri românești și comentarii: G. ZOTTU, *Sfântul Sava martir got*, în B.O.R., VII, 1883, p. 169—180; GHERASIM TIMUȘ, *Epistola Bisericii Gotiei*, în B.O.R., XIV, 1890—1891, p. 817—822; *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României)*, II, București, 1970, p. 710—715 și 720—727; IOAN DINU, *Citind martiriul Sfântului Sava Gotul*, în revista «Tomis», an. XV, nr. 9—10, 1938, p. 20—24; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Les actes de Saint Sabas le Goth. BHG—1607, Histoire et archéologie*, în «Revue des études sud-est européennes», t. VII, 1, 1969, p. 175—185; I. IONESCU, *Sansața, primul preot creștin daco-roman atestat documentar*, în M.O., XXII, nr. 5—6, 1970, p. 485—490; ȘTEFAN ALEXE, *1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul*, în B.O.R., an. XC, nr. 5—6, 1972, p. 556—568; VASILE GH. SIBIESCU, *Sfântul Sava «Gotul». La 1600 de ani de la mucenicia sa*, în G.B., an. XXXI, nr. 3—4, 1972, p. 335—388; MIRCEA PĂCURARIU, *Creștinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul IV. La 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava «Gotul» (12 aprilie 372)*, în M.A., an. XVII, nr. 3—4, 1972, p. 191—200; EPIFANIE NOROCEL, *1600 de ani de la moartea martirică a Sfântului Sava Gotul*, în M.M.S., an. XLVIII, nr. 3—4, 1972, p. 146—158; IOAN IONESCU, *Pomenirea Sfântului martir Sava Gotul*, în M.O., an. XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 180—193; NICOLAE CORNEANU, *Pătımirea Sfântului Mucenic Sava Gotul*, în M.B., an. XXII, nr. 4—6, 1972, p. 229—234; VASILE GH. SIBIESCU, *Legăturile Sfântului Vasile cel Mare cu Scythia Minor (Dobrogea)*, în «Ortodoxia», an. XXXI, nr. 1, 1979, p. 146—159 (cu cele două scrisori, în românește).

VI

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN ÎN SUDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV. SINOADELE ÎMPOTRIVA ARIENILOR

Am arătat în paginile precedente că în anul 271 a avut loc retragerea în sudul Dunării a legiunilor romane, a administrației și a păturilor înstărite. Acolo s-a creat o nouă provincie, Dacia Aureliană, împărțită în curînd în două : Dacia Ripensis și Dacia Mediterranea, situate între cele două Moesii. Marea masă a locuitorilor — agricultori și păstori — a rămas însă pe loc, conviețuind, în continuare, cu felurite neamuri migratoare care s-au abătut pe teritoriul fostei provincii. Legăturile dintre populația romanizată din nordul și din sudul Dunării au fost permanente. Se cunoaște o neîncetată emigrare a populației din imperiu la barbari (adică în nordul Dunării), lucru pe care îl afirmă și scriitorii Paul Orosius și Salvian din Gallia. Am arătat și în altă parte că poporul și limba română s-au format în cadrul așa numitei «romanități dunărene» a imperiului, în care intrau provinciile din spațiul carpațo-danubio-balcanic.

Creștinismul în sudul Dunării. Am arătat în alt loc că învățătura creștină a pătruns în sudul Dunării, deci în Peninsula Balcanică, prin lucrarea misionară a Sfîntului Apostol Pavel și a ucenicilor săi. Desigur aceștia au făcut aici hirotonii de episcopi, preoți și diaconi, care le-au continuat activitatea misionară. Așa se face că în provinciile Illyricului a fost o viață creștină mult mai bogată decît în nordul Dunării.

La începutul secolului IV întîlnim un șir întreg de episcopii în provinciile Illyricului, mai cu seamă pe malul drept al Dunării. Numărul lor a crescut desigur după anul 313, cînd s-a promulgat edictul de la Mediolanum. Astfel, în provincia *Pannonia Inferior* (Secunda) existau scaune episcopale în orașele : *Mursa* (azi Osiek), *Sirmium* (Mitrovița), capitala provinciei, fostă și reședință imperială în secolul IV, probabil

la *Cibalae* (Vinkovce sau Vinkovaț) și *Bassianae* (Petrovaț, pe Dunăre). În *Moesia Superior* : *Singidunum* (Belgrad), *Viminacium* (Kostolaț), *Horreum Margi* (Ciupria) și *Margum* (Dobrovița), toate aflate azi în Iugoslavia. În *Dacia Ripensis* : *Aquae* (Negotin, în Iugoslavia), *Ratiaria* (Arcer), *Castra Martis* și *Oescus* (Gigen), toate în Bulgaria de azi. Poate să fi existat un scaun episcopal și în *Bononia* (Vidinul de azi). În *Dacia Mediterranea* : *Naïsus* (Niș), *Remesiana* (Bela Pelanca), amîndouă în Iugoslavia de azi și *Serdica* sau *Sardica* (azi Sofia). În *Dardania* : *Scupi* (Skoplje), *Ulpiana* (Lipljan), azi amîndouă în Iugoslavia și altele, mai puțin însemnate. În *Moesia Inferior* : *Novae* (Sviștov), *Sexanta Prista* (Russe), *Appiaria* (Riahovo), *Durostorum* (Silistra), *Abrittus* (Razgrad), *Nicopolis* (Nikiup, la sud de Novae), *Marcianopolis* (Devnja), lîngă Marea Neagră și *Odessos* sau *Odyssos* (Varna); toate în Bulgaria de azi. În *Scythia Minor* exista o episcopie la *Tomis* (Constanța), de care ne vom ocupa într-un capitol special.

În afară de aceste episcopii din provinciile romane sud-dunărene, situate în imediata vecinătate a fostei provincii Dacia Traiană, existau și alte episcopii, în celelalte provincii ale Illyricului : *Savia*, *Pannonia Superior* (*Prima*), *Dalmatia* și *Praevalitania*, încît numărul tuturor episcopilor dunărene se ridică la peste 40.

Comunitățile și episcopiile din *Pannonia Inferior*, *Moesia Superior*, cele două *Dacii* sud-dunărene și *Dardania* erau latine, după cum dovedesc unele inscripții funerare, precum și numele ierarhilor. În *Moesia Inferior* și *Scythia Minor* numele ierarhilor și inscripțiile sînt fie în greacă, fie în latină. Din anumite mărturii contemporane știm că unii din episcopii acestor ținuturi erau oameni învățați, polemisti, scriitori bisericești de limbă latină, cîteodată apărători ai ținuturilor pe care le păstoreau. Unii au suferit moarte de martiri, ca Irineu din *Sirmium* († 304).

Ținînd seama de caracterul misionar al creștinismului din primele veacuri, este sigur că noua învățătură a lui Iisus Hristos a pătruns din sudul Dunării în nordul ei și prin mijlocirea scaunelor episcopale pe care le-am pomenit, dintre care aproximativ 15 erau așezate pe malul drept al Dunării sau în imediata sa apropiere (*Singidunum*, *Viminacium*, *Aquae*, *Ratiaria*, *Castra Martis*, *Oescus*, *Novae*, *Sexanta Prista*, *Appiaria*, *Durostorum*, *Abrittus*, *Nicopolis*, *Marcianopolis*, *Tomis* etc.).

Răspîndirea creștinismului în afara orașelor mari — mai ales după edictul de la Milan — a dus la instituirea unor slujitori speciali care să activeze în comunitățile mai îndepărtate de orașe, în mediul rural. Aceștia erau cunoscuți sub numele de horepiscopi (*χωρεπίσκοποι*), adică

episcopi «de sat» sau «de țară» (ἡ χώρα-ας = sat). Ei erau un fel de arhieriei-vicari ai episcopilor eparhioți în accepțiunea de azi a cuvîntului, avînd hirotonie de episcopi. Horepiscopii erau trimiși sau delegați de episcopii lor să cerceteze preoții eparhiei, să instaleze preoți în parohii, să hirotonească ei înșiși preoți și diaconi (acestea din urmă numai cu aprobarea episcopului), să facă hirotesii în treptele inferioare (citeți, ipodiaconi, exorciști), să săvîrșească taine și ierurgii. Aveau și dreptul să participe cu vot deliberativ la lucrările sinoadelor ecumenice și locale. Sînt întîlniți începînd cu secolul III (după unii cercetători chiar din secolul II) pînă prin secolele XI—XII. Mai multe canoane ale unor sinoade se ocupă de ei (can. 13 al sin. Antiohia, can. 13 al sin. Neocezarea, can. 13 al sin. Ancira, can. 8 al sin. I ec., can. 10 al sin. Antiohia din 332, can. 2 al sin. IV ec. etc.).

Deși nu avem mărturii istorice-literare despre lucrarea horepiscopilor în nordul Dunării, totuși trebuie să admitem că unii din ei au activat și aici, ca trimiși ai episcopilor de la scaunele pomenite mai sus. Existența lor se impune dacă ne gîndim și la faptul că prin anumite canoane (can. 2 al sin. II ec., can. 6 al sin. din Sardica, can. 57 al sin. Laodiceea), se interzicea hirotonia de episcopi pentru sate și orașe mici; ori, după retragerea aureliană înfloritoarele orașe din fosta provincie Dacia Traiană s-au ruralizat. De aceea, aici, în Dacia Carpatică, horepiscopii au fost în drept să-și exercite atribuțiile treptei lor din împuțernicirea episcopilor din sudul Dunării sau a celui din Tomis. Ei hirotoneau preoți, diaconi sau hiroteseau grade inferioare, cercetau bisericile existente și pe preoți, instalau preoți, săvîrșeau diferite slujbe, pregăteau catehumenii pentru botez sau predicau acelora care nu cunoșteau încă învățătura creștină. Cateheza, predica și slujba lor erau săvîrșite în limba latină vulgară, cunoscută de daco-romanii de aici.

Un timp au activat în Biserica veche și așa numiții episcopi «poriodeuți», sau «poriodevți» (περιόδευτής = îngrijitor al sufletelor), numiți și «exarhi», iar latinește «visitatores», care aveau hirotonie de arhieriu. Ei stăteau în cetatea de scaun a episcopului eparhiot, dar se deplasau în eparhie cînd dispunea acesta, deci erau un fel de inspectori, inferiori horepiscopilor. Au apărut în secolul IV și s-au menținut pînă prin secolele VIII—IX. Unii poriodeuți au putut activa și în teritoriile din nordul Dunării ca trimiși ai episcopilor din sudul ei, îndeplinind însărcinările pe care le-am pomenit mai sus pentru horepiscopi.

Pătrunderea creștinismului în nordul Dunării, la populația daco-romană de acolo prin acești horepiscopi și episcopi misionari, a fost ușurată și de faptul că sub Constantin cel Mare, imperiul roman de răsă-

rit a izbutit să cuprindă o largă fișie de teritoriu în cîmpia olteană și munteană (hotarul nordic fiind cunoscut sub numele de «brazda lui Novac»). În anul 324—328, împăratul a construit chiar un pod peste Dunăre între Sucidava (lîngă Celeiul de azi) și Oescus (Gigen, în Bulgaria), pentru a lega provinciile din sud cu teritoriile din nordul Dunării. Acest teritoriu a fost sub stăpînirea romanilor pînă în 378, în timpul împăratului Valens, cînd l-au cucerit goții, în urma victoriei lor asupra romanilor la Adrianopol. Atacurile hunilor din anii 442 și 447 au înlăturat din nou stăpînirea romană de pe ambele maluri ale Dunării. Ea s-a refăcut — parțial și pentru scurt timp — abia sub împăratul Justinian (527—565), care a restabilit stăpînirea romano-bizantină în nordul Dunării.

Sinodul I ecumenic. Frămîntări pricinuite de arieni în sudul Dunării.

Numele multor episcopi din sudul Dunării ne este cunoscut din timpul disputelor pricinuite de erezia preotului Arie din Alexandria, care învăța că Fiul este o creatură, fiind creat din altă substanță sau ființă decît Tatăl și că este schimbabil. Pentru cercetarea acestei învățături, împăratul Constantin cel Mare a convocat primul sinod ecumenic la Niceea, în anul 325, care a osîndit erezia lui Arie și a formulat primele șapte articole din Simbolul credinței, ce lămureau dumnezeirea Fiului («Fiul lui Dumnezeu, unul născut, Care din Tatăl s-a născut mai înainte de toți vecii... născut, iar nu făcut, Cel de o ființă cu Tatăl, prin Care toate s-au făcut...»).

La acest sinod au participat 318 Sfinți Părinți, cel mai de seamă apărător al Ortodoxiei dovedindu-se Sfîntul Atanasie cel Mare al Alexandriei. Între participanți s-au numărat și cîțiva episcopi din părțile dunărene: *Dominius* sau *Domnus* din Sirmium, *Protogenes* din Sardica, *Dacus* din Scupi (numele este semnificativ) și *Pistus* din Marcianopolis (a participat și un episcop cu numele Marcus sau Marius din Comeea, probabil o localitate din Moesia, care n-a putut fi însă identificată).

În urma condamnării de către sinod, în toamna anului 325, Arie a fost exilat în părțile Illyricului. Aici a izbutit să atragă la erezia sa doi tineri episcopi, care au devenit apoi mari apărători ai arianismului, îndeplinind un rol însemnat în controversele ariene din secolul IV. Aceștia erau *Valens* din Mursa și *Ursacius* din Singidunum.

După condamnarea lui Arie la sinodul I ecumenic, prietenii săi, în frunte cu episcopul Eusebiu al Nicomidiei, voind să înlătore termenul ortodox «de o ființă cu Tatăl» (ὁμοούσιος), au pus în circulație un termen nou, apropiat ca formă de primul și anume că «Fiul este asemănă-

tor cu Tatăl în substanță sau ființă» (ὁμοιούσιος), pentru ca să poată mai ușor amăgi pe neștiutori. În felul acesta, a luat naștere o nouă grupare eretică, a arienilor moderați, numiți și «semiarieni» sau «eusebieni», după numele căpeteniei lor.

Au urmat alte frământări, care au dus la convocarea unor sinoade locale. De pildă, în 335 s-a ținut un sinod la Tyr, în care semiarieni, participând în majoritate, au condamnat pe Sfântul Atanasie cu depunerea din scaun. Hotărîrea a fost aprobată și de împăratul Constantin cel Mare, care a exilat pe Sfântul Atanasie la Treveri (azi Trier, în R.F.G.).

Frământările nu s-au potolit nici după moartea lui Arie (336) și a lui Constantin cel Mare (22 mai 337, în Duminica Rusaliilor), botezat numai cu câteva zile înainte de moarte de semiarianul Eusebiu al Nicomidiei. Unul din fiii săi, Constantin II, augustul Galliei, a îngăduit Sfântului Atanasie și altor episcopi ortodocși exilați să se întoarcă la scaunele lor. În drum spre Alexandria, Sfântul Atanasie s-a oprit în părțile noastre, la Viminacium, unde a întâlnit pe un alt fiu al fostului împărat, Constanțiu, augustul Orientului.

În 338 s-au ținut alte sinoade, la Alexandria (ortodox), la Constantinopol (semiarian), la Roma (340—341), convocat de papa Iuliu și la Antiohia (341) numit «al sfințirii» sau «al înnoirii» (atunci s-a sfințit noua catedrală, începută de împăratul Constantin), cu participanți în majoritate ortodocși.

Sinodul de la Sardica. Datorită faptului că multe probleme nu erau rezolvate și că se ținuseră două sinoade, unul al orientalilor, altul al occidentalilor, papa Iuliu cu episcopii Osius din Cordoba și Maximinus din Treveri au socotit că a sosit timpul să se reexamineze toate problemele rămase în suspensie, inclusiv situația Sfântului Atanasie al Alexandriei. În urma unui schimb de corespondență, cu încuviințarea celor doi auguști, Constans al Occidentului și Constantius al Orientului, s-a hotărît ca episcopii celor două jumătăți ale imperiului să se întrunească la *Sardica* (Serdica, Sofia de azi), în Dacia Mediterranea, ultimul oraș al imperiului occidental, aproape de Tracia, de unde începea stăpînirea lui Constantius.

Sinodul s-a ținut în toamna anului 343 și au participat aproximativ 170 de episcopi. Aproape jumătate dintre ei erau din provinciile Illyricului. Cealaltă jumătate (aproximativ 80) erau din provinciile Occidentului: Italia, Gallia, Spania și Africa, grupați în jurul bătrînului episcop Osius din Cordoba, conducătorul Bisericii romane la sinodul I ecumenic. Alții erau din provinciile Orientului, majoritatea semiarieni.

Pentru cunoașterea situației creștinismului în provinciile dunărene ale imperiului roman, este necesar să cunoaștem numele episcopilor de aici participanți la lucrările sinodului. Astfel, din Pannonia Inferior a participat *Eutherius* din Sirmium, capitala Illyricului occidental și reședință imperială în sec. IV. Din Moesia Superior a participat episcopul *Zosimus* din Horreum Margi, iar *Amantius* din Viminacium a fost reprezentat de preotul *Maximus* (Sfântul Atanasie cel Mare în Epistola sa către arieni, amintește de episcopul *Cyriacus* din Viminacium, bun ortodox). Din Dacia Ripensis au participat episcopii *Vitalis* din Aquae, *Calvus* (sau *Salvus*) din Castra Martis și *Valens* din Oescus. Sfântul Atanasie amintește și de episcopul *Silvestru*, care probabil a fost al Ratiariei (după alții s-ar fi numit *Paulin*). Din Dacia Mediterranea au luat parte episcopii *Protogenes* din Sardica, cel care a participat și la lucrările sinodului I ecumenic și *Gaudentius* din Naïsus, amândoi conducători ai sinodului, împreună cu *Osius* din Cordoba. Din Dardania au participat episcopii *Paregorius* din Scupi și *Macedonius* din Ulpiana. Printre ei se numărau și cei doi tineri episcopi atrași de Arie la erezia sa, în timpul exilului său în Illyricum: *Valens* de Mursa și *Ursacius* de Singidunum, care, încă de la sinodul din Tyr, din 335, combăteau credința ortodoxă și luptau împotriva Sfântului Atanasie.

De la bun început s-au ivit neînțelegeri între sinodali, căci răsăritenii au pus drept condiție prealabilă a participării lor, ca episcopii depuși de ei mai înainte și anume Atanasie al Alexandriei, Marcel al Ancyrei și Asclepios din Gaza, să nu fie primiți la lucrările sinodului. Episcopii illyrieni și apuseni n-au voit. În această situație — cu toată încercarea de împăcare a episcopului *Osius* din Cordoba — episcopii răsăriteni au ținut ședințe aparte, apoi au părăsit orașul, mutându-se la Philippopolis (azi Plovdiv), în Tracia, unde și-au ținut sinodul lor. În ciuda retragerii orientalilor din sinod, episcopii illyrieni și occidentali au continuat lucrările. Sinodul a împlinit o întreită misiune: 1. s-a ocupat de dreapta credință atacată de semiarieni; 2. a cercetat situația episcopilor depuși din scaune de semiarieni; 3. s-a ocupat de abuzurile și violențele săvârșite de semiarieni (eusebieni), împotriva multor episcopi, preoți sau credincioși trimiși în exil — unde sufereau fel de fel de lipsuri — sau închiși, pentru că au respins erezia lui Arie și a lui Eusebiu din Nicomidia și au refuzat să intre în comuniune cu adepții acestora.

S-a dovedit, cu acest prilej, vinovăția arienilor și a semiarienilor, prin actele lor de violență, falsurile lor, întemnițările slujitorilor Bisericii, incendierea unor biserici, introducerea de episcopi arieni în locul

celor depuși. Sinodul a constatat, de asemenea, că învinuirile care se aduceau Sfântului Atanasie, lui Marcel din Ancyra și lui Asclepios din Gaza erau neîntemeiate, hotărînd să fie excomunicați cei care le ocupau în acel moment scaunele. Odată cu aceia au mai fost excomunicați și alți episcopi semiarieni, inclusiv cei doi arieni din părțile locului: Valens de Mursa și Ursacius din Singidunum.

La sfîrșitul lucrărilor, părinții de la Sardica au stabilit un număr de 23 de canoane, referitoare mai cu seamă la alegerea episcopilor, la drepturile și datoriile lor. De pildă, canoanele 1, 2, 11 și 12 opreau mutările de episcopi de la un scaun la altul dacă ele aveau ca scop interese personale. Can. 6 confirma vechea tradiție ca la alegerile de episcopi să ia parte și poporul. Can. 7, 8 și 9 dezaprobau călătoriile și intervențiile episcopilor la curtea imperială, afară de cazul cînd erau ei înșiși chemați. Can. 1, 13, 14 și 15 cereau ca episcopii să locuiască în eparhiile lor, neputînd să lipsească — în caz de nevoie — mai mult de trei duminici. Se cerea de asemenea ca nici un episcop să nu hirotonească pe clericii altui episcop fără consimțămîntul aceluia.

Din toate acestea, rezultă că sinodul de la Sardica a fost unul din cele mai importante din seria sinoadelor convocate pentru aplanarea tulburărilor provocate de arieni și de semiarieni. Din păcate, hotărîrile sinodului n-au putut fi aplicate decît în provinciile Illyricului și ale Occidentului, căci în Răsărit împăratul Constantius a continuat să sprijine, pînă la moarte († 361), pe semiarieni. În aceste împrejurări, nici Sfîntul Atanasie n-a putut să-și reocupe scaunul din Alexandria. El a rămas mai mult de un an în provinciile romane sud-dunărene (344—345), propovăduind dreapta credință și întărind pe credincioși în rezistența lor față de ereticii arieni. Paștile anului 344 le-a sărbătorit la Naïsus, la episcopul Gaudentius, iar Paștile anului 345 la Aquileea, în vestul Illyricului.

Semiarienii și arienii au continuat să agite spiritele, încît a fost nevoie să se întrunească noi sinoade, în a doua jumătate a secolului IV, pînă cînd erezia ariană (combătută și de marii scriitori: Sfîntul Atanasie al Alexandriei, Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Grigorie de Nazianz și Sfîntul Grigorie de Nissa) a început să se stingă. Deci, sinodul de la Sardica n-a putut aduce pacea și liniștea în Biserică. Cu toate acestea, pentru istoria pătrunderii creștinismului în provinciile sud-dunărene și chiar pentru istoria pătrunderii lor în nordul Dunării, acest sinod este de o deosebită importanță.

În primul rînd, se poate constata existența unei organizări temeinice a Bisericii creștine în provinciile romane sud-dunărene, cu nume-

roase episcopate, care desfășurau o intensă activitate misionară-pastorală. Aceste episcopii desigur aveau un număr suficient de slujitori — diaconi și preoți, în frunte cu un episcop — precum și un număr mare de credincioși. Constatăm apoi că episcopii de aici — implicit și credincioșii — mărturiseau Ortodoxia niceeană.

Alte frământări ale Bisericii sud-dunărene. Frământările pricinuite de arieni și semiarieni au continuat și după sinodul de la Sardica, și chiar au apărut noi erezii. Astfel, prin anul 344, scaunul episcopal de la Sirmium, în care păstorise Eutherius, pe care l-am întâlnit între părinții de la Sardica, a fost ocupat de un ereziarh originar din Ancyra, în Galatia, cu numele *Fotin (Photinos)*, ucenic al episcopului Marcel al Ancyrei, cel reabilitat la Sardica. Acest Fotin reproducea, cu exagerări, doctrina învățătorului său Marcel, care se înrudea cu aceea a unui mare ereziarh din sec. III, Pavel din Samosata, condamnat la un sinod din Antiohia, în anul 268. Fotin învăța că Iisus s-a născut în chip natural din Iosif și Maria, deci nega existența elementului divin în El. Nu admitea apoi că Logosul divin a avut o existență personală înainte de a se întrupa în Hristos. Iisus Hristos n-a fost decât un om, care, datorită virtuții Sale superioare, a meritat să fie numit Fiul lui Dumnezeu.

Învățătura greșită a lui Marcel și Fotin a fost condamnată de patru sinoade locale, ținute la Antiohia (344), Mediolan (345 și 347), Sirmium (348). Deși condamnat de atâtea sinoade, Fotin și-a păstrat totuși scaunul, datorită popularității și aprecierii de care se bucura în fața păstoritorilor, care s-au opus la exilarea sa.

În iarna anului 350—351 Constantius, augustul Orientului, și-a stabilit reședința în Sirmium, metropola Illyricului, care a devenit pentru mai mulți ani centrul politic al imperiului roman, și totodată centrul bisericesc al lumii creștine. Mutându-și reședința aici, împăratul a fost urmat de o seamă de episcopi arieni și semiarieni. Sprijiniți de împărat, acești episcopi au devenit inițiatorii și conducătorii unor sinoade, care căutau să dea o formulă de credință pentru întreaga Biserică și să restabilească pacea. Astfel, în 351 s-a ținut un nou sinod la Sirmium, care a condamnat pentru a cincea oară pe Fotin, trimis în exil și înlocuit cu Germinius de Cizic, un arian radical, care depășea prin părerile sale chiar și pe Arie. Membrii sinodului au alcătuit un simbol de credință, cunoscut sub numele de «prima formulă de la Sirmium», care putea fi interpretată și în sens ortodox. În 357 arienii extremiști sau radicali au ținut un nou sinod la Sirmium, în prezența împăratului Constantius, prezidat de episcopul Germinius, secondat de cunoscuții epis-

copii arieni Valens și Ursacius. Sinodul a redactat «a doua formulă de la Sirmium», care exprima principiile arianismului radical anomian (ἀνόμιος = neasemănător). În 358 s-a întrunit un sinod la Ancyra, condus de episcopul locului, Vasile, care a condamnat arianismul radical, adoptând o formulă de credință semiariană sau omiusiană. În vara aceluiași an s-a ținut un nou sinod la Sirmium, sub conducerea aceluiași Vasile al Ancyrei, cu participarea unor episcopi orientali illyrieni și occidentali, adoptându-se «a treia formulă de la Sirmium», care combătea arianismul radical, antitrinitarismul lui Pavel de Samosata și erezia lui Fotin, reprezentând totuși mai mult doctrina semiarienilor.

Dar la scurt timp după încheierea sinodului, cunoscuții intriganți Germinius, Valens și Ursacius au convins pe împărat să caute o nouă formulă teologică, mai cuprinzătoare, care să mulțumească toate grupările creștine. Au fost convocate două noi sinoade, unul la Ariminium (Rimini) în Italia, pentru Occident, altul la Seleucia, nu departe de Antiohia Siriei, pentru Orient. Cele două sinoade au aprobat «a patra formulă de la Sirmium» sau «crezul datat» (22 mai 359), care cuprindea o formulă de credință omiană («Fiul este asemănător cu Tatăl după Scripturi»), acceptată în 360 de un sinod din Constantinopol, ca formulă oficială de credință în tot imperiul roman.

Deci, datorită amestecului direct, uneori brutal, al împăratului Constantius în treburile Bisericii, s-a ajuns la această situație care a produs multe suferințe Bisericii Ortodoxe. Credința pe care trebuia s-o mărturisească atunci orice creștin era aceea a lui Germinius, Valens și Ursacius, care alături de Arie și Eusebiu de Nicomidia, au fost figurile cele mai reprezentative ale arianismului în secolul IV.

Ultimele sinoade împotriva arienilor. Victoria arianismului asupra Ortodoxiei n-a putut dura. După moartea lui Constantius II (361), a urmat la tron nepotul său Iulian zis Apostatul (361—363), care abjurase credința creștină, apoi Iovian (363—364) și Valens (364—378), în Răsărit, alți apărători ai arianismului. Sub împărații Valentinian I, Grațian și Valentinian II în Apus, dar mai ales sub Teodosie cel Mare (369—395), în Răsărit, s-a dat Ortodoxiei posibilitatea de a obține victoria definitivă asupra arianismului.

După 363 a început reconstituirea episcopatului ortodox și în provinciile dunărene ale imperiului roman. De pildă, din anul 366 se păstrează câteva discuții (sub forma unui proces verbal) între episcopul Germinius cu trei credincioși laici apărători ai Ortodoxiei niceene. La scurt timp, a avut loc întoarcerea lui Germinius la Ortodoxie. Au rămas

arieni numai Valens, Ursacius și alți câțiva episcopi condamnați de un sinod ținut la Roma în 368, sub papa Damasus I și de unele sinoade ținute în Gallia și Spania. Cu toate acestea, ei și-au păstrat scaunele pînă la moarte (după 371).

În 376, după moartea lui Germinius, scaunul episcopal de la Sirmium a fost ocupat de ortodoxul *Anemius*, la alegerea și hirotonia căruia a participat și marele părinte bisericesc Sfîntul Ambrozie al Milanului. *Anemius* a început lupta pentru nimicirea ultimelor rămășițe ale arianismului în provinciile Illyricului.

Astfel, în iulie 378, s-a ținut un nou sinod la Sirmium, în prezența împăratului Grațian, la care au participat un mare număr de episcopi ortodocși din Illyricum și din nordul Italiei, sub conducerea lui *Anemius* din Sirmium și a Sfîntului Ambrozie al Milanului. Sinodul a urmărit atît nimicirea ultimelor rămășițe ariene în provinciile illirice, cît și combaterea ereziei macedonienilor sau pnevmatomahilor, care tăgăduiau dumnezeirea Sfîntului Duh și deoființimea Sa cu Tatăl și cu Fiul.

La 3 septembrie 381, s-au deschis lucrările unui nou sinod, convocat de împăratul Grațian, la Aquileea, oraș situat la frontiera Italiei și Illyricului, la care au participat 35 de episcopi din Italia, Illyria, Gallia și Africa. Din imperiul roman de Răsărit n-a participat nimeni, întrucît episcopii orientali, cei din dieceza Tracia și din Illyricul răsăritean participaseră la sinodul II ecumenic, convocat de împăratul Teodosie cel Mare, care s-a ținut la Constantinopol, în primăvara și vara aceluiași an. Între participanți s-au impus tot Sfîntul Ambrozie și *Anemius* din Sirmium, precum și Valerian al Aquileii, care a prezidat lucrările. Au fost anatematizați acum episcopii arieni *Secundianus* din Singidunum și *Palladius* din Ratiaria și preotul *Attalus* din Noricum. Acesta a fost ultimul sinod ținut în provinciile romane ale Illyricului împotriva arienilor. După el, arianismul și-a încetat oficial existența în provinciile dunărene. S-a menținut numai la goți, care primiseră credința creștină sub formă ariană, mai ales sub împărații *Constantius* și *Valens*, datorită activității episcopului *Ulfila*. De la ei l-au îmbrățișat și celelalte neamuri germanice înrudite cu ei, pretutindeni pe unde au trecut, din Dacia Carpatică și Moesia Inferior pînă în Italia, Gallia, Spania și Africa de Nord. Deci hotărîrile sinoadelor ortodoxe din Sirmium, la 378, și din Aquileea, la 381, reprezintă biruința definitivă a Ortodoxiei asupra arianismului în provinciile romane ale Illyricului.

O ultimă tulburare doctrinară în ținuturile sud-dunărene a pricinuit erezia *bonosiană*, numită așa după numele episcopului *Bonos* (sau *Bo-*

nosus) din Naïsus. Aceasta nu era altceva decât o continuare a ereziei lui Fotin, tăgăduind printre altele și pururea-fecioria Maicii Domnului. În anul 391 un sinod general convocat la Capua, în Italia, a luat în cercetare, printre altele, și erezia lui Bonosus. Sinodul a încredințat cauza, spre cercetare, episcopilor din Illyricum, îndeosebi celor din Macedonia, sub președinția episcopului Anisius din Tesalonic. Aceștia l-au informat pe Siricius al Romei de cele constatate, dar el a refuzat să pronunțe o sentință, lăsînd-o tot în seama episcopilor din Illyricum. Bonosus a continuat să rămîna un timp în scaun, în ciuda sentinței de depunere pronunțată de episcopii din Illyricum, fiind înlocuit, în cele din urmă, cu ortodoxul Marcian. Printre alții, Bonosus a fost combătut și de un scriitor contemporan dintr-o regiune învecinată, preotul Paul din Pannonia. Erezia lui a fost îmbrățișată și de goții arieni, care au dus-o cu ei pînă în Apusul Europei.

C o n c l u z i i. Am făcut această incursiune în istoria arianismului în provinciile dunărene învecinate cu Dacia Carpatică, spre a ne da seama de frămîntările pe care le-a produs erezia în rîndul clerului și credincioșilor din așa-zisa «romanitate dunăreană». Nu avem știri despre pătrunderea arianismului la credincioșii daco-romani din nordul Dunării. De altfel, din cele expuse, se poate desprinde constatarea că arianismul își cîștigase prea puțini aderenți în sudul Dunării, doar în rîndul unor episcopi — care s-au dovedit de atîtea ori nestatornici — îndeosebi în jurul orașului Sirmium. Trebuie reținut și faptul că ereziarhul Fotin era un oriental și nu un localnic. Deci, putem conchide că marea masă a clerului și credincioșilor daco-romani sud-dunăreni au păstrat nealterată Ortodoxia niceeană.

Trebuie reținut apoi faptul că majoritatea episcopilor cunoscuți de aici poartă nume latine, deci și ei, ca și păstoriții lor, au aparținut populației romanizate din aceste părți, între care desigur s-au numărat și mulți daco-romani. Deci istoria frămîntărilor din această perioadă nu este altceva decât istoria vieții bisericesti a unora dintre strămoșii noștri daco-romani.

În sfîrșit, trebuie reținut faptul — amintit și în partea introductivă — că legăturile neîntreprupte dintre ținuturile sud-dunărene și cele din nord (economice, culturale, schimburi de populație etc.), au ușurat răspîndirea și generalizarea învățăturii creștine pe teritoriul de azi al Patriei noastre. La această acțiune au contribuit, în mod «or-

ganizat», numeroasele episcopii așezate pe țărmul drept al Dunării, care puteau trimite ușor episcopi misionari, horepiscopi, preoți, diaconi, ipodiaconi, la locuitorii care vorbeau aceeași limbă latină, căci după cuvântul lui V. Pârvan «Dunărea n-a fost niciodată un dușman hain, care să despartă pe frați, ci a fost un prieten bun care i-a unit» (Contribuții epigrafice, p. 201)

BIBLIOGRAFIE

VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI, 222 p. (îndeosebi p. 8—73); JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (îndeosebi p. 129—176 și 205—350); MATTHEW SPINKA, *A history of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933, 202 p.; JACQUES ZEILLER, *L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans du I-er au V-e siècle*, în «Revue internationale des études balkaniques», I, t. 2, Belgrad, 1934—35, p. 414—419 (vezi și recenzia-traducere a lui Nicolae M. Popescu, în B.O.R., an. LIII, nr. 9—10, 1935, p. 541—544); IOAN I. RĂMUREANU, *Sinodul de la Sardica din anul 343. Importanța lui pentru istoria pătrunderii creștinismului la geto-daco-romani*, în S.T., an. XIV, nr. 3—4, 1962, p. 146—182; IOAN I. RĂMUREANU, *Sinoadele de la Sirmium dintre anii 348 și 358. Condamnarea lui Fotin de Sirmium*, în S.T., an. XV, nr. 5—6, 1963, p. 266—316; IOAN I. RĂMUREANU, *Creștinismul în provinciile romane dunărene ale Iliricului la sfârșitul secolului IV. Sinodul de la Sirmium din 378 și Acvilea din 381*, în S.T., an. XVI, nr. 7—8, 1964, p. 408—450.

VII

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN LA SFÎRȘITUL SECOLULUI IV ȘI ÎN SECOLUL V

În paginile precedente am arătat câteva din numeroasele frământări pricinuite de erezia ariană în Biserica universală în secolul IV, stăruiind asupra celor din ținuturile dunărene. Numeroasele diviziuni și certuri din sînul ereziei i-au pregătit, pe încetul, ruina. La aceasta au contribuit nu numai diferitele sinoade, care au luat atitudine împotriva arianismului, ci și marii dascăli ai creștinătății: Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Grigorie de Nazianz și Sfîntul Grigorie de Nissa în Răsărit, Sfîntul Ilarie din Pictavium și Sfîntul Ambrozie din Milan în Apus, care au continuat opera Sfîntului Atanasie cel Mare. Cea mai grea lovitură a dat-o arianismului împăratul Teodosie cel Mare (379—395), prin edictul emis în Tesalonic la 28 februarie 380, care interzicea această erezie și recomanda supușilor săi să primească credința niceeană.

În același timp, s-a continuat lupta împotriva păgînismului. Astfel, împărații Teodosie din Răsărit și Grațian în Apus (375—383) au dat o serie de edicte împotriva păgînismului (închiderea templelor, interzicerea sacrificiilor etc.), culminînd cu edictul din februarie 391, care decreta creștinismul ca singura religie admisă în imperiul roman. Se poate spune, pe drept cuvînt, că împăratul Teodosie cel Mare a desăvîrșit opera începută de Constantin cel Mare, creștinismul devenind religie de stat, cu o poziție specială față de toate celelalte confesiuni și crezuri religioase. Măsurile sale au fost continuate de fiii săi Arcadius în Răsărit (395—408) și Honorius în Apus (395—423), apoi de Teodosie II (408—450), care a poruncit să fie distruse templele ce mai existau. Împăratul Marcian (450—457) a fost primul care a primit coroana imperială din mîna patriarhului de Constantinopol.

Erezia pnevmatomahă. Sinodul II ecumenic. Cu toată poziția creștinismului, pe deplin consolidată în imperiul roman, el a continuat să

fie frământat de numeroase alte erezii și dispute teologice apărute în urma arianismului. Din moment ce Arie învățase că Fiul este o creatură a Tatălui, era firesc ca Duhul Sfânt să fie socotit de unii o creatură a Fiului. Lucrurile s-au întâmplat întocmai, căci în curînd a apărut o nouă erezie, a celor care tăgăduiau dumnezeirea Duhului Sfânt, numită a pnevmatomahilor (τὸ πνεύμα-ατος = duh) sau a macedonienilor, după numele celui mai de seamă reprezentant al ei, episcopul caterisit al Constantinopolului, semiarianul Macedonie (urmat, după moartea sa, de Maratoniu al Nicomidiei). Mai multe sinoade, ca și numeroase scrieri ale Sfinților Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz ș.a., îndreptate împotriva pnevmatomahilor n-au putut opri întinderea rătăcirii. Drept aceea, în dorința de a restabili liniștea în Biserică, împăratul Teodosie cel Mare a convocat un nou sinod ecumenic la Constantinopol, în anul 381. Cei 150 de episcopi prezenți au aruncat anatema împotriva tuturor ereticilor, inclusiv a pnevmatomahilor și au alcătuit alte cinci articole pe care le-au adăugat la simbolul de la Niceea, formulînd astfel simbolul de credință niceo-constantinopolitan, prin care se mărturisea și dumnezeirea Duhului Sfânt.

Sinodul a dat și șapte canoane, dintre care al treilea precizează că episcopul de Constantinopol urmează în rang imediat celui de la Roma, întrucît Constantinopolul era «Roma cea nouă».

Din ținuturile dunărene nu au participat la sinodul II ecumenic decît episcopii *Gherontie* al Tomisului și *Martirius* al Marcianopolei, în Moesia Inferior, pentru că ceilalți erau convocați tocmai atunci la sinodul din Aquileea.

Erezia nestoriană. Sinodul III ecumenic. În primele decenii ale secolului V cunoaștem alți episcopi sud-dunăreni angajați în disputele teologice ale vremii. Astfel, în multe dispute în problema hristologică, s-a pus și problema întrupării Logosului. În 427 ajunge pe scaunul episcopal din Constantinopol un călugăr antiohian cu numele Nestorie, care susținea, împreună cu alți adepți, că Sfînta Fecioară Maria nu este «născătoare de Dumnezeu» (θεοτόκος), ci numai «născătoare de om» (ἀνθρωποτόκος). Împotriva noii erezii s-a ridicat cu hotărîre Sfîntul Ciril, episcopul Alexandriei, așa cum se ridicase Sfîntul Atanasie împotriva arianismului. Au început lungi polemici între Sfîntul Ciril și mărturisitorii dreptei învățături pe de o parte, și Nestorie cu adepții lui, de altă parte. Din dorința împăratului Teodosie II, s-a convocat cel de al treilea sinod ecumenic, pentru a restabili pacea în Biserică. Sinodul, întrunit la Efes în anul 431, a condamnat învățăturile lui Nestorie, aprobînd cele «12 anatematisme» întocmite de Sfîntul Ciril și stabilind că în Iisus Hristos

sînt două firi, una divină și una umană, dar o singură persoană, cea divină a Fiului lui Dumnezeu. Legătura dintre ambele firi e o legătură firească, ipostatică, nu numai una morală. Sfînta Fecioară Maria a fost numită «Născătoare de Dumnezeu» (θεοτόκος). Nestorie a fost înlăturat din demnitatea arhierescă și excomunicat († 451, în exil).

La sinodul de la Efes au participat, din părțile noastre, episcopul *Timotei* al Tomisului, care a semnat, ca al 170-lea participant, cele 12 anatematisme și condamnarea lui Nestorie. Au participat de asemenea *Iulian* al Sardicei, anatematizat de sinod și exilat din ordinul împăratului, *Dorotei* din Marcianopolis, adept al lui Nestorie, depus de sinod și exilat și *Iacob* al Durostorului, care — deși a semnat împreună cu alți participanți o «Contestație» împotriva măsurilor luate împotriva lui Nestorie — n-a fost depus de sinod (probabil a revenit asupra semnăturii). Doi alți episcopi din părțile dunărene s-au opus de asemenea condamnării lui Nestorie: *Petrônus* de Novae și *Marcianus* din Abrittus. *Dorotei* a fost înlocuit cu forța prin *Saturnin*. Episcopii vecini, *Evdochie* al Appiariei și *Balcanius* al Nicopolei, au demisionat, din solidaritate cu *Dorotei*. La Nicopolis a fost trecut atunci *Policarp* de la Sexanta Prista.

Așadar, majoritatea episcopilor dunăreni participanți s-au arătat favorabili lui Nestorie, deși marea masă a credincioșilor — cum constata J. Zeiller — a rămas străină de aceste frămîntări.

Erezia monofizită. Sinodul IV ecumenic. La scurt timp după sinodul al treilea ecumenic, o nouă tulburare s-a ivit în sînul Bisericii. Un bătrîn arhimandrit din Constantinopol, *Eutihie*, care a luptat împotriva lui Nestorie, a căzut într-o erezie tocmai opusă, învățînd că Mîntuitorul avînd o singură persoană, a avut numai o singură fire, cea dumnezeiască, pentru că cea omenească, luată la întrupare, a fost absorbită cu totul de prima. Prin urmare, trupul Domnului a fost numai unul dumnezeiesc, nu și omenesc. Erezia aceasta a fost numită monofizitism (de la cuvintele $\mu\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ = singur și $\phi\acute{o}\varsigma$ = fire). Sesizați de această nouă învățătură, episcopul *Flavian* al Constantinopolului a convocat un sinod local, în anul 448, care l-a condamnat pe *Eutihie*. Din părțile dunărene a participat numai episcopul *Saturnin* din Marcianopolis, urmașul lui *Dorotei*. În același timp, *Ioan* al Tomisului (mort înainte de 449) scria lucrări de combatere a arianismului și monofizitismului, din nefericire pierdute.

La cererea împăratului *Teodosie II*, favorabil lui *Eutihie*, s-a întrunit un nou sinod la Constantinopol, în 449, pentru revizuirea procesului, dar s-a ajuns la o nouă condamnare a ereziarhului. La acest sinod au participat, din ținuturile dunărene, episcopii: *Alexandru* al Tomisului

(urmașul lui Ioan), *Saturnin* al Marcianopolei și *Secundianus* al Novaelor.

Văzându-se condamnat, Eutihie s-a adresat lui Leon I, episcopul Romei și lui Dioscor al Alexandriei. Primul a înfierat pe Eutihie, ca «eretic periculos», în *Epistola dogmatica ad Flavianum*, care expunea învățătura despre cele două firi în persoana Mântuitorului. Dar Dioscor a găsit că învățătura lui era ortodoxă, protestînd la împărat împotriva depunerii lui Eutihie și cerînd să fie convocat un nou sinod ecumenic. La stăruințele lui Dioscor și ale lui Eutihie, împăratul Teodosie II a convocat un nou sinod ecumenic, pentru luna august 449, la Efes. Președinția i s-a încredințat lui Dioscor al Alexandriei, care, prin mijloace silnice, a obținut de la participanți condamnarea învățăturii despre cele două naturi (diofizitism) în persoana Mântuitorului, și în același timp, reabilitarea lui Eutihie și depunerea lui Flavian din scaun. Acesta, din pricina maltratărilor suferite, a murit după cîteva zile. Din pricina abuzurilor săvîrșite, acest sinod a intrat în istorie sub numele de «sinodul tîlhăresc». Din părțile dunărene a participat numai *Diogenianus* din Remesiana.

Tulburarea și confuzia creată în Biserică de acest sinod a fost potolită abia după urcarea pe tron a împăratului Marcian (450—457). Acesta a convocat în toamna anului 451 cel de al patrulea sinod ecumenic, la Calcedon (în fața Constantinopolului, pe litoralul asiatic), la care au participat între 520—630 de episcopi, cifră neatinsă pînă atunci de nici un sinod ecumenic. Cu tot numărul mare al participanților, din părțile dunărene nu întîlnim pe nimeni, probabil din cauza hunilor care devastau atunci aceste regiuni. Singur episcopul *Alexandru* al Tomisului a semnat hotărîrile sinodului, dar ulterior, după încheierea dezbaterilor. Sinodul a anatematizat pe Eutihie, a depus pe Dioscor din scaun și a semnat *Epistola dogmatică a lui Leon I*, recunoscută drept ortodoxă. Doctrina bisericească a fost definită prin următoarea mărturisire de credință: «Noi învățăm și mărturisim cu toții pe unul și același Fiul, pe Domnul nostru Iisus Hristos, Care este Dumnezeu adevărat și om adevărat. Ca Dumnezeu, El s-a născut din Tatăl mai înainte de toți vecii, fiind întru totul asemenea Tatălui. Ca om s-a născut din Sfînta Fecioară Maria, Născătoarea de Dumnezeu, fiind întru toate asemenea nouă, afară de păcat. Cele două firi ale Mântuitorului sînt unite în mod neamestecat și neschimbat, neîmpărțit și nedespărțit».

Sinodul a dat 28 de canoane, cel mai important pentru noi fiind ultimul, întrucît preciza poziția ierarhică a patriarhiei de Constantinopol față de cea română și de restul patriarhiilor. Canonul stabilea că

scaunul din Constantinopol trebuie socotit al doilea — după cel din Roma — bucurându-se de aceeași cinste și de aceleași privilegii, întrucât «Roma cea nouă» este capitală a imperiului, ca și «cea veche». Astfel, sinodul IV ecumenic a stabilit ordinea ierarhică onorifică a celor cinci patriarhate (pentarhie) pe criteriul importanței lor politice : Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim (definitivată în can. 36 al sinodului trulan).

Frământările pricinuite de monofizitism au continuat și după sinodul de la Calcedon, mai ales în Palestina și Egipt. Toate acestea, la care s-au adăugat numeroasele proteste ridicate în urma alegerii monofizitului Timotei Elur (Eluros) ca patriarh al Alexandriei, au determinat pe împăratul Leon I (457—474) să adreseze o scrisoare, în 458, tuturor ierarhilor din imperiu, cerându-le părerea asupra hotărârilor de la Calcedon și asupra alegerii de la Alexandria. Între cei cărora s-a adresat, se numărau și unii episcopi din ținuturile dunărene, cu excepția celor din Moesia Superior și Dacia Ripensis, probabil dezorganizate atunci de barbari, și a celor din Pannonia, devastată de huni în 451. Lipsesc și răspunsurile episcopilor din Dacia Mediterranea, deși scrisoarea împăratului a fost trimisă și lui *Zosimus* al Sardicei. S-au păstrat numai răspunsurile trimise de episcopii *Ursilius* sau *Ursicius* din Scupi, mitropolitul Dardaniei, cu sufraganii săi *Dalmatius* din Neutina și *Maximus* din Diocletiana, apoi ale sufraganilor lui *Valerianus* din Marcianopolis, mitropolitul Moesiei Inferioare (semnătura sa lipsește ; poate că a murit înainte de a da răspunsul), care erau : *Dittas* din Odysos, *Monofilus* din Durostorum, *Marcellus* din Nicopolis, *Petrus* din Novae, *Martialis* din Appiaria și *Marcianus* din Abrittus (vechiul apărător al lui Nestorie) și, în sfârșit, al episcopului *Teotim II* al Tomisului. Se remarcă unitatea perfectă a acestor răspunsuri — conformă de altfel cu opinia mării majorități a episcopatului din Răsărit — și anume : menținerea hotărârilor sinodului de la Calcedon și înlăturarea lui Timotei Elur din scaunul Alexandriei.

Cu acestea, se încheie știrile pe care le avem despre episcopii de la Tomis și din sudul Dunării, care au luat parte, într-un fel sau altul, la disputele teologice din secolele IV—V.

Sfântul Niceta de Remesiana. Dintre episcopii din sudul Dunării care s-au impus în viața bisericească la sfârșitul sec. IV și începutul secolului V trebuie pomenit în chip deosebit *Sfântul Niceta de Remesiana*, în Dacia Mediterranea. Orașul Remesiana se afla pe marele drum militar care traversa centrul Illyricului, legînd Europa apuseană de Constantinopol, la aproximativ 30 km spre răsărit de Naïsus (Niș) pe râul

Margus (Morava). Azi, pe vatra vechiului oraș roman, se află satul sîrbesc Bela Pelanka (în apropierea graniței cu Bulgaria). Nu se cunoaște nimic despre începuturile acestui scaun episcopal și, desigur, ar fi rămas pierdut în istorie, dacă n-ar fi fost ilustrat de Sfîntul Niceta. Nu știm cînd și-a început păstoria. Într-o scrisoare din 367 se face amintire de un episcop cu numele Nichas, pe care unii istorici îl socotesc o deformare a numelui de Nicetas. Oarecari știri asupra vieții și activității sale misionare avem din două poeme (XVII și XXVII) ale Sfîntului Paulin, episcopul Nolei, în Italia. Aceste poeme au fost scrise cu prilejul celor două vizite pe care Niceta i le-a făcut la Nola, în anii 398 și 402, cînd va fi avut prilejul să-i relateze anumite aspecte din activitatea sa misionară, pe care episcopul Paulin le-a pus în versuri de o sensibilitate deosebită.

Din primul poem se desprinde că Niceta urma să plece din Nola spre îndepărtata Dacie (la «dacia arctici»), la scaunul său, unde își desfășura misiunea evanghelizatoare. «Într-un ținut necunoscut al lumii — scria Sfîntul Paulin — barbarii învață prin tine să cînte pe Hristos cu inimă romană și să trăiască puri în pace senină». Rezultă de aici că Niceta predica în limba latină, săvîrșind și o lucrare de «romanizare» printre numeroasele triburi «barbare» de aici (besi, sciți ș.a.). În continuare, menționa și popoarele care-l pot numi pe Niceta «părinte», scriind: «Pe tine te numește părinte întreaga regiune a Borei; la predicile tale scitul se îmblînzește și cel învrăjbit cu sine părăsește pornirile sălbătice, fiindu-i tu învățător. Aleargă la tine geții și amîndouă felurile de daci: cei ce cultivă pămîntul, în interior, și cei ce poartă căciuli de oaie și cresc turme bogate de vite pe malurile mănoase». Pe baza acestor indicații, s-au purtat lungi discuții și s-au formulat diferite ipoteze în legătură cu «aria misionară» a Sfîntului Niceta. Vasile Pârvan, de pildă, a ajuns la concluzia că a predicat pe ambele maluri ale Dunării, fiind «apostolul daco-romanilor» (după el au afirmat la fel și N. Iorga, C. C. Giurescu, Radu Vulpe, Ioan G. Coman etc.; alți cercetători au o atitudine rezervată). Mai nou, profesorul Dionisie Pippidi a revenit asupra acestei probleme, formulînd ipoteza că Sfîntul Niceta a predicat numai în sudul Dunării «în imediata apropiere a scaunului său episcopal» (acest punct de vedere l-au susținut, în lucrările lor, și Samuil Micu și Petru Maior). În adevăr, este greu de presupus că Sfîntul Niceta ar fi trecut pînă în nordul Dunării, din moment ce între Remesiana și Dunăre erau scaunele episcopale cunoscute: Aquae, Ratiaria, Castra Martis și Oescus din Dacia Ripensis. Era firesc ca evanghelizarea ținurilor nord-dunărene să se facă prin aceste scaune episcopale și nu

prin unul mai îndepărtat. Nu trebuie apoi trecut cu vederea nici cano-nul 2 al sinodului II ecumenic care prevedea că: «episcopii să nu-și întindă jurisdicția asupra altor Biserici afară de dieceza lor...» (dispoziții asemănătoare sînt și în can. 13 al sin. din Antiohia; alte canoane opresc pe episcopi să exercite puterea sfințitoare pe teritorii străine: can. 35 apostolic, can. 22 al sin. din Antiohia, can. 11 al sin. din Sardica, can. 48 al sin. din Cartagina). În orice caz, chiar dacă nu a predicat în nordul Dunării, activitatea Sfîntului Niceta s-a desfășurat într-o regiune populată cu daco-romani în jurul Remesianeii, căci numai pentru aceștia putea să predice și să scrie în latinește. De aceea scria Sfîntul Paulin că aleargă la el geții și amîndouă felurile de daci: cei ce cultivă pămîntul în interior (probabil din Dacia Mediterranea) și cei ce poartă căciuli de oaie și cresc turme bogate de vite pe malurile mănoase (Dacia Ripensis). Este posibil ca activitatea lui să se fi desfășurat și în Dacia Ripensis, pentru că Remesiana nu era departe de hotarul dintre cele două Dacii.

În ce privește originea sa, trebuie să-l socotim daco-roman, de vreme ce Sfîntul Paulin, în poemul XVII, numește Remesiana drept «patria», «orașul», «orașul părintesc» sau «casa părintească» a lui Niceta. Fap-tul că folosește limba latină în scris și în predică — deși în ținutul res-pectiv se folosea și limba greacă — este un argument în plus care ple-dează pentru originea sa daco-romană.

Pe lîngă predica vorbită, Sfîntul Niceta a lăsat și unele lucrări scrise, îndeosebi catehetice. Cea mai de seamă lucrare a sa este *Catehismul* — în șase cărți — pentru cei ce se pregăteau să primească taina Sfîntului Botez. Tot lui îi aparțin lucrările dogmatice: *De diversis ap-pellationibus* (Despre diferitele numiri ale Domnului nostru Iisus Hris-tos), *De ratione fidei* (Despre rațiunea credinței), *De Spiritu Sancti po-tentia* (Despre puterea Sfîntului Duh), *De Symbolo* (Despre simbolul cre-dinței, una din cele mai vechi tîlcuiri ale sale), *De agni paschalis vic-tima* (Despre jertfirea mielului pascal) etc. Șirul lucrărilor scrise de Sfîntul Niceta e completat de trei opere cu caracter practic, liturgic. Este vorba de cuvîntările intitulate: *De vigiliis servorum Dei* (Despre privegherea robilor lui Dumnezeu), *De psalmodiae bono* (Despre folosul cîntării de psalmi) și imnul *Te Deum laudamus* (Pe Tine Dumnezeule Te lăudăm). În prima cuvîntare — cu 9 capitole — vorbește despre pri-vegherea în timpul nopții, în a doua despre folosul cîntării de imne bisericești și de psalmi, iar *Te Deum laudamus* este un cunoscut imn de preamărire a lui Dumnezeu care nu trebuie confundat cu slujba nu-mită *Te Deum*, ce se săvîrșește la anumite solemnități.

Este de reținut faptul că Sfântul Niceta folosește în scrisul său mai multe opere ale Sfinților Părinți răsăriteni, ceea ce arată că el n-a fost un «misionar» trimis de Roma în părțile noastre, așa cum au vrut să-l prezinte unii istorici.

Nu se știe nimic despre sfârșitul său. Ultima dată este amintit în anul 414, într-una din Scrisorile lui Inocențiu I, episcopul Romei. A fost trecut în rîndul sfinților, fără să știm cînd. Martirologiile romane îl prăznuiesc în 7 ianuarie. În Mineiul ortodox, la 15 septembrie, este trecut numele de Nichita Romanul, iar la 3 aprilie Nichita Mărturisitorul. Nu știm însă care din ei este episcopul Remesianeii. În orice caz, amintirea lui s-a păstrat mult timp în colindele noastre ca sfînt păzitor al casei.

Din toată propovăduirea orală și scrisă a Sfîntului Niceta se desprinde constatarea că el a luptat pentru păstrarea credinței ortodoxe potrivit hotărîrilor primelor două sinoade ecumenice, apărînd-o de învățăturile greșite și de superstițiile păgînești care circulau în vremea sa. Toate acestea ni-l înfățișează ca pe un mare teolog al vremii sale, îndeplinind un rol de seamă în viața bisericească de atunci. Cele două călătorii în Italia și prietenia sa cu Sfîntul Paulin de Nola, activitatea sa misionară, lucrările sale teologice, ca și sfințenia vieții sale, fac din Sfîntul Niceta al Remesianeii una din figurile reprezentative ale creștinismului daco-roman.

Laurențiu din Novae. Mai nou s-a emis ipoteza că prin anii 401—417 a păstorit la Novae, în Moesia Inferior, un episcop cu numele *Laurențiu*, autorul a două omilii, una *Despre pocăință* (De poenitentia), alta *Despre milostenie* (De eleemosyna), care par să fi fost adresate unor comunități de credincioși daco-romani.

De la mijlocul secolului al V-lea, episcopiile sud-dunărene au intrat din nou într-o fază, destul de lungă, lipsită de date istorice. Despre multe din ele (mai ales cele din Moesia Inferior) nici nu mai avem știri ulterioare, iar despre altele întîlnim știri noi abia peste o jumătate de veac și chiar mai mult, dar și acelea sînt foarte nesigure. Numeroasele incursiuni ale populațiilor migratoare au distrus înfloritoarele scaune episcopale de altă dată, dezorganizînd întreaga viață politică, socială și bisericească.

Jurisdicția bisericească asupra provinciilor romane sud-dunărene.

Se știe că în anul 297, sub împăratul Dioclețian (284—305) întinsul imperiu roman a fost împărțit în patru prefecturi, cu 12 dieceze (dioceze) și cu 101 provincii. Fiecare provincie era împărțită în unități teritoriale mai mici, numite de greci, parohii — *παροικία*.

Reformele administrative ale lui Dioclețian au fost continuate de Constantin I cel Mare (306—337), care, în anul 330 a ridicat numărul provinciilor la 117, al diecezelor la 14, cu aceleași prefecturi. La 11 mai 330 fosta colonie grecească Byzantion a fost inaugurată oficial ca noua capitală a imperiului roman, sub numele de Constantinopol. Prima prefectură era a Orientului (capitala la Nicomidia), cu diecezele : Egipt, Siria, Asia, Pont și Tracia. A doua prefectură era Illyricul (capitala fie la Sirmium, fie la Tesalonic), cu diecezele : Illyricul occidental (capitala la Sirmium), Dacia (capitala la Sardica) și Macedonia (capitala la Tesalonic). Dacia și Macedonia formau împreună Illyricul oriental. A treia prefectură era Italia (capitala la Roma, ulterior Mediolanum sau Ravenna), cu diecezele Italia (partea de nord a Italiei), Roma și Africa. Ultima prefectură era Gallia (capitala la Treveri), cu diecezele : Gallia, Spania și Britania. În fruntea fiecărei prefecturi era un prefect ; în fruntea diecezei, un vicar — numit uneori și exarh (ἑξάρχος) —, iar în fruntea unei provincii (numite de greci eparhie — ἐπαρχία), un praeses sau proconsul. În secolul IV, imperiul roman era cîrmuit de multe ori de cîte doi împărați, unul în Occident, altul în Orient. De pildă, în anul 379 împăratul Grațian încredințează generalului său Teodosie prefecturile Orientului și Illyricului, în calitate de coîmpărat. În anul 395, după moartea lui Teodosie cel Mare, puterea imperială a fost împărțită între cei doi fii ai săi : Arcadiu devine împărat al provinciilor din Răsărit, cu capitala la Constantinopol, iar Honoriu al celor din Apus, cu capitala la Ravenna. Deci, acest an a marcat sfîrșitul unității teritoriale a imperiului roman. Illyricul apusean (cu provinciile Noricum, Pannonia și Dalmatia) au fost înglobate acum în prefectura Italia, respectiv la imperiul roman de Apus. Illyricul răsăritean (cu diecezele Macedonia și Dacia — în ultima intrau provinciile Dacia Ripensis, Dacia Interior, Dardania, Moesia Superior, Praevalitania) constituia prefectura propriu-zisă a Illyricului, cu capitala cînd la Tesalonic, cînd la Sirmium, și era încadrată în imperiul roman de Răsărit (cu puțin înainte de 386, Dacia Mediteranea fusese împărțită în două : Dacia Interior și Dardania). Provinciile Moesia Inferior și Scythia Minor (constituită ca provincie sub Dioclețian) erau înglobate în dieceza Tracia, care intra în prefectura Orientului, deci tot în imperiul roman de răsărit. Între anii 424—437 Pannoniile și Noricum, aparținătoare pînă atunci imperiului roman de apus, au fost cedate celui de răsărit și au trecut — împreună cu Daciile sud-dunărene — sub ocîrmuirea unui *praefectus praetorio Illyrici*, cu reședința la Sirmium, apoi la Scupi și Tesalonic.

Dalmația a rămas legată de Italia pînă la începutul secolului VII, iar organizarea bisericească depindea și ea de Italia.

Această împărțire administrativă a avut repercusiuni și asupra organizării bisericești, căci Bisericile locale s-au orientat în organizarea lor după organizarea politică. În acest fel, episcopii provinciilor s-au adunat în jurul episcopului din capitala diecezei, numit mitropolit (după numele reședinței, metropolis). Așa au luat naștere diferite mitropolii, prin concentrarea mai multor episcopii învecinate. În părțile noastre, scaunul episcopal din Sirmium a ajuns la o strălucire deosebită, întrucît aici a fost mult timp, în sec. IV, reședința imperială, apoi sediul prefecturii Illyricului. De aceea, la sinodul de la Aquileea, episcopul Anemius îl declara «caput totius Illyrici» și, într-o scrisoare trimisă de sinodul din Constantinopol celui din Roma, în 382, el este numit îndată după Asholius al Tesalonicului. Aceeași situație va fi avut și episcopul din Sardica, devenit «mitropolit» al Daciei. Episcopul din Marcianopolis devine mitropolitul Moesiei Inferioare, iar cei din restul orașelor îi devin sufragani. Episcopul Tomisului, fiind singurul episcop din Sciția, era ca și un mitropolit, fără să aibă însă sufragani.

Cînd a început să se răspîndească părerea că înșiși mitropoliții sînt subordonați unui exarh, care-și are scaunul în capitala diecezei administrative, episcopii (sau mitropoliții) din Tomis și Marcianopolis au socotit drept «exarh» al lor pe «mitropolitul» din Heracleea, capitala diecezei Tracia. Dar ajungînd Bizanțul (situat în această dieceză) capitală imperială, sub numele de Constantinopol, trebuia să i se facă un loc și episcopului de aici, desigur printre cei mai de seamă cîrmuitori ai Bisericii creștine. De aceea, prin canonul 3 al Sinodului II ecumenic s-a acordat episcopului din Constantinopol primatul de onoare, după Roma. Proclamînd, prin canonul 2, jurisdicția episcopului capitalei unei dieceze asupra Bisericilor cuprinse în această circumscripție administrativă, episcopul din Heracleea era depozat de rangul său de «exarh» al Traciei, rămînînd numai «mitropolit» al provinciei Europa. Deci, începînd cu anul 381, Moesia Inferior și Scythia Minor depind de Constantinopol (Teotim I al Tomisului a participat la sinoadele din Constantinopol din 400 și 403, luînd apărarea Sfîntului Ioan Gură de Aur; la cel din 403 îl întîlnim — tot ca apărător al Sfîntului Ioan — pe episcopul *Lupichian* sau *Lupicinius* al Appiariei).

În ce privește episcopiile din Moesia Superior, din cele două Dacii și din Dardania, care pînă în 379 (respectiv 395) au aparținut imperiu-

lui de Apus, acestea au nesocotit la început sistemul mitropolitan, deși episcopul de Sardica, de pildă, pare că se bucura de mai mult prestigiu decât ceilalți episcopi din Dacia Interioară. Odată alipite la imperiul de Răsărit, s-a trecut la organizarea bisericească după modelul celor din jur, astfel că — fără să știm când și cum — episcopii din Singidunum, Ratiaria, Sardica și Scupi au devenit mitropoliți. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare a papei Celestin, din anul 424, adresată mitropoliților din Illyricul răsăritean, cât și din faptul că la sinodul de la Efes (431), Iulian al Sardicei semna: «Iulianus episcopus Sardicensis metropolitanus».

Dar nenumăratele schimbări în administrația civilă, ca și trecerea unor provincii de la un imperiu la altul, au produs tulburări și în sfera bisericească. Ele au fost determinate de dorința episcopilor Romei de a se amesteca în treburile Bisericilor din Illyricum, în ciuda can. 2 al sin. II ecumenic, care prevedea ca «episcopii să nu-și mai întindă jurisdicția asupra altor Biserici în afară de dieceza lor, nici să nu producă tulburări în Biserici...». Ideea «monarhiei papale» a fost dezvoltată de Damasus I (366—384), Siricius (384—399) și mai ales de Inocențiu I (401—417), toți amestecându-se în problemele interne ale Illyricului. Se cunosc încercările lui Damasus de a face din exarhul Asholiu al Tesalonicului un vicar al său. Că episcopii din Illyria nu erau supuși episcopului Romei în sec. IV, ne-o dovedește faptul că sinodul general bisericesc din Capua (în Italia, lângă Nola), convocat în anul 391 pentru înlăturarea unei schisme ivite în Antiohia și pentru cercetarea ereziei episcopului Bonosus din Naïsus, a încredințat prima cauză, spre judecare, sinodului episcopilor egipteni, sub președinția celui din Alexandria, iar cea de a doua, episcopilor Illyricului, sub conducerea lui Anisiu al Tesalonicului. Judecat cu depunerea din treaptă, Bonosus s-a adresat episcopului Ambrozie al Milanului (nu lui Siricius al Romei), întrebându-l dacă este cazul să se supună hotărîrii. A primit un răspuns afirmativ. De altfel, însuși Siricius, într-o scrisoare către Anisiu al Tesalonicului, recunoștea să singurul for competent pentru judecarea lui Bonosus este sinodul episcopilor illirieni.

Peste vreo trei decenii, Bonifaciu I (418—422) a încercat, fără succes, să-și supună Illyricul, amestecându-se în alegerea mitropoliților din dieceza Macedoniei. Prilejul pentru această imixtiune s-a ivit la

hirotonia lui Perigen ca episcop de Paleopatre, de către mitropolitul Corintului. Nefiind primit de credincioși, mitropolitul Corintului a fost nevoit să-l țină lângă el ca arhieru ajutător, dar la moartea sa, în 419, Perigen i-a ocupat scaunul, fără să fie ales. Se înțelege că atât corintenii cât și episcopii «sufragani» mitropoliei de Corint au protestat. Perigen a încercat atunci să obțină recunoașterea unor ierarhi de mare prestigiu, cum erau cei din Roma și Tesalonic. A urmat un schimb de scrisori între Bonifaciu al Romei și Ruf al Tesalonicului, prin care primul cerea recunoașterea lui Perigen ca mitropolit la Corint. Cu toate că Ruf s-a arătat favorabil, au protestat restul episcopilor din provincia Corint, împreună cu Atic al Constantinopolului. Acesta a izbutit să obțină un decret din partea împăratului Teodosie II, cu data de 14 iulie 421, prin care se hotăra: «încetînd orice inovație, poruncim să se țină vechiul obicei și canoanele bisericesti de mai înainte, care le-au ținut pînă acum, și în toate provinciile Illyricului, încît dacă s-ar ivi ceva de îndoială, aceea trebuie să se rezerve sinodului bisericesc și judecării sfinte, cu știrea prea cucernicului domn, șeful prea sfintei legi din Constantinopol, care se bucură de prerogativa Romei vechi».

Hotărîrea era îndreptată nu numai împotriva amestecului episcopului Romei în treburile bisericesti din Illyric, ci și împotriva autonomiei locale a exarhului din Tesalonic. De acum înainte, orice problemă controversată din provinciile Illyricului urma să fie rezolvată sinodal, prin titularul scaunului din Constantinopol. Deci, toate Bisericile din prefectura Illyricului, care făcea parte din imperiul de Răsărit, erau supuse Constantinopolului. Protestele lui Celestin (422—432) al Romei către împărat și către nouă mitropoliți din Illyric au rămas fără urmări. Papii următori, îndeosebi Leon cel Mare (440—461), au încercat să-l ajute pe Anastasie, urmașul lui Ruf la Tesalonic (434—453), să se afirme ca «exarh», dar fără rezultat.

Importanța hotărîrii de mai sus a crescut și mai mult, după ce fostele provincii occidentale ale Illyricului (Pannoniile și Noricum) au fost înglobate în imperiul de Răsărit prin anii 424—437, deci, implicit, erau supuse scaunului din Constantinopol. Prin *Codicele teodosian*, din anul 438, se prevedea din nou supunerea Illyricului scaunului din Constantinopol, așa cum era stabilit încă din 421.

Cu toate acestea, după ce Proclu al Constantinopolului a trimis o scrisoare teologică episcopilor din Illyricul occidental, Sixt III al Ro-

mei (432—440) se adresa, în 437, atît lui Proclu cît și episcopilor illirieni, amintindu-le de «drepturile» sale în aceste regiuni, cerîndu-le să asculte de exarhul din Tesalonic, ca de vicarul său, ceea ce a rămas fără urmare. Însuși istoricul bisericesc romano-catolic J. Zeiller recunoștea că de-acum înainte Illyricul a fost pierdut pentru Roma (Cf. *Les origines chrétiennes...*, p. 372—373 și 381—382).

Teoria despre jurisdicția papală în Illyric și despre un «vicariat» al papei la Tesalonic își are originea în niște copii de acte aflate în manuscrisul 5751 de la Vatican, pe baza cărora un episcop Teodosie încerca la Roma, în 531, reșezarea ca episcop la Larissa (în Thesalia) a lui Ștefan, destituit de Epifanie al Constantinopolului. Teodosie prezenta copii de acte care prevedeau dreptul de amestec al Romei în treburile bisericești ale Illyricului răsăritean, dar autenticitatea lor a fost pusă la îndoială de însuși papa Bonifaciu II (530—532).

Alte schimbări în organizarea bisericească s-au produs cu prilejul Sinodului IV de la Calcedon, din 451. Acest sinod a introdus formal demnitatea de patriarh în Biserică. Canonul 17 stabilea că «dacă vreo cetate s-a înnoit prin puterea împărătească sau se va înnoi în viitor, apoi, împărțirea parohiilor bisericești (și a eparhiilor) să urmeze (alcătuirilor) organizării civile și de stat». Iar prin canonul 28 al aceluiași sinod se acordau scaunului din Constantinopol, Roma cea nouă, aceleași prerogative ca și Romei celei vechi, dîndu-i-se jurisdicție peste Pont, Asia, Tracia și «ținuturile barbare». Prin acestea din urmă trebuie să înțelegem provinciile dunărene, care tocmai în perioada respectivă căzuseră sub huni.

Concluzii: *Din faptele prezentate aci, rezultă că în secolul V, Biserica daco-romană a trecut prin frămîntări mari, pricinuite și de unele populații migratoare, dar mai ales de ereziile vremii: nestorianismul și monofizitismul. În ciuda faptului că o parte din titularii scaunelor episcopale de aici s-au arătat favorabili nestorianismului, marea masă a credincioșilor a ținut și mărturisit și pe mai departe învățătura ortodoxă, așa cum a fost ea formulată în simbolul niceo-constantinopolitan. Vechile scaune episcopale, care s-au menținut în parte și acum, ca și disputele teologice ale timpului, la care s-au angajat și ierarhii de aici, arată că în provinciile dunărene a pulsat o intensă viață creștină și în acest secol.*

BIBLIOGRAFIE

Pentru sinoadele III și IV ecumenice: IOAN MIHĂLCESCU, *Sinodul III ecumenic din Efes (431)*, București, 1931; *1500 ani de la sinodul al IV-lea ecumenic din Calcedon (451)*; mai multe studii în «Ortodoxia», an. III, nr. 2—3, 1951, p. 173—492.

Episcopiile sud-dunărene: JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (în-deosebi p. 344—376); MATTHEW SPINKA, *A history of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933, 202 p.

Sf. Niceta de Remesiana: JACQUES ZEILLER, *Un ancien évêque d'Illyricum peut-être auteur du Te-Deum? Saint Niceta de Remesiana*, în *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 1942, p. 356—369 (și recenzia lui I. Barnea în B.O.R., 7—9, 1943, p. 409—411); IOAN G. COMAN, «Aria misionară» a Sfântului Niceta de Remesiana, în B.O.R. an. LXVI, nr. 5—8, 1948, p. 337—356; D. M. PIPPIDI, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. II, București, 1967, p. 497—516 (capitolele privitoare la Niceta de Remesiana și originile creștinismului daco-roman); ȘTEFAN C. ALEXE, *Sfântul Niceta de Remesiana și ecumenicitatea patristică în secolele IV și V*, București, 1969, 141 p. (extras din S.T., an. XXI, nr. 7—8, 1969, p. 453—587); IOAN G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979, p. 93—174.

Jurisdicția bisericească în Illyricum: ȘTEFAN LUPȘA, *Religia strămoșilor*, în R.T., an. XXVIII, nr. 7—8, 1938, p. 341—355 și nr. 9, p. 397—410 (răspuns la lucrarea tendențioasă cu același nume a lui Nicolae Lupu, apărută la Blaj în 1935); MILAN ȘESAN, *Iliricul între Roma și Bizanț*, în M.A., an. V, nr. 3—4, 1960, p. 202—224.

VIII

EPISCOPIA TOMISULUI

Cea mai veche instituție bisericească — cunoscută pînă acum pe teritoriul patriei noastre — este episcopia Tomisului — Constanța de azi — a cărei existență poate fi urmărită documentar în secolele IV—VI.

Știri despre orașul Tomis. «Cetatea pontică» Tomis este una din cele mai vechi așezări de pe țărmul vestic al Pontului Euxin. A fost întemeiată prin secolele VII sau VI î.Hr. de coloniști greci plecați din Milet, înfloritor centru cultural și economic ionian. În primele veacuri ale existenței sale, Tomisul a fost o «factorie» (ἐμπόριον), o modestă așezare comercială, dependentă de marile colonii grecești din apropiere: Histria la nord și Callatis la sud. Cu timpul, importanța sa economică și politică a început să crească, bătîndu-și monedă proprie și încheind legături cu băștinașii din împrejurimi. Între anii 72/71—61 î.Hr., Dobrogea a ajuns sub stăpînire romană. În aceste împrejurări, Tomisul a fost nevoit să primească «alianța» Romei, ca «civitas foederata», fiind încorporat în provincia Macedonia. Prin anul 60 î.Hr. Tomisul, ca și celelalte cetăți grecești din Dobrogea, au ajuns în conflict cu geții lui Burebista, trebuind să accepte dominația lor, rămînînd în această situație pînă la moartea regelui get (44 î.Hr.). După anul 28 î.Hr., Tomisul și celelalte cetăți grecești de pe țărmul apusean al Pontului Euxin au acceptat protectoratul roman. În anul 8 î.Hr., a fost exilat în Tomis marele poet Publius Ovidius Naso, care a trăit aici pînă la moarte (17 d.Hr.). În anul 46 d.Hr., întreaga Dobrogea de azi a fost cucerită de romani, fiind anexată la provincia Moesia. În timpul lui Dioclețian (284—305), Dobrogea a fost dezlipită de Moesia Inferior și transformată în provincie aparte, sub numele de Scythia Minor.

Tomisul a cunoscut o dezvoltare ascendentă de natură economică, politică, culturală și religioasă. El a dobîndit un rol preponderent în așa numita «comunitate pontică», o uniune de cinci cetăți (Pentapolis):

Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis și Odessos, la care se adaugă și a șasea, Mesembria (devenind Hexapolis). În Tomis era reședința pentarhului, adică a cîrmuitorului acestei confederații, încît orașul a devenit centrul politic și administrativ al ținutului înconjurător.

În cadrul imperiului roman, Tomisul și-a păstrat autonomia, menținându-și vechile instituții tradiționale grecești și dreptul de a bate monedă proprie. Întreținea relații economice-culturale cu toate marile centre ale lumii grecești din acel timp. Cea mai mare dezvoltare a cunoscut-o de pe la mijlocul secolului II, intitulându-se — pînă la mijlocul secolului următor — «metropolă a Pontului». Decăzut în a doua jumătate a secolului III, Tomisul a cunoscut o nouă înflorire către sfîrșitul aceluiași secol, devenind capitala noii provincii Scythia Minor, în urma reorganizării administrative săvîrșite de împăratul Dioclețian. Bogăția și renumele său au atras însă numeroase populații migratoare, goți și mai ales huni. Renăscut în secolul VI, îndeosebi sub împăratul Justinian (527—565), în primii ani ai secolului VII orașul a ajuns sub stăpînirea avarilor, pustiindu-se cu timpul. Prin secolele X—XI pe locul vechii cetăți s-a înfiripat o modestă așezare de pescari. După 971 întreg teritoriul dintre Dunăre și Mare a intrat în stăpînirea bizantinilor, iar de la sfîrșitul secolului XII în cea a conducătorilor locali de neam român. La sfîrșitul secolului XIV a ajuns în stăpînirea lui Mircea cel Bătrîn, cu întreg teritoriul dintre Dunăre și Mare. Către sfîrșitul domniei lui a căzut sub turci, care-i dau numele de Küstendje. În 1878 a revenit sub stăpînire românească, de cînd a început să se ridice, pentru ca azi să devină cel mai însemnat port maritim și — în același timp — unul din cele mai însemnate centre economice și culturale ale țării noastre.

Viața creștină în Tomis. În perioada sa de maximă înflorire economică, Tomisul a cunoscut și noua învățătură adusă în lume de Mîntuitorul Iisus Hristos. Am arătat în alt loc că însuși Sfîntul Apostol Andrei a predicat în cetățile grecești ale Pontului Euxin, desigur și la Tomis, metropola regiunii. De asemenea, la creștinarea unor locuitori au contribuit coloniștii romani și negustorii orientali care s-au stabilit aici, unii militari (legiunea V Macedonica a fost adusă la Troesmis, azi Iglița, din Palestina, la sfîrșitul secolului I, iar prin 167/168 a fost mutată la Potaissa). Existența unor creștini izolați în Dobrogea este confirmată și de o gemă — descoperită în a doua jumătate a secolului trecut la Constanța, ajunsă în British Museum din Londra — pe care specialiștii o consideră din sec. IV (alții din sec. II), una din cele mai vechi mărturii arheologice creștine din țara noastră. Are gravat pe Mîntui-

torul răstignit pe cruce, avînd pe fiecare parte a sa cîte șase apostoli, iar deasupra cuvîntul ΙΧΘΥΣ

Numărul ridicat de martiri care au pătimit în Scythia Minor sub Dioclețian și apoi sub Licinius dovedește vitalitatea și vechimea creștinismului în rîndurile populației de aici. Edictul de la Mediolan din 313 a dus la sporirea simțitoare a numărului creștinilor, la ridicarea de numeroase lăcașuri de cult (bazilici), la întărirea organizației bisericesti și la înflorirea culturii teologice.

Episcopia Tomisului. Era firesc ca numărul tot mai mare de creștini din Scythia Minor și mai ales starea înfloritoare la care a ajuns capitala ei, să reclame pentru această provincie înființarea unei episcopii, cu reședința la Tomis. Nu cunoaștem însă data și împrejurările în care a luat ființă. Este atestată documentar abia în anul 369.

Este adevărat că și înainte de această dată sînt amintiți unii episcopi la Tomis, dar existența lor nu e sigură. De aceea, istoricii consideră prima perioadă din viața acestei episcopii drept «legendară». Astfel, în actul pătimirii sfinților mucenici Epictet și Astion la Halmyris, se relatează că părinții celui din urmă au pornit de undeva din Răsărit în căutarea fiului lor plecat de acasă împreună cu preotul Epictet. Ajungînd la Halmyris și aflînd de moartea lor martirică, s-au încreștinat și ei, fiind catehizați de preotul Bonosus și botezați de episcopul locului *Evangelicus*. Bazați pe actul martiric pomenit mai sus, unii istorici îl consideră ca primul episcop cunoscut al Tomisului.

După *Evangelicus*, în aceeași «perioadă legendară» ar fi păstorit la Tomis un episcop cu numele *Etrem*, pomenit în sinaxarul zilei de 7 martie, ca trimis de episcopul Ermon al Ierusalimului (300—314) să propovăduiască în Sciția, unde a pătimit apoi moarte de martir, în timpul persecuției lui Dioclețian. După alte sinaxare, ar fi pătimit ca martir, în timpul lui Licinius, episcopul *Tit* (Titus), fiindcă refuzase prestarea serviciului militar, incompatibil cu slujba sa arhierescă. Din această pricină, a fost chinuit și apoi aruncat în mare, într-o zi de 2 sau 3 ianuarie, probabil în anul 320. După «Martirologiul ieronimian» însă, obligația prestării serviciului militar ar fi fost impusă lui Marcellinus, unul din fiii (trupești sau sufletești) ai episcopului și care a fost apoi aruncat în mare (frații acestuia, Argeu și Narcis, au murit martiri tot atunci). Ar rezulta totuși că exista pe atunci la Tomis un episcop cu numele *Tit*. O inscripție pe o piatră funerară, descoperită la Tomis, păstrată fragmentar, pare să indice — după părerea unor cercetători — numele acestui Tit («Aici odihnește martirul lui Hristos și episcopul...»).

Chiar dacă știrile privitoare la acești episcopi sînt acceptate cu rezervă, fiind luate din izvoare îndoielnice, totuși nu este exclus ca episcopia Tomisului să fi luat ființă pe la sfîrșitul secolului III sau începutul celui următor. La această presupunere ne îndeamnă faptul că la lucrările Sinodului I ecumenic de la Niceea din 325 a participat și un episcop din părțile Sciției, poate chiar din Tomis. Prezența lui este consemnată, destul de neclar însă, de Eusebiu al Cezareei († 340) în lucrarea sa *Despre viața împăratului Constantin* (cartea III, cap. 7), în care afirmă că «nici schitanul nu lipsea din ceată», adică dintre participanții la sinod. Din nefericire, nu-i redă numele. De prezența episcopului din Scythia la sinod nu trebuie însă să ne îndoim, căci Eusebiu era martor ocular al evenimentelor și participant la lucrările sinodului. Presupunem că episcopul de Tomis va fi fost alături de apărătorii dreptei credințe, împotriva rătăcirii lui Arie, pentru că toți urmașii săi în scaun s-au arătat apărători hotărîți ai Ortodoxiei.

Episcopul Vetranion. Primul episcop de Tomis cunoscut cu numele, și a cărui existență nu poate fi pusă la îndoială, a fost *Vetranion* sau *Bretanio*, întîlnit în scaun în anul 369, cu prilejul unui conflict avut cu împăratul roman Valens (364—378). Acesta purtase o lungă campanie împotriva goților pe care i-a învins, încheind cu ei pace la Noviodunum (Isaccea), în vara sau la începutul toamnei anului 369. După încheierea păcii, s-a îndreptat spre Constantinopol, oprindu-se, în drumul său, și la Tomis. Istoricul bisericesc Sozomen (sec. V) relatează în *Istoria sa bisericească* cum împăratul, care era un aprig susținător al arianismului, a intrat în biserică în care slujea episcopul Vetranion, încercînd să-l determine să intre în comuniune cu arienii. Episcopul n-a primit, ci dimpotrivă, printr-o cuvîntare rostită în fața împăratului și a credincioșilor prezenți, a apărat învățătura celor 318 Sfinți Părinți de la Niceea, apoi a părăsit pe împărat, retrăgîndu-se cu toți credincioșii într-o altă biserică. Împăratul a socotit gestul episcopului ca o sfidare la adresa sa și de aceea a poruncit să fie exilat. Dar exilul său n-a durat mult, căci tot împăratul, temîndu-se de o răscoală «a sciților», nemulțumiți de înlăturarea păstorului lor, i-a îngăduit să se întoarcă la scaunul său.

Același Sozomen, în relatarea faptelor de mai sus, îl prezintă pe Vetranion ca «bărbat destoinic și renumit prin virtutea vieții sale, după cum mărturisesc și sciții înșiși», iar istoricul Teodoret, episcopul Cirului (392—458), scrie că era «plin de credință... a înfruntat stricarea dogmelor și fărădelegile săvîrșite de Valens împotriva sfinților» (= credincioșilor).

Incidentul relatat mai sus aruncă o lumină puternică asupra creștinismului din Tomis, căci scoate în evidență vechimea sa și viața religioasă intensă de aici, dragostea și respectul credincioșilor față de episcopul lor — ceea ce presupune că el avea o oarecare vechime în scaun — buna organizare bisericească a provinciei (cu scaun episcopal) și existența a cel puțin două bazilici în oraș (una în care slujea episcopul și alta în care s-a retras împreună cu credincioșii săi).

Cei mai mulți cercetători susțin că autorul *Scrisorii Bisericii din Goția către cea din Capadocia*, care însoțea moaștele Sfântului Sava, a fost episcopul Vetranion. Sfântul Vasile cel Mare, după primirea moaștelor, a mulțumit pentru ele, prin două scrisori. Dacă autorul scrisorii de mai sus este episcopul Vetranion, atunci desigur lui i-au fost adreseate și scrisorile de mulțumire din partea Sfântului Vasile cel Mare.

Nu știm cât a păstorit în scaunul de la Tomis. Pentru sfințenia vieții sale, dar mai ales pentru dârzenia cu care a apărat credința ortodoxă, episcopul Vetranion a fost trecut în rîndul sfinților, pomenirea lui făcîndu-se în fiecare an, la 25 ianuarie.

Episcopul Gherontie. În anul 381, între participanții la lucrările Sinodului II ecumenic din Constantinopol, care a osîndit învățătura greșită a lui Macedonie, se număra și episcopul *Gherontie* al Tomisului. (Sozomen și o listă sinodală siriacă îl numesc Terentius). S-ar părea că acesta a fost urmașul imediat al Sfântului Vetranion. La 30 iulie 381, împăratul Teodosie I cel Mare (379—395) îl îndatora să vegheze la păstrarea Ortodoxiei în orașele din Scythia Minor.

Episcopul Teotim I. În anul 392 era amintit, ca episcop de Tomis, *Teotim I*, desigur ales în scaun ceva mai înainte. În acel an, Fericitul Ieronim († 420) scria despre el, în lucrarea sa «*De viris illustribus*», că «a scos scurte tratate sub forma unor dialoguri, în stilul vechii elocințe; aud că scrie și alte lucrări». Scurte fragmente din opera literară a Sfântului Teotim se păstrează în lucrarea Sfântului Ioan Damaschin († 749), *Paralele sfinte*, din care reiese că a scris omilii la unele texte evanghelice.

Istoricul Sozomen scria despre el că era «scit» de neam (cum arată și scriitorul Nichifor Calist din sec. XIV, în Istoria sa bisericească) și că «traiful îi era modest» (*Ist. bis.*, VII, 26), iar Socrate spune că era «cunoscut de toți pentru evlavie și corectitudinea vieții» (*Ist. bis.*, VI, 8). Dacă acceptăm afirmația lui Sozomen că era «scit», înseamnă că Teotim I a fost un localnic, un daco-roman.

Păstoria sa a fost tulburată de atacurile hunilor, care au ajuns pînă în apropierea Tomisului. Teotim, ca un bun părinte sufletesc al credin-

cioșilor tomitani, le-a fost de mare ajutor în momentele grele prin care treceau, știind să îmblânzească pe huni, oferindu-le felurite daruri și ospete, fapt pentru care aceștia îl socoteau un «zeu al romanilor». Episcopul Teotim a încercat să facă și misionarism printre huni, fiind ajutat în această lucrare de marele părinte bisericesc Sfântul Ioan Gură de Aur, patriarhul Constantinopolului, care, poate la cererea sa, prin anul 399, a trimis misionari la «nomazii de la Istru», prin care putem să-i înțelegem pe huni.

De fapt, episcopul Teotim a fost un prieten devotat al acestui mare părinte bisericesc. Nu știm însă în ce împrejurări s-a încheiat prietenia lor. Astfel, în anul 400, episcopul Teotim a luat parte la un sinod prezidat de însuși prietenul său, în Constantinopol în care s-au judecat abaterile episcopului Antonin al Efesului. În anul 403 era din nou la Constantinopol luând apărarea Sfântului Ioan Gură de Aur, împotriva acuzației pe care i-o aducea episcopul Epifanie al Salaminei — la îndemnul patriarhului Teofil al Alexandriei — că are simpatii origeniste, apărând în același timp și pe marele teolog Origen din Alexandria (c. 185—254). Aceste lucruri sînt relatate de scriitorii bisericești Socrate și Sozomen.

Nu știm cît a mai păstorit Teotim I în scaunul episcopal de la Tomis. Ținînd seama de curăția vieții sale, de lucrarea sa misionară săvîrșită între huni, dar mai ales de rîvna sa pentru apărarea dreptei credințe, Biserica l-a trecut în rîndul sfinților, pomenirea lui făcîndu-se în ziua de 20 aprilie.

Episcopul Timotei. După Sfântul Teotim, întîlnim în scaunul vlădicesc de la Tomis pe episcopul *Timotei*, fără să știm dacă i-a fost urmașul imediat. Numele său îl întîlnim în legătură cu lucrările celui de al treilea sinod ecumenic de la Efes, din anul 431, la care a fost condamnată învățătura greșită a lui Nestorie. El a semnat cele «12 anatematisme» ale Sfântului Ciril al Alexandriei, precum și sentința de condamnare a lui Nestorie — care a fost întocmită, citită și semnată chiar din prima ședință a sinodului —, fiind cel de al 170-lea semnatar. Nu știm cînd și-a încheiat păstoria.

Episcopul Ioan. S-ar părea că urmașul său imediat întîlnit înainte de 448, a fost episcopul *Ioan*, care a participat activ la disputele teologice ale timpului. Scriitorul latin contemporan Marius Mercator, care a trăit și la Constantinopol, scrie despre Ioan că era «unul din cei mai buni teologi ai timpului» și unul din «cei mai aprigi adversari ai nestorianismului și eutihianismului» (monofizitismul), menținîndu-se mereu pe linia învățăturii ortodoxe. Unele din lucrările ce i se atribuie erau tălmăciri din scriitorii bisericești greci în limba latină.

Episcopul Alexandru. În 449 întâlnim în scaunul tomitan pe episcopul *Alexandru*. Păstoria lui a început în timpul marilor frământări și dispute prilejuite de monofizitism, învățătura greșită a arhimandritului Eutihie. Fiind condamnat de un sinod întrunit la Constantinopol în anul 448, Eutihie a făcut apel la împăratul Teodosie II, care a cerut revizuirea hotărîrilor acestui sinod. Urmînd porunca împărătească, în 449 s-a întrunit un nou sinod, tot la Constantinopol, care a menținut hotărîrile celui dintîi. Printre participanții la sinodul din 449, se număra și episcopul *Alexandru* al Tomisului, fiind al șaptelea între semnatori («*Alexandru, reverendissimus episcopus Tomitanorum civitatis provinciae Scythiae*»). În același an, s-a întrunit la Efes așa numitul «sinod tîlhăresc», care a reabilitat pe Eutihie. La acesta, episcopul *Alexandru* n-a luat parte. În toamna anului 451, împăratul Marcian (450—457) a rînduit să se convoace cel de al patrulea sinod ecumenic, la Calcedon, la care monofizitismul a fost osîndit definitiv. Se crede că episcopul *Alexandru* n-a participat la lucrările sinodului, poate din pricina hunilor care făceau numeroase incursiuni pe teritoriul eparhiei sale. În orice caz, ulterior, după încheierea dezbaterilor, a semnat hotărîrile sinodului, care a condamnat pe Eutihie și învățătura sa, precum și pe patriarhul Dioscor al Alexandriei, susținătorul său.

Episcopul Teotim II. Păstoria lui *Alexandru* n-a fost lungă, pentru că în anul 458 Episcopia Tomisului avea un nou titular, pe *Teotim II*. Acesta apare tot în legătură cu frământările pricinuite de monofizitism. Nefiind potolite acestea nici după sinodul IV de la Calcedon, ba mai mult, fiind ales un patriarh monofizit la Alexandria, Timotei Elur, împăratul Leon I (457—474) a adresat în anul 458, o scrisoare tuturor ierarhilor din imperiul bizantin, cerîndu-le să-și dea în scris părerea asupra hotărîrilor luate la Calcedon și asupra alegerii de la Alexandria. Între cei întrebați se afla și episcopul *Teotim* al Tomisului. În răspunsul său, episcopul tomitan scria că primește fără rezerve hotărîrile sinodului de la Calcedon, iar în privința lui Timotei Elur socotea că trebuie să fie îndepărtat din Biserică. Răspunsul său e o nouă dovadă că episcopii din Tomis nu s-au abătut niciodată de la adevărata credință ortodoxă. Alte știri despre episcopul *Teotim II* nu mai avem.

Episcopul Paternus. Abia în deceniul al doilea al secolului VI, întâlnim un nou episcop, cu numele *Paternus*. Numele lui este amintit de inscripția unui disc de argint aurit, refăcut înainte de anul 518. Probabil

a aparținut catedralei episcopale din Tomis, de unde, prin sec. VII, a fost luat — poate de avari — și îngropat la Malaia Perescepina, lângă Poltava în Ucraina (descoperit în 1912, azi în Muzeul Ermitaj).

Dar numele lui Paternus se leagă mai ales de anumite dispute hristologice ale vremii. Între altele, izvoarele istorice pomenesc de acțiunea așa numiților «călugări sciți», care cereau ca Biserica să accepte formula lor teologică (numită theopasită): «unul din Sfânta Treime a pățimit în trup», «*ἓνα τῆς ἁγίας τριάδος πεπονθέναι σαρκὶ*»; «unus de Sancta Trinitate passus est carne», socotind-o conformă cu adevărurile de credință ale Bisericii universale. Acțiunea lor se va fi desfășurat întâi în Sciția, de unde erau originari. Probabil episcopul lor canonic, Paternus, a avut rezerve față de formula mărturisită de ei și poate chiar va fi luat măsuri împotriva lor. De aceea, în anul 519 ei s-au dus la Constantinopol și s-au adresat în scris împăratului Justin I (518—527), acuzându-l pe Paternus și pe alți episcopi «din provincia lor» că «nu le împărtășesc punctul de vedere în ceea ce privește credința». Pe Paternus l-au mai învinuit și de nestorianism în fața generalului Vitalia, comandantul armatei, care le-a devenit protector. În această situație, Paternus a plecat la Constantinopol, spre a se dezvinovăți în fața împăratului, lucru pe care l-a și realizat.

Călugării sciți au început polemica pe tema formulei lor, cu delegații papii, în frunte cu diaconul Dioscur (Dioscor), sosiți de curînd în capitala imperiului bizantin pentru a stinge schisma acachiană. În vara anului 519, patru din călugării sciți (Ioan Maxențiu, Leonțiu, Ahile și Mauriciu) au plecat la Roma, pentru a prezenta papii Hormizdas formula lor. Papa a amînat mai bine de un an răspunsul, apoi i-a alungat. Între timp și-au cîștigat simpatia lui Justinian, viitorul împărat, precum și a unor clerici din Africa, exilați în Italia, care au considerat formula lor drept ortodoxă.

În acest timp, episcopul Paternus a rămas la Constantinopol, căci în 520, a participat la alegerea noului patriarh ecumenic Epifanie. Astfel, cei 20 de ierarhi care au luat parte la alegerea noului patriarh au adresat papii Hormizdas o scrisoare, prin care-l informau asupra alegerii făcute. Al șaptelea era semnat «Paternus, misericordia Dei, episcopus provinciae Scythiae metropolitanus». Din acest titlu, ar reieși că existau și alte centre episcopale pe teritoriul provinciei, deci sufragane Tomisului, mitropolit fiind Paternus, cum vom arăta mai departe.

Episcopul Valentinian. Pe la mijlocul secolului VI, o nouă problemă teologică frământa Biserica creștină. Este vorba de disputa în jurul celor «Trei capitole», pe care monofiziții cereau să fie condamnate, ca preț al împăcării lor cu Biserica oficială. Acestea erau: persoana și opera lui Teodor de Mopsuestia († 428), scrierile episcopului Teodoret al Cirului († 458) împotriva Sfântului Ciril al Alexandriei și a sinodului III ecumenic și scrisoarea episcopului Ibas din Edessa († 457) împotriva Sfântului Ciril, motivînd că acestea ar contribui la menținerea dezbinării între ortodocși și monofiziți.

În ciuda împotrivirii ortodocșilor, împăratul Justinian a condamnat, printr-un edict, la 544, «Cele trei capitole», măsură care a fost apoi aprobată de mulți ierarhi ai timpului. Papa Vigilius a fost chemat de împărat la Constantinopol și, printr-un «iudicatum», în 548, a condamnat și el «Cele trei capitole». Măsura lui a nemulțumit însă pe mulți, mai ales pe clericii săi. Între aceștia erau și diaconii Rusticus (care îi era nepot) și Sebastianus, care, în anul 549, au scris și episcopului *Valentinian* din Tomis, informîndu-l de cele ce a făcut papa. Episcopul a scris de îndată papei la Constantinopol, cerîndu-i deslușiri asupra celor petrecute (scrisoarea nu ni s-a păstrat). La 18 martie 550 papa Vigilius a răspuns episcopului Valentinian («dilectissimo fratri Valentiniano episcopo de Tomis provinciae Scythiae»), scriindu-i că a aflat de la reprezentanții Bisericii din Tomis la Constantinopol despre neadevărurile ce s-au răspîndit pe seama sa în Sciția. Îi relata, în continuare, ce a săvîrșit în legătură cu «Cele trei capitole» și-l invita să vină la Constantinopol, spre a se convinge personal că n-a scris nimic împotriva celor patru sinoade ecumenice și că nu s-a abătut cu nimic de la dreapta credință. Se pare că Valentinian n-a dat urmare invitației ce i-a făcut papa, fiind probabil lămurit de însăși scrisoarea sa. Pentru rațiuni pe care nu le cunoaștem, el n-a participat nici la lucrările celui de al cincilea sinod ecumenic, întrunit la Constantinopol în 5 mai 553. Totuși, numele său a fost pomenit de două ori în timpul lucrărilor.

Cu aceasta se sfîrșesc știrile pe care le avem despre episcopul Valentinian, dar și despre Episcopia Tomisului. Deși știrile istorice despre ea încetează cu anul 553, totuși ea își va fi continuat existența un timp, în ciuda numeroaselor incursiuni ale avarilor, care, în 587, au distrus principalele așezări din Scythia Minor și Moesia Inferior. Expedițiile

bizantine de represalii din anii 592—602 au rămas fără rezultat. În anul 602 trupele bizantine de la Dunăre se răscoală împotriva împăratului Mauriciu și se îndreaptă înspre Constantinopol, punând împărat pe centurionul Focas. Frontiera dunăreană, slăbită din cauza plecării trupelor, se prăbușește sub avari, slavi și bulgari, care se revără în spațiul balcano-dunărean. Slavii se așează masiv în sudul Dunării, unde, sub hegemonia bulgarilor, veniți în curînd și ei aici, întemeiază primul stat slavo-bulgar (679). După 971, pînă pe la sfîrșitul secolului al XII-lea, Dobrogea ajunge din nou sub stăpînire bizantină.

Alte episcopii în Scythia Minor. Din scrisoarea adresată de călugării sciți împăratului Justin, amintită mai sus, precum și dintr-o scrisoare a solilor papali la Constantinopol către papa, din anul 519, rezultă că în secolul VI existau și alte episcopii pe teritoriul Scythiei Minor. Existența lor este confirmată și de unele descoperiri arheologice recente. Astfel, la Callatis (azi Mangalia), s-a descoperit un fragment dintr-o cruce cu o inscripție latină cu următorul text: «Hic facta est oratio episcoporum Stefani...» (Aici s-au făcut rugăciuni în numele episcopilor Ștefan... restul lipsește). La Histria s-a descoperit un mare edificiu, cu o bazilică creștină, care a servit, probabil, ca locuință pentru un episcop. La Tropaeum Traiani s-a descoperit o bazilică de marmoră, alături de care se găsește un baptisteriu, ceea ce duce la presupunerea că exista și un episcop. La acestea se adaugă o informație pe care o aflăm într-o *Listă* a tuturor mitropoliilor, arhiepiscopiilor și episcopiilor din cuprinsul Patriarhiei ecumenice, la începutul secolului VI, deși a fost redactată mai tîrziu. Este cunoscută sub denumirea de: *Notitia Episcopatum* și a fost publicată în 1891 de bizantinologul Carl de Boor. În Scythia Minor erau trecute 14 scaune episcopale și anume: *Axiopolis* (Hinog — Cernavoda, jud. Constanța), *Capidava* (între Axiopolis și Troesmis, jud. Constanța), *Carsium* (Hîrșova, jud. Constanța), *Callatis* (Mangalia), *Constantiana* (probabil la nord de Histria, la capul Dolojman), *Histria* (Istria, jud. Constanța), *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, jud. Constanța), *Troesmis* (Iglița, jud. Tulcea), *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsovia* (Mahmudia, jud. Tulcea), *Halmyris* (Dunavățul de jos, jud. Tulcea), *Zaldapa* (localizare nesigură), *Dionysopolis* (azi Balcic, în Bulgaria). Se crede că toate acestea au fost înființate la începutul secolului VI, deci în timpul împăratului Anastasie I (491—518).

și au dăinuit pînă la căderea limesului dunărean în anul 602. Înființarea lor este pusă în legătură cu o lege a împăratului Zenon (474—491) din jurul anului 480, prin care se acorda tuturor orașelor cu gradul de polis, dreptul de a avea un episcop propriu și un anumit teritoriu.

În fruntea acestora se afla ierarhul de la Tomis, care avea calitatea de «episcopus metropolitanus», adică mitropolit. Probabil Paternus a fost primul mitropolit.

După distrugerea orașului Tomis și a celorlalte așezări urbane de marea invazie avaro-slavă din anul 602, nu mai avem știri despre organizarea bisericească de pe teritoriul fostei provincii Scythia Minor. Probabil că unele scaune episcopale au supraviețuit, în deosebi cele din nordul regiunii. Anumite liste sau cataloage ale scaunelor episcopale din secolul IX, înșirînd «arhiepiscopiile autocefale», așează pe locul întîi, eparhia Moesiei, la Odessos care se zice și Varna», iar pe locul al doilea «eparhia Sciției — Tomisul». Probabil eparhia noastră și-a păstrat în continuare numele sub care era cunoscută în istorie, dar își va fi mutat sediul în alt loc. În sprijinul acestei ipoteze vin recentele descoperiri arheologice, de care ne vom ocupa într-un alt capitol.

Teologi din Scythia Minor. Pe lîngă episcopii amintiți mai sus, din Scythia Minor s-au ridicat și alți teologi, care au adus un aport substanțial la îmbogățirea tezaurului teologic patristic. Între aceștia se remarcă monahii Ioan Casian, Dionisie Exiguul sau cel Mic, precum și «călugării sciți».

Ioan Casian este prezentat de cel mai vechi biograf al său, Ghenadie din Marsilia, ca fiind «de neam scit» (natione scytha). Săpăturile arheologice efectuate de Vasile Pârvan în 1912 au dus la descoperirea a două inscripții în pădurea Șeremetului (azi Casian), care vorbeau de «Casieni», locuri care sînt socotite azi, de cei mai mulți învățați, drept patria lui Ioan Casian. Născut aici, pe la 360, a primit o educație aleasă, probabil într-unul din centrele de pe țărmul apusean al Pontului Euxin. Se pare că a intrat de tînar într-o mînăstire din regiune. Dornic să cunoască Locurile Sfinte, în jurul anului 380 a plecat cu sora sa și cu un prieten, Gherman, în Palestina, unde au stat vreo cinci ani la o mînăstire în apropiere de Betleem. Au petrecut apoi mai mulți ani în marile așezări ascetice din Egipt, cunoscînd pe marii părinți duhovnicești de acolo. Către anul 400 au venit la Constantinopol, unde Casian a fost

hirotonit diacon de către Sfântul Ioan Gură de Aur, rămânând în preajma acestuia pînă la al doilea exil al său (404). A plecat apoi la Roma, ca să apere cauza Sfântului Ioan Gură de Aur, prezentînd papii Inocențiu I rugămintea clerului și credincioșilor din Constantinopol de a veni în ajutorul arhipăstorului lor, trimis a doua oară în exil. Mîhnit de tragedia marelui său dascăl, Ioan Casian a rămas la Roma, unde a fost hirotonit preot. De acolo, către anul 415, a plecat la Massilia (azi Marsilia), unde a întemeiat două mînăstiri, una de călugări și alta de călugărițe, cărora le-a dat primele reguli monahale din Apus, organizîndu-le după modelul celor răsăritene. A murit către anul 435, fiind venerat ca sfînt, încă de la început, în Marsilia. Biserica Ortodoxă îl prăznuiește la 29 februarie.

Ca teolog, a combătut nestorianismul, precum și învățătura Fericitului Augustin despre supremația harului și predestinație.

Opera sa teologică este formată din trei lucrări: *Despre așezămintele mînăstirești de obște (chinoviale) și despre remediile (vindecarea) celor opt păcate capitale*, în 12 cărți (primele patru sînt regulile monahale propriu-zise, iar ultimele învață pe monah cum să lupte împotriva a opt păcate principale); *Convorbiri cu părinții*, în 24 de cărți, capodopera sa, în care tratează despre menirea monahului și lupta sa pentru desăvîrșire, sub forma unor convorbiri (pateric); *Despre întruparea Domnului*, în 7 cărți, lucrare de combatere a nestorianismului.

Deci Sfântul Ioan Casian este unul din reprezentanții de seamă ai literaturii patristice de la începutul sec. V. El a făcut legătura dintre Apus și Răsărit, prin principiile vieții monahale — fiind un adevărat părinte al monahismului apusean —, dar și prin hristologia sa. El a introdus în Apus un gen literar nou, patericul, în care principiile de bază ale vieții monahale sînt înfățișate prin convorbiri sau discursuri rostite de părinții cu o înaltă viață duhovnicească.

Dionisie cel Mic sau Exiguul este prezentat de biograful și prietenul său Casiodor ca fiind «de neam scit, dar de maniere întru totul romane, foarte priceput în ambele limbi, cunoscător perfect al Sfintei Scripturi și al dogmaticii». Dionisie însuși, în prefața uneia din traducerile sale din Sfântul Ciril al Alexandriei în latinește, prezenta Sciția drept patria sa. Într-o altă prefață, la o traducere din același Sfînt Pă-

rinte, își arăta recunoștința față de un episcop cu numele Petru, pentru zelul cu care i-a dăruit «hrana duhovnicească» în timpul copilăriei. Probabil este vorba de un episcop din Scitia Mică. Născut în jurul anului 470, a intrat de tânăr într-o mănăstire din Constantinopol, de unde a fost chemat la Roma de papa Gelasiu. A trăit într-o mănăstire de acolo pînă către 545. A făcut multe traduceri din limba greacă în limba latină : *Epistola 17 a Sfîntului Ciril al Alexandriei împotriva lui Nestorie, cu cele 12 anatematisme, Despre crearea omului a Sfîntului Grigorie de Nysa* — cu unele observații critice —, *o colecție de canoane* ale sinoadelor ecumenice și locale, de o mare importanță pentru dreptul canonic al Bisericii Apusene, *Cartea despre Paști, Argumente pascale* etc. I se atribuie și culegerea unui remarcabil număr de texte din lucrările marilor Părinți bisericești de pînă la el. Dionisie este cel care a fixat cronologia erei creștine, luînd pentru prima dată ca punct de plecare, pentru numărarea anilor, Nașterea Mîntuitorului, care este «începutul nădejdiei noastre». Fixînd-o însă la anul 754 (după unii 753), în loc de 749 *ab Urbe condita*, a comis o eroare de patru sau cinci ani.

Dintre «călugării sciți» amintiți în controversele teologice de la începutul sec. VI, mai pot fi reținute numele lui : *Leonțiu*, rudă cu generalul Vitalian (unii îl identifică cu marele teolog Leonțiu din Bizanț, c. 485—543), *Ioan Maxențiu* (cu opt cărțicele — *libelli* — în care se ocupă cu felurite probleme hristologice și antropologice, *Petru diaconul* și alții. Despre cel din urmă se spune că ar fi tradus unele opere din părinții greci și ar fi redactat un florilegiu, spre a veni în ajutorul teologiei acestor monahi. În orice caz, monahii sciți reprezentau un curent teologic care a atras atenția la vremea sa.

C o n c l u z i i. *Din cele ce am înfățișat pînă aici, rezultă că Episcopia Tomisului, cea mai veche instituție bisericească superioară pe teritoriul patriei noastre, a îndeplinit un rol însemnat în trecutul Bisericii creștine. Ea este întîlnită în istorie în secolele IV—VI, într-o perioadă de mari dispute hristologice, care au dus și la convocarea primelor cinci sinoade ecumenice, la care ierarhii tomitani au adus o contribuție însemnată, luptînd pentru păstrarea unității Bisericii creștine și a dreptei credințe. În același timp, ei au ferit și pe credincioșii lor de învățăturile eretice, fiind în permanență pe linia adevăra-*

tei învățăături ortodoxe, încât doi din ei au fost trecuți în rîndul sfinților. Au avut legături cu figurile reprezentative ale Bisericii din vremea aceea, ca Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Ioan Gură de Aur și mai tîrziu cu papa Vigilius al Romei.

În același timp, trebuie remarcat și faptul că unii din ierarhii de la Tomis au fost cărturari de seamă, lăsînd opere scrise, ca Teotim Filozoful și Ioan, apreciate elogios de contemporanii lor.

În privința limbii în care s-a vestit aici cuvîntul Evangheliei, desigur că în cetățile de pe țărmul Mării Negre s-a folosit mai mult limba greacă, iar în restul provinciei mai mult limba latină, căci aici trăia o populație de mult romanizată (episcopul Ioan făcea tîlcuiri din grecește în latinește, iar despre Teotim I s-a scris că era «scit», deci daco-roman.)

Jurisdicția Episcopiei Tomisului desigur s-a întins nu numai asupra Sciției mici, adică asupra Dobrogei de azi, ci și peste teritorii de dincolo de Dunăre, adică în sudul Moldovei și în răsăritul Munteniei, după cum rezultă din actul martiric al Sfîntului Sava.

Ca o concluzie generală, putem spune că Episcopia Tomisului reprezintă un moment de seamă atît în istoria Bisericii noastre, cît și în istoria întregii Biserici creștine.

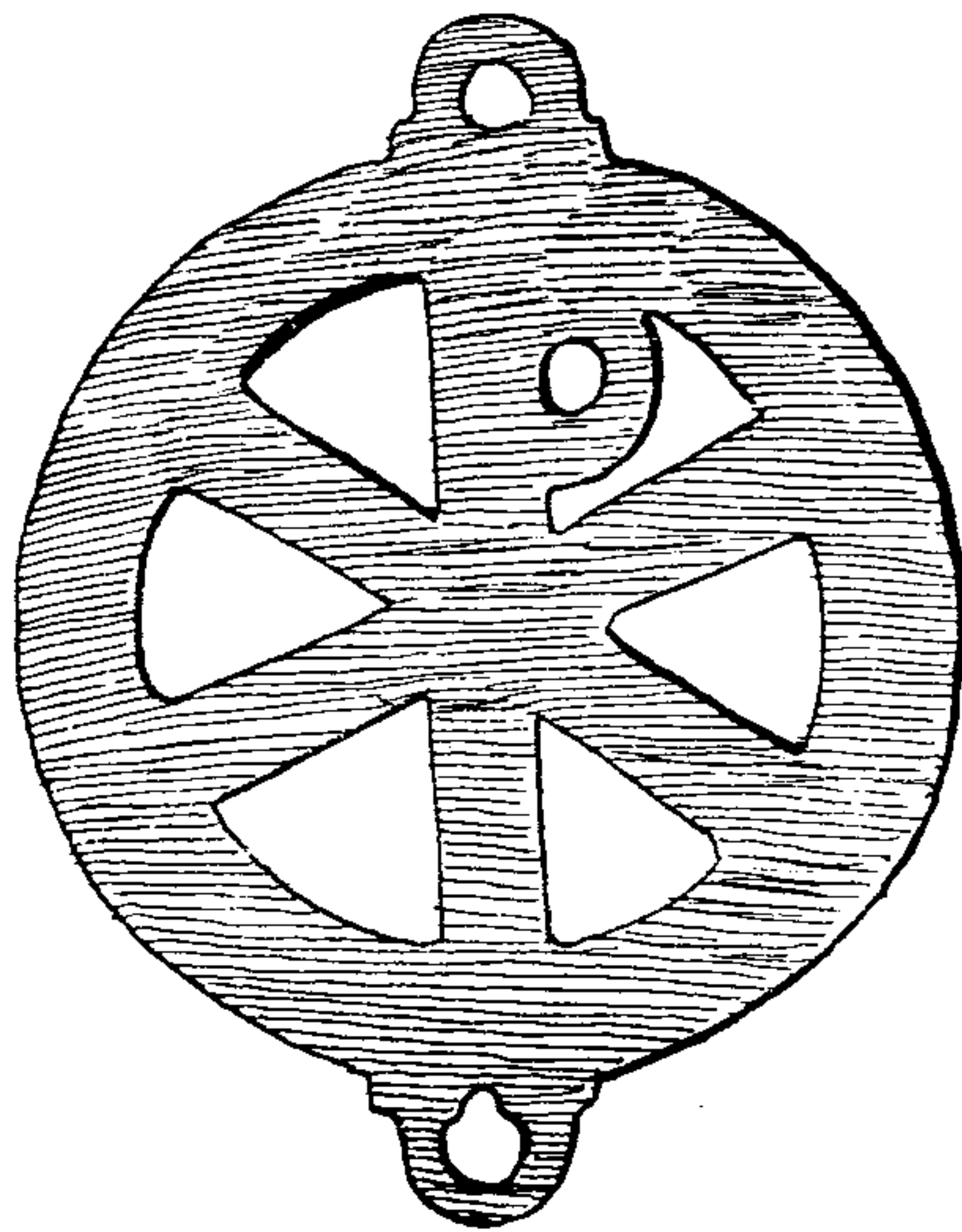
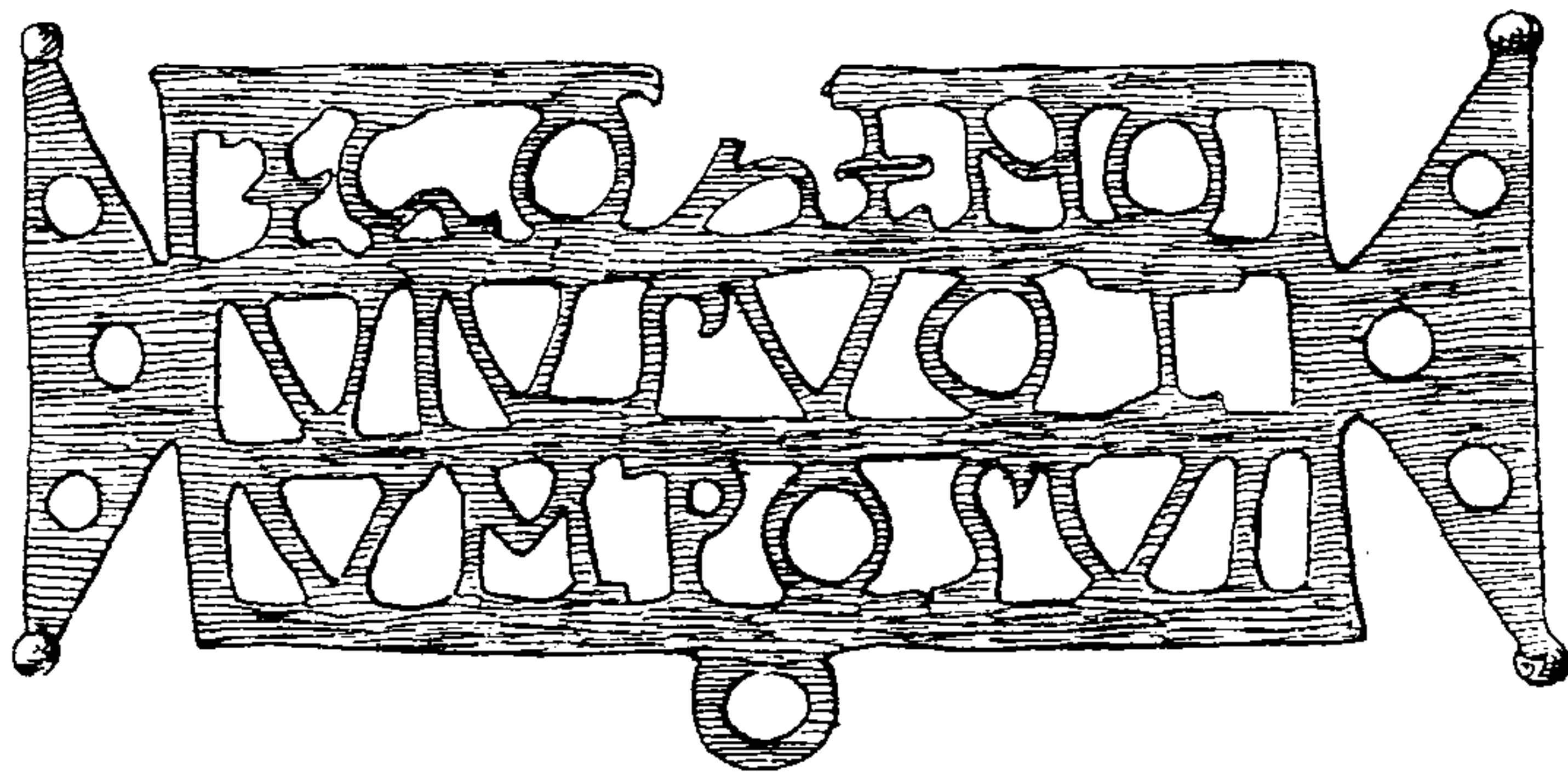
BIBLIOGRAFIE

Izvoare: *Fontes Historiae Daco-Romane (Izvoarele Istoriei României)*, III, București, 1970, XII + 768 p.

Episcopia Tomisului. CARL DE BOOR, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatum*, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XII, 1891, p. 519—534 și XIV. p. 573—599; RAYMUND NETZHAMMER, *Das altchristliche Tomi. Ein Kirchengeschichte Studie*, Salzburg, 1903 (trad. rom. *Creștinătatea în vechea Tomi*, Baia Mare, 1904, 49 p.); V. PÂRVAN, *Nuove considerazioni nel vescovato della Scizia Minore*, în «*Rediconti della Pontificia Academia Romana di Archeologia*», 2, 1924, p. 117—135; V. LAURENT, *La Scythie Mineure fut-elle représenté au Concile de Chalcedoine?* în «*Etudes byzantines*», t. III, 1945, p. 115—123 (trad. rom. *Asistat-a arhiepiscopul de Tomis la sinodul din Chalcedon?* în «*Revista Istorică*», an. XXXI, 1945, p. 19—27); IOAN G. COMAN, *Însemnări asupra lui Teotim de Tomis*, în G.B., an. XVI, nr. 1, 1957, p. 46—50; IOSIF E. NAGHIU, *Teotim, episcop de Tomis*, în «*Revista Istorică*», an. XXXI, 1945, p. 167—171; ILIE GEORGESCU, *Viața creștină în vechiul Tomis*, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 1—2, 1962, p. 15—32; RADU VULPE și ION BARNEA, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, 591 p. (îndeosebi p. 456—460); NICOLAE (CORNEANU), mitropolitul Banatului, *Prima mărturie documentară despre Episcopia Tomisului*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 9—10, 1969, p. 959—965; NICULAE ȘERBĂNESCU, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența Episcopiei*

Tomisului, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 9—10, 1969, p. 966—1026; EMILIAN POPESCU, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux V-e—VIII-e siècles de notre ère*, în «Dacia», N.S., XIII, 1969, p. 403—415; A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Organizarea Bisericii din Scythia Minor în secolul al VI-lea*, în G.B., an. XXIX, nr. 9—10, 1970, p. 971—977; A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Episcopul din Tomis a participat la Sinodul I ecumenic de la Niceea (325)*, în G.B., an. XXXIII, nr. 5—6, 1974, p. 437—447.

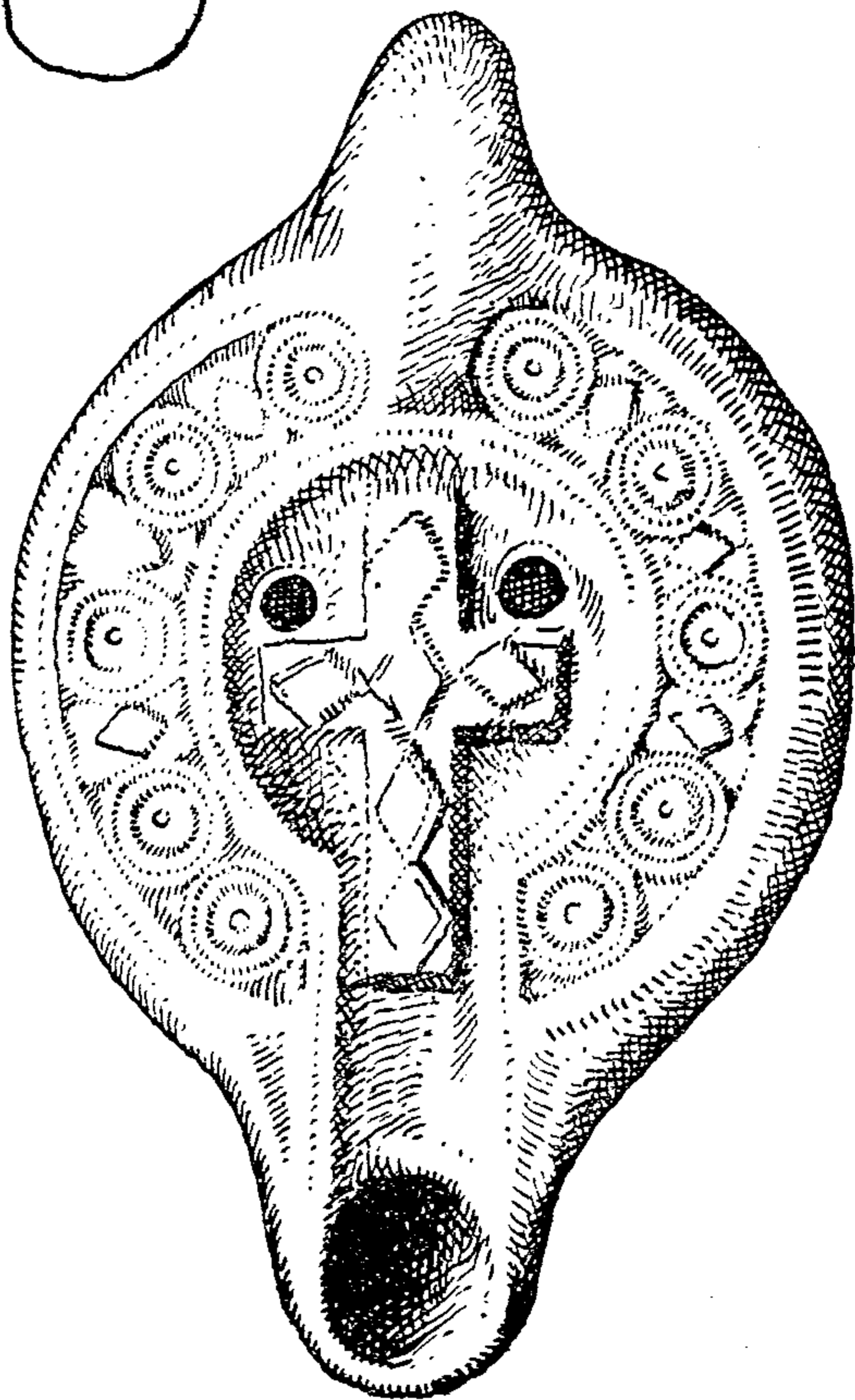
Teologi din Scythia Minor: VASILE SIBIESCU, *Călugării sciți*, Sibiu, 1936, 24 p. (extras din «Revista Teologică», Sibiu, an. XXVI, nr. 5—6, 1936, p. 182—205); IOAN PULPEA (RĂMUREANU), *Episcopul Valentinian de Tomis. Corespondența lui cu papa Vigilius în chestiunea «celor trei capitale»*, în B.O.R., an. LXV, nr. 1—3, 1947, p. 200—212; HENRI I. MARROU, *La patrie de Jean Cassien*, în «Orientalia Christiana Periodica», Roma, XIII, nr. 3—4, 1947, p. 588—596; JEAN CLAUDE GUY, *Jean Cassien. Vie et doctrine spirituelle*, Paris, 1961; AL. CONSTANTINESCU, *Sfântul Ioan Casian scitul, nu romanul*, în G.B., an. XXIII, nr. 7—8, 1964, p. 698—705; CHADWICK OWEN, *John Cassian*, Cambridge, 1968, 171 p.; IOAN G. COMAN, *Contribuția scriitorilor patristici din Scythia Minor — Dobrogea la patrimoniul ecumenismului creștin în secolele al IV—lea și al VI-lea*, în «Ortodoxia», an. XX, nr. 1, 1968, p. 3—25 (și versiunea franceză: *Le patrimoine de l'œcuménisme chrétien du IV-e au VI-e siècles en Scythie Mineure (Dobroudja)*, în «Contacts», revue française de l'Orthodoxie, Paris, XXII-e année, no. 69, 1970, p. 61—85); MIRCEA NIȘCOVEANU, *Contribuția Sfântului Ioan Casian la cunoașterea monahismului din secolele IV—V în lumina ecumenismului creștin*, în G.B., an. XXXI, nr. 5—6, 1972, p. 549—562; IOAN G. COMAN, «Sciții» Ioan Casian și Dionisie cel Mic și legăturile lor cu lumea mediteraneană, în S.T., an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 189—203; IOAN G. COMAN, *Operele literare ale Sfântului Ioan Casian*, în M.B., an. XXV, nr. 10—12, 1975, p. 552—569; IOAN RĂMUREANU, *Sfântul Teotim episcop de Tomis*, în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976, p. 81—83; IOAN G. COMAN, *Spiritualitatea patristică în Scythia Minor. Ortodoxia credinței*, în «Ortodoxia», an. XXIX, nr. 2, 1977, p. 153; IOAN G. COMAN, *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1977, p. 63—83; IOAN G. COMAN, *Teologi și teologie în Scythia Minor în secolele IV—VI*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 7—8, 1978, p. 784—796; IOAN G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979, 376 p.

Tăblița votivă de la Biertan – j. Sibiu (sec. IV), cu inscripția Ego Zenovius votum posui. Jos, un disc cu monogramul lui Hristos în interior, format din literele grecești Hr(istos). A fost în Muzeul Brukenthal din Sibiu, azi în Muzeul de Istorie al R.S.R. din București.

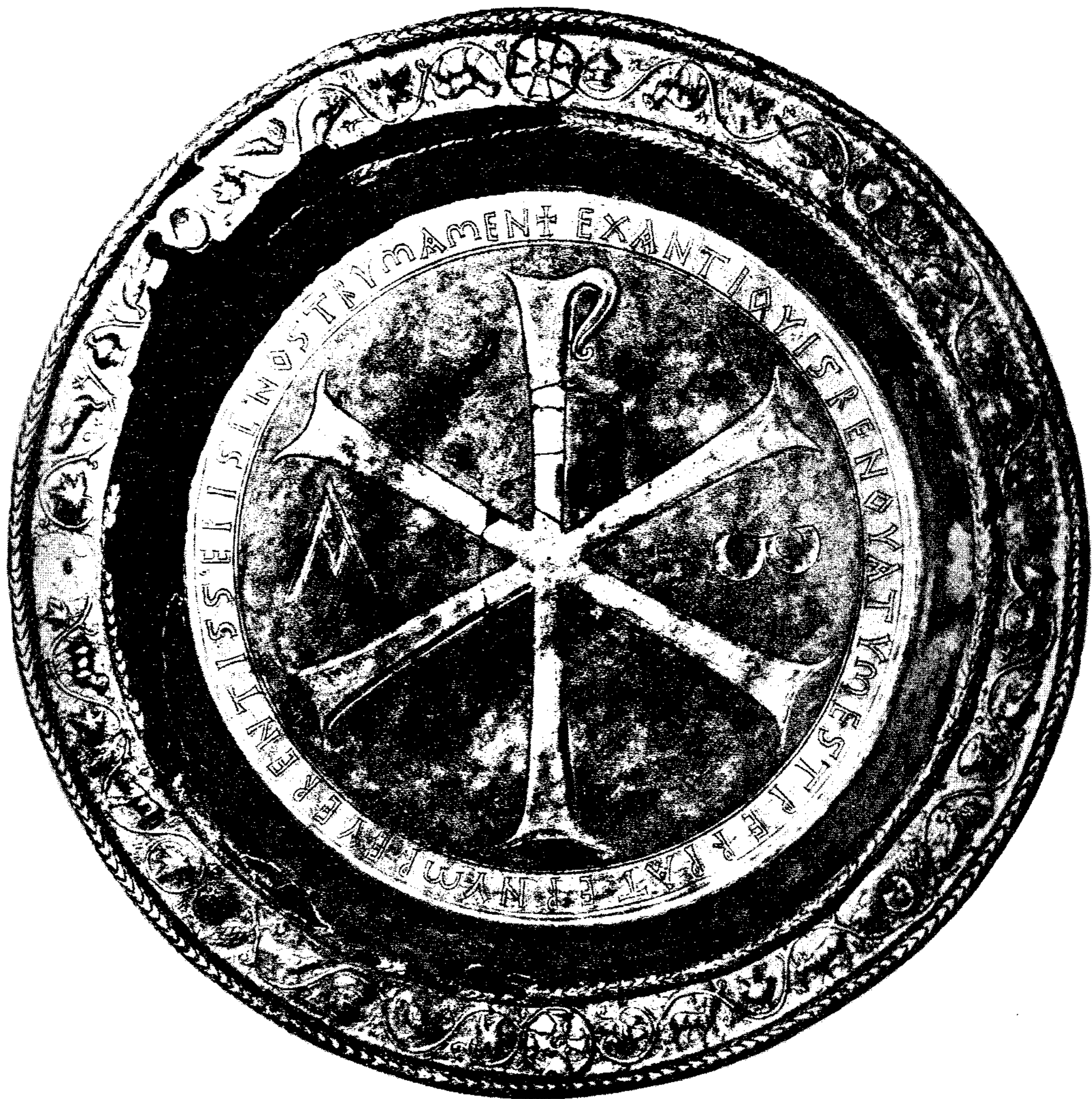
Gema de la Potaișa — Turda (mărită), cu mai multe scene: Păstorul cel bun cu un miel pe umăr, un copac cu o pasăre, simbolul Duhului Sfânt, Iona aruncat în mare și literele grecești IXΘΥΣ = pește. Azi dispărută.

Opaiț de lut, cu semnul crucii, descoperit în Transilvania.

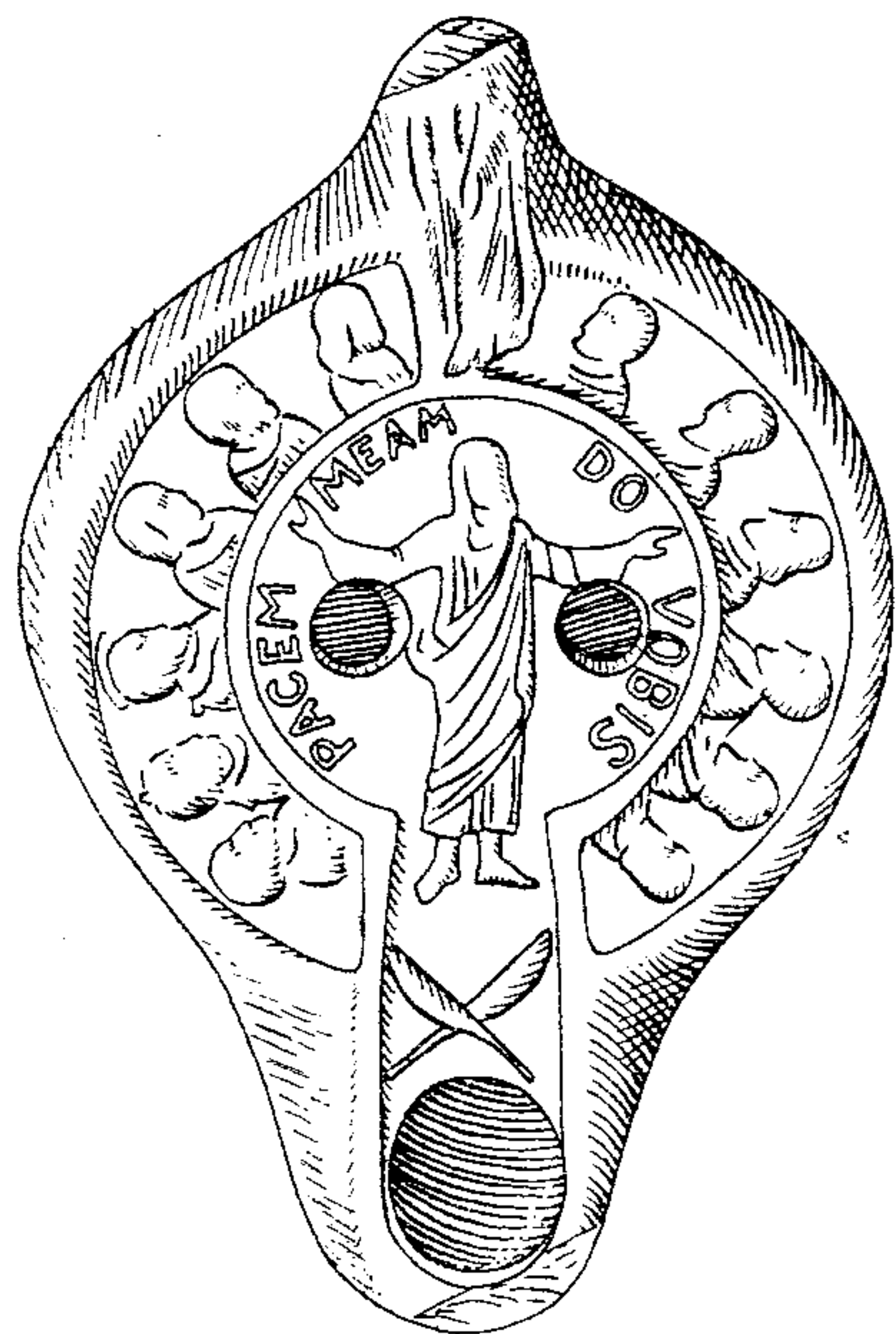

Inscripție funerară creștină din Tomis (sec. V—VI), cu inscripția grecească: Aici odihnește Heraclide, citeț al sfintei Biserici universale.

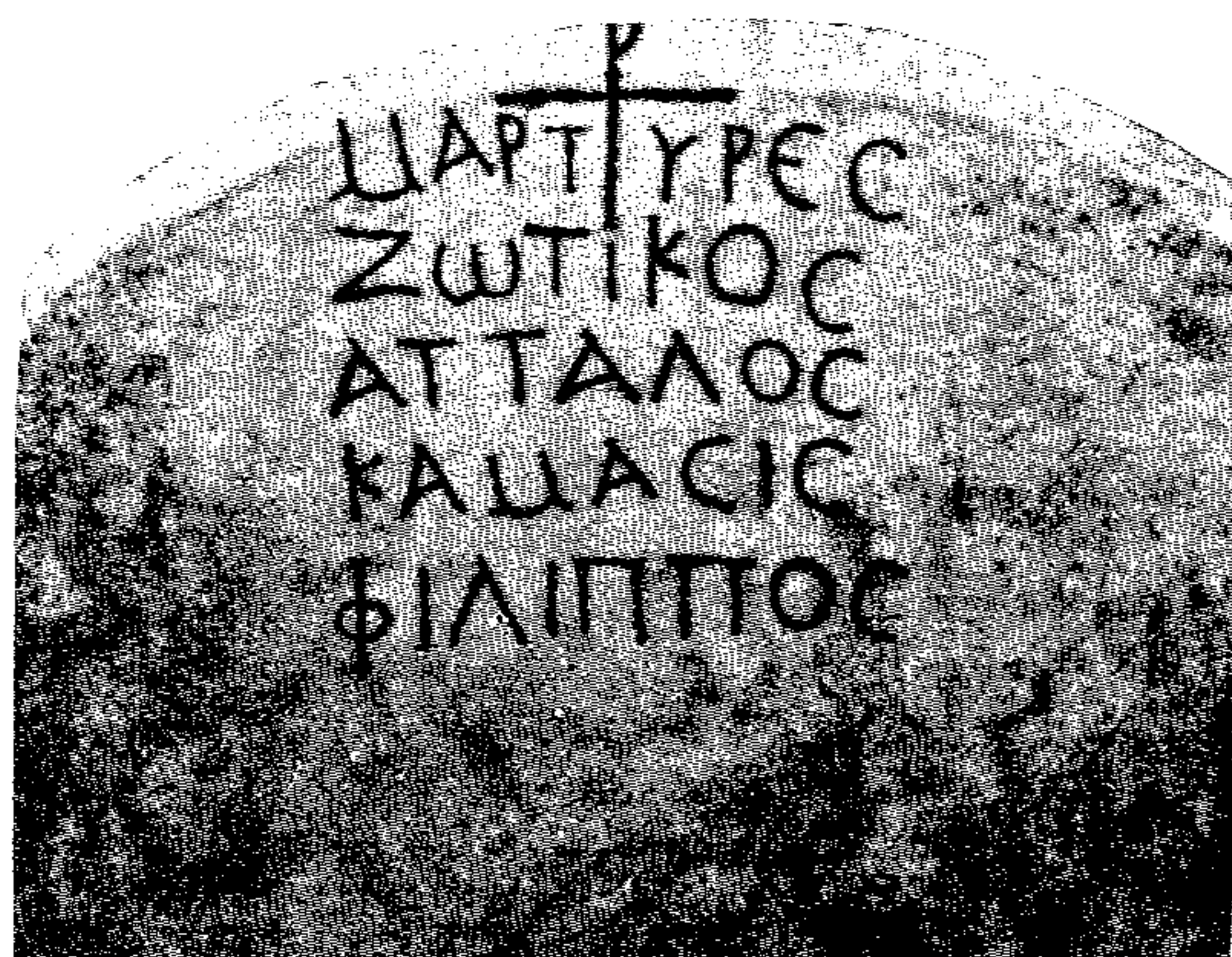
Discul de argint aurit al episcopului Paternus al Tomisului, refăcut înainte de anul 518, cu monogramul lui Hristos, literele grecești A și Ω , precum și cu o inscripție în jur, în limba latină: Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentissimum) episc (opum) nostrum. Amen.

Opaiț de pământ descoperit la Tomis (sec. IV), avînd în centru chipul lui Hristos, cu inscripția: Pacem meam do vobis, iar de jur împrejur busturile celor 12 apostoli.

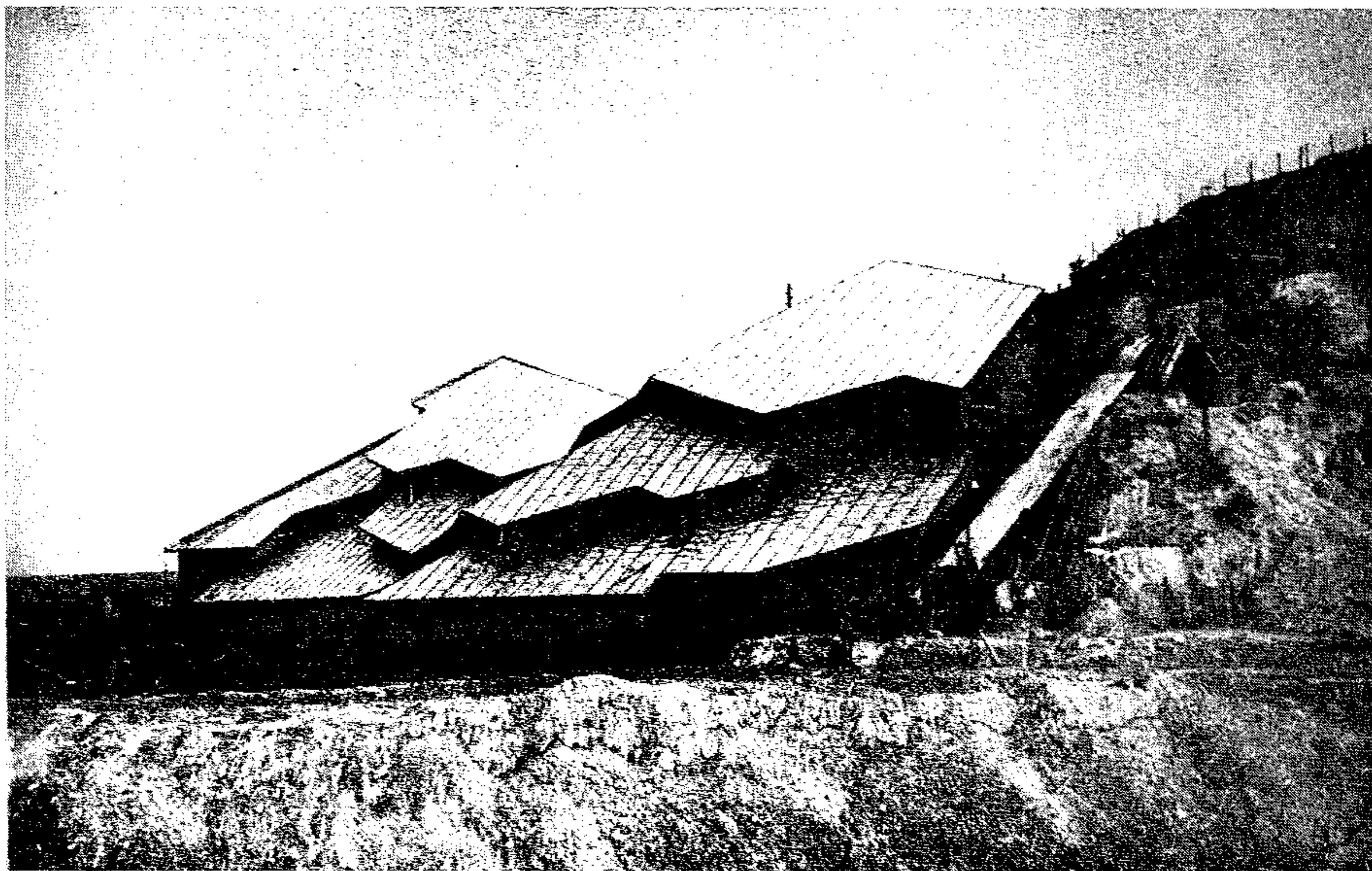

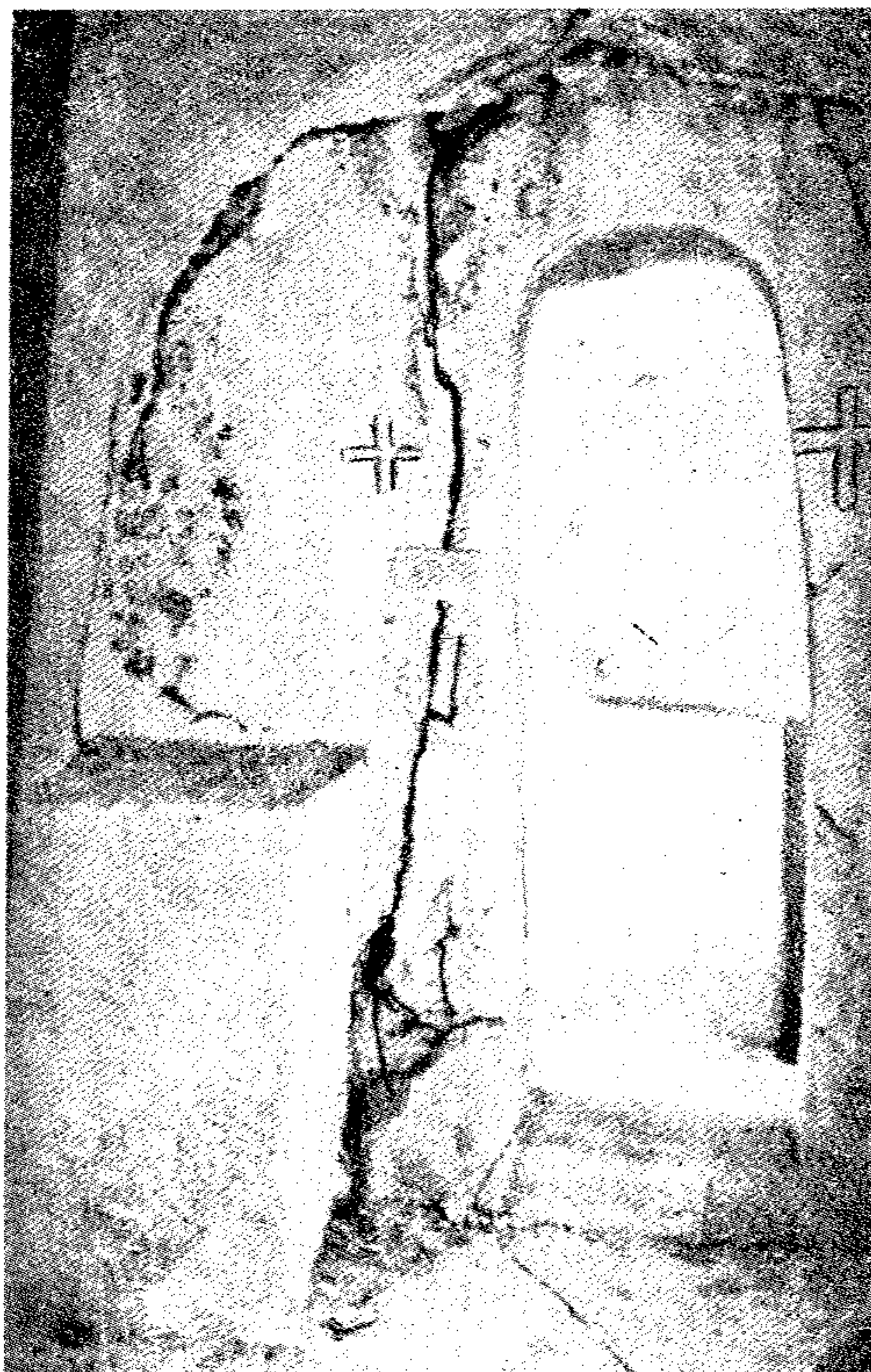
Inscripție funerară creștină din Tomis (sec. IV–VI).

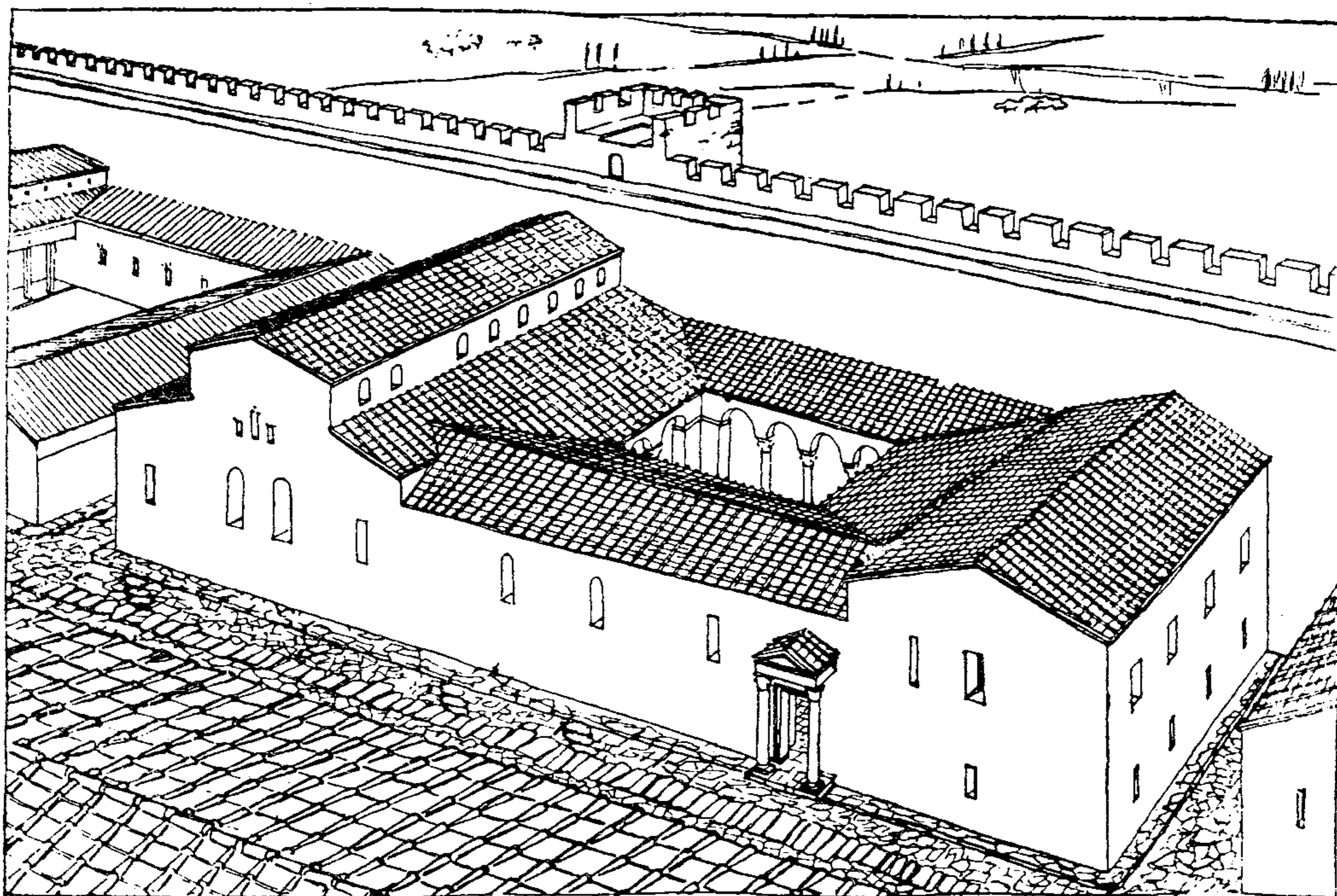
Inscripțiile descoperite în bazilica cu martyrion de la Niculițel (sec. IV–V), care consemnează numele celor patru martiri: Zotikos, Attalos, Kamasis și Filippos.

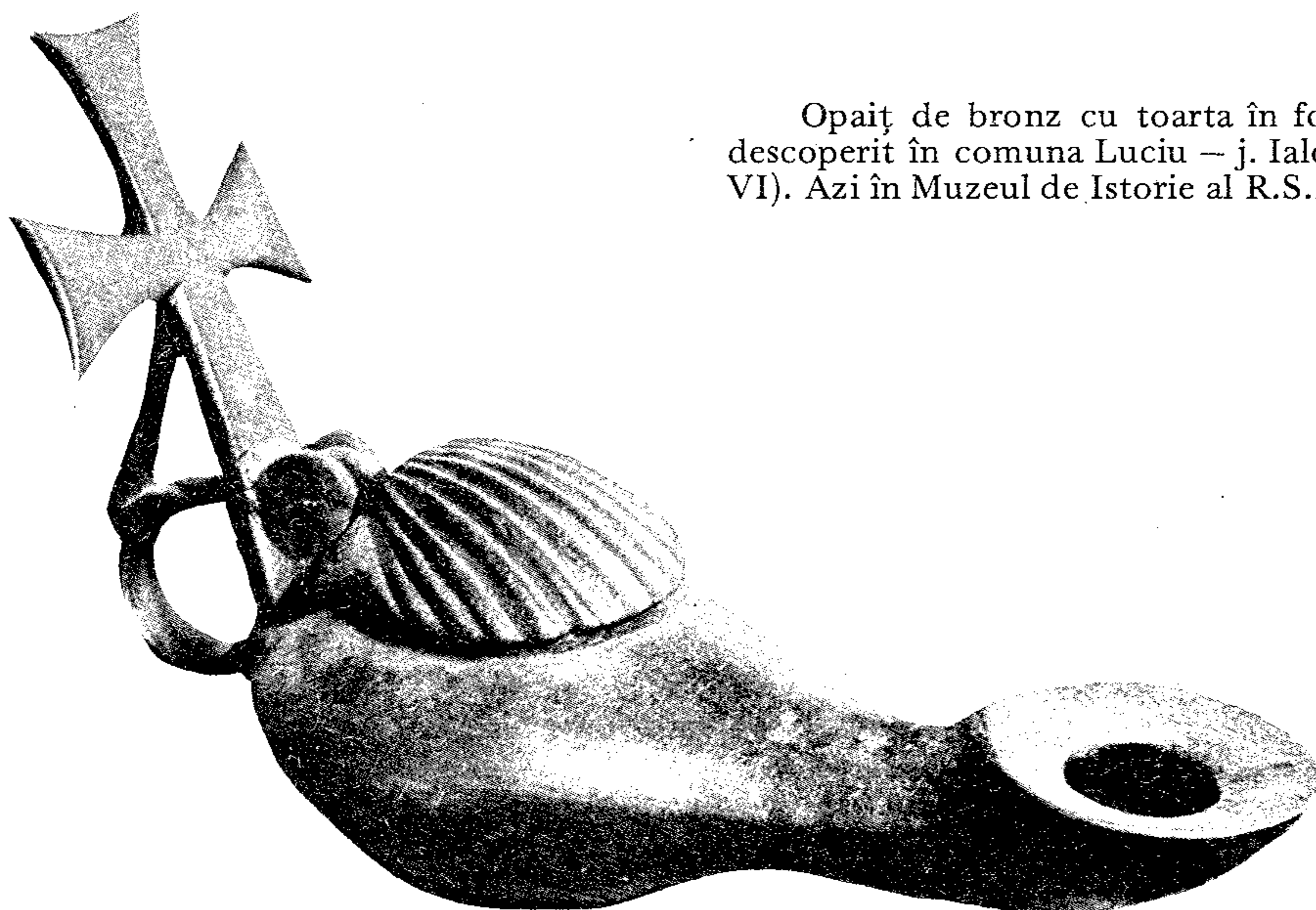
Vedere generală exterioară a construcțiilor care protejează bisericuțele din masivul calcaros de la Basarabi (Murfatlar) — j. Constanța.

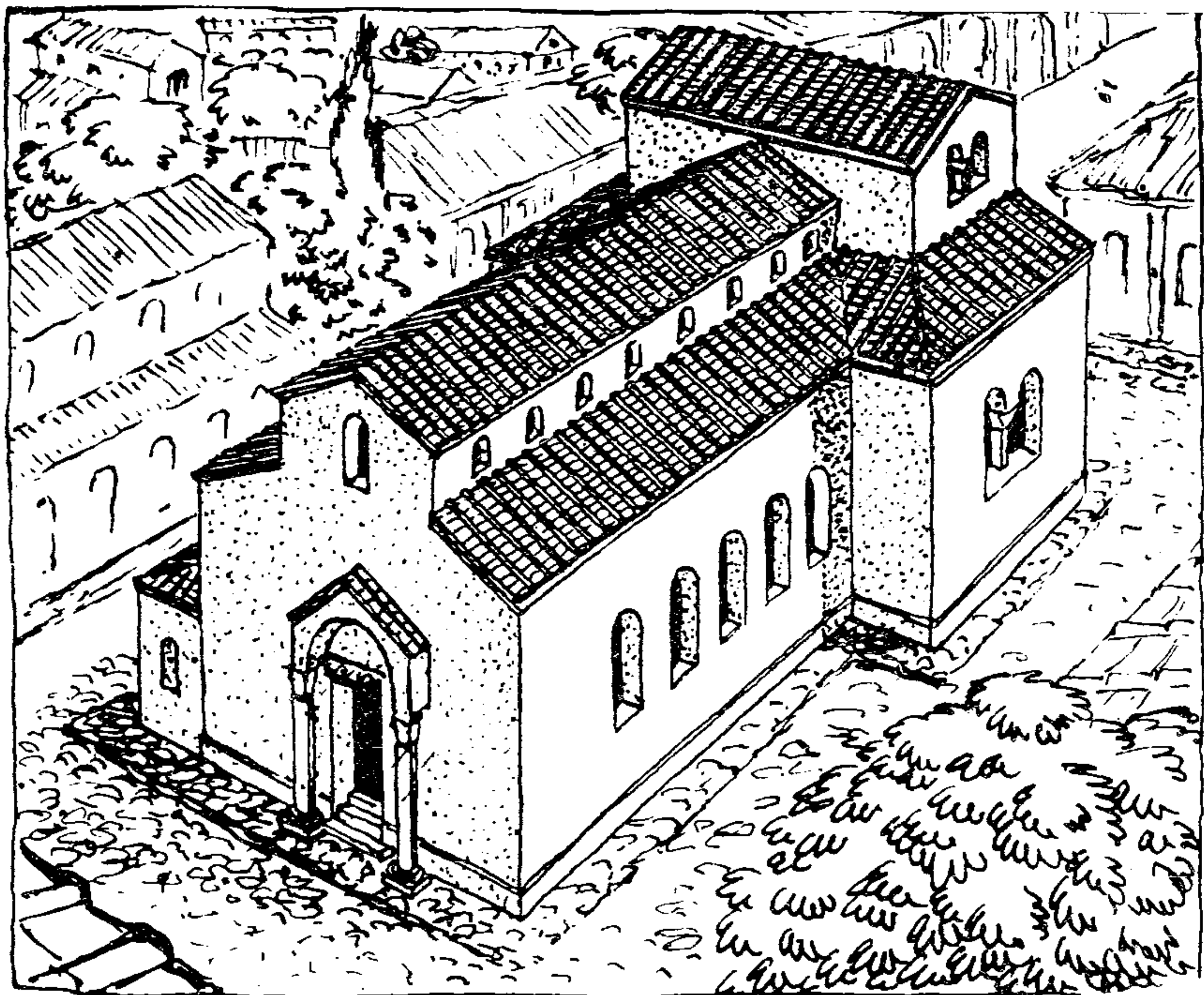
Intrarea în altarul bisericuței B1 de la Basarabi cu diferite cruci săpate în masivul de cretă.

Bazilica cu atrium lateral din Callatis (sec. IV–VI). Reconstituire.

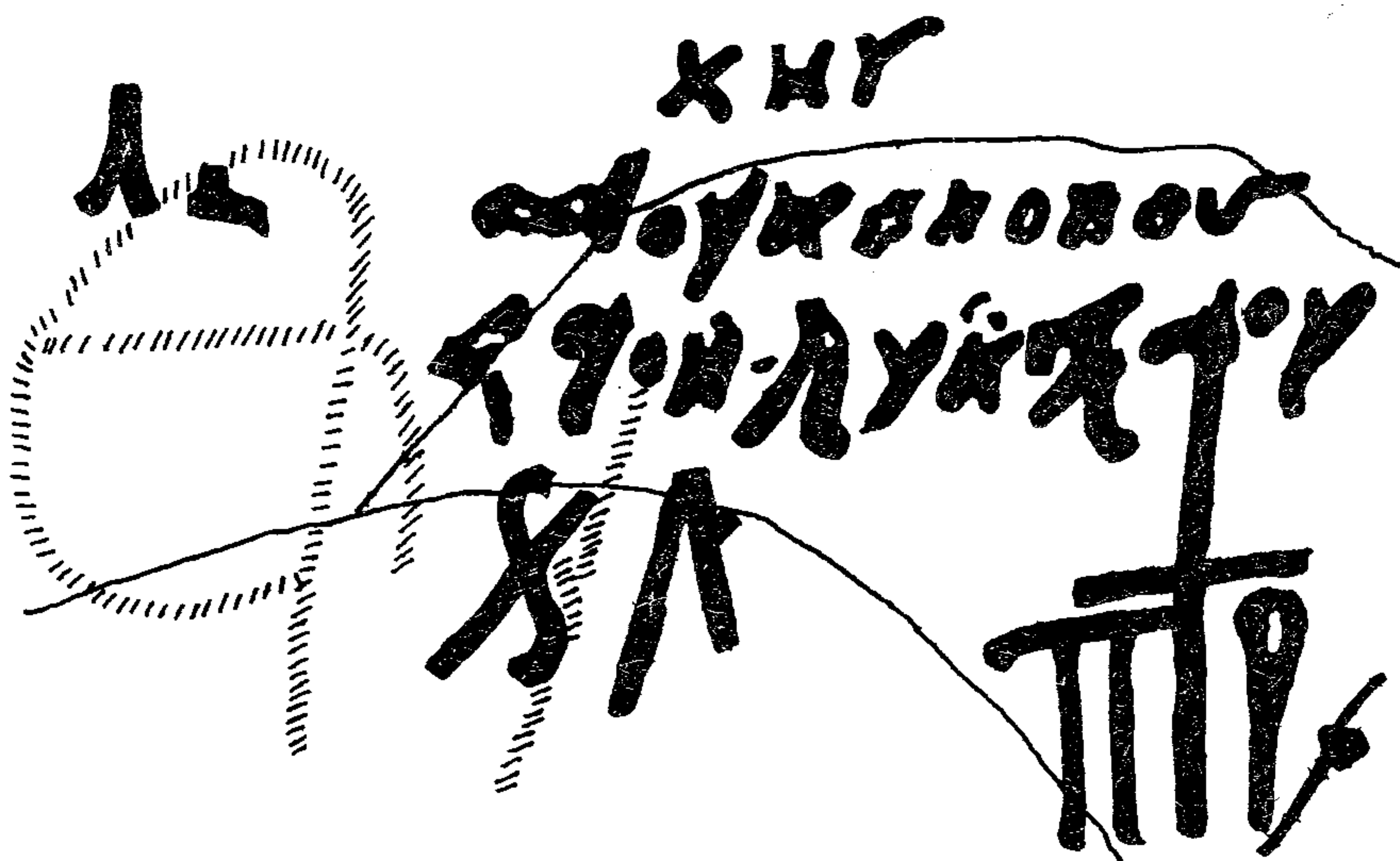

Opaiț de bronz cu toarta în formă de cruce, descoperit în comuna Luciu – j. Ialomița (sec. V–VI). Azi în Muzeul de Istorie al R.S.R.

Bazilica cu transept din Tropaeum Traiani (sec. IV–VI). Reconstituire.

Inscripția descoperită în bazilica de la Sucidava (Celei), cu numele preotului Lukonokos fiul lui Lykatios (sec. V–VI).

Handwritten runic script, likely Old Church Slavonic, arranged in a curved line at the top of the page.

Handwritten runic script consisting of three characters.

Handwritten runic script consisting of a sequence of characters, including a prominent 'b' and 'r'.

Handwritten runic script consisting of a sequence of characters.

Handwritten runic script, including a small 'D' and a sequence of characters.

Handwritten runic script, including a large 'X' and a sequence of characters.

Handwritten runic script, including a large 'N' and a sequence of characters.

Handwritten runic script, including a large 'N' and a sequence of characters.

Inscripții incizate pe pereții bisericuțelor de la Basarabi.

IX

MONUMENTE DE ARTĂ BISERICEASCĂ ÎN SCYTHIA MINOR (DOBROGEA) ÎN SECOLELE IV—VI

Am prezentat în alt loc câteva știri despre viața creștină din fosta provincie Scythia Minor și mai ales cele despre Episcopia existentă în secolele IV—VI la Tomis, străvechea cetate de pe malul vestic al Pontului Euxin. Viața creștină din Scythia Minor de altădată o putem reconstitui din actele martirice ale celor ce au pătimit aici pentru Hristos în primii ani ai secolului IV, în cursul sîngeroaselor prigoane dezlănțuite de împărații Dioclețian și apoi de Liciniu și, mai târziu, de Iulian Apos-tatul. Dar ea poate fi reconstituită și din numeroasele urme arheologice cu caracter creștin, scoase la iveală încă de la sfîrșitul secolului trecut în diferite părți ale Dobrogei. Campaniile de săpături din Dobrogea au fost conduse de cunoscuții arheologi Grigorie Tocilescu (1850—1909), Vasile Pârvan (1882—1927), D. M. Teodorescu, iar în vremea noastră de către cercetători de la Institutul de Arheologie din București și Muzeul arheologic din Constanța. Vestigiile arheologice paleocreștine din Dobrogea pot fi împărțite în trei grupe: inscripții funerare, obiecte de cult și bazilici.

1. **Inscripții.** Se cunosc, pînă în prezent, peste 70 de inscripții creștine din secolele IV—VI, mai ales pe monumente funerare. Mai mult de jumătate provin de la *Tomis*, metropola provinciei, iar restul de la *Histria* (Istria), *Callatis* (Mangalia), *Axiopolis* (Hinog, lângă Cernavodă), *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), *Ulmetum* (Pantelimon, jud. Constanța), *Dinogetia* (*Garvăn*, în dreptul orașului *Galați*), *Salsovia* (pe brațul Sfîntul Gheorghe) și din alte părți.

Aproximativ un sfert din ele sînt în limba latină, restul în limba greacă vorbită mai ales de populația din centrele urbane de pe țărmul Mării Negre. Din cele circa 80 de nume întîlnite, peste 30 sînt grecești, tot pe-atîtea latinești, vreo 5 sînt biblice, unul este gotic (*Gibostes*),

două hunice (Atala și tatăl său Tzeiuk) etc. Creștinii menționați în inscripții aparțin tuturor straturilor sociale : slujitori ai Bisericii, magistrați, funcționari, negustori, ofițeri, soldați etc. Inscripțiile sînt însoțite de semnul crucii, de monograma lui Hristos (IX sau XP sau A Ω), precum și de unele reprezentări simbolice caracteristice artei paleocreștine : peștele, porumbelul, păunul, vița de vie, frunza de palmier și altele.

Textul inscripțiilor — aproape toate funerare — este popular și ortodox. În ele se cere mila lui Dumnezeu pentru cei morți, se exprimă nădejdea în înviere și bucuria pentru fericirea vieții veșnice, se elogiază martirii, se fac rugăciuni pentru odihna celor adormiți sau se cere ajutorul lui Dumnezeu pentru cetatea refăcută. Iată cîteva din aceste inscripții : «Domnul este luminarea mea și Mîntuitorul meu, de cine mă voi teme ?» (grecește, Tomis) ; «Pe cei săraci ai lui îi voi sătura de pîine. Pe preoții lui îi voi îmbrăca cu mîntuire» (grecește, Tomis și Histria) ; «Pacea mea dau vouă» (latinește) ; «Pentru Theodule, soția mea, care a fost fiica preotului Patricius» (latinește, Tomis) ; «Harul lui Dumnezeu. Fiți sănătoși trecătorilor. Aici zace... de 51 ani. Odihnește-o Dumnezeule cu dreptii» (grecește, Tomis) ; «Aici odihnește Heraclide, citeț (anagnost) al sfintei și soborniceștii Biserici» (grecește, Tomis) ; «Simplicius, fiul lui Casian, de neam sirian și ca pregătire jurist și soția acestuia Melitis, fiica lui Aedesius, avînd strămoși nobili, după ce au trăit mulți ani și au cunoscut o bătrînețe cinstită, acum am ajuns printre cei drepi, în nădejdea învierii și a fericirii vieții veșnice» (grecește, Callatis) ; o inscripție așezată pe zidurile refăcute ale orașului Tomis avea cuprinsul : «Doamne Dumnezeule ajută cetății refăcute. Amin» (grecește) ; altele cuprind texte mai scurte : «Maria naște pe Hristos», «Lumină-viață», «Emanuel, cu noi este Dumnezeu», «Ai milă Doamne», «Doamne ajută» etc. La Tropaeum Traiani s-a descoperit singura inscripție greco-latină din epigrafia creștină, avînd textul : «crucea morții și a învierii». O inscripție votivă descoperită la Axiopolis (Hinog-Cernavodă) în 1947, pomenea trei martiri care au pătimit aici, cunoscuți și din textele Martiriologiilor : Chiril, Chindeas și Tasius (Dasios).

Pot fi amintite apoi o seamă de alte pietre cu inscripții creștine. De pildă pe un bloc de calcar, descoperit la Constanța (sec. IV—V), se află o inscripție grecească închinată «fericitului Timotei», probabil fostul episcop de Tomis, de un oarecare Dinias, de curînd botezat sub numele de Emanuel. Pe o placă de piatră, descoperită la Ulmetum (azi Pantelimon), se găsește o cruce cu monograma (X + P), flancată

de literele A și Ω (sec. VI). Toate inscripțiile datează între sfârșitul secolului III și secolul VI inclusiv.

O inscripție din Bizone (Cavarna, în Bulgaria) amintea pe «Stefanus diaconus», alta de un citeț din Tomis; una, tot din Tomis, ne face cunoscut titlul de ὁ πραγματευτής = iconom, administrator «al Bisericii Sfântul Ioan din Tomis»; una din Callatis menționa numele episcopului Ștefan. Este vrednic de subliniat faptul că nici o inscripție nu confirmă existența vreunei erezii în Scythia Minor.

2. **Obiecte paleocreștine.** a) Între acestea, pe primul loc trebuie menționată *gema* (cornalină) descoperită în a doua jumătate a secolului trecut la Constanța, aflată acum în British Museum din Londra. După părerea unor specialiști, datează din secolul IV, chiar V, deși unii au încercat s-o dateze, fără șanse de izbândă, din secolul II. Pe ea este gravat Mântuitorul gol, în mărime supraomenească, avînd de fiecare parte cîte șase apostoli. Deasupra sa e cunoscutul cuvînt ΙΧΘΥΣ = pește, inițialele cuvintelor Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ = Iisus Hristos Fiul lui Dumnezeu Mântuitorul.

b) Un alt obiect de valoare este *discul* refăcut de episcopul Paternus al Tomisului, înainte de anul 518. Este din argint aurit, de dimensiuni mari, avînd diametrul de 61 cm și greutatea de 6,22 kg. Pe margini se află o friză împodobită cu o coardă de viță de vie ondulată, cu frunze, struguri, figuri de animale, păsări, vase etc., toate în relief și patru medalioane circulare, în care se află cîte o cruce. Friza e încadrată de două ghirlande cu foi de laur. În adîncitura discului, de jur împrejur, se află inscripția: «ex antiquis renovatum est per Paternum, reventis(simum) episc(opum) nostrum. Amen» (= a fost reînnoit din (cele) vechi prin Paternus, prea cinstitul nostru episcop. Amin). În centru se află monograma lui Hristos (chrisma, X + P), ocupînd toată adîncitura discului, încadrată de literele A și Ω. Pe dosul talerului sînt imprimare patru sigilii de control, unul din ele purtînd chipul și numele împăratului bizantin Anastasiu I (491—518), de unde deducem că a fost refăcut ceva mai înainte de 518. Prin secolul VII, discul a fost dus de avari (sau de bulgari, cum se crede mai nou) și îngropat într-o ladă care cuprindea vreo 400 de obiecte de aur, între care și patru vase liturgice, în greutate de 50 kg, la Malaia Perescepina lângă Poltava (R.S.S. Ucraineană), unde a fost descoperit de niște ciobani în 1912. Astăzi se păstrează în Muzeul Ermitaj din Leningrad.

c) Putem aminti apoi *trei ulcioare cu chipul Sfîntului Mina*, descoperite la Constanța. Acestea provin din marele centru de pelerinaj de

la Karm Abu Mina, la 25 km vest de Alexandria Egiptului, unde era mormîntul sfîntului și unde erau purtate de pelerini, pline cu apă tămăduitoare, luată din izvorul existent sub biserica în care se afla mormîntul. Aceste ulcioare constituie o dovadă asupra legăturilor dintre capitala provinciei Scythia Minor și Egipt în secolele V—VI, cînd au atins culmea înfloririi atît viața creștină din Tomis, cît și producția ulcioarelor din renumitul loc de pelerinaj de la Karm Abu Mina.

d) La Constanța s-au descoperit, mai de mult, cîteva *plumburi comerciale* (acestea serveau la sigilarea baloturilor spre a garanta autenticitatea provenienței mărfurilor, dar și spre a certifica perceperea taxelor vamale). Unele din ele aveau imprimate monograma lui Hristos sau alte simboluri creștine. Nu de mult s-au descoperit vreo 50 de astfel de plumburi în satul *Izvoarele* (fost Pîrjoaia), în colțul de sud-vest al Dobrogei, pe malul drept al Dunării. Dintre acestea, trei prezintă interes pentru noi. Primul are ca reprezentare un animal, probabil un miel, deasupra căruia se află monograma creștină (X + P); al doilea este prevăzut cu o cruce, avînd, probabil, la capetele brațelor ei cîte un pește; al treilea mai păstrează jumătate din formula $\kappa\omicron\rho\iota\varsigma\ \beta\omicron\rho\acute{\eta}\theta\epsilon\iota$ (= Doamne ajută). Toate trei datează din a doua jumătate a secolului IV.

e) *Opaite creștine* au fost descoperite în diferite părți ale Dobrogei. Unul din ele — păstrat în Muzeul V. Pârvan din Bîrlad — a fost descoperit în 1906 la *Constanța*, datînd din secolele IV—V. Pe disc, în centru, e chipul lui Hristos, binecuvîntînd cu ambele mîini. De o parte și de alta a sa, sînt două orificii pentru turnat ulei, iar cîtred marginea interioară a chenarului, o inscripție latină: «pacem meam do vobis». Pe chenarul discului se află busturile celor 12 apostoli, despărțiți în două grupe de o siluetă feminină, în picioare, deasupra capului lui Hristos, care abia se distinge, desigur Sfînta Fecioară Maria.

Numeroase alte opaite cu caracter creștin au fost descoperite și în alte părți ale Dobrogei. De pildă, la *Izvoarele* (fost Pîrjoaia) și *Istria* (ambele în jud. Constanța) s-au descoperit felurite cruciulițe de bronz, aur și argint, din sec. V—VI, iar la *Luciu* (jud. Ialomița), nu departe de malul stîng al Dunării, un frumos opaie din bronz, cu o cruce masivă în partea superioară, la *Barboși* (azi înglobat în orașul Galați) o cruce pandantivă cu sîdef (sec. III), o amforă cu monograma creștină și alte obiecte (sec. III—IV). În mare parte se păstrează azi în Muzeul de arheologie din Constanța.

3. Bazilici paleocreștine. În vechile centre grecești și romane din Scythia Minor, în care s-au efectuat săpături arheologice, s-au descoperit, pînă acum, aproximativ 30 de bazilici paleocreștine. Le vom cerceta pe rînd, pe cele mai reprezentative, după localitățile în care au fost găsite.

La *Tomis*, deși cercetările arheologice sînt destul de anevoioase, datorită faptului că orașul nou este suprapus peste cel vechi, totuși s-au descoperit pînă acum patru bazilici. Una dintre ele este cea mai mare bazilică din Dobrogea — probabil catedrala episcopală — descoperită în 1961 pe locul vechii gări a orașului. Avea lungimea de 48,10 m, lățimea de 23,45 m. Era compusă din altar, naos cu trei nave și narthex (pronaos). Sub altar se afla o mare criptă cruciformă. Se consideră a fi din secolele V—VI, înlocuind, desigur, pe una mai veche. Tot atunci s-a descoperit o altă bazilică, în apropierea primei, de dimensiuni mai reduse, construită în sec. V—VI. Alte două bazilici se înălțau în sectorul dinspre portul cetății Tomis. Din una nu s-a putut descoperi decît cripta dreptunghiulară, avînd urme de pictură pe pereți.

La *Tropaeum Traiani* (azi Adamclisi), cetate întemeiată de Traian, refăcută de Constantin cel Mare și Liciniu, s-au descoperit pînă în prezent cinci bazilici din sec. V—VI, dintre care patru pe strada principală sau în imediata ei apropiere, iar a cincea, o bazilică de cimitir. Una din ele era bazilica de marmură, numită așa după materialul întrebuintat la reconstituirea ei, în timpul împăratului Justinian (527—565). Săpăturile care au scos-o la iveală în 1906 au constatat patru faze de construcție: prima, pe la 350, sub Constanțiu, a doua, la începutul secolului V, a treia sub Justinian, cînd a fost refăcută ca biserică episcopală, construindu-se alături de ea un baptisteriu, și a patra, la sfîrșitul sec. VI, înainte de invazia avarilor (lucrările nici n-au fost terminate). Lungimea bazilicii (fără atrium) era de 25,50 m. Aceasta este singura *bazilică elenistică cu atrium*, descoperită pînă în prezent în Dobrogea. Atrium-ul este înconjurat de trei portice, pe laturile de nord, vest și sud*). În mijlocul atriumului se afla o fîntînă (phiale). Acest tip de atrium este o caracteristică a bazilicilor din sec. V—VI din Grecia, de pe țărmul apusean al Asiei Mici și din Constantinopol. Din atrium se intra în narthex (creație grecească din sec. V—VI și caracteristică a bisericilor paleocreștine din Grecia și Constantinopol) prin două uși laterale (corespunzătoare porticelor de nord și de sud ale atriumului). Intrarea principală

* Atrium = spațiu deschis, înconjurat adesea de coloane, la intrarea unei bazilici; portic = galerie deschisă, susținută de o colonadă, care se întinde de-a lungul unei clădiri, în jurul unei grădini sau piețe.

în bazilică se găsea pe latura îngustă de sud a narthexului, unde exista un mic portal (propylon). Din narthex se intra — prin trei deschideri — în naos, de dimensiuni mai mari, împărțit în trei nave, cea din mijloc avînd lungimea de 8 m, iar cele laterale de cîte 4 m. În partea de răsărit a navei centrale se păstrează baza balustradei (cancelli), care separa naosul de presbyterium. Acesta cuprindea absida și o parte din naos. În mijlocul lui se înălța altarul propriu-zis (prestolul), adăpostit sub un baldachin (ciborium). Trei încăperi s-au adăugat mai tîrziu în partea de răsărit a bazilicii.

La 3 m sud de atrium se afla clădirea dreptunghiulară a baptisteriului, cu trei încăperi. În cea de a treia încăpere se afla un bazin (piscina), în care se săvîrșea botezul. Pe latura de vest, între atrium și zidul de incintă al cetății, s-au descoperit temeliiile unor construcții, probabil locuința episcopului, ridicată în secolul VI, odată cu baptisteriul.

A doua bazilică însemnată de aici era cea numită «cu transept» (navă transversală dreptunghiulară, așezată perpendicular pe latura estică, între naos și absida altarului), sau în formă de T, cea mai mare (33,80 m \times 13,70 m), dar și cea mai renumită dintre lăcașurile de cult de la Tropaeum. Este importantă și pentru faptul că e singura bazilică cu transept din Dobrogea, dar mai ales pentru cripta cu moaște sfinte din transept, care au dat naștere la multe pelerinaje aici. Naosul avea două rînduri de coloane care pătrundeau în transept, frîngîndu-se de două ori în unghi drept. Pe latura de nord a naosului era o construcție anexă, care îndeplinea funcția de baptisteriu.

Deci planul bazilicii era : narthexul, naosul, baptisteriul, transeptul cu cripta și absida. Prin arhitectura ei, dar și prin dimensiuni, prezintă mari asemănări cu o bazilică din Filipi, în Macedonia. A fost construită la sfîrșitul secolului V sau mai degrabă în secolul VI.

O altă bazilică la Tropaeum Traiani este «bazilica cisternă», numită așa pentru că a fost construită deasupra unei cisterne romane. Ruinele ei închid un spațiu dreptunghiular (19,70 \times 6,80 m), pe laturile lungi avînd cîte două ziduri paralele, la distanța de 0,75 m unul de altul, fapt pentru care unii au numit-o «bazilica dublă». S-a constatat, de asemenea, că deasupra cisternei romane s-au înălțat succesiv două bazilici, una în a doua jumătate a secolului IV, alta în a doua jumătate a secolului V.

O altă bazilică, numită «forensis» sau «simplă», avea trei nave și cu narthex tripartit, cu o anexă neobișnuit de largă, trei încăperi anexe

pe latura de sud și două în afara colțului de NE. Are și o criptă cu moaște. S-a ridicat pe la începutul secolului VI, sub împăratul Anastasiu I.

A cincea bazilică, în afara incintei, era una de cimitir (*basilica coemeterialis*), simplă, fără narthex, construită cel mai devreme în timpul lui Constantin cel Mare.

La *Histria*, săpăturile arheologice au scos la lumină ruinele a șapte bazilici, toate din secolele V—VI, dintre care șase în cetate și una de cimitir sau «extramurană».

Între acestea, se remarcă *bazilica cu criptă din secolele V—VI*, formată din narthex, trei nave separate prin două rânduri de coloane și o absidă semicirculară, la răsărit (cu criptă), corespunzând navei din mijloc. De observat că nava din mijloc este cu mult mai largă decât cele laterale. Criptele de mici dimensiuni ale bazilicilor dobrogene (*Tropaeum*, *Histria*) arată că ele nu acopereau corpul întreg al vreunui sfânt sau martir, ci numai o parte din moaștele acestuia. Deasupra lor se înălța sfânta masă. Astfel de cripte constituie o formă și poate chiar o etapă intermediară între criptele obișnuite — de mari dimensiuni — și simpla scobitură de sub sfânta masă, în care se depun azi sfintele moaște. De obicei erau boltite și câteodată îmbrăcate în plăci de marmoră.

În zona de est a cetății s-au descoperit ruinele a două mari construcții particulare, adevărate palate ale clasei aristocratice histriene, datînd din secolele V—VI. Una din acestea cuprindea și o sală dreptunghiulară, terminată cu o absidă semicirculară în interior și cu cinci laturi în exterior. Ea îndeplinea funcția de capelă particulară. O asemenea construcție este unică pe teritoriul patriei noastre, ea fiind o imitație tîrzie a încăperii cunoscută sub numele de *basilica privata* din unele palate romane, socotite de anumiți cercetători ca prototip al bazilicii creștine. Caracterul de lăcaș de cult creștin al acestei săli dreptunghiulare cu absidă îl constituie anumite plăci de marmoră descoperite aici, cu sculpturi în formă de arcade continui pe marginea feței superioare, care fac parte din așa numitele *mensae martyrum*, întîlnite în vechile centre creștine răsăritene, ce serveau ca jertfelnic (sfânta masă) (Planurile la I. Barnea, ST, 5—6, 1958, p. 287—295 și ST, 3—4, 1960, p. 204—205). N-ar fi exclus ca această mare clădire (cu 10 încăperi) în care se găsea și capela descrisă mai sus, să fi servit ca locuință unui episcop. În adevăr, dată fiind importanța orașului, cît și numeroasele ruine de bazilici descoperite, avem toate motivele să credem că *Histria* a fost și reședința unui episcop.

La *Callatis* (Mangalia) s-au descoperit (mai demult, dar a fost studiată recent) o *bazilică paleocreștină de tip sirian* (sau cu atrium lateral), ceea ce constituie o raritate nu numai pentru teritoriul Dobrogei, ci pentru întreaga Peninsulă Balcanică. A fost construită la sfârșitul secolului IV sau la începutul celui următor. Inițial era alcătuită dintr-o sală dreptunghiulară neregulată, împărțită în trei nave longitudinale de două rânduri de coloane. Altarul, situat la sud, probabil era separat de sală printr-o simplă balustradă de lemn. Prin latura lungă de est, naosul avea două intrări care dădeau într-o curte laterală, de mari dimensiuni. Într-o a doua etapă, probabil la începutul sec. VI, sub împăratul Anastasiu I (491—518), latura de sud a sălii dreptunghiulare a fost împărțită, prin ziduri, în trei încăperi: cea din mijloc servea ca altar, cea dinspre vest ca prothesis (proscomidier), cea dinspre est ca diaconicon. Fiecare comunica astfel, cu câte una din navele laterale (probabil încăperea laterală care comunica cu diaconiconul îndeplinea funcția de baptisteriu). Naosul comunica spre est, printr-o singură intrare, cu aceeași curte interioară, transformată acum într-un somptuos atrium, mărginit de portice acoperite, susținute la cele patru colțuri de pilaștri în formă de L. În colțul SV al atriumului se afla un puț, din care se scotea apa necesară pentru Liturghie, botez etc.

Se remarcă trei elemente care o diferă de restul bazilicilor: orientarea altarului spre sud, lipsa absidei și plasarea laterală a atriumului și nu longitudinal, în continuarea naosului sau a narthexului. Caracteristicile siriene ale bazilicii constau în lipsa absidei și împărțirea altarului în trei încăperi. Prezența acestei bazilici de tip sirian la *Callatis* trebuie pusă în legătură nu numai cu o influență orientală, ci chiar cu prezența unor sirieni în această colonie grecească din *Scythia Minor*.

La *Dinogetia*, azi Garvăn, la punctul numit «Bisericuța», s-au descoperit, în campania de săpături din 1951—52, o bazilică de formă dreptunghiulară (16 × 9,70 m), terminată la răsărit printr-o absidă. Zidurile sînt groase de 0,70—0,80 m, construite din piatră alternînd cu puțină cărămidă și legate cu mortar. Era pavată cu cărămidă. Interiorul era împărțit, în sensul lungimii, în trei încăperi, sau «nave», separate între ele prin coloane (nava centrală largă de 4,70 m, iar cele laterale de 1,80 m fiecare). Absida este semicirculară și corespunde ca lărgime navei din mijloc. Printre dărîmăturile din interiorul ei s-au găsit câteva bucățele de tencuială, purtînd urme de pictură cu roșu, albastru închis și castaniu. S-au descoperit de asemenea numeroase obiecte mărunte, sigur creștine, din sec. IV—VI. Cercetările arheologice au dus la concluzia că bazilica a fost construită prin sec. IV—V și refăcută în timpul

împăratului Anastasiu I (Planul acesteia la I. Barnea, ST, nr. 5—6, 1958, p. 295—296).

La *Beroe* (azi *Piatra Frecăței*, jud. Tulcea, pe brațul Măcin al Dunării), au fost dezgropate fundațiile unei bazilici paleocreștine, ce pare să fie din timpul lui Constantin cel Mare și cea mai veche din Europa sud-estică.

Alte trei bazilici paleocreștine s-au descoperit la *Troesmis* (azi Iglița-Turcoaia), două la *Axiopolis* (Hinog, lângă Cernavodă), două la *capul Dolojman* (probabil fosta Constantiana), câte una la *Noviodunum* (azi Isaccea), *Ulmetum* (azi Pantelimon), *Ibida* sau *Libida* (azi Slava Rusă) și *Izvoarele* (fost Pîrjoaia). Dintre acestea, trebuie să ne rețină atenția cea de la *Ibida*, de la sfîrșitul secolului VI, singura bazilică din Dobrogea cu trei abside la răsărit. Cea de la Pîrjoaia datează tot de prin secolele V—VI. Este una din cele mai mari bazilici din Dobrogea (25,50 × 11,35 m), fiind formată din narthex, naos și absidă semicirculară.

În 1971 s-a descoperit la *Niculițel* (jud. Tulcea) o bazilică de la sfîrșitul sec. IV sau începutul sec. V, sub altarul căreia s-a aflat o criptă cu moaștele a patru martiri creștini. O inscripție în limba greacă, aflată tot acolo, arată că ele aparțineau martirilor: Zotikos, Attalos, Kamasis și Filippos, care au pătimit, se pare, în timpul mării persecuții a lui Dioclețian (304—305). Unele resturi de capitele ne duc la presupunerea că au fost bazilici și în alte părți (Carsium-Hîrșova ș.a.).

Trebuie remarcat faptul că aproape la toate aceste bazilici s-au descoperit și felurite piese sculpturale (baze, fusuri și capiteluri de coloane, plăci de balustradă), toate decorate cu cruci, romburi și alte motive ornamentale. În alte părți, s-au descoperit resturi de cruci (de pildă la Callatis — pe care s-au putut citi cuvintele: in morte resurrectio).

4. Bisericuțele rupestre de la Basarabi (fost Murfatlar). În 1957 s-a descoperit un important centru monastic, format din șase bisericuțe rupestre, unice de acest gen, avînd ca anexe cîteva încăperi și galerii funerare, săpate într-o carieră de cretă de la Basarabi, în jud. Constanța. Profesorul Ion Barnea, care a condus cercetările arheologice de aici, între anii 1957—62, a socotit că ar data de la sfîrșitul secolului al X-lea și începutul celui de-al XI-lea. De atunci încoace însă, tot mai mulți cercetători le consideră mult mai vechi și anume de la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea.

Bisericuța E 3, distrusă în mare parte, are dimensiunile de 6 × 3,50 m și planul unei bazilici paleocreștine: altar, cu un prestol în

formă de bloc dreptunghiular, naos și nartex (pronaos). Altarul era separat de naos printr-o balustradă (cancelli), înaltă de 1,02 m și groasă de 0,33 m, iar naosul de pronaos printr-o altă balustradă.

La est de încăperea E 3 se află *biseriçuța E 5*, comunicînd amîndouă prin trei deschideri. Are planul în formă de patrulater neregulat (fiecare latură de c. 3 m) și înălțimea medie de 2,20 m. Altarul este flancat de două nișe mai mici care îndeplineau funcția de prothesis și diaconicon. Era despărțit de naos printr-o balustradă (cancelli).

Biseriçuțele B 1, B 2, B 3, B 4 sînt săpate în partea de est a aceleiași masiv de cretă de la *Basarabi*, avînd toate un plan simplu dreptunghiular, cu o absidă la est sau sud-est. *Biseriçuța B 1* are dimensiunile de c. 6×2 m, înălțimea 2 m, și trei încăperi: altar, naos și pronaos. Aici s-a aflat o inscripție, în litere cirilice mari: A t (T) S Ψ = anul 6500 = 992. *Biseriçuța B 2* are dimensiunile de $4 \times 2,20$ m, avînd în mijloc prestolul. *Biseriçuța B 3* (aflată sub B 2) este un paraclis funerar, care comunică spre vest cu cîteva morminte cioplite în același masiv de cretă. Se compune dintr-o absidă (altar), naos și pronaos. Este singura din cele șase biseriçuțe al cărui prestol nu este lipit de peretele absidei, date fiind dimensiunile ei mai mari, care permiteau înconjurarea prestolului.

Biseriçuța B 4 se află sub B 3, avînd dimensiunile cele mai mari ($7 \times 3,50$ m). Este cea mai importantă dintre ele, datorită reprezentărilor și inscripțiilor de pe stîlpii și pereții ei interiori. Pronaosul — încăpere dreptunghiulară îngustă — este separat de naos prin doi stîlpi pătrați, tăiați în masivul de cretă și alți doi, zidiți din «cărămizi» de cretă, lîngă pereții de est și vest ai biseriçuței. Printre acești stîlpi se trece în naos, încăperea cea mai largă, cu un stîlp mai mare în mijloc, către altar, și alți doi, mai mici, dispuși de-o parte și de alta. De-a lungul pereților laterali a fost tăiată, în masivul de cretă, cîte o bancă. Altarul este cu o treaptă mai sus și comunică cu naosul prin trei intrări, arcuite în partea superioară (este singura care are trei intrări în altar, celelalte avînd numai cîte una în mijloc). În același masiv cu biseriçuțele și în strînsă legătură cu ele (mai ales cu B 3 și B 4) se află mai multe morminte.

Pe pereții acestor biseriçuțe sînt incizate zeci de cruci, chipuri de sfinți, unii în odăjdii, figuri zoomorfe (balauri, cai, cerbi, iepuri, cîini, păsări, porumbei, țînțari), apoi călăreți, corăbii, unele cu catarge și lopeți, figuri geometrice etc,

Sînt foarte numeroase inscripțiile (grafitele) cu caractere runice (peste 60, încă nedescifrate), cîteva cu caractere cirilice, în slava veche, două în limba greacă și una cu caractere glagolitice. Cele în limba slavă au un cuprins religios-comemorativ. De exemplu: «(Eu) Aian (Dimian?) preotul merg pe drum (călătoresc), pun lumînări pentru păcatele mele... omule, în această biserică. Iar Dumnezeu să vă miluiască cu sfinții părinți. Amin. Dimian (luna) mai». Numele Aian pare a fi al unui turanic creștinat, iar Dimian pare să fie un nume de călugăr. Altă inscripție slavă are următorul cuprins, în traducere: «A venit părintele aici, în acest loc... luna Octombrie, 4. A venit la noi... am scris... luna ianuarie». O altă inscripție are cuprinsul: «În numele Tatălui și al Fiului și al Sfîntului Duh, s-a închinat nedestoinicul rob Simeon prima dată în biserică, în luna august, în 31». Probabil e vorba de vreun feudal local care s-a închinat aici, iar vreun călugăr sau preot a consemnat faptul. Alta: «Jupan... Gheorghe... pe tine acolo... țara se prăbușește... Tăngan împreună cu tine... amîndoi s-au săvîrșit». Cele două inscripții grecești au cuprinsul: «Doamne ajută pe robul tău Iosif» și «Luna martie indictionul 10» (anul 982).

Cele peste 60 de grafite socotite runice — încă nedescifrate — au fost obiectul de studiu al multor cercetători, dar nu s-a ajuns la concluzii unanim acceptate. P. Diaconu și P. Ș. Năsturel au emis ipoteza că inscripțiile de aici ar aparține rămășițelor tîrzii ale goșilor creștini din secolul IV, fiind scrise cu caractere runice. V. Brătulescu credea că au caracterul alfabetului latin vulgar folosit prin secolele IV—V (MO nr. 5—6, 1970, p. 594). Damian P. Bogdan le considera pe unele drept rune turcice de tip protobulgar, iar pe altele protoglagolitice și protocirilice. Preotul Alexandru Stănciulescu a dovedit că este vorba de mai multe etape de scriere, căci avem inscripții în limbile gotă, gotă-veche germanică, veche germanică propriu-zisă și protobulgară. Unele din caracterele specifice scrierii de aici le consideră — și credem pe bună dreptate — ca o reminiscență a scrierii geto-dace. Unele din figurile zoomorfe incizate pe pereții bisericuțelor de aici s-ar putea datora tot autohtonilor geto-daci. De pildă, cerbul și șarpele ocupau un loc de seamă în folclorul și mitologia daco-geților. În orice caz, descifrările propuse pentru multe texte, ca și comentariile făcute pe marginea lor sau a unora din reprezentările zoomorfe și antropomorfe incizate pe pereții bisericuțelor rupestre de aici, nu sînt definitive, ci plutesc în sfera ipotezelor.

S-au formulat mai multe ipoteze însăși asupra monumentelor rupestre de la Basarabi. S-a emis și ipoteza — pe care ne-o însușim — că este vorba de o așezare mînăstirească, o «lavră a peșterilor», cum vom cunoaște mai tîrziu. Primii viețuitori — sihaștri sau pustnici — s-au așezat în aceste locuri retrase, unde și-au săpat bisericuțe și chilii, în care să trăiască și să se roage, și cavouri, în care să fie îngropați. Presupunem că cea mai mare parte dintre viețuitori erau daco-romani. Cazuri similare întîlnim în toată istoria monahismului: stîlpnicii din primele veacuri, pustnicii retrași în peșteri sau în pustiiurile Egiptului, mai tîrziu marea lavră a peșterilor de la Kiev, apoi chiar și unele așezăminte rupestre de la noi, din secolele XIII—XIV și din cele următoare: schitul «Negru Vodă» din comuna Cetățeni, în apropiere de Cîmpulung, peștera zisă a lui Nicodim de la Tismana, cunoscuta chilie a lui Daniil Sihastrul de la Putna, bisericile din gura peșterilor de la mînăstirea Bistrița în Oltenia, peșterile de la mînăstirea Turnu și din alte părți.

Complexul monastic de la Basarabi a avut o existență aproape permanentă, o viețuire continuă pînă la sfîrșitul secolului X sau începutul celui următor, transmițîndu-se elementele de cultură de la o generație la alta.

C o n c l u z i i. *Cercetările arheologice — mai ales cele efectuate în ultimele trei decenii — au adus o contribuție însemnată la cunoașterea vieții creștine în fosta provincie romană și apoi romano-bizantină Scythia Minor. Mulțimea bazilicilor (mai ales la Tomis, Histria și Tropaeum Traiani, ca și bisericuțele de la Basarabi), arată că aici pulsa o intensă viață religioasă creștină. Ele ne arată, în același timp, starea înfloritoare la care a ajuns arta bisericească în această perioadă și influențele pe care le-a exercitat asupra ei arta creștină orientală. Desigur săpăturile următoare vor aduce lumini noi asupra vieții creștine din acest colț de țară românească.*

BIBLIOGRAFIE

Istoria Sciției Mici: R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în vol. *La Dobroudja*, Bucurest, 1938, p. 35—454 + XLV pl. + 2 h; RADU VULPE și ION BARNEA, *Din istoria Dobrogei II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, 591 p. (îndeosebi p. 456—556).

Bazilicile paleocreștine: R. NETZHAMMER, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, VII+223 p.; EM. CONDURACHI, *Monumenti christiani nell'Ilirico*, în «Ephemeris Dacoromana», IX, 1940, p. 1—118; PAUL NICORESCU, *Les basiliques byzantines de Dolojman*, în «Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine», XXV, 1, 1944, p. 95—101; I. BARNEA, *Nouvelles considerations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, în «Dacia», XI—XII, 1945—1947, Buc., 1948, p. 221—241; I. BARNEA, *Roman-Byzantine Basilicae discovered in Dobrogea between 1948—1958*, în «Dacia», nouvelle série, II, 1958, p. 331—349; I. BARNEA, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul Republicii Socialiste România*, în S.T., an. X, nr. 5—6, 1958, p. 287—310; an. XII, nr. 3—4, 1960, p. 201—231 și an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 133—181; PETRE DIACONU, *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, în B.O.R., an. LXXXI, nr. 5—6, 1963, p. 546—557; DINU THEODORESCU, *L'edifice romano-byzantin de Callatis*, în «Dacia», n.s., VII, 1963, p. 257—300; A. PETRE, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure au VI-e et VII-e siècles de notre ère*, în «Dacia», n.s., VII, 1963, p. 317—353; A. RĂDULESCU, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966, 86 p.; I. BARNEA, *Elements d'art grec des basiliques paleochrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Deltion tis cristianichis Archeologichis Eteriàs*, IV, 1964—65, Atena, 1966, p. 333—343; EM. CONDURACHI, *Histria*, ed. III, București, 1968, 35 p. + 38 il.; ION BARNEA, *Dinogetia*, ed. II, București, 1969, 60 p. + 48 il.; ION BARNEA, *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, în *XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, 1971, p. 23—48; VICTOR H. BAUMAN, *Basilica cu «martyricon» din epoca romanității târzii descoperită la Niculițel (jud. Tulcea)*, în «Buletinul Monumentelor Istorice», anul XLI, nr. 2, 1972, p. 17—26; EPIFANIE NOROCEL TOMITANUL, *Bazilicile din Tomis* în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 84—89; ADRIAN RĂDULESCU, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în *ibidem*, p. 90—97; Pentru arhitectura bazilicilor a se vedea: PETRE VINTILESCU, *Elemente de istoria artei creștine*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 1—2, 1966, p. 152—188 și nr. 3—4, 1966, p. 331—355.

Inscripții și felurite obiecte paleocreștine: I. BARNEA, *Discul episcopului Paternus*, în «Analecta», II, 1944, p. 185—197 (și extras); I. BARNEA, *Opaițe creștine din Scythia Minor*, în «Revista Istorică Română», vol. XIV, fasc. 2, 1944, p. 168—176; GH. ȘTEFAN, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța*, în «Dacia», XI—XII, 1945—47, Buc., 1948, p. 303—307; I. BARNEA, *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții*, în S.T., VI, nr. 1—2, 1954, p. 65—112; I. BARNEA, *O inscripție creștină de la Axiopolis*, în S.T., VI, nr. 3—4, 1954, p. 219—228; I. BARNEA, *Quelques considerations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în «Dacia», n.s., I, 1957, p. 265—288; PETRE DIACONU, *Urme vechi creștine...*, vezi mai sus; V. CULICĂ, *Croix romano-byzantines découvertes à Pîrjoaia*, în «Dacia», n.s., IX, 1965, p. 419—425; C. ICONOMU, *Opaițe greco-romane*, București, 1967, 166 p. + 224 fig.; TIT SIMEDREA, *Cel mai vechi document arheologic creștin găsit pe teritoriul țării noastre*, în G.B., XXVII, nr. 5—6, 1968, p. 719—720 (gema de la Tomis); V. CULICĂ, *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoaia — Dobrogea*, în «Pontica», II, 1969, p. 355—371; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, 438 p. + 1 h. + ilustr. (îndeosebi p. 35—292).

Bisericuțele de la Basarabi: ION BARNEA, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul R.S.R.*, în S.T., an. XII, nr. 3—4, 1960, p. 211—219 și an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 160—172; I. BARNEA, *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja*, în *Cahiers Archéologiques*, Paris, XIII, 1962, p. 187—208; I. BARNEA, *Reprezentarea labirintului pe monumentele rupestre de la Basarabi*, în SCIV, XIV, nr. 1, 1963, p. 189—195; P. DIACONU și P. Ș. NĂSTUREL, *Cîteva observații în legătură cu complexul arheologic de la Murfatlar (Basarabi)*, în M.O., an. XX, nr. 11—12, 1968, p. 937—946; I. BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei*, III..., p. 180—233; D. P. BOGDAN, *Grafitile de la Basarabi*, în «Analele Universității București. Seria Științe Sociale-Istorice», IX, 1960, p. 31—41; G. MIHĂILĂ, *Inscripții slave vechi de la Murfatlar (Basarabi)*, în «Studii și Cercetări Lingvistice», București, I, 1964, p. 39—58 și în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 78—103; ALEXANDRU N. STĂNCIULESCU, *Contribuții la descifrarea inscripțiilor de la Murfatlar*, în B.O.R., an. XCV, nr. 9—12, 1977, p. 1024—1034.

X

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN ÎN SECOLUL VI. ARHIEPISCOPIA JUSTINIANA PRIMA

Frământările pricinuite de marile erezii din secolul V, nestorianismul și monofizitismul, au continuat și în secolul VI, mai ales în prima sa jumătate, angajând în discuții și lupte și câțiva episcopi din provinciile romano-bizantine dunărene.

Henoticonul. Schisma acachiană. În anul 482, împăratul Zenon al Bizanțului (474—491) și patriarhul său Acachie sau Acacius (481—489) au emis așa numitul Henoticon (ἑνωτικόν), un «edict de unire», semnat curînd de ceilalți trei patriarhi răsăriteni și de alți episcopi, prin care se declarau ortodoxe hotărârile primelor trei sinoade ecumenice, evitîndu-se însă problemele dezbătute la Calcedon, tocmai ca să împace pe ortodocși cu monofiziți și să aducă pacea în Biserică. Publicarea lui a avut însă un efect contrar celui așteptat, căci s-au produs și mai mari frământări. În anul 484, papa Felix III (483—492) a convocat un sinod la Roma, care a înlăturat din scaun și a excomunicat pe patriarhii Acachie (ortodox) al Constantinopolului și Petru Mongu (monofizit) al Alexandriei. La rîndul său, Acachie a șters numele papii din dipticele patriarhale. În felul acesta, s-a produs o schismă între Roma și Constantinopol, numită acachiană, după numele patriarhului, care a durat 35 de ani, din 484 pînă în 519, deci și sub împăratul Anastasiu (491—518). În cursul acestei schisme, scaunul roman a încercat în mai multe rînduri să se amestece în treburile Bisericii din Illyric. Din această perioadă, cunoaștem și numele câtorva episcopi de aici, unii din ei fiind împotriva Henoticonului. Politica religioasă din imperiul bizantin s-a schimbat brusc sub noul împărat Justin (518—527), care va asocia apoi la tron și pe nepotul său Justinian, viitorul împărat (527—565). Chiar în anul urcării sale pe tron, s-a întrunit un sinod împotriva monofizitismului la Constantinopol, la care au participat și doi episcopi din Moesia

Inferior : *Ioan* din Odyssos și *Amantius* din Nicopolis. În 519 s-a pus capăt și schismei acachiene, prin semnarea, de către patriarhul ecumenic Ioan, a unei sentințe de anatematizare împotriva fostului patriarh Acachie și prin ștergerea numelui său din diptice.

Problema theopasită. În anul 519 apar alte discuții teologice provocate de așa-numiții «călugări sciți», originari din Scythia Minor, care au cerut să fie recunoscută oficial formula lor teologică : «unul din Sfânta Treime a pățimit în trup» (numită theopasită), în scopul apropierii monofiziților moderați de ortodocși. Ea a triumfat în urma unui edict dat de împăratul Justinian, la 15 martie 533.

Arhiepiscopia de Justiniana Prima. În perioada de relativă pace religioasă inaugurată de împăratul Justinian, a avut loc un fapt de seamă în legătură directă cu viața creștină din prefectura Illyricului. Este vorba de reorganizarea bisericească a acestei prefecturi, făcută din inițiativa sau, mai corect spus, din ambiția împăratului, care voia să ridice la o faimă deosebită satul său natal Tauresium, pe locul căruia a ridicat un oraș, numit Justiniana Prima. Prin *Novela XI din 14 aprilie 535*, împăratul dispunea să se înființeze o Arhiepiscopie autocefală în acest oraș, unde era de acum și reședința prefecturii Illyricului. Pînă atunci, reședința prefecturii fusese la Tesalonic, mutată aici de la Sirmium, din pricina năvălirii hunilor. În urma acestei mutări, episcopul din Tesalonic a dobîndit anumite prerogative asupra celorlalți episcopi din Illyricum, devenind arhiepiscop («nu prin stăpînirea proprie, ci la umbra conducerii politice, s-a învrednicit de anumite privilegii», se arăta în *Novela XI*).

Peste zece ani, Justinian a reluat dispozițiile cu privire la Justiniana Prima, în partea întîi din *Novela CXXXI*, dată la 18 martie 545, redactată însă foarte pe scurt.

Localizarea Justinianei Prima. O primă problemă care trebuie lămurită în legătură cu noua Arhiepiscopie este aceea a locului în care a fost situată, căci pînă în prezent n-a fost lămurită în chip satisfăcător, din cauza lipsei de informații exacte în izvoarele epocii respective. Istoricul contemporan Procopiu din Cezareea ne informează că satul în care s-a născut Justinian se numea Tavrision (Tauresium) și că era situat în apropiere de Bederiana (Vederiana), unde s-a născut unchiul său Justin, în provincia Dardania. Pentru a perpetua amintirea locului său natal, Justinian a ridicat, în apropiere de Tauresium, un oraș nou, căruia i-a dat numele de Justiniana Prima (Πρώτης Ἰουστινιάνης). Unii cercetători au socotit că s-a ridicat pe locul localităților Tauresium sau

Bederiana, alții au identificat-o cu orașul Scupi, actualul Scoplje (J. Zeiller), alții cu vechiul Lychnidus, devenit mai târziu Ahrida sau Ohrida, în provincia Epirus Nova (Le Quien și unii mai noi).

Recent, arheologii iugoslavi au ajuns la concluzia că Justiniana Prima (implicit și fostul Tauresium) se găsea pe locul actualului Tsaricin Grad, situat la circa 40 km sud-vest de Naïsus (azi Niș, în Iugoslavia; de fapt, Ioan din Antiohia scria că Bederiana era în apropiere de Naïsus). Aceasta este, după părerea noastră, ipoteza cea mai acceptabilă. În felul acesta, Justiniana Prima apare situată mult mai aproape de Dunăre decât se credea înainte.

Jurisdicția Arhiepiscopiei Justiniana Prima se desprinde din însuși textul Novelei XI. Ea se întindea peste mitropoliile și episcopiile din următoarele provincii ale prefecturii Illyricului: Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia Prima (Superior), Dardania, Prevalitania, Macedonia Secunda (Salutaris) și o parte din Pannonia Secunda (Inferior), în care se afla cetatea Baciana (Bassiana?). Provinciile Moesia Inferior și Scythia Minor, neamintite în Novelă, rămâneau pe mai departe sub jurisdicția patriarhului de Constantinopol. Jurisdicția Arhiepiscopiei Justiniana Prima se întindea însă și asupra unor regiuni și cetăți construite sau renovate de Justinian în nordul Dunării, căci în Novela XI se spune că hotarele imperiului s-au întins și în nordul Dunării, amintind aici cetățile Recidiva și Litterata (Lederata): «Crescînd cu ajutorul lui Dumnezeu împărăția noastră — se spune în Novela XI — așa încît locuitorii de pe amîndouă țărmurile Dunării cercetează acum orașele noastre, și atît Viminacium, cît și Recidiva și Litterata, care sînt dincolo de Dunăre, se află iarăși sub stăpînirea noastră, am socotit necesar ca însăși prea strălucita prefectură care era în Pannonia să o mutăm de acolo în prea fericita noastră patrie». De fapt și Procopiu de Cezareea — în lucrarea *De Aedificiis* — spune că Justinian a ridicat «o mulțime de cetăți» în stînga Dunării, lucru confirmat și de unele cercetări arheologice efectuate azi. Puterea politică a imperiului romano-bizantin — cum vom arăta mai jos — s-a extins peste Dunăre, în Banat și Oltenia și odată cu ea, s-a extins și jurisdicția bisericească a Arhiepiscopiei Justiniana Prima.

În ce privește numele Recidiva, Vasile Pârvan a susținut că este o formă coruptă a numelui Arcidava (azi Vărădia, lîngă Oravița), opinie care ni se pare acceptabilă, dat fiind faptul că se găsesc în aceeași zonă geografică (Viminacium — Litterata). Prof. D. Tudor, în schimb, vede în această denumire o formă coruptă a numelui cetății Sucidava (azi Celei — Corabia), ceea ce este puțin probabil. Litterata (Lederata) era

situată de V. Pârvan pe malul stîng al Dunării, în fața cetății Viminacium (probabil Palanca Nouă de astăzi).

Pînă la data înființării Justinianeii Prima, cele aproximativ 25 eparhii (mitropolii și episcopii), intrate în componența ei, se găseau sub jurisdicția arhiepiscopului din Tesalonic. De acum înainte, acesta urma să aibă jurisdicția numai asupra provinciilor din dieceza Macedonia (cele două Epire, Thesalia, Ahaia, Creta), care erau de limbă greacă.

Trebuie remarcat faptul că toate provinciile care intrau în componența noii Arhiepiscopii aveau o populație romană sau romanizată («partea latină și dunăreană a Illyricului oriental», cum o numește J. Zeiller), excepție făcînd Prevalitania, care era «adriatică».

Alte prevederi ale Novelei. Din textul Novelei a XI-a, reiese și în ce consta jurisdicția canonică a arhiepiscopului de Justiniana Prima. Din ea se desprinde că acesta nu era «numai mitropolit, ci și arhiepiscop», avînd «stăpînire puternică și supremă, arhierie desăvîrșită, măreție cît se poate de mare» în Bisericile amintite. El hirotonea mitropoliți și episcopi pentru scaunele vacante, îi investea cu demnitatea corespunzătoare și le făcea instalarea, după rînduiala canonică, fără vreun amestec din partea arhiepiscopului din Tesalonic. Trebuia să se îngrijească apoi de buna rînduială a vieții și administrației bisericești din mitropoliile și episcopiile puse sub jurisdicția sa. Orice abatere de la disciplina și rînduiala bisericească săvîrșită în cuprinsul Arhiepiscopiei urma să fie judecată numai de el sau de clerici delegați de el.

Se făcea apoi amintire de faptul că episcopia din Aquae, în Dacia Ripensis, a fost cîrmuită în ultimul timp, de episcopul îndepărtat al Mesemvriei (în Tracia), fapt care a favorizat înmulțirea ereticilor bonosieni în cetatea respectivă și în împrejurimi. Pentru înlăturarea acestui rău, noul arhiepiscop era îndatorat să se îngrijească de alegerea, hirotonirea și înscăunarea unui nou episcop de Aquae, care să readucă la dreapta credință pe cei căzuți în erezia bonosiană.

În cazul vacantării scaunului arhiepiscopesc, noul titular urma să fie ales, hirotonit (dacă nu era), investit și înscăunat după rînduiala obișnuită, prin sinodul tuturor mitropoliților și episcopilor din Arhiepiscopie, fără vreun amestec din partea arhiepiscopului din Tesalonic (dispoziție repetată și în Novela 131). Această ultimă prevedere era desigur o ignorare a pretențiilor papilor de a considera scaunul de Tesalonic drept un vicariat al lor. Împăratul voia deci să asigure și mai trainic independența bisericească a noii Arhiepiscopii. Novela se încheia cu prevederea că în cazul căderii arhiepiscopului de Justiniana Prima în erezie sau schismă, el urma să fie judecat și condamnat de patriarhul de

Constantinopol. Deci, se punea o nouă piedică în calea pretențiilor papale în Illyric.

Tot pentru evitarea amestecului Romei în Illyric, dar și pentru creșterea prestigiului Arhiepiscopiei sale, împăratul a cerut papii Agapet I (535—536) să-i acorde titlul de locțiitoare a Patriarhiei romane, însă nu ca vicariat, ci ca înlocuitoare, în cazuri de apelări la judecări și rang onorific (τόπον ἐπέχων). Papa însă i-a dat un răspuns evaziv, ceea ce dovedește că nu era dispus să acorde titlul cerut. Justinian n-a obținut ceea ce dorea nici cu prilejul unei călătorii a papii Agapet la Constantinopol. Recunoașterea acestei demnități a făcut-o abia Vigilius (c. 537—555), ales papă cu concursul împărătesei Teodora. Novela CXXXI, din 18 martie 545, este expresia legală a acestei recunoașteri. Ea acorda titularului scaunului de Justiniana Prima drepturi depline în Bisericile puse sub jurisdicția lui, precum și titlul de locțiitor (locum tenens — τόπον ἐπέχων) al scaunului Romei.

Trebuie subliniat că dispozițiile celor două novele nu au adus prejudicii Patriarhiei din Constantinopol. Autocefalia Arhiepiscopiei de Justiniana Prima, precum și marea ei putere jurisdicțională, nu au scos din vigoare nici legea din 421, nici canoanele sinoadelor ecumenice (can. 3 al sin. II și can. 28 al sin. IV), ci reduceau numai drepturile exarhului din Tesalonic. Noua arhiepiscopie, deși autocefală, păstra totuși legăturile dogmatice, canonice și de cult cu Patriarhia de Constantinopol.

Cu toate prevederile clare ale celor două novele, din care rezultă deplina autocefalie a noii arhiepiscopii, totuși unii istorici catolici susțin că n-a fost decît un vicariat al papii (Zeiller ș.a.). În acest caz, desigur că novelele respective ar fi prevăzut ca alegerea, hirotonia, investirea și înscăunarea noului arhiepiscop să fie făcută de papa și nu de sinodul episcopilor săi sufragani.

Primul arhiepiscop de Justiniana Prima a fost *Catelian* (Catellianus). Dintre urmașii săi cunoaștem pe *Benenatus*, amestecat, în 553, în discuțiile asupra celor «trei capitole», condamnate oficial de sinodul V ecumenic.

În aceste noi frămîntări, apare și numele arhiepiscopului Benenatus din Justiniana Prima, care semnase edictul imperial de condamnare a celor «trei capitole», dat în 544. Actul său a nemulțumit pe episcopii illyrieni, care, după un izvor contemporan, s-au întrunit în sinod, în anul 549, hotărînd depunerea lui Benenatus. Sentința a rămas fără urmări, iar împăratul Justinian a exilat în Egipt pe dușmanul său Frontinus. În 553, Benenatus era încă în scaun, fiind reprezentat la sinodul V de

către mitropolitul Focas din Stobi. Trei dintre episcopii săi sufragani au refuzat să participe la sinod, cu toate că erau în capitală, motivînd că nu pot participa fără întîistătătorul lor : Paul din Ulpiana (devenită Justiniana Secunda) care a semnat și Constitutum-ul, Proiectus din Naïsus și Sabinianus din Zappara (Ulpiana și Zappara erau în Dardania). Atitudinea lor echivocă nu o putem explica. Cu puțin înainte, episcopul Vasilisc din Sardica rupsese legătura cu papa Vigilius, după ce acesta a condamnat cele «trei capitole», fapt pentru care se pare că împăratul l-a trimis în exil.

Alte știri despre Arhiepiscopia de Justiniana Prima. Abia la sfîrșitul secolului VI cunoaștem cîteva scrisori adresate de Sfîntul Grigorie cel Mare sau Dialogul, papa Romei (590—604), unui arhiepiscop de Justiniana Prima, cu numele Ioan. Dintr-una din ele, din octombrie 592, desprindem că Ioan fusese invitat de împărat să examineze apelul episcopului Adrian al Tebei, condamnat de mitropolitul său Ioan din Larissa, fiind depus și de Ioan al Justinianeii Prima. Papa îi cerea să-l achite. Din octombrie și noiembrie 594, avem alte două scrisori ale Sfîntului Grigorie, una către episcopii din Illyric și alta către arhiepiscopul Ioan, în care se vorbea de alegerea sa ca arhiepiscop. Unii istorici (Șt. Lupșa) au socotit că e vorba de un nou arhiepiscop cu numele Ioan, ales în 594, alții (J. Zeiller) au socotit că e o greșală în datarea scrisorilor (591 în loc de 594), deci ar fi un singur Ioan, ales în 591. În anul 601, papa Grigorie protesta, prin apocrisiarul său la Constantinopol, diaconul Antonie, împotriva intenției împăratului de a-l înlocui din scaun pe arhiepiscopul Ioan, pe motiv că era bolnav. Într-adevăr n-a fost depus, căci în anul următor papa îi trimitea o nouă scrisoare.

Din aceeași perioadă întîlnim un mitropolit din Dacia Mediteranea, pe *Felix din Sardica*. Papa îi scria, prin 594, cerîndu-i să recunoască drepturile arhiepiscopului de Justiniana Prima. Dar toate încercările de imixtiune ale papii Grigorie în Illyric au rămas fără rezultat, căci după anul 602, se pierd urmele Arhiepiscopiei de Justiniana Prima și ale mitropoliilor și episcopiilor supuse ei, datorită pătrunderii slavilor și avarilor în Peninsula Balcanică.

Legăturile Arhiepiscopiei de Justiniana Prima cu teritoriile din nordul Dunării. Din însuși textul Novelei a XI-a, rezultă că anumite cetăți de pe malul stîng al Dunării, între care Recidiva și Litterata, au ajuns din nou în stăpînirea imperiului bizantin, lucru confirmat și de istoricul Procopius din Cezareea. Aceste izvoare literare sînt întregite de o seamă de descoperiri arheologice, care arată că Justinian a refăcut o mare parte din fortificațiile de pe linia Dunării și din interiorul Dobrogei, pen-

tru a respinge cu succes atacurile «barbare». Probabil cu gândul de a recuceri fosta provincie Dacia Traiană, s-au refăcut, sub Justinian, capetele de pod mai vechi, de pe malul stîng al Dunării și au fost construite altele noi: Litterata, situată în fața cetății Viminacium, probabil Dierna — Orșova, Drobeta — Turnu Severin, Sucidava — Celei, Turris — probabil Turnu Măgurele, Constantiniana Daphne și altele. Descoperiri bizantine izolate, din secolul VI, în unele cazuri datate cu monede de la Justin, Justinian și alți împărați, s-au făcut nu numai pe malul Dunării (Drobeta sau Sucidava), ci și în interiorul țării noastre (tipare pentru cercei și cruciulițe, descoperite pe teritoriul orașului București, obiecte mărunte descoperite în Transilvania și Moldova de nord). Toate acestea dovedesc că populația daco-romană din așezările rurale respective a trăit în continuă legătură cu imperiul din dreapta Dunării. Era firesc atunci ca și jurisdicția Arhiepiscopiei de Justiniana Prima să se întindă și asupra teritoriilor din nordul Dunării, cel puțin asupra celor stăpînite efectiv de imperiul bizantin sub Justinian. N-ar fi exclus ca în localitățile Recidiva și Lederata, menționate în Novela XI, să-și fi avut sediul cîte un horepiscop, trimis de arhiepiscopul din Justiniana Prima.

Urme paleocreștine la Sucidava. Dovada cea mai concludentă a acestor legături bisericești ne-o oferă cetatea Sucidava, azi Celei, pe Dunăre, înglobat în orașul Corabia. Sucidava — însemnat centru comercial și militar — a rămas în stăpînirea romană chiar și după părăsirea Daciei de către Aurelian. Sub Constantin cel Mare a devenit o puternică bază militară, de unde au pornit expediții victorioase împotriva populațiilor din Dacia, recucerind zona de cîmpie a Olteniei și a Munteniei de azi. În anul 447 Sucidava a fost distrusă de hunii conduși de Attila. În primii ani de domnie ai lui Justinian, a avut loc refacerea cetății, dar prin 599—600 s-a petrecut ultima ei distrugere, pricinuită de avari.

În apropierea zidului cetății romane, s-au scos la iveală, în cursul săpăturilor arheologice conduse de profesorul D. Tudor, în anii 1946—1947, resturile unei bazilici din secolele V—VI. Era o clădire lungă de 20,90 m și lată de 10,20 m, compusă dintr-o mare sală patrulateră la intrare ($10,20 \times 17$ m), o navă și o absidă semicirculară (altar) spre răsărit. În încăperea de la intrare s-au identificat urmele unui postament patrulater din zidărie, deasupra căruia se înălța un amvon de lemn. Mai tîrziu, pe aripa sudică a bisericii, s-au adăugat două cămăruțe din zidărie ($2 \times 3,55$ m fiecare), care se pot identifica cu un diaconicon, în

care se păstrau veșmintele preoțești și diferite obiecte de cult. S-au descoperit apoi trei morminte în interior și alte trei în exterior, precum și diferite obiecte creștine: opaițe cu toartă cruciformă, cruciulițe de bronz, o cărămidă cu semnul crucii, zeci de resturi de amfore purtând simboluri și inscripții creștine: «Maica Domnului», «Maria naște pe Hristos», «Fiul lui Dumnezeu», «Mila Domnului», «Dumnezeu prea strălucit», «Lumina lui Dumnezeu», A-Ω etc.

În apropierea altarului, într-o groapă, s-a făcut o altă descoperire prețioasă și anume un fragment de amforă din lut gălbui, pe care se află o inscripție grecească: «Maria a născut pe Hristos Fiul lui Dumnezeu», precum și numele preotului *Lukonochos fiul lui Lykatios*. Se presupune că amfora era destinată fie pentru păstrarea vinului cultic, fie pentru apa sfințită.

După numele preoților de neam got, amintiți în fragmentul de calendar got și în actul martiric al Sfântului Sava, acesta este un alt preot cunoscut în nordul Dunării. Faptul că inscripțiile sînt în limba greacă, ne arată că amforele respective au putut fi aduse dintr-un mediu grecesc, poate chiar din capitala imperiului sau că au servit unor militari care vorbeau limba greacă. Prezența unui preot de neam grec ne dovedește că el a putut veni tot din Constantinopol, poate pentru militarii din cetatea Sucidava, care vor fi vorbit grecește. Bazilica din Sucidava a fost destinată în primul rînd nevoilor spirituale ale garnizoanei locale, dar a avut și un însemnat rol în întărirea creștinismului pe teritoriul Patriei noastre.

Descoperirile arheologice efectuate la Sucidava arată că această cetate era un însemnat centru creștin, unde vor fi venit numeroși misionari din sudul Dunării, mai ales că orașul Oescus, unde exista o veche episcopie, era situat chiar în fața ei. Episcopia din Oescus, apoi cele din Viminacium și Aquae, pomenite și în Novela XI a împăratului Justinian, ca și celelalte episcopii sud-dunărene cunoscute, au avut un rol de seamă în viața bisericească a daco-romanilor sau străromânilor nord-dunăreni, prin hirotonii de preoți și diaconi, prin sfințiri de lăcașuri sfinte și prin trimiterea de horepiscopi în aceste părți. Poate un horepiscop a stat chiar în Sucidava. Aflați sub jurisdicția arhiepiscopilor din capitala diecezei Dacia — Sirmium, apoi Tesalonic, iar după 535 Justiniana Prima, — acești episcopi sud-dunăreni și horepiscopii trimiși de ei în nordul Dunării, pot fi considerați cîrmuitorii duhovnicești ai strămoșilor noștri în secolele IV—VI.

Astfel, creștinismul nord-dunărean apare ca o continuitate firească a celui din sud, deci creștinarea — ca și formarea poporului nostru de

altfel — au avut loc pe ambele maluri ale Dunării, în cadrul «romani-tății dunărene» sau «dacice», prin legături neîntrerupte cu imperiul roman de Răsărit. De aceea, este pe deplin îndreptățită afirmația istoricului P. P. Panaitescu : «creștinarea daco-romanilor este rezultatul prezenței lor într-un circuit de istorie universală și a menținerii lor în acest circuit» (*Introducere la istoria culturii românești*, p. 101).

Bazilica din Morisena. O altă bazilică din perioada de care ne ocupăm a existat la *Morisena* (azi Cenad, jud. Timiș), pe care arheologii maghiari, care au studiat-o cu prilejul săpăturilor efectuate în 1868, au datat-o din secolele IV—VI. Peste ea s-au ridicat, mai târziu, o biserică în stil bizantin sau romanic, apoi alta în stil gotic. Bazilica era construită din cărămidă arsă romană și din piatră cioplită, având un baptisteriu și două cripte. N-ar fi exclus să-și fi avut sediul aici un episcop sau, cel puțin, un horepiscop. Săpăturile arheologice, care ar trebui să fie efectuate aici, desigur că vor limpezi unele aspecte din istoria creștinismului în această parte a țării noastre.

C o n c l u z i i. Din cele expuse, rezultă că pe teritoriul Patriei noastre a existat — pînă la sfîrșitul secolului VI — o puternică viață bisericească, cu episcopi (Tomis), horepiscopi, preoți, călugări (călugării sciți) și credincioși, unii din ei fiind oameni învățați, autori de lucrări teologice, lăcașuri de rugăciune, cu obiecte de cult etc. Legăturile acestora cu episcopiile din sudul Dunării, unde locuia tot o populație daco-romană sau romanizată, au fost permanente. Faptul că în nordul Dunării — pe teritoriul de azi al Patriei noastre — nu se cunosc episcopii, trebuie să ni-l explicăm prin aceea că ele funcționau în centre urbane, ori, cum am arătat, acestea dispăruseră din fosta provincie (can. 6 al sin. de la Sardica prevedea să nu se hirotonească episcopi pentru sate și orașe mici). În schimb, vor fi activat aici o seamă de horepiscopi, trimiși fie de episcopii sud-dunăreni, fie — mai târziu — de arhiepiscopii Justinianeii Prima. Clericii și credincioșii din părțile Dunării de jos n-au fost niciodată străini de marile frământări prin care a trecut Biserica universală în primele veacuri, pricinuite de diferitele erezii, care au dus la convocarea de sinoade ecumenice, la care și-au adus contribuția și episcopii de la Tomis și din orașele de pe țărmul drept al Dunării.

Deși se găseau sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, bisericile din provinciile romane dunărene foloseau în cult limba latină, cu excepția unora din Moesia Inferior și Scythia Minor, unde

se folosea limba greacă, dat fiind faptul că mulți din credincioșii de aici erau de origine greacă.

În ce privește preoții, aceștia vor fi fost în majoritate oameni fără multă învățătură. Totuși, unii din ei se vor fi pregătit la Constantinopol (Dionisie Exiguul, Ioan Casian etc.) sau în alte părți. În ce privește portul (costumul) ei nu se deosebeau de credincioșii lor cu nimic. Existența și-o asigurau desigur din lucrul mâinilor lor, așa cum făcuse și marele apostol Pavel, dar și din ofrandele credincioșilor. La rîndul lor, credincioșii erau oameni simpli, care aveau cunoștințe sumare din învățătura creștină (rugăciunea Tatăl nostru, mărturisirea de credință niceo-constantinopolitană), păstrate pînă azi în cuvinte de origine latină.

BIBLIOGRAFIE

VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 222 p.; JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (îndeosebi p. 377—406); J. PARGOIRE, *L'église byzantine de 527 à 847*, III ed. Paris, 1923.

JACQUES ZEILLER, *La site de Justiniana Prima*, în *Mélanges Diehl*, I, Paris, 1930, p. 299—304; V. R. PETCOVICI, *Les fouilles de Tsaritchin Grad*, în «Cahiers Archéologiques», III, Paris, 1948, p. 40—48; A. GRABAR, *Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima*, în «Cahiers Archéologiques», III, Paris, 1948, p. 49—63; D. BOSCOVICI, *Nouvelles fouilles et recherches exécutées par l'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences* în *Actes des IV-e Congrès Internationale d'études byzantines*, t. II, Paris, 1951, p. 53—65.

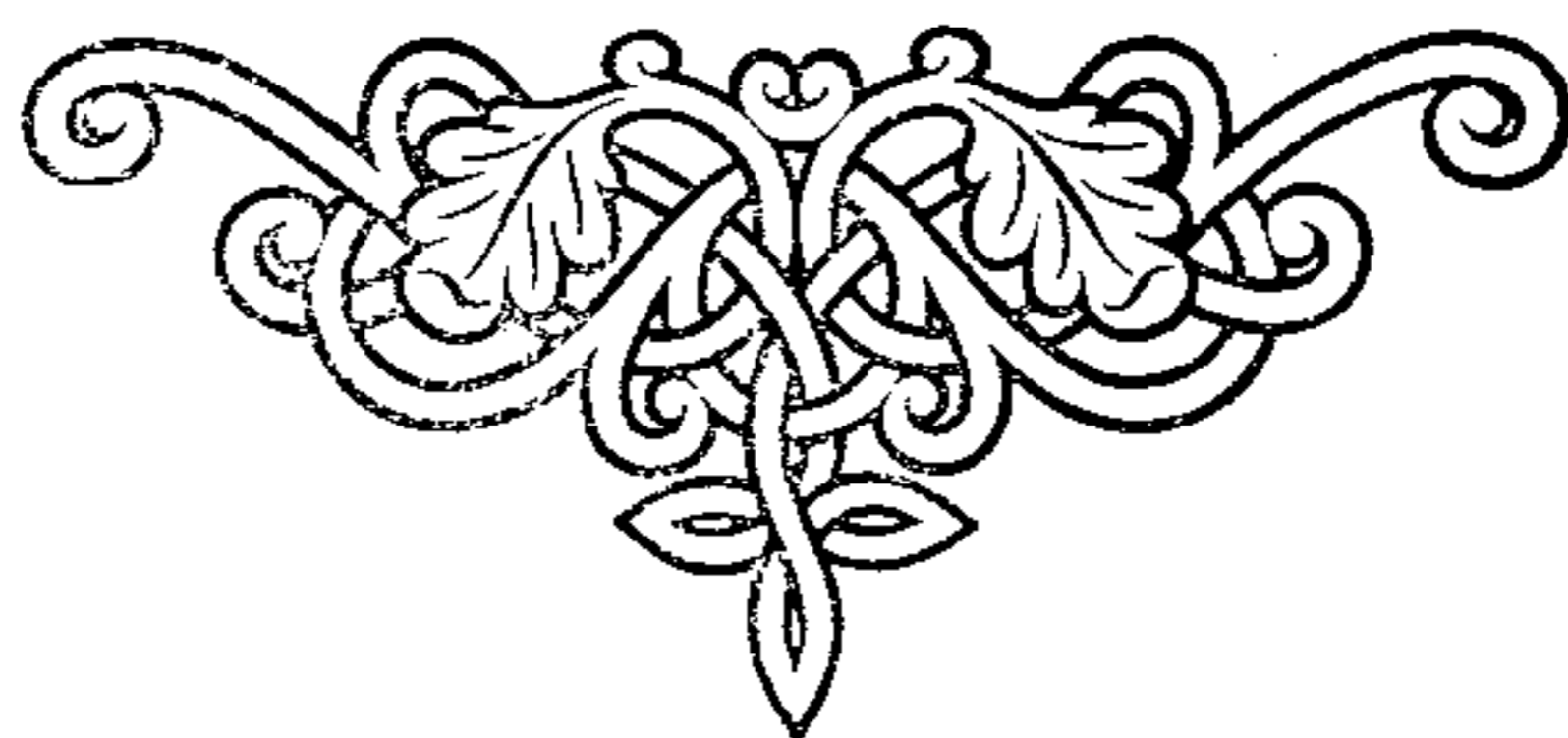
ȘTEFAN LUPȘA, *Creștinismul românesc a fost de la început ortodox*, în S.T., I, nr. 9—10, 1949, p. 815—837; ALEXANDRU A. MUNTEANU, *Arhiepiscopia Justiniana Prima și jurisdicția ei*, în S.T., an. XIV, nr. 7—8, 1962, p. 441—470.

D. TUDOR, *Prima biserică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948, 25 p. + 1 pl.; D. TUDOR, *Sucidava*, București, 1966, 70 p. + 4 pl.; D. TUDOR, *Oltenia romană*, ed. III, București, 1969, 604 + 4 pl. + 150 fig. + 1 h.; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 293—349; OCTAVIAN TOROPU, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sub-carpatică (secolele III—XI)*, Craiova, 1976, 264 p.

GH. COTOȘMAN, *Bazilica romană cu baptisteriu din Urbs Morisena*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 3—5, 1968, p. 469—485.

**PERIOADA
A D O U A**

(secolele VII—XIV)

I

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE VII—XI

După retragerea oficialităților romane în sudul Dunării, sub împăratul Aurelian (271), prin fosta provincie Dacia, dar și în teritoriile rămase în afara ei, care fac azi parte din Patria noastră, au trecut, succesiv, o serie de populații migratoare.

Șirul acestora a început cu goții, populație de neam germanic. Ei au fost înfrinți în 376 de huni, populație nomadă de neam turanic. De aici, hunii au declanșat, mai ales în prima jumătate a secolului V, numeroase expediții de pradă, în regiunile învecinate. În jurul anului 399 erau la Dunărea de Jos, unde episcopul Teotim I al Tomisului încerca să facă misionarism printre ei. În 447, sub conducerea lui Attila, au distrus cetățile romano-bizantine situate pe Dunăre, între care și puternicul centru creștin de la Sucidava.

După moartea lui Attila (453), hunii au fost distruși de gepizii germanici, care preiau stăpânirea asupra Pannoniei. Se cunoaște și un episcop al lor, arian, cu numele *Trasaric*, în a doua jumătate a secolului VI. Nici aceștia n-au stăpânit efectiv fosta Dacie romană, deși unele tabere militare gepide sînt atestate și în Transilvania. Înfrinți în anul 567 de avari și longobarzi, au fost împrăștiați și apoi asimilați de autohtonii din teritoriile pe care le-au stăpânit.

În urma lor, avarii, originari din centrul Asiei, s-au așezat în regiunile Europei centrale, din Transilvania pînă la Marea Adriatică, reprezentînd mult timp o forță militară de temut. Uneori singuri, alteori împreună cu slavii, au atacat adesea hotarele imperiului bizantin. În urma incursiunilor lor, au avut de suferit și scaunele episcopale sud-dunărene. Istoricul bizantin Menandru Protector relatează că în 580 locuitorii din orașul Singidunum au putut determina pe un han avar să le cruțe orașul, jurînd după ritul său păgîn și apoi pe Evanghelie, pe care i-a pre-

zentat-o episcopul de acolo. În 591, un episcop de Sirmium, se pare cu numele *Sebastian*, căruia Sfântul Grigorie cel Mare îi adresa două scrisori, își părăsise reședința, poate tot din cauza atacurilor avarilor, refugiindu-se la Constantinopol. O inscripție funerară în limba greacă de la sfârșitul secolului VI, descoperită la Odyssos, amintește numele episcopului *Dulcissimus* din Durostorum, probabil refugiat acolo din pricina avarilor și slavilor. Prin anii 599—600, avarii au distrus definitiv Sucidava, puternicul centru militar, economic și bisericesc de pe malul stîng al Dunării. Desființarea Arhiepiscopiei Justiniana Prima, a Episcopiei Tomisului și a celorlalte episcopii de la Dunărea de Jos se datorează tot acestor două popoare, mai ales în urma mării pătrunderi avaro-slave în Peninsula Balcanică în anul 602.

În una din incursiunile avarilor peste Dunăre, în anul 587, *Cronicile bizantine* ale lui Theofilact Simocattes și Theofanes ne relatează un episod care a reținut atenția multor istorici și filologi. S-a întîmplat ca unui ostaș din armata imperială (condusă de Comentiolus, comandantul Traciei), care se îndrepta împotriva avarilor și slavilor, să-i cadă povara din spatele catîrului. Un alt soldat vrînd să-i atragă atenția asupra celor întîmplate, i-a strigat «în limba părintească»: «torna, torna, fratre» (la Theofilact: *retorna*). Expresia a produs panică între soldați, care au crezut că e vorba de o retragere. Aceste cuvinte sînt considerate de mulți istorici și filologi drept prima mențiune documentară a limbii române. Înseamnă că «limba părintească» din părțile Balcanilor era o limbă romanică.

Abia la sfârșitul secolului VIII, avarii au fost distruși de franci în apus (în timpul lui Carol cel Mare) și de bulgari în răsărit.

Migrația slavilor. În ce privește slavii, izvoarele literare și arheologice sînt de acord în atestarea prezenței lor în teritoriile extracarpatiche ale țării noastre în secolul VI (istoricii bizantini Iordanes și Procopius vorbesc de atacurile slave împotriva imperiului bizantin la Dunărea de Jos). De pildă, în cursul unei expediții avaro-slave din anii 586—587, orașul Tropaeum Traiani a fost transformat în ruine, fără a mai fi reconstituit vreodată. Dar pătrunderea lor masivă pe teritoriul țării noastre s-a produs numai în cursul secolului VII, după cum dovedesc numeroasele așezări slave descoperite în urma recentelor săpături arheologice. Spre deosebire de populațiile migratoare nomade (goți, huni, gepizi, avari), slavii — fiind o populație agricolă numeroasă — s-au așezat definitiv pe meleagurile noastre, conviețuind timp de mai multe secole cu autohtonii daco-romani. Aceștia, prin superioritatea numerică, prin

vechimea aşezării şi organizării lor, prin stadiul superior al civilizaţiei materiale şi moştenirea romano-bizantină, au asimilat pe slavi, deci elementul romanic din spaţiul carpato-dunărean a ieşit biruitor în noua fază istorică a convieţuirii cu slavii, chiar dacă aceştia au deţinut temporar întâietatea pe plan social şi politic.

În acelaşi timp, mase mult mai mari de slavi au trecut în fostele provincii romane din sudul Dunării. O primă mare penetraţie a avut loc în anul 602. În acel an, trupele bizantine de la Dunărea de jos au proclamat împărat pe centurionul Focas şi s-au îndreptat spre Constantinopol, pe care l-au cucerit. Frontiera Dunării fiind astfel slăbită, avarii şi slavii au putut ocupa întinse teritorii pînă în Munţii Balcani. Prin aşezarea slavilor aici, populaţia romanică a fost dislocată, împărţită în două grupe mari: una la miazănoapte, cuprinzînd pe *dacoromâni* (din care s-a despărţit o parte, aceea dinspre apus, ai căror urmaşi sînt *istroromânii* de azi) şi cealaltă spre miazăzi, cuprinzînd pe *macedoromâni* sau aromâni (din care s-au despărţit apoi *meglendoromânii*). O altă parte a populaţiei romanizate din sud a trecut în nordul Dunării, iar o altă parte însemnată, care a rămas pe loc, a fost cu timpul slavizată. Deci, se petrec două fenomene cu totul deosebite: daco-romanii desnaţionalizează şi asimilează pe slavi în nordul Dunării, iar slavii aşezaţi în sudul Dunării dislocă şi, în parte, slavizează populaţia romanică din Moesia, Dardania şi Dacia Aureliană (Ripensis şi Mediterranea). Înseamnă că ţinuturile nord-dunărene au devenit de acum înainte centrul de greutate al «romanităţii dunărene».

Migraţia bulgarilor. Către sfîrşitul secolului al VII-lea a avut loc migraţia bulgarilor, care şi-au făcut apariţia în sudul Dunării, în regiunea Varnei de azi, prin anii 679—680, sub conducerea lui Asparuh (Isperih), fiul lui Kubrat, venind din părţile Volgăi (de unde şi numele de bulgari). Noii cuceritori au creat aici un stat protobulgar, recunoscut şi de imperiul bizantin, condus de un «han» (hagan), cu reşedinţa la Pliska, în nord-estul Bulgariei de azi. Era format din trei elemente etnice de bază: populaţia locală tracă, romanizată în cea mai mare parte, triburile slave stabilite în masă la sud de Dunăre, în prima jumătate a secolului VII şi protobulgarii, puţini la număr, care formau însă clasa stăpînitoare. La aceştia se adăugau greci, resturi de goţi sau de alte neamuri «barbare», aşezate mai de mult pe aceste teritorii, aparţinătoare altă dată imperiului roman de răsărit. De la începutul aşezării bulgarilor aici şi pînă către mijlocul secolului IX, a avut loc procesul de slavizare lentă a acestora. Denumirea de «bulgar» şi-a pierdut înţe-

lesul ei inițial, ajungînd să desemneze pe toți supușii statului bulgar, indiferent de originea lor etnică.

Puterea noului stat bulgar a crescut considerabil sub hanul Krum (803—814), care a extins hotarele statului său și a purtat lupte victorioase cu bizantinii (în 811, a căzut într-o luptă însuși împăratul Nichifor), izbutind să cucerească Sardica (Sofia), pentru ca în 813 să asedieze Constantinopolul, dar fără rezultat.

La așezarea lor în Peninsula Balcanică, atât slavii cît și protobulgarii erau păgîni. Dar în contact cu populația romanizată de aici, unii din ei au început să îmbrățișeze credința creștină, deși vechile scaune episcopale de pe malul drept al Dunării, precum și cele dintre Dunăre și Balcani dispăruseră. Creștinismul era socotit ca un pericol pentru tînărul stat bulgar și de aceea unii hagai de la Pliska sau alți conducători bulgari au încercat să-l prigonească. Însuși Krum s-a numărat printre cei care prigoneau pe creștini (se pare din interese politice, creștinii avînd legături cu Bizanțul). Izvoarele istorice contemporane (o versiune a *Vieții Sfîntului Dimitrie*, *Cronica* preotului din Diocleea în Muntenegru ș.a.) relatează suferințele îndurate atunci de populația creștină romanizată de aici.

Creștinarea «oficială» a bulgarilor a avut loc în anul 864, în timpul țarului Boris I (852—889), care a primit creștinismul din interese politice. El a primit botezul în urma unui război cu bizantinii, în care aceștia au ieșit biruitori, luînd numele nașului său, care era însuși împăratul Mihail III al Bizanțului. Întors acasă, a introdus creștinismul, prin preoții greci veniți anume în acest scop, fie pe cale pașnică, fie cu forța. Introducerea creștinismului a avut urmări binefăcătoare asupra statului bulgar, căci, pe de o parte, el s-a integrat de acum înainte în rîndul celorlalte state creștine din Europa, iar pe de altă parte, creștinismul a înlăturat deosebirile etnice dintre protobulgari, slavi și populația tracă romanizată, condiție necesară pentru formarea unui popor bulgar unitar. Îndată după săvîrșirea acestui mare act, Boris a trecut la organizarea Bisericii bulgare.

După o scurtă orientare spre Roma (866—869), Biserica bulgară a intrat definitiv sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, care le-a trimis, în 870, un arhiepiscop cu numele Iosif.

Misiunea fraților Ciril și Metodie. Opera de încreștinare a bulgarilor a fost desăvîrșită numai după ce s-a răspîndit în cuprinsul țării cuvîntul Sfintei Scripturi și cărțile de slujbă în limba slavă, prin povăduirea ucenicilor Sfinților Ciril și Metodie (Metodiu). Acești doi

frați, originari din Tesalonic, sînt considerați ca fiind greci de neam, de către unii istorici, de alții slavi, dar puteau să fie și descendenți ai vechii populații romanice din Peninsula Balcanică. Metodie (n. 811), după ce a studiat în orașul natal, a slujit în armata bizantină, ajungînd comandant al armatelor slave din arhontia Strimoniului, la frontiera cu Bulgaria. După zece ani, s-a retras în mînăstirea Olimp din Bitinia (Asia Mică), unde s-a călugărit. Fratele său mai mic, Constantin (n. 827), a făcut studii superioare la Constantinopol, la așa numita «Școală magnaură», a ajuns bibliotecar la Sfînta Sofia, apoi profesor de filozofie la Universitatea din Bizanț (era supranumit «filozoful»). Prin 851—852, a fost trimis într-o misiune la arabi, probabil la Bagdad, apoi și-a reluat activitatea de profesor. După cîțiva ani, s-a retras în mînăstirea de pe muntele Olimp, unde se afla și fratele său.

Aici, timp de cîțiva ani, cei doi frați au creat scrierea slavă și au tradus primele cărți din grecește în slavonește și anume în graiul vechi al slavilor din jurul Tesalonicului (*Culegeri din Evanghelie, Culegeri din Apostol, Liturghierul, Psaltirea*). Alfabetul slavon creat de Sfinții Frați s-a numit «cirilic», în cinstea Sfîntului Constantin-Ciril. El a înlocuit așa numitul «alfabet glagolitic», mult mai complicat și care a existat mai de mult ca o scriere laică slavă, imitată după minusculele greacă (era format din semne luate din alfabetul latin, grec și ebraic, cu cîteva litere specifice pentru redarea sunetelor slave). Cel cirilic e mai simplu, cu 43 de semne, multe luate din cel majuscul grecesc, la care s-au adăugat litere noi, pentru sunetele specifice limbii slave. Acest alfabet a fost apoi adoptat de majoritatea popoarelor slave, precum și de români, care l-au folosit pînă în timpul lui Al. I. Cuza. El stă la baza alfabetelor unora din limbile slave moderne: rusă, ucraineană, sîrbă, bulgară. După unii cercetători, primul alfabet se numea «glagolitic» din pricina cuvîntului slav «glagola» (= el a spus), care apare foarte des în Sfînta Evanghelie. Latinii, auzind repetîndu-se mereu acest cuvînt, au numit pe cei care citeau Evanghelia glagoliți, iar alfabetul lor, glagolitic.

Către anul 858, Constantin — hirotonit între timp preot — și Metodie au fost trimiși în țara chazarilor, în Crimeea, pentru a propovădui credința cea adevărată acestei populații care îmbrățișase iudaismul.

În anul 863, cei doi frați au fost trimiși într-o misiune în Moravia Mare — stat al slavilor din Moravia, Boemia și Panonia, creat la începutul secolului IX — la rugămintea adresată împăratului Mihail III de principele Rostislav (846—869), de a-i trimite misionari cunoscători ai limbii slave, pentru convertirea poporului morav la creștinismul răsă-

ritean. Ei au activat cu succes în Moravia la Velehrad, între anii 863—867, traducând noi părți din Sfânta Scriptură și cărți de ritual în limba veche slavă (paleoslavă) și formînd un însemnat număr de ucenici, care să devină slujitori ai Bisericii morave. Dar intensitatea lor activitate misionară a nemulțumit pe episcopii și preoții latino-germani din jur, care au raportat papii Nicolae I că s-a introdus în cultul divin o nouă limbă liturgică, slavona, căci după tradiția care domina atunci în apus erau numai trei limbi «sfinte»: ebraica, greaca și latina. În 867 s-au îndreptat spre Panonia, unde stăpînea principele Kocel, desfășurînd și aici o însuflețită lucrare misionară. Plecînd la Roma, au fost primiți cu multă bunăvoință de noul papă Adrian II (867—872), care a aprobat traducerea slavă a Sfintei Scripturi și a cărților de slujbă și a rînduit să fie hirotoniți ca preoți și diaconi ucenicii care veniseră cu ei. La 14 februarie 869, Constantin a trecut la cele veșnice, după ce, cu scurt timp înainte, a fost tuns în monahism, sub numele de Ciril.

În 870 Metodie a fost hirotonit de papa ca arhiepiscop al Panoniei și Moraviei. Reîntorcîndu-se în Moravia, a găsit situația schimbată, căci noul principe Sveatopluk începuse să se orienteze din punct de vedere politic și bisericesc spre germanii învecinați. Metodie și-a continuat activitatea în Moravia și Boemia, traducînd noi cărți și formînd noi ucenici, deși a avut de luptat cu clerul latino-german, care se împotrivea la introducerea limbii slave în Biserică. Metodie a murit la 6 aprilie 885, încredințînd conducerea Bisericii din Moravia lui Gorazd, unul din ucenicii săi. Pentru bogata lor activitate misionară, Bisericile slave au trecut pe cei doi frați în rîndul sfinților.

Opera începută de cei doi frați a fost continuată de ucenicii lor. Alungați din Moravia după moartea lui Metodie, unii dintre ei, între care: Clement, ajuns episcop la Ohrida, Constantin, ajuns episcop la Preslav, Naum, Anghelarie, Ioan Exarhul ș.a., s-au îndreptat spre Bulgaria. Aici au fost primiți cu bunăvoință de țarul Boris, care le-a creat cele mai prielnice condiții de activitate. La Preslav (capitala țaratului) și Ohrida au întemeiat două școli și cîteva mînăstiri (în sec. X s-a înființat mînăstirea Sfîntul Ioan de Rila), în care au fost pregătiți numeroși tineri, care au ajuns apoi preoți și oameni de carte. În felul acesta, Bulgaria a devenit un focar al scrierii și culturii paleoslave. Prin încreștinare și prin ritul slav, s-a desăvîrșit slavizarea bulgarilor. Această intensă activitate culturală a ajuns la o mare înflorire îndeosebi sub țarul Simeon (893—927), încît epoca lui a fost numită «veacul de aur al literaturii vechi bulgare» (de altfel, și pe plan politic, Bulgaria a cunoscut sub Simeon cea mai mare expansiune teritorială; el a și așezat ca-

pitava la Preslav, în 893). De aici, prin secolul X, cultura slavă, în spiritul și tradițiile Sfinților frați Ciril și Metodie, s-a răspândit și în alte țări slave: Rusia kieveană, Serbia, precum și în nordul Dunării, pe pământ românesc.

Sub țarul Petru (927—969), fiul lui Simeon, patriarhul din Constantinopol și împăratul Roman Lekapenos (919—944) au recunoscut autocefalia Bisericii bulgare, acordând întîistătătorului ei (pe atunci Damian) aceleași drepturi pe care le-a avut arhiepiscopul de Justiniana Prima. Arhiepiscopii Bulgariei (care se intitulau și «patriarhi», deși Patriarhia ecumenică nu le-a recunoscut acest titlu) și-au avut reședința — după unii istorici — la Pereiaslaveț, apoi la Dorostolon (vechiul Durostorum, devenit apoi Silistra), iar după 984 la Ahrida (Ohrida). Istoricul bulgar Ivan Dujcev crede însă că reședința «patriarhului» Damian a fost la Preslav (unde era capitala statului încă din anul 893).

În anul 971, partea răsăriteană a Bulgariei de azi, precum și Dobrogea noastră, au fost cucerite de împăratul bizantin Ioan Tzimiskes, creîndu-se aici o unitate administrativ teritorială sub numele «thema» Paristrion sau Paradunavon, iar în 1018 Vasile II Bulgaroctonul (976—1025) a ocupat țaratul lui Samuil și Ohrida, din partea apuseană a Bulgariei de azi și Macedonia. Tot atunci s-a încheiat autocefalia scaunului arhiepiscopal bulgar, care a fost pus sub dependența Patriarhiei de Constantinopol, cu ierarhi de neam grec. În felul acesta, dominația bizantină a ajuns din nou pînă la Dunăre, așa cum fusese cu aproape patru veacuri în urmă.

Ritul slav la români. Creștinarea slavilor, precum și activitatea fraților Ciril și Metodie, au avut urmări și asupra vieții bisericești a strămoșilor noștri. Așezîndu-se triburi de slavi în nordul Dunării, desigur unii din ei au primit învățătura creștină de la românii pe care i-au aflat aici. Slavii și-au exercitat temporar dominația în Dacia, după așezarea lor aici. Acest proces de suprapunere slavă ne ajută să înțelegem cum a fost cu puțință introducerea limbii slave în cultul bisericilor românești din nordul Dunării. Conducătorii slavi voiau în cult o limbă vie, înțeleasă de ei și nu limba «română» înțeleasă numai de autohtoni. Pînă atunci, strămoșii noștri «probabil făceau slujba bisericească într-o limbă latină apropiată de cea veche, căci pînă la înrîurirea slavă, deosebirea dintre latină și străromână nu era prea adîncă» (P. P. Panaitescu). Introducîndu-se limba slavă în tot spațiul carpato-danubian, ea a rămas ca limbă de cult și după asimilarea completă a slavilor în masa daco-romană.

După opinia profesorului P. P. Panaitescu, liturghia slavă a putut fi introdusă la români începând cu secolul X, aducând, în sprijinul tezei sale, următoarele argumente :

1. Liturghia slavă a fost adusă în Bulgaria abia la sfârșitul secolului IX, prin ucenicii Sfinților Ciril și Metodie și a cunoscut o epocă de maximă răspândire în secolul X, din centrul cultural de la Preslav, spre vest și spre nord, adică la sârbi și la ruși ;

2. Ea s-a introdus în Biserica românească înainte de cucerirea Transilvaniei de regatul feudal maghiar, deci pînă la sfârșitul secolului XI. Ea nu s-ar fi putut introduce în nici un caz după această dată, căci regii catolici maghiari, ca și episcopii latini din Transilvania, n-ar fi îngăduit acest lucru ;

3. Introducerea liturghiei slave la români nu s-a putut face decît într-o epocă în care în țara noastră erau și locuitori slavi, care vorbeau și înțelegeau limba veche slavă.

Fără îndoială că la introducerea limbii paleoslave sau a slavei vechi bisericești, fixată în scris de Sfinții Ciril și Metodie și de ucenicii lor, precum și a alfabetului cirilic, în nordul Dunării, au contribuit și ucenicii veniți din sudul învecinat (Pereiaslaveț, Preslav, Silistra, Rila etc.). Organizarea tinerei Biserici bulgare, cu unele episcopii chiar pe malul drept al Dunării, în locul fostelor scaune episcopale din secolele IV—VI (Durostorum, devenit Dîrstor sau Drîsta și Bononia, devenit Bodinis-Vidin) a contribuit și mai mult la întărirea legăturilor noastre bisericești cu slavii sud-dunăreni.

Slavistul Pandele Olteanu a dovedit — pe baza toponimiei și a unor argumente lingvistice — că Transilvania de nord-vest și Maramureșul s-au aflat în sfera de influență culturală-bisericească a Moraviei Mari, deci a slavei occidentale, din care au pătruns unii termeni în limba română, încă din timpul Sfinților Ciril și Metodie și a numeroșilor lor ucenici. Prin acești ucenici moravi, ritul slav a putut să fie introdus în părțile de nord și nord-vest ale Transilvaniei. Un istoric morav din sec. XVIII, J. G. Stredovski, amintește de doi ucenici ai Sfinților frați care au activat în părțile noastre : Jandov în Dacia și Moznopon în Alpii Valahiei («in Alpibus Valachicis»), dar informația lui e contestată de numeroși istorici. De fapt, acești ucenici activau bucuros mai mult în regiunile de est și de sud, evitînd cele de apus, spre a nu ajunge în conflict cu clerul romano-germanic de acolo. O *Viață a lui Naum* (din sec. XIII—XIV) afirmă că ucenicii din Moravia Mare s-au răspândit, «în Moesia, Dacia și Dalmația». Un istoric ceh a arătat că Transilvania de nord era strîns legată de Moravia Mare prin comerțul de sare, extrasă

din ocnele noastre. De altfel, nu trebuie să uităm că în secolele VII—X eram înconjurați numai de slavi (Panonia, adică Ungaria de azi, făcea parte din Moravia Mare), cu alte cuvinte eram ca o insulă în mijlocul unei mări slave. În felul acesta, s-a adoptat limba slavă de Biserica și de clasa cnezială românească, fiind introdusă mai târziu și în cancelariile domnești din Țara Românească și Moldova.

Ritul slav a fost pentru noi — în împrejurările de atunci — un mijloc de păstrare a Ortodoxiei. Este cunoscută lupta dintre Roma și Bizanț din secolele IX—XI pentru integrarea popoarelor din Europa centrală și sud-estică (moravi, cehi, bulgari, mai târziu unguri) în sfera lor de influență, cu alte cuvinte la «ritul latin», respectiv «bizantin». Dacă românii ar fi folosit în continuare, în cult, limba lor, pe care unii cercetători o numesc «protoromână» sau «străromână» (deși ambii termeni ni se par necorespunzători), Romei i-ar fi fost foarte ușor să ne atragă la «ritul latin», dat fiind faptul că vorbeam o limbă mult asemănătoare cu aceea pe care o folosea ea însăși în cultul ei.

Lipsa de cărți de slujbă traduse în limba română (sau «protoromână») presupunem că a fost un alt motiv care a determinat pe episcopii, horepiscopii și preoții noștri să adopte limba slavă, în care se începuse — prin Sfinții Ciril și Metodie — lucrarea de traducere a acestor cărți. Prin introducerea ritului slav (mai corect bizantino-slav) la noi, am rămas și mai departe sub jurisdicția bisericească a Patriarhiei de Constantinopol, fiind singurul popor de limbă și origine romanică de rit ortodox.

Începuturile scrisului slavonesc în țările noastre, atestate documentar, datează din secolul X. De pildă, la Bucov, lângă Ploiești, s-au descoperit inscripții fragmentare în limba slavonă cu caractere cirilice, zgîriate pe peretele unui atelier de fierărie, care au fost atribuite începutului acestui secol (902—911). În localitatea Mircea Vodă (jud. Constanța), s-a descoperit o inscripție slavonă din anul 943, în care era amintit numele «jupanului» Dimitrie. După părerea unor cercetători, cunoscutul *Evangheliar slavon* manuscris de la Reims, de la începutul secolului XI, a fost scris pe teritoriul carpațo-danubian.

Bineînțeles, poporul a continuat să vorbească românește. Acest fenomen nu trebuie să ne surprindă, căci s-a petrecut și în alte țări ale Europei: în Germania mult timp limba Bisericii și a statului a fost cea latină, în Anglia, după cucerirea normandă, limba oficială a fost cea franceză, în timp ce poporul vorbea limba sa, adică germana, respectiv engleza.

Nimicirea statului bulgar în 971 și 1018 și «grecizarea» Bisericii bulgare la începutul secolului XI, prin arhiepiscopii greci de la Ohrida și sufraganii lor, n-a putut avea nici o influență asupra vieții bisericești de la noi. În bisericile noastre a continuat să se slujească în slavonește, iar întemeierea statului româno-bulgar al Asaneștilor, în 1185, a întărit și mai mult influența slavă la noi. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că după 971, dar mai ales după distrugerea definitivă a primului stat bulgar în 1018, unii preoți sud-dunăreni (fie români, fie slavo-bulgari) s-au refugiat, din pricina stăpînirii bizantine, în nordul Dunării, în țările locuite de români, unde și-au continuat activitatea cărturărească în limba slavă. Trebuie reținut însă și faptul că deși liturghia și celelalte slujbe bisericești se făceau în slavonește, totuși predicarea cuvîntului lui Dumnezeu și spovedania se făceau, ca și mai înainte, în limba vorbită de popor, adică în limba română.

Elemente slave în lexicul nostru bisericesc. Prin ritul slav au intrat în terminologia bisericească a românilor o serie de elemente slave, care au rămas pînă azi. Între acestea se numără felurite nume de sfinți : *mucenic* (muceniku, mîcenicu, f. mucenița), *sfînt* (sviati), *Maica Precista* (bulg. maica, slav. preacista), *moaște* (moști) ; nume de persoane aparținătoare clerului : *duhovnic* (duhoviniki), *diac* (diaku), *mirean* (mireninu), *stareț* (stareti, starăți), *sobor* (săboru), *țîrcovnic* (țrăkoviniku), *vlădică* (vladika-stăpîn) ; nume de obiecte și veșminte liturgice : *cădelniță* (kadilinița), *dveră* (dviri), *jertfă* (jrátva), *odăjdii* (odejda), *prapur* (praporu), *prestol* (prestoli), *procovețe* (termen vechi pentru acoperimintele sfintelor vase, din pokrovu), *rucavițe* (termen vechi pentru mînecuțe, din ruka = mîna — rukavița), *strană* (strana), *troiță* (trojka), *văzduh* (termen vechi pentru Sfîntul aer, din vuzduh = aer) ; numele unor slujbe sau rînduieli bisericești : *maslu* (maslo = untdelemn), *molitvă* (molitva), *pogribanie* (înmormîntare, din pogribaniie), *prohod* (prohodu), *pomană* (pomenu), *post* (postu), *pravilă* (pravilo), *sfeștanie* (osviașteniie), *slavă* (slava), *slujbă* (slujba), *taină* (taina), *utrenie* (utrenia), *vecernie* (vecernia) ș.a. Nu se știe în ce împrejurări a fost înlocuit *spiritus* cu *duh* (duh — *duhu sviatîi*). De asemenea, sînt slave numele vechi (azi populare) ale unor sărbători : *Blagoveștenie* (Bunavestire), *Stretenie* (Întîmpinarea Domnului), *Vovidenie* (Intrarea în Biserică), *Probojenie* (Schimbarea la față), *praznic* (prazdnicu). Tot din limba slavă sînt verbele : *a blagoslovi* (blagosloviti), *a se căi* (kaiti), *a ispiti* (ispitati), *a ispăși* (supasiti), *a izbăvi* (izbaviti), *a spovedi* (ispovedati), *a mirui* (milovati), *a răstigni* (rastengnanti), *a sfinți* (sventiti), *a tîrnosi* (trono-

sati) ș.a. De asemenea, au intrat în limba noastră și unele cuvinte din limba slavă : *cazanie* (kazaniie), *ceaslov* (ceasoslovu), *molitvelnic* (molitviniku), *predoslovie* (predislovie), *propovedanie* (propovedaniile), *stih* (stihu), *stihiră* (stihira), *stihoavnă* (stihovina), *tipic* (tipicu) ș.a.

Anumiți termeni dogmatici, liturgici, dar mai ales din aceia care privesc organizarea bisericească, de origine greacă-bizantină, au intrat în limba noastră tot prin mijlocirea limbii slavoane. Acest lucru s-a putut petrece fie în perioada conviețuirii cu slavii, dar mai cu seamă în perioada începuturilor organizării noastre de stat și a celei bisericești. În această categorie se pot număra cuvintele : *har*, *mir*, *chivot*, *potir*, *antimis*, *paraclis*, *chilie*, *metoc*, *trapeză*, *sihastru*, *schimnic*, *ieromonah*, *egumen*, *protopop*, *arhiereu*, *mitropolit*, *exarh* ș.a.

Toate aceste cuvinte se referă însă la cult și organizarea bisericească și nu la noțiunile fundamentale de credință, care — cum am arătat în alt loc — sînt de origine latină. Aceasta înseamnă că noi eram creștinați cu mult înainte de venirea slavo-bulgarilor și nicidecum n-am primit creștinismul de la ei cum au voit să arate unii (E. Golubinski), ci de la ei am luat numai anumite forme privind organizarea bisericească și cultul.

Știri literare-istorice despre viața bisericească a românilor. Penetrația avaro-slavă din anul 602, în fostele provincii romano-bizantine dunărene, a desființat înfloritoarea organizație bisericească întîlnită în secolele IV—VI.

La sinodul VI ecumenic, numit și trulan, întrunit la Constantinopol, în 680—681, care a osîndit monotelismul (învățătura că Mîntuitorul a avut o singură voință), ca și la sinodul din 691—692 (numit quinisext, căci completa, cu dispozițiuni disciplinare, sinoadele de la 553 și 680—681), nu întîlnim nici un ierarh din ținuturile dunărene.

Abia la sfîrșitul stăpînirii avarie în Banat și Transilvania avem și amintirea numelui unui episcop pe care mulți cercetători îl consideră a fi din părțile noastre. Este vorba de episcopul *Ursus*, care a participat la lucrările sinodului al șaptelea ecumenic, întrunit la Niceea în anul 787, sinod care a restabilit cultul icoanelor, osîndind iconoclasmul. El iscălea actele sinodului, în locul 73, ca episcop al Bisericii avarițianilor : (Οὐρσος ἐπίσκοπος τῆς ἁγίας Ἀβαριτιανῶν ἐκκλησίας) iar în alt loc cu adaosul (Οὐρσος ἀνάξιος), în latinește «Ursus Avaritianensium ecclesiae episcopus». Se remarcă faptul că e vorba de un episcop cu nume latin. Petru Maior și Vasile Pârvan credeau că este un episcop român al vechii eparhii a Abritului (Ἀβριθός), în Moesia Inferior. Este greu de admis însă

că acea episcopie a mai existat după trecerea pe acolo a avarilor, slavilor și apoi a bulgarilor. Dacă ar fi fost așa, trebuia să semneze ἐπίσκοπος τοῦ Ἀβρότου.

Părerea cea mai plauzibilă este că Ursus a fost episcopul din «țara» sau «părțile» avarilor (ὁ αβάριτης = avar; ἀβαριτιανοί = din țara avarilor). Cum în acea perioadă avarii stăpâneau și unele teritorii la răsărit de Tisa (Banat și Crișana) s-a presupus că Ursus ar fi episcopul românilor din aceste părți (Șt. Lupșa, Gh. Cotoșman, S. Reli, C. C. Giurescu). Gh. Cotoșman a emis ipoteza că și-ar fi avut scaunul episcopal la Morisena (Cenadul de azi), unde, în 1868, s-au descoperit urmele acelei bazeilici cu baptisteriu din sec. V—VI. Ursus ar fi, în acest caz, primul episcop român cunoscut cu numele, care a păstorit în teritoriile nord-dunărene aparținătoare patriei noastre.

Lipsa de știri sigure despre lucrarea unor episcopi sau horepiscopi în spațiul românesc de azi în secolele VII—X nu trebuie să ne ducă la concluzia greșită că ei n-ar fi existat.

Însăși încreștinarea treptată a slavilor așezați pe teritoriul patriei noastre duce în chip logic la concluzia că aici existau nu numai credincioși străromâni, ci și o ierarhie bisericească, formată din episcopi (eparhioți sau poriodeuți), horepiscopi și preoți, căci încreștinarea presupune predică și botez, pe care nu le puteau face credincioșii simpli, ci numai membrii clerului.

Apoi, trebuie să avem în vedere faptul că, în secolele IV—VII, sinoadele ecumenice și locale, prin canoanele lor, ca și Sfinții Părinți și scriitori bisericești, au reușit să fixeze în scris doctrina sau mărturisirea oficială de credință a Bisericii, precum și principiile de organizare bisericească și formele de cult. Comunitățile creștine din nordul Dunării n-au putut rămâne străine de aceste schimbări, de acest «progres», în toate domeniile vieții bisericești, de hotărârile sinoadelor ecumenice, de așezămintele monahale care au început să ia ființă în diferite părți ale lumii creștine, de bisericile nou construite, de noile slujbe, de sărbătorile introduse în calendarul creștin, de cinstirea sfinților, a icoanelor, a moaștelor etc.

Aceste schimbări au cerut imperios ca și comunitățile de la noi să se adapteze la noile situații. Dar un astfel de lucru nu-l puteau face credincioșii simpli, ci ei trebuia să aibă în permanență în fruntea lor un conducător, care să dirijeze acest proces de mari transformări în viața bisericească, adică un episcop sau cel puțin un horepiscop ori un episcop misionar (poriodeut). Dezvoltarea teologiei în genere, a artei

creștine, ca și apariția atîtor învățături greșite în sînul Bisericii, impunea fiecărui preot datoria de a cunoaște, cît de puțin, aceste probleme. Dar, pentru aceasta ei aveau nevoie de o pregătire înainte de hirotonie («destoinic să învețe pe alții», I Tim. III, 2), pe care nu le-o putea da decît un cleric cu învățătură.

În același timp, ne punem întrebarea : dacă n-ar fi existat episcopi și horepiscopi, cine ar fi făcut hirotonia preoților de aici ? Admițînd că ar fi supraviețuit numai scaunul episcopal de la Tomis, mutat undeva în nordul Dobrogei, în zona Dinogetia (Garvăn) — Noviodunum (Isaccea) și totuși este greu de conceput ca un candidat la hirotonie din teritorii românești mai îndepărtate să fi făcut un drum pînă acolo. Iar dacă am admite teza unor cercetători că pentru două sau trei secole n-au existat episcopi nici în Dobrogea (și nici în sudul Dunării în Bulgaria de azi, ocupată de slavo-bulgarii încă neîncreștinați), ar trebui să acceptăm că un candidat la hirotonie de pe tot cuprinsul țării noastre — inclusiv Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul — era nevoit să se deplaseze pînă în Tesalonic sau Constantinopol, ceea ce este de neconceput, căci o călătorie atît de lungă și obositoare era împreunată pe atunci cu mari cheltuieli, cu riscuri, cu primejduirea vieții.

Toate acestea ne fac să credem că episcopii aflători în teritoriile dintre Dunăre și Mare sau chiar episcopii rămași în sudul Dunării după migrațiile avaro-slavo-bulgare, hirotoneau cîte un preot de mir văduv sau călugăr din nordul Dunării, dacă nu ca episcop, în cel mai rău caz ca horepiscop. Acestuia îi vor fi dat, potrivit canoanelor sinoadelor amintite mai sus, împuternicirea de a hirotoni preoți sau alți slujitori, de a sfinți biserici și de a săvîrși orice alte misiuni la care era îndreptățit prin hirotonie.

Pe de altă parte, trebuie să ținem seama și de faptul că în a doua jumătate a secolului al IX-lea, Bizanțul a început lucrarea de încreștinare a trei popoare slave din jurul nostru : a moravilor, prin Sfinții Frați Constantin (Ciril) și Metodie, a bulgarilor, după 863, încreștinați «oficial» în 864, lucrare desăvîrșită în deceniile următoare de ucenici ai celor doi Sfinți Frați, ca și a sîrbilor, către sfîrșitul secolului IX și începutul celui următor. Deși erau situați între aceste popoare slave, izvoarele bizantine nu fac nici o amintire de vreo «misiune» pe teritoriul țării noastre. Nu fac, pentru că nu era necesară, aici existînd o veche organizare bisericească în frunte cu ierarhi de neam român.

Logica istorică nu poate admite ca aceste trei popoare slave vecine, creștinate uneori din dispoziția conducătorilor politici, să-și aibă

propria lor ierarhie superioară subordonată Patriarhiei din Constantinopol (Moravia numai pînă în 885), iar românii, creștinați cu șase-șapte secole înainte, să nu fi avut proprii lor ierarhi.

Un popor cu vechi tradiții creștine, cu o credință puternică, ce avea rădăcini adînci în istorie, care pot fi urmărite pînă în secolele II—III, un popor care în jurul anului 900 apare organizat în puternice formațiuni politice și militare, avînd în frunte duci, cneji sau voievozi, cu cetăți fortificate, cu locuri întărite, cu biserici, cu o viață economică și socială avansată, presupune în chip categoric că avea și o organizare bisericească, în frunte cu episcopi și horepiscopi, conștienți de drepturile și îndatoririle lor. Acest lucru este valabil pentru toate teritoriile locuite de români.

Crearea de episcopii slave în sudul Dunării, mai ales la Vidin (vechea Bononia) și Dîrstor (vechiul Durostorum), ne face să credem că unii din episcopii care vor activa de acum înainte pe pămînt românesc, au putut primi hirotonia și în aceste centre, mai ales între anii 681—971 cînd Dobrogea a ajuns sub stăpînire bulgară, fără ca aceasta să fie continuă. Dar, după 971, cînd teritoriul dintre Dunăre și Mare a ajuns din nou sub stăpînire bizantină, prin înființarea themei Paristrion sau Paradunavon, candidații români la treaptă episcopală au putut cere din nou hirotonia la vreunul din centrele episcopale care au fost create aici, probabil în partea de nord în zona Niculițel-Garvăn (fostele Noviodunum și Dinogetia).

Mărturii arheologice creștine. În lipsa unor mărturii istorice-literare sigure, recente descoperiri arheologice ne dau o imagine destul de completă asupra vieții creștine pe care o duceau românii în perioada de care ne ocupăm.

Pentru secolele V—VII s-au descoperit în Moldova numeroase vase de lut, avînd incizat semnul crucii (*Botoșana-Suceava, Șipot-Suceava, Horga-Vaslui, Murgeni-Vaslui, Bacău* etc.). S-au descoperit de asemenea tipare sau matrițe de os pentru confecționarea unor obiecte de cult creștine (*Botoșana-Suceava, Traian-Bacău, Costești-Iași*). Aceste tipare presupun o producție în serie, ceea ce dovedește că și în această parte a țării trăia o numeroasă populație creștină. O matriță lucrată din os de elefant (de la *Costești-Iași*) are incizate pe suprafața ei imaginile a trei personaje, probabil preoți. Alte obiecte creștine s-au descoperit la *Străulești-București, Olteni-Teleorman, Budureasca-Ploiești* și în alte locuri. Cîteva morminte creștine aparțin aceleiași perioade (*Săbăoani-Neamț, Secuieni-Neamț, Dănești-Vaslui*).

Pentru secolele VIII—IX s-au descoperit, tot în Moldova, vase de lut lucrate la roată, cu semne de cruci (*Fălciu, Murgeni, Dodești*, toate în jud. Vaslui, *Fundu Herței-Botoșani* ș.a.), două cruciulițe de plumb descoperite la *Hlincea-Iași* și una, din rocă vulcanică, la *Dodești-Vaslui*.

Din perioada secolelor IX—XI amintim trei inele de bronz, având incizate simboluri creștine (*Stoicani-Galați, Fedești-Vaslui și Bîrlălești-Vaslui*). De o importanță deosebită sînt și cele două cruci-relicvar din bronz descoperite la *Adjud-Vrancea* (avînd incizate imaginea a doi sfinți și numele Sfîntului Gheorghe) și la *Dodești-Vaslui*, de asemenea cu imaginea unui sfînt, amîndouă din secolele X—XI. Aceleiași perioade îi aparține un capac de cădelniță, lucrat din bronz, de proveniență bizantină, descoperit la *Coșna-Suceava*. Cimitire creștine s-au descoperit la *Stoicani-Galați* (sec. VIII—IX), *Serdaru-Galați* și *Arsura-Vaslui* (sec. X—XI).

O cruce pectorală bizantină din bronz, din sec. IX—XII, s-a găsit la *Cîmpulung-Muscel*. Pe avers este reprezentat Iisus răstignit, avînd deasupra capului o cruce mică, cu soarele în dreapta și luna în stînga, iar spre capetele celor două brațe orizontale pe Maica Domnului și Sfîntul Ioan Evanghelistul. Pe revers se află tot Maica Domnului, în atitudine de orantă.

În Transilvania s-au descoperit mai multe cruci de bronz la *Bratei*, lîngă *Mediaș* (sec. IV—VIII), vase ceramice lucrate cu mîna, de tradiție dacică, ornamentate cu cruci și alte simboluri creștine, la *Poian*, lîngă *Tg. Secuiesc* (sec. VI—IX).

C o n c l u z i i. Rezultă din cele expuse, că știrile privitoare la viața politică, socială și bisericească a românilor în perioada de care ne-am ocupat sînt foarte sumare. Cu toate acestea, perioada respectivă este prețioasă pentru noi, căci acum s-au pus bazele primelor alcătuirii politice sub forma cnezatelor și a voievodatelor, din care s-au născut apoi cele trei state feudale: Transilvania, Țara Românească și Moldova. Dacă nu putem vorbi de manifestări exterioare ale poporului român, dacă el n-a avut așezări temeinice, cu orașe înfloritoare și stăpîniri întinse, aceasta se datorește în primul rînd deselor migrații ale unor popoare pe pămîntul țării noastre (goți, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari, iar mai tîrziu, unguri, pecenegi, cumani și tătari). Viața creștină a continuat totuși să dăinuiască, prin bisericile modeste de lemn, în care slujeau preoți de neam român, îndrumați de

episcopi sau horepiscopi, prin sihaștrii care trăiau prin schituri retrase în poienile codrilor, prin credincioșii care se rugau și se mărturiseau preoților lor în limba română, deși în cult s-a introdus limba slavă. Toate manifestările materiale și spirituale pe care le-am amintit aici sînt mărturii de mare valoare pentru dovedirea continuității românilor pe aceste meleaguri.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale: DIMITRIE ONCIUL, *Originile principatelor române*, București, 1899, VI+252 p. și în *Opere complete*, tom. I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1946, p. 175—310; *Opere alese*, vol. I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1968, p. 560—715; DIMITRIE ONCIUL, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în vol. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900, p. 620—631 și în ed. 1946, p. 311—322; ed. 1968, vol. II, p. 5—18; ENRICA FOLLIERI—J. DUICEV, *Un Acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813*, în «Byzantion», XXXIII, 1963, fasc. 1, p. 71—106; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolele al IX-lea — al XIII-lea*, în S.T., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 242—257; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.

Creștinarea bulgarilor. Influența slavă în Biserica noastră: W. N. SLATARSCHI, *Geschichte der Bulgaren*, vol. I, Leipzig, 1918, X + 182 p.; L. NIEDERLE, *Manuel de l'antiquité slave*, vol. I—II, Paris, 1923—1926, VIII + 246 și VII + 360 p.; D. ANGHELOV, *Bulgarische Geschichte*, Sofia, 1963; FRANZ DVORNIK, *Les slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926; MICHEL LASCARIS et A. VAILLANT, *La date de la conversion des bulgares*, în «Revue des études slaves», XIII, 1933, p. 5—15; N. BĂNESCU, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, 97 p.; N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, București, 1947, 36 p. (An. Acad. Rom., M.S.I., s. III, t. XXIX); A. GRECU (= P. P. PANAITESCU), *Bulgarii în nordul Dunării în veacurile al IX-lea — al X-lea*, în «Studii și cercetări de istorie medie», I, 1950, p. 223—236; PANDELE OLTEANU, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et du Maramureș*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 169—196; E. TURDEANU, *Les Principautés Roumaines et les Slaves du Sud: Rapports littéraires et religieux*, München, 1959; P. P. PANAITESCU, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, 398 p. (îndeosebi p. 185—201).

Ciril și Metodie: FR. DVORNIK, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha, 1933, X + 443 p.; MILAN ŢESAN, *Tradițiile cirilometodiane*, în M.A., an. IV, nr. 1—3, 1961, p. 59—83; P. DUTHILLEUL, *L'Évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode*, Tournai (Belgium), 1963, 201 p. (recenzie detaliată de Iorgu Ivan, în M.A., an. X, nr. 11—12, 1965, p. 897—914); DAMIAN P. BOGDAN, *La vie et l'oeuvre des frères Constantin-Cyrille et Méthode*, Tesalonic, 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *La diffusion dans les pays roumains des écrits sur la vie et l'activité des frères Cyrille et Méthode de Thessalonique*, Tesalonic, 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *Apariția scrierii slave și pătrunderea ei la nordul Dunării. Răspîndirea în țările române a izvoarelor narrative despre viața și activitatea fraților Constantin-Chiril și Metodie*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 9—77; IOAN I. RĂMUREANU, *Unsprezece secole de la activitatea misionară a Sfinților Chiril și Metodie*, în «Ortodoxia», XIX, nr. 1, 1967, p. 17—31; NICOLAE al Macariopolei, *Sfinții frați Metodie și Chiril luminătorii slavilor*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 533—538; ANTOINE-EMILE TACHIAOS, *L'origine de Cyrille et de Méthode. Verité et legende dans les sources slaves*, în vol. «Cyrillomethodianum», II—III, p. 98—140.

Alfabetul slav la români: I. BOGDAN, *De la cine și când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în vol. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900, p. 585—594; ILIE BĂRBULESCU, *Începutul scrierii cirilice în Dacia*, în rev. «Arhiva», Iași, an. XXIX, nr. 2, 1922, p. 161—195; P. CANCEL, *Când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în vol. *Lui Nicolae Iorga, Omagiu*, Craiova, 1921, p. 67—70; CHIRIL PISTRUI, *Despre alfabetul chirilic și cel glagolitic*, în M.A., an. IX, nr. 3—5, 1964, p. 252—269 (cu bogată bibliografie asupra problemei cirilo-metodiene).

Elemente slave în terminologia noastră bisericească: Pe lângă lucrările citate la p. 73, se adaugă: AL. ROSETTI, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII)*, București, 1953; AL. ROSETTI, *Istoria limbii române, III. Limbile slave meridionale*, ed. IV, București, 1962, 155 p. (și în vol. *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 283—411); G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960; PANDELE OLTEANU, *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, în «Limbă și literatură», VI, 1962, p. 67—97; vezi și H. MIHĂESCU, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, București, 1966, 227 p. (îndeosebi p. 83—102).

Descoperiri arheologice: EUGENIA ZAHARIA, *Cîteva observații despre arheologia și istoria sec. VII—XI pe teritoriul R.S. România*, în «Aluta», Sfîntul Gheorghe, 1969; DAN GH. TEODOR, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în sec. V—XI*, în SCIV, 21, nr. 1, 1970, p. 97—128; GHENUȚĂ COMAN, *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI—XII*, în «Danubius», Galați, an. V, 1971, p. 75—99; GHENUȚĂ COMAN, *Evoluția culturii materiale în Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XII*, în «Memoria Antiquitatis», 3, 1971, p. 479—497; SZÉKELY ZOLTÁN, *Elements byzantins dans la civilisation materielle des VI-e—VIII-e siècles dans le sud-est de la Transylvanie*, în «Dacia», n.s., 15, 1971, p. 353—358; EUGENIA ZAHARIA, *Données sur l'arheologie des V-e—XI-e siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în «Dacia», n.s., 15, 1971, p. 269—287; DAN GH. TEODOR, *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, în M.M.S., an. L, nr. 7—8, 1974, p. 561—573; VICTOR SPINEI, *L'influence de Byzance et de la Russie sur les regions orientales de la Roumanie au premier quart du II-e millenaire à la lumière des sources archéologiques*, în «Dacia», n.s., 19, 1975, p. 227—242; OCTAVIAN MĂRCULESCU, *O cruce pectorală bizantină găsită la Cîmpulung Muscel*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 356—359; DAN GH. TEODOR, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI*, Iași, 1978, 223 p.

II

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SUDUL DUNĂRII ÎN SECOLELE X—XIII

Așezarea slavilor și apoi a bulgarilor în sudul Dunării a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești a populației romanice din nordul și sudul marelui fluviu. Așezarea lor la sud de Dunăre a împuținat populația romanică de aici mai ales prin uciderile care aveau loc în cursul expedițiilor lor. Cu timpul, populația de aici a fost dislocată, adică împărțită în două grupe mari: una înspre miazănoapte, cuprinzând pe daco-români (din care s-a despărțit apoi o parte, aceea dinspre apus, ai căror urmași sînt istroromânii) și alta spre miazăzi, cuprinzând pe macedoromâni sau aromâni, din care s-au despărțit apoi meglenoromânii.

Vlahii în sudul Dunării. În cursul evului mediu întîlnim o populație de limbă romanică — numită în izvoare vlahi — pe tot cuprinsul Peninsulei Balcanice, de la Marea Egee pînă la Dunăre și de la Marea Neagră pînă la Adriatică. Cuvîntul «vlah» este de origine germanică. Prin acesta germanii numeau populațiile de origine romanică. În limba slavilor de sud acest termen apare sub forma de *vlah*, iar în limba slavilor de răsărit sub forma *voloh*. În izvoarele latine e redat sub forma *blacus*, *valachus* sau *vlachus* (în maghiară *oláh*; în documentele cancelariilor dalmatine apare și denumirea de *mavrovlahus*).

Prima știre sigură despre vlahii din Balcani o găsim în *Cronica* lui Skylitzes-Kedrenos, în care se relatează că după moartea lui Ioan Tzimiskes (976), bulgarii s-au răsculat, asumîndu-și conducerea patru frați: David, Moise, Aron și Samuil, fiii unui «comite» Nicola. Dintre aceștia, David a murit îndată, răpus între Kastoria și Prespa, la locul numit «Stejarii frumoși», de niște «vlahi chervanagii» (*βλαχῶν ὀδιτῶν*; chervanagii = călăuze, însoțitori și paznici ai transporturilor). Fiind uciși tot atunci și alți doi frați, a rămas Samuil singurul conducător al Bulgariei (976—1014). Statul lui Samuil avea ca nucleu Macedonia, iar capitala la

Ohrida. Centrul său de greutate se deplasase îndeosebi către regiunile de sud-vest ale Peninsulei Balcanice.

Unii istorici au ajuns la concluzia că numele biblice ale celor patru frați arăta originea lor românească balcanică și caracterul preponderent valah al statului lui Samuil.

A doua oară sînt amintiți de un cronicar bizantin anonim, care arată că în anul 980, împăratul Vasile II Bulgaroctonul a numit pe Niculiță (Νικουλίτζας) conducător militar peste vlahii din Elada (Grecia de nord cu Thesalia și Eubeea). Aceasta este prima organizație de stat românească în sudul Dunării: Vlahia Mare, avînd forma unei autonomii locale, în cadrul imperiului bizantin și care a dăinuit vreo patru veacuri. În anul 1066 a avut loc o mișcare a vlahilor din Thesalia împotriva împăratului bizantin, care pusese dări prea mari asupra lor, conducător avînd tot pe unul Niculiță. Alte știri despre răspîndirea și viața vlahilor din Peninsula Balcanică aflăm la scriitorul bizantin Kekavmenos, apoi în cartea învățatei principese Ana Comnena (1083—1148), intitulată «*Alexiada*» (amintește de un conducător al lor cu numele Pudilă, în anul 1094). Unii călători (rabinul Beniamin din Tudela), ca și unii cronicari ai cruciadelor, amintesc de asemenea pe vlahi în lucrările lor.

În evul mediu, românii (vlahii) sud-dunăreni erau împărțiți în trei mari grupuri. Primul era grupul sudic, cu așezări în munții Pindului și în ținuturile înconjurătoare pînă la Golful Corint și anume: Vlahia Mare în Thesalia, Vlahia Mică în Etolia și Acarnania și Vlahia de Sus în Epir. O populație vlahă e întîlnită și în Macedonia propriu-zisă, cu ținutul Moglenei și localitățile: Bitolia, Ohrida, Veria, Vlahoclisura, Moscopole etc. Alții locuiau în Peninsula Calcidică, între Salonic și Muntele Athos. Grupul nordic se afla pe ambele versante ale Munților Balcani (Haemus), cu prelungiri pînă la Dunăre (în jurul Sofiei, Tîrnovei etc.), iar la sud pînă în Rumelia. Grupul apusean era așezat în Serbia, Bosnia, Muntenegru și Dalmația, iar mai tîrziu în Croația și Istria. Cea mai veche știre despre vlahii apuseni se află în *Cronica* preotului din Diocleea, scriitor din părțile Muntenegrului, de pe la 1150, care vorbește despre români «care acum se cheamă morovlahi», vlahi negri (numiți de italieni morlachi, nume generic dat vlahilor din părțile Adriaticii, pentru îmbrăcămintea lor din lînă neagră). Între hrisoavele crailor și domnilor sîrbi, cam 40 de documente (sec. XII—XV) menționează pe vlahi. Multe din ele privesc așezarea lor în preajma unor biserici și mînăstiri pe seama cărora trebuiau să lucreze sau să plătească bir.

Această numeroasă populație valahă sau românească din sudul Dunării a îndeplinit, la un moment dat, și un însemnat rol politic, cunos-

cînd o soartă glorioasă, dar trecătoare. Am arătat și cu alt prilej că statul bulgar a decăzut după moartea țarului Simeon (893—927). Pentru a-l distruge, bizantinii au chemat în ajutor pe cneazul Sviatoslav de la Kiev care a cucerit partea răsăriteană a Bulgariei. Nevrînd să părăsească aceste regiuni, bizantinii au pornit împotriva lui și după lupte grele au izbutit să-l alunge (971). Odată cu aceasta, Bulgaria de răsărit cu capitala la Preslav (inclusiv Dobrogea) a căzut în mîna împăratului bizantin Ioan Tzimiskes.

Partea apuseană a fostului stat bulgar a continuat să existe încă aproape o jumătate de veac, cu capitala la Ohrida, reprezentînd, sub țarul Samuil, o însemnată putere economică și militară. Și acest stat a căzut sub bizantini în anul 1018, în timpul împăratului bizantin Vasile II Bulgaroctonul (976—1025).

Astfel, ca și pe timpul lui Justinian, Dunărea a ajuns din nou hotarul de miazănoapte al imperiului bizantin.

«**Imperiul vlaho-bulgar**». Statul bulgar s-a refăcut abia către sfîrșitul secolului al XII-lea, în urma răscoalei vlahilor și bulgarilor în anul 1186 (după unii 1185), sub conducerea fraților Petru și Asan (Asen), români din regiunea Tîrnovei. Răscoala lor a izbucnit în urma dărilor noi puse de bizantini asupra celor ce aveau turme de oi și cirezi de vite. Trupele bizantine trimise de împăratul Isac II Angelos (1185—1195) au fost înfrînte de păstorii români și de bulgarii din sudul Dunării, cărora li s-au adăugat români și cumani din nordul fluviului. În urma succeseilor militare raportate, răsculații au izbutit să întemeieze un nou stat, cunoscut sub numele de «statul Asăneștilor», «imperiul vlaho-bulgar» sau «al doilea țarat bulgar». Capitala era la Tîrnovo, cetate situată pe rîul Iantra, pe versantul de nord al munților Balcani. Primul conducător al noului stat a fost Asan, ucis în 1196, după moartea căruia a urmat fratele său Petru, ucis și el în 1197. Cel de-al treilea conducător a fost fratele lor mai mic, Ioniță, supranumit Caloioan (1197—1207).

Acesta a izbutit să întindă hotarele noului stat și să obțină recunoașterea sa oficială din partea bizantinilor și a papii. La 8 noiembrie 1204, cardinalul Leo, trimisul papii Inocențiu III, l-a încoronat la Tîrnovo ca «rege al bulgarilor și vlahilor» (rex Bulgarorum et Blachorum).

În timpul domniei sale a avut loc un eveniment de mare însemnătate în istoria Bizanțului. Nobilii apuseni, plecați în cruciada a patra, au cucerit Constantinopolul și au întemeiat imperiul latin de răsărit (1204), așezînd ca împărat pe contele Balduin de Flandra. Acesta, nevoind să recunoască pe Ioniță și statul lui, a ajuns la ciocniri armate

cu el, încheiate cu prinderea și aruncarea lui în închisoare, la Tîrnovo, unde și-a sfîrșit zilele. Peste scurt timp însă, a fost ucis și Ioniță, pe cînd asedia Salonicul (1207). Dintre urmașii lui, s-a impus nepotul său Ioan Asan II (1218—1241), sub care statul Asăneștilor a ajuns la cea mai mare întindere teritorială. După moartea acestuia, au urmat lupte între diferite partide de boieri care au făcut să crească anarhia și au slăbit statul. Fiul său, Căliman Asan (1241—1246), apoi fratele său Mihail Asan (1246—1256), ca și vărul primar al celui din urmă, Căliman II (1256—1257), au fost uciși. În felul acesta s-a stins și dinastia Asăneștilor în linie bărbătească.

Originea românească a Asăneștilor o dovedesc mai multe categorii de izvoare: cronica lui Nicetas Choniates Akominatos, care spune în mai multe rînduri că erau «vlahi», cronica germană a lui Ansbertus, cronicile franceze ale lui Geoffroy de Villehardouin, Henri de Valenciennes și Robert de Clary, precum și unele documente ale cancelariei papale. Acestea din urmă vorbesc de originea valahă a lui Ioniță, arătînd că se trage din vechii romani și numindu-l «rex Bulgarorum et Blachorum». Toți contemporanii, fie cronicari bizantini sau apuseni, fie ostași, călugări și negustori, ca și papa și regii, într-o impresionantă unanimitate, vorbesc de rolul conducător al vlahilor și de dinastia lor.

În scurt timp, statul întemeiat de ei a devenit un stat bulgar, iar mare parte din elementul românesc din Balcani a dispărut treptat în masa populației slavo-bulgare în mijlocul căreia trăia. Documentele istorice și toponimia însă atestă existența unei populații românești în sudul Dunării în urmă cu șapte veacuri. O parte dintre ei mai trăiesc și în prezent în diferite regiuni din Bulgaria, Iugoslavia, Albania și Grecia.

Viața bisericească a românilor sud-dunăreni. Izvoarele istorice ne prezintă și unele știri privitoare la viața bisericească a românilor din sudul Dunării. Prima datează din anul 1020, cînd împăratul Vasile II Bulgaroctonul, în urma desființării statului bulgar, a desființat și «Patriarhia» bulgară de la Ohrida, reducînd-o la rangul de arhiepiscopie, dar tot autocefală. În locul patriarhului David, a așezat pe arhiepiscopul Ioan. Unii istorici au socotit Arhiepiscopia de la Ohrida ca o continuare a vechii Arhiepiscopii de Justiniana Prima din 535. Împăratul a dat trei diplome (decrete) care se ocupau cu organizarea și jurisdicția bisericească a noii arhiepiscopii, care se întindea nu numai peste eparhiile bulgărești și sîrbești, ci și peste cele care se aflau în teritoriile cucerite de la bizantini sub țarii Simeon și Petru.

La cererea arhiepiscopului Ioan, împăratul Vasile a restabilit, prin cea de-a doua diplomă, dată în mai 1020, ca întinderea Arhiepiscopiei de

Ohrida să fie aceeași ca pe vremea țarului Simeon. Diploma menționa și cele 31 de episcopii care urmau să-i fie supuse, între care și cele de la Drîsta (vechiul Durostorum) și Bodinis (Bononia — mai târziu Vidin). Din aceeași diplomă, reiese că jurisdicția noului arhiepiscop se întindea și asupra vlahilor din Bulgaria, deoarece el avea dreptul «să ia de la ei, de la toți (= episcopi și mitropoliți) dajdia canonică, precum și de la vlahii care sînt (răspîndiți) în toată Bulgaria».

Prin aceasta, împăratul a creat pentru vlahi o situație privilegiată, în sensul că i-a scos de sub oblăduirea duhovnicească a episcopilor locali. Unii istorici români (D. Onciul) au susținut că prin acești vlahi trebuie să-i înțelegem pe cei din nordul Dunării, alții (N. Dobrescu) au socotit că e vorba și de cei din nord și de cei din sud. Ipoteza cea mai acceptabilă este cea a învățatului C. Jirecek, adoptată și de prof. Mihail Lascaris, Nic. M. Popescu, Th. Capidan, care arată că este vorba de vlahii din Bulgaria.

Episcopia vlahilor. Dar așezarea tuturor vlahilor din sudul Dunării sub cîrmuirea duhovnicească a arhiepiscopului de Ohrida era nefirească. De aceea, s-a simțit nevoia întemeierii unei episcopii proprii pe seama lor. Astfel, dintr-o Listă din secolul XI a eparhiilor supuse Ohridei, aflăm că ultima dintre ele, a 24-a, era «episcopia vlahilor» (ἡ ἐπισκοπή τῶν βλάχων). Dintr-o altă listă a acestor episcopii (Notitia episcopatum), de prin secolul XIII, aflăm că episcopul vlahilor purta titlul de «al Vreanotiei» (ὁ θρόνος Βρεανότης ἤτοι βλάχων) fără să i se delimiteze teritoriul de jurisdicție (ambele liste publicate de bizantinologul Heinrich Gelzer în rev. «Byzantinische Zeitschrift», I, 1892, p. 256—257). Cei mai mulți istorici cred că e vorba de orașul Vranje, așezat pe Morava de sud, azi în R. S. F. Iugoslavia (alții, de Vranovici, în Macedonia). Nu cunoaștem numele nici unui episcop, doar al unui preot, semnat pe un manuscris din secolul XI, păstrat în biblioteca bisericii Sfîntul Climent din Ohrida : «Ioan preotul prea sfintei episcopii a vlahilor» (Ἰωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιώτατης ἐπισκοπῆς τῶν βλάχων).

Episcopul vlahilor dispare apoi pentru cîtva timp, pentru a fi menționat în anul 1335, cu reședința la Lerin sau la Prilep. În acel an, cu prilejul cuceririi orașului Prilep, țarul Ștefan Dușan donează mînăstirii Treskavac din Prilep, biserica Sfîntul Nicolae din Lerin, spre sud de Bitolia, «pe care a vîndut-o episcopul valah, cu oamenii, cu viile, cu cîmpul, cu izvoarele și cu toată stăpînirea și drepturile». Se pare că acest episcop își avea reședința în Prilep sau într-un oraș apropiat.

De aceeași situație privilegiată s-au bucurat la început și «toți vlahii regatului» sîrbesc, fiind puși sub jurisdicția Arhiepiscopiei autoce-

fale sîrbe cu reședința la mînăstirea Jicea înființată în 1219 de regele Ștefan II Nemanja (s-au înființat 12 eparhii, dintre care două erau pe Dunăre, la Belgrad și Branicevo). Spre deosebire de vlahii din Bulgaria propriu-zisă, cei din regatul sîrbesc n-au reprezentat niciodată un factor politic, ci au fost păstori, crescători de vite și cărauși.

Scoaterea vlahilor de sub jurisdicția episcopilor locali și supunerea lor de-a dreptul arhiepiscopului din Ohrida și mai tîrziu celui din Jicea, ca și crearea unei episcopii fără un teritoriu propriu, bine delimitat, era o abatere de la rînduielile canonice ale Bisericii Ortodoxe. Considerăm aceste abateri ca favoruri deosebite pentru populația veche valahă din aceste regiuni, care atunci nu mai avea un număr mare de credincioși și nici nu mai era stăpîna unui teritoriu propriu. Crearea unei episcopii proprii a vlahilor va fi făcut ca unii din candidații la hirotonie din nordul Dunării — mai ales din teritoriile învecinate — să se fi îndreptat spre vlădicii de aici.

Nu știm în ce limbă au slujit preoții vlahi din sudul Dunării. Credem că slujeau în limba lor romanică, poate și în slavonește și chiar în grecește (mai ales între anii 1018—1185). Un lucru este însă mai presus de orice îndoială și anume că propovăduirea cuvîntului lui Dumnezeu (predica) și spovedania s-au făcut în limba vorbită de credincioși.

Trebuie să reținem că în dialectele aromân, meglenoromân și istro-român s-au păstrat o serie de termeni bisericești de origine latină, asemănători — uneori identici — cu cei din dialectul daco-român (limba română). Dar cea mai mare parte din terminologia bisericească a acestor trei dialecte este de origine slavă sau grecească. Aceasta se explică atît prin faptul că vlahii balcanici au trăit în mijlocul unor populații de limbă slavă sau greacă, cît și prin faptul că ei n-au avut în cursul istoriei o organizație bisericească proprie, decît rareori și pentru foarte scurt timp.

Arhiepiscopia (Patriarhia) de Tîrnovo. După întemeierea statului Asăneștilor, scaunul arhiepiscopesc din Ohrida decade prin înființarea unei noi arhiepiscopii la Tîrnovo (Ohrida rămîne abia cu cinci eparhii grecești, la care se adaugă alte cinci eparhii noi). Se știe că frații Petru și Asan au ctitorit o biserică cu hramul Sfîntul Dumitru în satul Asanești, lîngă Tîrnovo, existentă și azi, în care s-a dat și semnalul răscoalei din 1185—1186. Binecuvîntarea pentru pornirea răscoalei a dat-o preotul Vasile, probabil tot un vlah, care a și uns pe Petru ca țar al bulgarilor și vlahilor. Întemeindu-se noul stat, preotul Vasile a fost înălțat la treapta de arhiepiscop și hirotonit de către episcopul grec din

Vidin și alți doi episcopi greci, devenind astfel cîrmuitorul Bisericii Ortodoxe româno-bulgare cu reședința la Tîrnovo. Patriarhia ecumenică și Arhiepiscopia din Ohrida n-au recunoscut însă independența noii Biserici. Arhiepiscopul Vasile și-a organizat Biserica, hirotonind episcopi vlahi și bulgari în locul celor greci, reînviind viața mînăstirească, rînduind preoți în parohii. În felul acesta, Tîrnovo a devenit singurul centru politic și bisericesc al vlahilor și bulgarilor din sudul Dunării. Pentru a-i ridica prestigiul, Asan a adus aici moaștele Sfîntului Ioan de Rila, iar Ioniță pe ale Sfintei Filofteia din Molivat și ale Sfîntului Ilarion episcopul Megleniei din Macedonia.

Data fiind atitudinea potrivnică a Bizanțului față de noul stat, Ioniță s-a văzut nevoit să caute sprijin în Apus, la Roma, ca în felul acesta să capete o autoritate mai mare în fața vecinilor, dar și în fața supușilor săi. De aceea, a început tratative cu papa Inocențiu III. Acesta a recunoscut pe Ioniță ca rege, iar pe arhiepiscopul Vasile ca «primat», egal în rang cu patriarhul de Constantinopol, cu condiția ca Ioniță și poporul său să recunoască pe papa ca suveran și să se supună Bisericii Catolice. Această situație n-a durat însă mult timp, căci în același an cavalerii cruciadei a patra au cucerit Constantinopolul, așezînd ca împărat pe Balduin de Flandra, care a căzut însă în mîinile lui Ioniță, fiind închis la Tîrnovo. Neînțelegerile dintre noii stăpînitori ai Constantinopolului și Asănești au dus la împăcarea celor din urmă cu bizantinii, care și-au creat un nou imperiu la Niceea (1204—1261). Făcîndu-se împăcarea politică, a urmat și cea bisericească, deci Biserica româno-bulgară a intrat din nou în orbita Patriarhiei ecumenice, care din 1204 și-a stabilit reședința tot la Niceea. Patriarhul ecumenic Gherman II a recunoscut, într-un sinod ținut la Lampsakos în 1235, autocefalia Bisericii de Tîrnovo, iar conducătorului ei, pe atunci Ioachim, titlul de «patriarh». Patriarhul Ioachim se bucura acum de un prestigiu și o autoritate care depășeau cu mult pe ale arhiepiscopului Vasile, jurisdicția lui întinzîndu-se peste un teritoriu mult mai vast.

Patriarhia Tîrnovei a luat o dezvoltare deosebită, ridicîndu-se peste tot biserici și mînăstiri, în care se desfășura o intensă viață duhovnicească și culturală, cu preoți și călugări vlahi și bulgari.

La Tîrnovo — cel mai puternic centru bisericesc din acest timp în regiunile balcano-dunărene — s-a înființat și o școală teologică în care învățau tineri români, bulgari și sîrbi, copiindu-se manuscrise în limba slavă. Această școală era condusă de mari cărturari și iscusiți mînuitori de condei, cum a fost cuviosul Teodosie (ajuns patriarh) și ucenicul

său Eftimie. În 1375 Eftimie a fost ales patriarh de Tîrnovo. Ucenicul său Grigorie Țamblac spune că ar fi fost vlah de neam, din împrejurimile Adrianopolului. Om cu o aleasă cultură, dobîndită la Sfîntul Munte și la Constantinopol, patriarhul Eftimie a creat un curent cultural-religios ce s-a răspîndit și la popoarele din jur. El a îndreptat ortografia slavă, a scris — sau a tradus din limba greacă — felurite lucrări liturgice, dogmatice, hagiografice. Numeroase manuscrise aparținătoare acestei școli au ajuns și în nordul Dunării, pe teritoriul Patriei noastre.

De la patriarhul Eftimie se păstrează și o corespondență cu egumenul Nicodim, reorganizatorul vieții mînăstirești din Țara Românească, precum și cu Antim al Ungrovlahiei (c. 1381—c. 1401).

Am arătat în partea introductivă că după stingerea dinastiei Asăneștilor, imperiul de la Tîrnovo și-a pierdut caracterul românesc, existînd în continuare ca stat bulgar, decăzînd din punct de vedere politic, economic și cultural. Abia în primele decenii ale secolului al XIV-lea, sub Teodor Svetislav (1300—1322), iar mai tîrziu sub Ioan Alexandru (1331—1371), s-a refăcut treptat situația internă și s-au extins granițele statului. Dar după moartea acestuia, Bulgaria a fost împărțită în două formațiuni distincte: un țarat la Tîrnovo, condus de fiul său, Ioan Șișman, și altul cu capitala la Vidin condus de fratele vitreg al acestuia, Ioan Stracimir, rudă cu domnii Țării Românești (era nepotul de fiică al lui Basarab I și soțul Anei, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab).

În anul 1393, țaratul de la Tîrnovo a căzut sub turci. În absența țarului, capitala a fost apărată de Eftimie, ultimul patriarh de aici, care a fost dus în exil, în Bulgaria de sud, unde a și murit (1400).

Cu aceasta a dispărut și Patriarhia de Tîrnovo, care timp de aproape două veacuri a purtat grija duhovnicească a credincioșilor vlahi și bulgari din sudul Dunării. În locul ei a rămas o simplă mitropolie, sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol. În 1396 a căzut sub turci și țaratul bulgar de la Vidin. În urma nimicirii acestor două state, numeroase biserici au fost prefăcute în moschei, preoții și călugării alungați sau uciși. Mulți călugări, preoți și cărturari sud-dunăreni au trecut în nordul Dunării, în Țara Românească și Moldova, unde au continuat activitatea cărturărească. Moaștele Sfîntei Filofteia, aduse de la Tîrnovo la Vidin, au fost mutate acum în Țara Românească, la Argeș. De acum înainte, viața bisericească a vlahilor sud-dunăreni se pierde în cea a bulgarilor, supuși pentru aproape o jumătate de mileniu jugului otoman asupritor.

Bogomilismul. În încheiere, trebuie să spunem câteva cuvinte despre o cunoscută erezie care a circulat în Bulgaria în perioada de care ne ocupăm, și anume despre bogomilism. Numele sectei ar veni de la misionarul lor Teofil, care în bulgărește se traduce Bogo = Dumnezeu și mile = prieten, iubitor ; după alții vine de la Bogo și milui = miluiește, deoarece repetau mereu această rugăciune. Împăratul bizantin Ioan Tzimiskes a strămutat în jurul orașului Filipopolis (azi Plovdiv) numeroși eretici pavlicieni (numiți apoi bogomili), cu condiția să lupte împotriva bulgarilor. Odată așezați aici, ei au găsit teren prielnic pentru răspîndirea doctrinei lor. Principalele lor învățături erau acestea : reprezentarea antropomorfică a lui Dumnezeu ; crearea lumii de către Satan, fiul cel mai mare al lui Dumnezeu, care s-a revoltat împotriva Tatălui, el fiind și stăpînul lumii ; respingerea tainelor ; nerespectarea sărbătorilor ; repetarea botezului atunci cînd se săvîrșeau păcate ; respingerea cultului public, al icoanelor și sfinților ; Sfînta Fecioară nu este Născătoare de Dumnezeu ; reducerea canonului Sfintei Scripturi ; considerarea căsătoriei ca ceva necurat, interzisă pentru «perfecti», admisă numai pentru cei «credincioși» ; rigorism exagerat în ce privește trăirea, propovăduind o totală desprindere de lumea materială (interziceau chiar și comunicarea cu alți oameni în alt scop decît convertirea la învățătura lor, interziceau uciderea animalelor, cu excepția șarpelui). Aveau și ei trei trepte ierarhice, cu prea puține diferențe între ele. Secta a avut o largă răspîndire în Bulgaria. În răscoala din 1185 frații Petru și Asan s-au bucurat și de sprijinul adeptilor ei. În timpul lui Ioan Asan II (1218—1241) bogomilismul a ajuns la apogeu. Împărații bizantini au luat în mai multe rînduri măsuri împotriva lor, iar după întemeierea statului vlaho-bulgar s-au ținut și câteva sinoade care s-au ocupat de această erezie (1211—1350). Fiind răspîndit și în Serbia, Bosnia și Herțegovina s-au luat și aici măsuri represive. După ocuparea Serbiei de turci, mulți bogomili au trecut la mahomedanism, iar secta a început să decadă.

Concluzii. Rezultă că românii sud-dunăreni au avut, în secolele X—XIII, o viață bisericească puternică, uneori cu scaune episcopale proprii, în care au păstorit desigur vlădici de neam român. Trebuie remarcat și faptul că în toată perioada de care ne-am ocupat, scaunele episcopale sud-dunărene au fost sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, căci relațiile temporale ale lui Ioniță cu papa Inocențiu III n-au avut nici o urmare.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României) III, Scriitori bizantini (sec. XI—XIV)*, publicate de Al. Elian și N. Șerban Tanașoca, București, 1975, 568 p.

Românii din Balcani: JOVAN CVIJIČ, *Le Peninsule Balcanique, géographie humaine*, Paris, 1918, III + 531 p.; G. MURNU, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare 980—1059. Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913; G. VÂLSAN, *Les Roumains de Bulgarie et de Serbie*, Paris, 1918; N. IORGA, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.)*, Bulgaria, 1919, 75 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, 135 p.; SEXTIL PUȘCARIU, *Studii istroromâne*, II, București, 1926, XVI + 370 p.; A. SACERDOȚEANU, *Vlahii din Calcidica*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 303—311; G. MURNU, *Românii din Bulgaria medievală*, București, 1939; TH. CAPIDAN, *Les Macedo-Roumains*, București, 1943, 286 p.; ION I. NISTOR, *Originea românilor din Balcani și Vlahiile din Tesalia și Epir*, București, 1944, 62 p. (în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. XXVI, 1943—44); SILVIU DRAGOMIR, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959, 224 p.; P. P. PANAITESCU, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, 398 p. + 1 h.

Statul Asaneștilor: A. D. XENOPOL, *L'empire valacho-bulgare*, în «Revue Historique», t. 47, 1891, p. 277—308; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Despre Vlahia Asaneștilor*, Cluj, 1931, 18 p.; N. BĂNESCU, *O problemă de istorie medievală: crearea și caracterul statului Asaneștilor (1185)*, în «An. Acad. Rom. — M.S.I.» s. III, t. XXV (1943), p. 543—590 (și ediția franceză: *Un problème d'histoire médiévale: creation et caractere du second empire bulgare (1185)*, Buc., 1943, 93 p.); N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, București, 1947, 36 p.; BORISLAV PRIMOV, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în vol. *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, București, 1971, p. 9—56.

Viața bisericească: N. DOBRESCU, *Un episcopat românesc în sec. XI și XII*, în «Convorbiri literare», an. XXIX, 1905, p. 575—576; N. DOBRESCU, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mânăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; NICULAE M. POPESCU, *Ioan «prevtul» Episcopiei aromânilor*, în B.O.R., an. LII, nr. 7—8, 1934, p. 457—460 (și în vol. *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, p. 11—15); SIMEON RELI, *Istoria vieții bisericești a românilor*, Cernăuți, 1942, p. 129—168; ION I. NISTOR, *Legăturile cu Ohrida și exarhatul Plaiurilor*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. XXVII, 1944—45, București, 1946, p. 123—151 (și extras, 29 p.); M. GYONI, *L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XI-e — XIV-e siècles*, în «Etudes slaves et roumaines», I, Budapest, 1948, p. 148—159 și 224—233; EPIFANIE NOROCEL, *Patriarhia bulgară de Tîrnovo între anii 1235—1393*, în S.T., an. XVIII, nr. 3—4, 1966, p. 146—159; CHIRIL PISTRUI, *Imperiul vlaho-bulgar și patriarhia de Tîrnovo*, în M.A., an. XVII, 3—4, 1972, p. 201—209.

Bogomilismul: GHEORGHE CIUHANDU, *Bogomilismul și românii*, Sibiu, 1932; AL. IORDAN, *Izvoare bogomile. Predica preotului Cosma*, București, 1938; DUMITRU VASILESCU, *Bogomilismul*, în S.T., an. XV, nr. 7—8, 1963, p. 444—460; ANTON BALOTĂ, *Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române*, în «Romanoslavica», vol. X, 1964, p. 19—71.

III

VIATA BISERICIASCA A ROMANILOR DIN TRANSILVANIA IN SECOLELE IX—XIII

Migrația ungarilor. Din expunerile precedente am putut constata că știrile privitoare la viața bisericească pe teritoriul patriei noastre în secolele VI—IX sînt foarte sărace.

Oarecari știri cu privire la viața bisericească a românilor transilvăneni avem începînd cu secolul IX, puse în legătură cu așezarea ungarilor în patria lor de azi, în anul 896, și cu încreștinarea lor. În Cîmpia Panoniei, ungurii au dat peste o populație romanică și slavă. De aici au început o serie de expediții în țările învecinate: în Moravia (stat pe care l-au destrămat în 906), în imperiul bizantin, ba chiar și în Franța și Germania, pînă cînd au fost înfrînți de împăratul Otto I al Germaniei, la rîul Lech (955).

În partea de răsărit a Tisei, au dat tot peste o populație româno-slavă, care se îndeletnicea cu agricultura și cu creșterea vitelor.

Pe lîngă mărturiile de caracter arheologic și lingvistic și cele care rezultă din studiul toponimiei, avem și două izvoare scrise, care atestă prezența românilor în spațiul carpatic în momentul venirii ungarilor. O primă mărturie o constituie *Cronica rusă de la Kiev*, numită și a lui Nestor, care arată că după ce au trecut niște munți înalți (Carpații), ungurii «începură să se lupte cu volohii și cu slavii care trăiau acolo». Alta este *Gesta Hungarorum* (Faptele Ungurilor), a Magistrului P., notarul anonim (Anonymus) al regelui Bela II (1131—1141), care și-a scris opera prin 1150. Magistrul P. a fost, fără îndoială, un cleric, care îndeplinea slujba de secretar (notar) al regelui și în același timp — așa cum se obișnuia în Ungaria, dar și în alte țări catolice — capelan al curții regesti. Asupra lui s-au purtat discuții de peste 200 ani (cine a fost, cînd a trăit, ce poziție socială a avut, care este valoarea istorică a operei sale. Unii cercetători pledează pentru identificarea sa cu un notar

al regelui Bela II, alții îl socotesc un *magister* al abației benedictine din Pannonhalma, și alții îl identifică cu Petru, prepozit în Alba Regală, devenit episcop de Agria (Győr).

Primele formațiuni politice românești din Transilvania.

Bazat pe unele izvoare anterioare (confirmate însă și de unele contemporane), Anonymus arată că la așezarea ungarilor în Cîmpia Panoanică, locuiau acolo slavi, bulgari și români. Relatează apoi felul în care a fost atacat voievodatul din Crișana, condus de «ducele» bihorean *Menumorut*, cu care au dus un șir de lupte, în care oamenii acestuia au dat dovadă de mult eroism. Luptele s-au dat mai ales în jurul cetăților Satu Mare și Biharea, ultima fiind cucerită abia după 13 zile de lupte. Arpad se împacă cu *Menumorut* a cărui fiică s-a căsătorit cu fiul lui. Cetatea Biharea a rămas tot în stăpînirea lui *Menumorut*.

Al doilea voievodat era al lui *Glad*, în Banat, între Mureș și Dunăre. Și acesta a încercat să-și apere țara, concentrînd oaste numeroasă pe Timiș, formată din români, bulgari și pecenegi, dar rezistența lor a fost înfrîntă. *Glad* se refugiază în cetatea *Cuvin* (*Keve*), care a fost apoi cucerită. La cererea lui, s-a încheiat pace cu căpeteniile maghiare.

În sfîrșit, privirile căpeteniilor maghiare s-au îndreptat spre țara Transilvaniei (*Terra Ultrasilvana*), unde era un voievodat locuit de români și de slavi, conduși de voievodul român *Gelou* sau *Gelu*. Anonymus relatează că un conducător maghiar cu numele *Tuhutum*, cu îngăduința lui Arpad, a pornit cu oaste în Transilvania, țară cunoscută prin «bunătatea» ei, în care domnea românul *Gelu*, peste «români și slavi», care nu aveau alte arme decît arcuri și săgeți («bonitatem terre Ultrasilvane, ubi *Gelou* quidam *Blacus* dominium tenebat; ...habitatores terre illius... essent *Blasii* et slavi quia alia arma non haberent nisi arcum et sagittas»). *Gelu* a încercat să se împotrivească ungarilor la Porțile Meșului, pe urmă la râul Almaș, apoi a căutat să se salveze «în cetatea sa de lîngă râul Someș» (*ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*), dar a fost prins lîngă râul Căpuș și ucis. Recentele descoperiri arheologice din satul *Dăbîca* (circa 30 km. nord-est de Cluj și 10 km la vest de Someșul Mic), au dus la concluzia că aici era cetatea «ducelui» *Gelu*, centrul stăpînirii sale politice.

Desigur aceste infiltrări de triburi maghiare în Transilvania au avut caracterul unor expediții, asemănătoare celor făcute de ei și în alte părți ale Europei. După săvîrșirea lor, cea mai mare parte a populației maghiare s-a retras în Panonia.

Din relatările lui Anonymus se desprinde faptul că la sfîrșitul secolului al IX-lea și începutul celui următor, existau anumite formațiuni

politice pe teritoriul Transilvaniei, unele voievodate conduse de «duci» sau «voievozi». Puterea acestora rezultă nu numai din faptul că au izbutit să închege asemenea organizații, din care-și strîngeau și oști, dar ei își construiseră și unele cetăți ca: Sătmarul, Biharea, Cuvinul, Orșova, Dăbîca.

Dar în Transilvania propriu-zisă au existat și alte formațiuni politice românești, care nu sînt amintite de Anonymus, deoarece ele au rămas în afara atingerii cu triburile maghiare în această perioadă de pătrundere a lor în Transilvania. Existența unor cetăți, la Țeligrad (Blandiana, lângă Alba Iulia) și Bălgrad, cu urme de locuire din sec. IX—X — urme care atestă o populație românească înainte de pătrunderea ungarilor în Transilvania, — duc la concluzia că a existat o formațiune politică și pe valea Mureșului.

Au existat apoi așa numitele «țări», atestate documentar în secolele XIII—XIV, care și-au păstrat, pînă tîrziu, puternice urme de autonomie românească: Țara Bîrsei, Țara Făgărașului, Țara Amlașului, Țara Hațegului, Țara Zarandului, Țara Maramureșului etc.

Voievodatele transilvane, slăbite vremelnice prin atacurile triburilor maghiare din prima jumătate a secolului X, s-au refăcut după retragerea acestora, dezvoltîndu-se ca întindere și ca putere economică-politică. Potrivit izvoarelor narative din secolele XII—XIV, în primii ani ai secolului XI, Transilvania era o țară întinsă și bogată, condusă de un stăpînitor puternic numit în cronicile mai vechi Gyla, iar în cele mai noi Gyula, Iula, care este fără îndoială un urmaș al lui Gelu. El a fost înfrînt de Ștefan I cel Sfînt, regele Ungariei, prin 1002—1003. Întinderea voievodatului stăpînit de Gyla — Gyula era cu mult mai vastă decît a lui Gelu, avînd centrul în Bălgrad — Alba Iulia.

Dar despre o stăpînire feudală maghiară a Transilvaniei și Banatului nu se poate vorbi nici acum, ci abia din ultimul sfert al secolului XI. Rămînînd pînă atunci în afara stăpînirii lor, ungurii au numit-o Ultrasilva, Ultrasilvana, Transilvana, Erdeelu, Erdeleu, ceea ce înseamnă țara «de dincolo de păduri», de «dincolo de codri», în accepțiune geografică dar și politică.

Ofensiva de ocupare a Transilvaniei, reluată, cum am spus, la sfîrșitul secolului al XI-lea, a durat aproximativ două veacuri. Paralel cu ocuparea acestor teritorii, în jurul vechilor cetăți găsite aici, s-au organizat, în sec. XII—XIII, comitatele regale (de pildă, comitatul Dăbîca este amintit din anul 1164).

Din aceleași instituții băștinașe găsite de regii arpadieni la cucerirea Transilvaniei, s-a născut și forma de organizare politică a întregii țări, voievodatul, care nu era altceva decât dezvoltarea — pentru întreaga țară — a vechilor «ducate» (voievodate) din sec. IX—XI. Această formă de organizare — voievodatul — a rămas o instituție specifică Transilvaniei, pentru aproape patru veacuri și jumătate.

Inceputurile încreștinării ungarilor. Importanța ungarilor ca factor politic în Europa centrală a început să crească după ce au îmbrățișat creștinismul. E posibil ca unii dintre ei să fi cunoscut învățătura creștină încă din timpul șederii lor în stepele din nordul Mării Negre (fie de la bizantini, cu care întrețineau relații diplomatice, fie de la vecinii lor armeni), iar mai târziu de la ruși (tocmai atunci se petrecea încreștinarea acestora în ritul ortodox).

După stabilirea ungarilor în Cîmpia Panonică, au venit în contact cu unele popoare creștine ortodoxe (moravii, la început, apoi sîrbii, grecii, românii). O puternică înrîurire ortodoxă au primit de la populația băștinașă româno-slavă din cîmpia Tisei și de la românii din Transilvania, de la care au împrumutat unii termeni creștini ortodocși. Între cuvintele împrumutate de la români se pot aminti : oltár (altar), szent (sfînt), Karácsony (Crăciun), pogány (păgîn) ș.a. De la slavi au luat : kereszt (cruce, din krest), keresztény (creștin), angyal (înger din gr.), vecsernye (vecernie), vizkereszt (bobotează din vodocrest, luat din străromânescul apă botează), keresztelni (a boteza), numele zilelor și ale lunilor. Între acestea se pot aminti : ianuarie — boldogasszony hava (luna Prea Sfintei Fecioare, din timpul cînd soborul Maicii Domnului — azi a doua zi de Crăciun — se serba în ianuarie) ; februarie — böjtolő hava (luna dinaintea postului mare) ; martie — böjtmás hava (luna intrării în post) ; aprilie — Szent György hava (luna Sfîntului Gheorghe) ; iunie — Szent Iván hava (luna Sfîntului Ioan Botezătorul) ; septembrie — Szent Mihály hava (luna Sfîntului Mihai) ; noiembrie — Szent András hava (luna Sfîntului Andrei, asemenea lui Indrea — Undrea, nume dat de strămoșii noștri lunii decembrie). Și azi ungurii numesc prima săptămîină din post «a untului» (váj hét), ceea ce ne arată înrudirea cu «săptămîna brînzei» de la ortodocși.

Tot în această perioadă au adoptat — și au păstrat pînă târziu, chiar pînă azi — unele practici și obiceiuri ale Bisericii răsăritene, împrumutate de la românii și slavii ortodocși. De pildă, de la români au împrumutat și obiceiul colindelor. Popularitatea Sfîntului Ioan Botezătorul și a Sfîntului Dumitru la vechii creștini maghiari se datorează tot influenței ortodoxe.

În sprijinul tezei că ungurii au fost încreștinați întâi în ritul răsăritean și influențați de români și slavi, vin și alte mărturii. De pildă, sub Ștefan cel Sfânt sînt amintite cele patru posturi ale Bisericii răsăritene «cunoscute tuturor». Hotărîrile unui sinod ținut la Szabolcs în anul 1092, în timpul regelui Ladislau cel Sfânt (1077—1095) arată că ungurii nu începeau postul cel mare după obiceiul Bisericii apusene, în zi de miercuri, ci lunea, ca în Biserica Ortodoxă. Mulți preoți catolici unguri erau căsătoriți, urmînd deci practica Bisericii Ortodoxe care îngăduie căsătoria preoților și a diaconilor de mir (celibatul preoților a fost introdus la clerul catolic maghiar abia în sec. XII). Sinodul amintit mai sus a îngăduit întâia căsătorie a preoților numai în mod provizoriu, ca un pogorămînt, interzicîndu-le căsătoria cu văduve sau femei divorțate, precum și recăsătorirea.

S-au păstrat, de asemenea, de la ungurii ortodocși urme din rugăciunile unor slujbe ale Bisericii Ortodoxe. Se păstrează o traducere în limba maghiară din sec. XI, a rugăciunii ortodoxe de la sfințirea apei; de altfel o reminiscență a acesteia e și expresia maghiară: «e lung ca slujba de Sîntion». Slujba înmormîntării se făcea la vechii unguri tot după ritul Bisericii răsăritene (se păstrează o traducere maghiară a slujbei ortodoxe a înmormîntării, din jurul anului 1200).

Însuși faptul că ungurii vorbesc pînă azi de două «legi», cea veche (ó hit) și cea nouă (új hit), arată că la ei a pătruns mai întâi creștinismul sub forma răsăriteană și abia mai tîrziu sub forma apuseană.

Încreștinarea oficială a ungarilor. Pe lîngă înrîuririle creștine primite de la populația română și slavă cu care au venit în contact, se poate vorbi la unguri și de un misionarism oficial, venit din Bizanț, despre care vorbesc felurite izvoare contemporane și pe care-l admit și istoricii maghiari. Astfel, împăratul Constantin VII Porfirogenetul (944—959), în cartea sa *De administrando imperii*, relatează că prin anii 948—949 au fost trimiși la Constantinopol doi demnitari unguri (Termatzus *Τερματζούς* și Bultzos sau Bulcsu — *Βούλτζοῦ*), pentru ca să reînnoiască pacea pe cinci ani cu imperiul bizantin. Informațiile împăratului au fost reluate și completate cu un veac și jumătate mai tîrziu de cronicarii bizantini Gheorghe Kedrenos (care se sprijină pe cronograful lui Ioan Skylitzes pentru perioada 813—1057) și de Ioan Zonaras. Acești doi cronicari adaugă informația că principele Bulcsu — numit de ei Bolosudes sau Bulosudes — a primit botezul la Constantinopol, naș fiindu-i însuși

împăratul Constantin VII. Nu după mult timp a venit la Constantinopol principele Gylas sau Ghiula, care de asemenea s-a botezat primind numele de Ștefan și avînd ca naș pe același împărat. La plecarea din Constantinopol — ne informează Gh. Kedrenos — «a luat cu sine și pe un monah cu numele Ierotei, vestit pentru evlavia sa, hirotonit episcop *al Turciei* (corect: al Ungariei) de către Teofilact (patriarhul Constantinopolului n.n.), care, ajungînd acolo, (în Ungaria n.n.) a întors pe mulți de la rătăcirea barbară la creștinism».

Mulți istorici socotesc că prin venirea lui Ierotei între maghiari, a luat ființă o «Mitropolie» ortodoxă maghiară dependentă de Bizanț. Este greu însă de precizat unde și-a avut reședința vlădicească. Afirmațiile unora că a fost la Alba Iulia nu pot fi luate în considerare, întrucît nu au nici un temei documentar. Însăși afirmația lui Kedrenos constituie un argument pentru teza noastră, căci în Alba Iulia nu existau «barbari» necreștini, ci români, care mărturiseau credința în Hristos încă de la apariția lor în istorie. De altfel, cercetările au dovedit că în acel timp, ungurii nici n-au avut stăpînire asupra Transilvaniei. Mai aproape de adevăr este presupunerea că episcopul grec Ierotei a locuit pe undeva prin părțile Tisei sau ale Cîmpiei Panoniei, fără să aibă o reședință stabilă, ținînd seama mai ales de faptul că la începutul creștinării lor, ungurii nu puteau avea o eparhie strict delimitată din punct de vedere teritorial. În ianuarie 1028, între membrii sinodului patriarhal din Constantinopol, apare și «mitropolitul Ioan al Turciei» (izvoarele bizantine din sec. X—XI, numesc pe unguri «turci», iar țara lor «Turcia»).

Fiica lui Gyla-Ștefan, Șarolta (Șarolda), bună ortodoxă, s-a căsătorit cu principele Geysa (Gheza sau Gheicea (967—997). Din căsătoria lor s-a născut Wajk, cunoscut în istorie sub numele de «Ștefan I cel Sfînt» (997—1038), primul rege al Ungariei.

Pătrunderea ritului apusean la unguri. La scurt timp după primirea creștinismului răsăritean de către conducătorii ungarilor, au început să pătrundă în Ungaria și misionari apuseni. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că Ungaria se afla pe linia de întîlnire a civilizației romano-germane cu cea greco-slavă, respectiv a creștinismului apusean cu cel răsăritean. Apoi, Roma papală nu putea lăsa o țară ca Ungaria să intre în sfera creștinismului răsăritean cum intrase nu demult Moravia, Bulgaria

și Serbia, căci aceasta ar fi însemnat pentru ea o îndoită înfrîngere, politică și religioasă în același timp. Acțiunea misionarilor apuseni a început după anul 973, când principele Geysa a încheiat o alianță cu puternicul său vecin, împăratul Otto I al Germaniei (936—973), care din 962 devenise împăratul «sfântului imperiu roman de națiune germanică». Între altele se obliga să trimită misionari catolici să predice în Ungaria și chiar să-i ocrotească. Acțiunea misionarilor apuseni s-a întărit mai ales după moartea Șaroldei, susținătoarea Ortodoxiei în Ungaria, și după ce Geysa s-a căsătorit a doua oară cu principesa catolică Adelaida, sora unui principe polonez, susținătoare a catolicismului. Mari succese misionare au înregistrat printre unguri episcopii Pilgrim de Passau și apoi Adalbert de Praga, ceh de origine. După sfatul lui Adalbert și al Adelaidiei, Gheza și toată familia sa au îmbrățișat creștinismul de rit latin. Izvoarele catolice afirmă că Adalbert ar fi botezat în 985 și pe fiul lui Gheza și al Șaroldei, Wajk, în vîrstă matură, primind numele de Ștefan (István). Cercetările mai noi arată însă că el a primit de la naștere botezul în credința ortodoxă a Răsăritului. Adalbert de Praga și misionarii cehi veniți cu el au evanghelizat apoi în mare măsură întreaga Ungarie.

Regele Ștefan «cel Sfînt», căsătorit cu principesa catolică bavareză Ghizela, a fost un mare sprijinitor al ritului latin în Ungaria. După tradiție, el a înființat în Ungaria două arhiepiscopii, una la Esztergom (Strigonium), a doua la Calocsa, precum și opt episcopii (Veszprém, Pécs, Vác, Egger, Győr etc) și cinci abații (mînăstiri), toate de rit latin.

Prin orientarea principelui Gheza spre imperiul romano-german de Apus și prin înlocuirea Ortodoxiei cu catolicismul în timpul lui Ștefan cel Sfînt, s-a pus temelia unui stat maghiar catolic, susținut cu putere de Scaunul papal. Cu toate acestea, a continuat să dăinuiască un timp și creștinismul de rit răsăritean.

Episcopii românești din Transilvania în secolele IX—XI. Am emis în altă parte ipoteza că de la începutul secolului IV pînă către sfîrșitul secolului IX, pe teritoriul țării noastre, au activat așa numiții horepiscopi, trimiși aici fie de patriarhii de Constantinopol, fie de arhiepiscopii de Justiniana Prima (sec. VI), fie de episcopii sud-dunăreni, precum și de cei din Dobrogea de azi (sec. IV—VI).

De asemenea, au putut activa aici episcopi «misionari» (perioade-
uți), trimiși de aceeași cîrmuitori bisericești din afară. Din sec. IX —
poate chiar mai dinainte — odată cu cristalizarea primelor formațiuni
politice cunoscute în teritoriile intracarpatică (Gelu, Menumorut, Glad
și formațiunea din centrul Transilvaniei, în jurul orașului Alba Iulia),
locul horepiscopilor a fost luat de episcopi. Cu alte cuvinte, în noua
situație politică, cu conducători locali care-și aveau reședința într-o
«cetate», instituția horepiscopatului s-a dovedit necorespunzătoare. De
acum înainte, fiecare conducător politic voia să aibă în «cetatea» sa un
«episcop eparhiot», care să-și întindă sfera cîrmuirii și păstoririi duhov-
nicești peste preoții și credincioșii din hotarele formațiunii politice res-
pective. De altfel, așa s-a procedat și la popoarele slave învecinate, și
era în tradiția și rînduielile bisericești ortodoxe ca organizarea biseri-
cească să urmeze celei politice.

Cele peste o sută de așezări omenești descoperite în teritoriile in-
tracarpatică în perioada de care ne ocupăm (deși arheologia pefeudală
la noi este numai în faza de început), duc la presupunerea că în fiecare
din ele exista și o comunitate creștină, o parohie, condusă de un preot.
Admițînd că existau numai o sută de preoți, aceștia trebuia să aibă ei
înșiși anumiți conducători spirituali, care să-i hirotonească, să-i învețe,
să-i cerceteze.

O primă episcopie a putut exista la *Dăbîca*, centrul stăpînirii lui
Gelu. Aici s-au descoperit pînă acum fundațiile mai multor biserici, cea
mai veche fiind construită din piatră, considerată o biserică voievodală.
A fost construită probabil în sec. IX, încetîndu-și existența două secole
mai tîrziu, iar peste temeliile ei s-a ridicat o biserică nouă. La locul nu-
mit «Boldîgă», la c. 1,5 km de cetate, s-au descoperit trei biserici su-
prapuse. Cea de a doua este din sec. XI, deci prima trebuie să fie cu
mult mai veche. Pe lîngă acestea, s-au mai descoperit și alte fundații de
biserici. Una a fost ridicată mai tîrziu prin sec. XIII, fiind de mari di-
mensiuni.

Urmele de locuire ocupă o suprafață imensă, după cum dovedesc
vetrele de foc, bordeiele, locuințele de suprafață, gropile de provizii,
cupoarele, zecile de morminte etc., care au fost scoase la lumină pînă
în prezent. În chip deosebit ne interesează fragmentele de ceramică
smălțuită, monedele și o cruce din bronz, toate de factură bizantină.

Acestea constituie o dovadă evidentă a legăturilor economice, politice, dar și bisericești pe care le-au avut voievozii de la Dăbîca cu Bizanțul încă din secolul IX. Toate acestea ne fac să credem că aici exista un scaun de episcop ortodox român.

Un alt episcop va fi activat în părțile de apus ale țării noastre, în Bihor și Arad, unde se întindea formațiunea politică a lui Menumorut. Episcopul va fi stat în cetatea *Biharea* (la c. 10 km nord de Oradea), alături de conducătorul politic (Menumorut, înaintașii sau urmașii săi). Când facem aceste afirmații, avem în vedere relatarea lui Anonymus că Menumorut, în tratativele duse cu trimișii lui Arpad, invoca în sprijinul său suveranitatea împăratului bizantin — pe atunci Leon VI Filozoful (986—912). Tot Anonymus scrie că Menumorut, aflat într-o situație critică, în urma luptelor cu maghiarii, se pregătea să plece «în Grecia».

Reiese că voievodul bihorean avea legături strânse cu Bizanțul, dar acestea nu se puteau limita pe atunci numai la probleme politice sau economice, ci implicau și legături bisericești, fiind bine cunoscută politica Bizanțului de a atrage popoarele vecine prin mijlocirea Bisericii oficiale, ortodoxe.

Un alt argument, care ne face să credem că la Biharea a stat un episcop ortodox, este faptul că în această cetate ungurii au stabilit «centrul» sau «sediul» comitatului Bihor, atestat pentru prima oară în anul 1111. Tot aici, la Biharea, a fost creată și o episcopie latină, probabil la începutul secolului al XI-lea, sub regele Ștefan cel Sfânt. Deci, așa cum centrul comitatului a fost fixat în cetatea fostului voievodat sau ducat al lui Menumorut, tot așa reședința episcopiei latine a fost stabilită în locul în care funcționase înainte cea ortodoxă, pentru ca să dispară orice urmă a vechii organizații statale și bisericești a populației autohtone. Acest fenomen se va repeta și în alte părți, cum vom arăta mai jos.

În sprijinul tezei noastre vin însă și unele informații maghiare. Astfel, istoricul Karácsonyi János, fost episcop la Oradea, afirma că regele Ștefan I cel Sfânt a cucerit teritoriile din stînga Tisei pînă la pădurile («Silvania»), care separă Transilvania istorică de ținuturile de vest ale țării noastre, așezînd un episcop latin în Biharea. Probabil în urma distrugerii cetății de către cumani, în anul 1091, sediul episcopiei a fost mutat la Oradea. Canonical maghiar Gánoczy Antal din Oradea scria în 1775 că prin mutarea episcopiei latine de la Biharea la Oradea, epis-

copul ortodox român a trebuit să părăsească orașul. Aceasta înseamnă că episcopul ortodox pe care l-am așezat prezumtiv la Biharea, s-a mutat la Oradea, unde a trebuit să facă loc, pentru a doua oară, episcopului latin.

Un alt episcop a putut sta la *Alba Iulia*, unde majoritatea cercetătorilor așează reședința unui conducător politic. Deși ne-am pronunțat împotriva stabilirii lui Ierotei la Alba Iulia, el fiind un «episcop misionar» pentru unguri și nu pentru români, considerăm că aici, în Alba Iulia sau în alt loc în apropiere, și-a avut reședința un episcop de neam român, pe lângă conducătorul formației politice de care am făcut amintire mai sus.

În sprijinul acestei păreri vin recente descoperiri arheologice efectuate la Alba Iulia, începând cu anul 1968. Sub actuala catedrală romanică din sec. XIII, s-a descoperit o «rotondă» (rotonda ecclesia) cu absidă semicirculară, aparținătoare secolelor IX—X dar și urmele unei bazilici, firește, mult mai vechi. Înseamnă că după retragerea autorităților romane din Apulum, s-a ridicat aici o bazilică, probabil pe locul unui locaș de închinare păgîn, ca și la Densuș—Hunedoara, iar mai târziu o biserică rotundă. Peste aceasta s-a ridicat apoi catedrala episcopală catolică-maghiară (secolul XII, refăcută în secolul XIII).

În urma expansiunii regatului feudal maghiar în Transilvania, s-a creat și un comitat al Albei, cu centrul în Alba Iulia (atestat prima dată în 1177), în locul vechii formațiuni politice românești din centrul Transilvaniei. Același lucru se va fi întâmplat și cu instituția bisericească a românilor ortodocși. În locul episcopiei ortodoxe de aici, a fost adusă episcopia catolică maghiară, întemeiată inițial la Tășnad (azi în jud. Satu Mare), mutată apoi la Cluj. Mutarea ei la Alba Iulia s-a petrecut în timpul domniei regelui Ladislau (1077—1095), probabil în anul 1092. Deci, ca și la Biharea, peste organizarea bisericească ortodoxă s-a suprapus cea catolică maghiară. Această situație a fost sesizată în urmă cu mai bine de un veac și jumătate de Petru Maior, care scria că episcopia catolică maghiară din Alba Iulia nu este de la regele Ștefan I cel Sfânt, ci «sau din vreo episcopie din cele vechi ale românilor e născută sau... de la vrun episcop din aceia misionari e născută».

Fenomenul înlocuirii lăcașurilor de cult și a instituțiilor bisericești ortodoxe cu altele noi, catolice, poate fi urmărit și în alte părți ale Transilvaniei. De pildă, sub biserica din cetatea Prejmer — jud. Brașov (sec. XIII) s-au descoperit temeliiile unei alte biserici, zidită de autohtoni în secolul VI, avînd planul «în cruce greacă». Planul respectiv este o mărturie a legăturilor pe care le avea Transilvania cu lumea bizantină sub

împăratul Justinian, în speță cu Arhiepiscopia Justiniana Prima. La Cluj și Meseș se știe de două mînăstiri românești care au devenit mai târziu catolice. Cu alte două de pe Valea Someșului s-a întîmplat la fel. Presupunem că și mînăstirile latine din Sîniob — Bihor, Cîrța — Sibiu ș.a. au fost ridicate tot pe locul unor străvechi așezări monahale ortodoxe. Același proces de înlocuire a instituțiilor ortodoxe cu altele, catolice, poate fi urmărit și în Banat, cum vom relata mai jos.

Putem deci conchide că *episcopiile catolice de la Alba Iulia și Oradea au luat naștere pe locul unor vechi episcopii românești.*

Viața creștină în Morisena. Știri mai amănunțite asupra unei vieți creștine de rit ortodox în Banat, avem, în primele decenii ale secolului al XI-lea.

Am arătat în altă parte că la lucrările celui de al șaptelea sinod ecumenic, din 787, a participat și un episcop cu numele Ursus al «avarițienilor», care ar fi putut să-și aibă scaunul vlădicesc undeva în Banat, stăpînit atunci de avari.

Un izvor istoric, care poartă titlul de *Vita Sancti Gerhardi*, amintește de Ohtum sau Achtum — un urmaș al lui Glad — care-și avea reședința în cetatea Morisena, (românește Murășana, Cenadul de azi, jud. Timiș), în apropierea vărsării Mureșului în Tisa. Ohtum era ortodox și fusese botezat în anul 1002 la Vidin. Stăpînirea lui se întindea spre sud și sud-est pînă către râul Caraș și spre Severin, iar înspre nord pînă în Munții Apuseni. Viața Sfîntului Gerard spune despre el că «a primit încuviințarea de la greci și a ridicat în numita cetate Morisena o mînăstire în cinstea Sfîntului Ioan Botezătorul, așezînd în ea un egumen și călugări greci, după rînduiala și ritul acestora». Călugării «greci» amintiți aici sînt «ortodocși», căci în documentele medievale prin denumirea de «greci» trebuie să înțelegem mai mult credința, decît neamul. Nimic nu ne împiedică să afirmăm că aceștia erau călugări români.

Prin anii 1028—1030 Ștefan cel Sfînt a atacat pe Ohtum care a fost învins și ucis în luptă datorită trădării sfetnicului său Chanadinus. Acest Chanadinus a îngropat apoi pe creștinii căzuți în luptă în mînăstirea ortodoxă din Morisena. După victorie, a devenit cîrmuitorul ținutului stăpînit de Ohtum, iar cetatea Morisena s-a numit «Cianadina» (azi Cenad, ungurește Csánad), în cinstea învingătorului lui Ohtum.

Același Chanadinus a rînduit să se ridice o mînăstire, cu hramul Sfîntul Gheorghe, în localitatea Oroszlanus (Oroszlanos, azi Maidan, în Iugoslavia, în apropierea graniței cu țara noastră). Concomitent, se desfășura și acțiunea regelui Ștefan de creare a unei episcopii catolice.

În acest scop, regele Ștefan a chemat pe călugărul venețian Gerard și l-a numit episcop de «Cianadina». Noul episcop a adus 12 călugări de rit latin, care s-au așezat la noua mănăstire Sfântul Gheorghe. La scurt timp, au ocupat mănăstirea Sfântul Ioan, iar călugării ortodocși au fost mutați în mănăstirea cea nouă, Sfântul Gheorghe.

S-ar putea ca această mănăstire să fi fost sub jurisdicția directă a Constantinopolului, căci sub Vasile II Bulgaroctonul întreaga Bulgarie și-a încetat existența politică (Vidinul a căzut prin 1004). În acest sens trebuie interpretate și cuvintele din *Viața Sfântului Gerard*: «A primit încuviințare de la greci și a construit în numita cetate Morisena o mănăstire».

În 1868, cu prilejul demolării bisericii din Cenad, arheologii maghiari au descoperit urmele a trei biserici străvechi, în stiluri și dimensiuni diferite: cea mai nouă în stil gotic, a doua în stil romanic sau bizantin și a treia — cea mai veche — în stilul bazilicilor romane, având în față și un baptisteriu, cu un canal pe care se scurgea apa direct în Mureș. Cea de a treia, cu construcțiile anexe, era datată din secolul IV. Probabil urmele bisericii în stil romanic sau bizantin sînt ale mînăstirii lui Ohtum. Se înțelege că activitatea călugărilor ortodocși din mînăstirea Sfântului Ioan Botezătorul din Morisena a avut o influență puternică asupra vieții bisericești a românilor din aceste părți.

În legătură cu mînăstirea ortodoxă de la Morisena, trebuie pusă și descoperirea a 23 vase de aur, în localitatea învecinată Sînnicolaul Mare, în anul 1799. Se apreciază că sînt din secolul IX. Multe din ele au inscripții cu caractere grecești, într-o limbă care a preocupat pe numeroși cercetători din diferite țări. De pildă, inscripțiile de pe fundul cupelor IX și X au fost interpretate astfel: «dacă te cureți prin apă, vei fi eliberat de toate păcatele»; sau: «prin apă, Hristos a eliberat pe oameni, trimițînd noul Său Duh Sfînt»; sau: «prin apă, du-ne Doamne la viața veșnică». Mai nou, anumiți cercetători socotesc că unele inscripții ar fi scrise în graiul românilor bănățeni.

Indiferent care e lectura corectă, aceste inscripții dovedesc că la sfîrșitul secolului IX — sau chiar mai înainte — exista, în partea vestică a Banatului, un puternic centru creștin.

Episcopia de Dibiscos. După ocuparea Bulgariei apusene de bizantini, împăratul Vasile II Bulgaroctonul (976—1025) a reorganizat Arhiepiscopia de Ohrida, prin trei diplome, date în anii 1019—1020. În prima diplomă fixa lista eparhiilor supuse Arhiepiscopiei de Ohrida. Astfel, pe locul 11 era trecută episcopia de Branitza (azi Branicevo, la răsărit de Belgrad, pe malul drept al Dunării), cu șase «castre episcopale» (prin

castru în evul mediu se înțelegea o cetate). Unul din aceste castre purta numele de Dibiscos. Bizantinologul maghiar M. Gyöni a demonstrat că aceasta era transcripția în greaca bizantină a formei Tibisco, identificând castrul respectiv cu așezarea romană Tibiscum (azi Jupa — Caransebeș). Punctul său de vedere a fost împărtășit și de alți bizantinologi maghiari (între care și Morávcsik Gyula) și români (Al. Elian, Răzvan Theodorescu). Recent, istoricul I.D. Suciu a susținut că în anii 1019—1020, fostul municipiu Tibiscum nu mai exista, formându-se lângă el un sat nou, sediul unui jupanat (de aici numele de Jupa). În acest caz cetatea sau castrul Dibiscos din 1019—1020 nu este altceva decât Timișoara de azi, care în toate documentele din secolul XIII, apare sub denumirea de «castrul Timiș». Înseamnă că la începutul secolului XI, exista o episcopie românească în Banat, probabil continuatoare a episcopiei din Morisena învecinată, unde am așezat ipotetic sediul aceluia Ursus din 787. Probabil că în urma evenimentelor din 1028—1030, pe care le-am relatat mai sus, și-a încetat existența, pentru că nu mai avem alte știri asupra ei.

Alte știri despre Biserica românească din Transilvania

Regele Coloman (1095—1116) a luat titlul de «rex Ungariae» și a introdus latina ca limbă de convorbire în administrația bisericească, a hotărât celibatul clerului. Tot el a rînduit că dacă unele moșii ale românilor au fost date mînaștirilor și bisericilor catolice, să rămîna acestora. În felul acesta au ajuns românii iobagi ai Bisericii Catolice. În 1191, sub Bela III (1172—1196), s-a înființat prepozitura din Sibiu, supusă direct Esztergomului, pentru primii sași colonizați în Transilvania, printre români. Sub fiul său Emeric (1196—1204), papa Inocențiu III (1198—1216) a început cunoscuta sa ofensivă împotriva Ortodoxiei de pretutindeni.

În acest timp, mai existau mînaștiri ortodoxe între granițele regatului feudal maghiar, cum era cea de la Oroszlanos, alta a Hodoșului lângă Arad, amintită în 1177, într-o scrisoare a regelui Bela III, sub numele de Hodust. Ultimele investigații arheologice întreprinse aici (1976) au dovedit că mînaștirea este și mai veche. În hotarul satului Moigrad, vechiul Porolissum (în apropiere de Zalău), exista mînaștirea Meseșeni, atestată documentar în 1165, apoi în 1281, inițial ortodoxă, ridicată de ducele Almus peste ruinele orașului roman Porolissum. Cercetările arheologice recente au dus la descoperirea unor chilii sau bisericuțe rupestre în hotarul satelor Moigrad, Jac, Creaca și Brebi, toate în jud. Sălaj, care prezintă analogii cu bisericuțele rupestre de la Basarabi. Menționăm că la Moigrad s-a descoperit și un engolpion de tip kievean (sec. XII—XIII), din care se păstrează doar trei brațe ale crucii și două

medalioane care cuprind chipurile evangheliștilor Marcu și Luca, iar în partea centrală Maica Domnului (un alt engolpion kievean s-a descoperit la Saschiz, lângă Sighișoara, altul într-o localitate necunoscută din Transilvania, păstrat în Muzeul de istorie din Cluj).

Prin 1204, regele Emeric al Ungariei informa pe papa Inocențiu III că unele biserici ale «călugărilor greci», adică ortodocși, din regatul său se ruinează «prin lipsa de grijă a episcopilor diecezani și din pricina acelor greci înșiși». De aceea, propunea crearea unei episcopii pentru ei, supusă direct papii ori să așeze în acele mînăstiri călugări latini. La această propunere, papa scria la 16 aprilie 1204 episcopului de Oradea și abatelui din Pelis (Ungaria), cerîndu-le să viziteze acele mînăstiri grecești și să constate dacă se poate duce la îndeplinire propunerea regelui maghiar. Desigur, nu poate fi vorba de greci, ci de români. Înseamnă că în Transilvania, în secolul XII, existau puternice nuclee de viață monahală ortodoxă.

La 3 mai 1205, același papă scria arhiepiscopului de Caloccea — sub jurisdicția căruia era și episcopul catolic de Oradea — că pe moșiile fiilor cneazului Bîlea (Bela cnese), există *un episcopat de rit grec*, cerîndu-i să-l aducă sub ascultarea Bisericii romane. Acad. Șt. Pascu crede că este vorba de o episcopie ortodoxă în părțile Bihorului, în ținuturile stăpînite odinioară de Menumorut. Mai degrabă socotim că episcopia respectivă se găsea în părțile Hunedoarei, unde se întîlnesc zeci de biserici românești din piatră din sec. XII—XIV, poate chiar mai vechi, unele fiind ctitorite chiar de cneji români cu numele Bîlea, cum sînt cele din Streisîngeorgiu și Crișcior. Probabil, siliți de împrejurări, episcopii ortodocși ai Transilvaniei s-au stabilit pe lângă unii din cnejii din părțile Hunedoarei.

Acțiunea de asupraire a Bisericii Ortodoxe din Transilvania din partea regilor maghiari și a papilor o vom înfățișa într-un alt capitol.

C o n c l u z i i : *Din toate acestea, se poate constata că «ritul ortodox» a fost cunoscut de vechii unguri, la începuturile creștinării lor. Deși în timpul regelui Ștefan cel Sfînt, Ungaria a intrat în sfera creștinismului de rit apusean, totuși creștinismul ortodox s-a menținut și în secolele următoare.*

În Transilvania exista o puternică viață ortodoxă românească, după cum o dovedesc recente descoperiri arheologice de la Dăbîca, informațiile literare ale lui Anonymus și cele din Vita Sancti Gerardi, precum și unele scrisori papale. Presupunem că au existat cîteva episcopii ortodoxe românești în secolele IX—XI, pe lângă formațiunile politice existente atunci : la Dăbîca, în cadrul voievodatului lui Gelu,

la Alba Iulia, în voievodatul din partea de sud a Transilvaniei, la Biharea, în voievodatul lui Menumorut și alta la Dibiscos, în vechiul Tibiscum roman, azi Timișoara, atestată documentar în anul 1020. Înainte de 1205, sediul episcopiei ortodoxe a Transilvaniei era în părțile Hunedoarei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Cronicile lui Nestor și Anonymus, precum și Viața Sfântului Gerard, traduse de G. POPA-LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I și VII, București, 1934—35. 134 p. (I) + 238 p. (VII); *Anonymi Gesta Hungarorum și Legenda Sancti Gerhardi*, în *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ed. E. Szentpetery), vol. I—II, Budapest, 1937—38.

Lucrări generale. NICOLAE DRĂGANU, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, 683 p.; I. MOGA, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen-Age*, Sibiu, 1944 (cu critica lucrării tendențioase a lui E. LUKINICH și COLAB, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400*, Budapest, 1941); KURT HOREDIT, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, 195 p.; *Din istoria Transilvaniei*, (sub red. acad. C. DAICOVICIU), vol. I, ed. a 2-a, București, 1963, 354 p.; C. DAICOVICIU și M. CONSTANȚINESCU, *Brève histoire de la Transylvanie*, Bucarest, 1965, 467 p.; ȘT. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1971, 595 p. (ed. II, Cluj, 1972); vol. II, Cluj-Napoca, 1979, 614 p.

Încreștinarea ungarilor. AUGUSTIN BUNEA, *Încercare de istoria românilor pînă la 1382*, București, 1912, 227 p.; ȘT. LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la 1556*, Cernăuți, 1929, XV + 103 p. (extras din «Candela», an. XXXIX, nr. 11—12, 1928, p. 352—396 și an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143); I. LUPAȘ, *A existat în Transilvania episcopie ortodoxă înainte de întemeierea regatului ungar?*, în B.O.R., an. LII, nr. 3—4, 1934, p. 149—153 (reprodus sub titlul *Vechimea Ortodoxiei transilvane*, în «Studii istorice», vol. V, Sibiu-Cluj, 1945—46, p. 65—69); R. VÁCZY, *Les racines byzantines du christianisme hongrois*, dans «Nouvelle Revue de Hongrie», année 34, vol. 64, 1941, p. 99—108; E. V. IVANKA, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im Mittelalterlichen Ungarn*, în «Orientalia Christiana Periodica», 8, 1942, p. 183—194; V. LAURENT, *L'évêque des Turcs et le proèdre de Turquie*, dans «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», 23, 2, 1943, p. 147—158; GY. MORAVCSIK, *Byzantine Christianity and the Period of their Migration*, în «The American Slavic and East European Review», 1946, vol. 5, nr. 14—15, p. 29—45; M. GYÓNI, *L'Eglise orientale dans la Hongrie du XI-e siècle*, dans «Revue d'Histoire Comparée», XXV, 3, 1947, p. 42—49; GYULA MORAVSIK, *Bizánc és maqyarság* (Bizanțul și ungarimea), Budapest, 1953, 118 p.; GY. MORAVCSIK, *Byzantium and Magyars*, Budapesta, 1970; G. SZÉKELY, *La Hongrie et Byzance aux X—XII siècles*, dans «Acta Historica», XIII, nr. 3—4, 1967; N. OIKONOMIDES, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI-e siècle: le métropolitè du Turquie*, dans RESEE, IX, 3, 1971, p. 527—533; IOAN RĂMUREANU, *Începuturile creștinării ungarilor în credința ortodoxă a Răsăritului*, în S.T., an. IX, nr. 1—2, 1957, p. 23—57

Descoperiri arheologice. ȘT. PASCU, M. RUSU etc., *Cetatea Dăbica*, în «Acta Musei Napocensis», Cluj, V, 1968, p. 153—202; MIRCEA RUSU, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265—279.

Viața bisericească în Banat. GH. COTOȘMAN, *Biserica românească din Banat înainte de venirea ungarilor în Europa*, în «Altarul Banatului», an. III, nr. 7—8, 1946, p. 158—164 și nr. 9—10, 1946, p. 225—230; ION GEȚIA, *Vechi rămășițe bisericești în Banat*, în M.B., an. XV, nr. 4—6, 1965, p. 407—419; EUGEN ARĂDEANUL (GLÜK), *Contribuții la istoria străveche a episcopiei Aradului*, în M.B., an. XXVIII, nr. 4—6, 1978, p. 215—226.

IV

VIAȚA BISERICESCĂ ÎN DOBROGEA ÎN SECOLELE VII—XIV

Dobrogea sub populațiile migratoare. După crearea statului bulgaro-slav, la sud de Dunăre, pe teritorii aparținătoare pînă atunci imperiului bizantin, fosta provincie Scythia Minor a continuat să fie considerată ca parte integrantă a imperiului, deși avea o situație deosebită de trecut, cînd exista o administrație și o armată imperială permanentă. Lipsa unei organizații administrative și a unei armate stabile a făcut ca noul stat bulgar să-și întindă stăpînirea și asupra Dobrogei, între anii 681—971, fără ca această stăpînire să fie totală sau continuă.

Pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră se observă acum un proces de adînci transformări social-economice, ca și în restul Peninsulei Balcanice. Peste populația locală, mult rărită, s-au așezat alte populații. În urma invaziilor, vechile orașe s-au ruralizat (de pildă, Tomisul e amintit de patriarhul Nichifor al Constantinopolului ca «sat» = *Χωρίον*). Cu toate acestea, locuitorii băștinași au transmis populațiilor nou venite elementele superioare ale culturii romano-bizantine.

Imperiul a continuat să mențină anumite centre întărite îndeosebi pe țărmul mării, iar în interior pe cursul și la gura marilor râuri sau în anumite locuri retrase, apărate de natură (gurile Dunării, de pildă, au continuat să fie stăpînite de bizantini).

Dobrogea sub bizantini. În a doua jumătate a secolului X, împăratul Nichifor Focas (963—969) și-a îndreptat atenția și asupra bulgarilor, cărora imperiul bizantin le plătea de mult timp un tribut anual pentru apărarea frontierei dunărene. Potrivit unui vechi obicei bizantin, împăratul a chemat împotriva lor pe cneazul Kievului, Sviatoslav. Acesta, ocupînd Bulgaria nord-estică, n-a mai voit să părăsească bogata regiune a Dunării de Jos. Noul împărat Ioan Tzimiskes (969—976) a fost nevoit

să pornească o acțiune hotărâtă împotriva lui Sviatoslav, în anul 971, mai ales că trupele acestuia au prădat toată Peninsula Balcanică. Împăratul a izbutit să cucerească Preslavul Mare, capitala statului bulgar, apoi a urmat un asediu de trei luni, pe apă și pe uscat, împotriva cetății Dorostolon (Dorystolon, Dristra, Silistra, vechiul Durostorum), în care se refugiase Sviatoslav. Silit să se predea, s-a obligat să părăsească ținuturile Dunării de Jos (la scurt timp după aceasta, a fost ucis în luptă cu pecenegii, la Cataractele Niprului). Toate aceste lucruri sînt relatate în *Cronica de la Kiev* sau a lui Nestor (*Povesti vremennîh let*).

În urma victoriei lui Ioan Tzimiskes, partea de nord-est a Bulgariei a trecut sub stăpînire bizantină, pînă la granița de altădată a Dunării de Jos. Teritoriile cucerite au fost organizate într-o circumscripție administrativă-militară numită «themă», care se întindea în partea de nord-est a Peninsulei Balcanice, pe un teritoriu ce nu poate fi delimitat precis, între lanțul munților Balcani, Dunăre — uneori chiar la nord de aceasta — și Marea Neagră. Noua themă era condusă de un strateg, cu reședința la Dorostolon, în mîna căruia erau concentrate cele două puteri, civilă și militară. Din a doua jumătate a secolului XI această themă apare sub denumirea de «*Paristrion*» (Παρίστριον) sau sub cea populară de *Paradunavis* (Παραδοούναβις) sau *Paradunavon* (Παραδοούναβον) deci «ducatul sau thema» de lîngă Dunăre.

Sub raport bisericesc, Patriarhia bulgară de la Durostorum, recunoscută de împăratul Roman Lecapen din interese politice, a fost desființată, iar în locul ei s-a creat o mitropolie, dependentă de Patriarhia de Constantinopol. N-ar fi exclus ca sub jurisdicția acesteia să fi ajuns și unele episcopate de pe teritoriul de azi al Dobrogei, asupra cărora nu avem însă mărturii sigure, poate de la Dinogetia, Noviodunum, Troesmis, Axiopolis etc., importante așezări feudale timpurii.

Săpăturile arheologice au arătat (ceea ce s-a scris și în *Cronica* lui Skylitzes — Kedrenos) că acum a început refacerea fortărețelor de pe vechiul *limes* scitic : Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, Carsium, Capidava, Axiopolis, Dorostolon ș.a. În același timp, s-a construit o puternică fortăreață pe insula Păcuiul lui Soare, la 18 kilometri de Durostorum, pe Dunăre (spre N—E). Săpăturile arheologice efectuate aici au scos la iveală numai o parte neînsemnată din vechea cetate, restul fiind acoperită de apele Dunării.

După moartea împăratului Vasile II Bulgaroctonul (976—1025), s-a așezat în părțile Dunării de Jos o nouă populație migratoare, pecenegii, cunoscuți în izvoarele bizantine sub numele de paținachi, care în prima

jumătate a secolului XI au făcut mai multe incursiuni de pradă și jaf în imperiu. În 1064, a urmat o nouă și îngrozitoare invazie în sudul Dunării, a uzilor.

Către sfârșitul secolului XI, avem o informație istorică despre unii conducători locali la Dunărea de Jos. Scriitoarea bizantină Ana Comnena, în cunoscuta sa lucrare *Alexiada*, arăta că în 1086 cumanii (numiți de ea sauromați) au dus tratative în părțile Dunării cu «șefii» unui «oarecare neam scitic»: Tatos (Tatul), Sestlav și Satzias (Satzia) unul din ei stăpânind Dristra (Silistra), iar ceilalți Vicina și celelalte (orașe, ținuturi etc.). Istoricii N. Iorga, N. Bănescu și alții, în zilele noastre, au ajuns la concluzia că este vorba de o organizare politică și bisericească românească independentă de bizantini, la Dunărea de Jos. (Tatul este din aceeași rădăcină cu cuvântul *tată*, iar Sestlav ne duce cu gândul la Seneslav de mai târziu).

Dobrogea după 1186. Despotatul lui Dobrotici (Dobrotiță). După aproape două secole de stăpânire bizantină, Bulgaria a izbutit să-și capete dreptul la o viață statală proprie în anul 1186 (după unii 1185), prin răscoala Asăneștilor și crearea imperiului «vlaho-bulgar», de care ne-am ocupat. Ajuns la apogeu sub Ioan Asan II (1218—1241), imperiul «vlaho-bulgar» a intrat, după el, într-o perioadă de declin. Încă de la mijlocul secolului XIII și-a pierdut caracterul românesc, continuând să existe ca stat bulgar, separat în curînd în două — țaratul de Tîrnovo și țaratul de Vidin — căzute sub turci în 1393 și respectiv în 1396.

În prima jumătate a secolului al XIV-lea, partea de nord a Dobrogei —inclusiv orașul Vicina — a ajuns în stăpînirea lui Basarab I, domnul Țării Românești. Tot atunci izvoarele istorice menționează un mic stat desprins din cel bulgar, înspre litoralul Mării Negre, în Dobrogea de azi. Acest stat grupa orașele de la Marea Neagră și asigura legătura lor cu imperiul bizantin. Nucleul statului era vechea «țară a Cavarnei» — ținutul dintre Varna și Caliacra — pomenită într-o diplomă a lui Ioan Asan II. În 1346, conducătorul acestui stat, *Balica*, a intervenit în luptele din Bizanț, trimițînd 1000 de ostași, sub conducerea lui *Dobrotici* (Dobrotiță) și a fratelui său Teodor, să sprijine pe împărăteasa Ana de Savoia, mama lui Ioan V Paleologul, împotriva lui Ioan VI Cantacuzino. Probabil prin 1348, acel Dobrotici a fost instalat în scaunul «țării Cavarnei», căci în curînd el apare ca «despot» vasal Bizanțului. Acest titlu se acorda membrilor familiei imperiale sau unor conducători politici importanți, conducători de mari state la hotarele Bizanțului, pe care acesta voia să-i cîștige de partea sa. El devine un

mare stăpînitor, obținînd victorii împotriva țaratului de Tîrnovo. Se pare că au intervenit apoi unele diferende între el și împăratul Ioan V Paleologul, care la reîntoarcerea dintr-o călătorie în Italia și Ungaria, în 1365—1366, a fost prins la Varna și arestat de Dobrotici. O expediție condusă de feudalul italian Amedeo de Savoia a dus la eliberarea împăratului prizonier, dar în schimbul acesteia, i s-a recunoscut lui Dobrotici autonomia politică. El apare în anii următori în legături politice foarte strînse cu Vladislav-Vlaicu al Țării Românești.

Îndată după aceasta, orașele de pe malul drept al Dunării și Mangalia au recunoscut drept conducător pe Dobrotici. Intrînd în stăpînirea teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, acesta a îndeplinit un important rol politic și economic în a doua jumătate a secolului XIV, intervenind în luptele pentru domnie în Bizanț și purtînd lupte cu coloniile genoveze de la Marea Neagră.

În 1386, i-a urmat fiul său *Ivanco*, care purta, de asemenea, titlul de «despot». Acesta a încheiat o pace cu turcii, precum și un tratat de pace și comerț cu genovezii. Probabil a căzut într-o luptă împotriva turcilor în 1388.

Tot atunci, Mircea cel Bătrîn, domnul Țării Românești, a trecut Dunărea și a ocupat mai multe cetăți, pentru ca ele să nu cadă în mîna turcilor. Cu ajutorul populației locale Mircea a alungat pe turci din Dobrogea, alipind-o, împreună cu Dîrstorul (Silistra), Țării Românești. De aceea, în 1389, el a adăugat la titlul său și pe acela de stăpînitor «al părților Podunaviei». În două documente latine din 1390 și 1391 se intitula «*terrarum Dobrodicii despotus*». Probabil în urma luptei de la Rovine (1394), turcii au pus stăpînire și pe Dobrogea (Silistra căzuse încă din 1393). Mircea izbutește să le recucerească prin 1404, cînd se intitula domn «de amîndouă părțile peste toată Podunavia, încă pînă la Marea cea mare și singur stăpînitor al cetății Dîrstorului» (în 1415 purta același titlu). Dobrogea a fost pierdută însă în 1417, rămînînd sub stăpînire otomană pînă în 1878.

Viața bisericească. În ce privește viața creștină în această perioadă, recente descoperiri arheologice ne indică prea puține elemente. Absența aproape totală a inscripțiilor ne lipsește de o categorie de documente dintre cele mai prețioase, pentru o mai bună cunoaștere a vieții omenești în teritoriul Dobrogei, în secolele VII—X. Inscripții în limba latină, între anii 681—971, deocamdată nu cunoaștem. Amintim însă două piese epigrafice descoperite în ultimii ani, care au legătură cu studiul nostru. Pe partea superioară a unui ulcior de formă tronconică,

descoperit în 1967 în așezarea feudală timpurie de pe ruinele cetății *Capidava* (jud. Constanța), atribuit secolelor IX—X, este incizată, de o parte și de alta a gîtului, o mare cruce cu capetele brațelor lățite și cu linii în formă de raze între brațe. Crucea este în așa fel desenată, încît privită de sus în jos, gura ulciorului apare în centrul crucii. În trei din brațele crucii sînt înscrise literele grecești $M\Theta$ (= $M\eta\tau\eta\rho\ \Theta\epsilon\omicron\upsilon$) și formula $NH\ KO$ (sic) = $\nu\lambda\alpha$. În jurul crucii este incizat alfabetul grecesc, scris de la sfîrșit spre început, în sensul învîrtirii roții olarului (lipsește numai litera H). La sfîrșitul alfabetului, apare, tot cu litere grecești, numele *Petre* (deci în forma în care se pronunță azi). Această inscripție prezintă o mare importanță istorică și lingvistică, fiind considerată cea mai veche dovadă scrisă de limbă românească.

Un alt document epigrafic de mare însemnătate din această perioadă este inscripția slavă de la *Mircea Vodă* (jud. Constanța), din anul 943 (6451), cea mai veche inscripție în limba slavă veche cunoscută pînă în prezent (cea de la Bucov are numai cifre). Textul — în traducere — este acesta: «Împotriva grecilor. În anul 6451, în timpul lui Dumitru jupan...». Inscripția pare să fi fost pusă într-o așezare cu caracter civil sau militar, care avea drept conducător pe «jupan Dimitrie» un feudal local.

Bisericuța de la Dinogetia-Garvăn. În afară de acestea, în Dobrogea s-au descoperit și ruinele unor biserici din piatră și cărămidă, care, alături de cele de la Dăbîca, sînt cele mai vechi din țara noastră. Ruinele cetății romano-bizantine *Dinogetia* se află pe o insulă stîncoasă (popină) din bălțile Dunării, cunoscută azi sub numele de *Bisericuța*, pe teritoriul satului *Garvăn* (jud. Tulcea), la 8—9 km sud-est de Galați sau 12 km nord de Măcin. În așezarea feudală timpurie de aici, se înălța, în secolele XI—XII, o mică biserică de zid, ale cărei temelii s-au descoperit în 1950. Probabil de la ruinele ei s-a numit și popina pe care se afla «Bisericuța», denumire ce se păstrează pînă azi. Trebuie menționat că pe ruinele cetății romano-bizantine s-au descoperit, pînă acum, peste 200 de bordeie, precum și un număr mic de locuințe la suprafață. Bisericuța — situată la aproximativ 40 m nord-vest de poarta principală a cetății romano-bizantine — are planul aproape pătrat, cu laturile de c. 6×6 m, cu o absidă la răsărit, semicirculară în interior și cu cinci laturi la exterior. A fost construită din piatră locală de carieră, de formă neregulată, provenită din ruinele clădirilor romano-bizantine. Zidurile bisericeții erau tencuite și pictate pe dinăuntru (în interiorul bisericeții s-au găsit bucăți de tencuială, unele cu resturi de pictură). În colțul de nord-vest s-a descoperit un mormînt, așezat chiar în grosimea

zidului, aparținând probabil ctitorului. Alte trei morminte s-au descoperit în interiorul bisericuței, iar în jurul ei, un cimitir întreg. În mormintele din exterior s-au descoperit două mici bucăți de stofă, țesute cu fir de aur și argint și un mic fragment de broderie cusut cu fir de aur pe fond de mătase, aceasta fiind cea mai veche broderie cunoscută pînă acum pe teritoriul țării noastre.

Planul, tehnica de construcție și pictura bisericuței de la Garvăn arată că este de origine bizantină. A fost ridicată poate chiar în prima jumătate a secolului XI, și a căzut în ruină pe la mijlocul secolului XII.

Trebuie menționat și faptul că în 1953 s-au descoperit, la 10—12 m vest de bisericuță, părți dintr-un clopot de bronz. El desigur a aparținut bisericuței fiind, pînă acum, cel mai vechi clopot aflat pe teritoriul țării noastre.

Tot la Bisericuța-Garvăn s-au descoperit cîteva mici obiecte de cult, între care și aproximativ 50 de cruciulițe de diferite forme și mărimi. Un tipar de bronz pentru cruciulițe simple, descoperit tot aici, arată că anumite exemplare de acest tip se lucrau pe loc (vreo zece cruciulițe s-au descoperit la Păcuiul lui Soare, cîteva la Capidava și în alte părți). Dintre multele și interesantele cruciulițe din sec. X—XII descoperite la Garvăn, trei prezintă o importanță deosebită, toate din sec. XI. Prima constă de fapt din două cruci de bronz, una mai mare, jos, și alta mai mică, sus, ambele turnate la un loc, deci legate între ele. Este un exemplar care nu-și găsește analogie în alte regiuni. Pe crucea inferioară (înaltă de 21,5 cm) este incizată figura unui orant, avînd deasupra capului o inscripție grecească: «Sfîntul Gheorghe». Cruciuța mică (de 4,5 cm) are fața acoperită cu figura Mîntuitorului răstignit.

O cruce dublă relicvar, din bronz, are pe o față chipul lui Hristos răstignit, iar la capetele brațelor laterale pe Fecioara Maria și Sfîntul Apostol Ioan. Sub brațele Mîntuitorului sînt inscripțiile grecești: «Iată fiul tău, iată mama ta». Pe fața cealaltă se află Maica Domnului ca orantă, încadrată de busturile celor patru evangheliști.

În 1950 s-a descoperit o cruce relicvar de aur, cu lanț din același metal prețios, cu dimensiunile de $7,85 \times 6,2$ cm (greutatea împreună cu lanțul = 77 gr.). Pe fața principală a crucii este aplicată, în relief, figura lui Hristos răstignit, iar în jurul Său sînt aplicate mici ornamente în filigran. Probabil această cruce a aparținut unui ierarh, existent în secolul al XI-lea în așezarea feudală timpurie de la Bisericuța — Garvăn.

Un alt indiciu pentru existența unui episcop aici este și un mic sigiliu de plumb, descoperit în cursul săpăturilor din 1954 (diametrul de

1,7 cm și grosimea de 0,3—0,4 cm). Pe avers se află chipul Maicii Domnului, reprezentată bust, cu mâinile ridicate în atitudine de rugăciune (orantă), purtând pe cap «vălul sfânt», iar pe piept un medalion cu figura lui Hristos. De o parte și de alta a capului se văd inițialele grecești M și Θ (înlocuind prescurtarea MP și Θ Y (pentru Μητήρ Θεοῦ)).

Pe revers, sigiliul are o scurtă legendă, în limba greacă, pe patru rînduri : σφραγ(ις) Μιχ(αήλ) π(ο)ιμενάρχου Ῥωσίας (sigiliul lui Mihail, arhi-păstorul Rusiei).

Profesorul Ion Barnea a ajuns la concluzia că este vorba de mitropolitul grec Mihail al Kievului (1130—1145), retras la Constantinopol în 1145, unde a mai trăit pînă după 1171. Prezența acestui sigiliu la Biserica-Garvăn trebuie pusă în legătură cu vreo scrisoare a lui Mihail trimisă unui alt ierarh — trăitor în acest loc. Ca și crucea pectorală — relicvar descrisă mai sus, acest sigiliu este un indiciu în plus asupra existenței unui scaun episcopal în așezarea de la Dinogetia-Garvăn, poate sub jurisdicția mitropoliei de Dorostolon, capitala themei Paristrion. Scrisoarea ierarhului de la Kiev — care nu s-a păstrat — va fi avut un caracter personal și nu unul oficial. Poate a fost scrisă după ce Mihail a părăsit scaunul kievean, pe cînd se afla în Constantinopol.

Cruci — relicvar de factură bizantină, din sec. XII—XIII, s-au mai descoperit la *Enisala* (jud. Tulcea) și la *Păcuiul lui Soare*, în sud-vestul Dobrogei, pe Dunăre.

Biserica de la Niculițel. Cu prilejul săpăturilor efectuate în 1953—1954, la vreo 3 km de comuna Niculițel (jud. Tulcea), pe dealul «Cetățuia», s-au descoperit temelile unei bisericețe. Se mai păstrează numai 1—4 rînduri de cărămidă la bază. A fost construită din fragmente de cărămizi romane, de forme, mărime și calitate deosebită, luate din marele val vecin. Temelia era așezată pe o stîncă nativă. Lungimea bisericeței era de 6 m (diametrul altarului avea 1,90 m). Cîteva monede și fragmente ceramice descoperite în locuințele din jur arată că biserica a existat în secolele XI—XII. În jurul ei s-au descoperit cîteva locuințe, precum și un mormînt, care presupun existența unei așezări mînăstirești în acest loc retras și apărat de pe Cetățuia. De altfel, Niculițelul e cunoscut în unele izvoare medievale, ca și în hărțile din secolele XVIII—XIX și sub denumirea de Mînăstire sau Mînăstiriște. Această bisericeță este cea mai veche clădire de plan treflat cunoscută pînă acum în țara noastră.

Sondajele arheologice recente au dus la constatarea că biserica *Sfîntul Atanasie din Niculițel* aparține secolului al XIII-lea. Este alcătuită din pronaos și altar, avînd planul în formă de cruce înscrisă (așa

numitul tip simplu). Partea centrală a naosului este acoperită cu o turlă scundă, circulară în interior și hexagonală în exterior. Fațadele sînt decorate cu o succesiune de firide înalte, despărțite prin lezene. Întreaga construcție este din cărămidă patrată. Alte încăperi au fost adăugate edificiului în secolele XVIII—XIX. Acestui tip de construcție îi aparțin și alte biserici din zona balcanică.

N-ar fi exclus ca unul din cei trei conducători pomeniți de Ana Comnena în *Alexiada*, Satzias (Sacea), să fi stat undeva în jurul Niculițelului, iar orașul Isaccea de azi (situat în apropiere) să-și fi primit numele după el. În acest caz, putem presupune că pe lângă Satzias va fi stat și un episcop (în zona Niculițel-Isaccea), continuator al străvechiului scaun de la Noviodunum (lîngă Isaccea actuală) din secolul VI.

Știri privitoare la organizarea bisericească. Mitropolia Vicinei. În paginile anterioare, am prezentat trecutul bogat în fapte al primei episcopii de pe teritoriul țării noastre, cea a Tomisului. Năvălirea avarilor, apoi a slavilor, a nimicit această episcopie, în primii ani ai secolului al VII-lea.

Din anumite mărturii arheologice, ar rezulta că în fosta provincie Scythia Minor au existat și alte scaune episcopale: Callatis (inscripția cu numele episcopului Ștefan), Histria (un palat episcopal) și Tropaeum Traiani (un baptisteriu). Iar din anumite *Liste* ale episcopiiilor supuse Patriarhiei de Constantinopol rezultă că în secolul VI, în afară de Tomis, au existat scaune episcopale la: Axiopolis, Capidava, Callatis, Carsium, Constantiana, Histria, Tropaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, Aegissus, Salsovia, Halmyris, Zaldapa și Dionysopolis.

Arătam mai sus că n-ar fi exclusă existența unui scaun episcopal în fosta cetate romano-bizantină de la Dinogetia, unde s-au descoperit urme de viață bisericească din secolele XI—XII (biserița, crucea episcopală, sigiliul arhiepiscopului Mihail al Kievului) sau în zona Isaccea-Niculițel, continuator al scaunului episcopal de la Noviodunum.

Dovezi sigure despre o eparhie în Dobrogea avem numai în secolele XIII—XIV. Este vorba de *Arhiepiscopia (Mitropolia) Vicinei*. Cea mai veche știre despre această așezare o avem în *Alexiada* Anei Comnena, care ne spune că la sfîrșitul secolului al XI-lea Tatos (Tatul) stăpînea Silistra, iar Sestav (Sestlav) și Sacea stăpîneau «Vicina și celelalte» (τὴν Βιτζίναν καὶ τὰλλα). Este menționată apoi abia de la mijlocul secolului al XIII-lea, fie în listele episcopale, fie în portulanele vremii, fie în alte documente. Înflorirea acestei colonii grecești a fost pusă în legătură cu ocuparea Constantinopolului de către latini (1204), în urma

căreia s-au așezat aici un număr însemnat de greci, devenind cel mai important centru comercial de la Dunărea de Jos. Orașul a înflorit însă și datorită genovezilor, care au întemeiat aici un important centru de afaceri. Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, a început să-și piardă din importanță, iar peste aproximativ un secol, și-a încetat existența.

În privința localizării ei, au fost multe discuții între istorici și geografi. Învățați ca W. Tomaschek, K. Jirecek și Nicolae Dobrescu au identificat-o cu Măcinul, N. Iorga o așeza undeva «între Isaccea și Tulcea», Constantin Brătescu o așeza în satul Niculițel de astăzi, iar G. I. Brătianu a emis părerea că se afla pe locul Mahmudiei pe brațul Sfântul Gheorghe. Nicolae Grămadă a propus identificarea Vicinei cu orașelul Isaccea de astăzi, pentru că în toate portulanele italiene din sec. XIII—XIV, insula din fața acestui oraș este însemnată cu numele de Vicina. Acest punct de vedere a fost însușit apoi de C. C. Giurescu, N. Bănescu, Gh. Moiescu. Dintre ipotezele mai noi, reținem pe cea a lui P. Ș. Năsturel, care a propus căutarea Vicinei pe ostrovul dunărean din fața Isaccei. Altă ipoteză este a lui Petre Diaconu, care susține un punct de vedere total diferit de cele amintite, în sensul că Vicina s-ar fi găsit în ostrovul dunărean de la Păcuiul lui Soare, la aproximativ 18 km de Dorostolon (Silistra). În sfârșit, după o altă părere, Vicina s-ar fi aflat undeva în zona localității Somova (între Isaccea și Tulcea).

Deci, pînă în prezent nu s-a ajuns la o concluzie acceptată de toți istoricii. De aceea, una din sarcinile importante ale arheologiei românești este identificarea Vicinei de altădată. Pînă atunci, ne însușim punctul de vedere emis de Nicolae Grămadă și acceptat de istoricii pomeniți mai sus, că Vicina se afla pe locul Isaccei de astăzi-vechiul Noviodunum, sau mai degrabă în ostrovul dunărean din fața ei. Vicina ar fi un nume românesc, Vecina, deci așezat în apropiere de ceva, în speță de un alt oraș.

În acest înfloritor centru comercial care a fost Vicina, a existat și o arhiepiscopie (mitropolie), cu ierarhi greci, dependentă de Patriarhia din Constantinopol (a existat însă și o mînăstire catolică, a franciscanilor, atestată documentar în prima jumătate a secolului al XIV-lea). În acest caz, Mitropolia de la Vicina ar fi o continuatoare a episcopiei pe care am presupus-o la Dinogetia-Garvăn, tot în nordul Dobrogei. Titularii acestor două scaune au putut avea și grija duhovnicească a credincioșilor români din teritoriile învecinate de peste Dunăre, adică din părțile sudice ale Moldovei și cele din răsăritul Munteniei.

Mitropolia Vicinei a luat ființă între anii 1204—1261. Prin 1285 păstorea la Vicina Teodor, care lua parte la lucrările sinodului patriarhal, ținut în biserica Vlaherne din Constantinopol, semnând: «smeritul și prea cinstitul mitropolit al lui Dumnezeu păzitei cetăți Vicina». În 1292 același Teodor semna cunoscutul «Tomos sinodal împotriva latinilor».

În jurul anului 1302, era mitropolit Luca, dar fără îndoială, el cărmuia eparhia mai de mult. În acel an a mijlocit pe lângă împăratul Andronic II cel Bătrîn (1285—1328) să primească în imperiu un grup de 16.000 de alani, fapt ce-l aflăm din *Cronica* lui Gheorghe Pachymeres. Este menționat de patriarhul ecumenic și într-un act din 13 februarie 1303, precum și într-o corespondență din 1305—1306. În 1317—1318 sinodul patriarhal făcea amintire de mitropolitul Vicinei, fără să-i dea numele.

În prima jumătate a secolului al XIV-lea însemnătatea Vicinei începe să scadă, datorită deselor incursiuni ale tătarilor din nordul Mării Negre. În primii ani ai secolului al XIV-lea, orașul a fost ocupat de tătari, pentru ca apoi să ajungă în stăpânirea lui Basarab I al Țării Românești. În 1337—1338, întâlnim ca titular al scaunului mitropolitan de la Vicina pe *Macarie*. În momentul alegerii și investiturii sale, el se angaja în scris, în fața patriarhului (pe atunci Isidor I) și a sinodului, că nu-și va părăsi reședința din Vicina, afară «doar de mare nevoie și trebuință» și că nu-i va mai supăra pe patriarh și nici nu va mai cere «vreo ocîrmuire sau păstorirea unei alte biserici», ci va trăi «în pace și fără tulburare» în eparhia Vicinei. Probabil a fost în altă parte, iar acum era «mutat» la Vicina. În mai 1341 și în aprilie 1343, lua parte la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. În 1347 este întâlnit un nou titular al scaunului de Vicina, cu numele *Chiril*.

Ultimul mitropolit de Vicina a fost *Iachint*, care, în mai 1359, la stăruințele voievodului Nicolae Alexandru Basarab al Țării Românești, a fost recunoscut de patriarhul ecumenic Calist I ca mitropolit al Ungrovlahiei. De altfel, el nici n-a păstorit mult timp la Vicina, căci din actul sinodal prin care era aprobată mutarea lui Iachint la scaunul amintit, ca și din scrisoarea patriarhului către domnul muntean, se spunea că Iachint stătea «de cîțva timp mai înainte», la curtea domnitorului. După mutarea lui Iachint, nu mai avem alte știri despre Mitropolia Vicinei.

Concluzii: Descoperirile arheologice efectuate în ultimele decenii au adus lumină într-o seamă de probleme privind istoria bisericească a Dobrogei. Toate acestea — la care se adaugă unele

izvoare documentare propriu-zise — arată că viața creștină a continuat să pulseze în teritoriul dintre Dunăre și Mare și după trecerea și așezarea vremelnică a unor popoare migratoare, credincioșii de aici având biserici, preoți, așezări mănăstirești și chiar scaune episcopale.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României)*, III, *Scriptori bizantini (sec. XI—XIV)* publicate de Al. Elian și Șerban Tanașoca, București, 1975, 568 p.

Lucrări generale: N. BĂNESCU, *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos*, București, 1938; N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, în AARMSI, seria III, t. XIX, nr. 7, 1947, p. 261—296 (și extras); N. BĂNESCU, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946; EUGEN STĂNESCU, *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos în secolele X—XIII și sensul lor istoric*, în SCIV, 3, 1968, p. 469—491; ION BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, 440 p.; I. BARNEA, *Monumenti bizantini in Romania fra il VII ed il XIII secole*, în XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1971, p. 71—93; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începutul culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București 1974, 379 p.; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, 438 p. + 1 h + ilustr.

Dinogeția-Garvăn: I. BARNEA, *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța — Garvăn și Bizanț în secolele X—XII*, în SCIV, an. IV, nr. 3—4, 1953, p. 641—671; I. BARNEA, *Sigiliul unui ierarh al Rosiei în așezarea de la Garvăn*, în SCIV, an. VII, nr. 1—2, 1956, p. 189—197; GH. ȘTEFAN, I. BARNEA, MARIA COMȘA, EUGEN COMȘA, *Dinogeția, I: Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*; București, 1967, 409 p. + 198 fig. (cu toată bibliografia); I. BARNEA, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogeția — Garvăn, jud. Tulcea (1963—1968)*, în «Materiale și cercetări de arheologie», 10, 1973, p. 291—331.

Niculițel: I. BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei, III...*, p. 238—242; PETRE DIACONU, *Despre datarea «circumvalației» și a «bisericii treflate» de la Niculițel*, în SCIV, 23, nr. 2, 1972, p. 307—319; I. BARNEA, *Din nou despre datarea valului și a bisericuței treflate de la Niculițel*, în SCIV, 24, nr. 2, 1973, p. 311—315; CRISTIAN MOISESCU, *Un monument medieval dobrogean necunoscut — biserica Sfântului Atanasie de la Niculițel, (sec. XIII)*, în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976, p. 99—102; LIA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sfântul Atanasie din Niculițel (jud. Tulcea)*, în SCIVA, 4, 1977, p. 531—552; LIA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Un vechi monument românesc pe teritoriul Dobrogei: biserica Sfântul Atanasie din Niculițel (jud. Tulcea)*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 277—287.

Capidava: A. RĂDULESCU, *Un atestat străromânesc la Capidava*, în «Pontica», Constanța, III, 1970, p. 255—274. Vezi și GLORIA CEACALOPOL, *Crucea relicvar de la Capidava*, în SCIV, IX, 1, 1962, p. 192—194.

Vicina: N. GRĂMADĂ, *Vicina. Izvoare cartografice, originea numelui, identificarea orașului*, în rev. «Codrul Cosminului», Cernăuți I, 1924, p. 435—459; G. I.

BRĂTIANU, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral romain de la Mer Noire*, Bucarest, 1935, 178 p.; G. I. BRĂTIANU, *Vicina II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponimie medievale du littoral roumain de la Mer Noir*, în «Revue Historique de Sud-Est Européen», an. XIX, 1, 1942, p. 133—175; V. LAURENT, *La domination bizantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paleologue*, în «Revue Historique du Sud-Est Européen», an. XXII, 1945, p. 184—198; P. Ș. NĂSTUREL, *Așezarea orașului Vicina și țărmul de apus al Mării Negre în lumina unui portulan grec*, în SCIV, an. VIII, nr. 1—4, 1957, p. 295—305; PETRE DIACONU, *Despre localizarea Vicinei*, în «Pontica», 3, 1970, p. 275—295 (cu expunerea tuturor părerilor și întreaga bibliografie a problemei); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Localizarea Vicinei și importanța acestui oraș pentru spațiul carpato-dunărean*, în «Pēuce», II, 1971, p. 257—260; MIRCEA LERIAN, *În legătură cu ipoteza Vicina-Somova. Cîteva considerații pe marginea unor fotograme ale zonei Somova*, în B.O.R., an. XCI, nr. 3—5, 1973, p. 472—474.

Arhiepiscopia Vicinei: V. LAURENT, *Le mitropolit de Vicina Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, în «Revue Historique du Sud-Est Européen», Bucarest, 1946, p. 225—232; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Două manuscrise grecești de la Biblioteca Națională din Viena și însemnătatea lor pentru istoria românilor*, în «Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1968», p. 101—103 (despre arhiepiscopul Ciril); V. LAURENT, *Les Regestres des Actes du Patriarcat byzantin. Les actes des Patriarches, fasc. IV. Les Regestres de 1208—1309*, Paris, 1971, XXVII + 634 p.; IOAN RĂMUREANU, *Mitropolia Vicinei și rolul ei în păstrarea Ortodoxiei în ținuturile românești*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 149—169 (ed. II, 1979).

Alfabetul cîrîlic

Literele mari

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	С	І	Н	К	Л	М	Н
A	B	V	G	D	E	J	Z	DZ	I	I	C	L	M	N
О	П	Р	С	Т	У	Ф	Х	Ц	Ш	Щ				
O	P	R	S	T	U	U	F	H	O	Ț	Ș	ȘT		
Ъ	Ь	Ж	Ї	Ѣ	Ѧ	Ѩ	Ю	Ч	Ѳ	Ѣ	Ѳ	Ѳ	Ѳ	Ѳ
Ă	Ă	ĂÎ	Î	EA	IA	IA	IU	CI	GI	CS	PS	TH	Y	

Literele mici

а	б	в	г	д	е	ж	з	с	і	н	к	л	м	н
a	b	v	g	d	e	j	z	dz	i	i	c	l	m	n
о	п	р	с	т	у	ф	х	ц	ш	щ				
o	p	r	s	t	t	u	u	f	h	o	ț	ș	șt	
ѡ	Ѣ	Ѥ	Ѧ	ѧ	Ѩ	ѩ	Ѫ	ѫ	Ѭ	ѭ	Ѯ	ѯ	Ѱ	ѱ
ă	ă	ăî	î	ea	ia	ia	iu	ci	gi	cs	ps	th	y	

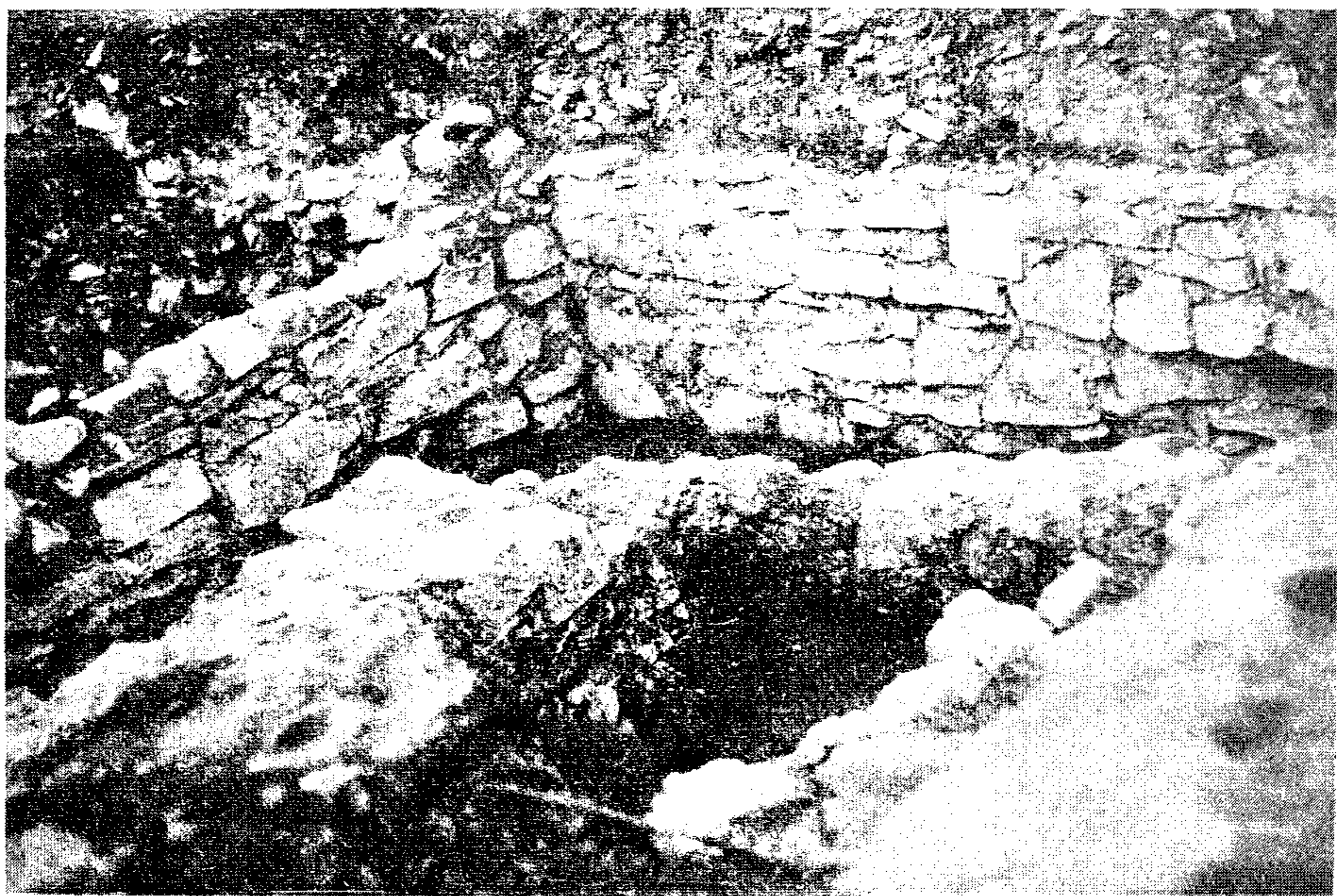
Cifrele cîrîlice

Ѡ = 1	ѡ = 10	Ѣ = 19	Ѥ = 100	Ѧ = 1000*
Ѣ = 2	ѣ = 11	Ѥ = 20	ѥ = 200	ѧ = 2000
ѣ = 3	Ѥ = 12	ѥ = 30	Ѧ = 300	Ѩ = 3000
Ѥ = 4	ѥ = 13	Ѧ = 40	ѧ = 400	ѩ = 4000
ѥ = 5	Ѧ = 14	ѧ = 50	Ѩ = 500	Ѫ = 5000
Ѧ = 6	ѧ = 15	Ѩ = 60	ѩ = 600	ѫ = 6000
ѧ = 7	Ѩ = 16	ѩ = 70	Ѫ = 700	Ѭ = 7000
Ѩ = 8	ѩ = 17	Ѫ = 80	ѫ = 800	ѭ = 8000
ѩ = 9	Ѫ = 18	ѫ = 90	Ѭ = 900	ѭ = 9000

* Miiile se scriu cu semnul Ѧ pus în stînga cifrei.

A	А	a	а	а	Ѧ	ѧ	Ѩ	ѩ
B	В	b	в	в	Ѫ	ѫ	Ѭ	ѭ
C	С	c	с	с	Ѯ	ѯ	Ѱ	ѱ
D	Д	d	д	д	Ѳ	ѳ	Ѵ	ѵ
E	Е	e	е	е	Ѷ	ѷ	Ѹ	ѹ
F	Ф	f	ф	ф	Ѻ	ѻ	Ѽ	ѽ
G	Г	g	г	г	Ѿ	ѿ	Ѡ	ѡ
H	Н	h	н	н	Ѣ	ѣ	Ѥ	ѥ
I	И	i	и	и	Ѧ	ѧ	Ѩ	ѩ
J	Ј	j	ј	ј	Ѫ	ѫ	Ѭ	ѭ
K	К	k	к	к	Ѯ	ѯ	Ѱ	ѱ
L	Л	l	л	л	Ѳ	ѳ	Ѵ	ѵ
M	М	m	м	м	Ѷ	ѷ	Ѹ	ѹ
N	Н	n	н	н	Ѻ	ѻ	Ѽ	ѽ
O	О	o	о	о	Ѿ	ѿ	Ѡ	ѡ
P	Р	p	р	р	Ѣ	ѣ	Ѥ	ѥ
Q	С	q	с	с	Ѧ	ѧ	Ѩ	ѩ
R	Р	r	р	р	Ѫ	ѫ	Ѭ	ѭ
S	С	s	с	с	Ѯ	ѯ	Ѱ	ѱ
T	Т	t	т	т	Ѳ	ѳ	Ѵ	ѵ
U	У	u	у	у	Ѷ	ѷ	Ѹ	ѹ

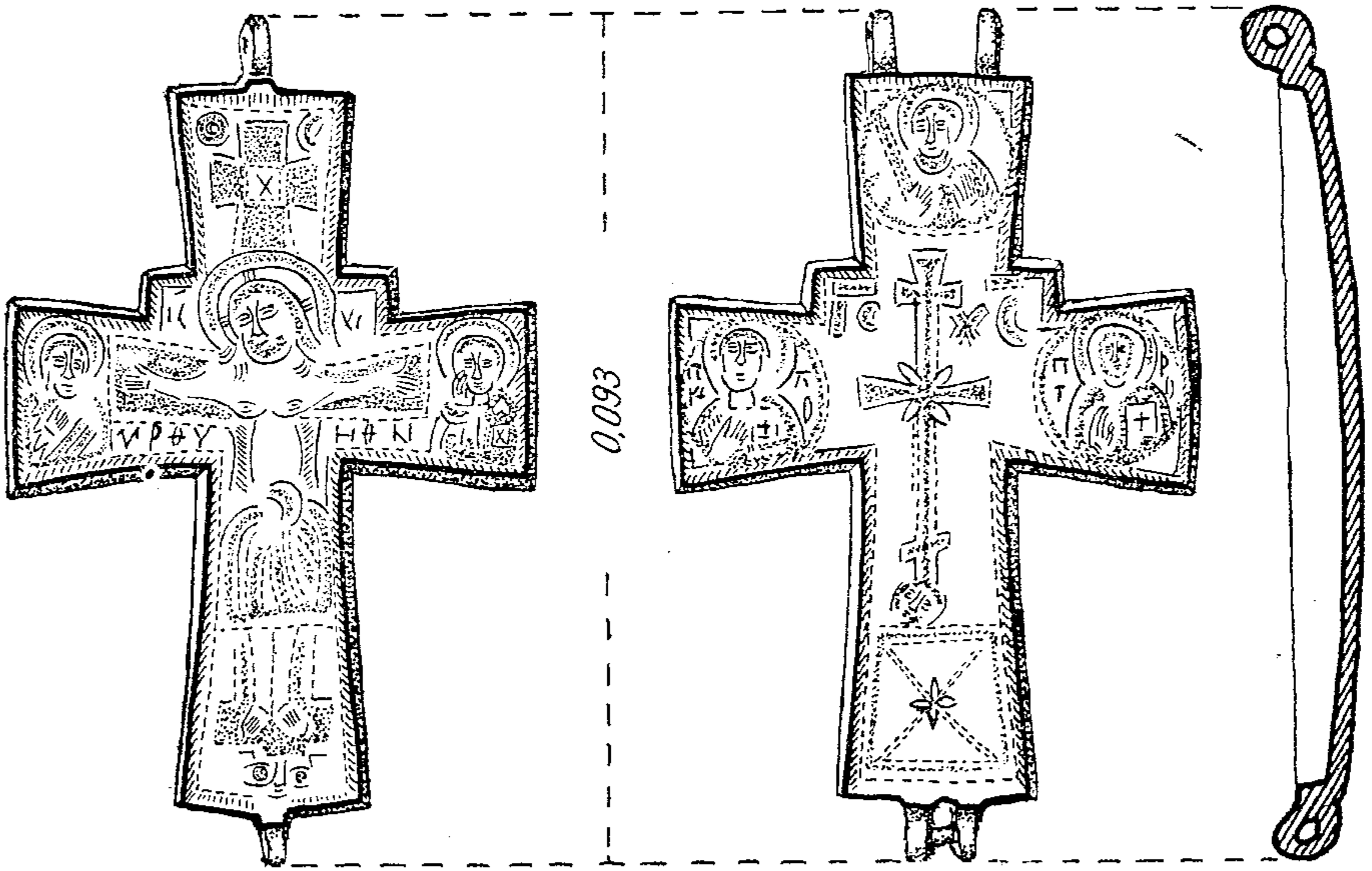
Alfabetul cirilic. Literale de mîna, majuscule și minuscule și corespondentele lor în alfabetul latin.

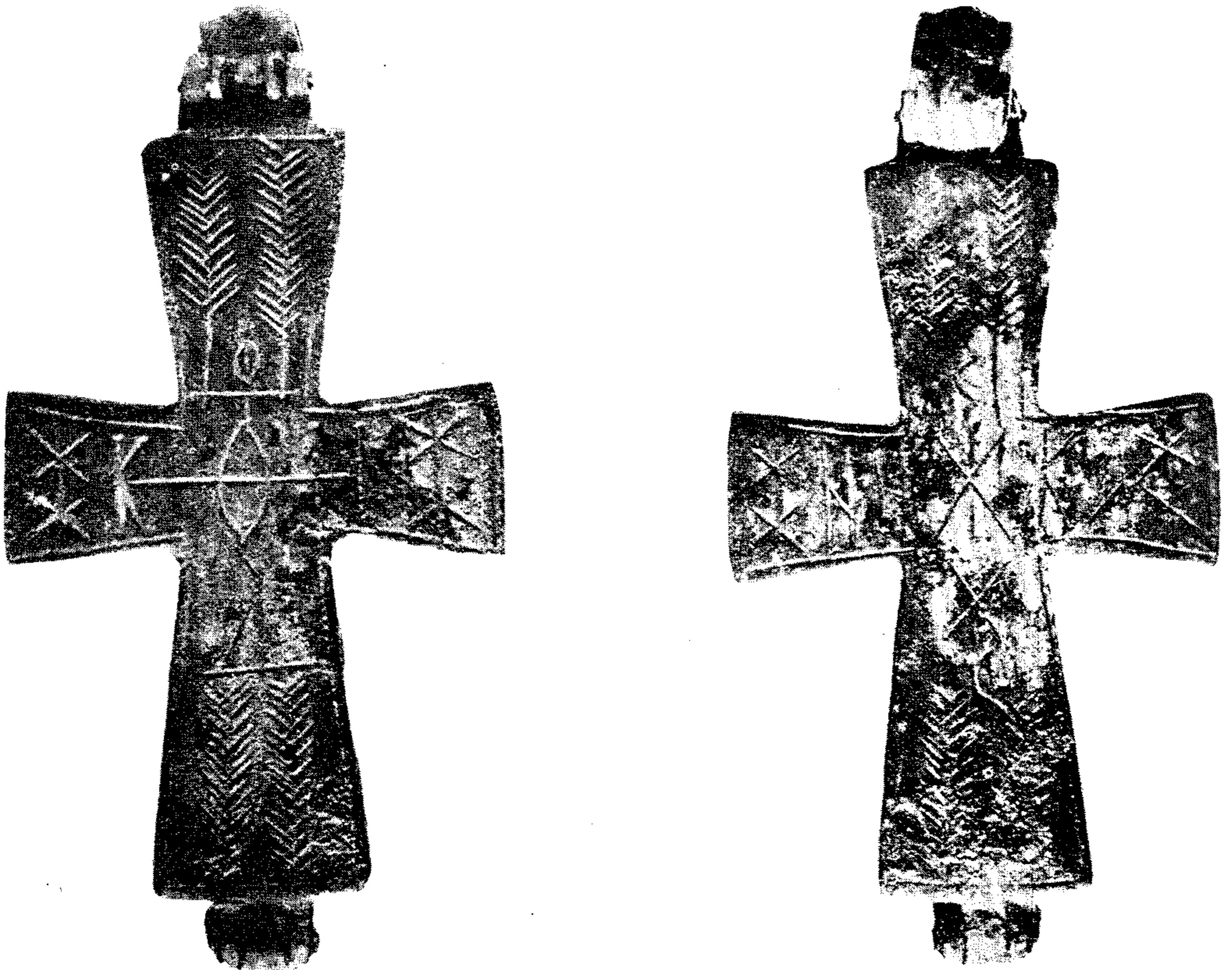
Una din fundațiile bisericilor descoperite la Dăbîca — j. Cluj (sec. IX—XI).

Cruce relicvar descoperită la Dinogetia-Garvăn, j. Tulcea (sec. XI). Azi în Muzeul de Istorie al R.S.R. București.

Cruce relicvar din bronz descoperită la Bîtca Doamnei – Piatra Neamț, cu ambele fețe (a doua jumătate a sec. XII).

Cruce relicvar descoperite la Păcuiul lui Soare – j. Constanța (sec. XIII–XIV).

V

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR DIN TERITORIILE EXTRACARPATICE ÎN SECOLELE XII ȘI XIII

Printre ultimele popoare migratoare care au trecut pe pământul patriei noastre se numără două popoare de stepă, pecenegii și cumanii, care făceau parte din neamurile de limbă turcă. Pecenegii — numiți în izvoare și bissemi sau paținachi — erau împărțiți în mai multe triburi (uzi, berindei etc.). Pe la sfârșitul secolului IX s-au așezat în regiunile de câmpie ale Moldovei de sud și Munteniei, iar unele triburi s-au răspândit și în Transilvania. Ei au exercitat asupra localnicilor o dominație mai mult nominală, pretinzându-le plata unui tribut.

Pe la mijlocul secolului XI, fiind bătuți de cumani, au fost nevoiți să-și părăsească așezările și să treacă în sudul Dunării. Cumanii (polovți) veniți în locul lor, au exercitat o dominație politică asupra Moldovei și Țării Românești pînă la marea năvălire a tătarilor din 1241 (grupe mult mai mari de cumani se găseau în stepele rusești, de la Urali pînă în Carpați). De la pecenegi și cumani ne-au rămas cîteva urme în toponimie și limbă (Bărăgan, Burnaz, Teleorman, Caraiman, Caracal, Covurlui, Bahlui, Vaslui etc.).

Cavalerii teutoni în Țara Bîrsei. Întrucît cumanii constituiau o primejdie pentru Transilvania, regele maghiar Andrei II (1205—1235) s-a adresat, în 1211, lui Hermann de Salza, marele maestru al cavalerilor teutoni (ordin de călugări ostași de la Locurile Sfinte), dăruind acestui ordin Țara Bîrsei (quandum terram Borza nomine), care, din pricina numeroaselor incursiuni cumane, a ajuns «pustie și nelocuită» (deserta et inhabitata). În schimb, erau îndatorați să apere hotarele regatului feudal maghiar împotriva cumanilor, dîndu-le dreptul de a-și construi cetăți și orașe din lemn, dreptul de organizare proprie din punct de vedere juridic și bisericesc, scutiri de dări. Acceptînd propunerea, cavalerii

teutoni au venit din Țara Sfântă și s-au așezat în Țara Bîrsei, unde au ridicat cinci fortărețe puternice din zid. În curînd, au trecut dincolo de Carpați («munții zăpezilor»), cucerind partea de nord-est a Munteniei și partea de sud a Moldovei, pînă la Siret. Au ridicat mai multe cetăți și în teritoriile cucerite, între care este amintit și un «castru foarte întărit». Dar aceste fapte ale lor, săvîrșite fără știrea regelui, au fost socotite o încălcare a înțelegerii dintre ei, lucru pentru care le-a retras dania și a pătruns cu oștile în ținuturile lor (1222). În realitate, regele se temea ca nu cumva teutonii să-și întemeieze în aceste regiuni o stăpînire independentă de Ungaria. Dar la scurt timp, în urma intervenției papii Honoriu III (1216—1227) regele Andrei II le-a reînnoit dania, dîndu-le stăpînire și peste teritoriile extracarpătice, «pînă la hotarele brodnicilor» și «pînă la Dunăre» (brodnici, în limba slavă = locuitori de la vaduri).

Așezarea teutonilor în aceste regiuni a avut urmări însemnate, căci sub ocrotirea lor s-au așezat aici numeroși locuitori, nu numai în Țara Bîrsei, ci și pe versantul de miazăzi-răsărit al Carpaților. Numeroși sași și secui s-au stabilit în părțile Cîmpulungului, Rîmnicului Vîlcii, Buzăului, iar alții au trecut în Moldova, în părțile Vrancei, Trotușului, Bacăului și chiar mai la nord.

Desigur că sașii și secuii trecuți dincolo de Carpați au dus cu ei și unii preoți catolici, pentru trebuințele lor duhovnicești. Acești preoți și credincioși catolici au pus bazele celor dintîi așezări catolice în Țara Românească și Moldova. În 1223 papa Honoriu III, la rugămintea cavalerilor teutoni, a scos aceste ținuturi de sub jurisdicția oricărui episcop străin, punîndu-le sub conducerea protopopului din Brașov, care atîrna de-a dreptul de scaunul papal. În anul următor, același papă a supus ținuturile respective direct scaunului papal, impunînd credincioșilor o dajdie anuală de două mărci de aur, care urma să se încaseze de la toți credincioșii catolici, o parte pentru papa, alta pentru cavaleri.

Dar în 1225, s-a ivit o nouă neînțelegere între regele Andrei II și cavalerii teutoni. Drept urmare, regele a cucerit Țara Bîrsei, apoi a trecut munții, luînd în stăpînire toate ținuturile și așezările extracarpătice cucerite de teutoni.

Regele urmărea prin aceasta nu numai să împiedice eventualele năvăliri cumane în Transilvania, ci să zădărnicească și năzuința papii de a crea, la marginile regatului său, o feudă pontificală. Cavalerii teutoni, alungați definitiv din părțile noastre, s-au așezat în Prusia, unde au urmărit aceeași politică de cotropire a teritoriilor locuite de slavi.

Încercările făcute în anii următori de papa pe lângă regele Ungariei, de a înapoia cavalerilor pământurile și bunurile luate, n-au dus la nici un rezultat.

Încreștinarea cumanilor. Arătam mai sus că peste teritoriile de la miazăzi și răsărit de Carpați cucerite de teutoni se întindea — pînă atunci — dominația cumanilor. Aceștia fiind păgîni, s-au făcut încercări de convertire a lor la credința creștină — în rit catolic — din partea unor călugări dominicani (ordinul dominicanilor se înființase în 1215). Prima încercare pentru predicarea Evangheliei la cumani — nereușită însă — s-a făcut între anii 1221—1223, deci înainte de marea bătălie de la Kalka (1223), cînd cumanii au fost distruși de oștile tătarilor lui Gingis-han. După această bătălie, cei rămași în viață s-au risipit prin satele rusești, ori s-au retras în ținuturile dintre Nipru și Carpați. La scurt timp, un nou grup de misionari s-a îndreptat spre cumanii din părțile Niprului, unde era centrul lor politic, izbutind să determine pe haganul Bortz-Membrock să îmbrățișeze creștinismul. În primăvara anului 1227, haganul a trimis o solie, în frunte cu fiul său Burch, la arhiepiscopul catolic maghiar Robert de Esztergom. Întîlnindu-l pe acesta în Transilvania, au fost botezați toți membrii soliei. Îndată după aceasta, arhiepiscopul Robert a trimis o scrisoare la Roma, către noul papă Grigorie IX (1227—1241), prin care-l înștiința de dorința cumanilor de a se încreștina, cerîndu-i îngăduința să plece în misiune la cumani și «în țara vecină a brodnicilor» (în partea de sud a Moldovei de azi).

Printr-o scrisoare cu data de 31 iulie 1227, papa numea pe Robert «legat apostolic» în Cumania și «în țara vecină a brodnicilor», dîndu-i împuternicire să predice, să boteze, să zidească biserici, să sfințească preoți și chiar să numească episcopi.

După primirea acestei scrisori, arhiepiscopul Robert, însoțit de alți trei episcopi și de Bela, fiul cel mic al regelui Andrei II, a trecut Carpații de răsărit, botezînd pe Bortz-Membrock, cu mulți oameni din neamul lui, naș fiind însuși principele Bela.

Episcopia cumanilor. Misiunea lui Robert de Esztergom în Cumania n-a durat mult, căci a numit ca episcop aici pe conducătorul dominicanilor din Ungaria (prior provincial), călugărul *Teodoric*, numire întărită și de papa (21 martie 1228).

Episcopul Teodoric a cerut papei ca pe viitor, atît el, cît și urmașii lui, să atîrne direct de scaunul papal, lucru pe care papa Grigorie IX l-a încuviințat la 13 septembrie 1229.

În ce privește locul de reședință al episcopului Teodoric, acesta va fi fost orașelul Milcov sau Milcovia. Greutatea identificării acestui orașel stă în faptul că nu este amintit de nici un document medieval moldovenesc. Din poemul canonicului Rogerius din Oradea (sec. XIII) intitulat *Carmen Miserabile* (= Cîntec de jale), în care descrie invazia tătarilor din anul 1241, aflăm că aceștia, după ce au trecut râul ce se cheamă Siret, au ajuns «în țara episcopului cumanilor» (ad terram episcopi Comanorum). Istoricul maghiar Gábor Lúko socotește că ar fi fost undeva prin județul Olt, unde se găsesc sate cu numele Milcovul, Milcoveni etc.

Alți cercetători (D. Onciul, R. Rosetti, C. Auner și I. Ferent) consideră că orașul Milcov ar fi identic cu cetatea Crăciuna, în părțile Milcovului, alipită de Ștefan cel Mare la Moldova, în 1482. Acad. Constantin C. Giurescu crede că se afla pe teritoriul actualului oraș Odobești. Este greu însă de acceptat ca sigure aceste localizări, de aceea ne mulțumim să considerăm că era situat undeva pe cursul mijlociu al Milcovului.

Episcopul Teodoric a intervenit pe lângă prințul Bela, viitorul rege Bela IV, să-i ridice o biserică episcopală. Se pare că inițial prințul a înzestrat viitoarea ctitorie «cu întinse stăpîniri» și peste cîtiva ani a zidit și biserica episcopală.

Dar în 1241, marea invazie tătară a distrus din temelii scaunul Episcopiei de Milcovia. Izvoarele dominicane arată că au fost uciși 90 de călugări. Se poate ca atunci să-și fi găsit moartea și episcopul Teodoric, căci după această dată nu mai avem nici o știre despre el.

Marea invazie a tătarilor, pe lângă distrugerile de vieți omenești și de bunuri materiale, a însemnat sfîrșitul stăpînirii cumane în părțile noastre, dar și al propagandei catolice în teritoriile extracarpătice, patronată de papa și de regele Ungariei.

Cu toate acestea, din anumite acte papale, se desprinde dorința scaunului papal de a se continua acțiunea de răspîndire a credinței catolice în ținuturile aparținătoare odinioară Episcopiei Milcoviei. De pildă, în 1253, li se da dominicanilor împuternicirea să convertească, să boteze și să săvîrșească Sfintele Taine în teritoriile aflate în afara suveranității scaunului papal, între care e menționată și Cumania. În 1279, papa Nicolae III împuternicea pe legatul său în Ungaria, Filip, să-și dea părerea asupra posibilităților de existență ale Episcopiei Milcoviei, care urma să se reînființeze. Încercările pentru reînființarea ei au fost reluate în secolul următor.

Scrisoarea papei Grigorie IX. Ceea ce ne interesează pentru moment, este o știre despre viața bisericească a românilor ortodocși, din anul 1234. Este vorba de o scrisoare cu data de 14 noiembrie 1234, adresată de papa Grigorie IX, din Perugia, principelui de coroană Bela, fiul și coregentul lui Andrei II al Ungariei, — viitorul rege Bela IV —, din care putem desprinde atitudinea românilor din aceste părți față de pătrunderea catolicismului. «După câte am auzit — scria papa — în Episcopia cumanilor se află niște popoare care se numesc valahi (walati), care, deși se socotesc creștini, totuși, avînd rituri și obiceiuri diferite, săvîrșesc fapte potrivnice acestui nume. Căci nesocotind Biserica romană, nu primesc tainele bisericești de la venerabilul nostru frate, episcopul cumanilor, care e în fruntea diecezei de acolo, ci de la oarecari falși (pseudo) episcopi, care țin de ritul grecilor (= ortodox n.n.). Și unii din regatul Ungariei, atît unguri cît și teutoni și alți dreptcredincioși, locuind printre ei, trec la credința lor, și făcîndu-se una cu acei valahi, primesc zisele taine (de la ei), nesocotindu-l pe acesta (episcopul cumanilor, n.n.), spre marea indignare a credincioșilor și spre nu mai puțină scădere a credinței creștine».

Data fiind această situație, papa poruncea ca episcopul Teodoric al cumanilor să rînduiască un episcop catolic din neamul lor, deci un român (...catholicum eis episcopum illi nationi...) ca vicar al său, pentru români. Iar principelui îi amintea de făgăduința pe care a făcut-o în scris și prin viu grai că va sili pe acei români să primească pe episcopul care urma să li se dea și să i se acorde venituri corespunzătoare din dijmele care se strîngeau de la ei, din care să trăiască, potrivit cu demnitatea sa episcopală. N-avem însă nici o dovadă că s-ar fi numit un astfel de episcop-vicar dintre români.

Această scrisoare prezintă un dublu interes. Pe de o parte, atestă existența unor episcopi ortodocși în teritoriile extracarpătice, pe care papa îi numește disprețuitor «pseudoepiscopi», iar pe de altă parte, arată rezistența românilor ortodocși în fața acțiunii prozelitiste catolice, stăruința lor în credința ortodoxă, care era atît de puternică încît atrăgea și pe unii credincioși catolici unguri și sași trecuți peste Carpați. Această este prima atestare documentară sigură asupra existenței unor episcopi ortodocși la români. De altfel, însăși rezistența românilor ortodocși împotriva catolicismului presupune existența unei organizații bisericești în aceste părți, care să îndrume sau să conducă rezistența respectivă.

Faptul că misionarii veniți în Episcopia Cumaniei erau în majoritate unguri, sprijiniți de regii maghiari, dovedea limpede că prin ei se

urmărea nu numai catolicizarea românilor, ci și întinderea sferei de influență a statului maghiar la sud de Carpați.

Se naște în chip firesc, întrebarea : cine erau acești episcopi și unde își aveau reședința ?

În orice caz, nu poate fi vorba de episcopi sud-dunăreni, adică din imperiul vlaho-bulgar de Tîrnovo, existent pe atunci, căci în acest caz, nu s-ar fi vorbit de ungurii și sașii atrași la Ortodoxie de valahi. Din scrisoarea papii, rezultă că era vorba de o primejdie locală, în zona de influență a Episcopiei cumanilor. De asemenea, nu credem ca papa să fi avut în vedere pe arhiepiscopii de Vicina, din nordul Dobrogei, căci aceia sînt atestați documentar numai din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Înseamnă că acești «pseudoepiscopi» erau de neam român și că purtau grija duhovnicească a unor credincioși de același neam cu ei. Își aveau reședința undeva în teritoriile extracarpatiche, în regiunile de curbură a acestora. Fără îndoială că ei trăiau pe lîngă șefii unor formațiuni politice românești, așa cum s-a procedat în tot decursul istoriei noastre, organizarea bisericească urmînd întotdeauna celei politice. Cînd facem această afirmație ne gîndim și la faptul că peste 13 ani, adică în 1247, avem prima atestare documentară a unor cnezate și voievodate românești la sud de Carpați, avînd, fiecare, și o ierarhie bisericească superioară. N-ar fi exclus ca unul din acei «pseudoepiscopi» din anul 1234 să-și fi avut sediul undeva în părțile Buzăului, după cum arată o veche tradiție, consemnată la sfîrșitul secolului trecut de cercetătorul B. Iorgulescu.

Știri despre românii din Oltenia și Muntenia la 1247. În acest an, regele Bela IV al Ungariei (1235—1270) a încheiat o înțelegere cu cavalerii din ordinul Sfîntului Ioan, numiți și ioaniți sau ospitalieri, pe care i-a chemat pentru apărarea hotarelor Ungariei de noi incursiuni din partea tătarilor, dar și ca să ajute regatul maghiar în expansiunea sa în teritoriile cuprinse între Carpați și Dunăre. În schimbul acestor servicii, cavalerii primeau mai multe posesiuni și privilegii. Diploma pe care le-a dat-o regele Bela IV, la 2 iunie 1247, constituie un document fundamental al istoriei poporului nostru, întrucît atestă existența mai multor cnezate și voievodate românești la sud de Carpați. Astfel, regele acorda cavalerilor ioaniți «toată țara Severinului cu munții acesteia și cu toate locurile ce țin de ea, precum și cnezatele lui Ioan și Farcaș, pînă la rîul Olt, afară de țara voievodului Litovoi, pe care o lăsăm românilor, după cum au avut-o ei și pînă acum». În alt loc se preciza că Litovoi avea în stăpînirea lui și Țara Hațegului. În stînga Oltului, dania

cuprindea «toată Cumania, de la râul Olt și Munții Transilvaniei, în aceleași condiții ca și Țara Severinului, în afară de țara lui *Seneslau* voievodul românilor, pe care o lăsăm acestuia, ca să o ție ca și pînă acum, în aceleași condițiuni, rînduite mai sus pentru țara Litua». Localizarea acestor formațiuni politice a fost mult dezbătută în istoriografia noastră. În genere, se admite că stăpînirea lui Litovoi se întindea pe valea Jiului, pînă la Dunăre, prelungindu-se, în nord, pînă în Țara Hațegului, cnezatul lui Farcaș era probabil în Vîlcea (lup, în ung. «farcaș», în slav. «vîlc»), iar al lui Ioan, la sud, pe teritoriul fostului județ Romanați. Țara lui Seneslau cuprindea regiunea de munte, deal și șes din Muntenia vestică, deci actualele județe Argeș, Dîmbovița, Olt, Teleorman și eventual Prahova. Legăturile strînse, consemnate de tradiție și de izvoarele documentare, între români de pe ambele versante ale munților Făgăraș, tradiția despre «descălecarea» lui Radu Negru din Țara Făgărașului, ca și posesiunea acesteia de către domnii Țării Românești de mai tîrziu, duc la presupunerea că voievodatul lui Seneslau cuprindea și unele părți din Transilvania de miazăzi, așa cum avea Litovoi în Țara Hațegului. Recentele cercetări arheologice au adus probe incontestabile că reședința lui Seneslau era la Argeș, unde s-a descoperit o așezare voievodală datînd din secolul al XIII-lea, precum și ruinele unei biserici din aceeași perioadă, pe locul bisericii domnești cu hramul Sfîntul Nicolae.

Ceea ce ne interesează pe noi în chip deosebit este faptul că din diploma amintită se desprinde că exista și o organizare bisericească în teritoriile respective. Între altele, diploma prevedea ca o parte din veniturile teritoriilor cedate, să se împartă între rege și cavaleri, iar altele să rămînă în întregime acestora. De la această prevedere făceau excepție «*bisericile clădite și cele ce se vor clădi în toate țările sus zise, din veniturile cărora nu păstrăm nimic pe seama noastră, rămînînd deci neatînse cîntea și drepturile arhiepiscopilor și episcopilor pe care se știe că le au...*» (Exceptis ecclesiis constructis et construendi in omnibus terris supradictis, de quarum redditibus nichil nobis reservamus, salvis tamen reverentiis et iuribus arhiepiscoporum et episcoporum, que habere dinoscuntur...). Este vorba de episcopi ortodocși locali sau e vorba de drepturile episcopilor catolici din regatul feudal maghiar? D. Onciul credea că este vorba de episcopul catolic de Severin, dar pe atunci nici nu exista o episcopie acolo. Înseamnă că este vorba de «pseudoepiscopii» amintiți la 1234, care vor fi stat pe lîngă cnejii și voievozii pomeniți mai sus. Datorită faptului că în practica evului mediu organizarea bisericească urma celei politice, este de neconceput ca voievozii Seneslau și Litovoi să nu fi avut pe lîngă ei un ierarh, care să

sfințească preoți sau să târnosească biserici. Probabil ierarhul lui Seneslau purta titlul de «arhiepiscop» și va fi stat pe lângă el, la Argeș sau în părțile Cîmpulungului, căci sub biserica mînăstirii Negru Vodă de aici (din sec. XIV), s-au descoperit fundațiile unei ctitorii mai vechi. Apoi în hotarul comunei Cetățeni, la aproximativ 25 km de Cîmpulung, pe Dîmbovița, se află ruinele unei cetăți și ale unei biserițe rupestre, cunoscute sub numele de «cetățuia și schitul lui Negru Vodă». Se pare că cetatea a fost construită de teutoni, de la care a preluat-o vreun conducător român, cneaz sau voievod. Tot în hotarul acestei comune au fost descoperite fundațiile a trei biserici, una din sec. XV, a doua din sec. XIII, iar a treia și mai veche, precum și numeroase locuințe. Înseamnă că aici, la Cetățeni, a fost un centru politic, militar, administrativ și bisericesc, deci o reședință a voievozilor atestați documentar în 1247 și, implicit, a ierarhilor ortodocși atestați în 1234 și 1247. Ierarhul lui Litovoi a putut sta fie undeva pe Jiu, unde-și va fi avut reședința voievodul, fie în «Țara Hațegului», stăpînită de el, unde existau încă de atunci biserici de piatră românești, la Densuș, Streisîngeorgiu, Strei, Sîntămăria Orlea ș.a. (în 1205 am așezat prezumtiv, în părțile Hunedoarei, acea episcopie «de pe moșiile fiilor cneazului Bîlea»). Cneazul Farcaș se pare că și-a avut reședința la Rîmnic, unde va fi stat și ierarhul său. După 1291, cînd cea mai mare parte a Banatului de Severin a ajuns în stăpînirea domnilor români, a putut sta și aici un episcop, din moment ce în orașul Drobeta — Turnu Severin s-au descoperit ruinele a două biserici de la sfîrșitul secolului XIII sau începutul celui următor. În acest caz, pare justificată înființarea unei «Mitropolii a Severinului», în 1370. Acești vlădici, erau hirotoniți fie la Tîrnovo, fie la Vidin, fie la Vicina.

Cavalerii ioaniți se pare că nu s-au așezat niciodată în teritoriile ce le-au fost dăruite, pentru că nici o mărturie scrisă sau arheologică nu le atestă prezența aici. Cu toate acestea, regii maghiari continuau să se considere suzeranii cnejilor și voievozilor de la sud de Carpați. La rîndul lor, aceștia au continuat eforturile în vederea cîștigării unei independențe depline. Prin 1277, un cneaz cu numele Litovoi (poate cel din 1247 sau fiul său), împreună cu fratele său Bărbat, au cucerit o parte din teritoriile sud-carpătice aflate sub suzeranitatea maghiară și au refuzat plata tributului. S-a întreprins însă o expediție în contra lor, în cursul căreia Litovoi și-a pierdut viața, iar fratele său Bărbat a fost prins și dus la curtea regelui maghiar și nevoit să se răscumpere «cu o sumă foarte mare de bani». Episodul este relatat într-o diplomă a regelui Ladislau IV (1272—1290), din anul 1285. Din actul respectiv rezultă că voievoda-

tul lui Litovoi era o formațiune politică puternică, dispunând de o oaste capabilă să înfrunte pe cea a regatului maghiar, dar și de resurse economice importante după cum dovedește «suma foarte mare de bani» plătită de Bărbat pentru răscumpărare. Fără îndoială, că un astfel de conducător a avut la curtea sa și un ierarh ortodox, după cum a trebuit să aibă și Bărbat, care i-a urmat la conducerea voievodatului respectiv. Deci, putem conchide că în secolul al XII-lea, la sud de Carpați exista o ierarhie bisericească superioară.

Formațiuni politice în Moldova și viața lor bisericească

Cu mult timp înainte de întemeierea Moldovei, în teritoriile de la răsărit de Carpați existau felurite formațiuni politice românești. Astfel, *Cronica* rusească a lui Ipatie și documentele polone pomenesc, prin secolele XII și XIII, pe așa numiții *bolohoveni*. Termenul *boloh* este un cuvânt slav răsăritean, care redă cuvântul *blah*, prin care sînt denumiți românii în documentele latine. Țara bolohovenilor se întindea în părțile de nord ale Moldovei de mai tîrziu și în sudul statului slav al Haliciului. Izvoarele istorice îi arată trăind în sate și orașe, grupați în cnezate și voievodate, la început independente, dar cu timpul o parte din ele au fost încorporate în statul halician, care, la rîndul lui, va fi încorporat în 1349 în statul polon.

Documentele polone arată că în sudul statului Haliciului existau — în secolele XIII—XIV — aproape 500 de sate românești (valahe), care se conduceau și după dreptul românesc (*jus valachicum*).

Tot cronicile rusești amintesc — în 1159, 1161 și 1174 — o altă formațiune politică, în centrul și sudul Moldovei, aceea a *berladnicilor*, al cărei centru se pare că era Bîrladul. La începutul secolului al XIII-lea, anumite documente ale cancelariei regale maghiare și bule papale pomenesc de *țara brodnicilor* (*brod*, în slavonă = vad, adică locuitori în regiunea vadurilor, rîurilor), în partea de miazăzi a viitorului stat Moldova. Era amintită, de pildă, în bula papei Grigorie IX din 1227: «...țara vecină a brodnicilor». Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, bazat pe tradiție și pe unele particularități locale, arată că locuitorii din trei ținuturi ale Moldovei trăiau într-un «fel de republică»: Cîmpulung, Vrancea și Tigheciul (în stînga Prutului, la nord-vest de stepa Bugeacului). Cronicarul polon Dlugosz face amintire de «țara Șepenițului», probabil un voievodat în nordul Moldovei.

Alte cnezate și voievodate se pare că existau în regiunea Codrului (în răsăritul Moldovei), apoi în părțile Orheiului și Lăpușnei.

După marea invazie a tătarilor din 1241, ținutul dintre Carpați și Nistru a rămas sub stăpînirea lor. Avem acum și cîteva știri istorice-

literare despre români — sau vlahi — și organizațiile lor. De pildă, misionarul franciscan Giovanni da Pian del Carpine, în drumul lui spre curtea hanului, în 1247, întâlnește un voievod cu numele Olaha, iar cronica lui Thomas Tuscus, amintește un conflict din 1277 între bruteni (probabil ruteni) și români (blaci). În 1288, papa Nicolae IV trimitea călugări din ordinul predicatorilor în mai multe țări din Răsărit, printre care și în «țara vlahilor».

Presupunem că după cum cnejii și voievozii atestați la sud de Carpați, în 1247, aveau în jurul lor ierarhi, tot așa vor fi existat ierarhi ortodocși în «Țara Bolohovenilor», a «Berladnicilor» și a «Brodnicilor». Probabil unul din «pseudo-episcopii» din 1234 va fi rezidat undeva în această țară a «brodnicilor», despre care actele papale precizau că era situată în vecinătatea Țării Bîrsei și a Cumaniei. Mult mai târziu, în 1353, este atestat documentar episcopul *Chiril Românul*, în Przemysl (azi în Polonia), deci tocmai în «țara bolohovenilor», încorporată acum în statul feudal polon.

Dovezi arheologice despre viața bisericească. Cercetările arheologice aduc și oarecari mărturii despre viața bisericească din Moldova în această perioadă a evului mediu timpuriu. Astfel, au fost descoperite aproximativ 20 de cruci-relicvar sau cruci-engolpioane, numite așa pentru că se purtau atârinate pe piept și conțineau părțile de sfinte moaște sau din lemnul sfintei cruce, datînd din secolele XII—XIII. Unele din ele sînt de factură bizantină (cum este cea din *Bîtca-Doamnei*, lîngă Piatra Neamț), cu reprezentarea Mîntuitorului pe cruce, încadrat de Sfînta Fecioară Maria și de Sfîntul Apostol Ioan, avînd deasupra soarele și luna, iar pe fața cealaltă (revers) o cruce în mijloc, încadrată la capetele brațelor superioare de Mîntuitorul și probabil de Sfinții Apostoli Petru și Pavel. Alte cruci-relicvar sînt de origine veche rusească, descoperite la *Piatra Neamț, Cîndești-Neamț, Suceava-Șipot, Botoșani, Brăești, Ibănești, Vorniceni* (toate în jud. Botoșani), *Băiceni-Iași, Trifești-Iași, Codăești-Vaslui, Dănești-Vaslui, Orhei, Soroca* ș.a. Cea de la Trifești, de pildă, înfățișa pe Mîntuitorul răstignit, iar la capetele celor patru brațe se aflau chipurile evangheliștilor în medalion. În aceleași localități s-au descoperit numeroase cruci pectorale mici.

Prezența lor este o dovadă despre existența în aceste teritorii, a unei numeroase populații românești ortodoxe, care aveau multiple și îndelungate legături cu lumea bizantină sau cu cnezatele rusești învecinate, influențate de Bizanț. Desigur erau purtate de preoți sau de călugări, poate chiar de ierarhi, ceea ce constituie o dovadă în plus despre existența unei Biserici organizate în aceste părți ale țării noastre.

Concluzii: Scrisorile papale menționate mai sus, ca și unele descoperiri arheologice, dovedesc că în teritoriile extracarpătice — viitoarele state Țara Românească și Moldova — au existat, în cursul secolului al XIII-lea, episcopi, preoți și biserici ortodoxe, pentru trebuințele sufletești ale credincioșilor români din aceste părți. Acești episcopi nu puteau sta în altă parte decât acolo unde era și conducătorul politic sau în vreo mânăstire ori schit în apropierea acestuia. Ne-am exprimat părerea că ei puteau să-și aibă sediul într-unul din schiturile din părțile Buzăului, la Argeș, la Cîmpulung sau la Cetățeni, la Rîmnic și la Severin, iar la răsărit de Carpați în Țara Brodnicilor, a Berladnicilor și a Bolohovenilor.

Prin satele românești, — așezate prin văi adăpostite și mai ales la munte, conduse de câte un jude sau cneaz — existau bisericuțe din lemn sau din nuiele împletite, cu câte un preot care știa să citească în slavonește rugăciunile din Molitvelnic și din Liturghier. Însăși hirotonia acestora duce la concluzia că în țările românești existau episcopi, căci nu putem concepe ca un candidat la preoție să facă un drum lung și obositor peste Dunăre — la Vicina, Tîrnovo sau Vidin — pentru primirea hirotoniei.

Vlădicii de atunci, «pseudoepiscopii» din scrisorile papale, cu puțina lor știință de carte, dar cu evlavie adîncă și cu dragoste arzătoare față de păstoriții lor, au știut să-și țină credincioșii strîns legați de Biserica lor ortodoxă.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: E. HURMUZAKI — N. DENSUȘIANU, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, 1, București, 1887; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veacul XI, XII și XIII*, vol. I (1075—1250), București, 1951, LV + 428 p. și *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. I (1247—1500), București, 1966.

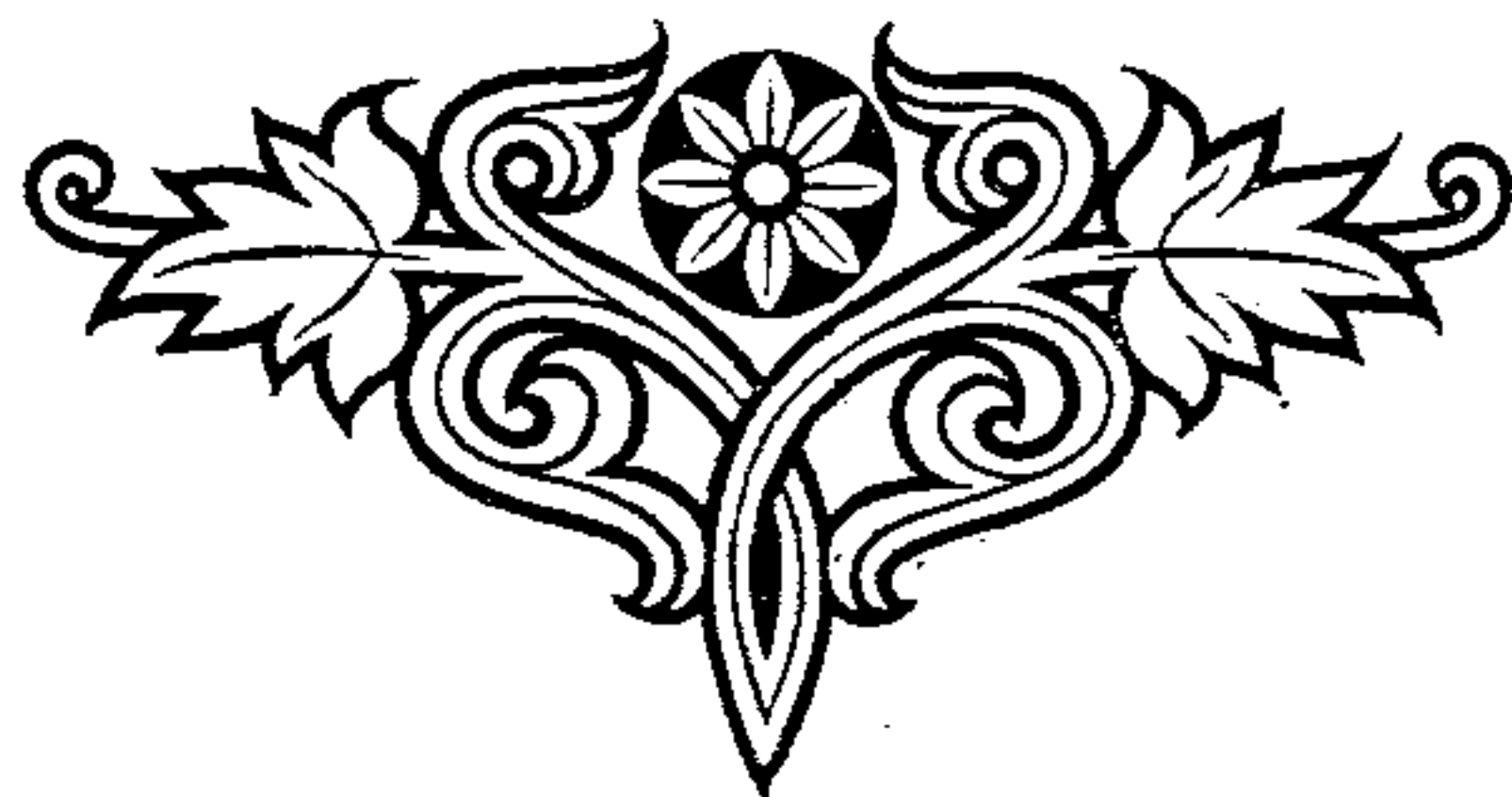
Lucrări generale: SERGIU COLUMBEANU, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973, 144 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.

Lucrări speciale: R. ROSETTI, *Despre unguri și episcopii catolice din Moldova*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., t. XXVII, 1905, p. 247—332 (și extras, 87 p.); C. AUNER, *Episcopia Milcoviei*, în «Revista Catolică», București, I, 1912, p. 533—551; I. FERENȚ, *Istoria catolicismului în Moldova. Epoca teutonă*, în rev. «Cultura creștină», Blaj, an IX, 1920, p. 136—154; 193—211, 238—246, 302—309; ȘTEFAN LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la 1556*, Cernăuți,

1929, XV + 103 p. (extras din «Candela», an. XXXIX, nr. 11—12, 1928, p. 352—396 și an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143); I. FERENȚ, *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj, 1931, 152 p. (extras din «Cultura creștină», XII, 1923); CONSTANTIN I. ANDREESCU, *Reacțiuni ortodoxe în contra catolicizării regiunilor carpato-dunărene în prima jumătate a sec. XIII-lea*, în B.O.R., an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 770—779; GHEORGHE I. MOISESCU, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942, XXIV + 150 p.; Z. PÎCLIȘANU, *Ungaria și acțiunea catolică în Orient*, în «Revista Istorică Română», an. XIV, nr. 2, 1944, p. 180—197; GHEORGHE I. MOISESCU, *Urmările schismei la români*, în «Ortodoxia», VI, nr. 2—3, 1954, p. 339—364; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolele al IX-lea — al XIII-lea*, în «S. T.», an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 242—257; A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Episcopi ortodocși din țările române în secolul al XIII-lea*, în G. B., an. XXX, nr. 1—2, 1971, p. 118—129; R. CONSTANTINESCU, *Note privind istoria Bisericii Române în secolele XIII—XV*, în SMIM, VI, 1973, p. 173—192; DAN GH. TEODOR, *Obiecte de cult din secolele XII—XIII pe teritoriul Moldovei*, în MMS an. LI, nr. 1—2, 1975, p. 74—93; VICTOR SPINEI, *Les relations de la Moldavie avec le Byzance et la Russie au premier quart du II-e millénaire à la lumière des sources archéologiques*, «Dacia», N.S., XIX, 1975, p. 227—242; VICTOR SPINEI și GABRIELA CORALIUC, *Date noi cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII și XIII*, în SCIVA, tom. 27, nr. 3, 1976, p. 319—330.

PERIOADA A TREIA

(secolele XIV—XVIII)

I

ÎNCEPUTURILE MITROPOLIEI UNGROVLAHIEI

În diploma cavalerilor ioaniți din anul 1247, se făcea amintire de anumite formațiuni politice — cnezate și voievodate — în teritoriul cuprins între Carpații meridionali și Dunăre, precum și de existența unor biserici, episcopi și arhiepiscopi. Pe temeiul acestor relatări, am ajuns la convingerea că pe lângă fiecare din cnejii pomeniți atunci : Litovoi, Ioan, Farcaș și Seneslau, — dar și în alte formațiuni politice, încă necunoscute — a trebuit să activeze și câte un ierarh. Un ierarh va fi existat și mai târziu, la curtea lui Litovoi, cel din 1277. După mișcarea lui Litovoi a urmat un răstimp de aproape o jumătate de veac în care nu mai avem știri documentare despre voievozii de la sud de Carpați. În 1324, constatăm însă că în locul formațiunilor politice anterioare exista un singur stat, iar în locul cnejilor și voievozilor din secolul al XIII-lea exista acum un singur conducător, în persoana lui *Basarab I Întemeietorul*, fiul lui Tihomir. Nu cunoaștem nici etapele și nici modul în care s-a desfășurat procesul de unificare al fostelor cnezate și voievodate. Este lucru stabilit astăzi că întemeierea Țării Românești s-a datorat voievozilor de la Cîmpulung și Argeș, care au început acțiunea de unificare a diferitelor cnezate și voievodate din dreapta și din stînga Oltului, sub o singură stăpînire românească. Desăvîrșirea unificării statului s-a făcut sub *Basarab I* (c. 1310—1352), cunoscut de tradiția populară sub numele de «Negru Vodă». În 1330, prin lupta pe care a avut-o cu regele Ungariei Carol Robert de Anjou (1307—1342), — după unii între Cîmpulung și Bran, după alții prin Loviștea — *Basarab* a izbutit să înlătore pentru totdeauna suzeranitatea maghiară și să cîștige independența Țării Românești. Lupta este relatată în așa numita *Cronică pictată de la Viena* (Cronicon pictum Vindobonense). Țara pe care o cîrmuia *Basarab* se întindea de la Carpații Meridionali la Dunăre

și de la Porțile de Fier pînă în teritoriile din nordul Dobrogei și în cel din stînga brațului Chiliei. După o îndelungată și strălucită domnie, Basarab I și-a sfîrșit viața în 1352, fiind îngropat în biserica zisă «a lui Negru Vodă» din Cîmpulung, ctitoria sa.

Scaunul domnesc a fost ocupat, din 1352 pînă în 1364, de fiul său *Nicolae Alexandru*. Acesta a cîrmuit țara cu pricepere, desăvîrșindu-i organizarea, stînd în strînse legături cu statele slave din sud, Bulgaria și Serbia.

Organizarea bisericească. Presupunem că paralel cu unificarea politică a vechilor formațiuni cneziale și voievodale, a avut loc și unificarea organizației bisericești, adică în locul mai multor episcopi existenți pe lîngă fiecare cneaz sau voievod, va fi fost ales un singur ierarh, cu titlul onorific de mitropolit. Am arătat și în altă parte că, în practica Bizanțului și a altor state ortodoxe, orice organizație de stat implica și o organizație bisericească. Așa s-au petrecut lucrurile și în statele slave vecine. În 1204, în statul Asăneștilor, Ioniță a fost recunoscut ca «rege al bulgarilor și vlahilor», iar capul Bisericii a fost ridicat la treapta de arhiepiscop. În 1217, marele jupan Ștefan Dușan a devenit rege al Serbiei, peste doi ani fratele său Sava era recunoscut arhiepiscop, iar cînd același Dușan a luat titlul de «țar», arhiepiscopul său a devenit «patriarh al sîrbilor și grecilor». Aceleași lucruri trebuie să se fi petrecut și la noi. Cînd Basarab I a devenit singurul domn al Țării Românești, ierarhul de la curtea sa a devenit «mitropolit».

Nu cunoaștem cu numele nici un ierarh muntean pînă în anul 1359, cînd este atestat documentar *Iachint*, care în 1348 era mitropolit de Vicina, iar peste cîțiva ani (în orice caz, după 1352), a fost mutat la Cîmpulung sau Argeș. Transferarea unui mitropolit de la Vicina în unul din cele două orașe amintite se explică prin aceea că Vicina aparținea, de cîteva decenii, Țării Românești. Astfel, în 1321 călătorul și geograful arab Abulfeda relatează că Isaccea (oraș situat lîngă Vicina) se afla «în țara vlahilor». Iar o cronică în versuri despre expediția begului Umur din Anatolia la gurile Dunării (prin 1337 sau 1338), arată că Chilia se afla «la granița Valahiei», ceea ce ne face să credem că țara lui Basarab I se întindea pînă acolo. Deci avem două izvoare care dovedesc că stăpînirea lui Basarab I se întindea peste ambele maluri ale Dunării maritime.

Dar această organizare bisericească centralizată, în frunte cu un mitropolit, nu avea încă recunoașterea canonică a Patriarhiei ecume-

nice din Constantinopol, suprema autoritate bisericească în Răsărit. Recunoaşterea a obţinut-o Nicolae Alexandru Basarab în 1359. Existînd însă un mitropolit la noi înainte de această dată, atunci actul din 1359, considerat mult timp de istorici ca actul de întemeiere a Mitropoliei Ungrovlahiei, trebuie privit numai ca o *recunoaştere a unei stări existente şi nu de creare a unei noi instituţii*. S-au păstrat două acte privitoare la această recunoaştere, ambele din mai 1359, scrise în limba greacă. Primul reprezintă «înscrişul» (ἔγγραφοσ) sau hotărîrea sinodului Patriarhiei din Constantinopol, prin care mitropolitul Iachint — fost de Vicina — era recunoscut ca mitropolit al Ungrovlahiei. Al doilea act este scrisoarea patriarhului ecumenic Calist I (1350—1354 şi 1355—1363), către domnitorul Nicolae Alexandru, prin care-i aducea la cunoştinţă hotărîrea sinodului. În hotărîrea sinodală se arăta că domnitorul Nicolae Alexandru «a cerut nu o dată, ci de mai multe ori, prin scrisorile sale», ca Biserica din ţara sa să fie sub oblăduirea canonică a scaunului Patriarhiei din Constantinopol, de unde să primească un arhieru hirotonit de patriarh şi care să facă parte din sinodul patriarhal. În acest scop, domnul «a şi chemat cu cîtva timp înainte pe Prea Sfinţitul Mitropolit al Vicinei, din apropierea sa, pe chir Iachint şi a primit cu foarte mare bucurie binecuvîntarea sa». El a cerut Patriarhiei ca deocamdată să recunoască strămutarea acestui ierarh de la Vicina «la Biserica a toată Ungrovlahia», urmînd ca după moartea lui, «să se aleagă altul şi hirotonindu-se de către Prea Sfînta mare Biserică a lui Dumnezeu cea păstorită de noi, să fie trimis acolo ca păstor şi arhieru legiuit a toată Ungrovlahia...». Astfel, Iachint devenea «Prea Sfinţit mitropolit a toată Ungrovlahia, preacinstit şi iubit frate în Domnul». Pe temeiul acestei hotărîri şi în virtutea harului hirotoniei întru arhieru, noul mitropolit urma «să întărească pe citeţi, în toată eparhia şi enoria lui, să ridice în treaptă ipodiaconi şi diaconi, să hirotonească preoţi şi să ia pe mîna sa toate drepturile din orice parte ar fi». Se rînduia, în acelaşi timp, «ca toţi clericii din acea ţară şi ceilalţi sfinţiţi călugări sau laici, să asculte şi să i se supună ca unui adevărat păstor, părinte şi dascăl al lor, să primească bucuros şi să împlinească toate cîte va spune şi cu ce-i va sfătui şi învăţa pe ei, cu privire la folosul lor sufletesc».

Prin scrisoarea adresată domnitorului Nicolae Alexandru, patriarhul îl înştiinţa că a hotărît — împreună cu sinodul —, avînd şi încuviinţarea împăratului Ioan V Paleologul (1341—1376 şi 1379—1391), ca Iachint «să fie de acum înainte ...legiuit arhieru a toată Ungrovlahia», avînd dreptul să facă în eparhia sa «toate cîte se cuvin unui arhieru legiuit». Îndatora totodată pe domn să facă, în numele său şi al urma-

șilor, o «scrisoare cu jurământ», prin care să promită că și în viitor vor rămâne sub oblăduirea Patriarhiei de Constantinopol și vor primi arhiepiscopul de acolo. Scrisoarea se încheia cu îndemnul către domn de a se ține strâns de «dogmele cele primite de toți și moștenite din părinți și sănătoase» și cu urarea ca Dumnezeu să-l țină «scutit de boli, bucuros, sănătos și mai presus de toată întâmplarea cea neplăcută».

Deci prin aceste două scrisori se ratifică un fapt împlinit anterior, cu alte cuvinte, se legalizează situația lui Iachint, care fusese chemat «cu câțiva timp înainte» în fruntea Bisericii din Țara Românească. Nu se precizează însă de cât timp era Iachint pe lângă voievod. Din hotărârea sinodului patriarhal reiese că domnul a cerut încuviințarea strămutării lui Iachint «nu numai o dată, ci de mai multe ori», iar în scrisoarea către domn se amintea de «scrisorile domniei tale și din cele de la început și din cele din urmă», ceea ce arată că e vorba de un timp mai îndelungat. Din ambele scrisori, reiese și faptul că inițiativa alegerii și mutării lui Iachint a aparținut domnitorului și că el a stăruit mult ca noul mitropolit să fie Iachint și nu altcineva. Această stăruință se poate explica prin relațiile personale dintre ei doi, deci prin prețuirea de care se bucura Iachint din partea domnului, care va fi avut prilejul să-l cunoască, dat fiind că Vicina aparținea acum Țării Românești. N-ar fi exclus ca această stăruință a domnului să fi fost determinată și de faptul că Iachint va fi fost un bun cunoscător al limbii române și al celei slave.

O altă problemă care se pune este și aceea a cauzelor care l-au determinat pe Nicolae Alexandru să se adreseze Patriarhiei ecumenice pentru recunoașterea organizării canonice a Bisericii din țara sa și nu Bisericilor Ortodoxe învecinate din Bulgaria și Serbia. Răspunsul este simplu. Nu s-a adresat patriarhului de la Tîrnovo, căci pe la jumătatea secolului al XIV-lea, statul bulgar — la întemeierea căruia contribuiseră și românii, cu două secole în urmă — era în vădită decădere, fapt care a și dus la desființarea lui de către turci, în 1396. Apoi, pe tărîm bisericesc, ereziile din secolele anterioare, bogomilismul și adamitismul, erau și acum destul de răspândite, încît, pentru a statornici pacea între credincioși, marele patriarh Teodosie al Tîrnovei (+ 1356) a fost nevoit să convoace două mari sinoade la Tîrnovo (1350 și 1355), pentru lămurirea dreptei credințe și pentru osîndirea învățăturilor eretice amintite. În astfel de situații, domnul muntean nu se putea gândi să intre în legături canonice cu Biserica bulgară și să ceară binecuvîntarea patriarhului de Tîrnovo pentru mitropolitul său.

Nu s-a adresat Bisericii sîrbe, căci și aceasta se găsea într-o situație canonică neclară. În 1346 — după ce Ștefan Dușan (1331—1355) s-a

încoronat ca «țar al sîrbilor și grecilor» — un sinod întrunit la Skoplje, cu învoirea patriarhilor de Tîrnovo și Ohrida, a proclamat pe arhiepiscopul Ioanichie I de Ipek, ca patriarh sîrb, a cărui jurisdicție se întindea nu numai peste vechiul regat sîrb, ci și peste teritoriile cucerite de Ștefan Dușan. Dar împotriva proclamării acestei noi Patriarhii, s-a ridicat patriarhul ecumenic Calist, care a aruncat anatema asupra Bisericii, patriarhului, țarului și poporului sîrb. Anatema a fost ridicată abia în anul 1375, de către patriarhul ecumenic Filotei, care a recunoscut, în același timp, și Patriarhia sîrbă. Se înțelege că în asemenea împrejurări, domnul Țării Românești nu se putea adresa Patriarhiei sîrbe, aflată pe atunci sub anatema.

Rămînea deci ca domnitorul Nicolae Alexandru să se adreseze Patriarhiei de Constantinopol. La aceasta era îndemnat de trei motive. Mai întîi, fiindcă mitropolitul de Vicina depindea direct de Patriarhie, prin urmare numai ea și sinodul ei aveau dreptul să aprobe mutarea lui la o altă eparhie. În al doilea rînd, nu trebuie să trecem cu vederea situația scaunului patriarhal de Constantinopol, ca primul între patriarhiile apostolice ale Răsăritului (urmat de Alexandria, Antiohia și Ierusalim). În sfîrșit, se adaugă faptul că Constantinopolul era capitala imperiului bizantin, pe atunci considerat încă cea mai însemnată putere politică în sud-estul Europei. De aceea, mutarea lui Iachint de la Vicina pe scaunul Ungrovlahiei s-a făcut — după cum se arată în cele două scrisori amintite mai sus — cu consimțămîntul «prea puternicului și sfîntului împărat», care, în Bizanț, avea ultimul cuvînt nu numai în problemele politice, ci și în cele bisericești. Deci actul din 1359 avea și o latură politică, pentru că domnul muntean avea nevoie de recunoașterea statului său de către împăratul Bizanțului, chiar dacă o făcea indirect. La rîndul său, împăratul avea interes să ajungă la o înțelegere cu Țara Românească, mai ales că tocmai în același an, în 1359, turcii își făceau prima dată apariția sub zidurile Constantinopolului.

Dar însăși Patriarhia avea interesul să satisfacă dorința domnului muntean, pe de o parte ca să aducă Biserica Ungrovlahiei în dependența ei directă — și prin aceasta creștea și prestigiul ei —, iar pe de altă parte, integrarea directă a acestei Biserici în ierarhia constantinopolitană însemna o întărire a rezistenței Ortodoxiei în aceste părți în care propaganda catolică se făcea tot mai simțită (a doua soție a lui Nicolae Alexandru, doamna Clara, era catolică).

Reședințele Mitropoliei. Cunoscînd toate aceste lucruri, trebuie să ne punem întrebarea : unde și-a avut reședința Iachint ca mitropolit al

Ungrovlahiei, pentru că cele două acte patriarhicești din mai 1359 nu precizează acest lucru? O serie de istorici au susținut că reședința sa a fost la Argeș. Dar astăzi, cei mai mulți istorici socotesc că după 1330, reședința primilor domni ai Țării Românești (Basarab I și Nicolae Alexandru) nu a fost aici, ci la Cîmpulung (C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu ș.a.), mai ales că în 1330, se pare că Argeșul a fost pustiit de oștile lui Carol Robert al Ungariei. Ei au și fost înmormîntați aci, în biserica zisă a lui Negru Vodă, cu hramul «Adormirea Maicii Domnului» (o inscripție descoperită pe peretele bisericii domnești din Curtea de Argeș spune: «în anul 6860 (1352) la Cîmpulung a murit marele Basarab voievod»). Reședința domnească apare la Argeș abia sub Vladislav (Vlaicu) Vodă (primul act emis la Argeș e din 1369). Dacă reședința primilor doi Basarabi a fost la Cîmpulung, atunci, în chip firesc, trebuie să admitem că și reședința mitropolitului Iachint și a prezumtivilor săi înaintași a fost tot în acest oraș, desigur la biserica amintită, cu hramul «Adormirea Maicii Domnului». Când Vlaicu Vodă a mutat reședința domnească la Argeș, atunci va fi luat acolo și pe mitropolitul țării.

După ultimele cercetări, la Argeș a slujit drept catedrală mitropolitană biserica domnească cu hramul Sfîntul Nicolae, pe care unii istorici o socotesc ctitoria lui Nicolae Alexandru Basarab, poate începută chiar de Basarab Întemeietorul, iar alții, dimpotrivă, o consideră ctitorită de Vladislav I. Se pare că aceasta a fost ridicată pe locul unei biserici mai vechi, poate de la sfîrșitul sec. XIII sau începutul sec. XIV. În prima jumătate a secolului al XV-lea, Vlad Dracul (1436—1442 și 1443—1446), fiul lui Mircea cel Bătrîn, a ridicat din temelie o nouă biserică mitropolitană, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, — la aproximativ 2 km de orașul Curtea de Argeș (pe moșia Flămînzești) — sfințită la 15 august 1439. Ridicarea acestei noi biserici avea o triplă semnificație: 1) funerară (pentru a servi ca necropolă domnească — deși Vlad Dracul a fost îngropat la Tîrgșor, unde a fost decapitat); 2) dinastică (spre a sublinia continuitatea sa cu a vechilor Basarabi) și 3) cruciată (vrînd să facă din ea centrul luptei cruciate împotriva expansiunii otomane; pe turnul bisericii nu a încastrat stema țării, ci însemnul dragonului). Mutînd mitropolia de la biserica domnească în lăcașul ridicat de el, voievodul urmărea să-i confere o notorietate și mai largă. Probabil în 1475 sau 1484, în cursul unor cutremure de pămînt care au impresionat pe contemporani, biserica lui Vlad Dracul s-a năruit.

Dat fiind faptul că reședința domnească se mutase încă din timpul lui Mircea cel Bătrîn la Tîrgoviște, n-ar fi exclus ca mitropolitul să se fi stabilit către sfîrșitul secolului XV la mînăstirea Dealu, situată în apropiere. Din actele interne, aflăm pe mitropoliții țării alături de domni la Gherghița, în 1482, la Tîrgoviște, în 1483, și la București, în 1494 și 1508. Abia la 17 august 1517 reședința mitropolitană a fost mutată definitiv la Tîrgoviște, în biserica începută de Radu cel Mare și terminată de Neagoe Basarab.

Pe locul vechii biserici a lui Vlad Dracul a ridicat apoi Neagoe Basarab minunata sa ctitorie de la Argeș, sfințită la 15 august 1517, care stîrnește pînă azi admirația tuturor vizitatorilor. Pisania acesteia spune că Neagoe a găsit biserica de la Argeș «dărîmată și neîntărită».

Jurisdicția noii mitropolii se întindea asupra întregii Țări Românești, Iachint fiind numit în scrisorile patriarhale «mitropolit a toată Ungrovlahia». În ce privește numele de Ungrovlahia, cea mai acceptabilă interpretare este aceea că prin ea trebuie să înțelegem «Vlahia de lîngă Ungaria» (D. Onciul, C. C. Giurescu). Teritoriul Țării Românești era în creștere, iar populația românească ortodoxă se înmulțea mereu. Vladislav I (Vlaicu) Vodă (1364—c. 1377) stăpînea în Transilvania cunoscutele feude Amlașul și Făgărașul, iar înspre apus Banatul de Severin. În timpul lui Mircea cel Bătrîn hotarele țării, înspre răsărit, ajungeau pînă «la marea cea mare», în «părțile tătărăști» și la «cetatea Dîrstorului», deci cuprindeau și Dobrogea. Jurisdicția Mitropoliei rezultă din titulatura pe care o acorda patriarhul ecumenic mitropolitului Țării Românești în 1401: «Prea sfințit mitropolit al Ungrovlahiei, prea cinstit și exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor». Prin «Plaiuri» s-au înțeles fie numai feudele transilvănene stăpînite de domnii munteni (D. Onciul), fie «regiunile subcarpatice din Banat și Transilvania» (I. Nistor). Socotim însă că «Plaiurile» cuprind întreaga Transilvanie, iar titlul de «exarh» (ἐξάρχος) acordat mitropolitului muntean avea sensul de reprezentant, delegat sau împuternicit al patriarhului de Constantinopol peste credincioșii ortodocși din Ungaria și Transilvania, unde nu-și putea exercita jurisdicția direct, întrucît se afla între granițele unui stat feudal catolic.

Concluzii: Rezultă că după întemeierea statului independent Țara Românească, prin strădaniile marelui domn Basarab I, a urmat, în chip firesc, organizarea bisericească a țării, prin fiul și urmașul său Nicolae Alexandru. Mitropolia Ungrovlahiei, recunoscută oficial de Patriarhia ecumenică în 1359, a avut un însemnat rol în îndrumarea și întărirea vieții religioase din Țara Românească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: E. MIKLOSICH și I. MÜLLER, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1313—1402*, 2 vol., Viena, 1860—1862; Părțile privitoare la țara noastră au fost traduse de C. ERBICEANU, *Material pentru istoria bisericească și națională a românilor. Extras din cartea «Acta Patriarchatus Constantinopolitani» de Fr. Miklosich și Ios Müller*, în B.O.R., an. XII, 1888, p. 116—133 și 192—202; E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea I, București, 1915; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veacul XIII, XIV, XV (1247—1500)*, București, 1953, XLIX + 431 p. (și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească, vol. I, (1247—1500)*, sub redacția P. P. Pănaiteșcu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.); J. DARROUZES, *Le registres synodaux du patriarchat byzantin au XIV-e siècle*, Paris, 1971, 396 p. + 64 pl. et les index.

Lucrări: DIMITRIE ONCIUL, *Originile Principatelor Române*, București, 1899, VI + 252 p. (și în vol. *Opere complete*, I, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946, p. 178—275 și *Opere alese*, I, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 560—715); NICOLAE DOBRESCU, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; N. IORGA, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat Bisericile românești în secolele XIV—XV*, București, 1913, 25 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXV, nr. 14, p. 387—411); C. MARINESCU, *Înființarea Mitropoliilor din Țara Românească și Moldova*, București, 1924, 22 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. II, nr. 6, p. 247—269); VASILE GRECU, *Bizanțul și catolicismul în trecutul nostru îndepărtat*, în S.T., an. II, nr. 9—10, 1950, p. 556—568; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 673—697; PAVEL CHIHAIA, *Cele două locașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș, deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab*, în M.O., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 597—612; IOAN IONESCU, *Despre primul locaș al Mitropoliei Țării Românești din Curtea de Argeș*, în M.O., an. XXI, nr. 1—2, 1969, p. 55—60; DINU C. GIURESCU, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, 1973, 496 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p. Vezi și N. CONSTANTINESCU, *La résidence d'Argeș des voïvodes roumains des XIII-e et XIV-e siècles*, în RESEE, 1, 1970; FLAMINIU MÎRȚU, *În legătură cu problematica localizării primei capitale a statului feudal al Țării Românești*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 787—795; PAVEL CHIHAIA, *Cine a fost «Negru Vodă» întemeietor de cetăți și ctitor de biserici?* în vol. *Pagini de veche artă românească. De la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, București, 1970, p. 96—167.

II

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI DUPĂ 1359. ÎNFIINȚAREA MITROPOLIEI SEVERINULUI

Fiind recunoscută Mitropolia Ungrovlahiei de către Patriarhia ecumenică în 1359, viața bisericească din Țara Românească a cunoscut un însemnat spor duhovnicesc, căci prin strădaniile noilor mitropoliți ai Ungrovlahiei se hirotoneau diaconi și preoți, se sfințeau biserici și mânăstiri, se caligrafiau cărți de slujbă bisericească și de învățătură. Mitropolitul Iachint și urmașii lui s-au bucurat de sprijinul larg al domnilor țării din acea vreme : Nicolae Alexandru (1352—1364), înmormântat la Cîmpulung, alături de tatăl său, Vladislav sau Vlaicu Vodă (1364—c. 1377) și Radu I (c. 1377—c. 1383), amîndoi fii ai lui Nicolae-Alexandru, apoi Dan I (c. 1383—1386) și Mircea cel Bătrîn (1386—1418), fiii lui Radu I.

Mitropolitul Iachint. Despre Iachint nu mai avem știri documentare după recunoașterea sa ca mitropolit al Ungrovlahiei, timp de 10 ani. Abia în septembrie 1369, cînd Vlaicu Vodă da o «scrisoare ctitoricească» mînăstirii Cutlumuș din Muntele Athos, era amintit și mitropolitul Iachint. Domnul îl ruga să intervină pe lîngă egumenul aceleia, Hariton, ca monahii români de la Cutlumuș să nu mai fie supuși vieții «chinovnicești» de acolo, ci să li se îngăduie să ducă viață idioritmică.

În jurul anului 1370, unii răuvoitori l-au învinuit la Patriarhie, că este «călcător și disprețuitor» al Marii Biserici, probabil datorită faptului că n-a luat parte la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. Patriarhul Filotei (1364—1376), bănuind că mitropolitul se gîndește la o rupere de Patriarhie, deci la o autonomie a Bisericii pe care o păstorea, a trimis în vara anului 1370 pe Daniil Critopulos (Critopol), di-cheofilaxul, adică avocatul Patriarhiei, ca să cerceteze în ce măsură erau adevărate acuzele ce se aduceau bătrînului mitropolit. Venind în

țară, trimisul Patriarhiei s-a convins ușor de netemeinicia acuzațiilor aduse lui Iachint. La plecarea lui Daniil din țară, mitropolitul a găsit de bine să scrie — prin el și prin vlădica Daniil al Vidinului, aflat în Țara Românească — patriarhului Filotei, dezvinovățindu-se de acuzele ce i se aduceau. El îi scria că e greu bolnav și că la suferințele trupești se mai adăuga una, sufletească, pricinuită de «puțina prețuire» din partea patriarhului, care îi stă «ca o săgeată în inimă» și îi «roade neîncetat sufletul». Îi arăta apoi că n-a participat la ședințele sinodului patriarhal, căci l-a oprit domnul țării (Vladislav), avînd în vedere «lungimea drumului și frica de a nu fi ucis», dar și pentru faptul că era cuprins de o «covîrșitoare slăbiciune trupească», fiind «slăbit cu totul și neputincios». Prin aceeași scrisoare (πιττάκιον), mitropolitul Iachint încunoștința pe patriarh că domnul și boierii țării au trimis pe dicheofilaxul Daniil Critopol, «ca să fie sfințit, dăruit și binecuvîntat ca arhieru a toată Ungrovlahia», avînd pentru aceasta «voia, îngăduința și iertarea» sa. Rezultă din scrisoare că mitropolitul Iachint dorea în chip sincer să se retragă de la conducerea Mitropoliei.

Mitropolia Severinului. Mitropolitul Antim Critopulos (Critopol). Scrisoarea mitropolitului Iachint a fost primită cu toată bunăvoința de către patriarhul Filotei și sinodul său, care au luat o măsură înțeleaptă, în sensul că au menținut pe Iachint în scaun, dar au hotărît să creeze un al doilea scaun mitropolitan pentru Daniil Critopol. Și pentru a scuti pe bătrînul mitropolit de eventuale neplăceri, Daniil a fost pus să semneze, în august 1370, o «făgăduială», prin care se angaja că nu va aduce «vreo supărare celui ce este acolo mitropolit al Ungrovlahiei și să voiesc a lua pentru mine toată Mitropolia», că nu i se va arăta potrivnic, ci dimpotrivă îl va iubi și-l va cinsti.

Noul ales a fost tuns apoi în monahism, sub numele de Antim, și hirotonit întru arhieru la Patriarhie. În hotărîrea sinodală pentru numirea lui Antim, din octombrie 1370, se preciza că el a fost hirotonit «mitropolit al unei părți din Ungrovlahia, adică al unei jumătăți» (μητροπολίτης μέρους Οὐγγροβλαχίας δηλονότι τοῦ ἡμίσεως), urmînd să-l aibă ca «arhieru», deci ca superior ierarhic, «pe cel strămutat mai dinainte de la Vicina». Noului ierarh i s-a conferit rangul de locțiitor al scaunului mitropolitan din Melitene, străveche eparhie din Armenia, al cărui loc îl va ocupa de acum înainte, printre membrii sinodului patriarhal.

Ceva mai tîrziu, i s-a acordat noii Mitropolii titlul de locțiitoare a scaunului Amasiei (în nordul Asiei Mici), care avea locul al 14-lea în

sinodul patriarhal, păstrînd acest titlu în tot timpul scurtei sale existențe.

În legătură cu crearea noii mitropolii pentru o parte a Ungrovlăhiei, se pun mai multe probleme: motivul înființării, teritoriul de jurisdicție și reședința, precum și titularii ei. În ce privește motivele înființării, trebuie să avem în vedere în primul rînd acțiunea prozelitistă catolică a franciscanilor în Țara Românească și în părțile Vidinului, ocupat de regatul feudal maghiar, între anii 1365—1369, acțiune pornită de papa Urban V, ajutat de regele Ludovic cel Mare al Ungariei. Se știe că în tot cursul secolului al XIV-lea, regii Ungariei — în dorința lor de a-și extinde sfera de influență la sud și est de Carpați — au căutat să facă acest lucru și prin mijlocirea acțiunii prozelitiste catolice. De pildă, regele Carol Robert de Anjou făcea demersuri pe lângă papa pentru reînființarea Episcopiei catolice a *Milcoviei*, cerînd hirotonia capelanului său Vitus de Monteferro (1332). Nu știm însă dacă a fost hirotonit acel capelan și dacă va fi venit prin aceste părți, căci în 1347 regele Ludovic cel Mare făcea din nou mijlocire pentru înființarea unei episcopii în vechiul scaun al *Milcoviei*, cerînd să fie hirotonit călugărul Toma de Nympti, capelanul regal. Se pare că nici el n-a părăsit curtea regelui maghiar, căci peste șase ani scaunul *Milcoviei* era din nou vacant. În 1353 papa Inocențiu VI numea ca episcop pe dominicanul polon Bernard, în 1364 Urban V numea pe dominicanul maghiar Albert de Usk, iar în 1371 Grigorie XI, pe Nicolae de Buda. După 1370, catolicii din Țara Românească s-au bucurat de sprijinul doamnei Clara, a doua soție a lui Nicolae Alexandru Basarab, de origine maghiară. Papa Grigorie XI (de la Avignon, 1370—1378), intenționa să înființeze o episcopie catolică la *Argeș*. Cunoaștem — sporadic — titulari ai ei de pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea pînă la începutul secolului XVI. Tot în această perioadă de timp întîlnim și cîțiva episcopi catolici de *Severin*. Nu știm însă nici despre cei de la *Argeș* nici despre cei de la *Severin* dacă au șezut vreodată la scaunele lor episcopale sau au rămas în continuare în Ungaria. Ținînd seama de numărul mic de catolici sași și maghiari așezați în diferite orașe din Țara Românească, precum și de starea materială slabă a acestor două scaune episcopale credem că titularii lor au stat mai mult în Ungaria — majoritatea fiind maghiari — încît nu se poate vorbi de o acțiune prozelitistă catolică printre credincioșii ortodocși din Țara Românească.

Un alt motiv pentru înființarea unui nou scaun mitropolitan în Țara Românească era și înmulțirea populației țării, precum și extinderea hotarelor ei, prin înglobarea ținuturilor Amlășului și Făgărașului și a Ba-

natului de Severin. De altfel, în însuși actul sinodal, din octombrie 1370, se preciza că «poporul acelei țări s-a întîmplat să fie mult; ba aproape nenumărat, nemaifiind de ajuns un singur arhieru la un atît de mare popor, ca să-l poată cerceta duhovnicește și să-l învețe cele de suflet folositoare și mîntuitoare».

Credem însă că la înființarea noii mitropolii au stat și anumite «interese» momentane: pe de o parte, dorința patriarhului și a sinodului de a-l menține pe Iachint în scaun, iar pe de alta, dorința acelorași de a satisface cererea domnului și a țării de a avea un mitropolit mai tînr, capabil să răspundă la multiplele cerințe duhovnicești ale credincioșilor. Deci crearea noii mitropolii avea numai un caracter tranzitoriu, spre a face față unor nevoi momentane.

În ce privește întinderea și reședința noii mitropolii nu avem nici o indicație precisă în cele trei acte pomenite mai sus. De pildă, actul sinodal de numire al lui Antim, se exprima în termeni lipsiți de precizie, afirmînd numai că a fost hirotonit ca mitropolit «al unei părți din Ungrovlahia, adică al unei jumătăți». Această lipsă de precizie se menține și în actul sinodal din august 1372, pentru numirea urmașului lui Iachint la Argeș. Dar mărturiile documentare de mai tîrziu numesc pe urmașul lui Antim, Atanasie, mitropolit «al Severinului» (τοῦ Σεβερίνου) «sau dinspre Severin» (τοῦ μέρους Οὐγγροβλαχίας τῆς κατὰ τὸν Σεβερῖνον), iar eparhia sa era numită «a Ungrovlahiei de către Severin». Din aceste denumiri deducem că noua eparhie cuprindea teritoriile din dreapta Oltului, adică Oltenia de azi. Titlurile de mai sus au făcut pe majoritatea istoricilor să fixeze reședința noii mitropolii în orașul Severin, situat alături de vatra fostei cetăți romane Drobeta. Tradiția locală arată de asemenea că acest oraș a fost pe vremuri reședință vlădicească.

Există însă o seamă de lucruri care ne fac să punem la îndoială părerea îndeobște acceptată că reședința noii mitropolii era la Severin. În primul rînd, e faptul că Severinul era situat într-o poziție dezavantajoasă, la granița a patru țări (Bulgaria, Serbia, Ungaria și Țara Românească), și departe de reședința domnească, iar între anii 1375—1376 și 1383—1384, Severinul a fost ocupat de regatul feudal maghiar, organizîndu-l ca «Banat al Severinului». Chiar dacă am admite că inițial Antim s-a stabilit la Severin, totuși, peste cîțiva ani, cînd Severinul a fost ocupat de unguri, el a trebuit să-și părăsească această reședință. Apoi, din moment ce mitropolitul Daniil al Vidinului a găsit adăpost în Țara Românească înainte de 1372, tocmai din pricina ocupării orașului său de către unguri, iar Sfîntul Nicodim a părăsit mînăstirea Vodița (situată la

cîteiva km de Severin) din aceeași cauză, atunci este limpede că scaunul noii mitropolii n-a putut rămîne la Severin. Probabil tot din pricină că n-a fost aici reședința vlădicească a lui Antim unele acte patriarhale numeau noua Mitropolie «a Ungrovlahiei de către Severin». Iar dacă în unele acte interne de la Mircea cel Bătrîn apare «ca Mitropolie de Severin», prin acest nume trebuie să înțelegem «țara», «ținutul» sau «regiunea» Severin, nicidecum cetatea. S-ar putea ca mitropolitul Antim să se fi stabilit la Cîmpulung, la biserica zidită acolo de Basarab Întemeietorul, în care au fost înmormîntați el și fiul său Nicolae Alexandru, în care presupunem că și-au avut reședința mitropolitul Iachint și prezumtivii săi înaintași. Deci, după mutarea acestuia la Argeș, în locul său, la Cîmpulung, va fi rămas Antim. Socotim, totuși, mai acceptabilă ipoteza că reședința Mitropoliei a fost la Rîmnic, căci așa s-ar putea explica de ce pomelnicul Episcopiei de Rîmnic începe cu Basarab I și de ce a primit, mai tîrziu, denumirea de «Episcopia Rîmnicului Noului Severin». Ne-am exprimat în altă parte părerea că dacă centrul cnezatului lui Farcaș din 1247 era la Rîmnic, atunci implicit era acolo și un episcop. Deci, stabilirea sediului Mitropoliei Severinului la Rîmnic apare ca o continuare firească a unei organizații bisericești mai vechi, în frunte cu un ierarh.

Mitropolitul Hariton. Bătrînul mitropolit Iachint, lăsat de patriarh și de sinodul său să păstorească la Argeș, n-a mai trăit mult. În august 1372 avem un nou act sinodal, prin care era numit ca mitropolit al Ungrovlahiei *Hariton*, egumenul mînăstirii Cutlumuș din Muntele Athos, de care am pomenit mai sus, deși ne-am fi așteptat să-i urmeze Antim de la Severin. Înseamnă că Iachint a murit în prima jumătate a anului 1372 și va fi fost îngropat, după datină și rînduială, lângă biserica mitropolitană de la Argeș, în care slujise.

Cine era noul mitropolit Hariton? Grec de neam, înainte de a ajunge în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, fusese egumen al mînăstirii Cutlumuș și protos, adică întîistătător sau conducător al mînăstirilor din Muntele Athos. În această îndoită calitate, a venit în Țara Românească în timpul domniei lui Vlaicu Vodă, pentru ca să-l roage să termine mînăstirea Cutlumuș, cu toate clădirile trebuitoare: biserică, trapezărie, chilii, ziduri înconjurătoare — în forma unei cetăți — etc. Domnul muntean a acceptat rugămîntea lui Hariton, suportînd cheltuielile în legătură cu ridicarea atîtor clădiri, mai ales că temelia mînăstirii a fost pusă de tatăl său, Nicolae Alexandru Basarab. Din pricina acestei purtări de grijă a domnilor munteni față de mînăstirea Cutlumuș, ea a fost cunoscută și sub numele de «Lavra Țării Românești». În sep-

tembrie 1369, cînd Vlaicu Vodă da Cutlumuşului «scrisoarea ctitoricească» de care am pomenit mai sus, se vorbea și de rugăminta ce i-a făcut, de a înlocui viața de obște (chinovicească) pe care a impus-o în mînăstirea sa, cu viața idioritmă, pentru că monahii români de acolo o «rabdă cu greu». Egumenul s-a învoit cu mare greutate, numai după ce s-a reîntors la Athos și s-a sfătuit cu ceilalți viețuitori. Din această pricină, numărul monahilor români de la Cutlumuș s-a înmulțit, fapt care «a speriat pe romei» (greci). De aceea, domnul îi asigura, prin scrisoarea de care vorbim, că nu vor avea nici o tulburare din partea românilor.

Datorită legăturilor sale cu Țara Românească, dar și grijii pe care o purta mînăstirii Cutlumuș, ctitoria celor doi domni români, Hariton a devenit o personalitate bine cunoscută la noi, — el însuși spune în testamentul său că a venit în Țara Românească de șapte ori —, fapt care a dus la numirea sa în scaunul mitropolitan în 1372, după moartea lui Iachint, fiind astfel preferat lui Antim Critopol, mai tînăr și de curînd numit pentru Severin. Actul său de numire din august 1372, păstrat în slavonește, arăta că datorită aleșelor sale însușiri «a fost hirotonit mitropolit pentru o parte a Ungrovlahiei, anume peste acea jumătate pe care o ținuse chir Iachint», cealaltă rămînînd lui Antim. Noului ales i se da puterea să așeze citeți și să hirotonească diaconi, preoți și chiar episcopi, să așeze egumeni la mînăstiri și să tîrnosească biserici. În continuare, se arăta că i s-a dat locul scaunului Amasiei, în sinodul patriarhal din Constantinopol (ulterior acordat Severinului, cum am arătat mai sus). În continuare, actul preciza că mitropolitul Daniil al Vidinului, refugiat la noi — din pricina ocupării temporare a Vidinului de către regatul feudal maghiar și a propagandei catolice de acolo —, va avea dreptul să slujească cele ale arhieriei în oricare din cele două mitropolii muntene, urmînd ca mitropolitul respectiv să-i dea cele necesare pentru trai, cît va socoti de cuviință. Așezarea lui Daniil al Vidinului la noi însemna o adevărată triplare a Mitropoliei Ungrovlahiei, pentru îngrijirea duhovnicească a credincioșilor români și pentru a face față acțiunilor misionare catolice, desfășurate mai ales în părțile Severinului, învecinate cu regatul feudal maghiar. Într-un «post scriptum», scris de însuși Hariton, pe actul său de numire, ruga pe aceia care vor urma după el în scaunul mitropolitan «să fie ctitori ai mînăstirii Cutlumuș». Se vede deci și de aci grija deosebită pe care o purta acestei mînăstiri.

Hirotonit desigur la Constantinopol, noul mitropolit a venit în Țara Românească, la scaunul său de la Argeș. Alte știri despre el avem

abia din 1378, cînd se pare că era din nou la Muntele Athos pentru o cercetare în legătură cu o moară. În același an, își făcea cel de-al treilea testament, în care arăta toate strădaniile sale pentru ridicarea mînăstirii Cutlumuș. Între altele, amintea că a fost de șapte ori la Vlaicu Vodă și la soția sa, doamna Ana, care l-au ajutat cu toate cele necesare. Neavînd nici o avere, hotăra ca mantia și «veșmintele de schimb» să fie vîndute pentru răscumpărarea celor robiți de turci. Este interesant că atît cu prilejul cercetării amintite mai sus, cît și în testament, semna și ca «protos al Muntelui Athos», ceea ce înseamnă că și-a păstrat în continuare și această demnitate. Prin 1380, participa la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. Toate acestea ne fac să credem că în cursul păstoririi sale, conducerea treburilor bisericești de la noi a rămas mai mult în sarcina lui Antim, iar Hariton a stat mai mult la Athos, mai ales la Cutlumuș, de care era așa de mult legat sufletește.

A mai păstorit puțin timp, căci în mai 1381, Mitropolia Ungrovlahiei era reprezentată la sinodul patriarhal numai de Antim Critopol, semn că fusese ales în locul lui Hariton, care probabil a murit pe la începutul aceluiași an.

Antim, mitropolit al Ungrovlahiei. Am arătat mai sus împrejurările în care a ajuns Antim mitropolit peste o parte a Țării Românești, în 1370. Ca mitropolit de Severin, a participat în anii 1379—1380, la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. Se cade să amintim că în cursul păstoririi sale la Severin și-a desfășurat activitatea — în acea parte a țării noastre — Sfîntul Nicodim de la Tismana, despre care vom vorbi cu alt prilej. Probabil în timp ce era mitropolit de Severin, a dăruit mînăstirii Tismana — prin 1380 — o bederniță și un epitrahil, păstrate azi în tezaurul acestui sfînt lăcaș. Din mai 1381 pînă în august 1383, semnătura sa apare în mai multe acte ale sinodului patriarhal, ca mitropolit al Ungrovlahiei. În septembrie 1382, este întîlnit în actele sinodului cu titlul onorific de locțiitor al scaunului mitropolitan din Nicomidia (în nord-vestul Asiei Mici), ocupînd locul al șaptelea între membrii sinodului patriarhal.

Mitropolitul Antim a purtat corespondență cu vestitul patriarh bulgar Eftimie al Tîrnovei (1375—1393). Printre altele, patriarhul Eftimie îi scria să nu îngăduie sub nici un motiv căsătoriile a treia și a patra, iar pe cea de-a doua numai cu darea unui canon. Îi amintea apoi și despre «neorînduiele vremii de acum și tulburările ce ne-au cuprins pe noi aci, ca și pe voi, acolo». E vreo aluzie la erezia bogomililor, care pare să se fi extins din Bulgaria și la nordul Dunării? Sau e vorba de încer-

cările de expansiune ale regatului feudal maghiar în sudul Dunării și în Țara Românească? Este greu de precizat.

O Evanghelie grecească ce i-a aparținut, scrisă pe pergament, în secolul XII, se află azi printre manuscrisele Universității din Bologna.

O altă știre interesantă asupra mitropolitului Antim datează de prin anii 1388—1389. În acest timp, fiind probabil la Constantinopol, a fost lovit de o boală grea. Crezând că nu va mai scăpa cu viață, a lăsat arhieria și a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de Timotei. Însănătoșindu-se și fiind în deplinătatea puterilor fizice și intelectuale, sinodul patriarhal, în ședința sa din 15 februarie 1389, i-a îngăduit «să aibă arhieria ca și mai înainte», deși era împotriva can. 2 al sinodului din 879 de la Constantinopol. În același an, este amintit în actele sinodului patriarhal (de pildă, în iulie semna împreună cu «celălalt al Ungrovlahiei, Atanasie»).

La 8 ianuarie 1392, apare — alături de «mitropolitul Severinului Atanasie» — ca martor, în fruntea divanului domnesc, într-un hrisov dat de Mircea cel Bătrîn pentru mînăstirea Cozia. Probabil tot el a întâmpinat, împreună cu Mircea cel Bătrîn, moaștele Sfintei Mucenițe Filofteia, așezate, se pare, în biserica Mitropoliei de Argeș (azi se păstrează în paraclisul bisericii lui Neagoe Basarab de la Argeș). Originară din Pamfilia, în Asia Mică, moaștele Sfintei Filofteia au fost aduse mai întâi la Tîrnovo, sub țarul Ioniță, iar după căderea acesteia sub turci (1393), duse la Vidin. De aci au trebuit să pibegească din același motiv (după 1396), fiind aduse la Argeș. *Viața Sfintei Filofteia* a scris-o Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo.

Se pare că mitropolitul Antim a păstorit și în primii ani ai secolului XV și că el este acel «prea sfințit mitropolit al Ungrovlahiei, prea cinstit și exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor» — fără să i se dea numele — căruia îi scria patriarhul ecumenic Matei I (1397—1410), în mai 1401, rugîndu-l să primească în eparhia sa pe preotul moldovean Isidor, hirotonit de Iosif al Moldovei, pe atunci nerecunoscut de Patriarhia ecumenică (mitropolitul muntean îl oprise pentru aceasta de la slujirea celor sfinte). Argumentele lui N. Dobrescu pentru identificarea acelui mitropolit cu Antim ni se par convingătoare. Ierarhul nenumit în actul patriarhal din 1401 se dovedește că susține cauza Patriarhiei în conflictul ce-l avea cu Moldova, deci era vorba de un om devotat ei, care nu putea fi decît Antim. Apoi, însăși nenumirea sa în actul respectiv pledează pentru identificarea sa cu Antim, căci fiind mitropolit de peste 30 de ani, numele său era bine cunoscut, chiar și la Constan-

tinopol, încît nu era necesar să-i fie trecut numele într-o scrisoare. Își va fi sfîrșit zilele după 1401, fiind îngropat undeva în jurul vechii Mitropolii de la Argeș. Păcat că din 1402—1403 încetează principalul nostru izvor documentar : actele sinodului patriarhal, cuprinse în colecția *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*.

Mitropolitul Atanasie al Severinului. La Mitropolia Severinului, Antim a avut un urmaș cu numele *Atanasie*. Era tot grec de neam, trimis de Patriarhie. Din lipsa izvoarelor documentare, nu putem ști ce însărcinări a avut înainte de a fi ridicat la această cinstire și cînd și-a început păstoria. S-ar putea să fi început în 1381 sau curînd după această dată, cînd Antim a fost trecut la Argeș, căci atît Patriarhia, cît și domnul țării erau interesați în stăvilirea acțiunii prozelitiste catolice. Pentru prima dată este amintit în noiembrie 1387, în actele Patriarhiei. La ședințele sinodului patriarhal, este întîlnit pentru întîia oară, în iulie 1389, semnînd ca «celălalt al Ungrovlahiei, Atanasie». Înseamnă că pînă la acea dată a participat la sinod numai Antim, iar Atanasie va fi rămas în țară pentru conducerea treburilor bisericești. După 1389, este menționat la sinod aproape numai el, ceea ce înseamnă că Antim, fiind acum bătrîn și bolnav, va fi trimis la sinod pe Atanasie ca să reprezinte întreaga Mitropolie a Ungrovlahiei. Numai așa s-ar putea explica trecerea lui Atanasie în pomelnicul Mitropoliei Ungrovlahiei, îndată după Antim. La 8 ianuarie 1392, apare în actul lui Mircea cel Bătrîn, pentru Cozia. În actele sinodale, este întîlnit pînă prin anii 1402—1403, semnînd, fie ca «smeritul mitropolit al Ungrovlahiei», fie ca «al Ungrovlahiei despre Severin», fie, în sfîrșit, ca «al părții Ungrovlahiei dinspre Severin». În această vreme a îndeplinit unul din cele mai nefaste roluri, alăturîndu-se dușmanilor patriarhului Matei I, între care cel mai însemnat era mitropolitul Macarie al Ancyrei. Atanasie a refuzat orice supunere față de patriarh și de împăratul Manuil II Paleologul (1391—1425). Faptul că nu mai este pomenit după 1403, l-a făcut pe cercetătorul francez V. Laurent să susțină că ori s-a stins din viață, ori a fost caterisit pentru purtarea sa, ori — dacă s-a mai bucurat de protecția lui Mircea cel Bătrîn — s-a reîntors la scaunul său în Țara Românească. Atitudinea sa față de patriarhul ecumenic este un indiciu în plus că el n-a fost trecut în scaunul mitropolitan de la Argeș după moartea lui Antim. Documentar, după Atanasie nu întîlnim un alt mitropolit de Severin.

În orice caz, în 1412 mitropolitul de atunci iscălea : «Eftimie, din mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată Ungrovlahia», semn că exista o singură mitropolie. Prin urmare, desființarea Mitropoliei de Severin s-a petrecut între anii 1403—1412.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că actul recunoaşterii Mitropoliei Ungrovlahiei din 1359 a avut urmări favorabile asupra vieţii bisericeşti din Ţara Românească. În 1370 s-a ajuns la înfiinţarea unei noi mitropolii, pentru teritoriile din partea de apus a ţării. Deşi titularii acestor două scaune mitropolitane erau greci de neam, ei s-au arătat cu multă înţelegere faţă de păstoriţii lor români, desăvârşind organizarea bisericească pe care au găsit-o aici. Prin înfiinţarea mitropoliilor şi prin vlădicii greci veniţi la noi, s-au întărit şi mai mult legăturile de veacuri pe care le aveam cu Patriarhia din Constantinopol.

BIBLIOGRAFIE

La izvoarele şi lucrările menţionate la capitolul precedent se adaugă: GR.NANDRIŞ, *Un document privitor la împărţirea Mitropoliei Ţării Româneşti*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 292—296; STOICA NICOLAESCU, *Păstoria mitropolitului primat al Ungrovlahiei, Hariton*, Craiova, 1932, 13 p. (extras din «Arhivele Olteniei», XI, 1932, nr. 59—60); I. DONAT, *Reşedinţele celei de-a doua Mitropolii a Ţării Româneşti*, în «Arhivele Olteniei», XIV, 1935, nr. 77—78, p. 67—76; A. SACERDOTEANU, *Ceva despre mitropolitul Hariton al Ungrovlahiei (1372—1380)*, în B.O.R., an. LIV, 1936, nr. 1—2, p. 52—61; NICULAE M. POPESCU, *Antim Critopol*, în B.O.R., an. LXIV, nr. 10—12, 1946, p. 601—605; V. LAURENT, *Contribution à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine», t. XXVI, 1945, Bucureşti, 1947, p. 165—184 (şi în extras); PETRE Ş. NĂSTUREL, *Cuviosul Nicodim cel Sfinţit şi odăjdiile mitropolitului Antim Critopol de la Tismana*, în M.O., an. XI, nr. 7—8, 1959, p. 413—430; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolia Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826 (îndeosebi p. 730—740); D. BĂLAŞA, *De la Mitropolia Severinului la Mitropolia Olteniei (1370—1970)*, în M.O., an. XXII, nr. 5—6, 1970, p. 333—354; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolia Severinului. Şase sute de ani de la înfiinţare*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 11—12, 1970, p. 1191—1227.

D. R. MAZILU, *Sfânta Filoteia de la Argeş. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică*, Bucureşti, 1934, 100 p. + 2 pl. («An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. VI, 1932—1934, p. 217—316).

III

ÎNCEPUTURILE MITROPOLIEI MOLDOVEI

Am arătat în alt loc că și înainte de «descălecarea» lui Dragoș în Moldova și apoi de «întemeierea» statului feudal propriu-zis, existau aici unele formațiuni politice locale. Intrucît tătarii treceau adeseori în Transilvania și Ungaria, după pradă și după robi, regii maghiari au fost nevoiți să întreprindă mai multe expediții împotriva lor. Cea mai însemnată a avut loc în anul 1343, sub regele Ludovic cel Mare (1342—1382), cînd tătarii au fost înfrînți și siliți să se retragă peste Nistru, în cîmpiile din nordul Mării Negre și în Crimeea. În 1352 sau 1353, în fruntea teritoriilor de la răsărit de Carpați, a ajuns voievodul român *Dragoș* din Maramureș, care și-a stabilit reședința la Baia, domnind vreo doi ani. I-a urmat fiul său *Sas*, tot cu o domnie scurtă, de patru ani. În 1359, a urmat fiul acestuia *Balc* sau *Baliță*. Dar în același an, a trecut din Cuhă Maramureșului în Moldova voievodul *Bogdan*, însoțit de fiii, rudele și apropiații săi. El a silit prin luptă pe fiii lui *Sas* să părăsească țara, apoi — ajutat de unii locuitori ai Moldovei — a respins mai multe atacuri ale regelui Ungariei, care voia să reșeze pe *Balc*. În felul acesta, *Bogdan* a izbutit să întemeieze statul independent Moldova. Și dacă întemeierea Țării Românești s-a datorat reunirii diferitelor formațiuni politice dintre Dunăre și Carpați, sub un conducător local — fie voievodul de la Cîmpulung, fie cel de la Argeș —, întemeierea Moldovei s-a făcut prin reunirea diferitelor formațiuni politice preexistente între Carpați, Nistru și Mare, de către un conducător venit de peste munți. Cu alte cuvinte, în Moldova este vorba de o *descălecare* — întâi a lui *Dragoș*, apoi a lui *Bogdan*, amîndoi veniți din Maramureș —, în timp ce în Muntenia întemeietorul era un conducător local.

Lui *Bogdan* i-a urmat în scaun fiul său *Lațcu Vodă* (c. 1365—c. 1375), care a întins hotarele țării spre nord. El a întreținut relații de bună ve-

cinătate cu Polonia, îngăduind, în acest scop, activitatea călugărilor catolici în Moldova. A înființat chiar și o episcopie catolică la *Siret*, în anul 1370. El a fost determinat să facă acest lucru din interese politice, trăind într-o perioadă de ofensivă a catolicismului, fiind deci nevoit să facă unele concesiuni celor două state catolice învecinate, Polonia și Ungaria, reunite în 1370 sub aceeași conducere a regelui Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382).

Primul episcop a fost Andrei Jastrzebiec din Cracovia, hirotonit în anul următor, care a stat mai mult în Polonia (în 1388 a fost mutat ca episcop la Vilna, în Lituania), urmat de Ioan Sartorius (+1394) și Ștefan Martini-Zajaczek (+1412), care se pare că nici n-au venit la noi, ci au rămas în Polonia.

Între anii 1375—1391 a domnit *Petru Mușat*, care a stabilit scaunul domnesc la Suceava, desăvârșind organizarea politică-administrativă a statului său.

Viața bisericească în noul stat Moldova. Istoriografia noastră de pînă acum susținea că sub Bogdan I și Lațcu n-a existat o organizare bisericească ortodoxă. Teza este inacceptabilă. Din moment ce Bogdan I a ridicat biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, o construcție monumentală pe atunci, cu prispă arhierescă în altar (iar tradiția îi atribuie și schitul Bogdănești, lîngă fosta capitală Baia), nu putem concepe că el n-a avut lîngă sine o față bisericească mai înaltă, adică un vlădică sau arhieru, care să slujească la Curte, să hirotonească preoți, să sfințească biserici, într-un cuvînt, să îndrume viața bisericească din noul stat independent Moldova, așa cum avea contemporanul său Nicolae Alexandru Basarab la Argeș. De asemenea, nu putem admite ca Lațcu Vodă să fi acceptat înființarea unei episcopii catolice la Siret, pentru puținii credincioși catolici din țara sa, iar pentru credincioșii ortodocși, care formau majoritatea covîrșitoare a populației, să nu fi avut nici un ierarh, mai ales că soția sa Ana și fiica sa Anastasia au fost bune ortodoxe, lucru de care se plîngea și papa Urban V în 1372. Deci, ca și în cazul Țării Românești, odată cu statul moldovean unitar, a apărut și o organizare bisericească unitară, în frunte cu un singur ierarh, la început, poate cu titlul de episcop, apoi de mitropolit. Presupunem — ca și Dimitrie Dan și alți istorici — că primii ierarhi ortodocși din statul independent Moldova și-au avut reședința la Rădăuți, avînd drept catedrală mitropolitană biserica cu hramul Sfîntul Nicolae, ctitoria lui Bogdan I (unii istorici cred că și scaunul domnesc al lui Bogdan a fost tot la Rădăuți). Cînd facem această afirmație, ne gîndim la faptul că, în a

doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul celui următor, scaunul vlădicesc de la Rădăuți era cunoscut în documentele interne și sub numele de «Mitropolie», deși cîrmuitorului i se spunea episcop. Deci, se acorda scaunului de acolo un titlu onorific, pe care îl avusese, de drept, cu un secol și mai bine în urmă. Apoi, faptul că domnii moldoveni din secolul XIV (cu excepția lui Petru I) au fost îngropați în biserica Sf. Nicolae, vine tot în sprijinul tezei că la Rădăuți a fost inițial scaunul mitropolitan, și poate — la un moment dat — însuși scaunul domnesc. În sfîrșit, un «Pomelnic (al) sfintei Mitropolii Rădăuțului și sfintei mînăstiri», copiat în 1780, după un exemplar mai vechi (publicat de prof. P. Rezuș), înșiră pe domnii moldoveni începînd cu Bogdan I, iar între vlădici, sînt înșirați, pînă la Ioanichie al Rădăuților (primul atestat documentar, în 1472), alți opt vlădici. Aceștia erau : Nicolae, Ștefan, Iosif, Meletie, Lavrentie, Grigorie, Sava și Ghelasie. Cum pentru secolele XVI—XVIII numele și succesiunea ierarhilor sînt absolut exacte, n-avem motive să punem la îndoială existența primilor opt ierarhi din Pomelnicul în cauză. Poate după numele primului vlădică — Nicolae — catedrala din Rădăuți, zidită în timpul său și al lui Bogdan I, a primit hramul Sfîntul Ierarh Nicolae din Mîra Lichiei. Presupunem de asemenea că, în timpul lui Petru Mușat, scaunul mitropolitan s-a mutat de la Rădăuți la Suceava, unde era acum și reședința domnească.

Conflictul Moldovei cu Patriarhia ecumenică. Acestui domn i se datorează nu numai mutarea scaunului mitropolitan de la Rădăuți la Suceava, ci și primele încercări de a obține recunoașterea mitropoliei din țara sa de către Patriarhia ecumenică. Pentru a înțelege mai bine această problemă, este necesar să facem o scurtă incursiune în istoria Bisericii Ortodoxe din Haliciul învecinat. În 1349 cnezatele rusești de Halici și Lvov au ajuns în stăpînire a regelui Cazimir cel Mare al Poloniei (1333—1370), iar în 1352 hotarele Poloniei s-au extins pînă la marginile Moldovei de nord. Pentru credincioșii ortodocși ucrainieni din Halici, se crease un scaun episcopal încă de la începutul secolului XII, sub jurisdicția Mitropoliei de Kiev. Prin 1303—1305 episcopia a fost ridicată la treapta de mitropolie, fiindu-i supuse cîteva eparhii rusești, în 1328 era din nou episcopie, supusă Kievului, în 1341 iarăși mitropolie, iar în 1347 era pusă sub jurisdicția Kievului, pentru a treia oară, ca episcopie. După cucerirea Țării Haliciului de către poloni, regele Cazimir a cerut patriarhului ecumenic Filotei, în 1370, să ridice pe episcopul Antonie al Haliciului la treapta de mitropolit, amenințînd că în cazul unui răspuns negativ, va sili pe toți credincioșii ortodocși ucrainieni

din regatul lui să treacă la catolicism. Prin aceasta, regele polon urmărea să rupă legăturile supușilor săi ortodocși din Țara Haliciului (Galiția) cu scaunul mitropolitan din Kiev și Moscova și, indirect, să înlăture pretențiile ducilor lituanieni și ale cnejilor ruși asupra Țării Haliciului. În fața amenințării regelui polon, patriarhul și sinodul său au acceptat, în mai 1371, reînființarea Mitropoliei de Halici — pentru a treia oară — cu patru eparhii sufragane din ținuturile Haliciului. În actul de numire al mitropolitului Antonie, patriarhul și sinodul îi puneau în vedere să se adreseze mitropolitului Ungrovlahiei, «ca acolo, împreună cu el, să se facă alegerile și hirotoniile». Înseamnă că Patriarhia se temea de o împotrivire a ierarhilor ruși la reînființarea Mitropoliei de Halici și mai ales la hirotonia de episcopi sufragani.

Trebuie reținut și faptul că pînă prin secolele XIII—XIV exista o numeroasă populație românească în părțile Haliciului, cu o organizare politică și bisericească independentă. În 1353 întâlnim un episcop cu numele *Chiril Românul* în orașul Przemyśl. Dată fiind situația Bisericii Ortodoxe din Polonia învecinată, mai ales după 1371, trebuie să admitem că primii ierarhi moldoveni, probabil Nicolae și Ștefan — trecuți în Pomelnicul de care a fost vorba — au fost hirotoniți de episcopul de Halici, devenit în 1371 mitropolit, asistat de unul sau doi ierarhi din eparhiile învecinate.

Pînă de curînd se admitea în istoriografia noastră că domnitorul Petru Mușat s-a adresat mitropolitului Antonie al Haliciului, cu rugămintea de a-i hirotoni doi episcopi aleși de el, pe Iosif, ca episcop de Cetatea Albă (*Ἀσπρόκαστρον*) și pe Meletie în altă parte, — după unii pentru Rădăuți, după alții pentru Roman. Îndată după aceasta, domnul moldovean s-ar fi adresat Patriarhiei din Constantinopol, cerînd recunoașterea celor doi ierarhi, a lui Iosif ca mitropolit al Moldovei cu scaunul la Suceava și a lui Meletie ca episcop, dar a fost refuzat, ajungîndu-se la un conflict cu Patriarhia, care a durat pînă în 1401. Teza este acceptabilă numai în parte, cum vom arăta mai jos.

Bizantinologul francez Vitalien Laurent a emis o nouă ipoteză și anume că Mitropolia Moldovei a fost înființată între anii 1381—1386, deci în timpul domniei lui Petru Mușat, direct de Patriarhia Ecumenică, în scopul împiedicării acțiunii prozelitiste catolice în Moldova, fără ca domnul țării să fie consultat (se baza pe faptul că în septembrie 1386, Mitropolia Moldovei era pomenită, alături de a Vidinului). Teza sa este inacceptabilă, căci nu putem admite că un domn ca Petru Mușat să fi rămas pasiv în problemele organizării bisericești și să i se înființeze o mitropolie direct de Patriarhia ecumenică, desigur cu scopul nemăr-

turisit ca aceasta să-și întindă autoritatea asupra Bisericii din Moldova și să-i împiedice orice încercare spre autocefalie (într-un act patriarhal din 1355, se prevedea chiar, ca pe viitor, să nu mai numească mitropoliți dintre clericii locali, ci această cinste să fie rezervată «numai pentru clerul ridicat și binecuvântat de Dumnezeu din slăvita cetate a Constantinopolului»).

Coroborînd felurite surse documentare care ne stau la îndemînă cu conjecturile logice pe care le-am enunțat mai sus, putem conchide că Petru Mușat a fost acela care a ridicat pe ierarhul de la curtea sa domnească, Iosif, hirotonit de Antonie al Haliciului, la treapta de mitropolit, cu scaunul la Suceava, situație la care era pe deplin îndreptățită țara sa independentă. Presupunem că este identic cu acel Iosif, fost episcop la Rădăuți, consemnat în locul al treilea în Pomelnicul amintit mai sus. În dorința de a legaliza situația Bisericii din țara sa și a întîistătătorului ei, Petru Mușat a cerut Patriarhiei Ecumenice recunoașterea noii instituții create în țara sa, care, așa cum am arătat, exista cu mult înainte, într-o altă formă. Probabil la Rădăuți a rămas de acum înainte o simplă episcopie, cu un număr redus de parohii (la sfîrșitul secolului XV avea doar 50), ca o compensație pentru mutarea scaunului mitropolitan la Suceava. Pe seama acestui scaun de Rădăuți va fi fost hirotonit Meletie, tot de către mitropolitul Antonie al Haliciului.

Nu putem ști cu certitudine cînd a adresat Petru Mușat cererea sa Patriarhiei. Presupunem că prin anii 1381—1386. Tot în această perioadă a fost ctitorită biserica Mirăuți din Suceava care, pentru aproape un veac și jumătate, a slujit drept catedrală mitropolitană. Deci, nu este vorba de «întemeierea» sau «înființarea» unei mitropolii, cum credea V. Laurent, ci de recunoașterea ei canonică din partea Patriarhiei ecumenice din Constantinopol — suprema autoritate bisericească în Biserica Ortodoxă — așa cum se întîmplase în 1359 cu Mitropolia Ungrovlahiei și în 1371 cu Mitropolia Haliciului.

Patriarhul Nil, care păstorea pe atunci (1380—1388) a refuzat însă recunoașterea celor doi vlădici hirotoniți la Halici. Cauza refuzului patriarhal credem că a fost atît originea românească a celor doi ierarhi, dar mai ales teama că noua mitropolie moldoveană urmărea — prin ierarhii ei români — o completă «autocefalie» sau «independență» față de Patriarhie. Dar patriarhul, nu numai că a refuzat recunoașterea celor doi vlădici moldoveni, ci a mers mai departe, hirotonind ca mitropolit al Moldovei pe un grec cu numele *Teodosie*.

Aceeași atitudine potrivnică față de Biserica și domnul Moldovei au adoptat și patriarhii următori: Antonie IV (1389—1390 și 1391—

1397) și Macarie (1390—1391), refuzând recunoașterea vlădicilor de neam român hirotoniți la Halici. În schimb, când s-a prezentat grecul Teodosie în Moldova, să-și ia scaunul mitropolitan în primire, — se pare că numai în 1391 —, i s-a răspuns că țara are mitropolit, fiind nevoit să se reîntoarcă «de îndată» la Constantinopol, fără să mai aibă pretenția de a reveni în scaunul de mitropolit al Moldovei.

Patriarhul Antonie a interpretat retragerea acestuia ca o slăbiciune personală, fapt pentru care a designat, în 1392, ca mitropolit al Moldovei, pe un alt grec, *Ieremia*, pe care l-a și trimis să-și ia scaunul în primire. Deci, Patriarhia căuta să-și impună cu orice preț omul ei de încredere, așa cum avea și în Țara Românească, cu atât mai mult cu cât la Halici, după moartea mitropolitului Antonie (1391), a fost ales în scaunul mitropolitan episcopul Ioan de Luț, sprijinit de Vladislav Jagello, regele Poloniei, împotriva voinței Patriarhiei, care voia să impună pe mitropolitul grec Mihail al Betleemului.

Acest nou act arbitrar al patriarhului a nemulțumit și mai mult pe moldoveni, care au izgonit pe mitropolitul Ieremia. Firește, nici Patriarhia nu putea îngădui o asemenea jignire adusă unui mitropolit ales și trimis de ea. Drept pedeapsă, patriarhul ecumenic, prin mitropolitul Ieremia, a aruncat anatema asupra tuturor locuitorilor Moldovei: domn, vlădici, boieri, preoți și credincioși. Venirea în țară a lui Ieremia și aruncarea anatemei asupra țării s-a petrecut înainte de 1393, deci în timpul domniei lui Roman Mușat (1391—1394), pentru că în martie 1393, Ieremia participa la lucrările sinodului patriarhal din Constantinopol, semnând ca «smeritul mitropolit al Mavrovlahiei». Sub aceeași semnătură apare și la alte ședințe ale sinodului patriarhal, între anii 1393—1394. În 1393, căzând țaratul bulgar de la Tîrnovo sub turci, Patriarhia de acolo a fost desființată și ultimul patriarh, Eftimie, trimis în exil. Biserica bulgară a ajuns atunci sub jurisdicția Patriarhiei din Constantinopol, care a trimis la Tîrnovo — ca locțiitor de mitropolit — tocmai pe acest Ieremia, dîndu-i îngăduința «de a săvîrși acolo toate cîte se cuvin arhieriei», dar fără ca să aibă dreptul de înscăunare. Cu aceasta, misiunea lui în Moldova se poate socoti încheiată.

În urma acestor fapte, legăturile dintre Patriarhia de Constantinopol și Moldova s-au rupt pentru cîțiva ani. După urcarea pe scaunul domnesc al celui de-al treilea Mușatin, Ștefan (1394—1399), s-au făcut încercări și dintr-o parte și din alta pentru stingerea neînțelegerilor dintre Moldova și Patriarhia ecumenică. În primăvara anului 1395, Ștefan

Mușat a trimis la Constantinopol o solie, în frunte cu *protopopul Petru*, cu daruri și scrisori către patriarh, rugându-l să ridice blestemul aruncat cu câțiva ani mai înainte și să recunoască pe Iosif și pe Meletie ca ierarhi canonici în Moldova. Scrisorile voievodului nu ni s-au păstrat. Cunoaștem numai patru scrisori ale patriarhului Antonie, din mai 1395, adresate către domnitorul «Rusovlahiei» (Vlahia de lângă Rusia), *protopopului Petru*, clerului și credincioșilor din Moldova, iar ultima, celor doi vlădici. Patriarhul refuza, în termeni categorici, recunoașterea celor doi ierarhi moldoveni, pe care îi îndruma să se prezinte la Constantinopol, spre a fi judecați de sinodul patriarhal. În același timp, *protopopul Petru* a fost numit — împotriva voinței sale, după cum recunoștea însuși patriarhul — ca «dichiu», adică împuternicit sau reprezentant al său la conducerea treburilor mitropoliei, fixându-i aproape aceleași atribuții ca și unui episcop, cu excepția hirotoniilor, pe care urmau să le facă arhieriei vecini. Domnitorul, clerul și poporul erau sfătuiți să alunge din țară pe mitropolitul Iosif și pe episcopul Meletie.

Se înțelege că scrisorile și amenințările patriarhului au rămas fără urmări, iar *protopopul Petru* nici nu și-a luat în primire slujba la care-l îndatorase patriarhul împotriva voinței sale.

În aceste frământări, în septembrie 1395, s-a ivit o nouă încercare de aplanare a neînțelegerii, pornită de data aceasta chiar din partea patriarhului ecumenic. Acesta, în înțelegere cu împăratul Bizanțului *Manuil II Paleologul* (1391—1425), a trimis pe mitropolitul de Melitene «în părțile Valahiei» (εις τὰ μέρη τῆς Βλαχίας, probabil în Țara Românească), ca să pună în rînduială cele ce i-a spus patriarhul «prin viu grai, cum și cele cuprinse în scrisorile către domnii de acolo». El urma să plece apoi «în părțile Mavrovlahiei» (εις τὰ μέρη τῆς Μαβροβλαχίας), unde, cu câțiva timp înainte, iscîndu-se o pricină din partea unor episcopi, s-a aruncat asupra lor afurisenia». Patriarhul îi poruncea mitropolitului să nu facă nimic în privința ierarhilor, dar cu privire la credincioși, îi dădea dezlegare «să facă cum va socoti mai potrivit, păzind însă și rînduiala canonică, deoarece numai așa vor dobîndi întărire măsurile pe care le va lua».

Bizantinologul francez *Vitalien Laurent* socotește că acest mitropolit a ridicat anatema aruncată asupra clerului și a poporului, măsură aprobată și de sinodul patriarhal. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare adresată în mai 1401 de patriarhul *Matei*, mitropolitului Ungrovlahiei (în acel timp păstorea *Antim Critopol*). Scrisoarea respectivă a fost pricinuită de plîngerea pe care o făcuse un preot din Moldova, anume *Isidor*, împotriva mitropolitului Ungrovlahiei care-l oprise de la săvârși-

rea celor sfinte, întrucît era hirotonit de Iosif al Moldovei, aflat sub anatemă. Patriarhul cu sinodul său au cercetat cazul preotului Isidor, hotărînd că poate săvîrși cele ale preoției, chiar dacă a fost hirotonit de Iosif, căci «deși acesta este sub învinuire, nu este însă fără har sfințitor, așa încît să-i fie oprite hirotoniile». În aceeași scrisoare se relatează că preoții și credincioșii au fost scoși de sub anatemă de către sinodul patriarhal, excepție făcînd boierii și cei doi vlădici. Desigur, n-a obținut nici el rezultatele așteptate din moment ce, în ianuarie 1397, patriarhul a trimis ca «dichiu și exarh» (ἐξάρχος) în părțile Haliciului pe mitropolitul Mihail al Betleemului, care mai fusese acolo prin anii 1393—1394 (în cazul episcopului Ioan de Luț, pe care regele Vladislav voia să-l pună mitropolit la Halici împotriva voinței patriarhului, ceea ce a și făcut în 1398). Acest Mihail avea și misiunea de a încerca o împăcare a lucrurilor în Biserica Moldovei.

Cu toate îndrumările date, se vede că nici misiunea acestuia n-a dus la o împăcare în sensul dorit de Patriarhie, adică de a pune stăpînire pe Biserica moldovenească.

Între timp, se pare că a intervenit pe lîngă patriarh și mitropolitul Ciprian al Kievului, în vederea stingerii neînțelegerii dintre Patriarhie și Moldova, lucru ce rezultă dintr-o scrisoare pe care i-a adresat-o patriarhul Antonie, în ianuarie 1397.

Stingerea neînțelegerilor s-a făcut cîtiva ani mai tîrziu, după moartea lui Antonie IV (+ 1397) și urcarea pe scaunul patriarhicesc din Constantinopol a lui Matei I. (1397—1410), precum și după ocuparea scaunului de domn al Moldovei de către Alexandru cel Bun (1400—1432).

Recunoașterea Mitropoliei Moldovei de către Patriarhia ecumenică. Pasul făcut spre împăcare prin ridicarea anatemei aruncate asupra clerului și poporului, în 1395, a fost urmat de un alt pas, hotărîtor, pe care l-a făcut noul domnitor al Moldovei, Alexandru cel Bun. Situația nu mai putea să dureze, căci nici moldovenii nu erau liniștiți, știindu-se sub anatemă și în neînțelegere cu cea mai înaltă autoritate bisericească a Răsăritului ortodox, dar nici Patriarhia nu mai putea îngădui această situație, care putea folosi propagandei catolice, pierzînd de sub influența ei o țară în plină dezvoltare. Așa se explică de ce solia trimisă de Alexandru cel Bun la Patriarhia ecumenică, prin iunie sau iulie 1401, cu rugămintea de a recunoaște pe mitropolitul Iosif, a întîmpinat acum toată înțelegerea. Delegația, formată din «boieri și ieromonahi», a înmînat patriarhului și Sfîntului Sinod mai multe scrisori «și au răspuns și prin viu grai» tuturor întrebărilor cu privire la Iosif, la locul său de origine și la hirotonia sa. Scrisorile trimise din Moldova

nu ni s-au păstrat. Cunoaştem însă, în parte, cuprinsul acestora, din «cartea patriarhală» (gramată) înmînată soliei moldovene şi din scrisoarea adresată de patriarh lui Alexandru cel Bun, amîndouă cu data de 26 iulie 1401. Aceste două acte aveau un cuprins asemănător, expunînd pe scurt situaţia din Biserica Moldovei. Din gramata patriarhală — care este actul de recunoaştere al noii mitropolii, dar mai ales al întîistătătorului ei — rezultă că solii moldoveni au relatat că vlădica Iosif «n-a venit de altundeva, precum ziceau unii, pe cînd a fost hirotonit şi trimis în ţară acel Ieremia, ci este localnic (τοπιχός) şi rudă cu domnii ţării». Se arată apoi că a fost trimis de ei toţi la mitropolitul Haliciului, «care luase voie sinodicească a hirotoni episcopi în episcopiile Rusiei Mici». Se menţiona, de asemenea, că Iosif «a fost hirotonit de al Haliciului, încă de la început, ca drept episcop în Moldovlahia şi nu în altă parte». Reiese din aceste cuvinte că Iosif n-a fost episcop de Cetatea Albă, cum s-a susţinut în vechea istoriografie, ci a fost hirotonit direct pentru Moldova, probabil pentru Rădăuţi, cum am spus mai sus, mai ales că pe atunci Cetatea Albă aparţinea genovezilor, fiind locuită de o seamă de alte neamuri străine, potrivit Ortodoxiei.

Întrucît unii dintre membrii sinodului «aveau mare îndoială» ca «nu cumva lucrul să fie într-alt chip», s-a hotărît să fie trimişi în Moldova doi delegaţi: ieromonahul Grigorie Tamblac şi diaconul Manuil Arhon, care să facă o cercetare în legătură cu validitatea hirotoniei mitropolitului Iosif.

Nu se cunosc amănunte cu privire la modul în care şi-au îndeplinit misiunea în Moldova cei doi trimişi patriarhali. Desfăşurarea ulterioară a faptelor arată că ei s-au convins că tot ceea ce relatase solia moldoveană la Constantinopol corespundea adevărului.

Drept aceea, au prezentat un raport patriarhului, prin care propuneau ridicarea interdicţiei rostite mai înainte împotriva lui Iosif şi recunoaşterea sa ca mitropolit al Moldovei. Raportul lor va fi fost pus în discuţia sinodului pe la sfîrşitul anului 1401 sau începutul anului 1402. Doi membri ai sinodului s-au pronunţat în favoarea lui Iosif, iar alţi doi — partizani ai lui Ieremia — s-au opus. Patriarhul Matei a recunoscut însă pe Iosif ca mitropolit al Moldovei. Decizia sa a fost contestată de Ieremia ca necanonică. Se pare că aceasta a fost una din acuzele pe care le-au adus patriarhului adversarii săi, care au izbutit să-l înlătore pentru un timp din scaun, dar în cele din urmă a fost reintegrat. Mitropolitul Ieremia este întîlnit în acte prin 1407—1408, făcînd

mereu demersuri pentru recunoaşterea sa ca mitropolit canonic al Moldovei.

Faptul că în ultimele scrisori patriarhale nu se mai amintea de episcopul Meletie, ne duce la presupunerea că el murise între timp. Cu aceasta s-a încheiat dureroasa dezbinare care dăinuia de atîta ani între Moldova şi Patriarhia ecumenică.

Aducerea moaştelor Sfîntului Ioan cel Nou la Suceava. Potrivit unei puternice tradiţii, reşedinţa primului mitropolit al Moldovei a fost la mînăstirea Mirăuţi din Suceava, ctitoria lui Petru Muşat, situată în apropierea curţii domneşti. Acest lucru îl consemnează şi Misail Călugărul, în interpolarea făcută la *Letopiseşul* lui Grigore Ureche.

Spre a consfinţi şi mai mult caracterul de scaun domnesc şi mitropolitan al oraşului Suceava, în anul 1402, la îndemnul mitropolitului Iosif, Alexandru cel Bun a adus aici, de la Cetatea Albă, moaştele Sfîntului Ioan cel Nou. Acesta fusese negustor grec în oraşul Trebizonda, în Asia Mică şi suferise moarte de martir în Cetatea Albă, în jurul anului 1330, pentru că nu voise să se lepede de credinţa creştină, aşa cum îl îndemneau tătarii, stăpînitorii de atunci ai oraşului. Pe cînd alaiul cu moaştele sale se apropia de Iaşi, domnitorul, mitropolitul, boierii, o mulţime de preoţi şi credincioşi i-au ieşit întru întîmpinare la locul numit «Poiana Vlădicăi», însoţindu-l apoi pînă la Suceava. Acolo, moaştele au fost aşezate în biserica Mirăuţilor. Cu acest prilej, ieromonahul Grigorie Ţamblac — rămas la Curtea lui Alexandru cel Bun — a rostit o frumoasă cuvîntare despre viaţa şi patimile Sfîntului mucenic Ioan, noul ocrotitor al ţării şi al Bisericii moldovenesti. Această *Viaţă a Sfîntului Ioan cel Nou*, scrisă în limba slavă, s-a păstrat între cuvîntările lui Grigorie Ţamblac, fiind prima operă originală cunoscută în Moldova.

Alte ştiri despre mitropolitul Iosif. Lipsa documentelor istorice nu ne îngăduie să stabilim pînă în ce an a păstorit mitropolitul Iosif în scaunul său de la Suceava. De altfel este amintit în prea puţine documente interne.

În calitatea sa de întîistătător al Bisericii moldovenesti, avînd reşedinţa în capitala ţării, mitropolitul a ajuns curînd sfetnic domnesc. Astfel, e amintit în sfatul domnesc din 2 iulie 1398, deci înainte de a fi fost recunoscut de Patriarhie. Poate chiar în primii ani de domnie, Alexandru cel Bun dăruia Mitropoliei moşia numită «Poiana Vlădicăi», unde s-a ieşit întru întîmpinarea moaştelor Sfîntului Ioan cel Nou (azi satul Vlădiceni, com. Buciumi, lîngă Iaşi). La 7 ianuarie 1403, Alexandru cel Bun făcea o nouă danie Mitropoliei şi anume satele Avereşti pe

Suceava și Hărcica (sau Hreața) de lângă Suceava, «pentru sănătatea noastră și pentru sufletele celor de mai-nainte sfânt răposaiilor domni» (satul Averești i-a fost întărit apoi și de fiul său Ștefan Voievod, la 11 aprilie 1434). La 7 ianuarie 1407, mitropolitul da «popii chir Dometian» mănăstirile Neamț și Bistrița — numite «ale vlădiciei mele» — «ca să fie nedespărțite una de alta». Prin același act, egumenul Dometian primea dreptul de a-și alege singur urmașul în egumenie dintre călugării celor două mănăstiri.

Mitropolitul Iosif este pomenit pentru ultima dată într-un hrisov din 16 septembrie 1408, prin care Alexandru cel Bun dăruia două sate «bisericii Sfintei Vineri care-i în târgul Romanului», Leucusăuți și Dragomirești, pe Moldova. Actul era scris în Suceava «în fața preasfințitului mitropolit Iosif». Alte știri despre el nu avem. Dat fiind faptul că prin anii 1416—1418 se găsea în Constantinopol un nou mitropolit al Moldovei, care cerea recunoașterea în scaunul mitropolitan de la Suceava, putem presupune că vlădica Iosif și-a sfârșit zilele prin anul 1415.

El este pomenit și în documentele de mai târziu, cum este hrisovul lui Ștefan al II-lea din 6 iunie 1446, prin care dăruia mănăstirii Neamț «o mănăstire la Boiștea, unde a fost chilia vlădicăi Iosif și unde sînt călugărițe». Mitropolitul Iosif va fi viețuit un timp la această mănăstire și s-ar putea să se fi retras către sfârșitul vieții aici, în schimnicie. Desigur, a fost înmormîntat fie lângă biserica Mirăuți din Suceava, fie la una din mănăstirile «vlădicei sale» (Neamț, Bistrița sau Boiștea).

C o n c l u z i i. *Din cele expuse, se desprinde că în secolul al XIV-lea existau în Moldova slujitori ortodocși (protopopi, preoți, călugări, călugărițe), cu lăcașuri de cult, care, în mod firesc, trebuia să aibă și ierarhi.*

Iosif, primul mitropolit cunoscut în Biserica Moldovei era un pămîntean, «rudă» cu domnii țării, desigur călugărit și pregătit într-o mănăstire moldovenească. Lupta stăruitoare dusă de domn, de cler și credincioși cu Patriarhia ecumenică pentru recunoașterea unui mitropolit din propriul lor neam a fost încununată de izbîndă. Curajul moldovenilor de a izgoni un mitropolit grec trimis de Patriarhie și de a se împotrivi hotărîrilor sinodului patriarhal dezvăluie o maturitate, o experiență bisericească pe care au dobîndit-o într-un timp mai îndelungat. Avem deci toate motivele să presupunem existența din timpuri mai îndepărtate a unei vieți bisericești organizate.

Mitropolitul Iosif, primul întîistătător al Bisericii Ortodoxe românești din Moldova, rămîne o mare personalitate bisericească, vrednică de pomenire.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: J. MIKLOSICH și J. MÜLLER, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 2 vol., Viena, 1860—1862 (vol. II); CONSTANTIN ERBICEANU, *Material pentru istoria bisericească și națională a românilor*, extrase din *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, în B.O.R., an. XII, 1889, p. 116—133; E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea I, București, 1915; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacul XIV—XV*, vol. I, (1384—1475), București, 1954, LXXI + 530 p.; J. DARROUZIS, *Le registres synodaux du patriarcat byzantin au XIV-e siècle*, Paris, 1971, 396 p. + 64 pl. et les index.

Lucrări: NICOLAE DOBRESCU, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintii mânăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; N. IORGA, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat Bisericele românești în secolele XIV—XV*, București, 1913, 25 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXV, nr. 14, 387—411); C. MARINESCU, *Înființarea Mitropoliilor din Țara Românească și Moldova*, București, 1924, 22 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. II, nr. 6, p. 247—269); V. LAURENT, *Aux origines de l'Eglise Moldave. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph*, în «Revue des Etudes Byzantines», V, 1947, p. 158—170; SCARLAT PORCESCU, *Iosif, cel dintii mitropolit cunoscut al Moldovei*, în M.M.S., an. XL, nr. 3—4, 1964, p. 126—139.

Pentru cadrul general al problemei să se vadă ȘT. ȘTEFĂNESCU, *Întemeierea Moldovei în istoriografia românească*, în «Studii», revistă de istorie, an. XII, nr. 6, 1959, p. 35—54; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, 380 p.; SERGIU COLUMBEANU, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973, 144 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.; PETRU REZUȘ, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975, 158 p. + 24 fig.

Biserica românească din Polonia: TH. HOLBAN, «Popii» și Biserica românilor din Polonia, în «Arhiva», Iași, an. XXXVII, 1931, p. 25—30; TH. HOLBAN, *Contribuții la problema originii și localizării bolohovenilor*, în «Studii», revistă de istorie, an. XXI, nr. 1, 1968, p. 21—27.

Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava. SIMION FL. MARIAN, *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava*, București, 1895, 206 p.; ORESTE LUȚIA, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț*, în revista «Codrul Cosminului», I, 1924, p. 279—354; PETRU REZUȘ, *Viața și faptele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava*, în M.M.S., an. XXXII, nr. 6—7, 1956, p. 322—337.

IV

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XIV—XV ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XVI

După ocuparea treptată a Transilvaniei de către regatul feudal maghiar, a început o largă acțiune de organizare a Bisericii catolice de aici și — paralel cu ea — o acțiune de prigonire a Bisericii Ortodoxe românești, patronată de papi și de regii Ungariei. Încă din primele decenii ale secolului al XI-lea, s-au înființat două episcopii latine, puse sub jurisdicția Arhiepiscopiei de Caloccea, una la Biharea, mutată în 1092 la Oradea, alta la Tășnad, mutată în curînd la Cluj, iar în 1092 la Alba Iulia. Odată cu acestea, s-au înființat și cîteva mînăstiri catolice (Sîniob, Igrîș, Cîrța, Cluj ș.a.). În 1191 s-a înființat o prepozitură la Sibiu, pentru sașii colonizați în Ardeal, supusă direct Arhiepiscopiei de Esztergom.

În același timp, regii Ungariei, de cele mai multe ori instigați de papi, au luat felurite măsuri de asuprire a Bisericii Ortodoxe. De pildă, în 1232, papa Grigorie IX (1227—1241) a trimis în Ungaria, ca «legat apostolic», pe episcopul Iacob Prenestin, ca să îndemne pe rege să convertească sau să nimicească pe «schismaticii» din regatul său. La 23 februarie 1234, el a obținut de la principele de coroană Bela (viitorul rege Bela IV) un jurămînt, prin care se obliga să nimicească pe «falșii creștini» din țara sa și să-i aducă sub ascultarea Bisericii romane. Către sfîrșitul anului 1234, același papă informa pe principele de coroană Bela de existența acelor «pseudoepiscopi» schismatici, care atrăgeau chiar și pe unii dintre credincioșii catolici așezați pe teritoriul Episcopiei cumanilor.

Măsuri și mai aspre s-au luat în timpul regelui Ladislau IV Cumanul (1272—1290) cînd papa Nicolae III (1277—1280) a trimis ca «legat apostolic» în Ungaria pe episcopul Filip de Fermo, cu misiunea de a-l sili pe rege să alunge din țară pe eretici și schismatici.

Un sinod al prelaților catolici întrunit la Buda în 1279, în cap. 120 al decretelor sale, intitulat «Despre preoții schismatici» (De sacerdotibus schismaticis), preciza că acestora «nu le este îngăduit să-și țină cult dumnezeiesc, să-și zidească capele sau alte case sfinte, iar credincioșilor nu le este îngăduit să ia parte la un astfel de cult dumnezeiesc sau să intre în astfel de capele; la nevoie să se aplice forța împotriva acestor preoți». Hotărârile sinodului trebuiau să fie copiate în decurs de două luni și afișate în toate bisericile catedrale din țară.

Dar toate măsurile preconizate n-au dus la nici un rezultat. Dovadă este faptul că în 1290, papa Nicolae IV (1288—1292) cerea ajutor pentru legatul Benvenuto, episcop de Engubin, trimis împotriva ereticilor și schismaticilor din Ungaria, nu numai de la regele maghiar, ci și de la Rudolf împăratul Germaniei, Grigorie banul Slavoniei și Roland voievodul Transilvaniei. Iar în 1299, papa Bonifaciu VIII (1294—1303), recomanda arhiepiscopului de Esztergom să folosească inchiziția împotriva ereticilor și schismaticilor din regatul Ungariei.

Deosebit de activ în prigonirea Ortodoxiei s-a arătat cardinalul Gentili, legat apostolic în Ungaria și Cumania, în primul deceniu al secolului al XIV-lea. Papa Ioan XXII (1316—1334) a adresat mai multe scrisori regelui sau unor cîrmuitori politici și bisericești din Ungaria și Transilvania, cu felurite îndrumări privitoare la lupta lor antiortodoxă. În același timp, a sprijinit activitatea prozelitistă a celor două ordine călugărești care lucrau în Transilvania: predicatorii (dominicani) și minorii (franciscani). Dar tot el recomanda episcopilor catolici din Ungaria să trateze cu blîndețe pe cei convertiți la catolicism și să nu pretindă dijme pentru ca să nu-i piardă.

Măsuri energice împotriva Bisericii Ortodoxe s-au luat mai ales sub regele Ludovic de Anjou (1342-1382). Astfel, în 1366, poruncea nobililor din comitatele Cuvin și Caraș, ca să prindă pe toți «preoții slavi sau schismatici» și să-i ducă înaintea comitelui Benedict Heem, care urma să primească ordine cum să procedeze cu ei. La 5 decembrie 1428, regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei (1387—1437) — la stăruințele călugărilor franciscani — a luat măsuri împotriva locuitorilor ortodocși din districtele Caransebeș, Mehadia și Hațeg. Se preciza că nimeni în acele ținuturi nu putea să dețină nici o proprietate, nici cu drept de nobil, nici cu drept de cneaz, decît «dacă va fi cu adevărat catolic și va urma acea credință pe care o crede și o mărturisește Biserica romană». Se prevedea pedeapsa confiscării moșiilor nobililor și cnejilor care ar îndrăzni să adăpostească preoți ortodocși în districtele amintite.

Se interzicea apoi nobililor, cnejilor și chiar țăranilor de aici să-și boteze copiii prin preoți ortodocși.

Pe lângă aceste măsuri care urmăreau distrugerea Ortodoxiei, s-au luat măsuri pentru intensificarea acțiunii de distrugere a husiților. Astfel, papa Eugeniu IV (1431-1447) a autorizat pe minoriți — în 1433 — să extermine credința «eretică» din Banatul Severinului și Țara Hațegului, dându-le dreptul să boteze, să ridice biserici și mănăstiri și să acorde indulgențe.

În 1436 a fost trimis împotriva husiților din Ungaria (unii din ei se refugiaseră și în Transilvania) profesorul minorit Iacob de Marchia, care, însoțit de un grup de călugări înarmați, a cutreierat Transilvania și Banatul. Pe lângă husiți — pedepsiți uneori cu moartea, — inchizitorul a izbutit să convertească și câțiva «schismatici», adică români ortodocși, desigur nobili. Se vede că acest Iacob a luat măsuri energice împotriva ortodocșilor și a husiților, căci a fost invitat de mai mulți episcopi catolici în eparhiile lor pentru distrugerea acestora. În 1457, papa Calist III (1455-1458) a numit din nou pe Iacob de Marchia ca inchizitor pentru «ereticii» din Ungaria și Boemia. O activitate intensă a desfășurat inchizitorul Ioan de Capistran, despre care vom vorbi mai încolo.

Pînă în secolul XIV românii ortodocși nu erau obligați să plătească dijmă Bisericii catolice, cu excepția iobagilor de pe moșiile bisericesti, care plăteau birurile iobăgești obișnuite stăpînilor lor. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare a papii către arhiepiscopii și episcopii din Ungaria, din 1328, în care le relatează că românii convertiți la credința catolică se lepădau de ea pentru că îndată după convertire erau supuși la dijme, pe care nu le plăteau ca ortodocși. Dar, din acest secol, ierarhia catolică începe să pretindă dijme și de la români. Acest abuz al ierarhiei catolice a fost unul din motivele care au determinat cunoscuta răscoală țărănească din anul 1437. În a doua jumătate a secolului XV a fost nevoie să se ia măsuri categorice pentru oprirea acestor abuzuri (legea V din 1481 a lui Matei Corvinul, legea II din 1495 a lui Vladislav II).

Dar toate aceste măsuri de asuprire a Bisericii și a credincioșilor ortodocși n-au dus la rezultatul dorit. Regii înșiși, deși sprijineau politica papală de convertire la catolicism a ortodocșilor, n-au îndeplinit întru totul măsurile de represiune preconizate de papi, căci alungarea «schismaticilor» din Transilvania ar fi dus la pustiirea unor regiuni întregi, ceea ce nu era în interesul stăpînilor feudali, care și-ar fi pierdut forța de muncă. Doar unii nobili și cneji români din diferite părți ale Transilvaniei au trecut la catolicism, înstrăinîndu-se apoi și de poporul din care făceau parte, datorită măsurilor care s-au luat mereu ca să nu poată

deține proprietăți decît aceia care mărturiseau credința catolică (chiar și în prima jumătate a secolului al XVI-lea întâlnim răpiri de moși de la ortodocși, care erau date catolicilor). Acțiunea prozelitistă catolică a pierdut din intensitate după 1526, anul dezastrului de la Mohaci, încetînd cu totul după 1556, anul suprimării Episcopiei romano-catolice din Alba Iulia și a altor așezăminte catolice din Transilvania.

Știri despre organizarea bisericească ortodoxă. În ciuda atîtor măsuri represive, Biserica Ortodoxă și-a continuat activitatea în rîndul credincioșilor ei, avînd biserici, mînăstiri, preoți, protopopi, egumeni și ierarhi. În secolele XIII—XV întîlnim o seamă de biserici și mînăstiri românești de piatră, dintre care, majoritatea dăinuiesc pînă azi. Ele sînt o dovadă neîndoielnică despre prezența și continuitatea noastră pe aceste meleaguri, în ciuda atîtor vicisitudini.

Este de la sine înțeles că la aceste biserici slujeau preoți ortodocși, conduși de protopopi, iar în mînăstiri viețuiau călugări sau călugărițe, îndrumați de egumeni. În actele vremii, sînt întîlniți numeroși preoți și protopopi români, mai ales în Țara Hațegului, teritoriu asupra căruia regatul feudal maghiar și-a extins stăpînirea mai tîrziu și unde s-a menținut permanent o puternică organizație socială, politică și bisericească românească, cu cneji și protopopi români. De pildă, în inscripția din 1313—1314, descoperită în biserica din Streisîngeorgiu (jud. Hunedoara), în anul 1975, era menționat și numele preotului Naneș, cel mai vechi nume de preot cunoscut în Transilvania. La 2 iunie 1360, cu prilejul unui scaun de judecată al românilor din districtul Hațeg, sînt amintiți 12 cneji, 6 țărani, precum și protopopul Petru din Ostrov și preoții Zampa din Clopotiva, Dalc din Densuș, Dragomir din Tuștea și Balc din Peșteana. În 1364 era pomenit preotul Miroslav din Giulești — Maramureș. Alți preoți de aici aveau chiar titlul de «nobili». În 1411, se judeca, tot în Hațeg, un proces pentru o proprietate, între protopopul Dobrotă din Rîu-Bărbat și Barb, fiul lui Leel, din același sat. Iar în 1435, românii din Țara Hațegului s-au răscolat împotriva castelanilor cetății Deva, avînd în frunte pe cnejii Costea, Stanciu și preotul-cneaz Vîlcul din Rușor, care au fugit apoi în Moldova. Dintr-o scrisoare a călugărului minorit Mihail Székely, din 1456, aflăm că românii își păstrau cu sfințenie credința și obiceiurile strămoșești și datorită predicilor unui protopop cu numele Petru din părțile Hunedoarei. În 1506, era numit ca protopop în Hunedoara, preotul Petru din satul Socet.

Din moment ce existau protopopi ortodocși, înseamnă că era și o organizare bisericească. Trebuia să existe deci, din cele mai vechi tim-

puri și fețe bisericesti mai înalte, adică episcopi, care să sfințească lăcașurile de închinare sau să hirotonească pe cei care urmau să slujească în ele. Numărul mare al bisericilor și preoților transilvăneni duce în chip limpede spre această concluzie.

Chiar dacă am admite că scaunul episcopal de la Dăbîca și-a încetat existența după ce statul feudal maghiar și-a extins stăpînirea asupra voievodatului lui Gelu, în secolele următoare au putut exista ierarhi ortodocși în alte părți ale Transilvaniei, care să fi avut grija duhovnicească a credincioșilor români de aici. Existența lor se impune mai ales în așa numitele «țări» din diferitele părți ale Transilvaniei, atestate documentar în secolul XIII, ca a Bîrsei, Făgărașului, Hațegului, Maramureșului, sau în «districtele» pomenite în secolul XIV și începutul celui următor: Făgăraș, cinci în Hunedoara (Hunedoara, Hațeg, Strei, Deva și Dobra), altele în Zarand, Banat, Bihor, Sătmar, Crasna, Chioar, Cluj, Rodna etc., la care se adaugă voievodatul Maramureșului care a supraviețuit, ca instituție românească, pînă în secolul al XIV-lea.

Se pune întrebarea: cine sfințea atîtea biserici și cine hirotonea preoții români, cine instituia protopopii, pe care îi întîlnim în atîtea acte medievale? De altfel, în voievodatul Transilvaniei, în fruntea căruia se aflau uneori și voievozi de neam român, precum și în «țările» mai sus pomenite rămase mult timp în afara stăpînirii regilor feudali maghiari, (Maramureș, Hațeg, Făgăraș etc.), existau condiții prielnice pentru desfășurarea vieții bisericesti ortodoxe, deci și pentru existența unor vlădici români.

Arhiepiscopul Ghelasie. În decembrie 1978 s-a făcut o descoperire de mare însemnătate la mînaștirea Rîmeț (jud. Alba) care aduce lumină și în această problemă. Este vorba de o inscripție care consemnează numele meșterului zugrav Mihul de la Crișul Alb, deci un autohton, apoi numele *arhiepiscopului Ghelasie*, precum și anul 1376. Rezultă că în acel an, cîrmuitorul bisericesc al românilor ortodocși transilvăneni era arhiepiscopul Ghelasie, *primul ierarh ortodox român cunoscut cu numele în teritoriile intracarpatiche*. Înseamnă că exista și aici o organizare bisericescă, la fel cu cea din teritoriile românești extracarpatiche, în frunte cu un mitropolit. Desigur el nu avea recunoașterea Patriarhiei ecumenice așa cum au obținut-o cei din Țara Românească și Moldova. Această descoperire importantă duce la concluzia că prezumtivii ierarhi de la Dăbîca sau cel menționat în scrisoarea papală din 1205, au avut urmași, care și-au stabilit reședința vlădicească în alte părți, acolo unde le îngăduiau împrejurările politico-sociale. Nu știm dacă Ghelasie

sta la Rîmeț sau în altă parte. S-ar putea însă ca el să fi făcut parte din obștea călugărilor acestei mînăstiri.

Mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri. Avem însă și unele știri documentare despre existența unor episcopi ortodocși în Transilvania. În Maramureș exista o mînăstire ortodoxă în satul Peri (azi în R.S.S. Ucraineană), cu hramul Sfîntul Arhanghel Mihail, ctitorită de doi frați cneji, Dragoș și Drag, din Bedeu. Acest Dragoș este viitorul conducător al țării Moldovei. După ce urmașii lui Dragoș au fost alungați de Bogdan Vodă din Moldova (1359), nepoții săi — Baliță și Drag — au ajuns comiți ai Maramureșului, Ugocei și Sătmarului și mari proprietari de moșii în cîteva comitate din Ungaria de est și Transilvania.

Baliță și Drag au refăcut și vechea ctitorie a familiei lor din Peri, înzestrînd-o cu trei sate și alte proprietăți. În primăvara anului 1391, Drag a plecat la Constantinopol, ducînd o scrisoare semnată și de fratele său, prin care cereau ca mînăstirea ctitorită de ei să fie declarată stavropighie patriarhală. La 13 august 1391, patriarhul Antonie IV (1389—1390 și 1391—1397) a emis un tomos, prin care declara mînăstirea *stavropighie*, atîrnînd deci direct de patriarh. Pe egumenul Pahomie l-a investit cu titlul de exarh patriarhal, avînd unele atribuții rezervate episcopilor : să învețe pe preoți și credincioși, să judece procesele bisericesti, să sfințească biserici. Excepție făceau numai hirotoniile, care desigur erau săvîrșite de «arhiereii locali», pomeniți în actul patriarhal din 1391. Jurisdicția egumenului-exarh din Peri se întindea peste mai multe ținuturi din nordul Transilvaniei : Maramureș, Ugocea, Bereg, Sălaj, Ciceu, Unguraș și Almașul bihorean. Tot atunci, patriarhul Antonie a hotărît ca ieromonahul Simion să fie mutat în scaunul de mitropolit al Haliciului, cu drepturi de exarh peste acel ținut, iar după moartea lui, cei doi frați — ctitori erau împuterniciți să aleagă un alt cîrmuitor al Bisericii de acolo. În felul acesta, Patriarhia ecumenică a dobîndit dreptul de patronat asupra unor mase de credincioși români. Stavropighia patriarhală din Peri a îndeplinit apoi un rol însemnat în viața religioasă și culturală a românilor transilvăneni.

Se pune întrebarea : cine sînt «arhiereii locali» pe care-i amintește tomosul patriarhal din anul 1391 ? La prima vedere, am fi înclinați să credem că e vorba de mitropolitul de Halici sau de unul din cei patru sufragani ai săi, între care, mai apropiat era cel din Przemysl (în 1353 era episcop aici un Chiril Românul). Este adevărat că Maramureșul era situat în apropierea Haliciului, cel mai însemnat centru bisericesc ortodox din jur. Dar mînăstirea din Peri era mult mai apropiată de Transil-

vania, cu drumuri mai accesibile decît înspre Halici (unde trebuia să se treacă peste Carpați). Ne-am exprimat și în alt loc părerea că la Dăbîca, centrul stăpînirii lui Gelu, unde s-au descoperit ruinele unor biserici de prin secolele IX—XI, a existat un episcop ortodox, trimis de Patriarhia din Constantinopol, date fiind legăturile lui Gelu cu Bizanțul. Mai tîrziu, în 1205, într-o scrisoare a papii Inocențiu III se făcea amintire de o episcopie ortodoxă «pe moșiile fiilor cneazului Bîlea», — poate în părțile Hunedoarei —, iar în 1376 era pomenit arhiepiscopul Ghelasio în inscripția de la Rîmeț. Iată deci atîtea mărturii din care rezultă că în ținuturile de dincoace de Tisa, locuite de români, existau ierarhi ortodocși, încă din secolele X—XI, iar «arhieriei locali» de care aminteste actul patriarhal din 1391 păstoreau în Transilvania.

Două informații istorice din secolul al XV-lea, privitoare la mînăstirea Sfîntul Mihail, constituie pentru noi alte mărturii în sprijinul acestei teze. Astfel, în 1456—1458 era egumen al mînăstirii Simion Sălăjanul, în timpul căruia cetățenii și coloniștii din Cîmpulung (pe Tisa) răpeau din pășunile, pădurile, ogoarele și fînețele mînăstirii Peri și ale altor mînăstiri învecinate. La plîngerea egumenului, comitele Maramureșului i-a obligat să le restituie și să plătească o amendă de 100 de mărci de Buda. Numele egumenului, Simion Sălăjanul, îi arată originea transilvană, ceea ce dovedește că mînăstirea gravita spre Transilvania și nu spre Halici.

În ultimul deceniu al secolului al XV-lea, episcopul rutean Ioan de la Muncaci încerca să limiteze cît mai mult drepturile de exarh ale egumenului Ilarie din Peri, care s-a plîns regelui Vladislav II al Ungariei (1490—1516). La procesul judecat la Buda, înaintea regelui, pentru stabilirea jurisdicției egumenului-exarh și pentru dijmele încasate de la credincioși, egumenul Ilarie a cîștigat procesul, la care episcopul Ioan nici nu s-a prezentat. La 14 mai 1494, regele Vladislav da un hrisov egumenului Ilarie, prin care-i confirma privilegiile din 1391, cu condiția ca atît el, cît și urmașii lui, să dea cinstea cuvenită episcopului de Muncaci, «iar arhiepiscopului din Transilvania, celui de acum și celor viitori, să-i dea supunerea și ascultarea cuvenită, ca unor superiori ai săi». Putem conchide că dacă în 1494 «superiorul» egumenului din Peri era «arhiepiscopul Transilvaniei», «arhieriei locali» din 1391 erau tot de aici.

Ioan de Caffa. Abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea sînt atestați documentar alți ierarhi ortodocși în Transilvania. Primul dintre aceștia a fost *Ioan*, stabilit în orașul Hunedoara, înainte de anul 1456. Acesta era din Caffa (azi Feodosia lîngă Cherci, în Crimeea), plecat de

acolo, fie pentru că orașul respectiv era stăpînit de genovezii catolici, fie din pricina primejdiei tătare sau turcești. Probabil a fost numit episcop (sau mitropolit) al românilor transilvăneni cu ajutorul lui Iancu de Hunedoara, stăpînul cetății de aici. Pînă în ianuarie 1456, vlădica Ioan își cîștigase casă în Hunedoara, avînd și alte bunuri materiale, și făcea vizite canonice în satele românești din părțile de sud ale Transilvaniei. Probabil biserica românească cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată pe la mijlocul secolului al XV-lea, îi slujea drept catedrală vlădicească.

Dar tocmai în acest timp își desfășura activitatea în Transilvania inchizitorul Ioan Capistran. Acesta a fost chemat de Iancu de Hunedoara și de arhiepiscopul catolic maghiar în Ungaria, încă din 1453, pentru ca să predice o cruciadă împotriva turcilor. Trecînd în Transilvania, a fost neplăcut impresionat de mulțimea românilor «pădureți și schismatici». A trecut prin mai multe sate de pe cursul inferior al Mureșului, obligînd, sub grele amenințări, pe toți catolicii, nobili și dreghători, precum și pe episcopii din Oradea și Alba Iulia, să ardă bisericile românești de pe moșiile lor și să alunge pe preoții români care nu voiau să primească botezul catolic. Dispozițiile lui au rămas fără rezultat, căci dintr-o însemnare a călugărilor minoriți reiese că «românii se puteau converti foarte greu, fiindcă pseudopreoții lor îi dăscăleau într-una cu rătăcirile lor, iar aceștia, la rîndul lor, luau învățătură de la prea răul și vicleanul vlădică Ioan de Caffa, pseudoepiscop cu autoritate supremă în popor».

Prin «pseudopreoți» și «pseudoepiscopi» desigur trebuie să înțelegem pe preoții ortodocși și pe vlădica Ioan. În timp ce era într-o vizită canonică în părțile Devei, Șoimușului și Lipovei (ultimele două în jud. Arad, pe malul drept și, respectiv, stîng al Mureșului), în ianuarie 1456, vlădica Ioan a fost prins din ordinul lui Ioan de Capistran și trimis la Timișoara, la Iancu de Hunedoara. Aici a fost închis, iar în februarie a fost dus de către Capistran la Pesta. Peste cîteva zile însă, minoritul Moise Székely atrăgea atenția lui Capistran că orice încercare de convertire a preoților români este zadarnică. El acuza de acest insucces pe protopopul Petru, care, prin predici însuflețite, îndemna pe preoții români să-și păstreze credința ortodoxă. În ce privește convertirea credincioșilor, arăta că aceasta nu se putea face decît după expulzarea preoților ortodocși și dacă li s-ar făgădui românilor scutiri de dări și de dijme.

Dar toată lucrarea inchizitorială desfășurată de Capistran a rămas zadarnică, pentru că acesta a murit în octombrie același an (Iancu de Hunedoara murise în august, răpus de ciumă, ca și inchizitorul). Se pare

că Biserica ortodoxă a intrat de îndată în toate drepturile sale, căci la 30 noiembrie 1456, Ladislau Huniade, fiul lui Iancu, a permis credincioșilor ortodocși din Hunedoara să-și refacă biserica, arsă odată cu casa episcopului Ioan, de către «cruciații» lui Capistran, în aprilie 1456.

Se pune întrebarea : acest Ioan de Caffa era un ierarh canonic al românilor transilvăneni, sau era un «pribeag» venit din Caffa, așa cum îl socotesc mulți istorici români? Părerea noastră este că după ce a păstorit în Caffa Crimeii, s-a refugiat în Transilvania, unde a ajuns cîrmuitorul sufletesc al românilor de aici. Credem că numirea lui la Hunedoara s-a făcut cu încuviințarea lui Iancu, stăpînul cetății (în 1453 se terminaseră tocmai lucrările de reamenajare a cetății). N-ar fi exclus să fi stat și în mînăstirea Prislop, ctitoria ucenicilor Sfîntului Nicodim, situată la 15—20 km de Hunedoara.

Arestarea sa din porunca aceluiași Iancu de Hunedoara se pare că se datora unor împrejurări momentane : el avea nevoie de sprijinul lui Capistran în predicarea cruciadei împotriva turcilor, mai ales că în 1454 începuse campania antiotomană în Serbia, terminată cu strălucita victorie pe care a repurtat-o asupra lui Mahomed II, la Belgrad, în iulie 1456. O scrisoare din 10 februarie 1456 a lui Mihail Székely către Ioan Capistran stă mărturie că Iancu de Hunedoara luase aceste măsuri împotriva conștiinței sale. Numitul călugăr îi scria că numai după lungi stăruințe din partea sa și a castelanului Lipovei, au putut obține ordinul prin care porunca prinderea preoților hirotoniți de vlădica Ioan pe moșiile lui Iancu, catehizarea și rebotezarea lor în ritul apusean. Același procedeu va fi fost folosit și în cazul arestării lui Ioan.

Presupunem că el nu a fost episcop, ci «mitropolitul» sau «arhiepiscopul» românilor ortodocși (în actele medievale mitropoliții români apar sub denumirea de episcopi), așa cum a fost și Ghelasie cel din 1376.

Știri despre alți vlădici. În 1479 apare un nou ierarh pentru ortodocșii din Transilvania : *Ioanichie*. Numele său, sub forma «Iowannychik metropolitanus Nandoralbensis», apare într-o diplomă, dată de regele Matei Corvinul, la 20 martie 1479. Prin această diplomă, dată la rugămintea lui Ioanichie, regele scutea pentru totdeauna pe preoții ortodocși români din Maramureș de orice dări către stat, precizîndu-se că ei erau «supuși pomenitului mitropolit». S-au purtat multe discuții în vechea noastră istoriografie asupra acestui mitropolit. Istoricii uniți (A. Bunea, Z. Pîclișanu ș.a.) susțineau că este vorba de un mitropolit Ioanichie din Belgradul Serbiei (Nandor Alba), care ar fi avut jurisdicția și asupra

credincioșilor români din Maramureș. Mulți istorici ortodocși (Nic. Poppea, T. V. Păcățian, V. Mangra ș.a.), urmînd pe Petru Maior, susțin că dintr-o greșeală a cancelariei s-a scris Nandor Albensis în loc de Alba Iuliensis, deci mitropolitul Ioanichie și-ar fi avut reședința în Alba Iulia. Teza este inacceptabilă, căci n-a existat pe atunci o mitropolie românească la Alba Iulia, lucru ce nu l-ar fi îngăduit nici episcopul catolic de acolo. Alți istorici ortodocși (Șt. Meteș, Șt. Lupșa ș.a.) socotesc că Ioanichie ar fi fost sîrb de neam, refugiat din pricina expansiunii turcești undeva în Maramureș, cu reședința probabil la Peri, avînd jurisdicție peste sîrbii din Ungaria, dar și peste românii din Maramureș. Teza istoricilor din urmă de asemenea trebuie privită cu rezerve. Ne-am putea însă întreba dacă nu este vorba de un Ioanichie Nandorensis, adică de Nandru (Nandor), sat situat la 10—12 km de Hunedoara.

În legătură cu această scutire de dări acordată preoților maramureșeni, notăm că prin legea 3 din 15 iulie 1481, Matei Corvinul a scutit pe toți ortodocșii, fără nici o deosebire, de dijma catolică. În 1480, a amenințat chiar pe papa cu trecerea Ungariei la Ortodoxie. Pe de altă parte, în timpul său, însăși acțiunea prozelitistă catolică a slăbit mult din intensitate.

Mitropolia ortodoxă română la Feleac. Pînă nu de mult, în istoriografia noastră bisericească se fixase opinia că înainte de anul 1488 se stabilise în Feleac un «episcop grec» cu numele Marcu, care cumpărase o casă și alte bunuri imobile (grădină, fînețe, ogoare) de la preotul Vasile, căruia i-a înfiat fiul, pe Danciu, pe care l-a hirotonit diacon și preot, iar în cele din urmă, l-a călugărit și l-a hirotonit arhiereu, urmîndu-i în scaun sub numele de Daniil.

În mai multe studii, prof. Ștefan Lupșa de la Sibiu a formulat o nouă ipoteză, în sensul că Mitropolia Severinului (cea înființată de Patriarhia ecumenică în 1370) ar fi fost mutată la Feleac «înainte cu vreun deceniu de 1481», fiind apoi recunoscută de stăpînirea politică, sub mitropolitul Daniil, iar după 1550 s-ar fi mutat la Alba Iulia. Argumentarea sa nu este însă convingătoare, căci nu avem probe sigure în acest sens, iar un scaun mitropolitan nu poate fi mutat de un ierarh în alt loc, după bunul său plac.

Într-un studiu mai dezvoltat, am ajuns la constatarea că la Feleac n-a fost sediul unei «episcopii» oarecare, cum s-a crezut mult timp în istoriografia noastră bisericească, nici n-a fost adusă Mitropolia de la

Severin, ci aici și-au stabilit sediul, pentru aproximativ șapte decenii, mitropoliții ortodocși români ai Transilvaniei. Cu alte cuvinte, Feleacul reprezintă o etapă bine determinată din istoria aceleiași instituții, adică a Mitropoliei Transilvaniei. Faptul că această Mitropolie n-a avut de la început același sediu nu trebuie să ne surprindă, căci nici voievozii Transilvaniei nu aveau aceeași reședință ci, de regulă, și-o stabileau acolo unde își aveau domeniile feudale. Același lucru l-au făcut și mitropoliții Transilvaniei, adică stăteau fie în mânăstirea lor de metanie, fie undeva în apropierea autorităților politice, obicei întâlnit și în țările românești extra-carpătice (Argeș — Tîrgoviște — București și Suceava — Iași) sau în celelalte țări ortodoxe, căci potrivit canoanelor și rînduie-lilor ortodoxe, autoritatea bisericească urmează întotdeauna celei politice.

Deci, așa cum Ioan de Caffa s-a așezat la Hunedoara, unde Iancu își ridicase cetatea, existentă și azi, probabil că și fiul său Matei Corvinul a cerut mitropolitului ortodox al Transilvaniei să se așeze lângă Cluj, oraș care a ajuns sub el la o deosebită însemnătate economică și politică. Feleacul este atestat documentar la 28 ianuarie 1367, locuitorii săi avînd mai de mult însărcinarea de a păzi drumul de negoț dintre Cluj și Turda. La data de mai sus, regele Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382) scotea Feleacul de sub puterea voievodului Transilvaniei și a dregătorilor săi, alipindu-l la orașul Cluj și punîndu-l sub speciala sa ocrotire. Privilegiul respectiv a fost întărit apoi în 1415, de regele Sigismund de Luxemburg, iar în 1468 de Matei Corvinul. În 1478 tot Matei, iar în 1509 Vladislav II scuteau pe locuitorii Feleacului de orice dări către stat, ținînd seama de serviciile de pază pe care le făceau, ocrotind pe călători și pe locuitorii Clujului de hoți și răufăcători. Situația privilegiată a satului, cît și faptul că era situat în imediata vecinătate a Clujului, explică așezarea reședinței mitropolitului ortodox al Transilvaniei la Feleac.

Primul ierarh cunoscut la Feleac a fost *Daniil*. Este pomenit, în această calitate, într-o însemnare pe un *Tetraevanghel slavon* cu următorul cuprins : «Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu lucrarea Sfințitului Duh, s-a săvîrșit acest Tetraevanghel din porunca Prea Sfințitului nostru *arhiepiscop* chir Daniil, în zilele marelui crai Matia. S-a scris pe numele Feleacului, aproape de orașul Cluj, unde și biserică au zidit, cu hramul Preasfintei Maici Paraschiva, în anul 6997 (= 1488), luna octombrie 25 zile». Probabil zidirea noii catedrale arhiepiscopale din Feleac

se terminase tot cam pe atunci, iar arhiepiscopul Daniil îi dăruia acest Tetraevanghel. În anul 1497 Tetraevanghelul a fost ferecat, la dorința unui dregător al lui Ștefan cel Mare, după cum arată o altă inscripție slavonă: «Robul lui Dumnezeu Isac vistiernicul a ferecat acest Tetraevanghel pentru *Mitropolia* din Feleac în anul 1497 decembrie».

Prin anii 1488—1500, mitropolitul Daniil adresa o scrisoare lui Urs Petru, judele Brașovului, și celor 12 pîrgari ai orașului, prin care îi ruga să-i adune cîte trei ducați de la credincioșii «de legea noastră grecească», ce trăiau necununăți, conscriși de preotul Nicola de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei. În semnătură și în sigiliu apare titlul său de «mitropolit».

Desigur pe Daniil îl avea în vedere și hotărîrea regelui Vladislav II din 14 mai 1494, prin care egumenul Ilarie de la mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri era supus «*arhiepiscopului* din Transilvania», care era superiorul său ierarhic. Probabil Daniil și-a încheiat păstoria în ultimii ani ai secolului al XV-lea sau în primii din cel următor.

Socotim că urmașul său a fost *Marcu*, pomenit într-un act mult mai tîrziu, din 25 decembrie 1550, dat de judele și jurații orașului Cluj, — în urma unui proces —, preotului Ioan din Feleac, fiul «episcopului» *Danciu*. Prin acest act se recunoștea preotului Ioan dreptul de moștenire asupra bunurilor rămase de la tatăl său. Din actul respectiv aflăm că «aceste moșteniri le-a cumpărat din proprii săi bani *un episcop grec cu numele Marcu*, de la Vasile preotul român, anume tatăl pomenitului *episcop Danciu*, în timp ce Danciu era tînăr și cleric al aceluiași episcop *Marcu*, pe care numitul episcop *Marcu*, dintr-o deosebită afecțiune, l-a crescut ca pe un copil de suflet și i-a dat sus-numitele moșteniri, cumpărate cu banii săi proprii și i le-a lăsat ca să le stăpînească în veci».

Nu cunoaștem alte lucruri despre acest *Marcu*. Presupunem că el era un «vlah» sud-dunărean, trimis probabil ca mitropolit în Transilvania de domnitorul Radu cel Mare al Țării Românești și de fostul patriarh ecumenic Nifon II care, prin 1503—1505, a procedat la reorganizarea Bisericii din Țara Românească. În această lucrare săvîrșită în Țara Românească, se va fi ținut seama de faptul că mitropolitul Ungrovlahiei avea și calitatea de «exarh al Plaiurilor și a toată Ungaria».

Desigur acel *Marcu*, venind la Feleac, se va fi integrat în mediul de viață românesc, așa cum au făcut și alți ierarhi străini care au activat în țările noastre.

Probabil a păstorit pînă prin anul 1516, cînd o inscripție slavă aflată în biserica din Feleac, scrisă în acel an, pomenea un alt mitropolit de la Feleac. Era scrisă de preotul Filip din Hațeg, «în zilele mitropolitului chir Șt.». Se observă însă numai inițiala numelui acelui «mitropolit», care ar fi Ψ (ȘT). De aceea, s-a presupus că e vorba de un mitropolit cu numele Ștefan. Lectura acelei inițiale trebuie să fie primită însă cu rezerve, căci în slavonește nu se scria Ștefan, ci Stepan (CT, nu Ψ). S-ar putea însă ca acest ipotetic Ștefan să fie numele de călugăr al unui alt ierarh de la Feleac, consemnat în patru acte date de Cancelaria Clujului medieval, sub numele *Danciu*.

Printr-un act cu data de 26 ianuarie 1534, cîțiva români din Feleac depuneau mărturie că preotul Ioan era fiul și urmașul legitim al episcopului Danciu, ceea ce înseamnă că moartea acestuia se petrecuse de curînd. În actul din 25 decembrie 1550 de asemenea era menționat și «episcopul» Danciu, precizîndu-se ce bunuri îi reveneau fiului său Ioan, paroh în Feleac: o casă în Feleac, reclădită de Danciu (cumpărată de vlădica Marcu de la preotul Vasile, tatăl lui Danciu, și lăsată moștenire lui Danciu), pămînturi de arătură, fînețe și o grădină cu pomi roditori. Alte știri nu mai avem despre el. Nu știm nici ce nume a avut ca vlădică, pentru că pe cel de Danciu, primit de la botez, nu-l mai putea folosi, acesta nefiind trecut în sinaxar. Probabil, ca unul care va fi activat mult timp ca preot de mir, căsătorit, a rămas în amintirea consătenilor săi sub numele «Danciu», fapt pentru care a fost consemnat și în acte sub același nume. Arătam mai sus că numele său de călugăr putea fi Ștefan.

Dintr-un act cu data de 15 martie 1538, în care era pomenit din nou și Danciu, rezultă că în scaunul mitropolitan al Transilvaniei păstorea *Petru* «episcop român din Feleac», rudă cu înaintașul său Danciu, probabil nepot de soră. Nu mai avem alte știri despre el. Fără îndoială că și-a încheiat păstoria înainte de 25 decembrie 1550, căci actul dat atunci de Cancelaria Clujului nu-l mai amintea. Probabil Petru a fost hirotonit prin 1537 la Tîrgoviște, de mitropolitul de atunci al Ungrovlahiei, Varlaam. Nu știm cît a păstorit. În orice caz, cu el se încheie șirul mitropoliților transilvăneni care și-au avut reședința în Feleac. Deși Danciu și Petru apar în actele latinești menționate ca «episcopi», trebuie să-i socotim tot ca mitropoliți, cum au fost înaintașii și urmașii lor.

Din cele de mai sus, rezultă că avem cinci mărturii istorice sigure că la Feleac s-a stabilit sediul Mitropoliei transilvane pentru aproape șapte decenii: însemnarea de pe Tetraevanghelul din 1488 scris din porunca «arhiepiscopului» Daniil, inscripția de pe ferecătura aceluiași Te-

traevanghel, care era al «Mitropoliei» din Feleac, semnătura «mitropolitului» Daniil în scrisoarea către brașoveni, demnitate care apare și în sigiliul pus pe aceeași scrisoare, informația oferită de actul din 14 mai 1494, care amintea pe «arhiepiscopul din Transilvania», inscripția din 1516, aflată în biserica din Feleac, care amintea un «mitropolit» al cărui nume este greu de descifrat.

Hirotonia mitropoliților Transilvaniei credem că se făcea în Țara Românească, deoarece încă din mai 1401, mitropolitul Ungrovlahiei (poate Antim Critopol) era numit de patriarhul ecumenic «exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor», prin «Plaiuri» înțelegînd Transilvania.

Dreptul de exarh al mitropoliților Ungrovlahiei asupra celor din Transilvania se reducea la hirotonia vlădicilor de aici, poate și la înzestrarea cu Sfîntul Mir și cu moaște pentru noile biserici, dar mai ales la grija pentru păstrarea tezaurului de credință ortodoxă. Din punct de vedere administrativ, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania avea rînduielile ei specifice, o deplină autonomie, fără să se observe vreun amestec în treburile ei interne din partea Mitropoliei Ungrovlahiei.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că în secolele XIV—XV, românii transilvăneni au continuat să aibă propria lor organizare bisericească. Numărul mare de biserici, mînăstiri, preoți și protopopi ortodocși români arată că aici a trebuit să existe și un ierarh, care să hirotonească pe acei preoți, să rînduiască protopopi și să sfințească biserici. Din actele și inscripțiile cunoscute pînă în prezent, rezultă că în Transilvania exista o mitropolie românească ortodoxă, ca și în Țara Românească și Moldova. Astfel, o inscripție descoperită în 1978 la mînăstirea Rîmeș consemnează numele arhiepiscopului Ghelasie, în anul 1376, primul ierarh român cunoscut cu numele în teritoriile intracarpatiche. Din puținele acte privitoare la mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri, reiese că în 1391 în Transilvania existau alți ierarhi («arhierii locali»), iar în 1494 era amintit un «arhiepiscop» ortodox al Transilvaniei. Înainte de 1456, păstorea vlădica Ioan, cu reședința în Hunedoara, înlăturat de inchizitorul papal Ioan Capistran. În 1479 este amintit mitropolitul Ioanichie, cu jurisdicție și peste românii maramureșeni. În ultimele două decenii ale secolului al XV-lea și în prima jumătate a celui de al XVI-lea, sediul Mitropoliei ortodoxe a Transilvaniei s-a stabilit — pentru aproximativ șapte decenii — la Feleac, unde au păstorit mitropoliții Daniil, Marcu, Danciu (Ștefan ?) și Petru.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. TIMOTEI CIPARIU, *Documente istorice bisericesti*, în «Arhivul pentru filologie și istorie», Blaj, 1870, nr. XXXIX, p. 775—780; NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I—II, București, 1899—1900, CXVI + 103 p. (I) + XLIX + 147 p. (II); NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII, București, 1904, 35 p.; ATANASIE MARIENESCŪ, *Izvoare pentru istoria bisericească ortodoxă*, fasc. II, Sibiu, 1911, 56 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României C. Transilvania*, 6 vol. (1075—1350), București, 1951—1955.

Lucrări generale. NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904, 307 + VI p.; VASILE MANGRA, *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1908, 127 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale. Z. PÎCLIȘANU, *Propoganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500. Studiu istoric*, Blaj, 1920, 31 p. (extras din «Cultura Creștină», an. IX, 1920, p. 4—34); ȘTEFAN LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929, XV + 103 p. (extras din «Candela», an. XXXIX, nr. 11—12, p. 352—396 și an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143); GRIGORE NANDRIȘ, *Despre mînăstirea din Peri*, în rev. «Graiul românesc», an. II, nr. 2, 1928, p. 21—26; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Cîteva contribuții la istoria mînăstirii din Perii Maramureșului*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 333—335; G. F. RAFIROIU, *Mînăstirea din Peri*, Oradea, 1934, 48 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Cei mai vechi protopopi români*, în R.T., an. V, nr. 19—20, 1911, p. 531—534; Z. PÎCLIȘANU, *În jurul ierarhiei românilor ardeleni în secolul XV*, în R.I.R., vol. XIII, fasc. 2, 1943, p. 9—16; ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Mitropolie a Ardealului. Contribuții la istoria ei în secolele XV și XVI*, Sibiu, 1948, 31 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul XV*, în M.A., an. I, nr. 3—4, 1956, p. 268—277; an. II, nr. 3—4, 1957, p. 219—229 și an. III, nr. 1—2, 1958, p. 71—86; VICTOR POPA, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova*, în M.B., an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 387—436; MIRCEA PĂCURARIU, *Începuturile Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei*, București, 1980.

V

ÎNCEPUTURILE MONAHISMULUI ÎN BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ. SFÎNTUL NICODIM DE LA TISMANA

Primele știri despre viața mănăstirească la români. S-a susținut mult timp în istoriografia noastră bisericească și profană că viața monahală la noi ar fi început numai din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prin mijlocirea slavilor sud-dunăreni și că adevăratul ei întemeietor pe pământ românesc ar fi fost Sfântul Nicodim de la Tismana. Cercetările mai noi au infirmat cu totul această ipoteză, dovedind că la noi a existat o viață monahală cu mult înainte de ridicarea mănăstirii Vodița de către Sfântul Nicodim (1370—1371).

Este adevărat că în țările slave sud-dunărene exista o străveche viață călugărească. În Bulgaria, a trăit, în secolul X, vestitul pustnic Ioan de la Rila, cinstit după moarte ca sfânt ocrotitor al Bulgariei. Dar introducerea unei vieți călugărești în această țară, cu pravilă și rânduială deplină, s-a făcut abia în secolul XIII, sub înrîurirea monahismului athonit. De pildă, viitorul mare patriarh bulgar Teodosie și-a făcut ucenicia la Athos, apoi a întemeiat câteva mănăstiri în țara sa.

La sârbi, viața mănăstirească s-a introdus odată cu consolidarea statului, în a doua jumătate a secolului XI, sub despotul (jupan) Ștefan Nemanja (1186—1196), care a zidit mănăstirea Studenița, în țara sa, precum și Hilandarul la Muntele Athos, iar fiii săi Sava, primul arhiepiscop al Serbiei, și regele Ștefan II (1196—1227) au întemeiat mănăstirea Jicea. În Rusia, cea mai însemnată așezare monahală a fost Lavra Peșterilor (Pecerskaia) din Kiev, înființată în secolul XI de Antonie, părintele monahismului rusesc. În amândouă țările slave sud-dunărene precum și în Rusia, viața monahală a fost puternic influențată de Muntele Athos, cel mai însemnat centru monahal răsăritean, despre care avem prima știre documentară din anul 963.

Monahismul românesc este mult mai vechi decât al vecinilor noștri slavi. Din paginile precedente, am constatat existența unor «călugări sciți» — adică din provincia Scythia Minor — Dobrogea de azi — încă din secolul VI. În teritoriile intracarpătice, îndată după anul 1000, voievodul Ohtum a ridicat o mănăstire, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în cetatea Morisena, în care au fost aduși «călugări greci», adică ortodocși, în frunte cu un egumen. După 1028—1030, Chanadinus, biruitorul lui Ohtum, a ridicat o nouă mănăstire ortodoxă cu hramul Sfântul Gheorghe la Oroszlanus, în care au fost aduși călugării din mănăstirea Sfântul Ioan, cedată unor călugări latini. În aceeași perioadă, s-au întemeiat și alte mănăstiri ortodoxe în Ungaria și Transilvania (de pildă cele de la Meseș, Hodoș ș.a.), care au dăinuit mult timp. În 1204 de pildă, papa Inocențiu III poruncea episcopului catolic din Oradea să cerceteze mănăstirile «călugărilor greci» din regatul Ungariei, aflate în ruină, să vadă dacă se pot reorganiza chiar prin acei călugări sau dacă se pot reuni într-o episcopie catolică. Fără îndoială că, în afară de aceste așezări monahale atestate istoric, vor fi existat și altele. Feluriți pustnici sau sihaștri de neam român vor fi trăit prin locuri retrase, prin peșteri, prin poienile ascunse ale codrilor, respectând pravila vieții călugărești. Biserițele de la Basarabi, peștera Sfântului Nicodim de la Tismana, chilia lui Daniil Sihastrul de la Putna, peșterile de la Ialomicioara, Bistrița-Vâlcea, Prislop-Hunedoara, biserițele rupestre din părțile Sălajului și atâtea altele sînt mărturii de veche viață sihăstrească, trăită de pustnici de neam român. În sprijinul vechimii așezărilor monahale românești vine și toponimia, căci multe nume de sate și de locuri confirmă existența unei vieți monahale la noi din timpuri străvechi. În-suși numele de «sihăstrie» asociat cu al unor mari așezări monahale din Moldova (Neamț, Putna, Secu, Sucevița ș.a.), ca și cuvîntul «pustie», pus în legătură cu unele mănăstiri din Țara Românească, sînt o dovadă în acest sens. Într-un hrisov din 12 martie 1399 al domnului moldovean Ștefan, întîlnim numele satului Poiana Călugăriței. La acestea se adaugă alte numiri de localități: Călugăreni (peste 15), Călugăru, Călugări, Valea Călugărească, Călugărița, Călugăreasa, Chilia, Chilii, Chilieni, Chiliile, Mănăstirea, Mănăstioara și numeroase altele, toate dovedind vechimea monahismului românesc.

Avem însă și dovezi documentare care confirmă existența unei vieți călugărești în Țara Românească înainte de venirea Sfântului Nicodim aici, deci înainte de ridicarea marilor mănăstiri românești. Se știe că în secolul al XIV-lea s-a dezvoltat, îndeosebi la Athos, cunoscutul curent

monahal, isihasmul ($\eta\sigma\chi\iota\alpha$ = liniște). Acest curent mărturisea credința că printr-o contemplație continuă se poate realiza o mai mare apropiere de Dumnezeu. Pentru aceasta, cerea izolarea călugărului și căutarea liniștii în locuri singuratice. Cei mai de seamă reprezentanți ai acestui curent au fost Sfinții Grigorie Palama (+ 1360) și Grigorie Sinaitul (+ 1346), urmați de arhiepiscopii Tesalonicului Nil Cabasila (+ 1361), Simeon (+ 1429) și alții. După unele dispute pe această temă, isihasmul a fost proclamat doctrină oficială a Patriarhiei ecumenice, într-un sinod ținut în biserica Vlaherne din Constantinopol (27 mai 1351). De acum înainte, mitropoliții și episcopii dependenți de Patriarhie se recrutau dintre adepții acestei învățături. În acest nou curent de trăire duhovnicească au fost prinși și unii călugări de neam român. De pildă, s-a dovedit că între călugării care au făcut ucenicie pe lângă Sfântul Grigorie Sinaitul în așezarea isihastă de la Paroria (în apropiere de Adrianopol), au fost și români.

Însuși cuvântul românesc *sihăstrie* (ca și derivatele sale: sihastru, sihăstresc) — cu rezonanța lui de mare vechime și caracterul familiar și popular, răspândit în toate regiunile țării — derivă din $\eta\sigma\chi\alpha\sigma\tau\eta\rho\iota\alpha$ (= locuri de liniștire), ceea ce constituie o dovadă că mișcarea isihastă a fost bine cunoscută la noi și că a influențat intens viața monahală din țările românești.

În 1359, în hotărîrea sinodală de strămutare a lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei (desigur el însuși un isihast) se prevedea ca «toți clericii din acea țară și toți cei sfințiți călugări și laici să-l asculte și să i se supună lui». Acest text dovedește existența, în acel timp, a unui număr însemnat de călugări, din moment ce ei formează una din cele trei categorii de locuitori amintite: preoți, călugări, laici. Mai târziu, în actul din august 1372, pentru alegerea lui Hariton ca mitropolit al Ungrovlahiei, se spunea limpede că el are dreptul «să așeze părinți duhovnicești și egumeni la cinstitele lăcașuri de acolo».

Am consemnat în altă parte hrisovul ctitoricesc dat de Vlaicu Vodă în septembrie 1369, în care se amintea și de rugămintea adresată «protosului» Hariton de-a înlocui viața de obște cu cea idioritmă pentru monahii români de la Cutlumuș.

Săpăturile arheologice — mai ales cele efectuate în ultimul timp — au adus noi lumini asupra începuturilor monahismului românesc. Așa de pildă, în 1928, Virgil Drăghiceanu a descoperit sub ruinele bisericii lui Nicodim de la Vodița (ridicată prin 1370—1372), temeliiile unei biserici de zid, mai veche și de proporții mai reduse. După toate probabili-

tățile, acest lăcaș mînăstiresc a fost ridicat pe la mijlocul secolului XIII. Biserica săpată în stîncă de la Cetățeni, numită «a lui Negru Vodă», pe malul stîng al Dîmboviței, la 25 km de Cîmpulung, de asemenea este considerată din secolul XIII, ca și temeliile a două din bisericile descoperite în hotarul aceleiași comune. Sihăstriile din Munții Buzăului (biserica schitului Fundătura în satul Bozioru, biserica schitului Alunișul, în satul Colți, schitul lui Agafton ș.a.), sau schiturile Corbii de Piatră (com. Corbi-Argeș) și Nămăești-Argeș, considerate din timpul lui Neagoe Basarab, sînt, fără îndoială, cu mult mai vechi. La Curtea de Argeș s-au descoperit ruinele unei biserici mai vechi, pe locul bisericii cu hramul Sfîntului Nicolae din secolul al XIV-lea. N-ar fi exclus să fi existat aici și o mînăstire modestă din lemn, care, după tradiția consemnată de cîntecul popular, ar fi ctitorită de «Negru Vodă», adică de Basarab Întemeietorul. Probabil tot în timpul său exista o mînăstire pe locul Episcopiei de Rîmnic, pentru că pomelnicul acesteia începe cu «Io Basarab Voievod», continuînd cu urmașii săi Alexandru, Vladislav, Radu, Dan și Mircea. Aceștia sînt — potrivit uzului tuturor pomelnicilor — ctitorii ei, deci aceia care au contribuit, într-un fel sau altul, la întemeierea și dezvoltarea mînăstirii.

În afară de aceste lăcașuri, tradiția atribuie o altă serie tot întemeietorului țării. De pildă, mînăstirile Arnota (Del Chiaro, secretarul lui Brîncoveanu, spune că a fost întemeiată de «Negru Vodă»), Drăgănești (lîngă Roșiorii de Vede), Bălteni (în mijlocul «codrului Vlăsiei») și Căscioare (lîngă Oltenița) sînt atribuite de tradiția locală lui «Negru Vodă». Avem deci atîtea mărturii toponimice, arheologice, documentare și din tradiție, care atestă existența unei vieți mînăstirești pe pămînt românesc din timpuri foarte îndepărtate. Credem că inițial a apărut la noi o viață sihăstrească, în peșteri și locuri retrase, așa cum se obișnuia în veacurile primare, ca apoi să apară și mînăstiri propriuzise, organizate după rînduielile cunoscute și păstrate în Răsăritul ortodox.

Din cele expuse, se desprinde faptul că preoții și credincioșii noștri au cunoscut prin ei înșiși, nemijlocit, înainte de venirea Sfîntului Nicodim în Țara Românească, viața mînăstirească athonită, organizată după principiile isihasmului, atît de răspîndit în Răsăritul ortodox în secolul XIV. Deci, teza veche a istoriografiei noastre, potrivit căreia Nicodim a fost «întemeietorul» vieții călugărești în patria noastră, trebuie corectată, în sensul că el a fost numai un priceput organizator și îndrumător al ei, după izvod bizantin-athonit, potrivit suflului duhovnicesc adus de isihasm. Putem spune deci că «opera lui Nicodim înseamnă

mai mult sfârșitul unei evoluții istorice a vieții mănăstirești în Țara Românească decît începutul ei» (P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii*, p. 331).

Reorganizarea vieții mănăstirești din Țara Românească de către Sfîntul Nicodim. Știrile pe care le avem asupra originii, copilăriei, tinereții și, în genere, asupra întregii vieți a lui Nicodim pînă la venirea lui în Țara Românească, sînt foarte sărace și adesea contradictorii. Cele mai vechi izvoare despre viața sa le avem abia din secolele XVII—XVIII: notele de călătorie ale diaconului arab Pavel din Alep, *Slujba osebită a cuviosului Nicodim sfințitul*, cu sinaxarul respectiv (Rîmnic, 1767) și *Viața preacuviosului părintelui nostru Nicodim sfințitul*, întocmită de ieromonahul Ștefan de la Tismana, în 1839.

Asupra locului nașterii și a originii lui Nicodim nu avem mărturia nici unui izvor istoric. Părerea, îndeobște admisă în istoriografia noastră, că s-ar fi născut la Prilep, în sudul Serbiei, ca și părerea că ar fi de neam grec, sau grec după tată și sîrb după mamă, precum și înruderă sa cu cneazul Lazăr al Serbiei nu au nici un temei. Din mulțimea opiniilor formulate pînă acum, reținem pe a lui Nicolae Iorga și Victor Brătulescu care afirmă că Sfîntul Nicodim se trăgea dintr-o familie de aromâni din părțile Prilepului, care ni se pare cea mai aproape de adevăr. Așa se explică de ce a venit el în părțile noastre și s-a dovedit atît de atașat de poporul român. S-a călugărit la Athos, centrul trăirii spirituale și al gîndirii ortodoxe de atunci, probabil la mînăstirea Hilandar. De aci, a trecut în Serbia, oprindu-se un timp lîngă Dunăre, în ținutul Cladovei, la locul numit Șaina. Împreună cu ucenicii care s-au strîns în jurul său a ridicat acolo o bisericuță cu hramul Sfînta Treime. Tradiția populară sîrbească îi atribuie și întemeierea mînăstirilor Vratna și Manastirița, în regiunea Craina, nu departe de tîrgușorul Cladova. De aici, a trecut în ținuturile învecinate din nordul Dunării, la Vodița, pe pămînt românesc. S-a susținut că Nicodim ar fi venit la noi din pricina turcilor, în urma biruinței lor de la Črmen (septembrie 1371). Adevăratul motiv al venirii sale la noi trebuie însă căutat în ocuparea pentru cîțiva ani a Vidinului (inclusiv regiunea Craina) de către regele Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382). În 1366, teritoriile cucerite au fost organizate într-un «banat al Bulgariei». Dar concomitent cu organizarea sa politică-militară, se desfășura și o puternică acțiune de catolicizare, dusă de franciscani, nu numai aici, ci și în ținuturile înconjurătoare. Dacă Nicodim se afla în acest timp într-o mînăstire din Craina, eventual ca egumen, era firesc ca în împrejurările date, să fi

avut de suferit, fapt care a pricinuit trecerea lui în Țara Românească. În orice caz, stăpînirea maghiară asupra Vidinului a încetat din 1369. Cu toate acestea, primejdia catolică a rămas. Dovadă este scrisoarea papii Urban V din 19 ianuarie 1370, prin care felicita pe doamna Clara — cea de-a doua soție (catolică) a lui Nicolae Alexandru — pentru convertirea fiicei sale, țarina Bulgariei, soră vitregă a lui Vlaicu Vodă. Așa se explică și rămînerea mitropolitului Daniil al Vidinului în Țara Românească, unde se va bucura de o deosebită favoare, cum reiese și din actul de numire al mitropolitului Hariton. Înțelegem atunci de ce a rămas și Nicodim la noi chiar după revenirea Vidinului în stăpînirea bulgară în 1369 (țarul Stracimir a fost reinstalat aci, dar ca vasal al regelui Ungariei).

Mî n ă s t i r e a V o d i ța. În aceste împrejurări, s-a ridicat o nouă mînăstire la *Vodița*, probabil și ca un centru de rezistență ortodoxă la frontiera cu statul feudal maghiar, care patrona acțiunea de catolicizare în teritoriile amintite. Cea mai veche amintire despre prezența lui Nicodim în Țara Românească se face în hrisovul prin care Vladislav Voievod (Vlaicu) a înzestrat mînăstirea Vodița, zidită și zugrăvită din inițiativa lui Nicodim, «cu munca sa și a fraților» și cu cheltuielile domnitorului. După ultimele cercetări, hrisovul respectiv s-a dat — cel mai tîrziu — în vara anului 1372. Înseamnă că zidirea mînăstirii — implicit venirea lui Nicodim la noi — a avut loc cel mai tîrziu în 1370—1371, lucrările terminîndu-se fie în toamna anului 1371, fie în anul 1372, iar zugrăvirea în anii următori. Săpăturile întreprinse în 1928 la ruinele Vodiței au dus la concluzia că Nicodim a ridicat aici o nouă mînăstire, pe locul uneia mai vechi, cum s-a procedat în multe alte cazuri, pe tot pămîntul românesc. N-ar fi exclus ca odată cu Nicodim să fi venit în țară și unii dintre monahii români trăitori la Athos, de care făcea amintire și hrisovul ctitoricesc dat Cutlumușului în 1369. În hrisovul dat Vodiței la 1372, Vlaicu Vodă înșira satele care i-au fost hărăzite pentru întreținerea viețuitorilor, scutirile, vasele liturgice și odăjdiile dăruite. Prin același hrisov, se rînduia ca după moartea lui Nicodim, «să nu aibă voie nici un domn să așeze în locul acela pe cîrmuitor, nici arhiereu, nici altul nimeni, ci precum spune chir Nicodim și cum va orîndui, așa să fie călugării cei de acolo și singuri să-și puie cîrmuitor». Prin aceste prevederi, mînăstirea Vodița devenea o *samovlastie*, adică o ctitorie de sine stătătoare, scoasă de sub orice autoritate din afară, încît se conducea numai prin propriul ei sobor, practică folosită și la Athos, de unde Sfîntul Nicodim a adus-o în Țara Românească.

Misiunea lui Nicodim la Constantinopol. În anul 1375, Nicodim a participat la o misiune de împăcare între Patriarhia de Constantinopol și Biserica sîrbă, care se proclamase patriarhie autocefală în 1346, sub țarul Ștefan Dușan, fără consimțămîntul Patriarhiei. Solia, trimisă de cneazul Lazăr al Serbiei, era formată din Isaia de la Hilandar, Teofan, fostul protos al Athosului, ieromonahul Nicodim și doi ucenici ai lui Isaia. Probabil, în urma acestei misiuni, Nicodim a primit rangul de arhimandrit, din partea Patriarhiei ecumenice, dacă nu-l va fi avut mai dinainte.

Mî n ă s t i r e a T i s m a n a. Nu știm exact cînd s-a reîntors Nicodim de la Constantinopol în Țara Românească. Cert este că nu și-a mai putut continua activitatea la Vodița, cuprinsă — cel mai tîrziu în 1376 — în noua unitate militară administrativă maghiară, care era banatul de Severin. Din această pricină, a inițiat zidirea unei noi mînăstiri, la *Tismana*, pe rîul cu același nume (jud. Gorj). Se pare că datorită serviciilor aduse la Constantinopol, la ridicarea acesteia s-a bucurat și de anumite ajutoare materiale din partea cneazului Lazăr al Serbiei. În orice caz, știrile privitoare la zidirea Tismanei sînt și mai sărace decît cele pentru perioada anterioară. O însemnare contemporană, făcută de vreun călugăr din mînăstire, pe un hrisov din 1424, amintește două evenimente: «s-a sfințit biserica la leat 6886 (1377—1378)» și «a murit părintele nostru Nicodim la leat 6915» (= 1406). Cum data celui de-al doilea eveniment s-a dovedit că este exactă, n-avem nici un motiv să ne îndoim și de exactitatea celei dintîi. Prima mențiune a Tismanei într-un act de cancelarie datează din 3 octombrie 1385, cînd Dan I îi făcea anumite danii, întărindu-i totodată dania de patru sate făcută de tatăl său, cît și cele făcute Vodiței de bunicul său Vladislav. «Am aflat în țara domniei mele — spunea hrisovul lui Dan I — la locul numit Tismana, o mînăstire nu întru toate terminată, pe care sfînt răposatul binecinstitorul voievod Radu, părintele domniei mele, a ridicat-o din temelie, dar n-a terminat-o din pricina scurtării vieții... drept care — continuă el — a binevoit domnia mea... să clădească pe deplin acest hram... și să-l întăresc cu toate darurile și veniturile...». Sînt înșirate apoi daniile făcute de Dan însuși, precum și confirmarea celor făcute anterior Tismanei de către Radu și Vodiței de către Vladislav. Rezultă că acela care a ridicat mînăstirea «din temelie», fără ca s-o termine, a fost Radu I. Faptul că el a făcut anumite danii chiar înainte de terminarea mînăstirii presupune o anumită grabă, explicabilă prin aceea că fosta obște de la Vodița — alungată sau refugiată din regiunea Severinului —

pierduse vechile proprietăți, respectiv mijloacele de trai. Deci dania lui Radu apare ca un fel de «compensație» pentru pierderea vechilor posesiuni. În speranța reocupării Severinului, Radu nici n-a dat atunci un hrisov de întărire a daniilor respective, ci s-a dat, cum am văzut, numai sub Dan I.

Trebuie reținut și faptul că prin 1383—1384 Severinul reintra în stăpânirea Țării Românești. Din actul pomenit al lui Dan I, reiese că la data emiterii lui obștea condusă de Nicodim stăpânea două mânăstiri și reintrase în posesia tuturor satelor și veniturilor Vodiței (se amintea de «călugării din amîndouă mânăstirile», care «să fie de sine stătători»).

Un alt fapt care trebuie reținut este și acela că Radu I a murit către 1383, fără ca Tismana să fie terminată. Un document din 27 iunie 1387, de la Mircea cel Bătrîn, lasă să se înțeleagă că lucrările de zidire s-au încheiat numai sub el. Probabil e vorba numai de o extindere a complexului mânăstiresc și de completarea înzestrării noii ctitorii cu venituri și moșii.

O altă știre despre Nicodim o avem la 4 septembrie 1389, când figurează printre martori într-un hrisov dat mânăstirii Cozia de Mircea cel Bătrîn. Este amintit însă în câteva acte de danie pentru Tismana (din 27 iunie 1387, din 1391, 1392, din 11 mai 1399). De pildă, în hrisovul din 27 iunie 1387, se prevedea ca viețuitorii din mânăstirile Vodița și Tismana «să fie de sine stătători și după moartea cîrmuitorului lor, să nu le pună nimeni cîrmuitor, nici eu însumi, Mircea voievod, nici altul dintre cei de după mine, ci numai ei înșiși să aleagă pe cine vor binevoi, nici să strice orînduiala și datina lui Nicodim și porunca mea». Aceleași prevederi există și într-un hrisov datat — cu probabilitate — la 11 mai 1399, cînd îi făcea o nouă danie de cinci sate. Printr-un alt hrisov (fără dată), îi făcea o danie de opt sate, întărind și daniile anterioare și reamintind dreptul călugărilor de a-și alege singuri conducătorul. Printr-un hrisov din 1406, cele două mânăstiri primeau unele sate din Serbia, de la despotul (cneazul) sîrb Ștefan Lazarevici. Aceste numeroase danii, mai ales în sate, au făcut ca Tismana să devină una din cele mai înstărite mânăstiri din țară. În ce privește Vodița, este amintită pentru ultima dată într-un hrisov al lui Radu cel Frumos, din 10 iulie 1464. Proprietățile ei au trecut, treptat, în stăpânirea Tismanei.

Tradiția atribuie Sfîntului Nicodim și ridicarea primelor așezări mânăstirești de la Topolnița (la 8 km de Vodița), Coșuștea-Crivelnic, Gura Motrului și Vișina, toate în Oltenia, de la Prislop, în Țara Hațegului. S-a afirmat de asemenea că primele mânăstiri din Moldova — între care și Neamțul — ar fi ctitorite de ucenici ai săi. Este însă greu de admis că

cei câțiva «frați», cu ajutorul cărora a întemeiat Vodița și Tismana, au avut timp să se răspîndească în atâtea părți ale pămîntului românesc și să ridice, într-un timp relativ scurt, atâtea mînăstiri. Putem admite că mînăstirile respective sînt contemporane cu Sfîntul Nicodim, deci din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și că principiile de organizare date de el mînăstirilor Vodița și Tismana au influențat și viața duhovnicească din alte mînăstiri românești.

Activitatea cărturărească a Sfîntului Nicodim. Avem cîteva știri și despre activitatea culturală-teologică a lui Nicodim. Este vorba de o corespondență purtată de el cu ultimul patriarh bulgar de la Tîrnovo, Sfîntul Eftimie. Acesta era un teolog cunoscut și foarte apreciat în toate țările ortodoxe, încît mulți ierarhi de seamă i se adresau în scris, pentru a-i cere lămuriri în felurite probleme dogmatice și morale (mitropoliții Ciprian al Kievului și Moscovei, Antim Critopol al Ungrovlahiei și alții). Se cunosc două scrisori ale patriarhului Eftimie către Nicodim de la Tismana (a doua fragmentar). În prima scrisoare, patriarhul răspundea la șase întrebări dogmatice puse de Nicodim privitoare la îngeri, iar a doua constituia un răspuns cu privire la curăția morală a celor ce doresc să se preoțească. Din analiza întrebărilor puse de Sfîntul Nicodim, rezultă că el n-a fost numai un bun organizator al vieții călugărești, ci și un temeinic cunoscător al Sfintei Scripturi, un călugăr dornic să cunoască și să adîncească cele mai subtile probleme teologice.

Prin anul 1404—1405, Sfîntul Nicodim a caligrafiat pe pergament un frumos *Tetraevanghel* în limba slavă bisericească (de redacție sîrbă). Acesta este primul manuscris cu dată sigură scris pe teritoriul Patriei noastre. Se păstrează în secția de artă feudală a Muzeului de Artă al R.S.R. Manuscrisul prezintă un interes deosebit sub raport artistic, lingvistic și istoric-literar. De o mare frumusețe artistică sînt frontispiciile de la începutul fiecărei Evanghelii, cu o vegetație vie de flori frumoase și fructe. În părțile laterale ale frontispiciilor se găsesc păsări cu penaj strălucitor. Titlul fiecărei Evanghelii e scris cu litere aurite. Izvorul de inspirație al decorației acestui manuscris se află în arta bizantină. Tipologic, miniaturile lui Nicodim tind să se încadreze mai mult în arta bizantină și în cea sud-est europeană, decît să se apropie de miniaturile românești de mai tîrziu. De un real interes artistic este și *ferecătura* *Tetraevanghelului*, care prezintă, pe cele două fețe, Răstignirea și Învierea. Reliefarea personajelor este deosebit de izbutită. La fila 316 se află însemnarea: «Această sfîntă Evanghelie a scris-o popa Nicodim în Țara Ungurească, în anul al șaselea al prigonirii lui, iar de la începutul firii socotim 6000 și nouă sute și 13» (1404—1405). Mulți cercetători con-

sideră că s-a scris la mînăstirea Prislop, aflată în «Țara ungurească». Mai degrabă credem că a fost copiat la Vodița, ctitoria sa. Nu putem ști care este sensul cuvîntului «prigonire» din acest text. Răposatul mitropolit Tit Simedrea susținea că prin «goană» (prigonire) trebuie să înțelegem retragerea sa într-o «sihăstrie», deci o goană după «isihie», la Vodița, la Prislop, sau în altă parte.

La 23 noiembrie 1406, mergînd Mircea cel Bătrîn spre Severin, da un nou hrisov «părintelui și rugătorului domniei mele popii Nicodim», respectiv mînăstirii Tismana. Peste o lună, adică la 26 decembrie 1406, cuviosul Nicodim a încetat din viață, fiind înmormîntat la Tismana. Cu timpul, întîmplîndu-se faceri de minuni la mormîntul său, a fost cinstit ca sfînt, prăznuirea lui săvîrșindu-se în ziua morții sale. În locul său, soborul a ales ca egumen pe Agafton.

C o n c l u z i i : *Din cele expuse, rezultă că Sfîntul Nicodim a fost un mare organizator al vieții monahicești la noi, după rînduielile isihaste de la Athos, un luptător dîrz împotriva acțiunilor prozelitiste catolice patronate de regatul feudal maghiar în regiunile balcano-ducunărene și un bun cunoscător al problemelor teologice. Rînduielile statornicite de el la cele două mari ctitorii ale sale din Țara Românească au slujit drept pildă pentru numeroasele mînăstiri pe care le-au ridicat apoi domnii Țării Românești și ai Moldovei.*

B I B L I O G R A F I E

Izvoare : IEROM. ȘTEFAN DE LA TISMANA, *Viața prea cuviosului părintelui Nicodim sfințitul...* ed. Iosif Bobulescu, București, 1883, XI + 82 p. și ed. II, Craiova, 1935; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. B. Țara Românească în veacurile XIII, XIV și XV (1247—1500)*, București, 1953, L + 431 p. și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I, (1247—1500). Sub redacția P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.

Descoperiri arheologice. VIRGIL DRĂGHICEANU, *Săpăturile de la Vodița, Biserica Sfîntului Nicodim și a lui Litovoi Vodă*, în BCMI, XXII, 1929, p. 149—156; Gh. I. CANTACUZINO, *Probleme ale cronologiei ruinelor fostei mînăstiri Vodița*, în SCIV, tom. 22, nr. 3, 1971, p. 469—477; DINU V. ROSETTI, *Șantierul arheologic Cetățeni*, în *Materiale și cercetări arheologice*, vol. VIII, 1965, p. 73—88; PAVEL CHIHAIA, *Cetatea și schitul lui Negru Vodă de la Cetățeni-Muscel*, în GB an. XXVIII, nr. 1—2, 1969, p. 111—130; PAVEL CHIHAIA, *Un complex necunoscut de sihăstrie din munții Buzăului din vremea lui Neagoe Basarab*, în SCIA, *Seria artă plastică*, 1, 1973, p. 3—20; PAVEL CHIHAIA, *Date noi despre bisericuțele rupestre din Munții Buzăului*, în GB, an. XXXIII, nr. 5—6, 1974, p. 507—517.

Primele mînăstiri. Sfîntul Nicodim : NICOLAE DOBRESCU, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintîi mînăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; AL. ȘTEFULESCU, *Mînăstirea Tismana*, ed. III, București, 1909, 488 p. + 40 pl.; TIT SIMEDREA, *Mînăstirea Vodița. Glosă pe marginea unui document inedit*, în B.O.R., an. LXV, nr. 1—3, 1947, p. 63—76; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Întemeierea Mitropoliei Ungro-vlahiei*, în BOR, an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 673—697; TIT SIMEDREA, *Glosă pe marginea unei însemnări*, în MO, an. XIII, nr. 1—4, 1961, p. 15—24; TIT SIMEDREA, *Viața mînăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în BOR, an. LXXX, nr. 7—8, 1962, p. 673—687; VENIAMIN MICLE, *Despre monahismul ortodox anterior secolului al XIV-lea*, în G.B., an. XXXVII, nr. 3—4, 1978, p. 300—317.

E. TURDEANU, *Les premiers écrivains religieux en Valachie : l'hegoumène Nicodème de Tismana et le moine Philotée*, în «Revue des études roumaines», II, 1954, p. 114—144; E. LĂZĂRESCU, *Nicodim de la Tismana și cultura românească, I (pînă la 1385)*, în «Romanoslavica», Istorie, XI, 1965, p. 237—284; DJORDJE SP. RADOJICIC, «Bulgaroalbanitoblahos» et «Serboalbanitobulgaroblahos», deux caractéristiques ethniques du Sud-Est Européen du XIV-e et XV-e siècles. *Nicodim de Tismana et Grégoire Čamblak*, în «Romanoslavica», XIII, București, 1966, p. 78; ION RADU MIRCEA, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească : Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, în «Romanoslavica», XIII, 1966, p. 203—221; EPIFANIE NOROCEL, *Sfîntul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo și legăturile lui cu Țara Românească*, în BOR, an. LXXXIV, nr. 5—6, 1966, p. 552—573; VICTOR BRĂTULESCU, *Sfîntul Nicodim*, în MO, an. XXII, nr. 5—6, 1970, p. 587—598; D. BĂLAȘA, *Sfîntul Ignatie Teoforul și Sfîntul Nicodim de la Tismana*, în MO, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 634—651; PATRICIA CODĂU, *Cuviosul Nicodim cel Sfințit de la Tismana*, în BOR, an. XCIII, nr. 1—2, 1975, p. 194—207 (și extras); NESTOR VORNICESCU, *Cuviosul Nicodim de la Tismana ctitor de sfinte locașuri*, în MO, an. XXVIII, nr. 11—12, 1976, p. 923—931 (alte studii în același număr, semnate de Radu Crețeanu, Sebastian Chilea, Scarlat Porcescu, Gheorghe Drăgulin, Ioasaf Ganea și Dumitru Bălașa).

VI

MÎNĂSTIRI ȘI BISERICI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIV-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XV-LEA

În paginile precedente, am prezentat știrile pe care le avem despre viața monahală din Țara Românească în cursul secolului al XIV-lea, stăruind asupra rolului îndeplinit în reorganizarea acestei vieți de către Sfântul Nicodim de la Tismana. Urmează să prezentăm știrile pe care le avem asupra altor mânăstiri și biserici muntene și moldovene din cursul aceluiași secol.

Mânăstiri și biserici din Țara Românească. Unul din cele mai valoroase monumente istorice și de arhitectură din țara noastră este *mânăstirea Cozia*, ctitorie voievodală din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, necropola lui Mircea cel Bătrîn și a familiei sale. Prima mențiune documentară despre această mânăstire o găsim în două hrisoave de danie ale lui Mircea cel Bătrîn, ambele cu data de 20 mai 1388. Din cuprinsul primului hrisov rezultă că Mircea «a ridicat din temelie o mânăstire în numele sfintei și de viață începătoare și nedespărțitei Troițe (Treimi)... la locul numit Călimănești pe Olt, care a fost mai înainte satul boierului domniei mele Nan Udobă...». În continuare, dăruia mânăstirii satele Orlești și Cricov, o moară în hotarul Piteștilor, precum și un meritic (obroc) anual de la curtea domnească : 220 de găleți de grâu, 10 buți cu vin, 10 burdufe de brânză, 20 de cașuri, 10 vedre (burdufe) de miere, 10 sloi (bucăți) de ceară și 12 bucăți de postav. De asemenea, îi întărea câteva moșii, care i-au fost dăruite de unii boieri. Între altele se făcea amintire de «o moară la Rîmnic pe care a dăruit-o *Dan Voievod* și via tot acolo dăruită de Jupan Budu, cu voia *părintelui domniei mele Radul voievod...*». Prin același hrisov se rînduia ca «mânăstirea Cotmeana să fie supusă, cu toate cele ce se țin de ea, mânăstirii mai sus scrise și de acolo să se stăpînească». Se rînduia apoi ca după moartea egumenului,

soborul singur, fără amestecul puterii politice sau bisericești, să aibă dreptul să aleagă pe noul cîrmuitor al ambelor mînăstiri. Se prevedea deci aceeași rînduială a samovlastiei, precum și unirea celor două așezări monahale — Cozia și Cotmeana — sub o singură conducere, ca și în cazul mînăstirilor Vodița și Tismana.

Prin cel de al doilea hrisov, cu aceeași dată, Mircea dăruia mînăstirii Cozia satele: Călimănești, Jiblea, Bărdățani, Seaca și Hinătești, toate scutite de dări și munci domnești. În anii următori (1389, 1394) i-au fost dăruite alte sate (peste 10), bălți cu pește, mori, produse alimentare (grîu, brînză, caș, vin, miere etc.). Toate aceste danii au făcut din Cozia a doua mînăstire a țării (după Tismana), în ce privește starea materială.

Din primul hrisov, constatăm că egumenul de atunci al Coziei era *Gavriil*, poate un ucenic al Sfîntului Nicodim. I-au urmat *Sofronie* (c. 1406—1418) și *Iacob* (1421) ș.a.

În ce privește vechimea mînăstirii Cozia, cei mai mulți cercetători, pe baza cuvintelor mai sus citate din primul hrisov, au considerat că prima biserică la Cozia a fost începută de Radu I, continuată de Dan I, dar fiind nimicite de vreme, a fost nevoie ca Mircea cel Bătrîn să ridice «din temelie» o nouă mînăstire prin 1387—1388. Această părere a fost rectificată de acad. prof. Constantin C. Giurescu, arătînd că prima așezare mînăstirească de la Cozia este cu mult anterioară lui Radu I. În adevăr, Radu I, care se știe că a fost un domn mare, iubitor de frumos, de fast și de podoabă, n-a putut ridica la Cozia o clădire atît de șubredă, încît să fie nevoie, abia după un deceniu, să fie înlocuită cu una nouă, de către fiul său Mircea. De aceea, acad. C. C. Giurescu presupune că primul lăcaș de la Cozia, ale cărui ruine se văd pînă acum, aproape de ctitoria lui Mircea, de proporții reduse, datează din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Deci, ar fi un caz asemănător cu al primei așezări de la Vodița, existentă din timpul lui Litovoi. Rezultă atunci că mînăstirea Cozia, pe care o vedem azi, are într-adevăr ca prim ctitor pe Mircea cel Bătrîn, care a ridicat-o «din temelie». Lucrările de zidire au fost însă terminate mai tîrziu, prin 1393.

În ce privește numele acestei mînăstiri, observăm că documentele nu o numesc într-un singur fel. În primul document din 20 mai 1388, era determinată prin cuvintele: «la locul numit Călimănești, pe Olt» (ca și în cel din 8 ianuarie 1394), iar în al doilea act din 1388: «la locul numit Nucet, pe Olt, adică Cozia». Aceste două numiri apar și în hrisoavele de danie din anii următori. Denumirea de Cozia s-a impus numai în ultimele hrisoave ale lui Mircea. Explicația acestor două denumiri constă în aceea că mînăstirea era situată într-o regiune cu nuci, pe valea Ol-

tului, între Călimănești și muntele Cozia, formînd o adevărată pădure de nuci, un *nucet* (acest nume e o moștenire romanică, din grupa cuvintelor terminate în -etum; ex. Ulmetum în Dobrogea; în evul mediu se mai întîlnesc asemenea topice: Brădet, Cornet, Frăsinet, Socet, Mălinet, Păltinet — Păltiniș etc.). Iar Cozia nu este altceva decît echivalentul în limba pecenego-cumană a termenul *nucet* (coz = nucă).

Schimbarea numelui de Nucet în Cozia se datorează faptului că mai exista, în același timp, încă un lăcaș cu numele *Nucet*, în județul Dîmbovița. Dan I este primul voievod care a ajutat Nucetul din Dîmbovița. În acest caz, înlocuirea numelui Nucet cu cel de Cozia este explicabilă, urmărindu-se o distincție între ctitoria din Vîlcea și cea din Dîmbovița. Distincția era necesară mai ales acum, cînd se dau marilor mînăstiri atîtea hrisoave de danie, pentru a nu se face confuzii și a nu se ajunge la revendicări din partea vreuneia din ele. Din moment ce ctitoria lui Mircea din Vîlcea a fost aceea care și-a schimbat numele, înseamnă că Nucetul din Dîmbovița era o așezare călugărească mai veche. Mînăstirea Nucet din Dîmbovița a fost refăcută de Gherghina pîrcălabul, la sfîrșitul secolului XV, cînd a ridicat și o nouă biserică, apoi pe la începutul secolului XVII, cînd a fost închinată mînăstirii Dușca sau Dușcu din Rumelia (orașul Trikala), iar pentru a treia oară s-a restaurat în 1712 de clucerul Ianache Văcărescu. Avea ca metoc mînăstirea Panaghia, situată spre nord-est de Tîrgoviște. Prin numeroasele danii pe care le-a primit, Nucetul dîmbovițean a ajuns una din cele mai bogate mînăstiri din Țara Românească, avînd 34 de sate sau părți de sate, apoi vii, vaduri de moară, mori, heleștee, case, prăvălii etc.

Din primul hrisov dat Coziei de Mircea cel Bătrîn la 20 mai 1388, constatăm și existența mînăstirii *Cotmeana* (jud. Argeș), care era pusă acum sub dependența Coziei. Probabil ființa încă din timpul lui Vladislav (Vlaicu) Vodă, căci pomelnicul ei, alcătuit în 1781, începe cu «Io Vladislav Voievod», urmat de Radu, Dan, Mircea cel Bătrîn și alt Dan (al II-lea). După părerea altor cercetători, prima biserică de la Cotmeana a fost ridicată de Radu I, iar a doua de Mircea cel Bătrîn.

Documentar, constatăm și existența altor mînăstiri în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Unele din ele există — cu refaceri ulterioare — și astăzi, altele au dispărut.

Mînăstirea *Snagov* a fost clădită pe insula din mijlocul lacului cu același nume, lac înconjurat altădată de întinsul codru al Vlăsiei. Era deci foarte bine apărată, putînd să slujească întotdeauna și ca loc de adăpost, în caz de nevoie. Printr-un document din 1408 Mircea cel Bătrîn întărea «rugătorului domniei mele popii chir

Lăzăr de la Snagov» satul Ciulnița, pe Buzău, pe care i-l dăruise «fratele domniei mele, jupan Staico, *mînăstirii domniei mele de la Snagov*». Nu putem ști dacă Mircea este ctitorul mînăstirii, așa cum ar rezulta din cuvintele de mai sus, pentru că într-un mormînt din vechea biserică — anterioară celei de azi — s-au găsit monede de la Vlaicu Vodă, ceea ce ne face să credem că exista din timpul lui. N-ar fi exclus ca Mircea să fi ridicat o biserică nouă, sau, cel puțin, să o fi mărit pe cea veche. În orice caz, el a făcut danii acestei mînăstiri, după cum reiese dintr-un hrisov al fiului său Dan II, din 7 octombrie 1428 (îi întărea două sate, cu bălți, dăruite de Mircea).

În timpul lui Mircea exista și mînăstirea *Strugalea* (în Vlașca) fără să știm de cine și cînd a fost întemeiată. La 11 mai 1409, domnul scu-tește de toate slujbele și dările un sat dăruit mînăstirii Strugalea de un boier, Gal (Galea). Alte știri despre ea nu mai avem.

Un logofăt al lui Mircea cel Bătrîn, Filos, călugărit sub numele Filotei, a ridicat o mînăstire cu hramul Bunavestire «în pădurea cea mare, la *Bolintin*», spre sud-vest de București.

Potrivit tradiției, un ucenic al Sf. Nicodim, cu numele Dionisie, a ridicat mînăstirea *Vișina*, tot sub Mircea cel Bătrîn. Cercetări mai noi o datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Era situată la ieșirea Jiului din defileul Bumbesti-Livezeni. Este atestată documentar de patru hrisoave de la Neagoe Basarab. Într-unul din ele se face pomenire de hotarele mînăstirii «din zilele lui Mircea voievod». Prezența acestei mînăstiri tocmai pe Valea Jiului, apare ca o completare firească a șirului de mînăstiri de la poalele Carpaților: Vodița, Tismana, Cozia. Azi, fosta mînăstire e în ruine.

Din același timp este și schitul *Brădet* (jud. Argeș), ctitorit de Mircea cel Bătrîn, pe locul unui lăcaș mai vechi. Pomelnicul ctitorilor începe cu el, iar în biserică, fresca ctitorilor ne înfățișează chipul voievodului, ținînd în mîna dreaptă o cruce, iar în stînga biserica, avînd alături pe soția sa, din numele căreia nu se pot citi decît ultimele două litere ...ra (probabil doamna Mara).

N-ar fi exclus ca și mînăstirea *Dealul* de lîngă Tîrgoviște să existe tot din timpul marelui voievod. La 17 noiembrie 1431, Alexandru Aldea dăruia acestei mînăstiri două sate (Alexeni și Răzvad) «pentru veșnica pomenire a sfîntului răposatului părintele domniei mele Mircea Voievod și apoi, și a domniei mele». Cum de la moartea lui Mircea nu trecuseră decît 13 ani, s-ar putea ca mînăstirea să fi fost ridicată în primele decenii ale secolului al XV-lea.

Mînăstirea Glavacioc (lîngă Găești) datează tot din timpul lui Mircea cel Bătrîn, căci un hrisov dat de Radu cel Mare la 20 iulie 1507, ne arată că Mircea a înzestrat-o cu două sate: Călugărenii de la Neajlov și Călugărenii din Teleorman.

În județul Mehedinți s-au descoperit ruinele unei vechi mînăstiri cu numele *Coșuștea* sau *Crivelnic* (din secolul al XIV-lea). Documentar apare însă abia la 10 aprilie 1493 («egumenul de la Coșușta»).

Cele mai vechi biserici de mir. Dintre bisericile de mir din această perioadă, cunoaștem doar ruinele cîtorva din ele, precum și altele, refăcute mai tîrziu. Astfel, în *Drobeta-Turnu Severin* se păstrează fundațiile a două biserici cu cîteva frînturi de ziduri, apoi, în *Curtea de Argeș*, ruinele bisericii cunoscute sub numele popular de *Sîn Nicoară*. Ca plan și structură, toate aceste trei aparțin unor tipuri de lăcașuri de închinare cunoscute în veacurile XII și XIII. Cele din Drobeta-Turnu Severin sînt de dimensiuni reduse (12,50 x 7,50 m și 12,75 x 7,40 m.), iar biserica Sîn Nicoară ceva mai mare (15,50 x 8,50 m). Sub actuala biserică Sfîntul Nicolae (domnească) din Curtea de Argeș, s-au descoperit fundațiile uneia mai mici, ridicată probabil sub Seneslau. Amintim apoi biserica «*Negru Vodă*» din Cîmpulung, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, în care au fost înmormîntați Basarab Întemeietorul și fiul său Nicolae Alexandru. Înseamnă că a fost ridicată înainte de 1352, anul morții lui Basarab. A fost distrusă de un cutremur prin 1628, în timpul lui Alexandru Iliăș, iar după șapte ani a fost refăcută de meșterii lui Matei Basarab.

În ultimii ani ai domniei lui Basarab I, s-a început construirea *bisericii domnești de la Argeș*, cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată, așa cum am arătat, pe locul uneia mai vechi, din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Lucrările au continuat sub Nicolae Alexandru și sub Vladislav — Vlaicu.

În 1920, cu prilejul restaurării picturilor, s-a descoperit o inscripție slavonă, scrisă cu un cui, pe mortarul proaspăt: «Vleat 6860 na Dlăgopole prăstavisea velikăi Basaraba voivoda» (= în anul 6860 la Cîmpulung a murit marele Basarab voievod). Concepută ca lăcaș de închinare și gropniță domnească, noua biserică trebuia să fie o construcție monumentală și să întrunească acele calități artistice și tehnice care să satisfacă dorința de afirmare a unei domnii independente, ca aceea de după 1330, a lui Basarab I. Ctitorii au chemat la Argeș o echipă de meșteri din ținuturile de veche artă bizantină din preajma Constantinopo-

ului, cărora le-au cerut să zidească o biserică reprezentativă pentru noua situație înfloritoare a Țării Românești și care a slujit apoi drept catedrală mitropolitană.

Mănăstiri și biserici din Moldova. Fără îndoială că au existat și aici, ca și în Țara Românească, schituri de lemn, ridicate în locuri retrase, în munți sau în codri, în care viețuiau diferiți pustnici sau sihaștri. După tradiție, Bogdan I ar fi ridicat un schit lângă Baia, cunoscut sub numele de *Bogdănești*, în apropierea căruia s-a ridicat mai târziu mănăstirea Rîșca. Știri documentare întâlnim abia din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Unul dintre cele mai vechi monumente bisericesti din Moldova este *mănăstirea Neamț*. După tradiție, această mănăstire a fost întemeiată de călugării Sofronie, Pimen și Silvan, veniți cu ucenicii lor din ținuturile sud-dunărene. N-ar fi exclus ca aceștia să fi fost ucenici ai Sfântului Nicodim de la Tismana sau călugări români care trăiseră un timp la Athos. Probabil pentru aceștia, Petru I Mușat (1375—1391) va fi ridicat aici o biserică de lemn. În adevăr, într-un hrisov de la mitropolitul Iosif al Moldovei din 7 ianuarie 1407, prin care mănăstirile Neamț și Bistrița erau puse sub ascultarea aceluiași egumen Dometian, se făcea amintire și de «două sate ale mănăstirii la gura Neamțului... pe care le-a dat sfânt răposatul domn Io Petru Voievod și două mori și două vii, una pe care a dat-o Petru Voievod și alta a cumpărat-o vlădicia mea...». Reiese că mănăstirea exista în timpul lui Petru Mușat, dacă nu va fi fost și mai veche. Se pare că el a fost înmormântat aici, căci Ștefan cel Mare nu a pus și pentru el o piatră de mormânt în biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, așa cum a făcut cu ceilalți înaintași și strămoși ai săi.

Biserica de lemn a lui Petru Mușat a fost înlocuită cu una de zid ridicată de Alexandru cel Bun. Actualul complex mănăstiresc de la Neamț mai păstrează de la acest domnitor numai turnul-clopotniță, pe sub bolta căruia se pătrunde în incintă. Biserica de azi, cu hramul Înălțarea Domnului, a fost ctitorită de Ștefan cel Mare, în 1497.

Alexandru cel Bun a făcut mănăstirii Neamț mai multe danii: sate, iazuri cu pește, prisăci, mori, felurite mertice ș.a. Daniile au continuat sub fiii săi Iliăș și mai ales sub Ștefan, cel din urmă fiind îngropat aici. Este interesant un hrisov de la Ștefan II din 6 iunie 1446, prin care închina mănăstirii Neamț, o altă mănăstire, de la Boiștea, «unde a fost chilia vlădiciei Iosif». Prin același hrisov, poruncea ca preoții din satele mănăstirii să asculte numai de egumenul ei. Urmașul său, Petru II, îi întărea dreptul de proprietate peste 16 sate (22 august 1447), iar Petru

Aron scutea satele mînăstirii de orice obligație față de domnie, punîndu-le sub ascultarea directă a egumenului. Alte numeroase danii i-au fost hărăzite de Ștefan cel Mare. Toate acestea au făcut din ea una din cele mai înstărite mînăstiri ale țării. Între zidurile ei s-a desfășurat, încă din prima jumătate a secolului al XV-lea și o activitate cultural-artistică, de care ne vom ocupa în altă parte.

Mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiană este menționată pentru prima oară documentar la 2 iulie 1398, cînd Ștefan I îi dăruia două sate. Mai tîrziu, s-a numit Pobrata (slavonă = înfrățire, frăție) iar azi Probota. Mitropolitul Dosoftei al Moldovei († 1693), cercetînd o serie de documente, azi dispărute, afirma că mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiană a fost ridicată de sihaștri, încă «de la începutul țării». Pe locul vechii mînăstiri, domnitorul Ștefan I (1394—1399) împreună cu un frate al său vor fi construit o mînăstire nouă, din piatră. Biserica acestei mînăstiri a fost restaurată de Ștefan cel Mare. Ruinîndu-se și aceasta, Petru Rareș, îndemnat de mitropolitul Grigorie Roșca, pe atunci egumen al mînăstirii, a construit, la o mică distanță de ruinele vechii mînăstiri, o biserică nouă, terminată în 1530, existentă și azi. În vechea biserică, Ștefan cel Mare a înmormîntat pe mama sa Oltea († 4 noiembrie 1465) și pe soția sa Evdochia († 14 septembrie 1467). Pietrele lor funerare se găsesc azi în biserică nouă, a lui Petru Rareș. Mai tîrziu, au fost îngropați aici Petru Rareș, soția sa doamna Elena, fiul lor Ștefan (în gropniță) și alții (în pridvor). Mînăstirea a ajuns la o stare economică înfloritoare datorită daniilor făcute de Alexandru cel Bun (în 1404). Aceeași grijă au arătat mînăstirii fiii săi Iliaș și Ștefan sau nepotul său Alexandrel, care i-au întărit vechile danii sau au făcut altele noi. De pildă, Alexandrel Vodă, la 27 iunie 1449, întărea egumenului dreptul de a judeca și pedepsi pe oamenii din satele mînăstirii.

Vechea mînăstire Moldovița este atestată de un document din 31 octombrie 1402, dar fără să ne dea numele ctitorilor. Alexandru cel Bun îi făcea atunci mai multe danii. La 15 februarie 1410, același domnitor, dăruia mînăstirii munții Suhardul Mare și Suhardul Mic. Hrisovul domnesc menționa : «am dat și am miluit mînăstirea noastră nou zidită care este la Moldovița». Deci putem susține că mînăstirea care exista în 1402, a fost ridicată de un alt domn sau de un boier și reconstruită înainte de 1410 de Alexandru cel Bun. Domnitorul ctitor i-a făcut apoi alte numeroase danii în anii următori : sate, eleștee cu pește, scutiri de vamă etc. Alte danii i-au făcut fiii săi Iliaș și Ștefan, soția sa Ana (1415) și unii boieri. Un cutremur sau o alunecare de teren a avariat grav mî-

năstirea lui Alexandru cel Bun. Săpăturile arheologice au scos la iveală urmele incintei. Actuala mînăstire Moldovița este ctitoria lui Petru Rareș, situată cam la 300 m de locul celei vechi.

Mînăstirea Bistrița a fost înălțată de Alexandru cel Bun. Ctitoria acestui voievod se pare că a înlocuit una mai veche, care exista la sfîrșitul secolului XIV. Lucrările de construcție ale noii mînăstiri s-au încheiat înainte de 7 ianuarie 1407, cînd Alexandru cel Bun a acceptat ca mînăstirea sa și cea de la Neamț să fie împreunate sub o singură conducere, a egumenului Dometian, căruia i se rezerva dreptul de a-și alege singur urmașul în egumenie, fără vreun amestec din afară. Domnitorul ctitor i-a făcut numeroase dani. Astfel, la 12 iulie 1415 îi dăruia două sate, al lui Opriș și al lui Oană, și îi întărea alte cîteva ce i-au fost dăruite de trei boieri. La 11 iulie 1428 îi închina 50 de biserici «să fie uric mînăstirii... cu tot venitul și cu sfințirea preoților, neclintit. Și nici un mitropolit, nici slugile lui, nici dregătorii lui să nu se amestece întru nimic...». La 6 februarie 1431, îi dăruia vama de la Tazlău, patru prisăci, îi închina mînăstirea Sfîntul Nicolae «unde a fost Huba» cu satul, moara și seliștea de pe Nichid. Daniile au continuat și sub urmașii săi. În felul acesta, Bistrița era una din cele mai înzestrate mînăstiri ale Moldovei. Drepturile pe care le avea peste cele 50 de sate puneau mînăstirea într-o situație privilegiată, asemănătoare cu a episcopului de Rădăuți, care avea sub jurisdicția sa tot numai 50 de sate. Alte dani i-au făcut Iliăș și Ștefan (vama de la Bacău, satul Lucăcești și altele). În biserica mînăstirii au fost îngropați domnitorul ctitor († 1432), soția sa Ana († 1418) și alții. După el au făcut lucrări de restaurare Ștefan cel Mare (se păstrează de la el un turn-clopotniță cu un paraclis) și Petru Rareș, ca apoi să fie reconstruită de Alexandru Lăpușneanu, în forma în care o avem astăzi.

Mînăstirea Humor este una din cele mai vechi și mai importante lăcașuri de închinare din Moldova. Este menționată documentar la 13 aprilie 1415, ca o ctitorie a unui mare boier și dregător, vornicul Oană. Mînăstirea s-a bucurat de o atenție deosebită din partea lui Alexandru cel Bun, care i-a dăruit, la 13 aprilie 1415, «un sat la obîrșia Solonțului... și seliștea lui Dieniș». Alți domni — mai ales Ștefan cel Mare — i-au întărit daniile avute din timpul lui Alexandru cel Bun sau au făcut altele noi. Prin 1528—1530, mînăstirea vornicului Oană a fost distrusă de un cutremur sau de o revărsare a pîrîului Humor. Atunci a construit logofătul Toader Bubuiog biserica existentă și azi, la aproximativ o sută de metri de cea veche.

Mînăstirea Vîșnevăț — dincolo de Prut — numită mai tîrziu *Chiprieni* (popular Căpriana), poate după numele lui Chiprian, primul egumen cunoscut, este menționată documentar la 10 februarie 1429, cînd Alexandru Vodă cel Bun dăruia această mînăstire — împreună cu cinci sate — soției sale Marina, «să-i fie uric cu tot venitul».

Documentele lui Alexandru cel Bun menționează o seamă de alte mînăstiri, azi dispărute. Între acestea se numără mînăstirea *Bogotin* sau *Bohotin*, pe care voievodul o punea, în 1411, sub ascultarea mînăstirii Bistrița.

O altă mînăstire era cea a lui Vărzar, amintită în 1420, numită mai tîrziu, după numele întemeietorului ei, *Vărzărești*. În părțile Rădăuților, la *Horodnic*, era o mînăstire de călugărițe, cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci. O altă mînăstire de călugărițe era a lui *Iațco*, din țarina Sucevei, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, căreia îi făcea danii Alexandrel Vodă, în 1453.

Aproape de actuala mînăstire *Putna*, spre răsărit, există o bisericuță săpată în stîncă, azi degradată. Aci a fost săpată o chilie, în care ar fi locuit, potrivit tradiției, Daniil Sihastrul. N-ar fi exclus să fi existat aici o bisericuță de schit, mult mai veche decît ctitoria lui Ștefan cel Mare.

Numeroase alte mînăstiri sînt atestate documentar la începutul secolului al XV-lea, dar cu timpul au dispărut. Amintim între acestea : o mînăstire de călugărițe în regiunea Tazlăului Sărat, pomenită într-un act din 1399 ca dispărută, o altă mînăstire pe *Tazlău*, într-un loc dăruit de Alexandru cel Bun în 1424 lui Toader și Lie, anume pentru întemeierea ei, *mînăstirea popii Draghie* (1444), *mînăstirea lui Ciunca Stan* (1445), în părțile Tecucilor, *mînăstirea de lîngă Bozieni-Roman* (1446), o mînăstire la *Boiștea*, unde a fost «chilia vlădicăi Iosif și unde sînt călugărițe», amintită într-un document din 1446, cînd era dăruită mînăstirii Neamț (lîngă satul Grași — Tg. Neamț, probabil mînăstirea în care s-a călugărit și a viețuit primul mitropolit, Iosif), *mînăstirea postelnicului Ignat din Soci* (Tecuci), *două mînăstiri ale lui Cernat Ploscarul* și numeroase altele. Știm de asemenea că pe locul mînăstirii *Voroneț* a lui Ștefan cel Mare a existat alta, mai veche. Pomelnicele mînăstirilor *Pîngărați* și *Bisericiani* îl arată drept prim ctitor pe Alexandru cel Bun. Existența altor biserici și mînăstiri, anterioare celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, o indică și cîteva toponimice (*Mînăstireni*, *Dealul Mînăstirii*, *Chilii*, *Călugăreni*, *Călugărița* etc.). Pe lîngă aceste mînăstiri, pomenite în documentele vremii, credem că au mai existat și altele, despre care nu avem nici o știre.

Avem de asemenea dovezi despre existența unor *biserici* moldovenești din a doua jumătate a secolului XIV. O astfel de biserică a existat la *Volovăț* (Olovăț), în Moldova de nord, ctitorită de Dragoș Vodă și mutată de Ștefan cel Mare la Putna. După tradiția locală, — consemnată și în *Letopisețul* lui Nicolae Costin —, aici ar fi construit o biserică Dragoș Vodă — în care ar fi fost și îngropat —, apoi a fost mutată de Ștefan cel Mare la Putna. Actuala biserică nu poate fi considerată însă de la Dragoș Vodă, căci lemnul n-ar fi rezistat de atunci și pînă astăzi (în 1871 pereții bisericii au fost îmbrăcați în exterior cu scînduri de brad).

Cea mai însemnată dintre vechile biserici moldovenești este, fără îndoială, *biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți*, ctitoria lui Bogdan I, de la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Biserica și-a păstrat pînă azi forma inițială, cu excepția unui pridvor, adăugat în 1559 de Alexandru Lăpușneanu. În această biserică au fost înmormîntați: Bogdan I, ctitorul bisericii, și urmașii săi: Lațcu, Roman I, Ștefan I, Bogdan (fratele lui Alexandru cel Bun), alt Bogdan (fiul lui Alexandru cel Bun), Anastasia, fiica lui Lațcu, Stana, mama lui Ștefăniță Vodă, și Ioanichie, primul episcop atestat documentar la Rădăuți. Pe mormintele primilor șase, Ștefan cel Mare a pus lespezi funerare, frumos sculptate.

O altă biserică veche este *Sfînta Treime din Siret*. Este atribuită de tradiție voievodului Moldovei Sas (c. 1354—c. 1358). Se păstrează integral pînă azi, fiind cel mai vechi monument de plan treflat al arhitecturii bisericești din Moldova.

Cel mai vechi monument de artă bisericească din Suceava, atestat documentar, este *biserica Mirăuți*. Ea exista în 1402, cînd Alexandru cel Bun a depus în ea moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, dar asupra datei construirii și asupra ctitorului, știrile sînt contradictorii. Părerea cea mai acceptabilă este că biserică a fost zidită în timpul lui Petru Mușat (1375—1391), pentru că domnia lui a fost cea mai lungă și mai liniștită dintre domniile din această jumătate de veac, iar sub raport constructiv a fost cea mai rodnică. De asemenea, Petru Mușat este primul de la care ni s-a păstrat un act emis la Suceava și despre care știm că și-a avut reședința în acest oraș. Biserica Mirăuților a slujit drept catedrală mitropolitană, pînă la zidirea bisericii Sfîntul Gheorghe din Suceava, la începutul secolului al XVI-lea.

Un alt vechi lăcaș de închinare din Moldova a fost *biserica Sfînta Vineri din Roman*, azi dispărută, căreia Alexandru cel Bun îi dăruia două sate, la 16 septembrie 1408. Se pare că a fost pictată în jurul anu-

Biserica mănăstirii Tismana, ridicată de ieromonahul Nicodim, cu ajutorul domnitorului Radu I, reconstruită de Radu cel Mare la începutul secolului XVI, apoi refăcută în 1844–1849. Este construită din piatră și cărămidă, în plan triconc, cu turlle pe naos și pronaos.

Biserica domnească din Curtea de Argeș, începută de Basarab I și terminată de fiul său Nicolae Alexandru (mijlocul sec. XIV). Are planul în formă de „cruce greacă înscrisă”, vizibil în exterior la acoperișurile bolților semicilindrice; este construită din cărămidă aparentă (trei rânduri), care alternează cu piatra brută (un rând).

Vedere generală a mănăstirii Cozia, pe malul Oltului. În față, paraclisul construit de egumenul Amfilohie în 1583.

Biserica mănăstirii Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn (c. 1387–1388). Este construită din piatră necioplită care alternează cu trei rânduri de cărămidă, în plan triconc, cu o turlă pe naos. Pridvorul deschis s-a adăugat în timpul lui Constantin Brîncoveanu (1707). În exterior se observă o bogată decorație în piatră (rozete, ancadrame la ferestre etc.).

Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan I (c. 1359–1365), cu un plan bazilical, fără turlă, întărită cu contraforți. Pridvorul a fost adăugat de Alexandru Lăpușneanu în 1559.

Biserica de lemn din Volovăț—j. Suceava, ctitorită, după tradiție, de Dragoș Vodă (mijlocul sec. XIV). Azi în comuna Putna — j. Suceava.

Întîmpinarea moaştelor Sf. Ioan cel Nou de la Suceava de către Alexandru cel Bun, și sfetnicii săi, mitropolitul Iosif cu membrii clerului, în 1402. Frescă în biserica mănăstirii Sucevița (c. 1595—1596).

Biserica Sf. Treime din Siret, prima biserică cu plan triconc din Moldova, construită din piatră brută, fațadele avînd un frumos decor din ceramică smălțuită.

Biserica din Densuș — j. Hunedoara, ctitoria cnejilor locali, construită din pietre și lespezi funerare aduse din Sarmizegetusa romană (sec. X—XIII). Deasupra naosului se ridică un turn.

Biserica din Leșnic — j. Hunedoara, ridicată în jurul anului 1400 de cneazul Dobre Românu, de tip sală, cu valoroase picturi de epocă.

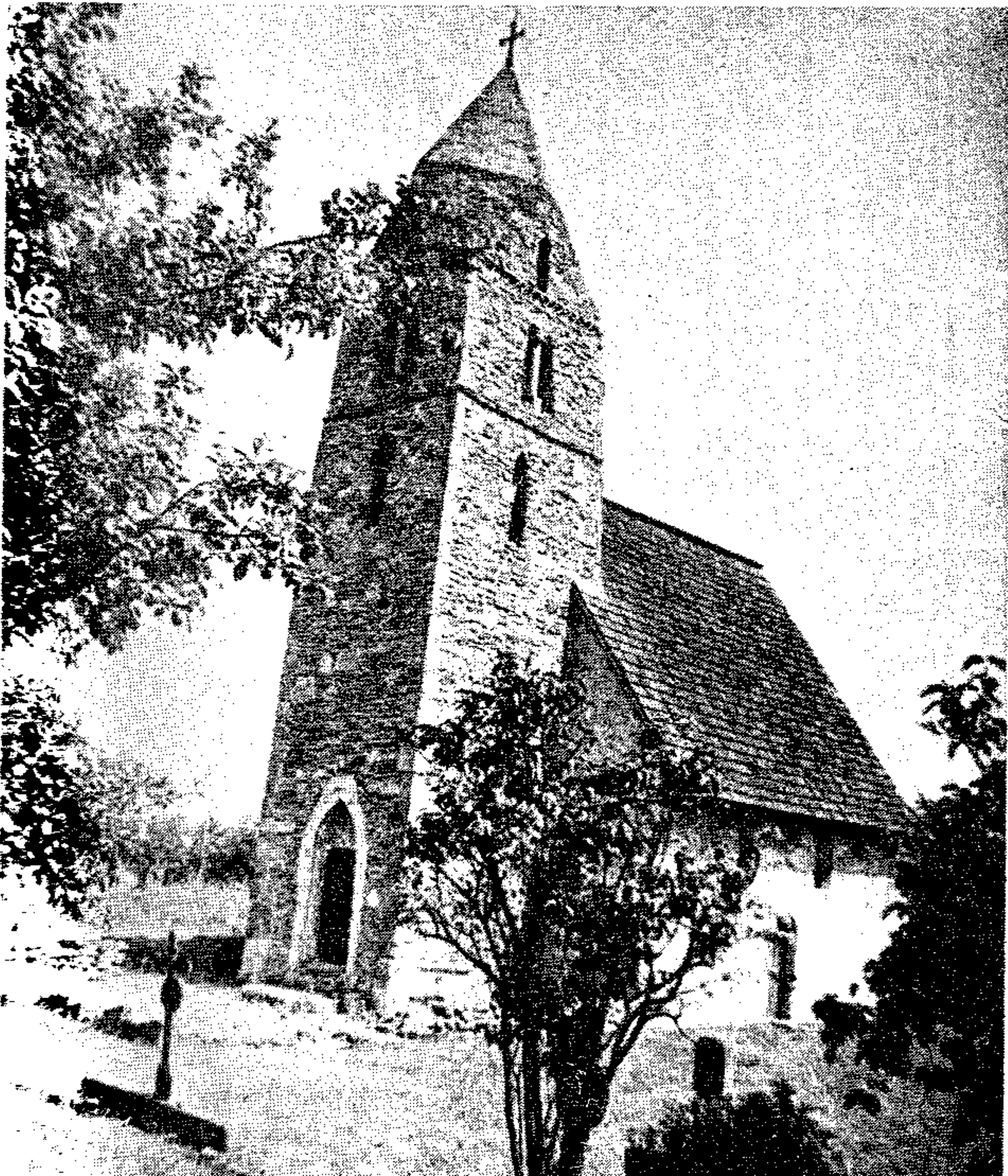
~т

ВДЛ: 2: ТЗСАШЕ: Н: Н: СЗТНО
 Н: К: Н: В: ПОУИ: ЗМЗЦРВЕ: П
 ОМОЦНЯ: С: ТАГО: ГЕΩРА
 ГАНМЯТЕРЕБНА НВЗС
 ХЗ: С: ТАХЗ: НЯ ПОМОЦН
 ЕНΩС ВЕНЕГРЪХЪ КНГО
 БАЃН НЧТО МОЦНСАСЕНІЕ
 НУΩС ТАВЕ ННЕГРЪ
 ХОМЗПОЛ ОУНЯНЕ
 ШОНΩЕΩ ДНЪЗРАТЪ

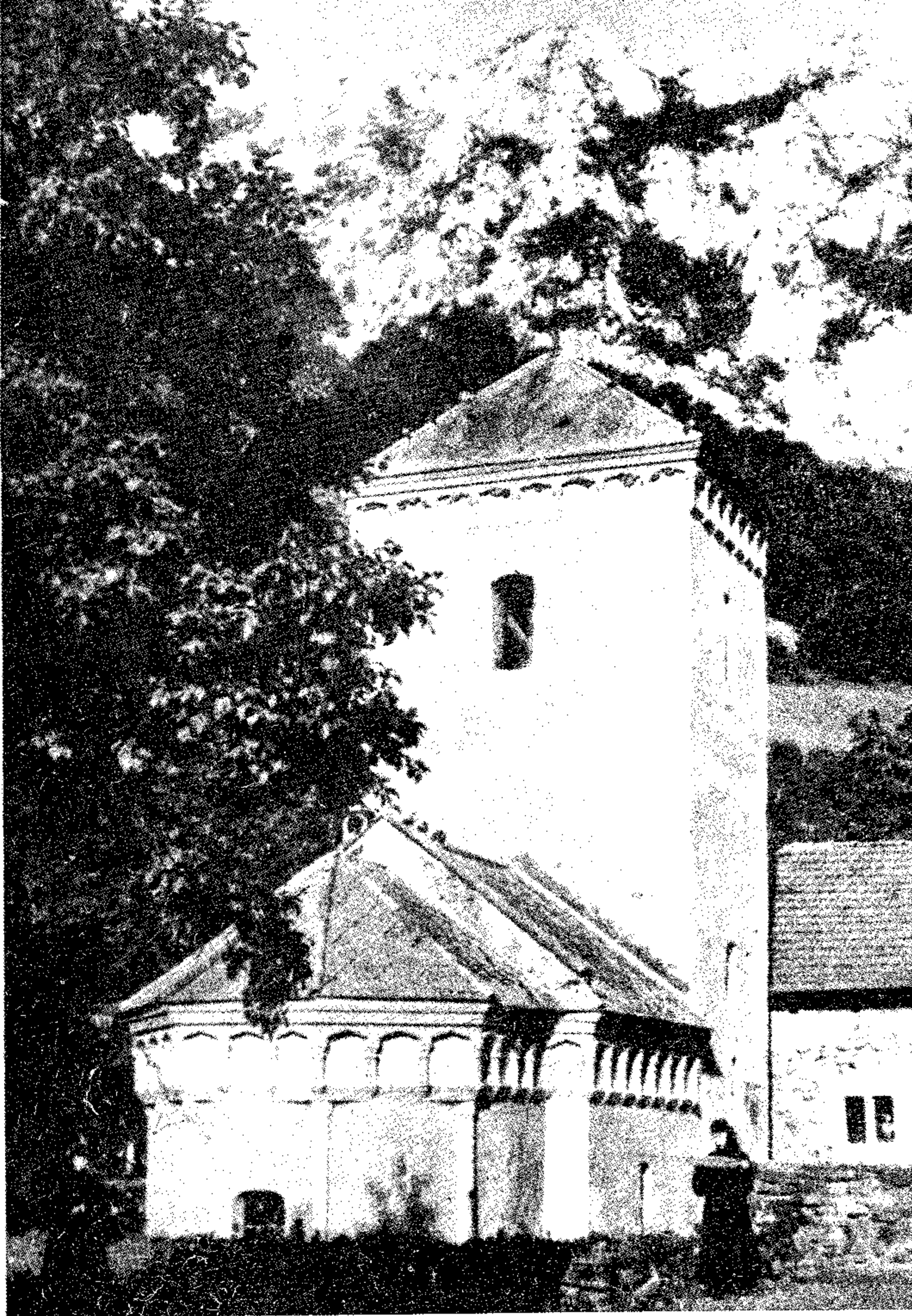
Inscripția descoperită în biserica din Streisîngeorgiu — j. Hunedoara, în care sînt consemnate numele preotului Naneș și al zugravului Teofil, precum și anul 1313—1314. Este cea mai veche pisanie din arta medievală românească.

Biserica din Gurasada — j. Hunedoara, ctitorie cnezială din secolul XIII. Este construită din piatră brută. Altarul și naosul au o formă patrulobă, deasupra lor ridicându-se o turlă pătrată. Ulterior s-a adăugat tinda și turnul clopotniță cu un foișor de lemn.

Biserica din Strei — j. Hunedoara, ctitorie a cnejilor locali, construită din piatră brută, cu un turn-clopotniță pe fațada vestică (sec. XIII).

Biserica mănăstirii Rîmeș — j. Alba (sec. XIV), construită din piatră, cu o formă dreptunghiulară, cu un turn-clopotniță pe pronaos. O inscripție pomenește pe arhiepiscopul Ghelasio al Transilvaniei, zugravul Mihul de la Crișul Alb, precum și anul 1376.

Biserica din Seghiște — j. Bihor, ctitorie cnezială din secolele XIV—XV, azi dispărută.

lui 1415, căci atunci dăruia Alexandru cel Bun două sate zugravilor Nichita și Dobre, angajându-i să zugrăvească două biserici, «una din Tîrgul de Jos și alta, care va fi voia noastră». În această biserică a fost înmormîntată doamna Anastasia, soția lui Roman I (1391—1394) și mama lui Alexandru cel Bun. Am putea deci presupune că Roman Vodă a fost ctitorul bisericii, mai ales că el a construit și prima cetate din Roman.

Așadar, domnii români, imitînd pe împărații bizantini, au ridicat o seamă de mînăstiri și biserici, hărăzindu-le privilegii și danii bogate. Pe lîngă ctitoriile domnești, erau multe mînăstiri ctitorite de boieri, iar altele — mai sărace — de călugări și credincioși. Mînăstirile se deosebeau de biserici prin aceea că slujeau interesele generale ale țării și Bisericii (lăcașuri de cultură, locuri de apărare în caz de năvăliri, bolnițe etc.), pe cînd bisericile slujeau pentru trebuințele sufletești ale credincioșilor dintr-o singură parohie. În timp ce o biserică se putea zidi fără a fi dăruită cu bunuri mobile sau imobile, o mînăstire trebuia înzestrată cu moșii și venituri îndestulătoare pentru trebuințele viețuitorilor ei. Daniile erau făcute pentru veșnicie, fiind întărite apoi de domnii următori, care, de multe ori, hărăzeau și ei anumite daruri. Cu timpul, la darurile fondatorilor, se adăugau și ale altora, care erau trecuți apoi între ctitori.

Calitatea de ctitor aducea o serie de drepturi, dar mai ales de datorii. Astfel, ctitorii aveau dreptul să fie pomeniți, fie la liturghie, fie prin săvîrșirea de parastase (uneori se preciza în hrisoavele de danie în ce zile urmau să fie săvîrșite pomenirile), dreptul de a li se zugrăvi chipul în pronaos (cu întreaga familie, uneori), de a fi înmormîntați în interiorul bisericii, de a li se aminti numele în pisania bisericii sau mînăstirii respective. Iar între datorii, cea mai de seamă era aceea de a înzestra mînăstirea respectivă cu toate bunurile necesare pentru susținerea ei.

Trebuie remarcat apoi și faptul că primele mînăstiri mari din Țara Românească s-au organizat ca samovlastii (autodespotii), sub directa îndrumare a Sfîntului Nicodim de la Tismana. În Moldova, întîlnim vînzări și dăruiți de mînăstiri la credincioși mireni, ceea ce nu se întîlnește în Țara Românească.

Concluzii: Din toate acestea, se desprinde constatarea că în a doua jumătate a secolului XIV și în prima jumătate a celui următor, în Țara Românească și în Moldova pulsa o intensă viață călugărească. Numărul ridicat de biserici și mînăstiri, fie din lemn, fie din zid, menționate documentar în această perioadă, arată că în cele

două țări a trăit și o populație numeroasă. Se constată de asemenea că exista o puternică tradiție în arta construcției, precum și meșteri autohtoni. Numai cunoscând înfăptuirile artei moldovenești din această perioadă, ne putem explica strălucita înflorire artistică din epoca lui Ștefan cel Mare, cu integrarea ei în circuitul valorilor universale.

BIBLIOGRAFIE

A. Țara Românească

Izvoare: Academia RSR, *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, veacul XIII, XIV, XV (1247—1500)*, București, 1953, L + 431 p. și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească, vol. I (1247—1500)*. Sub redacția P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.

Lucrări generale: NICOLAE DOBRESCU, *Intemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mânăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.;

Lucrări speciale: CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două monumente religioase din veacul al XIV-lea: Nucetul sau Cozia din Vâlcea și Nucetul din Dîmbovița*, în MO, an. XIII, nr. 1—3, 1961, p. 38—49; TIT SIMEDREA, *Fost-au două sfinte lăcașuri la Cozia?*, BOR, an. LXXIX, nr. 11—12, 1961, p. 1018—1032 (susține că ar fi existat o mânăstire la Cozia, alta la Călimănești); EMIL LĂZĂRESCU, *Data zidirii Coziei*, în SCIA, IX, nr. 1, 1962, p. 107—137; N. CONSTANTINESCU, *Cercetările arheologice de la Cozia*, în MO, an. XVII, nr. 7—8, 1965, p. 587—601 (crede — greșit — că piatra fundamentală s-a pus la 18 mai 1388); AUREL I. GHEORGHIU, *Nucetul*, în GB, nr. 1—2, 1966, p. 118—138;

RADU GRECEANU și EUGENIA GRECEANU, *Istoricul și restaurarea fostei mânăstiri Cotmeana*, în vol. *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, II, 1967, p. 52—89; LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Contribuții la datarea bisericii fostei mânăstiri Cotmeana*, în MO, an. XXVI, nr. 5—6, 1974, p. 470—476;

NICULAE ȘERBĂNESCU, *Istoria mânăstirii Snagov*, București, 1944, 221 p. + 11 pl.; I. IONAȘCU, *Vechimea mânăstirii din pădurea cea mare de la Bolintin*, în RIR, VII, 1937, p. 323—338;

ȘTEFAN ANDREESCU și MATEI CAZACU, *Biserica mânăstirii Vișina — un monument din veacul al XIV-lea*, în MO, an. XXI, nr. 1—2, 1969, p. 61—65; ȘTEFAN ANDREESCU și MATEI CAZACU, *Mânăstirea Vișina, un monument din veacul al XIV-lea*, în BMI, an. XXXIX, nr. 4, 1970, p. 43—46;

VIRGIL DRĂGHICEANU, *Schitul Brădetul*, în BCMI, XVII, 1924, p. 68—73; GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Cercetări arheologice la Brădet-Argeș și problema datării monumentului*, în BMI, an. XXXIX, nr. 2, 1970, p. 56—59;

PAVEL CHIHAIA, *Date în legătură cu biserica vechii curți domnești din Cîmpulung Muscel*, în BOR, an. LXXIX, nr. 11—12, 1961, p. 1033—1049; VIRGIL DRĂGHICEANU, *Despre mânăstirea Cîmpulung*, în BOR, an. LXXXII, nr. 3—4, 1964, p. 284—335; PAVEL CHIHAIA, *Etape de construcții în incinta mânăstirii Negru Vodă din Cîmpulung Muscel*, în SCIA, 1961, nr. 1, p. 208—221; PAVEL CHIHAIA, *Biserica voievozului Nicolae Alexandru din Cîmpulung Muscel (la 1352—1633)*, în GB, an. XXX, nr. 3—4, 1971, p. 303—316 și nr. 11—12, 1971, p. 1109—1119.

Curtea Domnească din Argeș, București, 1923 (BCMI, X—XVI, 1917—1923), cu mai multe studii; O. TAFRALI, Monuments byzantins de Curtea de Argeș, 2 vol. Paris, 1931, XXI + 352 p. (I), 16 p. + 158 pl. (II); V. BRĂTULESCU, 600 de ani de la zidirea bisericii domnești, în BOR, an. LXX, nr. 11—12, 1952, p. 876—889; V. DRĂGHICEANU, În legătură cu biserica domnească de la Argeș, în MO, an. VII, nr. 10—12, 1955, p. 555—562; PAVEL CHIHAIĂ, Cele două lăcașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș, deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab, în MO, an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 597—612; MARIA-ANA MUSICESCU și GRIGORE IONESCU, Biserica domnească din Curtea de Argeș, București, 1976, 55 p. + ilustr.

AL. BĂRCĂCILĂ, *Mănăstirea Coșuștea-Crivelnic (Mehedinți)*, în BCMI, vol. XXVIII, 1935, p. 165—184 (extras: Vălenii de Munte, 1938, 22 p.).

B. Moldova

Izvoare: Documente privind istoria României. A. Moldova, veacul XIV, XV, vol. I (1384—1475), București, 1954, LXXI + 530 p.

Lucrări: N. GRIGORAȘ, Primele mănăstiri și biserici moldovenești, în «Cercetări istorice», XX (s. nouă III), Iași, 1947, p. 114—130; TIT SIMEDREA, Mănăstiri vândute și dăruite în secolul XV, în BOR, an. LXVII, nr. 1—2, 1949, p. 65—83; ȘTEFAN BALȘ — CORINA NICOLESCU, Mănăstirea Neamț, București, 1958, 133 p.; ȘTEFAN BALȘ — CORINA NICOLESCU, Mănăstirea Moldovița, București, 1958, 127 p.; ȘTEFAN BALȘ, Mănăstirea Humor, București, 1965; N. GRIGORAȘ și I. CAPROȘU, Biserici și mănăstiri vechi din Moldova, București, 1968, 70 p. + 72 pl.; Studii despre mănăstirile Neamț și Moldovița, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 314—506 și an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 371—545; TOMA G. BULAT, Întregiri la istoria Bisericii moldovene pînă la Ștefan cel Mare, după mărturii noi, în M.M.S., an. XLV, nr. 5—6, 1969, p. 324—347.

Pentru bibliografia detaliată a monumentelor de artă bisericească să se vadă și lucrările lui NICOLAE STOICESCU, Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I. Țara Românească, vol. I—II, Craiova, 1970, 800 p.; II. Moldova, Craiova, 1971, 426 p. și Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova, București, 1974, 985 p.

VII

MÎNĂSTIRILE ȘI BISERICILE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA, BANAT ȘI MARAMUREȘ ÎN SECOLELE XIII—XV

Credincioșii ortodocși români din Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș au avut biserici și mânăstiri — lucrate din lemn, din nuiele împletite sau din piatră și cărămidă, — a căror existență poate fi urmărită cu aproximativ un mileniu în urmă. De pildă, în vara anului 1966 s-au descoperit la Dăbîca, pe Someș, una din reședințele voievodului Gelu, temeliiile mai multor biserici din secolele X—XI. Prima mânăstire cunoscută din izvoarele istorice este cea de la Morisena (Cenadul de azi), cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, ridicată de voievodul Ahtum, în jurul anului 1002. În urma ocupării mânăstirii de către călugării latini, — după 1028 — cei ortodocși au fost așezați în mânăstirea ortodoxă cu hramul Sfîntul Gheorghe de la Maidan (la granița româno-iugoslavă de azi).

Numărul mânăstirilor ortodoxe din Ungaria și Transilvania a sporit mereu, încît în anul 1204, papa Inocențiu III (1198—1216) delega pe episcopul său de la Oradea să le cerceteze și să constate dacă nu era posibilă înființarea unui episcopat dependent de Roma.

În secolele XIII—XV, s-au ridicat tot mai multe biserici și mânăstiri, mai ales în părțile Hunedoarei și în Banat, realizări majore ale arhitecturii și picturii românești. Acest proces este strîns legat de afirmarea politică și militară a cnezatelor și voievodatelor românești. Documentele vremii fac adeseori amintire de voievozii și cnejii români, mai ales de cei care se remarcă prin fapte de vitejie în campaniile antiotomane care se desfășurau atunci.

Bisericile din Transilvania. Cel mai vechi monument de artă bisericească în ființă și astăzi este biserica din *Densuș*, în Țara Hațegului, un «edificiu straniu și singular ca formă și structură arhitectonică», (V. Drăguț). Este construită din pietre romane, provenite din ruinele

Sarmizegetusei învecinate (altare votive, lespezi fățuite, coloane, statui etc.), din bolovani de râu și din cărămidă.

Cercetările arheologice întreprinse cu ocazia restaurării din 1961—1963, au dovedit că pereții naosului și altarului — în partea lor inferioară, formați din blocuri uriașe de piatră fățuite — aparțin, poate, secolului X. Trei secole mai târziu, a avut loc o refacere a edificiului, probabil ruinat, când s-au înălțat zidurile naosului și altarului, precum și turnul central. A fost împodobită cu picturi de către meșterul zugrav Ștefan și ajutoarele sale, în anul 1443, fapt consemnat de o inscripție. Nu se cunosc ctitorii acestui lăcaș de închinare și nici ai ansamblului pictural. Se presupune că sînt cnejii din familia Mănjina din Densuș, atestați documentar încă din secolul al XIV-lea.

În vara anului 1975, s-au făcut descoperiri de interes istoric-artistic excepțional la biserica din piatră din satul *Streisîngeorgiu* (azi înglobat în orașul Călan), pe malul drept al Streiului. Sub stratul de tencuială din secolul al XVIII-lea, s-a descoperit o pisanie în limba slavonă, scrisă în anii 1313—1314, din care rezultă că biserica s-a ridicat «spre ajutorul și iertarea păcatelor» cneazului Balea și ale preotului Naneș. În aceeași inscripție este consemnat numele zugravului Teofil. Este cea mai veche pisanie din întreaga artă medievală românească. S-au descoperit și porțiuni din pictura murală executată atunci. Trebuie relevat, însă, că sub pisania și pictura murală din 1313, se află un strat și mai vechi de zugrăveală, socotit *cel mai vechi ansamblu pictural cunoscut pînă azi din întreaga țară*. Pe baza acestei descoperiri, s-a stabilit că biserica de piatră de aici a fost construită înainte de mijlocul secolului XII, dar pe locul unei biserici din lemn, de aceleași dimensiuni, firește mult mai veche. Biserica actuală este deci *cea mai veche clădire românească păstrată integral*. În 1408—1409 biserica a fost refăcută de cneazul Cîndreș și soția sa Nistora, după cum arată o altă pisanie, lângă tabloul lor votiv.

La aproximativ 2 km de această biserică, în satul *Strei*, pe malul stîng al râului cu același nume, se află o altă valoroasă biserică monument istoric, o ctitorie cnezială din secolul al XIII-lea restaurată în 1969—1972. Este de tip longitudinal, formată dintr-o navă, altar pentagonal, cu un turn-clopotniță care domină împrejurimea, construită din piatră brută și din piatră fățuită, la muchii. A fost împodobită cu picturi în interior și exterior.

În imediata apropiere a orașului Hațeg se află biserica din satul *Sîntămăria Orlea*. Este o biserică de dimensiuni mari, de tip occidental,

romano-gotic, ctitorită în ultimul pătrar al secolului al XIII-lea de cneji din familia Cîndea. Are ziduri înalte, din piatră brută și piatră fățuită la muchii, cu portale și ferestre cu coloane, cu un turn-clopotniță cu cinci nivele. În interior se păstrează un valoros ansamblu de picturi murale. Biserica a ajuns mai târziu în stăpînirea catolicilor, apoi a calvinilor, odată cu maghiarizarea familiei Cîndea, devenită Kendeffy și trecerea ei la alte confesiuni.

La acestea, se adaugă alte numeroase monumente de artă bisericească din secolele XIII—XV, situate în Țara Hațegului și Valea Streiului. Amintim ruinele bisericii de la *Cetatea Colțului* în apropierea satului Rîu de Mori, la poalele Retezatului, ctitorită în secolul XIV de cneji Cîndea, care stăpîneau aceste locuri încă din secolul XIII. Biserica a servit drept paraclis al curții cneziale. O altă ctitorie a secolului XIV este biserica din *Ostrov*, în apropiere de Densuș și Sarmizegetusa romană, cu un frumos turn-clopotniță, adăugat în secolul următor. Biserica păstrează o frumoasă icoană de hram, azi în parterul turnului-clopotniță, reprezentînd pe Maica Domnului cu pruncul în brațe.

Tot secolului al XIV-lea îi aparțin bisericile din *Sînpetru*, în apropiere de Hațeg, ctitorie a cnejilor locali, cu picturi ascunse sub var, *Nucșoara*, *Peșteana*, la care se adaugă două din secolul al XV-lea: *Sălașul de Sus* și *Rîu de Mori*. De altfel, aproape în toate satele menționate, documentele din secolele XIV—XV fac amintire de cneji locali, de multe ori participanți la luptele antiotomane conduse mai ales de Iancu de Hunedoara.

În chip deosebit trebuie menționată mînăstirea *Prislop*, cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, situată la aproximativ 15 km de orașul Hațeg, în hotarul satului Silvașul de Sus. A fost ridicată la sfîrșitul secolului al XIV-lea de ucenici de-ai Sfîntului Nicodim de la Tismana, refăcută din temelii, în 1564, de domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești (1529—1530), refugiată și apoi căsătorită în Transilvania, după ce tatăl ei a căzut în lupta de la Viișoara (1530). Este îngropată în această mînăstire († 1580).

Dintr-o regretabilă greșeală a dispărut, în anii din urmă, biserica din *Cinciș*, lângă Hunedoara, ctitorită, potrivit tradiției, tot în secolul al XV-lea, de cneji satului, înrudiți cu Iancu de Hunedoara, care-i înzestraseră cu privilegiile și moșii.

La 30 noiembrie 1458, regele Matei Corvinul acorda românilor din *Hunedoara* dreptul să-și ridice o biserică de zid în oraș. În urma acestei învoiri, s-a ridicat biserica cu hramul Sfîntul Nicolae, formată inițial

dintr-o navă și un altar, restaurată apoi în 1634 și pictată peste 20 de ani. Înaintea ei existase desigur o altă biserică, în care va fi slujit Ioan de Caffa.

În apropiere de Hunedoara exista mînăstirea *Plosca*, se pare ajutată de familia Huniazilor.

Tot în județul Hunedoara, pe Valea Mureșului, întîlnim alte biserici monumente istorice. Un interes aparte prezintă biserica din *Gurasada*, datînd din secolul al XIII-lea, cu o formă ciudată, patrulobă, care — alături de bisericile din Densuș, Strei și Streisîngeorgiu — se numără printre cele mai expresive realizări ale arhitecturii medievale românești din Transilvania. Părții de răsărit (altar și naos), cu o turlă pătrată, i s-a adăugat mai tîrziu o tindă scurtă și un turn-clopotniță.

În jurul anului 1400, a fost ridicată biserica din *Leșnic*, cu un ansamblu de picturi murale originale, pe pereții de sud, vest și nord ai naosului (restul, mai tîrziu), între care se remarcă tabloul votiv, înfățișînd pe cneazul Dobre Românul, ctitorul bisericii, pomenit, pentru merite deosebite, într-un act din 1394.

Biserica din *Roșcani* este ctitorită de cnejii din familia Caba, în prima jumătate a secolului al XV-lea. Tot acestui secol îi aparține și biserica din *Bîrsău*, în apropierea Devei, refăcută în secolul următor de Margareta Cherepovici, a cărei fiică, Elena, a fost căsătorită cu Petru cel Tînăr, domnul Țării Românești (1559—1568).

În jurul orașului Brad — nu departe de Țebea — se află alte două remarcabile realizări ale artei medievale românești: bisericile din *Crișcior* și *Ribița*. Prima a fost ridicată în jurul anului 1400, de jupînul Bălea și soția sa Vișa, zugrăviți — alături de ceilalți membri ai familiei lor, — într-un tablou votiv, iar cealaltă de frații cneji Vladislav și Miclăuș.

În afară de aceste biserici hunedorene, în ființă pînă azi, sau în ruină, documentele fac amintire și de alte biserici românești, azi dispărute. De pildă, în *Deva* exista o biserică cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată către sfîrșitul secolului al XIV-lea (avea stema regelui Ludovic I cel Mare al Ungariei, 1342—1382), răpită mai tîrziu de calvini. Spre sfîrșitul secolului trecut, a fost descoperită pictura ei ortodoxă, acoperită cu var, iar în 1896 a fost demolată.

Alte biserici românești au fost ridicate în secolele XIV—XV, în diferite sate din județul Alba de azi. De pildă, biserica din *Zlatna* a fost ctitorită de cneazul Tanislav Hraboru și soția sa Anica, în anul 1424. Inițial, era formată din altar și dintr-o navă cu turn-clopotniță spre vest. Către sfîrșitul aceluiași secol, a fost împodobită cu picturi murale, păstrate fragmentar.

Biserica mînăstirii *Rîmeț*, așezată într-un cadru natural de o mare frumusețe, prezintă asemănări cu bisericile hunedorene din secolele XIII—XV. Sub straturile mai tîrzii de pictură (sec. XVIII—XIX), apar fragmente de picturi mai vechi, din secolul XIV, precum și o inscripție din 1376, în care sînt pomeniți arhiepiscopul Ghelasie și zugravul Mihul de la Crișul Alb.

Secolului al XV-lea îi aparțin, de asemenea, bisericile din *Almașul Mare*, menționată documentar în 1418 și *Lupșa*, ctitoria cneazului Vladislav, din 1421, amîndouă în Munții Apuseni, precum și biserica din *Săndulești*, lângă Turda.

Biserica fostei mînăstiri de la *Geoagiu de Sus* datează de la sfîrșitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. Aici și-au avut reședința — în a doua jumătate a sec. XVI — mitropoliții Hristofor, Sava și Gheorghe.

Biserica din *Sîntimbru* datează, după unii cercetători, tot din perioada de care ne ocupăm (sec. XIII—XV), păstrînd fragmente de picturi originale.

În celelalte părți ale Transilvaniei, ne reține atenția biserica *Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului*, asupra căruia au adus lumină recente cercetări arheologice (1975). Primul lăcaș de închinare se presupune că era din lemn, ridicat pe la sfîrșitul secolului XIV sau începutul celui următor. A doua construcție era o biserică din piatră de pe la mijlocul secolului al XV-lea, mărită într-o fază ulterioară, cu un exonarthex cu contraforți. A treia biserică, cea actuală, din zid, datează din secolul XVI, avînd un plan asemănător construcției precedente, dar cu influențe gotice. În secolele următoare, biserica a suferit mai multe adăugiri și modificări, cele mai multe săvîrșite cu ajutorul domnilor Țării Românești și ai Moldovei.

În județul Cluj, bisericile din *Băița*, lângă Gherla și *Mica*, lângă Dej, sînt considerate, de unii cercetători, ca aparținînd secolului al XIII-lea.

Mitropolitul Daniil, care-și avea reședința în *Feleac*, a zidit în acest sat o biserică cu hramul Cuvioasa Paraschiva, înainte de 1488, după cum arată însemnarea de pe Tetraevanghelul scris acolo din porunca sa. O altă biserică, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, devenită catedrală mitropolitană, a fost terminată pe la începutul secolului XVI (monument de arhitectură gotică de tip biserică-sală). În ultimii ani ai secolului al XV-lea a fost ridicată și catedrala episcopală de la *Vad*, cu ajutorul lui Ștefan cel Mare. Bisericile din *Ciceu*, *Mihăiești* și *Cetatea de Baltă* (zugrăvită în 1525) au fost ridicate tot cu ajutorul unor domni moldoveni, poate al lui Ștefan cel Mare sau al urmașilor săi imediați.

Tot ortodoxe au fost la început și bisericile reformate de azi din *Sîntana de Mureș* și *Fîntînele* (jud. Mureș), cu picturi din secolele XIV—XV, ca și dispăruta biserică reformată din *Roteni* (jud. Mureș).

Cîteva biserici din părțile de sud ale Transilvaniei sînt socotite ctitorii ale unor domni munteni. De pildă, bisericile din *Scorei* lângă Făgăraș (Mircea cel Bătrîn dăruia ocina Scorei egumenului Stanciu și fratelui său Călin), *Rășinari*, *Rîșnov*, *Zărnești*, *Cut* (jud. Alba) ș.a. Izvoarele timpului pomenesc și alte biserici transilvănene din secolele XIV—XV: *Peștiș* (jud. Hunedoara), la 1302, *Rediu* (jud. Cluj), la 1398, *Lancrăm* (jud. Alba) în 1439, *Deda* (jud. Mureș), în 1451, *Strimba Fizeșului* (jud. Sălaj), prin 1470, *Săliște* (jud. Sibiu) și altele. Un document din 14 decembrie 1450 pomenea bisericile de lemn din *Maieru*, *Sîngeorz* și *Năsăud*, pe valea Someșului Mare.

Majoritatea acestor biserici românești au un plan asemănător: o navă longitudinală în continuarea căreia se află altarul, iar în partea vestică un turn-clopotniță, de multe ori ridicat mai tîrziu. Toate sînt de dimensiuni reduse. Așa cum am arătat, majoritatea au fost pictate — cîteva chiar în exterior, cum a fost Streiul. Unele păstrează scene destul de numeroase, altele numai fragmente. Meșterii erau români din părțile locului. Ei vor fi contribuit la formarea unei «școli» locale de pictură românească. La canoanele și formele stilistice bizantine, trecute prin filiera Țării Românești, meșterii transilvăneni au adăugat și unele elemente locale (mai ales în cazul costumelor ctitorilor sau chiar al altor personaje), precum și unele elemente occidentale (ca la Strei), dînd naștere unei picturi cu totul originale, mărturie a geniului artistic al popoului nostru.

Bisericile și mînăstirile din Banat. În Banat, documentele vremii sau unele urme arheologice atestă existența mai multor mînăstiri românești, din secolele XII—XV. Una dintre cele mai vechi mînăstiri este *Hodoșul* (de pe la mijlocul sec. XVIII Hodoș-Bodrog), în jud. Arad, pe malul stîng al Mureșului (pînă în 1834—38 cînd i-a fost deviat cursul, era pe malul drept). Este pomenită pentru prima oară într-un act din 1177, de la regele Bela III al Ungariei (1172—1196), sub numele de Hodust, apoi în 1233 și în 1293, într-o inscripție din 1523 era amintit egumenul Mihai, iar pe la 1651 își avea reședința aici «mitropolitul cetății Lipova — Gyula», Sofronie.

Nu departe de Bodrog, tot pe malul stîng al Mureșului, se află mînăstirea ortodoxă, azi sîrbească, *Bezdin*, ridicată în secolul XVI, pe locul uneia mai vechi, distrusă în timpul mării invazii a tătarilor din

1241—1242 (în 1233 era pomenită mînăstirea «de la Isou», care se presupune că se găsea pe locul mînăstirii Bezdin).

La *Ilidia*, în apropiere de Oravița, s-a descoperit o biserică rotundă din sec. XII—XIII și o biserică fortificată, atribuită secolelor XII—XIV.

Mînăstirea Partoș (jud. Timiș), la 2 km de frontiera cu Iugoslavia, ar data, potrivit tradiției, din secolul al XV-lea (satul Partoș e pomenit însă în registrul dijmelor papale în 1333, apoi în cîteva acte din secolul următor). În secolul al XVII-lea s-a retras aici, trăind pînă la moarte (1656), Sfîntul Ierarh Iosif, mitropolitul Timișoarei.

Mînăstirea Săraca (jud. Timiș), cunoscută și sub numele de Șemlac, Șemliug, Șumig sau Morava, datează tot din secolul al XV-lea, poate chiar mai dinainte (un document din 1270 amintește mînăstirea de lîngă Șumig). A fost arsă de turci, după ocuparea Banatului. În 1730 a fost restaurată, dar în 1778 a fost desființată de Habsburgi (reînființată abia în 1934). În apropiere se găsea mînăstirea *Sîngeorge*, tot din secolul al XV-lea.

În partea de sud a Banatului, în apropiere de Vîrșeț, se găseau alte mînăstiri ridicate în aceleași secole: *Srediștea Mică* (azi în Iugoslavia), *Vărădia* (distrusă de turci, apoi refăcută în secolul XVIII) și *Mesici*. Aceasta din urmă ar fi fost zidită în secolul al XIII-lea de un călugăr venit din mînăstirea Hilandar, apoi refăcută de despotul Iovan Brancovici, la sfîrșitul secolului al XV-lea, arsă de turci în 1552, refăcută în secolul al XVIII-lea.

Alte cîteva mînăstiri ortodoxe erau situate pe Dunăre, datînd tot din secolele XIV—XV, fiind, poate, chiar mai vechi: *Voilovița* și *Cubin* (azi în Iugoslavia), *Zlatița*, *Cusici*, *Bazias*, *Ogradena Veche* sau *Mrăcunea* (lîngă Cazane). Cele mai multe au fost distruse în timpul deselor incursiuni turcești, mai ales în 1552, cînd Banatul a fost ocupat de turci, fiind refăcute apoi în secolul al XVIII-lea, în urma încetării dominației lor.

Biserica din *Lipova* este atestată documentar încă din secolul al XIV-lea. În secolele XVI—XVII, a servit drept catedrală a episcopilor care-și aveau reședința în acest oraș. A fost transformată și mărită în mai multe rînduri, fiind azi una din operele reprezentative ale artei românești din Banat. În pronaosul bisericii se păstrează fragmente de pictură din secolul al XV-lea. Biserica din *Lugoj*, azi dispărută, era probabil o ctitorie a Ecaterinei Perianu, de prin 1402. A fost demolată în a doua jumătate a secolului trecut, cînd se mai puteau vedea picturile, între care se remarcă și chipul protopopului Gavriil. În 1378 era amintită biserica din satul dispărut *Valea*.

Bisericile din Bihor și Maramureș. În părțile Aradului, consemnăm bisericile din *Hălmagiu*, atribuită voievodului *Moga* (sec. XIV), *Dezna* (sec. XIV, peste care s-a ridicat biserica actuală din secolul XVIII) ș.a.

În Bihor se cunosc de asemenea mai multe biserici din secolele XII—XV. De pildă, la *Sînnicolaul de Beiuș*, cercetările arheologice din ultimii ani au dus la descoperirea fundațiilor unor biserici din secolele XI—XII. Tot aici se păstrează turnul-clopotniță al unei biserici romanice din sec. XIII. La *Voivozi* s-au descoperit ruinele unei mînăstiri — biserică și chilii — din secolele XIII—XIV.

O altă biserică veche din Bihor a fost cea din *Seghiște (Șediște)*, azi în ruine. A fost ctitorită de cnejii locali la începutul secolului al XV-lea, ajungînd apoi sediul unui protopopiat pentru parohiile din părțile *Beiușului*. Cel mai vechi strat de pictură — care poate fi urmărită doar prin intermediul descrierilor și al fotografiilor făcute înainte de completa distrugere — aparține secolului al XV-lea, cu forme asemănătoare picturilor din bisericile hunedorene.

Picturi murale ortodoxe, de la începutul secolului XV (și inscripții cirilice), aveau și bisericile din *Tărcăița*, *Remetea* și *Tileagd*, ajunse — prin secolele XVI—XVII — în stăpînirea calvinilor.

În Maramureș, cercetările arheologice au dus la descoperirea ruinelor bisericii din *Giulești*, ctitoria cnejilor de acolo (sec. XIII—XIV) și a celei din *Cuhea (azi Bogdan Vodă)*, locul de reședință al voievodului *Bogdan*, din secolul al XIV-lea. Cea din urmă este o biserică de piatră, cu o navă dreptunghiulară, absidă poligonală și un turn-clopotniță pe latura de vest, deci tipul obișnuit al bisericilor din sudul Transilvaniei.

Izvoare documentare fac apoi amintire de mînăstirea *Sfîntul Mihail din Peri*, ctitoria *Dragoșizilor*, azi în ruine, pe care frații *Balc* și *Drag* au închinat-o Patriarhiei din Constantinopol în 1391, cînd a fost declarată stavropighie. Alte mînăstiri existau la *Cuhea* și una între satele *Bîrsana*, *Nănești* și *Cornești*. Tot în secolele XIV—XV sînt atestate documentar bisericile din *Ieud* (1364), *Biserica Albă* (1373), *Apșa de Mijloc* (1428 și 1440), *Sărăsău* (1456), ș.a. Datorită faptului că majoritatea bisericilor maramureșene erau construite din lemn, cele din secolele de care ne ocupăm n-au rezistat intemperiilor vremii pînă în zilele noastre.

C o n c l u z i i : *Deși de proporții reduse, cu o înfățișare modestă construite rudimentar, bisericile de piatră românești din Transilvania, ctitorii ale cnejilor și credincioșilor români din secolele XIII—XV, prezintă o deosebită importanță istorică și artistică. Picturile lor*

murale — realizate de meșteri români, originari din partea locului sau veniți din alte ținuturi locuite de români — sînt, pentru acel timp, cu mult mai bogate decît cele din Țara Românească și Moldova. Inscricțiunile murale, care au mai putut fi descifrate, au dus la cunoașterea unora din ctitorii (Streisîngeorgiu, Ribița, Crișcior, Zlatna), precum și la cunoașterea primilor zugravi de neam român. Dar mai presus de toate, aceste străvechi ctitorii românești sînt mărturii grăitoare ale continuității românilor în Transilvania propriu-zisă, Banat, Bihor și Maramureș.

B I B L I O G R A F I E

Lucrări de sinteză. Istorie. ȘTEFAN METEȘ, *Mînăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, CXXVIII + 364 p.; VICTOR VLĂDUCEANU, *Mînăstiri bănățene*, Timișoara, 1947, 144 p.;

Arhitectura bisericilor din Transilvania. VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, Cluj, 1930, VIII + 225 p. (extras din ACMIT pe 1929, p. 1—222); SILVIU DRAGOMIR, *Vechile biserici din Zărand și ctitorii lor în sec. XIV și XV*, Cluj, 1930, 40 p. (extras din ACMIT pe 1929, p. 223—264); CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie*, Bucarest, 1938, 97 p.; VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, XII + 1018 p.; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, 540 p.; VASILE DRĂGUȚ, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, 72 p. + 47 ilustr.

Pictura. ȘTEFAN METEȘ, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1929, 168 p. + 48 pl. (extras din ACMIT pe 1926-28); I. D. ȘTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930—32, IX + 439 p. + 30 pl. (I); 8 p. + 100 pl. (II); I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie. Avec 56 planches hors textes et 15 gravures dans le texte*, Paris, 1938, IX + 166 p. + 1 h; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Mărturii științite*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului...*, Sibiu, 1940, p. 742—750; VASILE DRĂGUȚ, *Picturi murale exterioare în Transilvania medievală*, în SCIA, seria *Arta plastică*, t. 12, nr. 1, 1965, p. 75—102; VASILE DRĂGUȚ, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XVI)*, București, 1970, 115 p. + 67 ilustr.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Iconografia artei bizantine și a artei feudale românești*, București, 1973, 269 p.

Alte lucrări: NICOLAE IORGA, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal (1408—1409)*, în «An. Acad. Rom.» M.S.I. s. III, t. VI, nr. 7, București, 1926, 5 p. 2 pl. (biserica din Streisîngeorgiu); SILVIU DRAGOMIR, *Ctitorii bisericii din Bîrsău*, în ACMIT pe 1930—31, Cluj, 1932, p. 139—148; CORIOLAN PETRANU, *Un vechi monument istoric: biserica din Roșcani*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului...*, Sibiu, 1940, p. 643—646; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, 2 vol. Brașov, 1943—46, 427 + 455 p.; EUGEN CHEFNEUX, *Cercetări și observații asupra bisericii din Densuș*, în vol. *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice*, București, 1963, p. 109—124; VASILE DRĂGUȚ, *Biserica din Leșnic*, în SCIA, an. X, nr. 2, 1963, p. 423—433; VASILE DRĂGUȚ, *Biserica din Strei*, în SCIA, Seria artă plastică, t. 12, nr. 2, 1965, p. 299—317; VASILE DRĂGUȚ, *Din nou despre picturile bisericii din Strei*, în B.M.I., an. XLII, nr. 2, 1973, p. 19—26; VASILE DRĂGUȚ, *Zugravul Miha și epoca sa*, în SCIA, Seria Artă

plastică, t. 13, nr. 1, 1966, p. 39—47; VASILE DRĂGUȚ, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea: Ștefan de la Densuș*, în SCIA, Seria artă plastică, t. 13, nr. 2, 1966, p. 233—245; VASILE DRĂGUȚ, *Picturile bisericii din Sântămărie Orlea — cel mai vechi ansamblu mural din țara noastră*, în B.M.I., anul XL, nr. 3, 1971, p. 61—74; IOANA CRISTACHE PANAIT și MARINEL DAIA, *Biserica românească din Săndulești (jud. Cluj)*, în «Revista muzeelor și monumentelor, Seria monumente istorice și de artă», nr. 2, 1974 p. 86—88; ECATERINA CIUCHEZA-BUCULEI, *Portretele constructorilor și pictorilor bisericii din Strei*, în SCIA, Artă plastică, XXII, 1975, p. 53—72; RADU POPA, *Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11—14. Jahrhunderts in Süden Transilvaniens*, în «Dacia», N.S., t. XX, 1976, p. 37—61; RADU POPA, *Streisîngeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în «Monumente istorice și de artă», nr. 1, 1978, p. 9—32 (alte șapte studii privitoare la această biserică, la p. 33—62).

Biserici și mînăstiri din Banat: I. MILOIA, *Mînăstirea Săraca, centru de cultură și artă bănățeană*, Timișoara, 1932, 32 p. (extras din «Analele Banatului», IV, 1931); VICTOR VLĂDUCEANU, *Mînăstiri bănățene*, Timișoara, 1947, 144 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Mînăstirea Mrăcunea*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 11—12, 1969, p. 1212—1221; OLIVER VELESCU și ADRIAN CORVĂTESCU, *Un monument din vestul țării; mînăstirea Bezdin*, în B.M.I., an. XLI, nr. 1, 1972, p. 49—58; GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Date istorice privind trecutul unei mînăstiri: mînăstirea Săraca din Șemlacul Mic*, în M.B., an. XXIV, nr. 4—6, 1974, p. 299—309; ȘTEFAN MATEI și ILIE UZUM, *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, în «Acta Musei Napocensis», Cluj, 1972, p. 555—564; Vezi și NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara, 1973, 192 p.

Biserici din Bihor: MOISE POPOVICIU, *Un vechi monument istoric dispărut (biserica din Seghiște)*, Beiuș, 1934, 24 p.; RADU POPA, *Valea Bistrei în secolele XIII—XIV (Mînăstirea din Voivozi)*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 215—219.

Biserici și mînăstiri din Maramureș: Despre mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri, vezi bibliografia de la capitolul IV, p. 283; RADU POPA, *Biserica de piatră din Cuhea și unele probleme privind istoria Maramureșului în secolul al XIV-lea*, în SCIV, t. XVII, nr. 3, 1966, p. 511—528; RADU POPA și MIRCEA ZDROBA, *Ctitoria cnezilor giuleșteni. Un nou monument românesc din piatră în Maramureș*, în SCIV, t. XX, nr. 2, 1969, p. 267—285.

VIII

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN SECOLUL AL XV-LEA

Alexandru cel Bun a purtat o grijă deosebită față de Biserica sa, în tot cursul domniei sale. În același timp, el s-a arătat tolerant și față de cei ce aparțineau altor confesiuni creștine. Astfel, printr-un hrisov dat la 30 iulie 1401, hotăra înființarea unei episcopii, cu scaunul la Suceava, pentru credincioșii armeni din Moldova, recunoscând pe episcopul lor Ohanes.

A acordat sprijin și credincioșilor catolici poloni, sași, unguri și secui din țara sa, așa cum au făcut și unii dintre înaintașii săi. Astfel, pe lângă vechea episcopie catolică de la Siret, s-a înființat o nouă episcopie la Baia, prin anii 1405—1413 (primul titular a fost Ioan de Riza). Domnitorul însuși a zidit, prin anii 1405—1413, o biserică de piatră pe seama ei. La Siret mai cunoaștem câteva nume de episcopi pînă prin 1434, iar la Baia pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Desigur, ei vor fi stat mai mult în Polonia, decît în diecezele lor din Moldova, sărace și cu prea puțini credincioși. Ca și în trecut, predica misionarilor franciscani și dominicani în Moldova n-a putut răzbate în sufletele credincioșilor români, așa încît toată lucrarea lor s-a redus la cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor catolici.

Tot în timpul lui Alexandru cel Bun au găsit adăpost în Moldova unii dintre adepții lui Jan Hus (husiți). Se știe că învățătura cunoscutului preot, profesor și predicator englez John Wiclif († 1382), care a tradus Sfînta Scriptură în limba engleză, a pătruns și în Boemia, datorită legăturilor care existau între Universitățile din Oxford și Praga. Între admiratorii săi se număra și profesorul și preotul ceh Jan (Ioan) Hus (1369—1415), care a luat pe față apărarea ideilor lui Wiclif și i-a tradus o parte din scrieri în limba cehă. Ca și Wiclif, Hus s-a ridicat împotriva unor abuzuri ale papalității, îndeosebi împotriva indulgențelor. Învățătura propovăduită de Hus — asemănătoare în multe privințe cu cea or-

todoxă —era în fond o încercare de reîntoarcere la creștinismul străvechi al apostolilor slavilor Ciril și Metodie. El cerea împărtășirea credincioșilor din potir, sub forma pâinii și a vinului (sub utraque forma), obicei de mult părăsit de Biserica apuseană, apoi cerea introducerea limbii poporului în biserică, adică traducerea Sfintei Scripturi și săvârșirea slujbelor în limba poporului, pentru a fi înțelese de toți credincioșii. În rest, el nu s-a abătut cu nimic de la dreapta învățătura a Bisericii, fixată de Sinoadele ecumenice. Cu toate acestea, Conciliul întrunit la Constanța (1414—1418), despre care vom vorbi mai jos, l-a osîndit să fie ars pe rug, sentință executată la 6 iulie 1415. În anul următor a avut aceeași soartă prietenul său Ieronim de Praga.

Moartea lor a pricinuit multă tulburare în Cehia, ducînd la cunoscutele războaie purtate de cehii husiți, conduși la început de Jan Žižka. Prigoniți în țara lor, mulți adepți ai învățaturii lui Hus și-au găsit adăpost pe pămîntul țării noastre. Se pare că încă de prin 1420 au venit în Moldova cete de husiți de obîrșie slovacă și maghiară. Alți husiți au căutat adăpost în Transilvania, dar fiind persecutați de episcopii catolici Ioan din Oradea și Gheorghe Lepeș din Alba Iulia, ca și de inchiizitorul papal Iacob de Marchia, au fost nevoiți să-și caute refugiu tot în țara îngăduitoare a Moldovei.

Pe la jumătatea anului 1437 o mare parte din husiții din Ungaria și Transilvania, conduși de preoții lor Toma și Valentin, s-au așezat în Tîrgul Trotuș, apoi în alte părți. La Trotuș cei doi preoți au făcut prima traducere a Sfintei Scripturi în limba maghiară.

Ceea ce ne interesează pe noi aci e faptul că Alexandru cel Bun a dovedit — așa cum a făcut de altfel întregul nostru popor în decursul istoriei sale — că n-a îngăduit ura confesională sau religioasă, ci fiecare a fost lăsat să trăiască «în legea lui».

Urmașul mitropolitului Iosif. Mitropolitul Iosif apare pentru ultima dată într-un hrisov din 16 septembrie 1408, prin care Alexandru cel Bun înzestra biserica Sfînta Paraschiva din Roman — viitoarea catedrală episcopală — cu două sate. Socotim că și-a încheiat păstoria prin 1415, căci abia în 1416 se face amintire de un nou titular al scaunului mitropolitan.

În ce privește pe urmașii săi, există numeroase lacune de informație, atît în ce privește numele, cît și anii lor de păstorie. Documentele interne nu fac pomenire de nici un mitropolit între anii 1408—1455, așa încît sîntem nevoiți să recurgem la cîteva izvoare grecești, destul de confuze, de altfel. De pildă, Silvestru Syropulos, scriitor din secolul al

XV-lea, care a lăsat o *Istorie a sinodului florentin din 1438—1439*, scria că un mitropolit al Moldovei — căruia nu i se da numele — a venit la Constantinopol, dar patriarhul ecumenic Eftimie a refuzat să-l recunoască, interzicându-i chiar intrarea în capitală. Abia după moartea acestui patriarh (27 martie 1416), împăratul Manuil II Paleologul (1391—1425) a izbutit să impună sinodului patriarhal numirea mitropolitului de Poleainina ca mitropolit al Moldovei, făcându-l să plece la eparhia sa chiar în acel an. N-ar fi exclus ca acest mitropolit de Poleainina din 1416 să fi purtat numele de *Macarie*. O inscripție grecească de pe un epitaf din anul 1428, amintea de mitropolitul *Macarie* «al Moldovlahiei și al părților de lângă mare». Această însemnare a fost reprodusă într-un cronograf bizantin tradus în românește și copiat în 1732 (semnalat în anul 1884 de învățatul episcop Melchisedec al Romanului). Putem admite cu destulă certitudine că *Macarie* din 1428 este identic cu mitropolitul de Poleainina, nenumit însă, din 1416. Unii istorici au crezut că acest *Macarie* a fost român și că pricina nerecunoașterii sale și a refuzului de a fi primit în Constantinopol de către patriarhul Eftimie a fost tocmai originea lui românească, deci moldovenii încercau și acum să-și impună un mitropolit din propriul lor neam, așa cum făcuseră și în cazul lui Iosif. Vitalien Laurent însă, arată că urmașul lui Iosif a fost grec și că înainte de a fi numit la Suceava a fost mitropolit de Poleainina, iar pricina nerecunoașterii lui de către patriarh trebuie căutată în amestecul împăratului în numirea sa ca mitropolit al Moldovei. Despre mitropolitul *Macarie* nu mai știm alte lucruri și nici cum și-a sfârșit viața. Faptul că Alexandru cel Bun a acceptat pe *Macarie* impus de împăratul Manuil II, se poate explica prin aceea că dorea să mențină relații de prietenie cu imperiul bizantin.

Sinodul de la Constanța. În acest timp a avut loc un eveniment de o mare însemnătate în istoria întregii Biserici creștine. Este vorba de sinodul sau conciliul ținut la Constanța (în sudul R. F. Germania de azi), pe malul lacului cu același nume, între anii 1414—1418, socotit de Biserica apuseană drept al XVI-lea ecumenic, deși era mai mult un «congres apusean» al cîrmuitorilor bisericești și lumești. Sinodul a fost convocat la dorința lui Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei (1387—1437) și împărat al Germaniei (1410—1437), avînd un întreit scop: înlăturarea schismei papale, existînd pe atunci trei papi, la Roma, Avignon și Pisa, condamnarea învățăturilor lui John Wiclif și Jan Hus și, în sfîrșit, încercarea de a face unirea celor două Biserici creștine, separate oficial prin actul de la 16 iulie 1054. Încercările de unire porneau

de multe ori din partea împăraților Bizanțului, nădăjduind că prin unire vor primi ajutorul papii și al suveranilor din Apusul Europei împotriva primejdiei otomane. Așa se face că și la sinodul din Constanța a sosit o delegație a împăratului Manuil II (1391—1425) și a patriarhului Iosif II (1416—1439), formată din câțiva mireni din Constantinopol, precum și din 19 episcopi ortodocși, între care se găsea și Grigorie Țamblac, ajuns între timp mitropolit al Kievului. Delegația răsăriteană a sosit la destinație la 18 februarie 1418, iar sinodul s-a închis la 22 aprilie 1418. Nu știm câtă atenție s-a acordat problemei unirii celor două Biserici, din moment ce pe agenda sinodului au fost o serie de probleme mult mai grave care frământau Biserica apuseană.

Ceea ce ne interesează pe noi este faptul că la sinod au participat și delegați ai unor orașe din Țara Românească și Moldova. Știri confuze despre această participare avem într-o descriere a lucrărilor sinodului pînă în 1417 (un fel de «buletin informativ»), făcută de canonicul Ulrich von Reichenthal (sau Richenthal) intitulată: *Das Concilium so zu Constantz gehalten ist worden* etc. (s-a publicat în trei ediții, toate la Augsburg: 1483, 1536, 1575). Astfel, Richenthal ne informează că din Țara Românească a participat un boier cu numele *Thobermur* (Tugomir), iar din Moldova boierul *Giorgius de Samusinis* (Gheorghe din Sămușeni) și *Stanislav Rotompan*. Dintre orașele din Muntenia autorul citează: *Langnaw* (Cîmpulung?), *Ergx* (Argeș?), *Kylo* (Chilia?), *Zürm* (Severin?) și alte nume care nu se pot identifica. Din Moldova au participat delegați din zece orașe: *Suceava*, *Roman*, *Iași*, *Hîrlău*, *Bîrlad*, *Moderland* (?), *Mayda* (?), *Herat* (?), *Mentz* (?), *Molga* (?). Este vrednic de reținut faptul că Biserica Ortodoxă românească — din Muntenia și Moldova — nu a avut nici un reprezentant la sinod. Atît Mircea cel Bătrîn, cît și Alexandru cel Bun au fost reprezentați prin cîte un boier, fie din pricina legăturilor pe care le aveau atunci țările noastre cu regii catolici vecini (Sigismund, împărat al Germaniei și rege al Ungariei, Vladislav II Jagello al Poloniei și marele cneaz Vitold al Lituaniei), fie — mai ales în cazul lui Mircea — din pricina iminentului pericol turcesc, căutînd deci — ca și împărații Bizanțului — un ajutor de la creștinii din Apus. Trebuie reținut faptul că aceasta a fost prima participare românească la o conferință internațională. În orice caz, solii domnilor români n-au putut discuta problema unirii celor două Biserici, căci nu aveau nici un mandat în acest sens și desigur nici cunoștințe în materie. În ce privește reprezentanții orașelor, observăm că ei sînt recrutați mai mult din acelea în care trăia și o populație catolică, fie de origine maghiară, fie germană.

Sinodul de la Ferrara — Florența. Cu aceasta, trecem la o altă participare românească, la un sinod ținut câțiva ani mai târziu, care a avut un ecou mult mai puternic în lumea creștină. Este vorba de sinodul de unire ținut la Ferrara și Florența, în Italia, în 1438—1439. Împăcarea între cele două Biserici, urmărită aici, era determinată tot de interese politice, împăratul Ioan VIII Paleologul (1425—1448) căutând sprijin militar și material în Apus, în fața primejdiei tot mai amenințătoare a turcilor.

Cu puțin timp înainte de deschiderea lucrărilor sinodului, două acte papale, din 10 și 11 martie 1436, ne dau știri despre un mitropolit *Grigorie* al Moldovlahiei. Acesta era un ierarh ortodox, grec de neam, care venise la Roma spre a îmbrățișa unirea cu Biserica apuseană. Papa l-a numit arhiepiscop «al Moldovei», încredințându-i puteri foarte largi, în vederea atragerii moldovenilor și bulgarilor la unirea cu Biserica Romei. Nu avem însă nici o știre care să ateste prezența sa în Moldova.

În 1437, Moldova avea ca mitropolit pe *Damian*. Știri despre el avem din *Istoria sinodului de unire de la Ferrara-Florența*, scrisă de marele eclesiarh al Patriarhiei Silvestru Syropulos (tipărită la Haga, în 1660 în traducere latină, sub titlul *Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos sive concilii Florentini*), iar mai puține în lucrarea mitropolitului Dorotei din Mitilene, un alt participant la sinod. Din lucrarea lui Silvestru desprindem că *Damian* era grec de neam și ucenic al patriarhului ecumenic Iosif II, care-l ridicase la vrednicia de mitropolit al Moldovei. Deci, Moldova n-a mai putut să se împotrivescă Patriarhiei, care a impus pe scaunul mitropolitan pe omul ei de încredere. Se știe că între anii 1435—1442 cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun, Iliș și Ștefan, și-au împărțit țara în două, Iliș domnind peste «țara de sus» cu scaunul la Suceava, iar Ștefan peste «țara de jos», cu scaunul la Roman. Ștefan a ridicat, în această perioadă, scaunul episcopal de la Roman la treapta de mitropolie, pentru a avea aceeași organizare bisericească, pe care o avea țara cîrmuită de fratele său.

Data fiind această situație, Patriarhia a putut foarte ușor să-și impună ierarhul ei în Moldova, credem că pe scaunul de la Suceava, fără să mai întâmpine împotrivire, ca în cazurile lui Teodosie și Ieremia. Tot Syropulos ne informează că în timp ce la Constantinopol se făceau pregătiri pentru soborul florentin, împăratul și patriarhul au trimis scrisori ierarhilor și cîrmuitorilor de state ortodocși, îndemnându-i să participe la sinod. O astfel de solie a fost trimisă și în Moldova, la cei doi domnitori de atunci, Iliș și Ștefan, și la mitropolitul *Damian*, ca să ceară

delegați pentru sinod. Despre mitropolitul Damian, care nu este dat însă cu numele (în general numele proprii lipsesc în lucrarea lui Syropulos), ne mai informează că plecase din Constantinopol înspre Moldova cu puțin timp înainte (probabil la sfârșitul anului 1436 sau la începutul celui următor). Primind invitarea pentru participarea la sinodul de unire, a venit din nou în capitala Bizanțului, împreună cu logofătul Neagoe (care este pomenit și în unele acte interne) și cu protopopul Constantin (se pare că acesta era «locțiitorul» «mitropolitului» de Roman). De aici, la 24 noiembrie 1437, delegația răsăriteană de aproape 700 de persoane, în frunte cu împăratul Ioan VIII Paleologul și patriarhul Iosif II, au plecat spre Italia, sosind acolo pe la începutul lunii martie 1438. Participau reprezentanți ai celor patru Patriarhii apostolice răsăritene (Constantinopol, Alexandria, Antiohia, și Ierusalim), ai Bisericii Ruse (mitropolitul grec Isidor al Kievului și Moscovei), ai Bisericii din Georgia (mitropolitul Grigore) și ai Moldovei. Mitropolia Ungrovlahiei (respectiv domnitorul de atunci Vlad Dracul, 1436—1442), Arhiepiscopia sârbă de la Ipek (respectiv despotul Gheorghe Brancovici) și Arhiepiscopia bulgară de la Ohrida nu și-au trimis delegați. Participarea delegaților moldoveni la Sinodul de la Florența este amintită și de unele acte în limba latină (de pildă, în mandatele de plată achitate de vistieria papală delegaților moldoveni și într-o scrisoare a papei Eugeniu IV), ca și în unele Cronici românești, dar destul de confuz (*Letopisețul de la Putna*, *Letopisețul* lui Grigore Ureche și *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir).

Din aprilie pînă în octombrie 1438, au avut loc la Ferrara discuții neoficiale în vederea pregătirii terenului pentru unire, iar deschiderea oficială a sinodului s-a făcut abia în octombrie. Cu ocazia așezării membrilor sinodului pe locurile care li s-au hotărît, mitropolitului Moldovei i s-a acordat locul opt, între ierarhii răsăriteni, el fiind și locțiitor al scaunului Sevastiei. În timp ce lucrările se țineau la Ferrara, Syropulos amintește pe mitropolitul Damian de două ori.

La începutul anului 1439, sinodul a fost mutat la Florența (Firenze). În cadrul discuțiilor purtate aici, Syropulos amintește pe mitropolitul Damian de trei ori. De pildă, este amintit în cadrul discuțiilor asupra purcederii Sfîntului Duh «și de la Fiul», fiind împotriva învățaturii despre «filioque». Reiese că mitropolitul Damian a avut un rol de frunte în rîndul delegaților ortodocși și că în discuțiile dogmatice care s-au purtat, a apărat Ortodoxia, pe cît i-a stat în putință, respingînd învățătura despre filioque și numai silit de împărat și de patriarh a acceptat unirea.

Semnarea actului de unire s-a făcut la 6 iulie 1439, în urma unor discuții îndelungate și mai ales în urma presiunilor exercitate de împărat asupra delegaților ortodocși. S-au purtat discuții mai ales asupra celor patru mari puncte deosebitoare între Biserica Ortodoxă și cea catolică (numite și «florentine»), care, în cele din urmă, au fost acceptate de răsăriteni: 1. primatul papal; 2. învățătura despre purcederea Sfântului Duh «și de la Fiul» («filioque»); 3. învățătura despre purgatoriu ca loc curățitor între iad și rai; 4. săvârșirea Sfintei Euharistii cu pâine nedospită sau azimă. Au iscălit 115 apuseni și 33 ortodocși, între care și «smeritul mitropolit al Moldovlahiei și ținând locul celui al Sevastiei, Damian», precum și «protopopul Constantin și locțiitor al (mitropolitului) Moldovlahiei» (probabil al celui de la Roman). Logofătul Neagoe, «delegatul voievodului Moldovlahiei», declarase cu puțin timp înainte că în problema unirii va urma pe patriarh și pe mitropolitul său.

Urmările «unirii florentine». După iscălirea actului de unire, delegații răsăriteni s-au întors în țările lor. După cum era și firesc, «unirea» făcută la Florența n-a avut urmări în Răsărit, întrucât n-a fost făcută din sinceritate, ci din interese politice, care — pînă la urmă — nici nu s-au putut realiza. Ea a fost înlăturată mai întîi de Biserica Ortodoxă Rusă, în 1441, iar în 1443 de patriarhii de Alexandria, Antiohia și Ierusalim, întruniți la Ierusalim. Văzînd că nu primește ajutoarele solicitate și promise pentru salvarea imperiului de pericolul turcesc, împăratul Ioan VIII Paleologul n-a mai publicat decretul de unire — fiindu-i teamă de dezlănțuirea unei nemulțumiri generale — nici n-a ajutat în stăruințele lor unioniste pe cei doi patriarhi care au urmat lui Iosif: Mitrofan II (1440—1443) și, după depunerea acestuia, Grigorie III Mammias (1443—1450). După moartea lui Ioan VIII Paleologul (31 oct. 1448), a urmat fratele său Constantin XI Dragasses (1448—1453), ultimul împărat bizantin. Această schimbare a făcut posibilă o mișcare împotriva unirii, în cadrul căreia s-a ținut un sinod antiunionist la Constantinopol, în 1450, iar patriarhul Grigorie a fost alungat din scaun în același an.

Se înțelege că unirea de la Florența n-a avut nici un ecou în sufletul clerului și credincioșilor moldoveni. Ghenadie Scholarios, primul patriarh ecumenic după căderea Constantinopolului sub turci (1454—1456), ne-a lăsat știrea că mitropoliții Vidinului și Tîrnovei, precum și Damian al Moldovei au revenit asupra iscăliturii lor. Dimitrie Canteмир, în *Descrierea Moldovei*, ne dă știrea că întrucît mitropolitul Moldovei (căruia nu-i dă numele), semnase unirea de la Florența «împotriva

vrerii solului trimis cu el de Alexandru cel Bun (!),... nu a mai cutezat să se întoarcă în Moldova». Deși istoricii de pînă acum susțin că Damian și-a reluat scaunul de la Suceava păstorind pînă prin 1447, considerăm totuși, — potrivit celor afirmate de Dimitrie Cantemir —, că Damian n-a mai venit în Moldova. Sau, chiar dacă s-a reîntors, nu și-a păstrat pentru multă vreme scaunul. El va fi rămas la Constantinopol, pe lîngă Patriarhie, considerîndu-se totuși «mitropolit al Moldovlahiei». Numai așa ne putem explica lipsa numelui său din documentele interne, din cronici, ca și din pomelnicele Mitropoliei Moldovei. În acest caz, conducerea Mitropoliei va fi fost încredințată episcopului de la Roman, pe atunci Calist. Deci, domnii moldoveni au preferat să le rămînă Biserica fără arhipăstor, decît să primească un unionist, grec de neam.

Mitropolitul Ioachim. La 15 noiembrie 1447, împăratul Ioan VIII Paleologul a mutat pe mitropolitul grec *Ioachim* de la scaunul de Agatopole (azi Ahtopol, în sud-estul Bulgariei pe țărmul Mării Negre) la Mitropolia Moldovei. Mutarea sa aici s-a explicat tocmai prin aceea că era adept al unirii de la Florența. După cercetări mai vechi (M. Lasca- ris), ar fi păstorit în Moldova pînă prin 1449—1455, cînd s-a produs și aici o mișcare împotriva unirii, așa cum s-a întîmplat în alte țări ortodoxe, în urma căreia a fost nevoit să se refugieze în Polonia. Din două acte polone, nedatate, scrise în limba latină, adresate de arhiepiscopul Cracoviei, una papii, alta colegiului cardinalilor, aflăm că «*Ioachim Zocza- viensis episcopus ex Moldavia*», fiind alungat din scaun, s-a hotărît să accepte unirea cu Roma. Ulterior a plecat el însuși la Roma.

De la acest mitropolit a rămas o *enciclică* — scrisă în limba greacă — adresată «creștinilor, unde s-ar afla, ierarhi, ieromonahi, egumeni, călugări, preoți și tot blagoslovitul norod al Domnului», semnată de «mitropolitul Moldovlahiei Ioachim», prin care îndemna pe toți să primească și să ajute cu dragoste creștinească pe cei fugiți din Constantinopol, în urma căderii sale sub turci (29 mai 1453). Tot de la el se păstrează (într-un manuscris grec de la Academia R.S.R.) un *Canon la prea cinstita adormire a Maicii Domnului*, cu însemnarea că este «facerea smeritului mitropolit al Moldovlahiei Ioachim».

Pe baza primului manuscris rămas de la Ioachim, s-a emis ipoteza că el a păstorit în scaunul de la Suceava pînă după 1453, anul în care s-a petrecut marele dezastru al căderii Constantinopolului, căci altfel nu și-ar fi îngăduit să semneze ca «mitropolit al Moldovlahiei» (P. Ș. Năsturel). Ar însemna că el a păstorit sub șase domni (Roman II, 1447—1448 ; Petru II 1448—1449 ; Alexăndrel 1449 ; Bogdan II, 1449—1451 ;

Petru Aron, 1451—1452 și din nou Alexandrel 1452—1454), pierzându-și scaunul prin 1453 sau 1454. Dacă am accepta această teză, atunci mai degrabă și-a pierdut scaunul, nu din pricina vreunei mișcări antiunioniste, ci din pricina frământărilor și luptelor pentru domnie, luând partea vreunuia din domni și atrăgându-și astfel urgia urmașului său în scaun.

Pe lângă această ipoteză, s-ar mai putea formula încă una — care ni se pare mai plauzibilă — și anume că Ioachim nici n-a fost primit de moldoveni ca mitropolit de Suceava. Teza se poate sprijini pe două argumente. Primul este acela că Ioachim era dintre adepții unirii de la Florența. Or, se știe că moldovenii doreau să-și păstreze credința ortodoxă, manifestându-se împotriva unirii făcute acolo. *Letopisețul I de la Putna* consemnează cu nemulțumire că la Florența ortodocșii «au fost înșelați de latini și mulți dintre dînșii au venit cu bărbile tunse», fapt relatat mai târziu și de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*. Moldovenii erau desigur nemulțumiți și de atitudinea pe care a avut-o la Florența mitropolitul Damian, deci nu mai voiau să aibă pe scaun tot un adept al unirii. În al doilea rând, nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că moldovenii au dorit întotdeauna să aibă pe scaunele vlădicesti ierarhi din propriul lor neam. Probabil că în urma refuzului moldovenilor de a-l primi, Ioachim se va fi retras în Polonia unde și-a manifestat dorința de a îmbrățișa credința catolică. Faptul că își semna enciclica amintită ca «mitropolit al Moldovlahiei» nu trebuie să ne surprindă, căci el se considera arhipăstorul canonic al acestei țări, așa cum se considera cu șase decenii înainte și mitropolitul Ieremia. Împrejurarile critice în care se găsea Bizanțul (permanenta amenințare otomană, ocuparea scaunului patriarhal de adepți ai unirii florentine) nu mai îngăduiau acum nici un amestec al Patriarhiei ecumenice în viața bisericească din Moldova. Înseamnă că treburile Mitropoliei din Suceava au fost conduse de episcopul Romanului *Calist*, care apare în acte și cu titlul de «mitropolit», iar pe piatra sa funerară cu titlul de «arhiepiscop și mitropolit».

Putem deci formula concluzia că mitropolitul Ioachim n-a păstorit efectiv în Moldova, iar în cazul când totuși vreunul dintre cei șase domni pomeniți mai sus îl va fi acceptat, păstoria lui a fost efemeră și n-a lăsat nici o urmă. Așa se explică și lipsa sa din pomelnicele Mitropoliei, din cronicile țării și din actele interne.

Dacă în prima jumătate a acestui secol știrile despre Mitropolia Moldovei au fost destul de lacunare, și mai mult din izvoare externe, în a doua sa jumătate avem știri ceva mai bogate, provenite din izvoare interne. Viața bisericească din cea de-a doua jumătate a secolu-

lui ajunge la o stare de înflorire necunoscută pînă atunci, datorită, în primul rînd, glorioasei și îndelungatei domnii a lui Ștefan cel Mare (1457—1504). Sub el se consolidează organizația bisericească, se ridică biserici și mînăstiri noi sau se refac cele existente, se acordă danii, scutiri sau alte ajutoare mitropoliei, episcopiilor și mînăstirilor, se încheie legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, iar unora li se acordă ajutoare materiale, înfloreste cultura și arta bisericească (arhitectură, pictură, arte decorative) etc. În rîvna lui pentru prosperarea Bisericii Ortodoxe din țara sa, Ștefan cel Mare a fost ajutat și de cei doi mitropoliți care au păstorit în scaunul vlădicesc de la Suceava mai bine de o jumătate de veac : Teoctist I (1453—1477) și Gheorghe (1477—1508).

Mitropolitul Teoctist I. *Letopisețul de la Putna* (cu cele două variante) relatează că în timpul lui Alexăndrel Vodă (1452—1454) «a fost binecuvîntat prea sfințitul chir Teoctist ca mitropolit de patriarhul Nicodim al Țării Sîrbești, în vremea binecredinciosului despot Gheorghe» (varianta II). Același lucru îl aflăm și din *Cronica zisă sîrbo-moldovenească*, precum și în interpolația lui Axinte Uricariul la *Letopisețul* lui Grigore Ureche. Este vorba de patriarhul sîrb Nicodim de la Ipek (Peci), care a păstorit în timpul despotului Gheorghe Brancovici (arhiepiscopii sîrbi din Peci purtau titlul de patriarhi încă din 1346, titlu recunoscut în 1375 și de Patriarhia din Constantinopol).

Asupra datei hirotoniei, trebuie să ne oprim la anul 1453, bazați pe *Letopisețul* lui Grigore Ureche, în care se scrie : «vă leato 6985 (1477) noemvrie, pristăvitu-s-au Theoctist mitropolitul de Suceava, carile au ținut scaunul 25 de ani...». Înseamnă că anul 1477 era cel de-al 25-lea an al păstoriei. Scaunul domnesc era ocupat atunci de Alexăndrel (1452—1454), fiul lui Iliăș, deci nepotul lui Alexandru cel Bun.

Care au fost motivele pentru care Teoctist a fost hirotonit la Peci și nu la Constantinopol sau în țară ? Explicația nehirotonirii la Patriarhia ecumenică este foarte simplă : în 1453 Constantinopolul căzuse sub turci, deci mitropolitul moldovean și însoțitorii săi nu au avut curajul să meargă acolo. Chiar dacă hirotonia lui ar fi avut loc în 1452 (cum credea prof. Gh. Moiescu), totuși, el nu putea merge la Constantinopol aflat pe atunci sub amenințare turcească. Mai adăugăm că în anii 1450—1454, scaunul de patriarh ecumenic era vacant, iar pînă atunci a fost ocupat de unioniști. În plus, putem presupune că dacă moldovenii au refuzat să-l primească pe Ioachim de Agatopolis ca mitropolit, desigur sinodul patriarhal ar fi făcut obiecțiuni asupra noului ales. Și ca ultimă motivare mai putem aminti și aceea că Biserica sîrbă nu și-a

trimis delegați la sinodul de unire de la Ferrara-Florența, deci moldovenii doreau ca mitropolitul să le fie sfințit de cîrmuitorul unei Biserici care nu putea fi acuzată de schimbarea credinței.

Faptul că a fost hirotonit în afara hotarelor țării ne lasă să credem că cel puțin unul din scaunele episcopale ale țării (Roman sau Rădăuți) era vacant, deci nu existau pe atunci în Moldova alți doi arhieri, cîți prevede rînduiala ortodoxă pentru hirotonia unui alt arhieru.

Se crede că înainte de a ajunge în scaunul mitropolitan, Teoctist a fost egumen la una din mînaștirile țării, poate la Neamț, pe atunci cea mai însemnată așezare călugărească din Moldova.

Ca mitropolit, Teoctist este pomenit în mai multe documente interne, făcînd parte din divanul domnesc al lui Petru Aron (1454—1457). Pentru prima oară apare în fruntea sfetnicilor lui Petru Aron într-un hrisov din 7 iunie 1455, apoi continuă să figureze în peste alte zece acte emanate în cancelaria acestui domnitor. Figurează de asemenea între semnatarii actului din 1456, prin care Petru Aron, împreună cu boierii țării, hotărau să plătească turcilor 2.000 de galbeni ungurești «ca să avem noi pace, iar țara noastră să nu se mai piardă».

În curînd, pe scaunul domnesc al Moldovei a urcat Ștefan cel Mare, prin alungarea lui Petru Aron, ucigașul tatălui său, Bogdan II. Grigore Ureche scria în *Letopisețul* său că, după înfrîngerea lui Petru Aron la Doljești și Orbic, «Ștefan Vodă strîns-au boierii țării mari și mici și altă curte mărunță dimpreună cu mitropolitul Theoctist și cu mulți călugări, la locul ce se chiamă Direptatea și i-au întrebatu pre toți: ies-te-le cu voie tuturor să le fie domnu? Ei cu toții au strigat într-un glas: «În mulți ani de la Dumnezeu să domnești». Și decii cu toții l-au rădicatu domnu și l-au pomăzuitu spre domnie mitropolitul Theoctistu» (relatare asemănătoare și în *Letopisețul de la Putna*).

Mitropolitul Teoctist este întîlnit mereu în hrisoavele lui Ștefan cel Mare, în fruntea dregătorilor săi, din sfatul domnesc. Pentru prima oară apare într-un hrisov de danie către mînaștirea Neamț, la 13 februarie 1458, ca să-i întîlnim apoi numele în aproximativ treizeci de hrisoave, mai ales din primii ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare. Aceasta înseamnă că el se bucura de deplină încredere din partea marelui domn, stînd în fruntea boierilor din divan.

Prin cîteva acte domnești, Ștefan cel Mare făcea felurite danii Mitropoliei țării. Astfel, la 12 martie 1458 i-a întărit stăpînirea peste mai multe proprietăți (șapte sate, mai multe mori, vii, prisăci etc.), unele dăruite, unele cumpărate sau schimbate cu altele. La 15 ianuarie 1465, îi dăruia o prisacă, iar la 11 aprilie 1465 îi întărea un sat. Deși nu avem

amănunte asupra acestor dării (cum avem în cazul celor ale Episcopiei de Roman), putem presupune că locuitorii satelor respective erau supuși direct mitropolitului și, ca atare, dregătorii și slujbașii domnești nu aveau nici un drept de judecată în aceste sate, nici să ia gloabe sau să strângă dările de judecată.

Mitropolitul Teoctist mai este pomenit cu prilejul sfințirii mînăstirii Putna, la 3 septembrie 1470, atît în *Letopisețul de la Putna* (cu cele două variante) cît și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche (în toate întîlnim o relatare asemănătoare). Nu este exclus ca îndemnul la zidirea acestei mînăstiri să fi venit din partea mitropolitului. De asemenea, el va fi încurajat și pe oamenii de carte din mînăstirile Moldovei, mai ales de la Neamț, Putna și Moldovița.

Mitropolitul Teoctist a murit la 18 noiembrie 1477, fiind înmormîntat în pridvorul mînăstirii Putna. Deasupra mormîntului său, Ștefan cel Mare a pus o lespede de piatră sculptată, cu o inscripție. Faptul că a fost înmormîntat aci, în necropola lui Ștefan cel Mare și a familiei sale, ne arată aleasa prețuire de care s-a bucurat mitropolitul Teoctist din partea marelui domnitor. Unii cercetători au afirmat că era rudă cu familia domnitoare a Mușatinilor. Acest lucru este posibil, de vreme ce s-a bucurat de o cinstire deosebită din partea a trei domni care se trăgeau din aceeași familie a Mușatinilor (Alexăndrel, Petru Aron și Ștefan cel Mare), iar Petru Aron și Ștefan cel Mare l-au așezat în fruntea boierilor din sfatul domnesc (pe cînd urmașul său Gheorghe nu este întîlnit în această calitate), ca apoi Ștefan să-i rînduiască înmormîntarea chiar în ctitoria sa de la Putna.

Mitropolitul Gheorghe. Urmașul lui Teoctist în scaunul vlădicesc de la Suceava a fost mitropolitul *Gheorghe*. *Letopisețul* lui Grigore Ureche ne dă știrea că după moartea lui Teoctist, «au stătut altul, Gheorghe mitropolitul». Înainte de a ajunge mitropolit va fi fost egumen la una din mînăstirile țării, poate la Neamț. Se vede că era un om cu carte și se bucura de multă prețuire din partea lui Ștefan cel Mare, de vreme ce s-a trecut peste episcopii de la Roman și Rădăuți (dacă nu cumva a fost el însuși episcop la Roman după 1473, cînd episcopul Tarasie este pomenit pentru ultima oară în acte).

Sub acest mitropolit, Ștefan cel Mare a zidit sau a refăcut cele mai multe din ctitoriile sale. Deci mitropolitul Gheorghe a fost acela care a sfințit bisericile respective. De asemenea, sub el a continuat lucrarea cărturărească, în limba slavonă, în mînăstirile moldovenești, îndeosebi la Neamț, Putna și Moldovița, despre care vom vorbi cu alt prilej.

În documentele lui Ștefan cel Mare, numele mitropolitului Gheorghe apare pentru prima oară într-un hrisov din 20 septembrie 1479, prin care se făcea un schimb de sate între mînăstirea Putna și Mitropolie. La 12 mai 1480 Ștefan cel Mare cumpăra o moară în Feredeieni, cu 60 de zloți tătărăști, de la mitropolitul Gheorghe, pe care domnul a dăruit-o apoi mînăstirii Putna. Este pomenit de asemenea în două hrisoave din 15 martie 1490.

Mitropolitul Gheorghe apare — alături de sufraganii săi de la Roman și Rădăuți și de boierii țării — în tratatul de pace și alianță încheiat între Ștefan cel Mare cu Jan I Olbracht (Ioan Albert), regele Poloniei, la 12 iulie 1499.

Ultimul act în care este pomenit datează din 17 noiembrie 1502, prin care Ștefan cel Mare hotăra ca preoții din satele mînăstirii Putna să asculte numai de mînăstire. Mai știm despre mitropolitul Gheorghe că din porunca lui, un călugăr copia un manuscris slav, în anul 1503, la mînăstirea Zografu din Muntele Athos. Tot el va fi slujit — în fruntea soborului de arhieriei, preoți și diaconi — la îngroparea lui Ștefan cel Mare, trecut la cele veșnice la 2 iulie 1504, în cetatea de scaun a Sucevii și așezat apoi în gropnița domnească de la Putna, ctitoria sa. Apoi a uns ca domn pe Bogdan III «cel Orb» (1504—1517), fiul lui Ștefan cel Mare.

Asupra sfîrșitului vieții mitropolitului Gheorghe cronicile țării nu menționează aceeași dată. Cercetînd toate știrile transmise de cronicari în această problemă, preotul profesor Niculae M. Popescu a ajuns la constatarea că înainte de moarte mitropolitul Gheorghe a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de David († 1 aprilie 1508).

Jurisdicția Mitropoliei Moldovei se întindea, în acel timp, peste ținuturile din partea «de sus» a Moldovei: Suceava, Neamț, Dorohoi, Hîrlău, Cîrligătura (în jurul Tg. Frumos), Iași, Hotin, Soroca, Orhei, Lăpușna. Ținuturile Moldovei de sud, precum și Tigheciul, Tighina și Chilia aparțineau Episcopiei Romanului.

Se cade să amintim aici că Mitropolia Moldovei — într-o măsură mai mare decît a Ungrovlahiei — s-a bucurat de la început de o situație specială, de o autocefalie relativă sau limitată, așa cum au avut și Arhiepiscopiile din Ohrida (1019—1020), de Ipek (1220—1222) și de Tîrnovo (1235).

În Moldova, de la început, iar în Țara Românească numai de la începutul secolului al XV-lea, mitropoliții — ca și episcopii sufragani — erau aleși dintre români, de către un sobor de clerici (în deosebi

egumenii) și mari dregători și hirotoniți în țară (caracteristica esențială a autocefaliei). Alegerea era întărită de domn, care cerea Patriarhiei așa numitul «ecdosis», adică recunoașterea actului săvârșit în țară. În unele cazuri nu se îndeplinea nici această formalitate, mai ales în Moldova. Ambii mitropoliți aveau însă datoria să pomenească pe patriarhul ecumenic la slujbe și să ceară Sfântul Mir de la Constantinopol, neavând un număr suficient de ierarhi pentru sfințirea acestuia. În rest, patriarhul nu avea nici un drept de amestec în treburile interne ale Bisericii noastre, iar mitropoliții acestora nu erau obligați să informeze pe patriarh de măsurile pe care le luau în cuprinsul mitropoliilor pe care le cărmuiau.

Autocefalia Bisericii moldovene este clar exprimată în *Pravila cea Mare sau Îndreptarea Legii* din 1652, în care se spunea că întîistătătorul ei «nice Ohrideanului nu se pleacă, nici Țarigrădeanului» (adică patriarhilor de Ohrida și Constantinopol). Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, scria că mitropolitul țării «nu este supus vreunuia dintre patriarhi», iar într-o scriere din 1723 autocefalia Bisericii moldovene era exprimată prin cuvintele: «nu este plecată nici unui patriarh» sau «nu se pleacă nici Ohridului nici Constantinopolei». De aceeași situație se bucura și Mitropolia Ungrovlahiei, deși aici nu avem formulări în scris asupra relativei sale autocefalii. Este adevărat că Patriarhia ecumenică n-a luat nicicînd o hotărîre oficială de recunoaștere a acestei autocefalii a Bisericii românești.

C o n c l u z i i : În prima jumătate a secolului al XV-lea organizarea bisericească din Moldova a fost în continuă dezvoltare, datorită mai ales lui Alexandru cel Bun, care a izbutit să obțină recunoașterea Mitropoliei Moldovei din partea Patriarhiei ecumenice. Nu avem prea multe știri despre întîistătătorii Bisericii moldovene din această perioadă. În ciuda încercărilor de unire făcute la Sinodul de la Florența, la care au participat și delegați din Moldova, clerul și credincioșii de aici au rămas și mai departe strîns legați de credința ortodoxă. Am formulat și ipoteza că după sinodul de la Florența, Damian nu și-a mai reluat scaunul, iar mitropolitul Ioachim n-a păstorit efectiv în Moldova.

În a doua jumătate a secolului, Biserica Moldovei a fost într-un necontenit progres, datorită, în primul rînd, grijii deosebite pe care a arătat-o Bisericii Ștefan cel Mare, precum și păstoririlor îndelungate ale mitropoliților Teoctist și Gheorghe.

B I B L I O G R A F I E

Izvoare: I. BOGDAN, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 volume, București, 1913, LXXII + 530 p. (I); XLVIII + 343 p. (II); ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacul XIV—XV*, vol I (1384—1475); veacul XV, vol. II, (1476—1500); veacul XVI, vol. I, (1501—1550), București, 1954; *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. I (1384—1448)*, București, 1975, LV + 605 p.

Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, XIV + 332 p.; GRIGORE ȚURECHE, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. II, P. P. Panaitescu, București, 1958, 263 p.; DIMITRIE CANTEMIR, *Descrierea Moldovei*, ed. Constantin Măciucă, București, 1967, 328 p. și ed. Academiei, București, 1973, 403 p.

Episcopia armeană: P. P. PANAITESCU, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru Episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, în «Revista Istorică Română», IV, 1934, p. 44—56; ZAREH BARONIAN, *575 de ani de la înființarea episcopiei armene din Moldova*, în B.O.R., an. XCIV, nr. 7—8, 1976, p. 754—759.

Episcopiile catolice: R. ROSETTI, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. II, t. XXVII, 1905, p. 247—332 (și extras, 76 p.); C. AUNER, *Episcopia de Siret*, în «Revista Catolică», an. II, 1913, p. 226—245, an. III, 1914, p. 567—577; C. AUNER, *Episcopia de Baia*, în «Revista Catolică», an. IV, 1915, p. 89—127.

Husiții: I. MACUREK, *Husitismul în România*, în «Revista Istorică», XIV, 1928; ȘERBAN PAPACOSTEA, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, în «Studii și Cercetări Științifice-Istorie», Iași, vol. XIII, fasc. 2, 1962, p. 253—258; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Cauzele refugierii husiților în Moldova și centrele lor în această țară*, în «Studii și articole de istorie», 3, 1966, p. 27—44; DĂNUȚ I. MANU, *Pătrunderea husitismului în țările române și apariția primelor texte religioase în limba română*, în G.B., an. XXXIII, nr. 3—4, 1974, p. 284—293.

Urmașul mitropolitului Iosif: NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; V. LAURENT, *Contributions à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», t. XXVI, 1945, p. 165—184 (și extras 22 p.); V. LAURENT, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique*, în «Études byzantines», XIII, 1955, p. 5—20.

Sinodul de la Constanța: GRUIA (ȘTEFAN POP), *Moldovenii la sinodul din Constanța, 1418*, în R.T., an. IX, nr. 13—15, 1915, p. 207—215; CONSTANTIN I. KARADJA, *Delegații din țara noastră la conciliul din Constanța (în Baden), în anul 1415*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. VII, 1926, p. 59—91 (și extras, 32 p.); CONSTANTIN I. KARADJA, *Portretul și stema lui Grigorie Țamblac și misiunea sa la conciliul din Constanța*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. XXVI, m. 6, 1943—44, p. 141—150 + 10 pl.; DĂNUȚ I. MANU, *Sinodul conciliarist de la Constanța (1414—1418) și participarea Bisericii Ortodoxe din Moldova și Muntenia*, în S.T., an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 377—386.

Sinodul de la Florența: C. AUNER, *Moldova la soborul din Florența*, ed. II, București, 1915, 60 p. (extras din «Revista Catolică», IV, 1915); GRUIA (ȘTEFAN POP), *Moldova în sinodul de unire din Florența 1439*, în R.T., an. IX, nr. 1—3,

1921, p. 57—71 și an. XII, nr. 4—6, 1922, p. 99—101; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Cîteva însemnări despre sinodul de la Florența*, în M.O., an. XI, nr. 9—12, 1959, p. 643—648; P. Ș. NĂSTUREL, *Quelques observations sur l'union de Florence et la Moldavie*, în *Süd-Ost Forschungen*, 18, 1959, p. 84—89; PAVEL CHIHAIA, *În legătură cu absența delegației Țării Românești la Conciliul de la Ferrara — Florența (1438—1439)*, în G.B., an. XXXVII, nr. 1—2, 1979, p. 155—165. V. LAURENT, *Les «Memoires» du grand ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439)*, Paris, 1971, 715 p. + 10 pl.; Un rezumat al istoriei eclesiarhului Silvestru se găsește în lucrarea lui Athanasie de la Paros: *Arătare pe scurt a dumnezeștilor dogme ale credinței*, trad. rom., Neamț, 1816, p. 399—423; părțile privitoare la români au fost traduse de C. Erbiceanu în B.O.R., an. XV, 1891—1892, p. 801—810 (cf. și Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1, București, 1915, p. 38—39).

Mitropolitul Ioachim: MICHEL LASCARIS, *Joachim, métropolitite de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le patriarcat de Pec el l'archevêché d'Achris au XV-e siècle*, Bucarest, 1927, 32 p. (extrait du «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», XIII, 1927, p. 129—159); P. Ș. NĂSTUREL, *Urmările căderii Țariogradului pentru Biserica românească*, în M.O., an. XI, nr. 1—2, 1959, p. 45—73; RADU CONSTANTINESCU, *Scrieri inedite ale mitropoliților din Moldova (sec. XV)*, în B.O.R., an. XCIV, nr. 7—8, 1976, p. 785—791.

Biserica în timpul lui Ștefan cel Mare: NICULAE M. POPESCU, *N-a existat un mitropolit moldovean Teoctist în anii 1491—1498*, în B.O.R., an. LII, nr. 11—12, 1934, p. 837—743; NICULAE M. POPESCU, *Gheorghe David, mitropolitul Moldovei († 1508, aprilie 1)*, în B.O.R., an. LIV, nr. 1—2, 1936, p. 1—13; A. V. BOLDUR, *Biserica în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 7—8, 1964, p. 717—729 (mai ales pentru mitropolitul Teoctist); LIVIU STAN, *Pravila lui Alexandru cel Bun și vechea autocefalie a Mitropoliei Moldovei*, în M.M.S., an. XXXVI, nr. 3—4, 1960, p. 170—214.

IX

EPISCOPIILE ROMANULUI ȘI RĂDAUȚILOR ÎN SECOLUL AL XV-LEA

În secolul al XV-lea, Biserica Ortodoxă din Moldova a fost într-o continuă prosperare, datorită mai cu seamă domniilor îndelungate ale lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare. În timpul celui dintâi s-a creat o nouă eparhie, la Roman, iar în timpul lui Ștefan se remarcă păstoriile mitropoliților Teoctist I și Gheorghe, care cuprind toată jumătatea a doua a secolului al XV-lea. În asemenea condiții, era firesc să se desăvârșească și organizarea Bisericii moldovene.

Episcopia Romanului. Înființarea acestei episcopii a fost pe larg dezbătută în istoriografia noastră, întrucât nu avem știri în privința aceasta, prima atestare documentară a ei fiind din anul 1445. Învățatul episcop Melchisedec Ștefănescu socotea că Episcopia Romanului, la care a păstorit el însuși mai târziu, a fost înființată înaintea lui Alexandru cel Bun, iar acesta a fost numai organizatorul ei. Alți cercetători (N. Iorga, Nic. Dobrescu, Const. C. Giurescu, Scarlat Porcescu, Gh. Moisescu, Al Gonța ș.a.) consideră, și pe bună dreptate, ca întemeietor al Episcopiei Romanului pe Alexandru cel Bun, părere pe care o împărtășim și noi.

Orașul Roman precede întemeierea statului, dar o grijă deosebită i-a arătat domnitorul Roman Vodă (1391—1394), căruia i se datorește și construirea sau reconstruirea cetății locale. Probabil el a ridicat aici și o biserică, cu hramul Sfânta Vineri (Cuvioasa Paraschiva), în care a fost înmormântată doamna Anastasia, soția sa.

La 16 septembrie 1408, fiul lor, Alexandru cel Bun, a înzestrat această biserică, «unde odihnește sfânt răposata mama noastră, cneaghina Anastasia», două sate, Leucușouții, «cu moara ce este la fântână» și «altul peste Moldova, unde a fost Bratul» (Dragomireștii de mai târ-

ziu), precum și un vad peste Moldova, din jos de Roman. N-ar fi exclus ca acest document de înzestrare a bisericii Cuvioasa Paraschiva să fie din perioada întemeierii episcopiei. La această ipoteză ne duce un hrisov de întărire a daniei lui Alexandru cel Bun, dat de nepotul său Ștefan cel Mare, la 4 aprilie 1488, în care se preciza că dania din 1408 era pentru «sfânta noastră biserică a Mitropoliei din târgul Romanului». Probabil tot această biserică episcopală o are în vedere Alexandru cel Bun când angajează, în 1415, pe doi zugravi, Nichita și Dobre, să zugrăvească «două biserici, una în Tîrgul de Jos (Roman) și alta care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuți». Amintim și faptul că tradiția socotește întemeietor al episcopiei tot pe Alexandru cel Bun. Astfel, în interpolația lui Misail Călugărul la *Letopisețul* lui Grigore Ureche se scrie: «Mai făcut-au ș-al doilea episcop, după mitropolit, la sînta mînăstire ce ieste în oraș în Roman și i-au dat eparhia o parte de ținuturi de suptu munte den gios». Adăugăm și faptul că în vremurile tulburi care au urmat după moartea lui Alexandru cel Bun (1432) și pînă la ocuparea scaunului domnesc de către Ștefan cel Mare (1457), deci exact un sfert de veac, cu atîtea schimbări de domni și lupte pentru tron, nu erau împrejurări prielnice pentru desăvîrșirea organizării bisericești, deci pentru înființarea de noi scaune episcopale. Dimpotrivă, în epoca lui Alexandru cel Bun — care a creat și episcopii pentru creștinii altor culte — au existat condiții favorabile pentru organizarea mitropoliei cu două episcopii sufragane. Așadar, socotim că întemeierea acestei episcopii s-a făcut de către Alexandru cel Bun, în jurul anului 1408.

La baza hotărîrii de înființare a noii eparhii au stat desigur două considerente: pe de o parte era întinderea mare pe care o avea acum țara, greu de cîrmuit de un singur ierarh, iar pe de altă parte, nevoia de a avea cel puțin doi arhieri în țară, ca în cazul vreunei vacanțe episcopale, aceștia să poată hirotoni pe noul ales, evitînd astfel trimiterea candidaților la arhierie în afara hotarelor țării.

Primii ierarhi la Roman (sau primul) nu ne sînt cunoscuți, pînă în anul 1445. În *Pomelnicul* slav de la mînăstirea Bistrița, început în anul 1407, întîlnim și doi arhieri din secolul al XV-lea, care nu au putut fi identificați: *Ioan* și *Samuil*. S-ar putea ca ei să fi fost primii episcopi ai Romanului.

Așa cum am arătat și în alt loc, după moartea lui Alexandru cel Bun au avut loc lupte pentru domnie între fiii săi Iliș și Ștefan, pînă ce, în 1435, au ajuns la înțelegerea ca fiecare să domnească peste o

jumătate de țară, Iliș peste jumătatea de nord («țara de sus»), cu scaunul la Suceava, iar Ștefan peste partea de sud («țara de jos»), cu scaunul domnesc la Roman. Datorită faptului că mitropolitul țării își avea scaunul la Suceava, unde domnea Iliș Vodă, presupunem că fratele său Ștefan va fi ridicat pe episcopul de Roman la rangul de mitropolit, pentru ca să crească și în acest fel prestigiul «țării de jos» peste care domnea. Acest lucru rezultă dintr-un raport cu data de 30 iulie 1437, menționat de un medic bavarez, în care se arăta că în Moldova existau pe atunci doi arhiepiscopi, dar mai ales din faptul că Biserica Moldovei a avut doi reprezentanți la Sinodul din Ferrara—Florența: pe greul Damian al Sucevei și pe protopopul Constantin «locțiitor al Moldovlahiei» (de jos), deci al episcopiei de Roman, devenită acum mitropolie. Această situație se va fi menținut pînă după decembrie 1442, cînd Ștefan — după uciderea fratelui său — a rămas singurul domnitor. Cu toate că întîistătorul scaunului de Roman a devenit acum din nou episcop totuși, în anii care au urmat episcopia de aici era numită în multe acte interne «Mitropolia Țării de Jos» sau «Mitropolia din Tîrgul Romanului», iar episcopul era numit «mitropolit». Aceste titluri se întîlnesc în acte timp de aproape două secole. De pildă, într-un act din 14 mai 1613, era pomenită și «sfînta Mitropolie de Roman». S-ar putea adăuga însă și o altă explicație, anume că aceste titluri onorifice nu erau încă pe deplin clarificate. Se cunosc și alte cazuri asemănătoare: de pildă, pînă în sec. XV și chiar mai tîrziu, nu s-a făcut distincție clară între hirotonie și hirotesie; apoi, pînă în prima jumătate a secolului nostru, s-au folosit în același înțeles, deși au sensuri diferite, termenii de autonomie și autocefalie.

Episcopul Calist. Primul episcop de Roman atestat documentar este *Calist*, pomenit într-un hrisov dat în Roman, la 30 septembrie 1445. Desigur păstoria lui a început mai de mult. Am scris în altă parte că nu este exclus ca el să fi cîrmuit întreaga Biserică a Moldovei, poate ca «locțiitor de mitropolit», după ce Damian n-a mai fost acceptat de moldoveni. Prin hrisovul amintit, Ștefan II, care domnea acum singur (1442—1447) dăruia «prea sfințitului *mitropolit*, chir Calist al Romanului, un tatar, anume Pașca, din tătarii noștri de la Neamț...». Îi lăsa lui Calist dreptul ca «după moartea lui sau îl va lăsa bisericii, sau îl va da oricui, sau îl va slobozi». Se preciza, în continuare, că dacă «îl va ierta», atunci «unde va trăi el în țara noastră să trăiască acolo slobod, după legea românească (na voloscom zaconea), iar nimeni să nu îndrăznească să-i amintească de robie și să nu-l poată lua».

Șase ani mai târziu, la 31 iulie 1451, printr-un hrisov dat tot în Roman de Bogdan II (1449—1451), tatăl lui Ștefan cel Mare, erau dăruiți mînăstirii Neamț doi tătari, Pașco și Petrică «...precum i-au dat de la început frații noștri Ștefan voievod și Petru voievod». Numele de Pașco, puțin deosebit de Pașca, ne duce la presupunerea că este vorba de același tătar. Înseamnă că episcopul-mitropolit Calist nu mai era în viață în 1451 și că ori dăruise pe acest tătar mînăstirii Neamț, înainte de moarte, ori că n-a dispus nimic în legătură cu el, ajungînd astfel din nou în stăpînirea acelei mînăstiri.

Cu prilejul lucrărilor de restaurare efectuate la această mînăstire, s-a descoperit o piatră de mormînt, în limba slavă, cu inscripția : «mormîntul părintelui nostru mitropolitului chir Calist arhiepiscopul Moldovlahiei...». S-au dat trei interpretări acestei inscripții : că este vorba de mitropolitul Calistrat, din prima jumătate a secolului al XVI-lea, părere care nici nu poate fi pusă în discuție ; că ar fi Calist de la Roman, ajuns mitropolit al Moldovei între anii 1445—1447, deci între Damian și Ioachim ; în sfîrșit, că este piatra de mormînt a episcopului-mitropolit Calist de la Roman de care ne ocupăm, părere pe care o împărtășim și noi. Am arătat mai sus că vlădicii Romanului — inclusiv Calist — erau numiți în documente și «mitropoliți», deci nimic nu ne îndreptățește să afirmăm că episcopul Calist de la Roman a trebuit să ajungă în scaunul de la Suceava pentru a i se da titlul de «arhiepiscop» și «mitropolit» (chiar și urmașul său la Roman, Tarasie, e numit în *Pomelnicul de la Bistrița* «arhiepiscop», iar în alte acte e numit «mitropolit»).

Faptul că a lăsat mînăstirii Neamț pe acel tătar cu numele Pașca și că a fost înmormîntat aici, dovedește că el era de «postrig», adică tuns în călugărie la această mînăstire. În acest caz, presupunem că înainte de a ajunge episcop la Roman a fost egumen la Neamț.

O nouă știre despre Episcopia Romanului ne oferă un document dat de Ștefan cel Mare la 12 aprilie 1458, prin care-i întărea satele Leucusani, Dragomirești, cu toate dările ce reveneau domniei din partea locuitorilor, precum și cu anumite venituri. Se prevedea că judecătorii de ținut, ca și dregătorii de tîrg, nu puteau să judece pe oamenii supuși episcopiei, ci acest drept era rezervat episcopului sau protopopului. La 13 decembrie 1465 domnitorul întărea «Mitropoliei de Roman» o danie făcută de pîrcălabul Isaia de Chilia.

Printr-un alt hrisov, din 13 martie 1466, se acorda episcopiei «slobozie» de dări, pe cinci ani, pentru oamenii care se vor așeza în satul Negoiești de pe Pîriul Negru. Judecarea lor, pentru orice fapte, urma

să se facă numai de către episcop sau de dregătorii lui și numai acela care va fi nemulțumit cu judecata «să aibă îndreptare înaintea noastră».

Prin acestea, Ștefan cel Mare începe seria daniilor sale pentru Episcopia Țării de Jos, pe care le vom întâlni și în anii următori. Constatăm deci că Episcopia de Roman — ca și Mitropolia de altfel — își avea averea și privilegiile sale, administrația și jurisdicția sa, precum și dregătorii ei, în fruntea cărora stătea episcopul.

Episcopul Tarasie. Știri despre un alt episcop de Roman avem abia la 13 august 1464, când apare într-un document, dat de marele domnitor, numele episcopului *Tarasie*. Aceasta nu înseamnă că el și-a început păstoria numai acum. N-ar fi exclus ca Tarasie să fie urmașul imediat al lui Calist, deci să-și fi început păstoria prin 1451. Este pomenit în peste zece documente interne ale lui Ștefan cel Mare, ca făcând parte din divanul domnesc, alături de mitropolitul Teoctist. În unele apare ca episcop, în altele ca «mitropolit» (doc. din 13 martie 1466, doc. din 15 septembrie 1466 și 10 august 1470).

Letopisețul de la Putna și Letopisețul lui Grigore Ureche amintesc pe episcopul Tarasie al Romanului ca făcând parte din soborul care — sub protia mitropolitului Teoctist — a sfințit mînăstirea Putna, la 3 septembrie 1470. Este pomenit pentru ultima oară într-un document din 14 octombrie 1473. S-ar putea ca el să fi murit la scurt timp după această dată.

Episcopul Vasile. Urmașul său în scaun a fost episcopul *Vasile*. Nu se poate însă stabili în ce an a urcat în scaunul vlădicesc de la Roman, căci e pomenit pentru prima oară abia în 1484, într-o scrisoare de răspuns, pe care episcopul de Roman a adresat-o mitropolitului Gherontie al Moscovei.

Iată împrejurările care au dus la alcătuirea acestei scrisori. În 1478, cu prilejul sfințirii bisericii Uspenia din Moscova, mitropolitul Gherontie, cu întregul sobor de slujitori, a înconjurat biserica mergînd împotriva cursului soarelui, după cum este rînduiala ortodoxă. Întrucît marele cneaz al Moscovei Ivan III (1462—1505) s-a arătat nemulțumit cu această rînduială tipiconală, ajungîndu-se chiar la discuții între marele cneaz și mitropolit, s-a hotărît să se ceară și părerea unor vlădici mai apropiați. Printre cei întrebați era și episcopul Vasile al Romanului. Scrisoarea sa de răspuns s-a întocmit la 2 februarie 1484, «în Mitropolia de jos a Moldovei», deși se intitula «smeritul episcop din tîrgul Romanului, Vasile». Din cuvintele scrisorii «din nou dăm de știre marei tale sfințenii», presupunem că între episcopul Vasile și mitropolitul Gherontie a mai fost un schimb de scrisori. Prin scrisoarea de care

ne ocupăm, episcopul moldovean îi arată că «în legea grecească (= ortodoxă) nimic nu se face în sfânta biserică după mersul soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfințire, fie la toacă sau orice lucrare ce se săvârșește în sfânta biserică, toate se fac împotriva mersului soarelui». Desigur răspunsul lămurit al episcopului Vasile a pus capăt neînțelegerilor dintre marele cneaz și mitropolit în legătură cu înconjurarea bisericii. Cum se face că ierarhul moscovit s-a adresat tocmai unui episcop din Moldova? Desigur, avea știri despre el de la fiica lui Ștefan cel Mare, Elena, căsătorită în 1483 cu Ivan cel Tânăr, fiul marelui cneaz Ivan III.

Episcopul Vasile este amintit în mai multe documente interne. La 4 aprilie 1488, Ștefan cel Mare întărea «Mitropoliei» de Roman satele Leucușani și Dragomirești, iar la 15 octombrie 1488, Ștefan cel Mare dăruia Episcopiei Romanului alte cinci sate, spre pomenirea lui. În sfârșit, la 31 august 1499, Ștefan Vodă dăruia un alt sat, cumpărat de el însuși, «rugătorului și duhovnicului nostru chir Vasilie, episcopul de la Mitropolia de jos de la Tîrgul Romanului». În felul acesta, domeniul episcopal de la Roman era format acum din opt sate.

La 12 iulie 1499, episcopul Vasile figurează, alături de mitropolitul Gheorghe, episcopul Ioanichie al Rădăuților și de marii dregători ai țării, în tratatul încheiat de Ștefan cel Mare cu Jan I Olbracht, regele Poloniei, sigilînd actul cu pecețile lor. A murit la scurt timp după 31 august 1499, cînd este atestat documentar pentru ultima dată. În primele luni ale anului 1500, Romanul avea un nou episcop, pe Teoctist, fost egumen la Neamț, viitor mitropolit al Moldovei.

Jurisdicția Episcopiei de Roman se întindea peste teritoriile din sudul Moldovei: ținuturile Roman, Bacău, Trotuș, Adjud, Putna, Vaslui, Bîrlad, Tecuci, Covurlui și unele ținuturi de dincolo de Prut, tot în părțile sudice: Tigheciu, Tighina, Chilia. De aceea ea este numită de unele documente interne și «episcopia» sau «mitropolia» «Țării de Jos». Cu excepția anilor 1435—1442, ea a fost supusă Mitropoliei din Suceava.

Se cade să amintim că episcopii de Roman se bucurau de o mai mare cinste în rîndul celorlalți episcopi din Moldova (de la Rădăuți și mai tîrziu de la Huși). De obicei, la scaunul mitropolitan era promovat episcopul de Roman. La solemnitățile bisericești stătea în partea dreaptă a bisericii, alături de mitropolit, pe cînd ceilalți doi stăteau în partea stîngă. Din vechime, numai episcopul de Roman avea dreptul să poarte cîrjă argintată în eparhia sa, iar în capitală purta cîrjă neagră, ca și ceilalți doi episcopi. Abia din 1739, mitropolitul Antonie a acordat episcopului Ghedeon de la Roman dreptul de a purta cîrjă argintată și la

solemnitățile din capitală. De asemenea, pînă în secolul al XVIII-lea, episcopii moldoveni se îmbrăcau cu sacos numai în eparhiile lor, iar în capitală se îmbrăcau cu felon. Episcopul de Roman avea dreptul să poarte și mitră, dar numai în eparhia sa. Abia în 1756 mitropolitul Iacob Putneanul a acordat episcopului Ioanichie al Romanului dreptul de a purta sacos și mitră și în capitală. Cu timpul, deosebiriile acestea s-au înlăturat, încît episcopii sufragani au ajuns să poarte aceleași veșminte și insigne arhieresti ca și mitropolitul, chiar și la slujbele săvîrșite în capitala țării.

Episcopia Rădăuților. Ca și în cazul Episcopiei Romanului, s-au purtat multe discuții asupra întemeierii Episcopiei de Rădăuți. Din studiile care s-au scris pînă acum, putem reține patru păreri. Una este a preotului Dimitrie Dan, care, în monografia închinată acestei episcopii, susținea că primul sediu al Mitropoliei Moldovei a fost la Rădăuți, apoi mutîndu-se la Suceava, ar fi rămas aici numai o episcopie. A doua părere este a lui Nicolae Iorga — urmat de Gh. Moiescu ș.a. — care socoteau că episcopia a fost întemeiată de Ștefan cel Mare. Nicolae Dobrescu a combinat aceste două păreri, susținînd că Alexandru cel Bun a acordat egumenului de la biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți anumite prerogative episcopale, iar Ștefan cel Mare a desăvîrșit această situație, ridicînd pe egumenul respectiv la treapta de episcop. Mai nou, Al. Gonța a emis ipoteza că adevăratul ctitor al episcopiei este Alexandru cel Bun.

În expunerea privitoare la începuturile Mitropoliei Moldovei, ne-am raliat la vechea părere a lui Dimitrie Dan (însușită între timp și de P. Rezuș) că primul sediu al ierarhilor moldoveni a fost la Rădăuți, pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae, ctitoria lui Bogdan I și necropolă domnească în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Într-un pomelnic de mai tîrziu al Episcopiei de Rădăuți — copiat în 1780, după un exemplar mai vechi — sînt trecuți următorii ierarhi: *Nicolae, Ștefan, Iosif, Meletie, Lavrentie, Grigorie, Sava și Ghelasie*. Presupunem că Nicolae și Ștefan au păstorit în timpul lui Bogdan I și Lațcu. Iosif este cel ridicat în scaunul mitropolitan de la Suceava, din cauza căruia s-a iscat cunoscutul conflict cu Patriarhia ecumenică. După mutarea scaunului vlădicesc de la Rădăuți la Suceava și ridicarea lui Iosif la treapta de mitropolit, la Rădăuți a rămas o simplă episcopie sau mai degrabă scaunul unui episcop vicar, pe atunci sub conducerea lui Meletie, cel pomenit în același conflict.

De acum înainte, ierarhii de la Rădăuți aveau jurisdicție foarte restrînsă, mai ales dacă o comparăm cu a Mitropoliei și mai tîrziu cu a Episcopiei de Roman. Astfel, într-un hrisov de la Ștefan cel Mare din 1490, aflăm că avea doar 50 de parohii în jurul Rădăuților. Pînă în 1472 vlădicii de la Rădăuți nu sînt întîlniți în divanul domnesc, cum erau mitropolitul țării și episcopul de Roman. Apoi ei au avut — și în secolele următoare — o situație de inferioritate față de episcopii de Roman al căror scaun a fost înființat mai tîrziu, în timpul lui Alexandru cel Bun. De pildă, ei nu aveau dreptul să poarte cîrjă argintată și mitră nici în eparhia lor, iar sacosul îl puteau îmbrăca numai în eparhia lor, pe cînd în capitală slujeau în felon. Toate acestea ne fac să credem că după mutarea scaunului la Suceava, episcopul de Rădăuți era considerat mai mult ca un arhieru-vicar al mitropolitului, dîndu-i-se 50 de sate pentru întreținere. Abia în timpul lui Ștefan cel Mare, poate ca o recunoaștere a meritelor lui Ioanichie, cel care păstorea atunci, se va fi acordat și episcopului de Rădăuți aceeași cinstire ca și unui episcop eparhiot.

Din timpul lui Alexandru cel Bun avem și cîteva mențiuni documentare despre Episcopia Rădăuților. Astfel, printr-un hrisov cu data de 6 iulie 1413, Alexandru cel Bun dăruia satul Coțmani, cu toate cătunele sale, doamnei Anastasia «soacra noastră», (! ?) poruncind ca «după trecerea ei din viață» acestea să rămîină «Episcopiei de Rădăuți a Sfîntului Nicolae... pentru ca sfînta Episcopie să se bucure de venitul lor în veci». În adevăr, satul Coțmani, după moartea Anastasiei (1420), a rămas bisericii Sfîntul Nicolae, respectiv Episcopiei de Rădăuți, fapt confirmat și de piatra funerară pusă Anastasiei de Ștefan cel Mare, în 1493, în această biserică («...a dat Coțmanul acestui lăcaș»). Un hrisov, emis de cancelaria aceluiasi domnitor, la 26 august 1503, întărea «acestei sfinte episcopii satul Coțmani... dreapta ei ocină, dania înaintașilor și bunicilor noștri». Prin acel hrisov, îi erau întărite, de altfel, 11 sate dăruite de Ștefan cel Mare. De asemenea, printr-un hrisov domnesc din 15 martie 1490, Ștefan cel Mare hotăra ca jurisdicția episcopiei să se întindă peste cele 50 de sate «care au fost date de bunicul nostru de Alexandru voievod». Prin același hrisov, se menționa că s-a făcut un schimb de sate între mînăstirea Putna și Episcopia de Rădăuți, luate «din uricul Episcopiei de Rădăuți și din partea ce au avut episcopii de Rădăuți de la bunicul nostru Alexandru voievod». Iată deci atîtea probe documentare care atestă existența scaunului episcopal de la Rădăuți în timpul lui Alexandru cel Bun.

Presupunem că în prima jumătate a secolului al XV-lea au păstorit la Rădăuți episcopii Lavrentie, Grigorie, Sava și Ghelasie, trecuți în Pomelnicul de la 1780. Faptul că Grigore Ureche nu amintește participarea episcopului de Rădăuți la sfințirea mănăstirii Putna (argument invocat de cei care susțineau că episcopia s-a înființat după această dată) se poate explica fie prin vacanța scaunului la acea dată, fie prin boala sau bătrânețea titularului de atunci, care, în astfel de împrejurări, n-a putut participa.

Episcopul Ioanichie. Primul episcop atestat documentar este Ioanichie, pomenit într-un hrisov dat de Ștefan cel Mare mănăstirii Putna, la 25 aprilie 1472.

În anii următori, el apare în câteva alte acte emise de cancelaria domnească. Astfel, prin hrisovul domnesc din 15 martie 1490, Ștefan cel Mare hotăra ca jurisdicția Episcopiei de Rădăuți să se întindă peste cele 50 de sate, cu preoții lor, date încă de Alexandru cel Bun. Toate erau situate în zona Cernăuți-Suceava, iar câteva înspre Dorohoi. Prin hrisovul pomenit, Ștefan cel Mare a luat ultimele șase sate și le-a dăruit mănăstirii Putna, dînd în schimb Episcopiei de Rădăuți: două biserici în Cernăuți, trei biserici în Cuciur și o biserică în Mihalcea. Schimbul s-a făcut cu învoirea episcopului Ioanichie, fiind de față și Gheorghe, mitropolitul Sucevei, cu toți dregătorii țării.

Prin același hrisov, marele voievod preciza că toate bisericile care se vor mai ridica pe viitor, împreună cu preoții lor «să asculte de Episcopia noastră de la Rădăuți a sfîntului Nicolae și cu darea și cu plocoanele, și cu toate pricinile și cu tot venitul bisericesc».

Pe lîngă acestea, pentru întreținerea episcopului și a slujitorilor de la episcopie, ea a primit de la Alexandru cel Bun 11 sate (moșii) care i-au fost întărite și de Ștefan cel Mare, printr-un hrisov dat la 26 august 1503. În aceste sate, episcopia percepea toate dările cuvenite domniei, iar episcopii aveau și alte drepturi, care în mod obișnuit reveneau dregătorilor domnești. Din două documente (30 august 1479 și 23 august 1481, întărit la 26 august 1503), rezultă că numai episcopul sau vorniciei lui aveau dreptul să judece pe oamenii din Rădăuți și din satele ce aparțineau de Coțmani (în actul din 1479 era numită «Mitropolia noastră»).

Deci, Episcopia Rădăuților, în ciuda teritoriului de jurisdicție limitat la 50 de sate, mult redus față de Mitropolie și de Episcopia Romanului, avea o stare materială satisfăcătoare.

Episcopul Ioanichie este pomenit mereu în actele interne emise sub Ștefan cel Mare, în pisania pusă de acesta pe mormîntul lui Lațcu Vodă, în 1480, în tratatul de alianță încheiat la 12 iulie 1499 de Ștefan cel Mare cu Jan I Olbracht, regele Poloniei. Ultima dată e amintit într-o însemnare pe un *Minei* pe noiembrie, copiat de preotul Ignatie din Coțmani (1 iunie 1504), «prin stăruința și binecuvîntarea și dania arhiepiscopului de Rădăuți, chir Ioanichie». A murit în 1504 și a fost înmormîntat în partea dreaptă a pronaosului bisericii Sfîntul Nicolae din Rădăuți.

Concluzii: *Episcopiile Romanului și Rădăuților — prima în partea de sud a Moldovei, iar a doua cu 50 de sate în nordul ei — au îndeplinit rosturi de seamă în viața bisericească și de stat încă din primul secol al existenței lor. Puținii lor ierarhi cunoscuți pînă acum au fost oameni de seamă, care s-au bucurat de dragostea, prețuirea și ajutorul material al domnilor țării, în frunte cu Ștefan cel Mare.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: I. BOGDAN, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 vol., București, 1913; MIHAI COSTĂCHESCU, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, publicate de..., 2 vol. Iași, 1931—1932, XXXVI + 557 p. (I) și XXVI + 956 p. (II); ACADEMIA RSR, *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacul XIV—XV*, vol. I, (1384—1475); veacul XV vol. II (1476—1500), București, 1954, veacul XVI, vol. I (1501—1550), București, 1953, LXXVII + 696 p.; *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, vol. I (1384—1448), București, 1975, LX + 605 p.

Lucrări: MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman...*, vol. I, București, 1874, IX + 353 p. + 2 pl.; NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VII + 264 p. + 10 pl.; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului în secolul XV. Intemeiere și organizare*, București, 1941, 55 p. + 2 pl.; ALEXANDRU I. GONȚA, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenesti în secolul al XV-lea*, în MMS, an. XXXIV, nr. 1—2, 1958, p. 21—36; ILIE GEORGESCU, *Un ierarh necunoscut al Moldovei: Calist arhiepiscopul și mitropolitul (1445—1447)*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 563—572; IOAN IVAN, *Un ierarh moldovean cu numele de Calist înmormîntat la mînăstirea Neamț*, în MMS, an. XLVI, nr. 1—2, 1970, p. 66—75; PETRU REZUȘ, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975, 157 p. + 24 fig.

X

MÎNĂSTIRILE DIN MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XV-LEA. CTITORIILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Am prezentat în alt loc câteva din știrile pe care le avem despre mînăstirile moldovenești din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea. Principalele mînăstiri din această perioadă : Neamț, Sfîntul Nicolae din Poiană (Probota), Moldovița, Bistrița, Humor, Bohotin, Chiprieni etc., se mențin și în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. El sporește numărul lor prin noi mînăstiri, schituri și biserici ctitorite de el, de membrii familiei sale sau de unii dintre dregătorii săi.

Amintim mai întîi mînăstirile zidite de înaintașii săi în scaun, cărora el le-a făcut numai danii. Mînăstirea *Moldovița*, cu hramul Buna-vestire, ctitoria lui Alexandru cel Bun, s-a bucurat de cele mai mari privilegii. Prin mai multe hrisoave, marele voievod a confirmat mînăstirii 11 sate, mai multe iezere, prisăci și privilegii comerciale, care o situau printre cele mai înstărite mînăstiri din Moldova.

Mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiana Siretului, denumită *Probota*, s-a bucurat de asemenea de atenția deosebită a lui Ștefan cel Mare, poate și pentru că aici odihneau osemintele mamei sale Oltea († 1465). Din documentele care s-au păstrat din timpul său, rezultă că mînăstirea avea 8 sate, care se bucurau de drepturi depline, fiind scoase de sub controlul dregătorilor domnești (hrisoavele din 16 februarie 1459 și 19 august 1472). Preoții din satele mînăstirii erau scoși de sub autoritatea chiriarhului locului sau a protopopului și puși sub a egumenului încă de Alexandrel vodă (27 iunie 1449). Printr-un hrisov din 9 iulie 1466, se acordau mînăstirii alte numeroase danii domnești, încît a ajuns una din cele mai înzestrate din Moldova.

Mînăstirea Humor, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, ctitoria lui Oană vornicul de la Suceava, s-a bucurat de veniturile pe care le avea moștenite încă de la ctitor și de la fiii săi, fiind confirmate de Ștefan cel Mare, printr-un hrisov cu data de 25 aprilie 1475 (cinci sate, un munte, o slatină și o prisacă). Fiind o ctitorie boierească, mînăstirea Humor nu s-a bucurat de privilegiile și imunitățile celorlalte mînăstiri, de aceea nici nu a jucat un rol deosebit în viața Bisericii moldovene.

Mînăstirea de călugărițe Horodnic era înzestrată încă de Alexandru cel Bun cu un sat și moară (confirmate de Iliș vodă la 15 iulie 1439). La 17 aprilie 1475, Ștefan cel Mare confirma mînăstirii două sate — despre care spunea că i-au fost dăruite de bunicul său —, scutind pe locuitorii din ele de orice obligație față de domnie («...nici la oaste să nu meargă»), dar cu îndatorirea «să păzească această mînăstire și să lucreze acestei mînăstiri». Este o îndatorire pe care nu o întîlnim la alte sate mînăstirești. Beneficiind numai de strictul necesar vieții, sigur că mînăstirea nu a putut prospera. De aceea, Ștefan Vodă a «închinat-o», adică a pus-o sub ascultarea mînăstirii Putna, împreună cu satul ei Balasinești (cel dăruit de Alexandru cel Bun), la 16 martie 1490.

O altă mînăstire de călugărițe care s-a bucurat de danii din partea lui Ștefan cel Mare a fost cea numită «a lui Iațco din țarina Sucevei», (*Ițcani*) cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Ea primise de la Alexandrel vodă, la 23 februarie 1453, dreptul de a întemeia un sat în hotarul mînăstirii, cu oameni din țară sau din «țara leșească» (Polonia), scutiți de dări și de slujbe către domnie, în folosul mînăstirii. Acest drept a fost confirmat și de Ștefan cel Mare (dar actul său nu ni s-a păstrat). Ca și Horodnicul, a rămas o mînăstire cu venituri puține și care nu a îndeplinit decît un rol religios.

O a doua categorie de mînăstiri sînt cele ctitorite în timpul lui Alexandru cel Bun sau chiar mai înainte, la care Ștefan cel Mare a făcut felurite îmbunătățiri, adaosuri, prefaceri sau biserici noi. În această categorie intră mînăstirile Neamț, Bistrița și Dobrovăț.

Mînăstirea Neamț — ctitoria lui Petru Mușat — deținea o puternică bază materială încă din timpul lui Alexandru cel Bun. Sub Ștefan cel Mare au continuat daniile de sate, prisăci, eleștee, închinări de mînăstiri mai mici ș.a. Astfel, la 13 februarie 1458, îi întărea satul Băloșești și i se închina mînăstirea de la Hangu, la 1 aprilie 1470 îi întărește «prisaca lui Chiprian și cu mînăstirea care este la Vișnevăț (Vișnăț sau Chiprieni n.n.) și cu toate poienile și prisăcioarele, cîte sînt în acele hotare, pe care le-a stăpînit popa Chiprian» (dăruită de mătușa sa Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun, cum rezultă dintr-un act din

7 mai 1470). Prin același hrisov, îi întărea stăpînirea peste nouă sate. La 9 mai 1482 îi întărea alte trei sate, apoi la 30 septembrie 1503, îi dăruia două sate (Băiceni cu morile pe Siret și Mogoșești), o prisacă și cîte șase pietre de ceară anual, din cele care se cuveneau domniei de la Tg. Neamț. Pentru această ultimă danie, călugării erau îndatorați să facă «paraclis» la toate liturghiile de duminică, pentru domn și soția sa Maria, cît timp vor fi în viață, iar după moarte, parastas în fiecare miercuri seara și joia liturghie. Daniile mai mărunte nu le mai amintim. Din hrisoavele pomenite cu alt prilej, am constatat că Ștefan II a dat călugărilor dreptul de jurisdicție asupra satelor supuse ei, precum și dreptul de a încasa de la preoții acestor sate dările cuvenite, în mod firesc, chiriarhului locului. Toate acestea au făcut din mînăstirea Neamț una din cele mai puternice instituții din acel timp. Mai mult ca în alte mînăstiri moldovenești, aici s-a desfășurat și o susținută activitate culturală-artistică, pe care o vom cerceta cu alt prilej.

Ștefan cel Mare n-a fost însă numai un binefăcător al mînăstirii, ci și un ctitor al ei. Astfel, în incinta mînăstirii, alături de fosta biserică a lui Petru Mușat, a ridicat o nouă biserică, existentă și azi, cu hramul Înălțarea Domnului. Din pisania ei, în limba slavă, reiese că s-a isprăvit la 14 noiembrie 1497. Ea a fost sfințită după biruința de la Codrii Cosminului, repurtată asupra lui Jan Olbracht, regele Poloniei.

O situație materială deosebită avea și mînăstirea *Bistrița*, ctitoria și gropnița lui Alexandru cel Bun (în unele documente apare sub denumirea de «mînăstirea de la Piatra lui Crăciun»), cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Încă din 1428 domnitorul ctitor i-a închinat 50 de biserici, scoase de sub autoritatea domnului și a chiriarhului locului, egumenul avînd astfel drepturi quasi-episcopale. Ștefan cel Mare i-a întărit prin mai multe hrisoave toate daniile primite de la înaintașii săi. La 15 septembrie 1462, îi întărea 18 sate, cu mai multe mori, prisăci, iezere, o torcătorie de lînă și altele. Prin același hrisov îi erau întărite și «mînăstirea unde este hramul sfîntului Bogoslov și mînăstirea și cu moara de pe Bahlui, mînăstirea de la Bohotin și cu moara și cu prisaca Coziia de la Bohotin». Dintr-un hrisov, cu data de 11 iunie 1466, aflăm că un oarecare Ștefan din Tămaș a vîndut mînăstirii Bistrița (prin egumenul-arhimandrit Teodor) «o mînăstire din sus de Tămaș, unde au fost Marta călugăriță», cu prețul de 60 de ughi. Printr-un hrisov din 3 februarie 1467, se prevedea ca locuitorii din satele mînăstirii să plătească acesteia dările cuvenite domniei. De asemenea, egumenul și călugării aveau dreptul «să judece ei singuri pe oamenii lor și să ia gloaba de la

oamenii lor». Abia către sfârșitul vieții, marele voievod face o danie personală mînăstirii Bistrița : trei sate, mori și vii. Deci, mînăstirea Bistrița se număra printre așezările monahale cu cele mai largi privilegii din Moldova.

Pe lîngă toate acestea, Ștefan cel Mare și-a legat numele de mînăstirea Bistrița, prin ridicarea unei clopotnițe cu paraclis, în 1497—1498, cu hramul Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava, care, cu unele renovări și adaosuri, dăinuiește pînă azi. Probabil că odată cu împodobirea mormintelor străbunilor săi, aflate în biserica mînăstirii, s-au efectuat și unele prefaceri de ansamblu. Potrivit tradiției, aici a fost înmormîntat fiul mai vîrstnic al lui Ștefan cel Mare, Alexandru († 1496).

Pe *Dobrovăț* existau două mînăstiri, una cu hramul Schimbarea la Față și alta cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt. Prima a primit de la Ștefan cel Mare trei sate, la 26 noiembrie 1499 (Ruși, Călugăreni și Dumăști), iar a doua a fost cumpărată — împreună cu cinci sate — la 6 octombrie 1503 de Ștefan Vodă, de la urmașii lui Ivan Damianovici (acesta le avea încă din timpul lui Alexandru cel Bun). Pentru a-i asigura condiții de existență, domnul i-a dăruit acele cinci sate de pe rîul Dobrovăț. În anii 1503—1504 zidește o nouă biserică de mînăstire, cu hramul Pogorîrea Sfîntului Duh, azi biserică de mir.

A treia categorie de lăcașuri de închinare sînt mînăstirile și bisericile ctitorite și înzestrate în întregime de Ștefan cel Mare. Între acestea, pe primul loc se situează *mînăstirea Putna*, cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Zidirea ei a început la un an după cucerirea cetății Chilia, în vara anului 1466 (4 iulie după versiunea întîi a *Letopiseșului de la Putna* și 10 iulie după versiunea a doua și după *Cronica zisă moldo-polonă*). Lucrările de construcție au durat patru ani, timp în care această măreață operă arhitectonică a fost dusă la bun sfârșit de un arhitect grec, Teodor, ajutat de meșteri zidari, pietrari, zugravi și argintari veniți din Transilvania. Ion Neculce scria în lucrarea sa «*O samă de cuvinte*» : «Și așa au făcut mînăstirea de frumoasă tot cu aur poleită ; zugrăveala mai mult aur decît zugrăveală și pre dinlăuntru și pre dinafară și acoperită cu plumb. Și dzicu călugării să fi fost făcută și sfeșnicele cele mari și cele mici și policandru și hora tot prisne de argint».

Sfințirea mînăstirii s-a făcut la 3 septembrie 1470, după victoria repurtată asupra tătarilor la Lipinți, slujba fiind săvîrșită de un sobor de 64 de arhierei, preoți și diaconi, în frunte cu mitropolitul Teoctist, episcopul Tarasie al Romanului, egumenii mînăstirilor, cum ne relatează *Letopiseșul de la Putna* și al lui Grigore Ureche. Strădania domnitorului ctitor de a crea Putnei o puternică bază materială se vedește din

cuprinsul multor hrisoave emise de domn, prin care i se făceau felurite danii : sate, mori, prisăci, iezere, mertice anuale de vin, pește și sare, scutiri de vamă etc. Ar fi prea lungă înșirarea tuturor actelor sale de danie, de aceea, menționăm numai ultimul act emis în timpul vieții sale, la 2 februarie 1503, prin care i se întăreau mînăstirii toate daniile și privilegiile obținute pînă atunci (27 de sate, vii, sare de la ocnă, pietre de ceară, venitul unor vămi, mori, prisăci etc.). Vrednic de amintit e și un hrisov, cu data de 17 noiembrie 1502, prin care Ștefan cel Mare hotăra ca preoții din satele mînăstirii Putna să plătească acesteia dările ce reveneau chiriarhului și să fie judecați de egumen, nu de slujbașii Mitropoliei.

Alte danii au făcut unii din boierii lui Ștefan, între care marele vistiernic Iuga și alții. Largile privilegii ale mînăstirii menționate aci au fost întărite și printr-un hrisov emis de Ștefăniță vodă, nepotul lui Ștefan cel Mare (1517—1527), la 21 august 1520. Numeroși urmași ai săi au înzestrat mînăstirea cu alte sate, vii, prisăci, mori etc., încît puterea ei economică a crescut neîncetat.

Încă din timpul lui Ștefan cel Mare, cu îndrumarea primilor ei egumeni, arhimandriții Ioasaf, Paisie zis cel Scurt și Spiridon, mînăstirea Putna a devenit cel mai însemnat centru cultural și artistic al țării. Importanța ei crește și prin faptul că este gropnița lui Ștefan cel Mare, a familiei sale și a urmașilor săi, pînă la Petru Rareș. Aici au fost înmormîntați : Maria de Mangup, a doua soție a domnitorului († 19 decembrie 1477), fiii săi Bogdan († 27 iulie 1479) și Petru († 21 noiembrie 1480), domnitorul ctitor († 2 iulie 1504), doamna Maria Voichița († 1511), Bogdan cel Orb († 20 aprilie 1517), Maria, o fiică a lui Ștefan cel Mare († 18 martie 1518), Ștefăniță vodă († 14 ianuarie 1527) și doamna Maria, prima soție a lui Petru Rareș († 28 iunie 1529). În pridvorul bisericii se află mormîntul mitropolitului Teoctist I († 18 noiembrie 1477). Toate mormintele au lespezi funerare frumos sculptate, cu inscripții în limba slavă.

Mînăstirea Putna, gropnița lui Ștefan cel Mare și a familiei sale, însemnat centru cultural și artistic al Moldovei, a rămas de strajă de-a lungul veacurilor, ca o mărturie a faptelor strălucite ale marelui ei ctitor și binefăcător.

O altă mînăstire ctitorită de Ștefan cel Mare și dăruită cu privilegii a fost *Voronețul*. Aici exista mai de mult o mînăstire din lemn, unde, potrivit tradiției, ar fi trăit Daniil Sihastrul, căruia domnul, într-un ceas de cumpănă în timpul luptelor sale cu turcii, i-a cerut sfat și ajutor. Cercetări recente arată că acel Daniil nu a fost o figură legen-

dară, ci o personalitate istorică reală. Printre pietrele funerare de la Voroneț se află și o lespede pe care scrie: «Acest mormînt este al părintelui nostru David, ca schimnic Daniil». Nu putem ști cînd a murit căci piatra funerară a fost pusă mai tîrziu.

O primă atestare documentară a Voronețului este din 22 ianuarie 1472, cînd Ștefan cel Mare dădea călugărilor de la schitul de lemn de acolo — în frunte cu egumenul Misail — scutire de vamă pentru două măji de pește care vor fi aduse de la Chilia sau din altă parte.

În locul vechiului schit de lemn, Ștefan Vodă cel Mare a ridicat actuala biserică, cu hramul Sfîntul Gheorghe. Pisania bisericii arată că lucrările de construcție au durat mai puțin de patru luni, de la 26 mai pînă la 14 septembrie 1488. Mitropoliții Teofan I și Grigorie Roșca s-au îngrijit de pictarea ei în exterior, cel din urmă adăugîndu-i și un pridvor. Este o biserică de dimensiuni reduse (25, 50 m lungime, fără pridvor, 7,70 m lărgimea naosului și pronaosului, iar în dreptul sînilor laterali 10,50 m).

Și această mînăstire s-a bucurat de privilegiile din partea ctitorului (trei sate, mori, prisăci, vii etc.), nu însă de amploarea celor de la Neamț, Bistrița sau Putna.

A treia mînăstire ctitorită de Ștefan Vodă este cea de la *Tazlău*, în părțile Buhușilor, cu hramul Nașterea Maicii Domnului. Se vede că intenționa să facă din ea un focar de cultură în părțile muntoase ale Țării de Jos, pentru că încă în 1481 (la 1 februarie și 12 martie) o înzestra cu trei sate (Borilești, Drăgotești și Ursăști), ca în 1491, să-i facă alte dani (cinci sate etc.), întărite apoi de Ștefăniță vodă la 4 iunie 1519. În acest ultim act se spunea că au fost închinat Tazlăului alte două mînăstiri: una cu hramul Sfîntul Nicolae, unde a fost Huba și alta la Răcătău, în hotarele Horgeștilor. Marele voievod a ridicat apoi o nouă biserică la mînăstire, lucrările de construcție desfășurîndu-se între 4 iulie 1496 și 8 noiembrie 1497, după cum ne informează pisania. Înzestrată cu atîtea sate și cu biserică nouă, călugării de aici se vor fi străduit să-și îndeplinească rostul urmărit de ctitor, ca și celelalte mînăstiri moldovene. În 1519, cu prilejul unei invazii a secuilor din Transilvania, au fost prădate toate bunurile ei. Așa se explică lipsa obiectelor de artă și cultură din epoca lui Ștefan cel Mare. Azi, ctitoria sa slujește ca biserică de mir.

Acestea au fost mînăstirile refăcute sau ridicate din temelie de evlaviosul domn Ștefan cel Mare și înzestrate cu largi privilegii. Putem afirma că mînăstirile moldovene au cunoscut o perioadă de mare înflorire în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Din documentele care

au ajuns pînă la noi, putem constata că există o ierarhizare a privilegiilor acestor mînăstiri. Pe primul plan erau mînăstirile Putna, Bistrița, Neamț, Probota, care stăteau pe picior de egalitate cu episcopiile de Roman și Rădăuți, dacă nu le și depășeau.

Imunitățile de care se bucurau aceste mînăstiri luau felurite aspecte :

— fiscale, constînd în obligația locuitorilor din satele mînăstirești de a plăti dările către mînăstirea respectivă și nu către domnie (Neamț, Bistrița, Putna, Horodnic, a lui Iațco din Suceava) ;

— judiciare, în baza cărora dregătorii domnești nu aveau dreptul de a judeca pe oamenii și preoții dependenți de unele mînăstiri pentru abaterile lor, acest drept revenind egumenilor (Probota, Neamț, Bistrița, Putna) ;

— comerciale, avînd, pe de o parte, dreptul de a face comerț scutit de vămi, pe de altă parte, dreptul de a încasa vamă (Moldovița, Putna, Bistrița) ;

— de jurisdicție a egumenilor asupra preoților din satele mînăstirești, care erau scoși de sub autoritatea chiriarhului locului (Probota, Neamț, Bistrița, Putna).

Numărul satelor cu țărani dependenți de mînăstiri, confirmate de Ștefan cel Mare, se ridică la aproximativ 125. Majoritatea lor erau danii domnești, altele danii particulare.

Noua istoriografie din țara noastră a arătat că scopul urmărit de Ștefan cel Mare prin înzestrarea acestor mînăstiri a fost acela de a slăbi puterea feudalilor laici, care n-au aprobat politica sa decît în număr restrîns. Marele domn a ținut seama de faptul că în vistieriile mînăstirești putea găsi oricînd ajutorul bănesc de care avea nevoie atunci cînd țara era amenințată de turci sau de alți dușmani, a ținut seama de credința neșovăielnică a ierarhilor și a egumenilor față de domn, ca și de serviciile de ordin social, cultural și moral pe care le aduceau mînăstirile — ca instituții sprijinite de stat — atît lui, cît și poporului întreg. Deci, atitudinea Bisericii avea un vădit caracter progresist. În schimbul atîtor danii și privilegii, domnul n-a urmărit decît un singur interes personal : acela de a i se face slujbe de pomenire, pentru el și familia sa, cît va trăi și apoi, după trecerea sa din viață. Starea materială excepțională a unor mînăstiri a avut și un mare neajuns, în sensul că a abătut pe călugări de la preocupările culturale și sociale, orientîndu-i mai mult spre cele materiale.

Pe lîngă aceste mînăstiri mari, ctitorii domnești, întîlnim și o seamă de mînăstiri mai puțin însemnate, mai sărace, ctitorii particulare, multe

află sub dependența celor dintâi. Așa a fost cazul mînăstirilor Vișnevăț, Hangu, Boiște, apoi cele trei închinăte Bistriței și una cumpărată, cele două închinăte Tazlăului, pe care le-am întîlnit în documentele citate aci. În afară de acestea, actele timpului vorbesc de cîteva mînăstiri vîndute sau chiar dăruite, cu acte confirmate de Ștefan cel Mare. De pildă, în 1460 îi întărea lui Ivul Voinescu «satul Voinești cu mînăstirea», pe care acesta le cumpărase cu 50 de zloți. În 1473 confirma lui Corlat stăpînirea peste satul Berchișești, cu mai multe bunuri, inclusiv «poiana Muncelul cu mînăstirea».

Mînăstiri de călugărițe întîlnim numai două: *Horodnic* și a lui *Iațco* din țarina Sucevei.

Bisericile lui Ștefan cel Mare. Numărul bisericilor ctitorite de Ștefan este mult mai mare decît al mînăstirilor și ele se află pe tot cuprinsul Moldovei. Merită să fie subliniat și faptul că aproape toate au fost construite în ultimele două decenii de viață și de domnie, după marile lupte cu turcii. Multe din ele au fost ridicate în amintirea unor biruințe ale marelui domn, apărător al Moldovei, timp de aproape o jumătate de veac.

Între 8 iunie și 13 noiembrie 1487 a înălțat *biserica din Bădeuți*, nu departe de Rădăuți, cu hramul Sfîntul Mucenic Procopie, drept mulțumită pentru biruința de la Rîmnicul Sărat, împotriva lui Basarab cel Tânăr sau Țepeluș, domnul Țării Românești (1481), după cum ne relatează pisania. Tabloul votiv reprezenta pe domn și familia sa, asistat de Sfîntul Mucenic Procopie, prezentînd ctitoria lui Hristos. Biserica a fost total distrusă de armata austro-ungară în primul război mondial.

La 13 iunie 1487, a început zidirea bisericii din *Pătrăuți*, lîngă Suceava, cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci. La început a fost aici un schit de călugărițe. Este cea mai redusă ca proporții dintre ctitoriile lui Ștefan cel Mare. Și aici a fost un tablou votiv, reprezentînd pe Ștefan cel Mare și familia sa (azi repictat).

În anul următor, a ridicat *biserica Sfîntul Ilie* de lîngă (azi în) Suceava. A fost începută la 1 mai 1488 și terminată în același an, la 15 octombrie. Se pare că și aceasta a slujit inițial ca mînăstire de călugări. Tabloul votiv reprezintă pe domn, însoțit de Sfîntul Ilie, prezentînd biserica Mîntuitorului, avînd alături doi fii și doamna.

Biserica domnească din Vaslui, cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, a fost zidită între 27 aprilie și 20 septembrie 1490, probabil în amintirea vestitei sale biruințe asupra lui Soliman Pașa, în fața orașului Vaslui (10 ianuarie 1475). Distrugîndu-se în curgerea vremii, a fost rezidită în

1820, de Maria Cantacuzino, soția marelui logofăt Cristache Ghica. Din vechea biserică n-a mai rămas decât soclul de piatră și poate primul rând de cărămizi.

Între anii 1491—1492, s-a ridicat *biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași*. A fost refăcută de domnitorul Antonie Ruset (1675—1678) și apoi reconstruită din temelie, la sfârșitul secolului trecut, de arhitectul francez André Lecomte du Noüy. Biserica a jucat un însemnat rol politic, căci fiind situată în apropierea palatului domnesc, în această biserică se făcea ungerea domnilor moldoveni, după mutarea scaunului domnesc la Iași.

În același timp, și anume între 30 mai și 28 octombrie 1492, s-a ridicat *biserica Sfântul Gheorghe din Hîrlău*. Între 9 iulie 1493 și 12 octombrie 1494, s-a zidit biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului din *Borzești* (lângă orașul Gheorghiu-Dej), sat în care, potrivit tradiției, s-a fi născut și ar fi copilărit marele voievod.

La 18 octombrie 1495 era isprăvită *biserica Sfântul Nicolae din Dorohoi* (restaurată în 1896). În același an, la 30 noiembrie, era terminată și *biserica Sfinții Apostoli Petru și Pavel din Huși*. În 1756 — sub domnitorul Matei Ghica și episcopul Inochentie — biserică a fost dărâmată pînă la temelie și refăcută (alte refaceri au avut loc în 1795 și 1910), încît azi nu se mai poate recunoaște nimic din ctitoria lui Ștefan cel Mare. Aceasta a slujit drept catedrală a fostei episcopii de Huși, între anii 1598—1949.

În amintirea crîncenei bătălii de la *Războieni* din anul 1476, Ștefan cel Mare a ridicat *biserica cu hramul Sfântul Arhanghel Mihail*, terminată la 8 noiembrie 1496, deci la 20 de ani după luptă. Pisania bisericii amintește de năvălirea turcilor, ajutați de Laiotă Basarab și de tătari, și de înfrîngerea moldovenilor: «... și noi Ștefan Voievod și cu fiul nostru Alexandru, am ieșit înaintea lor aci și am făcut mare război cu ei, și cu voia lui Dumnezeu au fost înfrînți creștinii de păgîni. Și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei...». Biserica era ridicată «întru rugă sieși și doamnei sale Maria și fiilor săi Alexandru și Bogdan și întru amintirea și pomenirea tuturor drept-credincioșilor creștini care au pierit aici...».

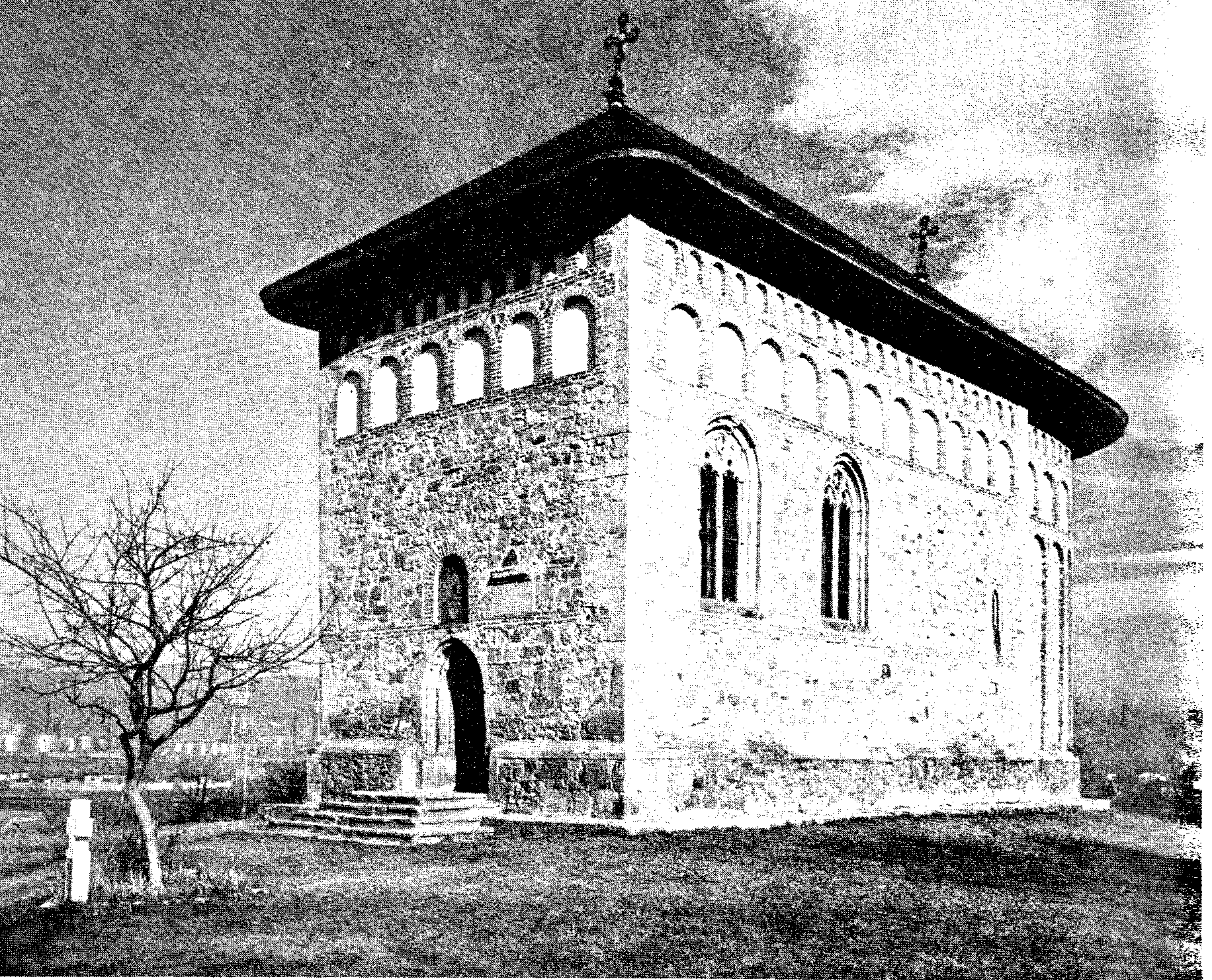
Tot în 1496 a fost construită *biserica Sfântul Nicolae din Popăuți*, lângă (azi în) Botoșani, care a suferit în cursul veacurilor mai multe transformări. Se păstrează și turnul-clopotniță de la Ștefan cel Mare. În secolul al XVIII-lea biserică a devenit mînaștire, cum a rămas pînă la secularizarea din 1863.

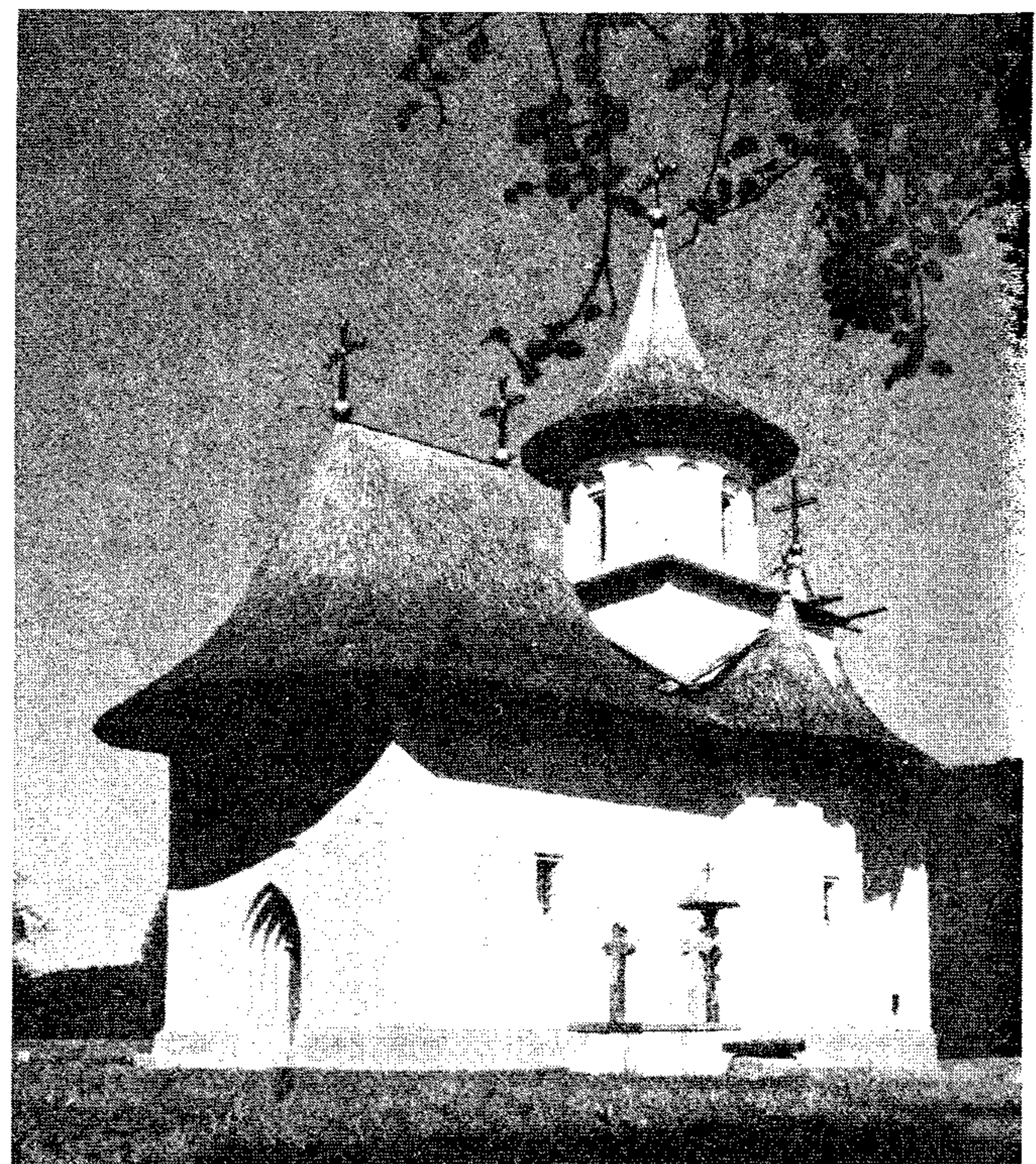
Biserica mănăstirii Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, necropola sa și a familiei, ridicată între anii 1466–1470, sfințită la 3 septembrie 1470 de mitropolitul Teoctist I. Este în plan triconc, avînd pentru prima oară în Moldova camera mormintelor (gropnița) și pridvorul închis. Reconstructă între anii 1654–1662, apoi pe la mijlocul sec. XVIII, sub mitropolitul Iacob Putneanul și restaurată în anii din urmă.

Biserica din Voroneț, una din capodoperele artei medievale românești, ctitoria lui Ștefan cel Mare din anul 1488, construită în plan triconc, cu turlă pe naos, zugrăvită în exterior în 1547, cînd i s-a adăugat și un pridvor închis. Restaurată între anii 1961–1965.

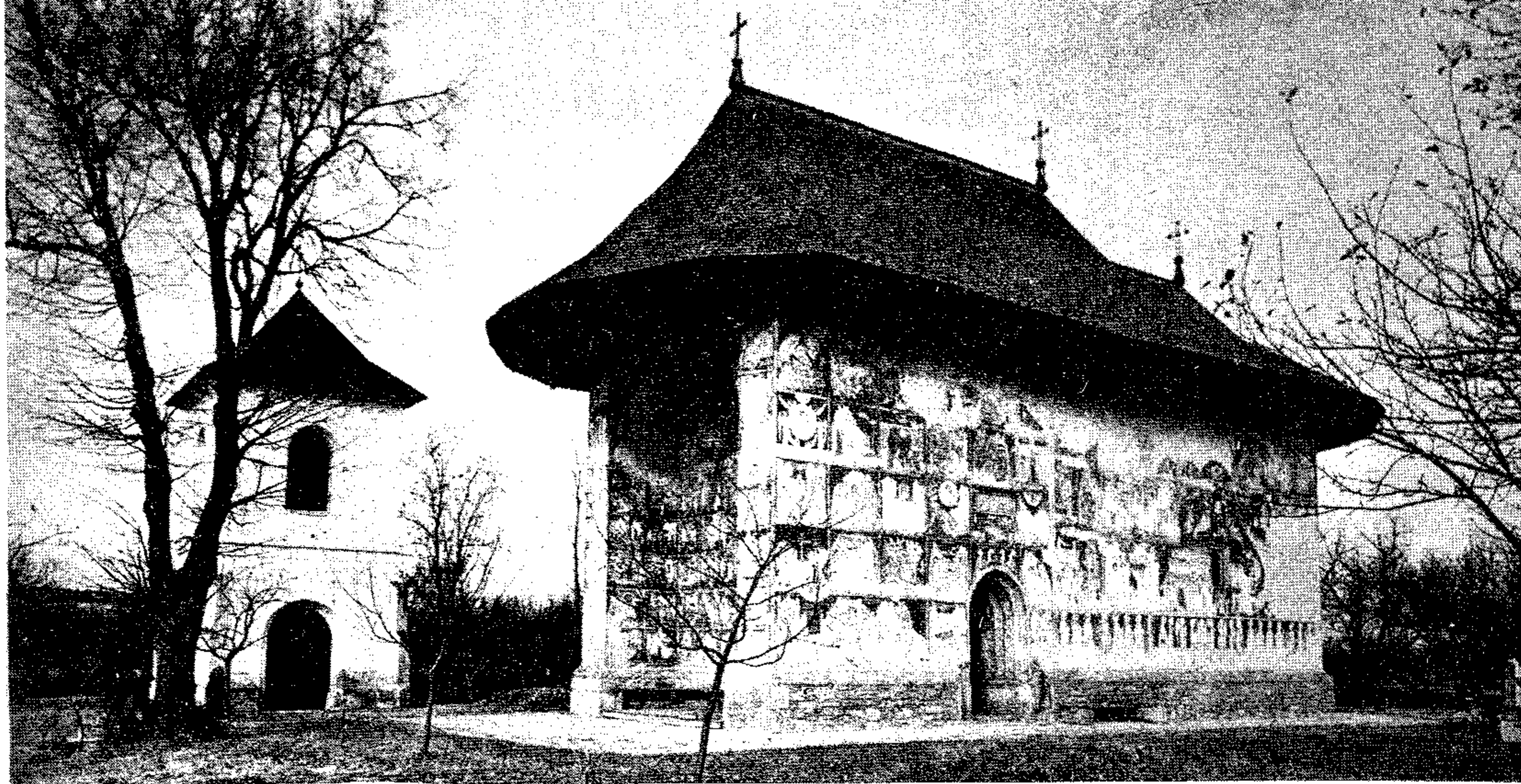

Biserica din Borzești — jud. Bacău, ctitoria lui Ștefan cel Mare din anii 1493—1494, în plan dreptunghiular, fără turlă, cu o bogată decorație a fațadelor exterioare (arcaturi oarbe și firide, ceramică smălțuită etc., ancadramente la ferestre în stil gotic).

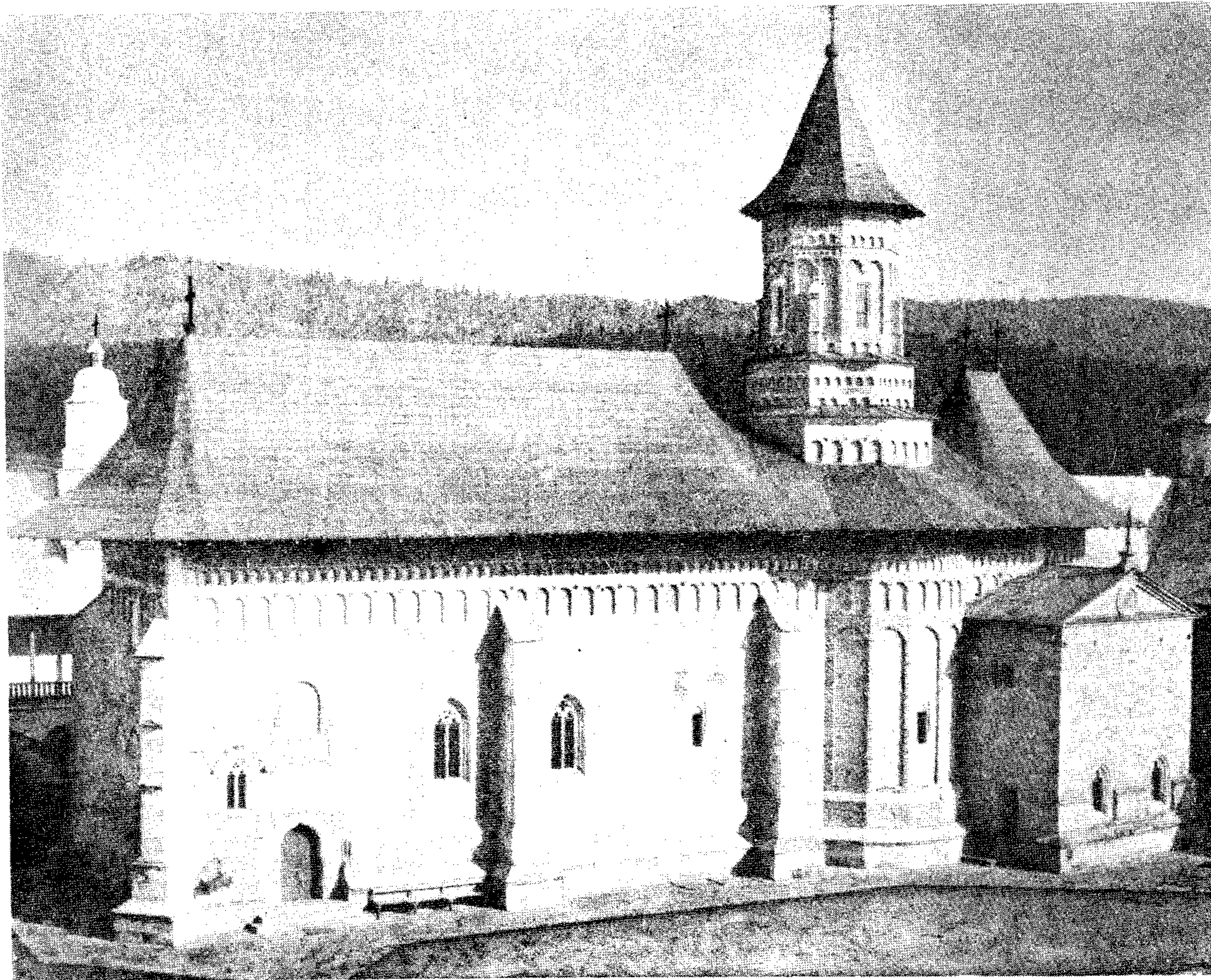

Biserica Sf. Cruce din Pătrăuți, ctitoria lui Ștefan cel Mare din 1487, de dimensiuni mici, în plan triconc, cu turlă pe naos; pictură interioară originală.

Biserica din Arbore — j. Suceava, ctitoria lui Luca Arbore, pîrcălab de Suceava (1503), de plan longitudinal, fără turlă. Pictura interioară a fost executată de Dragoș, fiul preotului Coman din Iași, în anul 1541.

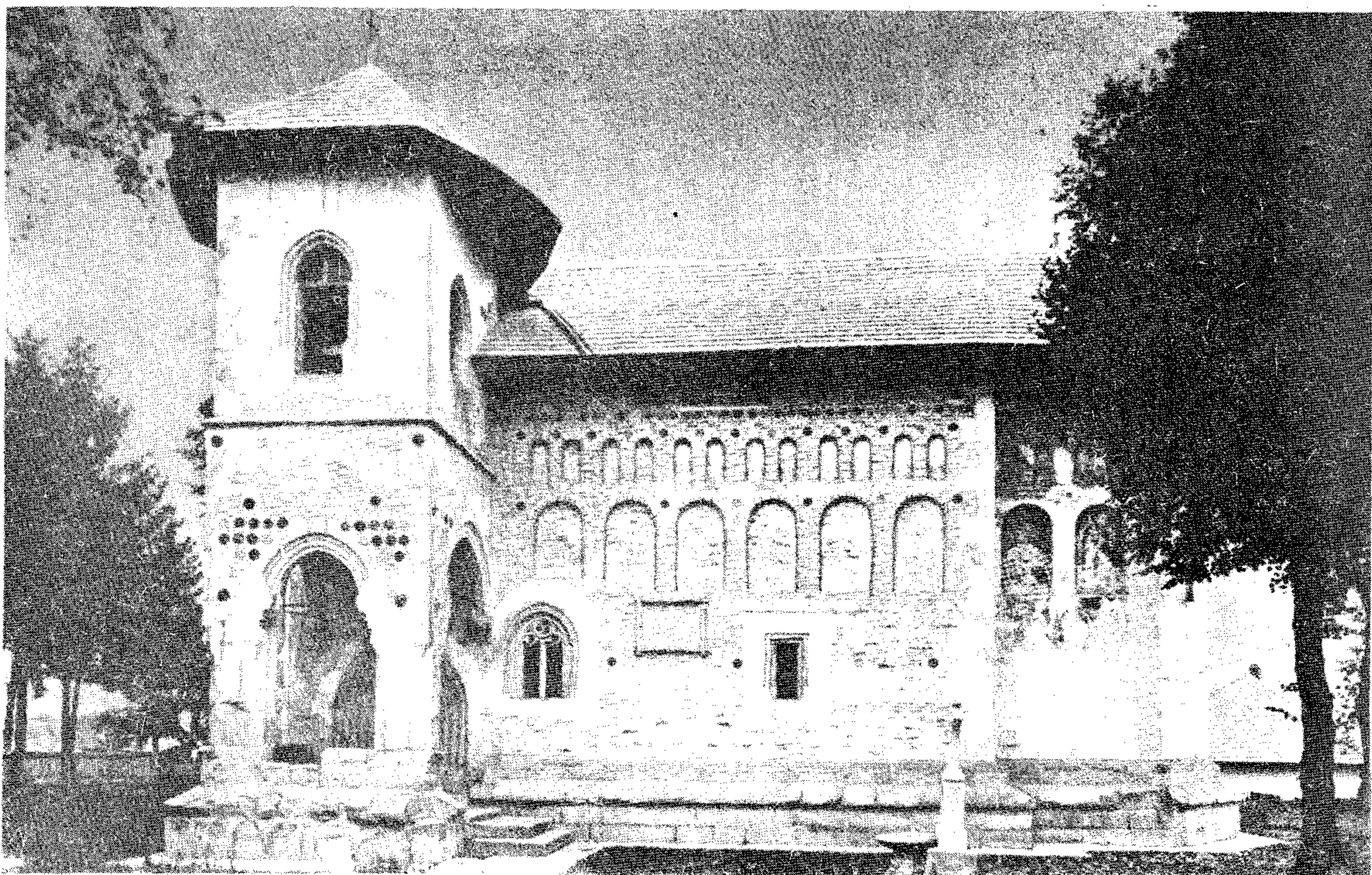
Biserica Înălțării din mănăstirea Neamț, ctitoria lui Ștefan cel Mare din 1497, monumentul cel mai reprezentativ al epocii sale. Este construită în planul specific bisericilor moldovenești din a doua jumătate a secolului XV, avînd cinci încăperi: pridvor închis, pronaos, gropniță, naos și altar. În exterior se observă contraforți masivi din piatră fățuită, ferestre în chenare gotice, arcaturi oarbe sub cornișă.

Ștefan cel Mare, miniatură în Tetraevanghelul copiat de ieromonahul Nicodim, pentru mănăstirea Humor. Domnitorul are plete blonde și ochi albaștri, îmbrăcat într-o mantie de brocard roșu deschis, cu fire de aur, fiind redat îngenunchiat, oferind Evanghelia Sf. Fecioare Maria, așezată pe tron, cu pruncul Iisus în brațe.

Biserica din Bălinești, ctitoria logofătului Ion Tăutu (1492–1493), construită din piatră și cărămidă, cu plan dreptunghiular, fără abside laterale, cu un turn-clopotniță scund pe latura de sud, în dreptul intrării în pronaos. Are o bogată decorație exterioară, remarcându-se brîul cu discuri de ceramică smălțuită de sub cornișă. Împodobită cu fresce în interior de Gavriil ieromonahul și ucenicii lui, în 1493.

Între 15 iulie 1497 și 11 noiembrie 1498, a fost ridicată *biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Piatra-Neamț*. În 1499 s-a ridicat alături de biserică un turn-clopotniță.

În anii 1500—1502, marele voievod a ctitorit o biserică, cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci, la *Volovăț*, în nordul Moldovei, pe locul unde a fost, potrivit tradiției, o biserică de lemn, ridicată de Dragoș Vodă.

La 8 septembrie 1503 s-a început zidirea ultimei biserici a lui Ștefan cel Mare, la *Reuseni* (jud. Suceava), cu hramul Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul, «pe acest loc, unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan Voievod», cum glăsuiește pisania. Întrucât «pe Ștefan Voievod l-a ajuns moartea», biserică a fost isprăvită de fiul său Bogdan III, la 18 septembrie 1504.

La toate aceste mânăstiri și biserici ctitorite de Ștefan cel Mare cunoaștem exact data zidirii, datorită pisaniilor lor. Sînt însă unele la care nu se pot face precizări cronologice, din lipsă de documente și pisanii. De pildă, *biserica Albă din Baia*, cu hramul Sfântul Gheorghe, este atribuită de tradiție tot lui Ștefan, ridicată după 1467, anul înfrîngerii lui Matei Corvinul, la Baia.

Tradițiile locale atribuie marelui domn și bisericile din *Scînteia* (la nord de Iași), *Șcheia* (Roman), *Florești* (lîngă Vaslui), *Cotnari* (Iași), *Ștefănești* (Iași, pe Prut), *Șipote-Suceava*, pe platoul cetății de scaun, o biserică la mînăstirea *Căpriana* (dincolo de Prut), o biserică cu hramul *Sfântul Nicolae* în cetatea Chilia, un *paraclis* în cetatea Neamț, altul în cetatea Hotin, poate și o biserică în Cetatea Albă. Grigore Ureche scria în *Letopisețul* său că după izbînda de la Codrul Cosminului împotriva regelui Jan Olbracht (1497), «au zidit *biserica* pe numele *sfîntului mucenicu Dimitrie*, în tîrgu în Suceava».

În Transilvania, tradiția și unii istorici îi atribuie o biserică-mînăstire la *Vad*, pe Someș, în apropierea cetății Ciceu, stăpînită de marele domnitor, precum și biserica din *Feleac*, lîngă Cluj (amîndouă au planul bisericilor sale din Moldova).

La *Rîmnicul Sărat*, în Țara Românească, exista, pînă în 1898, o biserică cu hramul Cuvioasa Paraschiva, ridicată de Ștefan cel Mare și refăcută de Constantin Brîncoveanu.

În afara hotarelor țării, Ștefan cel Mare a făcut danii însemnate și anumite zidiri la mînăstirea Zografu din Sfîntul Munte Athos, despre care vom vorbi cu alt prilej. În orice caz, afirmația lui Grigore Ureche că Ștefan Vodă cel Mare «au făcut 44 de mînăstiri» (înțelegem desigur și bisericile), e foarte aproape de adevăr.

Pentru completarea acestei liste de biserici și mănăstiri ctitorite de marele Ștefan, trebuie să adăugăm și pe cele ale rudelor și ale dregătorilor săi. Astfel, fiul său Alexandru († 1496) a zidit *biserica Adormirea Maicii Domnului din Bacău*, înainte de 1491. Logofătul Ion Tăutu, care a slujit cu credință pe Ștefan aproape treizeci de ani, continuându-și dregătoria și sub Bogdan, a zidit o biserică cu hramul Sfântul Nicolae la *Bălinești* (la sud de Siret), în 1490—1499, în care a fost apoi înmormântat († 1511). Pîrcălabul de Suceava Luca Arbore, slujitor credincios al lui Ștefan, Bogdan și Ștefăniță (ucis însă de cel din urmă în 1523), și-a ridicat o biserică la *Arbore* (lîngă Rădăuți), în 1502 și *biserica din Șipote*, în 1507. Desigur, toate aceste mănăstiri și biserici au fost sfințite de vlădicii din timpul lui Ștefan cel Mare și anume mitropoliții Teoctist și mai ales Gheorghe, precum și de episcopii Tarasie și Vasile de la Roman și Ioanichie de la Rădăuți.

Concluzii: *Din cele expuse aci, se desprinde că Ștefan cel Mare n-a fost numai un neîntrecut conducător de oști și apărător al gliei străbune, un iscusit diplomat și un bun chivernisitor al treburilor din lăuntru ale țării, ci și un mare ctitor de lăcașuri sfinte. A fost un domn evlavios, cu credință puternică în Dumnezeu, din mila Căruia se socotea el domn al Moldovei, care a vegheat cu grijă la bunul mers al vieții bisericesti din țara sa, la dezvoltarea artei și a culturii bisericesti. Bisericile și mănăstirile zidite și înzestrate de el pe întreg cuprinsul Moldovei, ca și minunatele tezaure cultural-artistice pe care le păstrează fiecare din ele, sînt mărturii grăitoare ale unei epoci de maximă strălucire, care poartă pecetea geniului creator al marelui domn. De aceea, figura lui va străbate tot mai luminos peste veacuri, slujind drept pildă pentru toate generațiile.*

B I B L I O G R A F I E

Izvoare. ACADEMIA RSR, *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XIV, XV, vol. I, (1384—1475), vol. II (1476—1500); Veacul XVI, vol. I, (1501—1550), București, 1953—1954.

Lucrări de sinteză. Personalitatea religioasă a lui Ștefan cel Mare: GH. GHIBĂNESCU, *Ștefan cel Mare, Personalitatea lui religioasă*, Iași, 1904, 35 p.; V. BRĂTULESCU, AL. I. CIUREA, GH. I. MOISESCU, I. PULPEA (RĂMUREANU), N. I. ȘERBĂNESCU și L. STAN, *Ștefan cel Mare și sfînt, binecredincios domn și apărător al dreptei credințe*, în BOR, an. LXXII, nr. 7, 1954, p. 700—742; TEODOR N. MANOLACHE, *Ștefan cel Mare și viața religioasă din vremea sa*, în BOR, an. LXXV, nr. 5, 1957 p. 414—437.

Biserici și mănăstiri. NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii române, Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; N. D. CHIRIAC, *Ctitoriile lui Ștefan cel Mare*,

domnul Moldovei, Cîmpulung-Muscel, 1924, 85 p.; G. BALȘ, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, 331 p. (extras din BCMI, XIII, 1925); TIT SIMEDREA, *Mănăstiri vîndute și dăruite în secolul XV în Moldova*, în BOR, an. LXVII, nr. 1—2, 1949, p. 65—83; ALEXANDRU I. GONȚA, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în BOR, an. LXXV, nr. 5, 1957, p. 438—455; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, 512 p.; N. GRIGORAȘ, *Ctitoriile lui Ștefan cel Mare*, în MMS, an. XLII, nr. 7—8, 1966, p. 523—539; *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p.

Monografii. — Neamț: mai multe studii în MMS, an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 314—506;

— Moldovița: mai multe studii în MMS, an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 371—545;

— Putna: mai multe studii în MMS, an. XLII, nr. 7—8, 1966, p. 428—594;

D. DAN, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, IV + 262 p.

ERAST HOSTIUC (COSTEA), *Istoricul fostei mănăstiri de maici din Pătrăuți pe Suceava*, Cernăuți, 1929, 51 p. (extras din «Candela», an. XL, nr. 7—9, 1929).

AL. GONȚA, *Două mănăstiri moldovenești din secolul al XV-lea de pe Valea Dobrovățului dispărute*, în MMS, an. XXXVI, nr. 1—2, 1960, p. 121—126; VOICA MARIA PUȘCAȘU, *Mănăstirea Dobrovățului. Date istorice*, în MMS, an. LIII, nr. 1—3, 1977, p. 159—174 și an. LIV, nr. 5—8, 1978, p. 521—534.

ERAST COSTEA, *Mănăstirea Sînt Ilie, ctitoria voievodului Ștefan cel Mare (1488—1783—1938)*, Cernăuți, 1940, 175 p. + 10 pl.

HORIA CONSTANTINESCU, *O ctitorie a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească: biserica Cuvioasa Paraschiva din Rîmnicu Sărăt*, în G.B., an. XXIV, nr. 7—8, 1965, p. 684—690.

ȘT. GOROVEI, *Biserica de la Bălinești*, în MMS, an. LII, nr. 1—2, 1976, p. 108—119.

Pentru bibliografia detaliată a bisericilor și mănăstirilor din timpul lui Ștefan cel Mare, vezi NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România II, Moldova*, Craiova, 1971, 426 p. (extras din rev. M.O., 1966—1971) și NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 948 p.

Daniil Sihastrul: CONSTANTIN TURCU, *Daniil Sihastrul figură istorică, legendară și bisericască*, în «Studii și cercetări istorice», Iași, XX, 1947, p. 246—260; PETRU REZUȘ, *Viața și faptele Sfîntului Daniil Sihastrul*, în S.T., an. VIII, nr. 3—4, 1956, p. 227—240; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Cuviosul Daniil Sihastrul*, în B.O.R., an. LXXIV, nr. 6—7, 1956, p. 537—542.

XI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ȘI MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XV-LEA

După moartea lui Mircea cel Bătrîn (31 ianuarie 1418), a urmat o perioadă de declin în istoria Țării Românești, cu lupte neconținute pentru tron între urmașii lui Mircea, numiți Drăculești (după numele fiului său, Vlad Dracul) și urmașii lui Dan I, numiți Dănești. În astfel de împrejurări, turcii, aflați în plină expansiune, nu mai găsesc rezistența din timpul lui Mircea cel Bătrîn (cu excepția lui Vlad Dracul — 1436—1442 și 1443—1447). În 1453, a avut loc căderea Constantinopolului sub loviturile nimicitoare ale lui Mohamed II, cu urmări atât de nefaste pentru tot sud-estul Europei. Turcii au ajuns astfel nu numai stăpîni ai marelui oraș, întemeiat cu unsprezece veacuri în urmă de împăratul Constantin cel Mare, ci și o mare putere politică a lumii. Toate aceste schimbări în istoria sud-estului european au avut urmări însemnate și în viața țărilor românești și, implicit, în viața Bisericii.

Mitropoliții cunoscuți în secolul al XV-lea. Pentru istoria Bisericii din Țara Românească, secolul al XV-lea este cel mai sărac în izvoare. În afară de câteva nume de vlădici trecuți în pomelnice, ca și apariția incidentală a unora din ei în câteva acte interne, nu mai avem alte știri despre ei. Faptul că vlădicii țării apar atât de rar în actele interne se explică prin aceea că ei nu făceau parte din sfatul domnesc al țării, ca mitropoliții moldoveni, căci domnii și-au mutat reședința de la Argeș la Tîrgoviște (se pare că și Mircea stătea aici, dar mai ales Alexandru Aldea), apoi la București, începînd cu Vlad Țepeș (primul act emis la București fiind din 1459), pe cînd mitropoliții au continuat să rămînă la Argeș. Se mai adaugă și faptul că din 1402 încetează și singurul izvor documentar extern din secolul anterior și anume Actele Patriarhiei de Constantinopol.

Această lipsă a izvoarelor documentare — interne și externe — face ca stabilirea șirului mitropoliților Ungrovlahiei în secolul al XV-lea să fie foarte anevoioasă.

Bizantinologul francez Vitalien Laurent susține că după moartea mitropoliților Antim «al Ungrovlahiei» și Atanasie «al Severinului», în primii ani ai secolului al XV-lea, scaunul de la Argeș a fost ocupat de acel mitropolit de Melitene — nenumit însă — care, în septembrie 1395, a fost trimis în Moldova să ridice anatema aruncată asupra clerului și poporului de mitropolitul Ieremia. Drept răsplată pentru îndeplinirea cu succes a misiunii sale, ar fi fost trecut în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, prin 1403. S-ar putea ca el să se fi numit *Teodor*, căci în pomelnicele Mitropoliei și ale altor așezăminte bisericești apare un mitropolit cu acest nume îndată după Antim și Atanasie.

În două acte de donație din mai și octombrie 1412 (redactate în slavonește, dar păstrate într-o traducere greacă), este semnat și «*Eftimie*, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată Ungrovlahia». Aceasta este prima folosire a titlului de «arhiepiscop» de către întâistătătorul Bisericii din Țara Românească. Numele lui e trecut și în pomelnicele mănăstirii Tismana și al schitului Topolnița. Ar reieși din titulatura sa că el era acum singurul cîrmuitor al Bisericii din Țara Românească, deci Severinul nu mai avea un «mitropolit».

Abia peste o jumătate de veac, este consemnat numele unui nou mitropolit. Este vorba de «mitropolitul Ungrovlahiei chir *Iosif*», care apare ca martor în fruntea boierilor din divan, la 28 octombrie 1464, cînd Radu cel Frumos (1462—1475) întărea, printr-un hrisov, vechile proprietăți ale mănăstirii Snagov. Alte știri despre el nu mai avem. S-ar putea ca el să fie român de neam și fost egumen la Cozia, căci în două acte (7 august 1451 și 16 aprilie 1457), întîlnim un egumen la Cozia cu numele Iosif (între 1464—1467 era egumen la Cozia un altul, Simion). La presupunerea că a fost român, ne îndeamnă și faptul că după 1453, Patriarhia ecumenică cu greu ar mai fi putut numi vlădici de neam grec pe scaunul Ungrovlahiei (mai ales în timpul conflictelor lui Vlad Țepeș cu turcii). Ar fi deci primul mitropolit de neam român cunoscut. Presupunem că a fost așezat în scaunul mitropolitan de Vlad Țepeș sau de Radu cel Frumos. Este trecut în pomelnicul Mitropoliei, al mănăstirilor Tismana și Argeș și al schitului Topolnița. Probabil, a păstorit pînă către 1477.

Urmașul său cunoscut este *Macarie*, despre care, de asemenea, nu știm precis cînd și-a început păstoria. Prima atestare documentară a lui este din 23 martie 1482, cînd apare ca martor în fruntea divanului dom-

nesc, într-un hrisov prin care Basarab cel Tânăr sau Țepeluș (1477—1482) întărea proprietățile mînăstirii Snagov. La 1 iunie 1483, este pomenit în aceeași calitate, într-un hrisov prin care Vlad Călugărul întărea proprietățile mînăstirii Tismana.

În afară de aceste două acte, s-au păstrat două scrisori chiar de la mitropolitul Macarie. Prima era adresată lui Ștefan Báthory I, voievodul Transilvaniei (1479—1493), prin care-l ruga să trăiască și pe mai departe în pace cu Basarab cel Tânăr și să pună în libertate pe soția acestuia și pe solii munteni. Se pare că scrisoarea datează din 1481. Prin a doua scrisoare, mitropolitul Macarie recomanda judei și pîrgarilor sași din Brașov, pe trimisul său Dragomir, împuternicindu-l să trateze cu ei orice probleme.

Se pare că și el a condus obștea monahală de la Cozia, căci la 15 iulie 1475 era aci un egumen cu acest nume. Cum la 9 ianuarie 1478 Cozia avea un alt egumen, pe Ilarion, presupunem că Macarie a fost ales în scaunul mitropolitan după luna noiembrie 1477, cînd a ajuns domn Basarab cel Tânăr, de care, cum am arătat, era destul de apropiat. Probabil a păstorit pînă în toamna anului 1487.

După moartea lui Macarie, scaunul mitropolitan a fost ocupat de *Ilarion*, care, pare să fi fost adus tot din egumenia Coziei, căci, la 9 ianuarie 1478, este pomenit un egumen la Cozia cu acest nume. Alte hrisoave ale mînăstirii Cozia nu mai avem pînă la 17 aprilie 1488, cînd apare ca egumen Visarion. Faptul că la această dată Vlad Călugărul (1482—1495) întărea toate proprietățile Coziei, ne face să credem că Visarion era nou numit în slujba de egumen.

Inseamnă că Ilarion a ajuns în scaunul mitropolitan în toamna anului 1487 sau în primăvara anului 1488. Este pomenit pentru prima oară numai în 1493, în pisania schitului Babele (în Vlașca). La 16 martie 1494, apare ca martor, în fruntea boierilor din divan (cu titlul de «prea sfințitul mitropolit chir Ilarion»), cînd Vlad Călugărul întărea printr-un hrisov daniile făcute mînăstirii Bistrița de frații Craiovești. Nu știm cît a păstorit, probabil pînă în anul 1502, căci în primăvara anului 1503 Radu cel Mare (1495—1508) aduce în țară pe fostul patriarh ecumenic Nifon, pentru reorganizarea Bisericii din țara sa. Presupunem deci că vlădica Ilarion a fost bătrîn și bolnav în ultimii ani de viață, fapt pentru care domnul a fost nevoit să încredințeze reorganizarea vieții bisericesti din Țara Românească unui om învățat și cu experiență, cum era fostul patriarh Nifon.

Viața mînăstirească. În secolul al XV-lea mînăstirile cunoscute în secolul anterior și-au continuat existența, primind felurite danii de la domnii țării. Se zidesc și cîteva mînăstiri și schituri noi, fără o însemnătate deosebită.

Mînăstirile ridicate sub îndrumarea Sfîntului Nicodim, adică *Vodița* și *Tismana* — amîndouă puse sub conducerea aceluiași egumen încă din 1385 — s-au bucurat de numeroase privilegii din partea lui Mircea cel Bătrîn și a urmașilor săi. Prin mai multe hrisoave li se întăreau daniile anterioare și se cerea respectarea dreptului acordat călugărilor de a-și alege singuri cîrmuitorul.

Din cele aproximativ 45 de hrisoave cunoscute, date Tismanei de la întemeiere pînă la sfîrșitul domniei lui Radu cel Mare (1495—1508), rezultă că mînăstirea se bucura de o situație materială excepțională, fapt care a contribuit la prosperarea vieții călugărești de aici. Desigur că la sporirea patrimoniului ei material și-au avut partea lor de contribuție și egumenii cunoscuți după Sfîntul Nicodim († 1406): Agafton (1407—d. 1428), Gherasim (1444), Matei (c. 1479—c. 1490), Ioanichie (c. 1491—c. 1503).

O altă mînăstire care a jucat un rol deosebit în viața bisericească a Țării Românești, în această perioadă, a fost *Cozia*, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn. Se cunosc 36 de acte, hărăzite acestei mînăstiri între anii 1388—1508. Prin toate i se făceau danii de sate, bălți, mori, rîuri, scutiri etc., sau erau întărite cele vechi. La scurt timp după moartea lui Mircea cel Bătrîn, fiul și urmașul său Mihail I a întărit mînăstirilor *Cozia* și *Cotmeana* toate daniile anterioare (22 iunie 1418). Același lucru l-au făcut toți domnii următori, pînă la Radu cel Mare. Lipsesc numai hrisoavele de la Vlad Dracul și Vlad Țepeș. Nu ne îndoim că și acești doi domni i-au dat hrisoave de confirmare, căci de la primul avem o confirmare de trei sate ale mînăstirii *Cotmeana*, cu scutiri de dări și slujbe, iar de la al doilea, confirmarea unui sat al *Coziei*, tot cu scutiri de slujbe și dări către domnie.

Avînd o stare materială excepțională, era firesc ca mînăstirea să progreseze din toate punctele de vedere. Dintre egumenii ei, credem că trei au ajuns pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei: Iosif, Macarie și Ilarion. Acest fapt ne arată prestigiul deosebit de care se bucura *Cozia* între celelalte mînăstiri ale țării.

În ce privește *Cotmeana*, ea a dus o existență mai modestă, găsindu-se sub cîrmuirea aceluiași egumen de la *Cozia*. Cu timpul a devenit metoc al *Coziei*.

Mînăstirea Snagov este pomenită într-un hrisov de la Mircea cel Bătrîn, dat probabil între anii 1409—1418, prin care-i întărea satul Ciulnița pe Buzău, dăruit de «fratele domniei mele jupan Staico, mînăstirii domniei mele de la Snagov». Ar rezulta că el este ctitorul mînăstirii, deși s-ar putea ca el numai să o fi refăcut, căci într-un mormînt din vechea biserică s-au descoperit monede de la Vlaicu Vodă, deci putea exista din vremea acestui domn.

Alte hrisoave de danie a primit de la Dan II (7 oct. 1428), Vlad Dracul (30 iunie 1441), probabil din partea lui Vladislav II, care a zidit aici un paraclis cu hramul Bunavestire, în 1453, ale cărui uși de lemn, minunat sculptate, se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R. Tradiția atribuie o biserică la Snagov lui Vlad Țepeș, ceea ce nu e sigur. Tot după tradiție, Snagovul este locul în care a fost înmormîntat acest domn († 1476). După el, Radu cel Frumos îi confirma — la 28 octombrie 1464 — daniile anterioare, cu scutirea satelor mînăstirii de dările către domnie, cu scoaterea lor de sub controlul dregătorilor domnești și cu dreptul, pentru călugări, de a-și alege singuri egumenul.

Alte hrisoave de danie se păstrează de la Basarab cel Tânăr zis Țepeluș (1482), Vlad Călugărul (1487) și Radu cel Mare (1500).

După cum se vede, și Snagovul avea o situație materială dintre cele mai bune. Fiind situată într-o poziție naturală avantajoasă, pe o insulă în mijlocul lacului cu același nume, de jur împrejur cu păduri greu de străbătut, mînăstirea a fost apărată de pustiirile pe care le aduceau dese lupte purtate pe pămîntul Țării Românești. Mai tîrziu, ea a îndeplinit și un însemnat rol cultural.

Mînăstirea Dealu, deși este socotită în general o ctitorie a lui Radu cel Mare, căci el a zidit biserica existentă pînă azi, este cu mult mai veche. Ea datează din primele decenii ale secolului al XV-lea, căci la 17 noiembrie 1431, Alexandru Aldea dăruia două sate «mînăstirii de la Dealu, lăcașul sfîntului arhierarh și făcător de minuni Nicolae... întru veșnică pomenire a sfînt răposatului părintelui domniei mele Mircea voievod și apoi domniei mele». La 28 martie 1451, Vladislav II îi întărea cîte o jumătate din trei sate, un munte, vii și o casă, dăruite de un oarecare Radu. Probabil mînăstirea va fi fost în atenția domnului, care îi va fi făcut și alte danii, din moment ce a fost înmormîntat aici († 1456).

Mînăstirea a început să îndeplinească un rol deosebit în viața bisericească a Țării Românești abia după Radu cel Mare. Găsind vechile ziduri învechite sau ruinate, evlaviosul domn a început, în 1500, construcția bisericii noi de la Dealu, cea mai măreață din cîte se zidiseră pînă atunci pe pămîntul Țării Românești. Sfințirea a avut loc la 4 de-

cembrie 1501. Zidirea chiliilor și a clopotniței a început din 26 august 1499, cum ne arată pisania păstrată de la această veche clopotniță. Zugrăveala a fost făcută sub Neagoe Basarab (1512—1521).

Mînăstirea Dealu a fost aleasă de Radu cel Mare ca loc de veșnică odihnă, fiind îngropat în pronaosul bisericii (1508). După unii cercetători, la Dealu a fost instalat și atelierul tipografic al călugărului Macarie, care a lucrat între anii 1508—1512.

Mînăstirea Glavacioc (la sud de Găești), cu hramul Bunavestire, datează tot din timpul lui Mircea cel Bătrîn, căci un hrisov dat la 20 iunie 1507 de Radu cel Mare arată că acest domn îi dăruise două sate: Călugărenii de pe Neajlov și Călugărenii din Teleorman. Alte două sate i-a dăruit Vlad Dracul, în 1441, cu scutirea lor de toate dările față de domnie (alt sat a fost primit de la banul Radu).

Mînăstirea nu mai apare în documente pînă la Vlad Călugărul, care i-a dăruit o jumătate de sat în 1493, apoi o branște la Slatina, în 1495. De altfel, Vlad Călugărul a acordat acestei mînăstiri o deosebită atenție, ridicînd o nouă biserică, de zid, în care a și fost înmormîntat (septembrie 1495). Fiul său, Radu cel Mare, a isprăvit biserica în primul său an de domnie, dîndu-i și cîteva hrisoave de întărire a proprietăților. Din hrisovul de la 20 iunie 1507, pomenit mai sus, se desprinde că mînăstirea avea o situație materială foarte bună. Azi, fosta mînăstire este biserică de mir, în satul Glavacioc.

Mînăstirea Govora (jud. Vîlcea), cu hramul Adormirea Maicii Domnului, refăcută în întregime de Radu cel Mare, exista cu mult înainte, poate chiar din timpul lui Mircea cel Bătrîn. Un document de la Radu cel Mare, din 1 august 1496, amintea de o vie «care le-a fost cumpărată de bunicul domniei mele Vlad voievod» (= Vlad Dracul, 1436—1447), deci ea exista în mod sigur în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documentar, apare numai sub Vlad Călugărul, la 4 februarie 1488, cînd îi dăruia un sat. Prin alte cinci hrisoave o înzestra cu noi sate, vii, bălți, siliști. Fiul său, Radu cel Mare, a ridicat o nouă biserică, după cum arată pisania pusă cu prilejul restaurării din 1701. Iar în actul de la 1 august 1496, pomenit mai sus, se spunea: «...trudindu-ne, am ridicat-o după puteri și am înnoit-o». De la Radu cel Mare s-au păstrat 12 documente date Govorei. Cel mai însemnat a fost emis la 3 mai 1502 și în el se menționau și confirmau toate posesiunile, veniturile și merticele ei. Deci și Govora avea o situație materială dintre cele mai bune, fapt care a contribuit și la dezvoltarea acestei mînăstiri, încît, mai tîrziu a îndeplinit și un însemnat rol cultural.

Alte mînăstiri și schituri ale țării și-au dus viața în condiții modeste, cu biserici și chilii din lemn, în locuri mai retrase, în care principalele preocupări ale puținilor lor viețuitori erau rugăciunea și munca. Multe din ele existau de la începuturile Țării Românești, dacă nu chiar de mai înainte. Numai cu trecerea timpului, domnii țării sau unii boieri, aflînd de existența lor, le-au dăruit moșii, odoare, scutiri de dări și vămi etc., iar locul vechilor bisericuțe din lemn a fost luat de biserici de piatră, de proporții mai mari. S-a întîmplat însă la multe din aceste mînăstiri că aceia care au procedat la refacerea și la scoaterea lor din starea în care se găseau au fost socotiți drept întemeietori ai lor, deși ele au putut să existe cu mult înaintea acestor schimbări. Unele din ele au dispărut, în curgerea vremii. Așa a fost mînăstirea cu hramul Bunavestire «din pădurea cea mare de la *Bolintin*». Este pomenită de cîteva ori în acest secol, prima dată la 15 martie 1433. Era o ctitorie boierească, a lui Filos, marele logofăt al lui Mircea cel Bătrîn. Mînăstirea a dus o viață mai retrasă, ca apoi să dispară, pe la mijlocul secolului al XVII-lea (ultima dată e pomenită în 1677).

Mînăstirea Comana, cu hramul Sfîntul Nicolae (la sud de București, spre Giurgiu), datează de pe la mijlocul secolului al XV-lea, fiind socotită o ctitorie a lui Vlad Țepeș.

Mînăstirea Rîncăcirov, în părțile Muscelului, este pomenită într-un document de la Radu cel Mare, din 19 iulie 1498, prin care-i confirma unele dării pe care le avea încă sub Vlad Călugărul, deci mînăstirea ființa chiar dinainte de acesta, poate de pe la mijlocul secolului al XV-lea. Decăzînd, a fost refăcută pe la mijlocul secolului al XVII-lea de boierul Arsenie Vlădeanul, apoi în 1848. Azi e biserică de mir.

Mînăstirea Tînganu (azi pe teritoriul municipiului București) a fost ctitorită de Radu cel Frumos (1462—1475), după cum aflăm din *Letopisețul cantacuzinesc* și din *Istoriile domnilor Țării Românești* a lui Radu Popescu.

Schitul Babele (în Vlașca), azi dispărut, a fost ctitorit de Vlad Călugărul, prin 1492—1493, iar *schitul Tutana* în părțile Argeșului, era pomenit într-un act de la Radu cel Mare din 1 aprilie 1497 («călugării de la Tutana»).

Tot într-un hrisov al aceluiași domnitor, din 4 iunie 1497, era amintită mînăstirea *Sfîntul Nicolae din Tîrgșor* (lîngă Ploiești), căreia îi acorda scutire de «dăjdii vlădicești» și felurite dării.

Se crede că aceasta a fost ctitoria lui Vlad Țepeș, pe locul căreia, Antonie Vodă din Popești a ridicat o nouă așezare monahală în a doua

jumătate a secolului XVII. De fapt, în Tîrgșor sau «Tîrgul Nou» cum i se mai spunea în secolul XV, se găsesc ruinele a trei biserici. Despre una s-a admis că ar fi ctitoria lui Vladislav II (*Letopisețul cantacuzinesc* îl arată drept ctitor).

Din prima jumătate a secolului al XV-lea datează și mînăstirea de călugărite de la *Ostrov* — cu hramul Nașterea Maicii Domnului — situată într-o insulă sau «ostrov» al Oltului, în Călimănești. Un hrisov de danie de la Radu cel Mare, din 26 aprilie 1500, spune că «am văzut-o părăsită de la binecinstitorii, sfînt răposatii domni, moșii și strămoșii noștri și m-am gîndit și domnia mea să înnoiesc și să întăresc și să miluiesc și să zidesc, cît sîntem în putere. . .».

Schitul Iezer, din satul Cheia, lîngă Rîmnicu Vîlcea, este amintit tot într-un hrisov al lui Radu cel Mare, din 23 mai 1501, în care spunea că a rămas «sărac» din vremea strămoșilor domnului, «foștii ctitori». Îi dăruia acum un mertic anual de 3 găleți de grîu și 3 de orz din județul Romanai.

Dintr-un document din 1 septembrie 1506 aflăm că mînăstirea *Valea* «a ridicat-o și a înnoit-o și a întărit-o monahia Magdalina». Radu cel Mare îi dăruia «gălețile domnești» din Corbii de Piatră și Mălureni.

Un act de la Vlad Dracul din 16 septembrie 1440 aduce știrea că acest domn a dăruit unui ieromonah Dorotei un loc, «ca să ridice o mînăstire în hotarul Rîmnicului, la *Licura*, să fie în ctitoria domniei mele și cît va fi viu, popa Dorotei să fie cîrmuitor și egumen al acelu loc, de nimeni neclintit. Iar popa Dorotei să fie volnic să așeze în locul său, după moartea lui, pe cine-i place și pe cine-l vor plăcea toți frații». Deci și în această așezare, întemeiată de un simplu călugăr, se respecta principiul samovlastiei. Alte știri despre ctitoria lui Dorotei și a lui Vlad Dracul nu avem.

Printr-un hrisov de la Vlad Călugărul, din 10 septembrie 1486, domnitorul întărea «mînăstirii de la *Cricov*» și egumenului Samuil, a patra parte din satul Plopeni și un vad de moară pe Teleajen, care i-au fost dăruite de un «jupan Drăghici». Acesta era marele vornic Drăghici din Mărgineni. Ctitoria sa apare mai tîrziu sub numele de mînăstirea *Mărgineni*, Drăghicești sau a lui Drăghici (refăcută de mai multe ori, azi în ruine, nu departe de Cîmpina).

Către sfîrșitul secolului al XV-lea, marele pîrcălab Gherghina, unchiul lui Radu cel Mare, și soția sa Neaga au ridicat «din temelie» un nou lăcaș mînăstiresc la *Nucet* (jud. Dîmbovița), în locul celui vechi,

existent înainte de ridicarea mînăstirii Cozia (numită la început și Nucet) de către Mircea cel Bătrîn. Printr-un hrisov, cu data de 15 decembrie 1501, Radu cel Mare întărea acestei mînăstiri toate posesiunile ei.

O mînăstire ridicată la sfîrșitul acestui secol, și care a ajuns apoi la o deosebită însemnătate bisericească și culturală, a fost ctitoria boierilor Craiovești de la *Bistrița* (jud. Vîlcea). Mînăstirea exista prin 1491—1492, de cînd avem un hrisov de la Vlad Călugărul (apoi un nou hrisov din 16 martie 1494), prin care îi întărea 7 sate, dintre care șase erau dăruite de cei patru frați Craiovești: Barbu, Pîrvu, Danciu și Radu, iar al șaptelea de un «jupan Hamzea», și o vie dăruită de «jupanu Staico logofăt». Domnul însuși îi dăruia «cășăritul» din județul Vîlcea și «vama de la Secui, pe Jiu, toată». Mînăstirea avea dreptul să încaseze toate «slujbele și dăjdiile» ce se cuveneau domniei în satele respective, în «afară de dare și de oaste». În fruntea martorilor prezenți la redactarea actului din 1494, se afla mitropolitul Ilarion al Ungrovlahiei. În această mînăstire, boierii Craiovești au adus din Serbia moaștele Sfîntului Grigorie Decapolitul, care se păstrează aici pînă azi.

Concluzii: *Rezultă, din cele expuse, că majoritatea mînăstirilor și schiturilor existente în acest secol erau ctitorii domnești. Acestea se bucurau de o stare materială foarte bună (Tismana, Cozia, Snagov, Dealu, Glavacioc, Govora), prin daniile domnești (de sate, mori, prisăci, vii, bălți cu pește, mertice de la curtea domnească, scutiri de vămi) și prin dreptul de a încasa dările cuvenite domniei din satele mînăstirești. Dintre ctitoriile boierești la o stare mai bună se ridică Bolintinul, dar mai ales Bistrița, care se bucură de asemenea de daniile din partea ctitorilor.*

La toate mînăstirile mari se respectă vechea rînduială a samovlastiei, adică dreptul soborului de a-și alege egumenul fără vreun amestec din partea domnului. Nu întîlnim cazuri de vinderi sau dăruiți de mînăstiri, cum am avut în aceeași vreme în Moldova. Pe lângă mînăstirile mari, ființează și cîteva așezări monahale mai modeste, ridicate de diferiți călugări sau chiar de credincioși. Mînăstiri de călugărițe erau Ostrovul și Valea (în secolul XVI întîlnim călugărițe și la Rîncăcirov).

În ce privește Mitropolia, știrile sînt foarte sărace, încît cu greu putem stabili șirul ierarhilor. Se remarcă și faptul că nu întîlnim nici un act de danie către Mitropolie, așa cum am constatat în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ACADEMIA RSR, *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, veacul XIII, XIV și XV (1247—1500)*, București, 1953, L + 431 p. și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească, vol. I (1247—1500)*, sub redacția P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.

Lucrări: NICOLAE DOBRESU, *Din istoria Bisericii Române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; V. LAURENT, *Contribution à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», XXVI, 1945, București, 1947, p. 165—184 (și în extras, 22 p.); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în «B.O.R.», an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826.

Monografii: AL. ȘTEFULESCU, *Mănăstirea Tismana*, ed. III, București, 1909, 488 p. + 40 pl.

CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două monumente religioase din veacul al XIV-lea: Nucetul sau Cozia din Vâlcea și Nucetul din Dîmbovița*, în «M.O.», an. XIII, nr. 1—4, 1961, p. 38—39; EMIL NEDELESCU, *Egumenii mănăstirii Cozia în secolele XIV—XVII*, în «M.O.», an. XV, nr. 9—10, 1963, p. 705—734.

NICULAE ȘERBĂNESCU, *Istoria mănăstirii Snagov*, București, 1944, 221 p. + 11 pl. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mănăstirea Dealului*, în «B.O.R.», an. LXXII, nr. 2—3, 1954, p. 283—305; CONSTANTIN NIȚESCU, *Mănăstirea Dealu*, în «G.B.», an. XX, nr. 7—8, 1961, p. 670—695.

I. MUȘETEANU, *Mănăstirea Glavacioc. Monografie istorică*, București, 1933, 96 p.

I. IONAȘCU, *Vechimea mănăstirii din pădurea cea mare de la Bolintin*, în «RIR», vol. VII, 1937, p. 323—338; CONST. I. POPESCU, *Mănăstirea Rîncăcirov*, în «B.O.R.», an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 311—328; PANAIT I. PANAIT, MIOARA TURCU, IULIA CONSTANTINESCU și PAUL CERNOVODEANU, *Complexul medieval Ținganu. Cercetări arheologice, numismatice și istorice*, în vol. *Cercetări arheologice în București*, vol. II, București, 1965, p. 239—296; PAUL CERNOVODEANU, *Știri privitoare la o ctitorie a lui Vlad Vodă Călugărul: schitul Babele 1492—1493*, în «G.B.», an. XIX, nr. 5—6, 1960, p. 483—497.

CONST. C. GIURESCU, *O biserică a lui Vlad Țepeș la Țîrgșor*, în «BCMI», vol. XVII, 1924, p. 74—75; I. IONAȘCU, *Mănăstirea Țîrgșor, un fost metoh al spitalului Pantelimon*, în «B.O.R.», an. LVI, nr. 7—8, 1938, p. 356—420 (și extras: București, 1938, 73 p.).

ALEX. LAPEDATU, *Mănăstirea Comana*, în «B.C.M.I.», vol. I, 1908, p. 9—22; LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Evoluția ansamblului fostei mănăstiri Comana în lumina cercetărilor arheologice*, în «Monumente istorice și de artă», nr. 1, 1974, p. 16—32.

DRAGOȘ P. PETROȘANU, *Sfântul Grigorie Decapolitul din mănăstirea Bistrița-Vâlcea*, în «B.O.R.», an. LIX, nr. 11—12, 1941, p. 682—703.

Bibliografie mai amplă la: NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească, vol. I—II*, Craiova, 1970, 800 p.

XII

ARTA BISERICIASCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV—XV

Deși aparține «istoriei artei», totuși în cadrul unui curs de Istorie a Bisericii românești trebuie să se acorde locul cuvenit și capitolelor privitoare la arta bisericească, la evoluția ei de la începuturi pînă azi. Natural, nu vom intra în tratarea amănunțită a arhitecturii, picturii sau a celorlalte ramuri ale artei, aceasta rămînînd în seama specialiștilor, ci vom face numai o prezentare în mare a acelor probleme de artă care stau în legătură directă cu studiul nostru.

Arhitectura. Ruinarea și transformarea ulterioară a primelor lăcașuri de închinare din *Țara Românească* creează dificultăți la stabilirea aspectului arhitectonic inițial al unora dintre ele.

Ruinele bisericii de la Dinogetia-Garvăn precum și fundațiile celei de la Niculițel sînt semnificative pentru începuturile arhitecturii românești în piatră la noi (sec. XI—XII). Prima cuprindea o singură încăpere, de plan pătrat, cu o absidă spre răsărit, iar turla probabil se sprijinea pe patru arce semicilindrice. Era zidită în manieră bizantină, cu straturi de piatră brută, alternînd cu fișii de cărămidă aparentă. Urme de zugrăveală în tempera, rămase pe unele fragmente de tencuială, duc la presupunerea că lăcașul a avut o decorație interioară probabil cu motive geometrice și florale (V. Vătășianu consideră că această bisericuță este o amenajare a unui baptisteriu din sec. IV).

Biserica de la Niculițel, din care s-au păstrat numai o parte din fundații, constituie prima atestare în țara noastră a planului numit «treflat». Era formată dintr-o navă dreptunghiulară, cu trei abside adiacente la est, sud și nord, în partea estică a edificiului. Tipul bisericii treflate e foarte vechi, fiind atestat încă din epoca paleocreștină (sec. IV), apoi în regiunile sud-dunărene unde se cunosc astfel de edificii din sec. XI—XII.

Acest plan, în varianta numită a «triconcului», va fi frecvent folosit în arhitectura medievală din Țara Românească și Moldova, începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea (în «planul treflat» cele trei abside se leagă direct unele de altele în capătul de est, iar în cel «triconc» ele sînt adosate unui dreptunghi, ale cărui colțuri rămîn aparente între abside).

Alte urme de biserici datează din secolul al XIII-lea. De pildă, sub ruinele Voditei lui Nicodim s-au descoperit, în 1928, fundațiile unei biserici mai vechi, de plan triconc, după unii aparținătoare epocii lui Litovoi (mijlocul secolului al XIII-lea), după alții sfîrșitului aceluiași secol. Tot plan triconc avea și prima biserică a mînăstirii Coșuștea-Crivelnic — jud. Mehedinți (fundațiile ei se află sub resturile bisericii a doua, ridicată în sec. XV). La Drobeta-Turnu Severin s-au descoperit ruinele unei biserici în cetatea din grădina publică a orașului, de plan dreptunghiular, cu pronaosul despărțit de naos prin două arcade sprijinite pe pilaștri și pe un stîlp patrat, cu absida altarului semicirculară în interior și pentagonală în exterior. Ruinele unui monument asemănător, din aceeași perioadă, s-au descoperit în grădina liceului de acolo (plan dreptunghiular, pronaosul despărțit de naos printr-un perete străpuns de o ușă, cu altarul semicircular în interior și poligonal în exterior).

De dimensiuni mai mari decît cele din Turnu Severin, biserică Sîn Nicoară din Curtea de Argeș (15,50 × 8,50 m), azi în ruină, ridicată probabil în prima jumătate a secolului al XIV-lea, prezintă un plan dreptunghiular, terminat la răsărit cu o absidă flancată de două nișe, care serveau ca proscomidier și diaconicon. Peste pronaos se ridica un turn-clopotniță prismatic, lucrat din cărămidă, din care s-a păstrat o mică parte. Restul zidurilor sînt din piatră brută alternată cu mai multe rînduri de cărămidă aparentă, tehnică folosită în arta bizantină și sud-slavă a secolilor XII—XIII.

Un plan aparte, romanico-gotic, adus poate de meșteri constructori din Transilvania, prezintă edificiul ale cărui urme au fost descoperite sub actuala biserică Negru Vodă din Cîmpulung : naosul împărțit într-o navă centrală și două laterale, separate între ele prin două șiruri de stîlpi, și absida poligonală atît în exterior, cît și în interior. A fost construită, după toate probabilitățile, de Basarab I, ca biserică și necropolă domnească.

Cea mai veche realizare a arhitecturii medievale din Țara Românească — și care a ajuns pînă la noi în bună stare — este biserică domnească, cu hramul Sfîntul Nicolae, din Curtea de Argeș, a cărei construcție a început de prin anii 1351—1352. A servit un timp drept catedrală a

Mitropoliei Ungrovlahiei, așa cum am arătat în altă parte. Biserica Sfântul Nicolae domnesc este un monument conceput după modelul clasic al bisericii în formă de «cruce greacă înscrisă», creație a arhitecturii bizantine din epoca Comnenilor.

În naosul aproape pătrat se găsesc patru stâlpi care împart interiorul în trei nave, cea din mijloc mai mare. Pe acești stâlpi, prin intermediul pandantivilor, se sprijină turla. Patru bolți în semicilindru, dispuse în cruce, două în axul longitudinal, două în cel transversal, marchează, atât în plan, cât și în elevație, brațele crucii grecești, care a dat numele acestui tip de biserică. Altarul are trei abside orientate spre est, circulare în interior și în trei laturi în exterior, corespunzătoare, ca înălțime și lățime, celor trei nave, de care sînt alipite. Pronaosul are aceeași lățime cu naosul și aceeași înălțime ca și navele laterale, dar foarte îngust. În exterior, fiecare din elementele structurale ale monumentului sînt acoperite separat, încît apare și aici crucea greacă, trei dintre brațe terminîndu-se cu frontoane semicirculare, iar cel dinspre răsărit cu absida centrală. Turla este decorată cu 16 firide, din care 12 oarbe, iar 4 străpuse de ferestre înalte și subțiri. Zidurile sînt construite din piatră necioplită, legată prin mortar alb, alternînd cu trei rînduri de cărămidă aparentă, dispuse orizontal, care dau un minunat decor bicrom. Față de alte lăcașuri de tip bizantin cu care se înrudește, această ctitorie a Basarabilor de la Argeș este de mari dimensiuni (14,55 × 23,50 m, iar înălțimea, pînă la vîrf acoperișului, depășește 23 m). Cu toate că este un monument excepțional din punct de vedere tehnic și artistic și de mari dimensiuni, biserica n-a servit totuși ca model pentru monumentele de același tip construite mai tîrziu.

Se pare că aceleiași epoci i-au aparținut alte două monumente în formă de «cruce greacă»: biserica Mitropoliei din Tîrgoviște (refăcută de Neagoe Basarab și dărîmată către sfîrșitul secolului trecut) și biserica din Hîrtești (jud. Argeș, fost Muscel), dar cu anumite deosebiri față de cea din Argeș, încît prototipurile lor trebuie căutate în alte părți.

Bisericile mînăstirești din această epocă aparțin tipului triconc. Nu putem cunoaște însă cu exactitate formele arhitecturale inițiale ale bisericilor mînăstirilor Vodița (a doua, zidită prin strădania Sfîntului Nicodim, în 1370—1372) și Tismana, căci prima este în ruină, iar a doua a fost înlocuită cu o nouă construcție la începutul secolului al XVI-lea. Biserica mînăstirii Cotmeana, de dimensiuni modeste, are trei abside, semicirculare în interior și cu trei laturi în exterior. Fațadele sînt construite în întregime din cărămidă aparentă, împodobite cu lungi firide care pornesc

de la nivelul solului și se termină în arce semicirculare sub cornișa decorată în forma dinților de fierestrău. Șiruri de discuri de teracotă smălțuită decorează fațadele în partea lor superioară, între arce și cornișă.

Cel mai de seamă monument de arhitectură din această perioadă este biserica mare a mănăstirii Cozia. Este în plan triconc, cu pronaosul pătrat, naosul dreptunghiular, acoperit cu o boltă semicilindrică, în mijlocul ei ridicându-se o turlă, pe o bază pătrată și prin intermediul pandanților. Naosul este prelungit spre est și lărgit pe ambele laturi de câte o absidă semicirculară în interior și cu cinci laturi în exterior. Fațadele sînt construite din rînduri orizontale de piatră tencuită și din trei rînduri de cărămizi, împărțite în trei registre, de două brîie, care oferă un plăcut joc de culoare și de lumină în alb-roșu. În registrul de mijloc se remarcă ancadramentele ferestrelor, împodobite de sculpturi cu motive vegetale, împletituri de linii ș.a. mărginite de mici coloane cu fusul răsucit și alte elemente decorative. Sub cornișă — formată din șiruri de zimți de cărămidă — biserica este împodobită cu un rînd de arcuri din piatră sculptată. În mijlocul arcadelor — care corespund ferestrelor din registrul mijlociu — sînt fixate rozete din piatră sculptată. Rozetele, arcurile din registrul de sus și arcadele ferestrelor naosului sînt însoțite de câte un rînd de mici ornamente de teracotă, în formă de flori cu patru petale, îngropate în mortar, între două rînduri de cărămizi aparente, așezate pe muchie. Turla este formată din 12 laturi, străbătute de ferestre înalte și înguste.

Atît prin structură, cît și prin elementele decorative, biserica mănăstirii Cozia aparține unui tip des întîlnit în Serbia medievală (la Krusevat, Ravanița, Smederevo ș.a.). Prof. V. Vătășianu respinge însă această opinie, susținînd că sistemul arhitectonic de la Cozia derivă direct din cel de la Vodița II. Repertoriul de motive decorative se pare că își are originea îndepărtată în monumentele armeano-georgiene din secolele XI—XII.

Biserica mănăstirii Cozia, prin structura și decorul său sculptural, se situează printre cele mai importante creații arhitecturale din întreg sud-estul european. Ea a slujit ca model pentru cea mai mare parte a bisericilor ridicate în Țara Românească în secolele următoare. În epoca de care ne ocupăm a inspirat construcția bisericii fostului schit Brădet-Argeș.

Fără îndoială că în cadrul șantierelor de la Vodița, Tismana și Cozia s-au format și numeroși meșteri locali, români. Prin munca și capacitatea creatoare a acestora, s-au înălțat, tot în ultimul sfert al secolului al XIV-lea și în primele decenii ale celui următor, numeroase alte biserici, azi

dispărute, dar atestate documentar : Vișina, Strugalea, Glavacioc, Bolintin, Snagov, Dealu etc.

După moartea lui Mircea cel Bătrîn, datorită situației politice foarte tulburi, cu războaie și lupte neîntrerupte pentru domnie, arhitectura bisericească a Țării Românești a trecut printr-o perioadă de stagnare. Din puținele biserici care s-au zidit în secolul al XV-lea nu s-a păstrat nici una întreagă sau într-o formă care să permită stabilirea trăsăturilor caracteristice sau legăturile cu monumentele arhitecturale din perioada precedentă.

În *Moldova*, biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan I, reprezintă «un adevărat act de naștere al arhitecturii culte moldovenești» (V. Drăguț). Are planul unui edificiu romanico-basilical, unic în arhitectura moldovenească, fără turlă, cu o navă centrală și două laterale, despărțite între ele de șase stâlpi masivi, dar cu cele trei încăperi cerute de cultul ortodox (altar, naos, pronaos). Este construită din piatră brută și cioplită, cu pereții tencuiți în exterior. Ea constituie o sinteză între arhitectura de tradiție bizantină (împărțirea spațiului interior : altar, naos și pronaos) cu anumite forme de arhitectură occidentală (planul romanico-basilical, cei zece contraforți și chenarele de profil gotic de la uși și ferestre, muchiile de piatră fățuită). Deși nu mai întâlnim în Moldova biserici de tip basilical, totuși, anumite elemente arhitectonice de la ctitoria lui Bogdan I din Rădăuți au fost preluate de unele biserici de mai târziu (de pildă, cele de plan dreptunghiular, fără turlă).

Al doilea prototip al arhitecturii moldovenești îl constituie biserica Sfânta Treime din Siret, atribuită de tradiție lui Sas Vodă, păstrată integral în forma ei inițială. De proporții reduse ($16,50 \times 11$ m, grosimea zidurilor 1 m), construită din piatră brută, fără turlă, biserica introduce pentru prima oară în Moldova planul triconc (trilobat), de origine sud-dunăreană, probabil prin intermediul Țării Românești. Biserica are un pronaos dreptunghiular și îngust, un naos flancat de două abside semicirculare și un altar, tot semicircular, cu două mici ferestre, folosite ca diaconicon și proscomidier. Interesează îndeosebi decorația fațadelor exterioare. Absidele sînt decorate cu ferestre alungite, înălțimea lor depășind, cu puțin, jumătatea înălțimii bisericii, terminate la partea lor superioară cu arcade semicirculare și decorate — în timpane — cu cărămizi. Un brîu zimțat de cărămizi o înconjoară discontinuu. La partea superioară a zidurilor se desfășoară continuu pe abside și pe fațada sudică pînă în dreptul ferestrei pronaosului, o friză formată din două rînduri de discuri smălțuite, care alternează cu flori cruciforme.

Deasupra arcadelor semicirculare din cărămizi ale firidelor, se află de asemenea un rând de discuri, care alternează cu flori cruciforme. Ferestrele, cu o singură excepție, au în partea superioară un chenar rectangular, format din două rânduri de discuri smălțuite și trei de flori cruciforme, încadrate de cărămizi simple sau smălțuite. Același decor încununează și firida în care se găsește icoana hramului, deasupra ușii de intrare.

Forma planului și elementele decorative ale bisericii Sfânta Treime din Siret au stat la baza întregii dezvoltări a arhitecturii bisericesti din Moldova din secolele următoare.

Biserica din Dolheștii Mari, ctitorită de familia Șendrea, probabil la sfârșitul secolului XIV sau începutul celui următor, păstrează planul simplu, dreptunghiular, fără turlă, al bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți.

Celelalte biserici ridicate în Moldova, în ultima parte a secolului al XIV-lea și începutul celui următor (la mănăstirile Neamț, Humor, Sfântul Nicolae din Poiană, Bistrița, Mirăuți—Suceava, Sfânta Paraschiva din Roman etc.), n-au ajuns pînă la noi în forma lor inițială, încît nu putem cunoaște nici stilul lor arhitectonic. Cercetări arheologice recente au dovedit că fosta biserică a mănăstirii Moldovița, azi în ruine, avea un plan foarte asemănător cu al bisericii Sfânta Treime din Siret, dar cu unele diferențe (absidele laterale poligonale, deci cu cinci laturi în exterior, patru pilaștri în colțurile naosului, subțierea zidurilor). Prima biserică de la Humor, azi în ruine, deși tot în plan trilobat, aduce unele elemente noi. De aceea, putem presupune că în timpul domniei îndelungate și pașnice a lui Alexandru cel Bun (1400—1432), cînd s-a dezvoltat o bogată activitate culturală-bisericască, arhitectura a evoluat și a fost îndrumată către o concepție constructivă proprie, aducînd modificări formelor tradiționale din arhitectura sud-dunăreană și din cea munteană. Cu alte cuvinte, se formase o «școală» de constructori autohtoni.

În timpul lui Ștefan cel Mare, tradițiile constructive, ale căror începuturi le-am întîlnit la Sfântul Nicolae din Rădăuți și Sfânta Treime din Siret, ca și soluțiile noi introduse sub Alexandru cel Bun, au fost prelucrate și amplificate, încît arhitectura moldovenească a ajuns la cea mai desăvîrșită expresie, concretizată în încheierea așa numitului «stil moldovenesc».

Unele biserici-paraclis pe lîngă curțile domnești sau boierești, cum sînt cele din Lujeni, ctitoria boierului Teodor Vitold, pe la mijlocul secolului, Sfântul Ioan din Piatra Neamț (1497), biserica din Arbore, ctitoria pîrcălabului Luca Arbore (1502), ca și unele biserici de sat, ctitorite de Ștefan cel Mare (Borzești—1493, Volovăț—1500, Reuseni—1503) păs-

trează planul simplificat, dreptunghiular, al bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți, la care se adaugă unele elemente specifice bisericilor de plan triconc. Se observă și în cadrul acestui tip mai multe variante, mai ales în privința sistemului de boltire. Tipul arhitectonic predominant în timpul lui Ștefan cel Mare este cel triconc, inaugurat la Sfânta Treime din Siret. Dar și în cadrul bisericilor de acest tip, se observă anumite variații. Așa a fost, de pildă, biserica mănăstirii Putna, prima ctitorie a domnitorului, la care a fost introdus un element nou și anume spațiul funerar dintre pronaos și naos, numit gropniță. Acest plan va fi preluat apoi și de alte mari mănăstiri moldovenești timp de peste două secole (în timpul său, la biserica Înălțării de la Neamț și la Dobrovăț).

Așa cum am arătat și în altă parte, marea epocă constructivă în domeniul arhitecturii bisericești a început după anul 1487, epocă în care s-a cristalizat pe deplin stilul moldovenesc. Bisericile de plan triconc zidite acum sînt cele din Pătrăuți, Voroneț, Sfântul Ilie—Suceava, Sfântul Nicolae din Iași, Sfântul Gheorghe din Hîrlău, Sfântul Nicolae din Dorohoi, Sfântul Nicolae din Popăuți—Botoșani etc. Spațiul interior era împărțit în pronaos, naos (separate între ele de un zid străpuns de o ușă) și altar, de regulă semicircular. Ele sînt dominate de o turlă zveltă pe naos, cilindrică în interior, iar în exterior cu 8, 12 sau 16 laturi, așezată, de regulă, pe o bază dublă, stelată. Acoperișurile erau înalte, fiecare parte a clădirii fiind învelită separat, pronaosul cu acoperișul în patru ape, iar absidele și turla cu acoperișuri conice, streșinile foarte late. Acest sistem de acoperiș este propriu constructorilor moldoveni. Se remarcă apoi prezența contraforților, a portalurilor de la uși, a ancadramentelor de la ferestre, de origine gotică. Pronaosul unora dintre aceste biserici — mai ales al celor din orașe: Dorohoi, Botoșani, Bacău, Vaslui, Iași, dar și la Tazlău etc. — era supradimensionat, față de naos, pentru a mări spațiul cu destinație funerară, soluție întâlnită și în Țara Românească, dar necunoscută în restul arhitecturii bisericești ortodoxe.

În chip special trebuie să ne oprim asupra bisericii cu hramul Înălțarea Domnului din mănăstirea Neamț, o sinteză a elementelor esențiale caracteristice tipurilor întîlnite. În fața pronaosului se remarcă prezența unui exonartex, cu două uși (laturile de sud și nord), ambele încadrate cu rame simple, de piatră. Ușa pronaosului este încadrată de un monumental portal. Din naos se trece în camera mormintelor (gropniță), care, fiind introdusă în mijlocul bisericii, îi strică unitatea, separînd naosul de pronaos. Gropnița este despărțită de aceste două încăperi prin ziduri masive, străpunse de către o ușă îngustă. Naosul are absidele laterale semicirculare în interior și cu cinci laturi în exterior.

Deasupra se înalță o turlă. În întregul ei, biserica mînăstirii Neamț apare ca rezultat al unei interesante sinteze, din îmbinarea unor elemente vechi cu unele noi (exonartexul și gropnița), la care se adaugă minunata decorație exterioară (firide, cu arcade, ocnite, discuri smălțuite). Toate acestea fac ca biserica mînăstirii Neamț să fie considerată, sub raport arhitectonic, monumentul cel mai reprezentativ al epocii lui Ștefan cel Mare.

Fațadele exterioare ale absidelor sînt decorate cu lungi firide oarbe, terminate semicircular în partea superioară. Astfel de firide se află și pe turlă. Deasupra firidelor, dar și în restul bisericii, precum și deasupra firidelor turlei, se află unul, dar de regulă două rînduri de ocnite, adîncite în zid, arcuite tot semicircular. Deci ocnitele înconjoară întreaga biserică, precum și turla. Cele două baze ale turlei, de regulă în formă de stea, sînt, de asemenea, decorate cu cîte un rînd de ocnite. Ceramica smălțuită, apărută prima oară la Sfînta Treime din Siret, reluată cu probabilitate la Putna, va fi permanent folosită la decorarea fațadelor exterioare ale bisericilor lui Ștefan cel Mare după anul 1490. De regulă ceramica smălțuită — verde, brună, galbenă — forma un brîu de discuri situat sub cornișă (ca la biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Sfîntul Nicolae — Dorohoi, Sfîntul Nicolae — Popăuți și a Înălțării de la Neamț). Se observă însă soluții noi, originale, deosebite de cele de la Sfînta Treime din Siret și mult îndepărtate de exemplele sud-dunărene. Ceea ce trebuie reținut este faptul că decorul exterior își atinge apogeul la biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, de mari dimensiuni care, luată în întregul ei, constituie o realizare arhitectonică desăvîrșită. Monumente bogat decorate în exterior sînt și bisericile orășenești din Iași, Dorohoi și Popăuți — Botoșani, Piatra, Vaslui, Bacău, apoi cele din Borzești, Războieni etc.

Între clădirile anexe ale mînăstirilor lui Ștefan cel Mare, menționăm clopotnițele, niște turnuri așezate la mică distanță de biserică, avînd, la ultimul lor etaj, o încăpere specială, camera clopotelor. Se păstrează numai trei: la Popăuți, Bistrița și Sfîntul Ioan — Piatra Neamț (plus «turnul tezaurului» de la Putna). Rezultă că din împrumuturile din arta bizantino-balcanică și din cea gotică, prelucrate în spirit autohton, la care se adaugă influențele artei populare, au luat naștere monumentele epocii lui Ștefan cel Mare, opere reprezentative pentru geniul artistic românesc, în general. Arhitectura epocii sale a exercitat o puternică influență asupra celei din secolele următoare, mai ales din al XVI-lea.

În *Transilvania*, bisericile românești din județul Hunedoara, dar și din alte părți, sînt de dimensiuni reduse și au un plan de «biserică-sală»: o navă longitudinală, în continuarea căreia se află absida altarului, semicirculară, mai scundă și mai îngustă, iar în partea vestică, un turn-clopotniță, de regulă cu acoperiș piramidal (la unele adăugat mai târziu). Acestui tip romanic (nava), împletit cu goticul (turnul înalt), îi aparțin bisericile din Strei, Sîntămăria Orlea, Ostrov, Hunedoara, Peșteana, Crișcior, Ribița, Rîmeț, Zlatna etc. Același plan îl avea și biserica din Cuhea Maramureșului (Bogdan Vodă) — azi în ruină.

Un stil cu totul aparte prezintă biserica din Densus, construită din pietre romane, aduse din ruinele Sarmizegetusei învecinate. Nucleul central îl constituie naosul, o încăpere patrată, avînd în mijloc patru stîlpi — construiți din altare romane votive suprapuse —, deasupra cărora se ridică un turn masiv, desfășurat, în înălțime, pe patru nivele inegale. În prelungirea naosului se află altarul, destul de spațios. Mai târziu, pe latura de sud a altarului s-a adăugat o veșmîntărie, pe latura de sud a naosului un paraclis, azi în ruine, iar pe latura de vest, o tindă, azi ruinată parțial. Acoperișul este format din lespezi dispuse în trepte.

Un plan aparte are și biserica din Gurasada, cu altar și naos în formă patrulobă, deasupra căroră se ridică o turlă patrată. Ulterior s-a adăugat acestui patrulob o tindă scurtă și un turn-clopotniță.

Biserica din Streisîngeorgiu are aspect de navă dreptunghiulară, aproape patrată, formată din naos și altar, ceva mai scund și mai îngust. Pe partea de apus a navei se ridică un mic turn-clopotniță, sprijinit pe peretele de apus și pe doi stîlpi de zidărie retrași în interior.

Biserica din Cetatea Colțului, care a servit ca paraclis al curții cneziale, avea aspect de fortăreață, cu o navă scurtă și un mic altar patrat, deasupra căruia se ridica un puternic turn fortificat, cu două etaje, la care se ajungea printr-o scară mobilă, în exterior, cu un acoperiș de piatră, în formă piramidală. Turnul făcea parte din sistemul defensiv al cetății.

Biserica mînăstirii Prislop, ridicată pe la sfîrșitul secolului XIV, de ucenici ai Sfîntului Nicodim, are planul triconc caracteristic bisericilor din Țara Românească, o dovadă a permanentelor legături culturale, artistice și bisericesti dintre cele două țări. Biserica Sfîntul Nicolae din Hunedoara are naosul de tip cruce greacă înscrisă, dar cu absidă gotică.

În Maramureș, presupunem că bisericile de lemn aveau aceeași formă pe care o întîlnim în secolele următoare: o navă centrală și un turn înalt pe latura de vest, cu un cerdac la intrare. Alte biserici de

lemn, mai scunde, vor fi avut forma caselor țărănești din zona respectivă.

Pictura. Printre ruinele bisericilor de la Dinogetia — Garvăn și Niculițel s-au descoperit și câteva resturi de tencuială zugrăvită. Fragmentele de frescă găsite în biserica cetății Severinului sau la schitul Negru Vodă (com. Cetățeni în părțile Cîmpulungului), amîndouă din sec. XIII, duc la presupunerea că unele din bisericile ridicate în perioada de constituire a primelor formațiuni statale românești au fost împodobite cu picturi murale, lucrate în frescă (tehnică de a picta culori dizolvate în apă sau apă de var, pe tencuiala umedă). Cel mai însemnat și mai amplu ansamblu iconografic din epoca timpurie a artei medievale românești îl constituie frescele din biserica domnească de la Curtea de Argeș. După părerile mai noi, picturile de aici au fost realizate între anii 1352—1377. Stilul se încadrează — în linii mari — în cel al picturii bizantine din epoca Paleologilor, format și dezvoltat în Bizanț (1261—1453), larg răspîndit în Balcani (Athos, Macedonia, Serbia, Bulgaria), radiind pînă în nordul Rusiei, la Novgorod, îmbogățit cu elemente specifice fiecărei țări care-l adaptase. Ansamblul pictural de la Argeș prezintă numeroase analogii cu pictura constantinopolitană (mai ales din biserica numită azi Kahrie Djami), avînd însă și elemente din pictura balcanică, mai ales din cea sîrbească (Lesново, Peci, Deciani ș.a.).

Programul iconografic al bisericii domnești de la Argeș este cel obișnuit în bisericile ortodoxe din Bizanț și țările balcanice. În conca altarului se află Maica Domnului cu pruncul Iisus în brațe, încadrată de Sfîntul Nicolae și Sfîntul Ioan Gură de Aur și de Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil. Sub această imagine, pereții altarului sînt împărțiți în patru registre transversale, pe care sînt pictate felurite scene: Cortul mărturiei, Împărtășirea apostolilor, ierarhi etc. În naos sînt amplu redată scene din viața, minunile și patimile Mîntuitorului (Fuga în Egipt, Schimbarea la Față, Spălarea picioarelor, Rugăciunea din Ghetsimani etc.), scene din viața Sfintei Fecioare Maria, între care se remarcă Adormirea (peretele de vest), sfinți pustnici și sfinți militari. Picturile turlei au dispărut, dar desigur aici se afla Pantocratorul, iar în jurul său, în registrele inferioare, cete de îngeri și apostoli. S-au păstrat numai 12 profeți și evangheliștii (în cei patru pandantivi). În pronaos s-au păstrat fragmente din Judecata de apoi (peretele de est), apoi scene din viața Sfîntului Nicolae, Aducerea Sfintei Fecioare la templu ș.a. Tot aici este reprezentată scena Deisis (Iisus pe tron înconjurat de Sfînta Fecioară și Sfîntul Ioan Botezătorul rugîndu-se

Lui pentru cei păcătoși), avînd la picioare, îngenunchiat, pe Nicolae Alexandru Basarab, cu evidente însușiri realiste, care-i conferă caracterul unui adevărat portret (în naos se află — repictat — și tabloul votiv al lui Vlaicu Vodă și al soției sale, sub care s-au terminat lucrările de pictură).

Presupunem că au fost împodobite cu picturi și alte lăcașuri de închinare din a doua jumătate a secolului XIV (bisericele din Cîmpulung, Vodița, Tismana etc.). Singurul ansamblu de pictură păstrat de la sfîrșitul secolului este cel din pronaosul bisericii mînăstirii Cozia (c. 1390—1391). Registrul inferior prezintă 26 de sfinți pustnici, iar cele superioare 24 de scene din Acatistul Maicii Domnului, scene din viețile sfinților (Sinaxarul sau Menologul) și cele șapte sinoade ecumenice. În restul bisericii, fresca a fost aproape total refăcută în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, de meșteri din timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu. În naos pe peretele de vest, se văd portretele ctitorilor, Mircea cel Bătrîn și fiul său Mihail, îmbrăcați în costume de cavaleri apuseni, cu coroane pe cap, ținînd biserica în mîini.

În ce privește icoanele portative, cea mai veche din Țara Românească — și singura păstrată din secolul al XIV-lea — este icoana Sfințului Atanasie din mînăstirea Lavra de la Athos, refăcută mai tîrziu. Se presupune că a fost lucrată în Țara Românească și dăruită de Vladislav I mînăstirii Lavra, unde se află și azi. Pînă la începutul secolului al XVI-lea nu mai avem alte ansambluri picturale în Țara Românească.

În *Moldova* nu s-au păstrat picturi din secolul al XIV-lea. Dar fragmentele de frescă provenite de la un vechi paraclis din Suceava, ne duc la presupunerea că se manifesta încă de pe atunci interesul pentru pictura bisericească. Se pare că puținele urme de pictură ale bisericii din Dolheștii Mari, ctitoria familiei boierești Șendrea, datează de la sfîrșitul secolului XIV sau începutul celui următor și se leagă, stilistic, de cele din biserica Sfîntul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș.

Nu ne-au rămas picturi nici din epoca lui Alexandru cel Bun, deși este de presupus că unele din ctitoriile sale au fost zugrăvite. Un document din anul 1415 pomenește pe zugravii Dobre și Nichită, care primeau două sate pentru împodobirea a două biserici: «una în Tîrgu de Jos (= Roman) și alta care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuți sau o casă sau un pridvor». Un «Ștefan zugrav» stăpînea o moară pe Miletin. Tot în timpul lui Alexandru cel Bun și sub urmașii săi imediați și-a desfășurat activitatea cunoscutul caligraf și miniaturist Gavriil fiul lui Uric din mînăstirea Neamț.

În timpul lui Ștefan cel Mare toate ramurile artei, inclusiv pictură bisericească, au cunoscut o dezvoltare fără precedent. Probabil a existat o școală de zugravi, căci numai așa ne putem explica bogăția temelor și a modelelor folosite, precum și unitatea de stil a picturilor. Un ansamblu pictural se păstrează în biserica din Lujeni, ctitoria boierului Vitold, pe la mijlocul secolului (c. 1453): Iisus în mormânt și ierarhi în altar, sfinți și tabloul votiv în naos, Judecata de apoi, sfinți și scene din viața Sfântului Nicolae în pronaos. Probabil prin anii 1479—1481 a fost împodobită cu picturi biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan I, refăcute însă în secolul XIX. Se remarcă aici tabloul votiv, în naos, Spălarea picioarelor, Cina cea de Taină, Împărtășirea apostolilor, în altar.

În 1487 a fost ridicată biserica Sfântul Procopie din Milișăuți (Bădeuți), lângă Rădăuți, distrusă de austrieci în timpul primului război mondial. A avut un valoros ansamblu de pictură murală, cu un program iconografic bogat, cunoscut astăzi numai din descrierile mai vechi. Tot în 1487 a fost construită biserica Înălțarea Sfintei Cruci din Pătrăuți. Cuprinde un minunat ansamblu pictural, în care se impune tabloul votiv al lui Ștefan cel Mare și al familiei sale, dar mai ales Aflarea Sfintei Cruci de către împăratul Constantin cel Mare (peretele de vest al pronaosului, deasupra ușii de intrare), scenă neobișnuită în pictura bizantină. Are o semnificație simbolică, voind să fie o chemare la luptă împotriva turcilor, adresată întregii creștinătăți.

Biserica mănăstirii Voroneț, ridicată în 1488, păstrează picturile din altar și naos. În altar, rețin atenția Maica Domnului cu pruncul Iisus pe genunchi, Cina cea de Taină, Împărtășirea apostolilor cu Sfântul Trup și Sfântul Sînge, Spălarea picioarelor, figuri de ierarhi. În naos, se păstrează Pantocratorul, apoi scene din viața Mîntuitorului, îndeosebi legate de Patimile Sale (pereții sînt împărțiți în trei registre). Pe registrul de jos, pe peretele de vest, se află tabloul ctitoricesc, reprezentînd pe Ștefan cel Mare, doamna Maria Voichița, o fetiță și un tînăr, probabil viitorul domn Bogdan III.

Picturi valoroase păstrează și biserica Sfântul Ilie, din satul cu același nume, azi încorporat în orașul Suceava, din 1488. Se remarcă scenele din viața Sfântului Ilie în pronaos. Biserica Sfântul Nicolae din Popăuți-Botoșani, zugrăvită în 1496, cuprinde scene care se remarcă prin claritatea lor, prin varietatea mijloacelor compoziționale, prin dinamica gesturilor etc. Se remarcă mai ales scenele legate de Patimi: Cina cea de Taină, Prinderea lui Iisus, Iisus înaintea lui Caiafa, Drumul spre Golgota, Iosif din Arimateia cerînd trupul lui Iisus, Luarea de pe cruce, Co-

borîrea la iad etc. Deși picturile din altarul și naosul bisericii Înălțării de la mînăstirea Neamț (1497) au fost refăcute în secolul trecut, totuși ele au o importanță artistică remarcabilă.

În chip deosebit trebuie să ne rețină atenția picturile bisericii Sfîntul Nicolae din Bălinești, în jurul Rădăuților, ctitoria logofătului Ioan Tăutu, împodobită cu picturi murale în anul 1493. Autorul lor este ieromonahul Gavriil, semnat pe tabloul votiv, în slavonește, primul zugrav cunoscut din epoca lui Ștefan cel Mare, autorul uneia din cele mai remarcabile realizări artistice din tot Răsăritul ortodox. El a introdus o seamă de inovații, atît în ce privește conținutul, cît și de ordin formal. De pildă, a introdus friza în vechea pictură moldovenească pentru numeroasele scene din ciclul Patimilor, multe necunoscute zugravilor anteriori, iar în pronaos a introdus cele șapte sinoade ecumenice, preluate probabil din Țara Românească. A reluat unele scene din picturile anterioare moldovenești, cum este Descoperirea Sfintei Cruci. Figura logofătului Tăutu este plină de vigoare, fiind o mărturie a efortului pe care l-a depus artistul pentru a reda fizionomia sa autentică și a se desprinde de canoanele tradiționale. De notat și faptul că figurile din biserică din Bălinești sînt deosebit de vii și expresive, adevărate portrete de oameni din popor, autentic românești.

La realizarea acestui ansamblu pictural, ieromonahul Gavriil a avut cel puțin două ajutoare, ceea ce atestă existența unui atelier sau a unei școli de pictură bisericească, în care se instruiau diferiți ucenici. Specialiștii îl socotesc drept unul din cei mai mari artiști români din toate timpurile «un clasic al picturii românești».

În încheiere, notăm și faptul că recente cercetări arheologice efectuate la ruinele fostei mînăstiri Sfîntul Nicolae din Poiana (Probotă Veche) au dus la constatarea că existase aici o biserică zidită de Ștefan cel Mare, zugrăvită atît în interior, cît și în exterior.

Analiza picturilor din bisericile lui Ștefan cel Mare ne duce la concluzia că în timpul său exista o preocupare permanentă pentru împodobirea lăcașurilor de închinare. Unitatea stilului și a planului iconografic dovedesc că zugravii lui Ștefan cel Mare nu proveneau din afara hotarelor Moldovei, veniți fiecare cu concepții și principii proprii, ci erau meșteri români, formați în același mediu artistic local, adică în aceeași «școală» moldovenească.

Tot aci este cazul să amintim cunoscutele opere miniaturistice din timpul lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, create de ieromonahul Gavriil Uric de la Neamț (Tetraevanghelul din 1429, împodobit cu miniaturi și frontispicii, azi la Oxford), cele create de ieromonahul Nico-

dim de la Putna (Tetraevanghelul din 1473, cu portretul policromat al lui Ștefan cel Mare) și de ceilalți caligrafi și miniaturişti de la mînăstirile Putna, Neamț, Moldovița, Bistrița sau din alte părți, asupra cărora vom reveni.

În *Transilvania*, ne rețin atenția mai multe ansambluri picturale, mai ales ale bisericilor din județul Hunedoara. Astfel în vara anului 1975, s-au descoperit la Streisîngeorgiu, fragmente din pictura murală executată în anul 1313—1314 — probabil de zugravul Teofil, pomenit într-o inscripție — dar peste un strat mai vechi de zugrăveală. Aceasta din urmă este considerată drept cel mai vechi ansamblu pictural cunoscut din țara noastră. În 1408—1409, biserica a fost refăcută de familia cneazului Cîndreș, după cum arată inscripția de lângă tabloul votiv zugrăvit atunci : cneazul Cîndreș și soția sa Nistora, care susțin modelul ctitoriei lor, avînd, de o parte și de alta, pe jupînul Lațcu, fratele lui Cîndreș și pe Vlaicu, fiul aceluiași. Un interes aparte prezintă costumul Nistorei, asemănător cu al țărancelor din regiune.

Biserica mînăstirii Rîmeț păstrează fragmentar mai multe straturi de pictură. Cea mai veche datează de la începutul secolului al XIV-lea. Pe un al doilea strat de pictură se găsește și o inscripție, în care sînt consemnate numele meșterului Mihul de la Crișul Alb, deci un autohton, al arhiepiscopului Ghelasie, precum și anul 1376. Deci Mihul este al doilea zugrav român cunoscut cu numele în secolul al XIV-lea, după Teofil de la Streisîngeorgiu.

În cadrul restaurărilor efectuate în anii 1970—1972 la biserica din Strei, s-au putut recupera o serie de picturi murale din interior, care constituie azi unul din ansamblurile picturale cele mai bine păstrate din întreaga țară. După aprecierea specialiștilor, ele datează din secolul al XIV-lea, lucrate probabil din dispoziția cneazului Petru, fiul lui Zaicu, atestat documentar în 1377. În exterior, pe latura de răsărit a absidei altarului, apare figura de mari dimensiuni a Sfîntului Hristofor, slab conservată. Pe peretele de sud al navei se disting mai multe siluete de sfinți, care altădată formau un amplu cortegiu. Urme slabe de pictură se păstrează și pe peretele nordic. Toate acestea duc la concluzia că biserica din Strei a avut fațadele decorate integral cu picturi murale. În timpanul situat deasupra ușii de intrare de la turnul clopotniță (latura de vest) se păstrează, foarte bine conservată, figura lui Hristos milostivul. Dintre picturile din altar, o importanță excepțională prezintă cortegiul celor 12 apostoli, iar între ei Sfînta Fecioară cu pruncul. Pe bolta altarului apare figura lui Iisus, încadrată de doi îngeri. Tot în altar sînt pictați profeți, sfinți, sfinte, episcopi.

În naos apar figuri și scene diverse : Bunavestire (pe tîmplă), Nașterea, Botezul, Închinarea magilor, Fuga în Egipt (peretele de sud), iar în continuare, Cina cea de Taină (pe peretele de vest), deci scene din ciclul hristologic. Pe registrul inferior (peretele de sud), martiriul celor 10.000 și figuri de sfinți. Din picturile de pe peretele de nord nu se mai păstrează nimic. Trebuie subliniat faptul că în cadrul scenei Bunei-vestiri, apare figura ctitorului ansamblului mural, presupus a fi cneazul Petru, în atitudine de rugăciune cu mâinile împreunate, la picioarele arhanghelului Mihail. În altar, pe peretele de sud, în registrul inferior, aproape de tîmplă, se află, după opinia lui V. Drăguț, chipul meșterului care a împodobit biserica, redat în picioare, în ținută de epocă, îmbrăcat într-o obișnuită haină cu glugă. O inscripție altăurată, cu numele său, a fost interpretată de unii : Grozie (V. Drăguț), de alții : Ambrozie (I. D. Ștefănescu). Ar însemna ca acesta să fie primul zugrav de la noi, care și-a lăsat numele și autoportretul. Mai plauzibilă este însă părerea că portretul în cauză este al ctitorului propriu-zis al bisericii, după cum în naos apare cel care a subvenționat lucrările de pictură. Meșterul zugrav (Grozie sau Ambrozie) numai își va fi semnat opera în altar.

Biserica din Sîntămăria Orlea de asemenea păstrează în interior un valoros ansamblu de picturi murale. Cercetători mai noi (V. Drăguț) le consideră anterioare celor de la Strei și din biserica domnească de la Argeș, executate probabil în 1311, dată aflată în inscripția votivă păstrată fragmentar. Toate scenele și amănuntele iconografice (proporțiile figurilor și modelarea lor cu umbre adînci și pete de lumină, costumele și fondurile arhitectonice) sînt specifice artei bizantine din epoca Paleologilor, căreia îi aparțin și frescele din biserica domnească de la Argeș. În navă se păstrează — în panouri vaste dispuse în trei registre — mai multe scene din viața Mîntuitorului, apoi scene din viața Maicii Domnului, Înălțarea Sfintei Cruci, Judecata de apoi, Închinarea magilor, Adormirea Maicii Domnului. Cea mai frumoasă realizare din acest ansamblu pictural este Descoperirea Sfintei Cruci, pe peretele de nord. Cercetarea stilistică și iconografică a acestor fresce a dus la concluzia că ele au fost lucrate de un meșter format într-un mediu artistic de tradiție bizantină din Serbia (unele scene prezintă vădite asemănări cu cele din biserica sîrbească din Sopočani, executate în 1265).

Un alt ansamblu de picturi originale se păstrează în naosul bisericii din Leșnic, ridicată în jurul anului 1400 de cneazul Dobre Românu (pomenit și într-un act din 1394). Cea mai amplă scenă este cea a Judecății de apoi. Între cei drepți, zugravul anonim a înfățișat și doi ostași în

mişcare, primul ducînd pe umăr trupul neînsuflețit al unui ostaș căzut în luptă, cu o săgeată înfiptă în piept, iar al doilea ducînd, tot pe umăr, un țap, ca simbol al jertfei. Deasupra scenei se află o inscripție în limba slavă, cu următorul cuprins: «O fratele meu, cît de mult am suferit în țară străină pentru păcatele mele». Este singura imagine de acest fel în iconografia românească, desigur o evocare a jertfelor de sînge din timpul luptelor lui Dobre Romînul și a altor cneji hunedoreni împotriva turcilor.

În biserica din Crișcior, ridicată în jurul anului 1400, se păstrează unul din cele mai izbutite tablouri votive din arta medievală românească, înfățișînd pe jupînul Bălea, soția sa Vișa și alți membri ai familiei. Recent au fost descoperite și alte scene: Spălarea picioarelor, Cina cea de Taină, Purtarea Crucii, Adormirea Maicii Domnului ș.a. Este interesantă prezența celor trei regi maghiari trecuți între sfinți: Ștefan, Emeric și Ladislau, probabil ca un omagiu pe care trebuiau să-l aducă regatului feudal maghiar cnejii romîni. În exterior, pe peretele nordic, se păstrează resturi din scena Judecării de apoi, executate mai tîrziu.

În biserica din Ribița, ridicată în 1417, se păstrează un alt tablou votiv, care înfățișează pe jupînul (cneazul) Vladislav cu soția Stana și fratele lui, jupînul Miclăuș, cu soția Sora, prezentînd biserica Sfîntului Nicolae. Sub macheta bisericii este înfățișată fiica lui Vladislav, Ana, într-un costum obișnuit în regiune. Și aici au fost zugrăviți regii sfinți ai Ungariei. În altar se văd două figuri de îngeri. Frescele de la Ribița prezintă vădite asemănări cu cele de la Crișcior, încît se poate presupune că se datorează aceluiași artist anonim, fără îndoială un localnic (se dovedește un bun cunoscător al costumului popular local).

Picturile bisericii din Densuș au fost lucrate în 1443 de meșterul zugrav Ștefan, venit probabil din Țara Românească. Ele prezintă asemănări stilistice cu cele din biserica domnească de la Argeș, mărturie a relațiilor artistice ale Transilvaniei cu țările românești extracarpătice. Meșterul Ștefan — unul din marii artiști ai evului mediu românesc — a zugrăvit registrele superioare ale naosului și altarul. Picturile de pe stîlpii centrali ai naosului — între care se remarcă Sfînta Treime și Sfînta Marina — au fost lucrate de un localnic, influențat de arta populară.

Probabil tot Ștefan de la Densuș a zugrăvit icoana de hram — Maica Domnului cu pruncul — din biserica satului Ostrov. Tot în secolul XV a fost împodobită cu picturi biserica din Cetatea Colțului, ridicată însă în secolul anterior. Se mai păstrează unele fragmente, între care impresionează mai ales Năframa Veronicăi.

Către sfârșitul secolului XV au fost zugrăvite bisericile din Zlatna, Bîrsău, Peșteana, cele din Seghiște (dispărută), Tărcăița, Remetea, Tileagd, toate în Bihor, Deva (dispărută), Sîntimbru-Alba, pronaosul celei din Lipova ș.a.

Potrivit aprecierilor specialiștilor, numai picturile bisericii din Sîntămăria Orlea sînt influențate de arta bizantină din epoca Paleologilor, fiind executate de un zugrav din sudul Dunării, pe cînd celelalte sînt realizate de meșteri români, fie din partea locului, fie veniți din alte ținuturi locuite de români. Se poate vorbi — mai ales în primele decenii ale secolului XV — de o adevărată «școală» de pictură locală în Transilvania, a cărei dezvoltare stă în strînsă legătură cu afirmarea politică și militară a cnezatelor și voievodatelor românești. Remarcăm și faptul că în Transilvania pictura pe pereții exteriori ai bisericilor a apărut cu mult înaintea celei din Moldova.

De notat că inscripțiile murale care au putut fi descifrate au dus nu numai la cunoașterea unora din cnezii ctitori, ci și la cunoașterea primilor zugravi de neam român: Teofil de la Streisîngeorgiu, Mihul de la Crișul Alb, la Rîmeț, Grozie sau Ambrozie de la Strei, Ștefan de la Densuș.

Artele decorative. Paralel cu arhitectura și pictura, în țările noastre s-au dezvoltat și artele decorative: sculptura, broderia, arta metalelor prețioase (argintăria) și ceramica.

Sculptura în piatră. În Țara Românească a avut două izvoare de inspirație: bizantino-oriental și apusean. Putem aminti aci bogatul decor sculptat de pe fațada bisericii mînăstirii Cozia, precum și diferite lespezi funerare: piatra de mormînt, azi deteriorată, zisă a lui Negru Vodă, aflată în biserica domnească de la Argeș (un bărbat culcat, cu mîna dreaptă pe piept, purtînd tiară și costum apusean), capacul de sarcofag care se presupune că ar fi acoperit mormîntul lui Radu I, din aceeași biserică (cu elemente vegetale, geometrice și arhitecturale), piatra de mormînt a lui Mircea cel Bătrîn de la Cozia.

Cunoscută fiind pînă azi înclinarea țaranului român pentru înflorituri sau crestături în lemn (furcă de tors, fluier, vase de lemn, mobilier casnic, stîlpi de cerdac, porți etc.), este de presupus că vechile noastre biserici și mînăstiri au avut numeroase piese sculptate în lemn: tîmple, scaune arhieresti sau domnești, străni, analoage, cruci, uși de intrare etc. Materialul folosit era lemnul de nuc, pîn, paltin, tei, tisă. Motivele erau geometrice, vegetale sau de alt gen. Pe lemnul sculptat se puneau, de multe ori, o poleială de aur. Din nefericire au ajuns pînă la noi prea puține piese sculptate în lemn. De pildă, din Țara Românească s-au păstrat

ușile paraclisului — azi dispărut — de la mînăstirea Snagov (1453), cel mai vechi exemplar al acestui gen artistic la noi, remarcabile din punct de vedere al execuției tehnice. Sînt compuse din două canate, fiecare avînd cîte trei compartimente cu figuri (în registrul prim Bunavestire, în care alături de înger și Fecioară mai apar David și Solomon, în registrul de mijloc patru sfinți, grupați doi cîte doi, iar în registrul inferior doi sfinți militari pe cai).

În Moldova, pe lîngă sculptura în stil gotic care decorează portalurile și ferestrele bisericilor, a apărut un gen specific de sculptură decorativă și anume pietrele de mormînt sau lespezile funerare. Erau lucrate din calcar sau gresie de proveniență locală, mai rar din marmoră de import. Toate au cîmpul central sculptat, de regulă cu palmete, foarte răspîndite în Bizanț și în tot Orientul creștin, avînd un chenar marginal, pe care se află o inscripție în limba slavă.

Prototipul pentru decorația lespezilor funerare moldovenesti îl constituie pietrele de mormînt puse din dispoziția lui Ștefan cel Mare, în biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, pe mormintele înaintașilor săi : Bogdan I, Lațcu, Roman I, Ștefan I, Bogdan — fratele lui Alexandru cel Bun—, Bogdan, fiul aceluiași, Anastasia, fiica lui Lațcu. Pe piatra de mormînt a lui Bogdan I apare semnătura lui «mistr Jan», care probabil a sculptat și celelalte. N-ar fi exclus ca el să fi inițiat în meșteșugul sculpturii în piatră pe unii ucenici moldoveni, formînd astfel un mic atelier sau o școală de sculptură. Tot în timpul lui Ștefan cel Mare au fost lucrate și alte pietre de mormînt : a doamnei Oltea, mama sa (Probota), a Mariei de Mangup (Putna), a doamnei Ana, soția lui Alexandru cel Bun (Bistrița), a lui Ștefan II (Neamț), a mitropolitului Teoctist (Putna), a voievozilor Bogdan și Petru, fiii domnitorului (Putna), a unora din fiii și fiicele logofătului Ion Tăutu (Bălinești), a pîrcălabului Luca (Arbore), a lui Daniil Sihastrul (Voroneț), a hatmanului Șendrea și a soției sale (Dolheștii Mari) etc. Cea mai somptuoasă lespede funerară este cea de pe sarcofagul lui Ștefan cel Mare, la Putna, lucrată încă din timpul vieții lui. Schema cîmpului central o formează o tulpină care șerpuiește și se întoarce în formă de opt, închizînd trei medalioane în care se desfășoară buchete de frunze de stejar, fructe și ghindă. Pe pereții laterali ai sarcofagului se găsesc alte motive ornamentale cu tulpini îndoite, frunze, floricele etc.

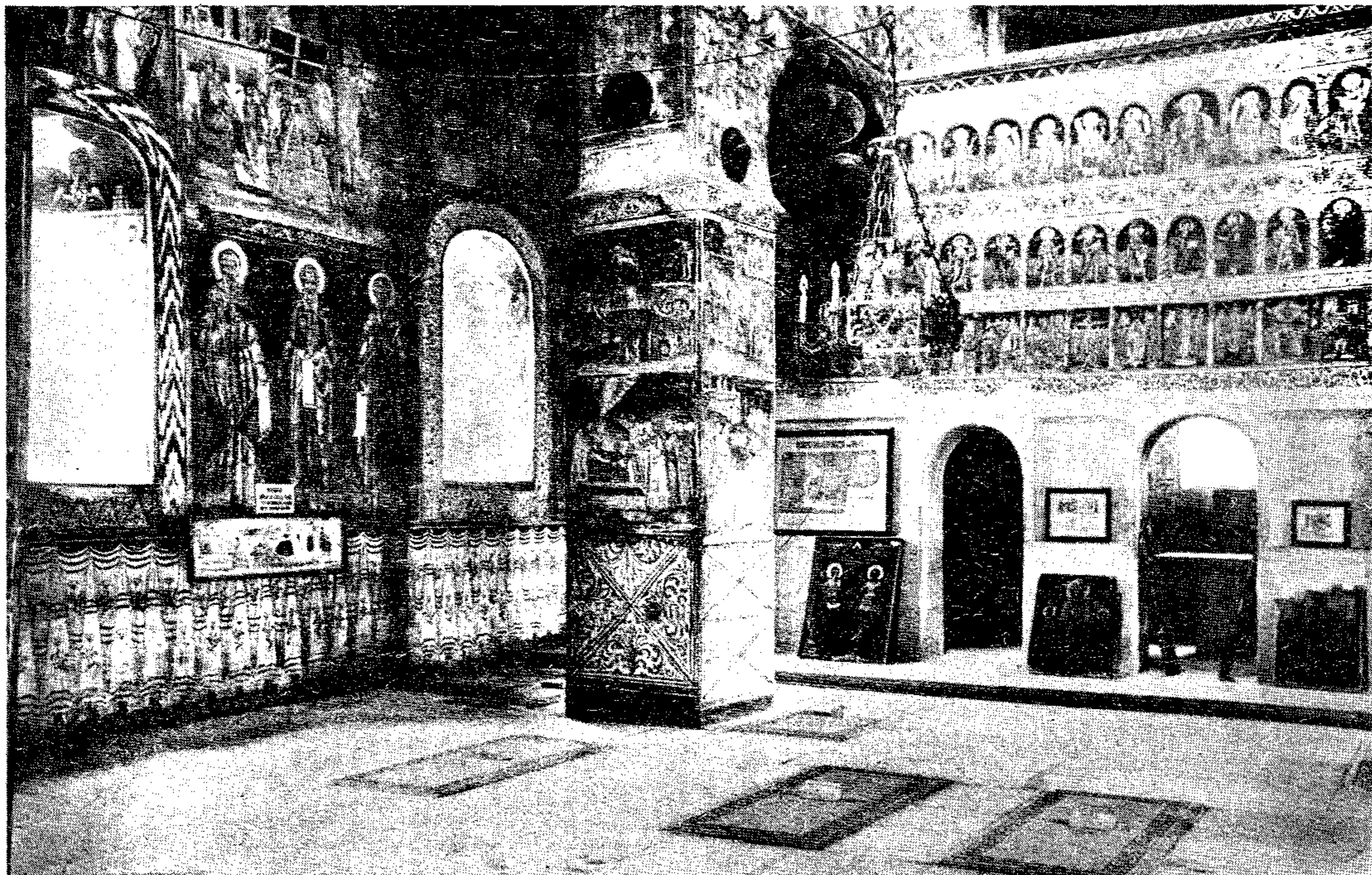
Broderia. Modelele care au constituit izvorul direct al broderiei românești medievale au fost luate din arta bizantină, care în secolul al XIV-lea a atins ultimul stadiu de dezvoltare. Menționăm că la Dinogetia—Garvăn s-a descoperit un fragment de broderie din sec. XI—XII. Fără îndoială că primele lăcașuri de închinare ridicate de domnii mun-

teni și moldoveni au fost înzestrate și cu odoarele necesare : veșminte diaconești, preoțești și arhieriești, procovețe, epitafuri, dvere, prapori, acoperăminte de mormînt etc. Ca mărturie, în acest sens, stă un act din 1374, prin care Vladislav Vodă dăruia Vodiței, între altele : «o pereche de odăjdii preoțești de mătase, perdele de altar... un epitrahil și rucavițe cusute cu fir de argint». Este cea mai veche mențiune privind o danie de broderii în țările noastre. Din păcate, puținele piese păstrate datează abia din ultimii ani ai secolului al XV-lea și de la începutul celui următor. Este vorba de epitrahilul și bedernița de la Tismana (c. 1381—1389), epitaful de la Cozia (1395—1396), un aer care a aparținut bisericii Sfîntul Nicolae din Rădăuți. Epitrahilul de la Tismana cuprinde 80 de medalioane-perechi, cu chipuri de sfinți (evangheliști, ierarhi, mucenici, îngeri), iar bedernița are în centru scena Coborîrii la iad (Anastasis). Ambele piese au în medalioane monograma mitropolitului Antim Critopol. Toate piesele pomenite aci nu diferă cu nimic de produsele similare ale artei bizantine slave din Balcani, încît nu putem ști dacă au fost lucrate la noi în țară sau în altă parte.

La începutul secolului al XV-lea s-au lucrat în Moldova — la Neamț sau la Bistrița — primele piese de broderie românească cunoscute : un epitrahil de la Alexandru cel Bun (c. 1427—1431) și un epitaf din 1428. Epitrahilul, păstrat o vreme în Rusia, azi pierdut, cuprindea, în 16 medalioane, scene din viața Mîntuitorului, mai ales din ciclul Patimilor, iar în alte medalioane, mai mici, figuri de sfinți. În partea de jos, erau lucrate portretele lui Alexandru cel Bun și al soției sale Marina, cele mai vechi portrete voievodale cunoscute în arta românească.

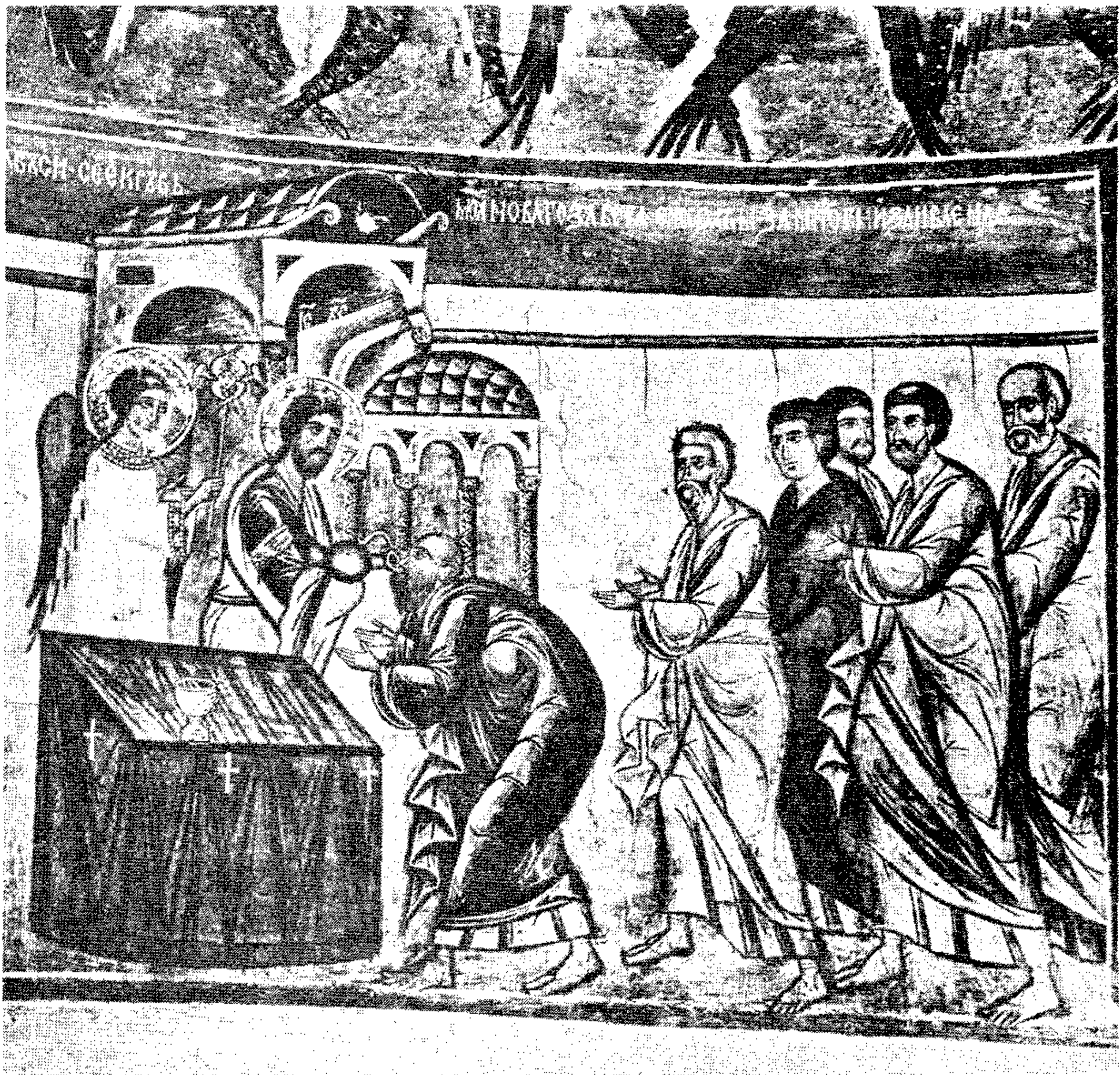
În 1428, a fost lucrat, din inițiativa mitropolitului Macarie al Moldovei, un epitaf (dus de ostașii lui Jan Sobieski în Polonia, în 1686, păstrat în Muzeul din Lvov, de unde a dispărut în cursul ultimului război mondial). În 1437 a fost lucrat la Neamț un epitaf, din porunca egumenului Siluan (azi în Muzeul de Artă al R.S.R.), una din cele mai izbutite broderii moldovenești și prototipul epitafelor de mai târziu. Reprezintă Scena Plîngerii, adică în centru este redat Iisus, întins, plîns de Maica Sa și Maria Magdalena, în jurul său îngeri, iar în colțuri simbolurile evangheliștilor.

Din timpul domniei lui Ștefan cel Mare menționăm mai multe epitrahile lucrate pentru mînăstirea Putna între care, unul lucrat înainte de 1480, avînd în medalioane 16 scene din viața Mîntuitorului, iar la capete portretele lui Ștefan cel Mare și al fiului său Alexandru (este deci o piesă asemănătoare cu epitrahilul de la Alexandru cel Bun), altul pentru mînăstirea Dobrovăț (c. 1504), pe care sînt înfățișați Iisus, Maica Dom-

Naosul bisericii domnești din Curtea de Argeș. Se vede unul din cei patru stâlpi care împart interiorul în trei nave. Frescele datează din anii 1352–1377. Se văd și câteva morminte din a doua jumătate a sec. XIV.

Nicolae Alexandru Basarab, frescă originală în biserica domnească din Curtea de Argeș.

Împărtășirea apostolilor, pictură originală în altarul bisericii de la Voroneț.

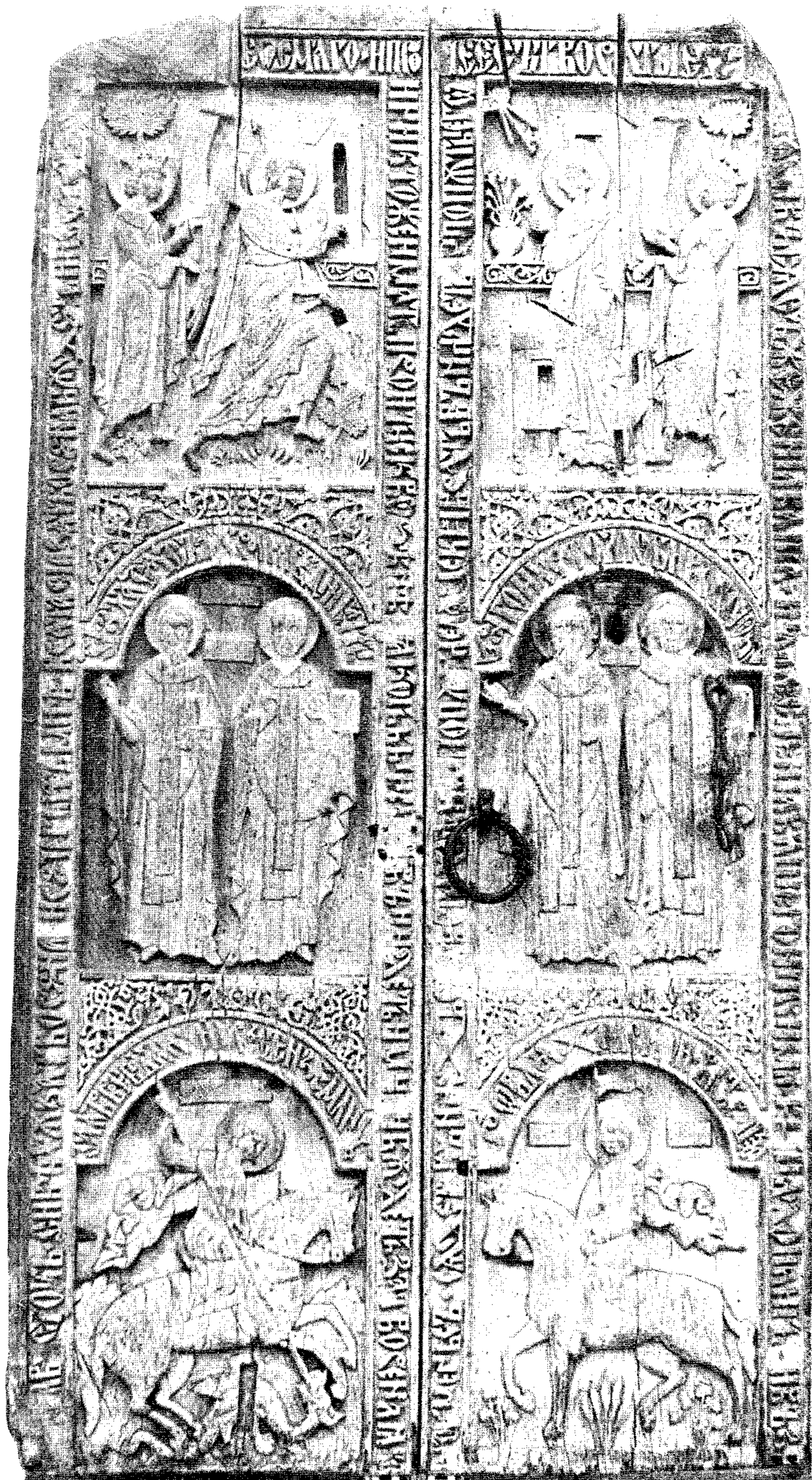
Mircea cel Bătrîn și fiul său Mihail, frescă în naosul bisericii mănăstirii Cozia.

Frontispiciu cu prima pagină din Evanghelia de la Matei, în Tetraevanghelul copiat de Sf. Nicodim de la Tismana.

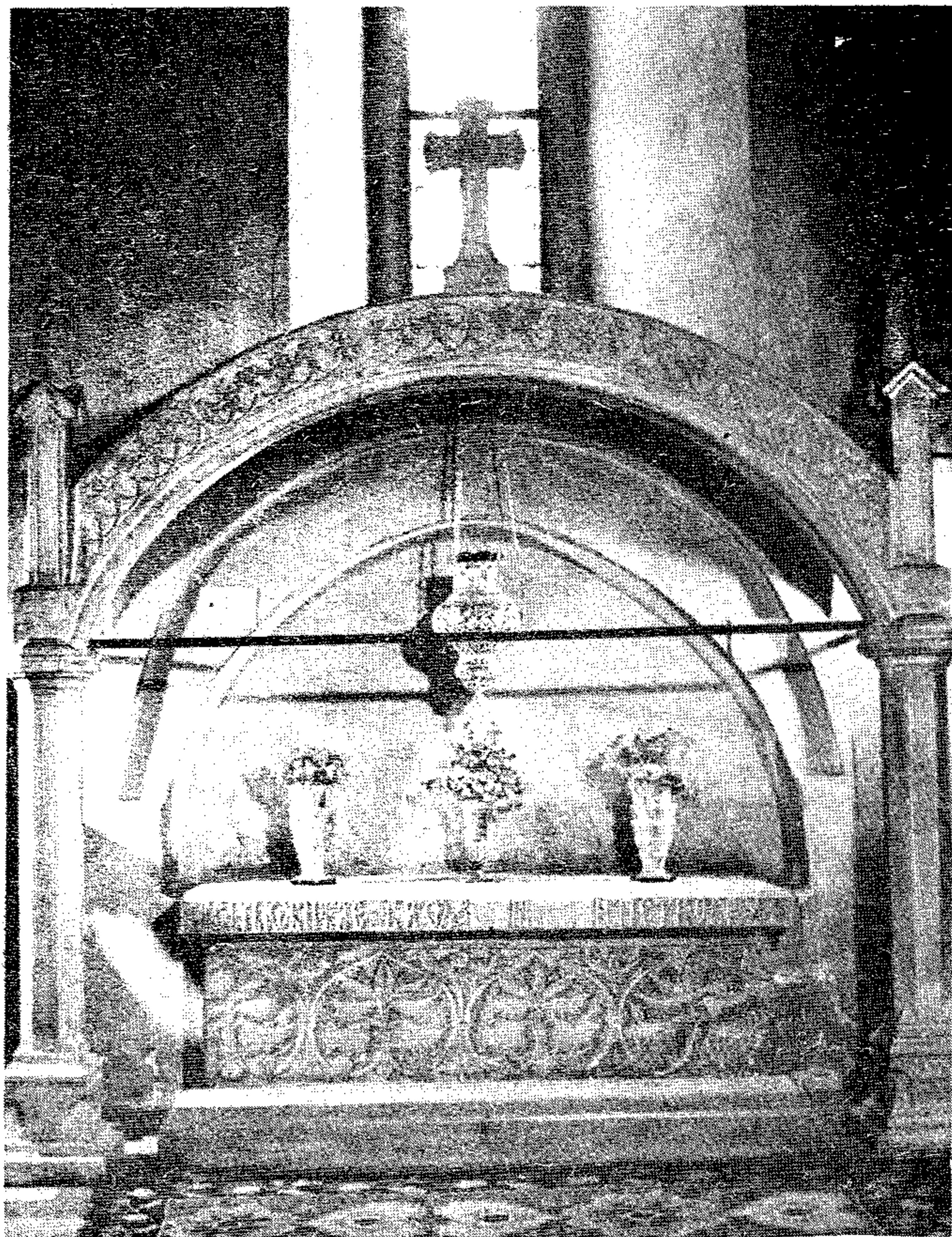
Tabloul votiv din biserica din Streisîngeorgiu-jud. Hunedoara, înfățișînd pe cneazul Cîndea Lațcu, soția sa Nistora și alți membri ai familiei, care au refăcut biserica în 1408–1409. Un interes aparte prezintă costumele populare ale Nistorei.

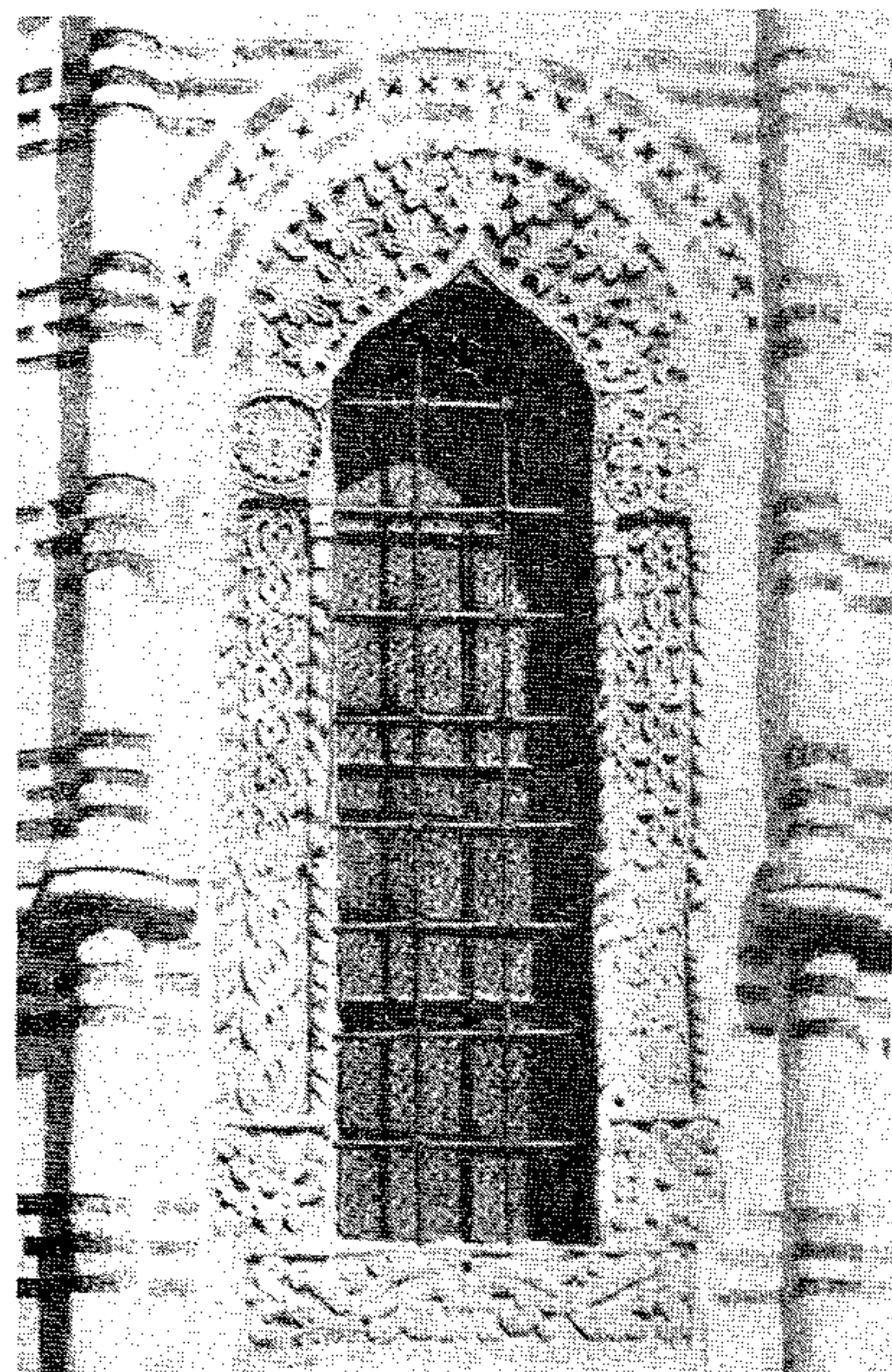

Ușile paraclisului mănăstirii Snagov, cea mai veche sculptură românească în lemn păstrată (1453). Scenele sînt dispuse în trei panouri: Buna Vestire, în care pe lîngă Sf. Fecioară și înger, sînt redați David și Solomon (sus), sfinți Părinți (mijloc) și sfinții militari Gheorghe și Dimitrie (jos), încadrate de o lungă inscripție în limba slavonă, cu texte din Vechiul Testament.

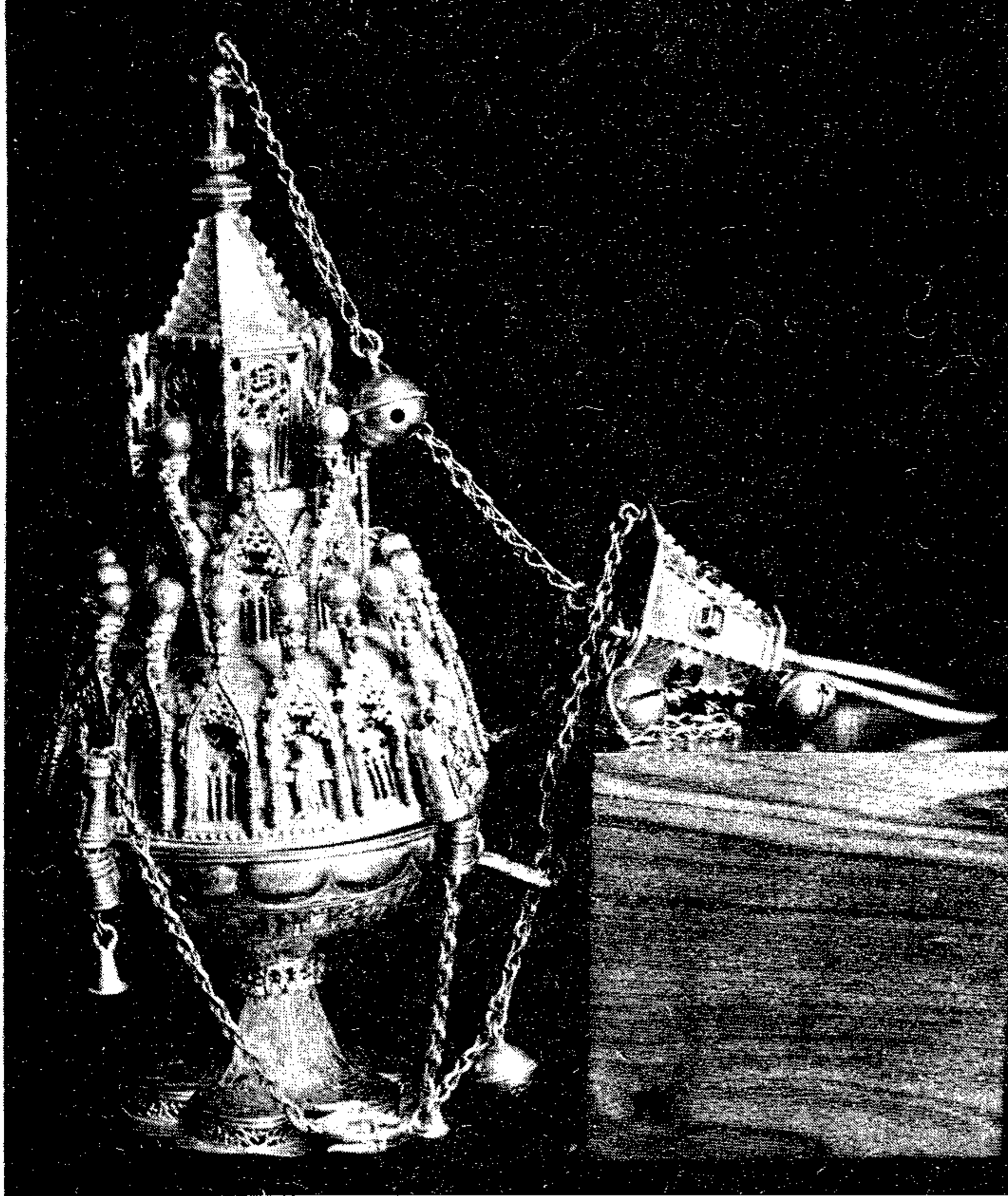
Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare în biserica mănăstirii Putna, ornamentată cu motive vegetale și înconjurată de o inscripție în limba slavă.

Sf. Evanghelist Marcu, miniatură în Tetraevangelul copiat de ieromonahul Nicodim pentru mănăstirea Humor.

Unul din ancadramentele ferestrelor de la biserica mănăstirii Cozia.

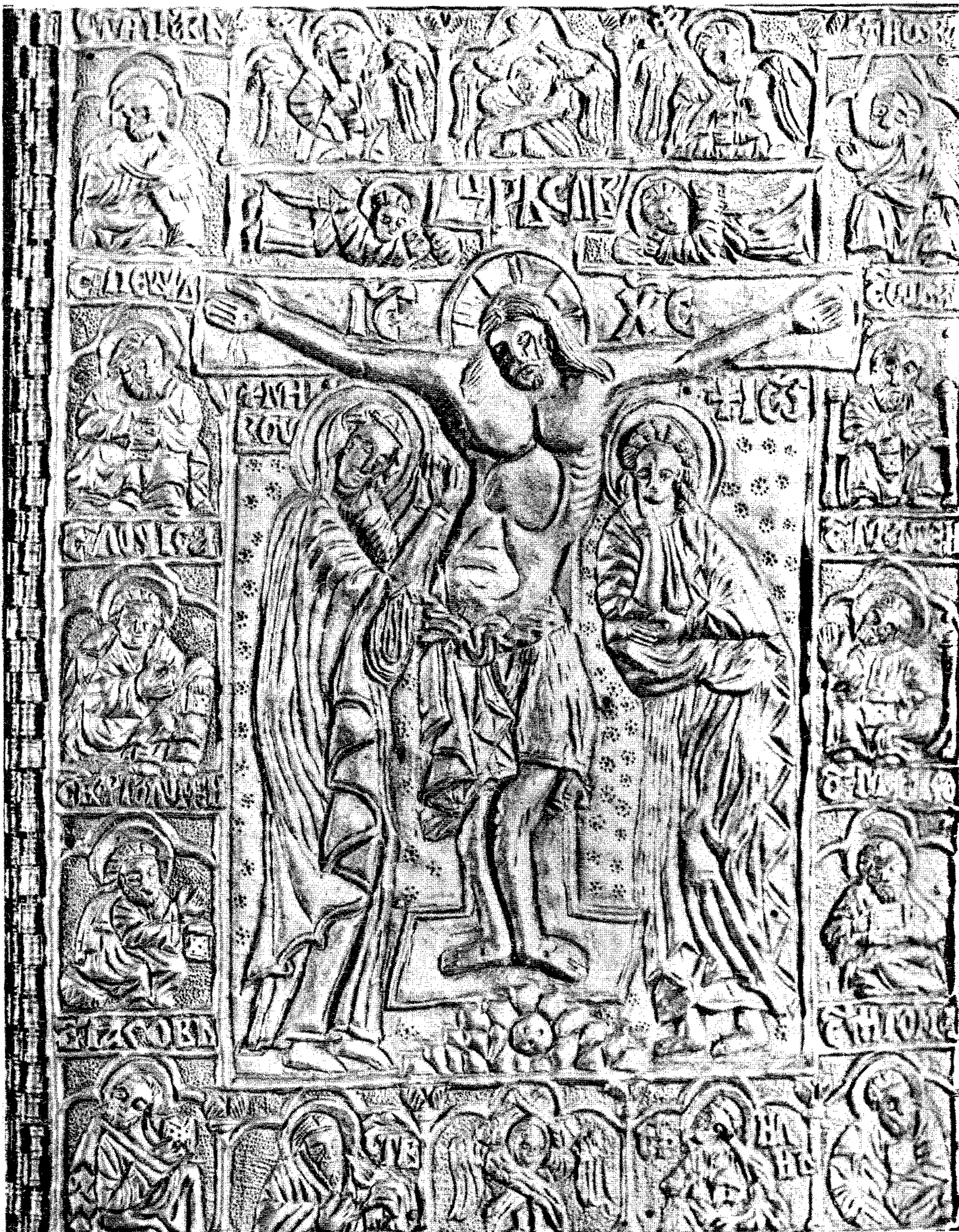
Cădelniță de argint aurit
dăruită de Ștefan cel Mare
mănăstirii Putna (1470), lucra-
tă într-un atelier din Transil-
vania, avînd o bogată ornamen-
tație în stil gotic.

Ripidă din filigran de argint
aurit din timpul lui Ștefan cel
Mare, la mănăstirea Putna
(1497).

Acoperământul de mormânt al Mariei de Mangup, soția lui Ștefan cel Mare († 1477). Este redată cu ochii închiși, cu mâinile încrucișate pe piept, îmbrăcată într-o mantie de brocard albastru deschis și fire de argint, cu coroană pe cap, avînd în jur o inscripție în limba slavonă.

Ferecătura Tetraevangelului copiat de Sf. Nicodim de la Tismana (1404–1405).
Azi în Muzeul de Artă al R. S. R. București.

nului, cei 12 apostoli, Ștefan cel Mare și doamna Maria, în picioare, ținând câte o cruce în mână. Sînt de menționat apoi patru dvere lucrate tot pentru mînăstirea Putna (între care, una din 1500, avînd jos pe Ștefan cel Mare și doamna Maria, amîndoi în veșminte domnești și cu coroană pe cap), un epitaf pentru mînăstirea Moldovița (1484), altul pentru Dobrovăț (terminat numai în 1506), un vâl liturgic pentru biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, un steag reprezentînd pe Sfîntul Gheorghe, care a aparținut mînăstirii Zografu de la Athos etc.

O piesă de mare valoare este acoperemîntul de mormînt al Mariei de Mangup, soția lui Ștefan cel Mare, îngropată la Putna în 1477. Este reprezentată cu ochii închiși, cu mîinile încrucișate pe piept, într-o somptuoasă mantie de brocard albastru deschis și argint, cu coroană pe cap, avînd în jur o inscripție în limba slavă. Este una din piesele cele mai remarcabile și mai originale din arta românească, reprezentînd faza de desăvîrșire a stilului broderiei moldovenești, din timpul lui Ștefan cel Mare (perioada «clasică»). Fără îndoială, aceste piese de broderie au fost lucrate la noi, mai ales în mînăstirile de călugărițe, dar și în familiile domnești sau ale marilor dregători.

Argintăria sau arta metalelor prețioase este o altă ramură a artelor decorative. A fost cunoscută de timpuriu pe teritoriul țării noastre, mai ales în ținuturile dunărene, unde s-au găsit numeroase podoa-be și obiecte de cult de origine bizantină (discul lui Paternus, crucea-relicvar de la Dinogetia etc.).

Mai tîrziu, domnii Țării Românești și ai Moldovei se adresau îndeosebi meșterilor sași din Transilvania (Sibiu, Brașov, Bistrița), cerînd să le execute felurite obiecte de cult, din aur, argint, argint aurit și aplicații de pietre prețioase, pentru ctitoriile lor. Este vorba de cădelnițe, discuri, potire, anafornițe, ripide, ferecături (de evangheliare, icoane, cruci, racle), la care se adaugă piese mai mari, cum sînt cristelnițele, lucrate în aramă și clopotele, din bronz.

Argintăria din Țara Românească a fost influențată de arta apuseană și de cea bizantino-slavă. Din numărul mare al obiectelor de cult dăruite mînăstirilor de domnii țării se mai păstrează numai două piese: o cădelniță și o ferecătură ce îmbracă Tetraevangheliarul scris în 1404—1405 de Sfîntul Nicodim, ambele aparținînd inițial mînăstirii Tismana. Cădelnița reprezintă o biserică de plan central, cu cinci turlă, decorate pe fațade cu portaluri în arc frînt, și cu ferestre ornate în stil gotic. Pare să fi fost executate într-un atelier transilvănean. Ferecătura Tetraevanghelului — de tip slavo-bizantin — reprezintă pe prima față Răstignirea, încadrată de un chenar lat, împărțit în mici panouri cu figuri de sfinți,

apostoli și îngeri, iar pe a doua față Coborîrea la iad (Anastasis), încadrată de un chenar cu rozete și vrejuri împletite.

Din tezaurul artistic al Moldovei, prima piesă de argintărie cunoscută se află la racla ferecată a Sfîntului Ioan cel Nou (azi în biserica Sfîntul Gheorghe din Suceava) și anume ferecătura laturii din față. Este lucrată din argint aurit și formată din 12 mici plăci metalice, dispuse în două registre și legate între ele prin benzi înguste de filigran de argint, fiind decorate cu motive florale. În aceste 12 plăci, argintarul a redat cu mult talent scene din martiriul Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, socotit pe atunci patronul sau ocrotitorul Moldovei. Este o piesă de mare valoare, remarcabilă prin deosebita expresivitate a figurilor și gesturilor personajelor. Probabil a fost lucrată într-unul din atelierele din jurul Curții domnești a lui Alexandru cel Bun.

În timpul lui Ștefan cel Mare, argintăria moldovenească și-a atins apogeul. Multe din piesele de argintărie din timpul său au fost lucrate în atelierele meșterilor sași din Transilvania (de pildă, în 1481, domnul moldovean cerea bistrițenilor să-i trimită înapoi pe Anton argintarul, plecat în Transilvania de frica turcilor). Cădelnița din argint aurit dăruită de domn mînăstirii Putna reproduce în miniatură un turn de biserică, avînd o ornamentație bogată, în stil gotic. Este o operă de o deosebită perfecțiune tehnică, realizată într-un atelier transilvănean. Alte opere reprezentative sînt: ferecătura Evangheliarului de la Humor (1487, scris în 1473) — avînd în față Coborîrea la iad, pe spate Adormirea Maicii Domnului —, două ripide, ajunse în insula Patmos, alte două la Putna, un panaghiar, aparținător inițial mînăstirii Neamț, și un altul, asemănător, dăruit de Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, bisericii Precista din Bacău, o ferecătură de Evangheliar, făcută cu cheltuiala vistiernicului Isac, pentru «Mitropolia din Feleac» (1498) etc., la care se adaugă cîteva clopote la Voroneț, Putna și Bistrița.

Sub influența operelor de import, s-a început să se lucreze piese de argintărie și în unele ateliere locale, în incinta marilor mînăstiri: Neamț, Putna, Humor. De pildă, ferecătura Tetraevanghelului dăruit de Ștefan cel Mare mînăstirii Putna, în 1487, poartă mențiunea că a fost lucrată acolo. S-a creat astfel și în acest domeniu o «școală» locală, care a realizat opere tipic ortodoxe, moldovenești.

Muzica bisericească. Despre o muzică bisericească la noi se poate vorbi din momentul pătrunderii învățăturii creștine — respectiv a cultului creștin — în teritoriile locuite de strămoșii noștri. Cuvîntul *cîntec* (din latinescul canticum) folosit pentru cîntările vocale, atît laice cît și bisericești, constituie o dovadă asupra vechimii muzicii bisericești la ro-

mâni. Același lucru îl dovedesc și *colindele*, existente tot din perioada daco-romană, ca obiceiuri la diferite sărbători, care fac parte — sub raport muzical — din aceeași familie a cântărilor bisericesti. Din moment ce existau lăcașuri de închinare și sărbători, trebuia să fi existat și un cult public, din care nu puteau lipsi cântările de psalmi și imne. În *Scrisoarea Bisericii din Goția către cea din Capadocia* se spune că Sfântul Sava cânta psalmi în biserică. Melodiile erau desigur cele întrebuințate de primii propovăduitori ai învățaturii creștine, veniți din mediul roman sud-dunărean, care au suferit influența melosului daco-getic. Presupunem că la început se cânta în latinește, apoi — odată cu formarea limbii române — în românește. În bisericile fostei provincii Scythia Minor se va fi cântat în latinește, dar și în grecește. Adoptând limba slavă în cult, începând cu sec. X, s-a adoptat și muzica bisericească folosită de slavii sud-dunăreni, care, în fond, era muzica folosită în Bizanț, transpusă în slavonește. Așa se explică faptul că secole de-a rândul manuscrisele psaltice de la noi sînt redată în grecește și slavonește. Credem că nu greșim cînd afirmăm că paralel s-a continuat să se cînte și în românește, mai ales în bisericile sătești, dată fiind greutatea procurării manuscriselor liturgice-muzicale în slavonește.

Odată cu întemeierea celor două state românești extracarpatică și organizarea canonică a Bisericilor, în contextul general de dezvoltare culturală de atunci, a cunoscut un progres remarcabil și muzica bisericească de factură bizantină. Învățarea sistematică a muzicii bisericesti se făcea în mînăstiri și schituri, acolo unde se copiau și manuscrisele liturgice. Un prim rezultat al acestei dezvoltări îl constituie *Pripealele* lui Filotei monahul de care ne vom ocupa în capitolul următor. Se vor fi copiat desigur și manuscrise muzicale, dar n-au ajuns pînă la noi.

Concluzii: *Arta bisericească, cu toate ramurile ei, a cunoscut o deosebită înflorire în Muntenia sub Mircea cel Bătrîn, iar în Moldova sub Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare. Această înflorire se datora, în primul rînd, domnitorilor și vlădicilor țării, dar era și o consecință firească a dezvoltării generale a vieții economice-comerciale, a legăturilor neîntreprupte dintre țările românești. Artiștii autohtoni din Țara Românească și Moldova au știut să îmbine capacitatea lor creatoare, bazată pe străvechea tradiție locală, cu experiența artistică a popoarelor învecinate (bizantină și sud-slavă), ajungînd la o creație nouă, cu trăsături proprii, la o artă autentic românească. O astfel de artă s-a dezvoltat și în Transilvania, reprezentată de bisericile de piatră de aici, împodobite cu picturi executate de meșteri locali.*

BIBLIOGRAFIE

Lucrări de sinteză. Arhitectura. N. IORGA — G. BALȘ, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, 399 p. + 217 fig. + 112 pl.; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri pînă la 1900*, București, 1937; CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie*, în vol. *La Transylvanie*, Bucarest, 1938, p. 469—562 (și extras); VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, XII + 1018 p. (pînă la sfîrșitul sec. XVI); GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, 2 vol. București, 1963—1965, 540 + 542 p. (vol. I. pînă la sfîrșitul sec. XVI); *Istoria artelor plastice în România*, 2 vol. București, 1968—1970, 459 + 302 p. (vol. I pînă la sfîrșitul sec. XVI); GR. IONESCU, *Histoire de l'architecture en Roumanie*, București, 1972, 589 p. + ilustr.; vol. *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p.

Pictura. I. D. ȘTEFĂNESCU, *Contribution à l'étude des peintures murales valaques (Transylvanie, district de Vîlcea, Tîrgoviște et région de Bucarest)*, Paris, 1928, 90 p. + X pl.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1928 XII + 338 p. (vol.); 12 p. + XCVI pl. (album); *Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Paris, 1929, VIII + 192 p. + 58 pl. (album); I. D. ȘTEFĂNESCU, *la peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930—1932, IX + 439 p. + 30 pl. + 8 p. 100 pl. (album); I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie*, Paris, 1938, IX + 166 p. + LVI pl. + 1 h.; ȘTEFAN METEȘ, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1929, VIII + 168 p. + 48 pl. (Extras din ACMIT, I, 1926—1928, Cluj, 1929); CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie*, în vol. *La Transylvanie*, Bucarest, 1938, p. 469—562 (și extras); VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, Vol. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, XII + 1018 p. (numai pînă la sfîrșitul sec. XVI); *Istoria artelor plastice în România*, 2 vol., București, 1968—1970, 459 + 302 p. (vol. I. pînă la sfîrșitul secolului XVI); VASILE DRĂGUȚ ș.a., *Pictura românească în imagini*, București, 1970, 328 p. (cu 1111 reproduceri în text); I. D. ȘTEFĂNESCU, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1937, 269 p.; *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p. (cu bogată bibliografie).

Artele decorative. Lucrări de sinteză. N. IORGA, *Les arts mineurs en Roumanie*, 2 vol. Bucarest, 1934, 52 p. + 129 p. (I) + 26 p. + 107 p. (II); N. IORGA, *Vechea artă românească la români. I. Icoana românească. II. Argintăria românească, III. Miniaturile românești. IV. Sculpturile în lemn, V. Țesăturile*, Vălenii de Munte, 1934, 145 p. + 48 pl.; CORINA NICOLESCU, *Icoane vechi românești*, București, 1971, 54 p. + 79 pl.; CORINA NICOLESCU, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*, București, 1968, 374 p. + 275 fig.; CORINA NICOLESCU, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, 64 p. + 107 fig.; MARIA-ANA MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, București, 1969, 54 p. + 101 p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, 172 p. + LXXI pl.; CORINA NICOLESCU, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise în țările române, sec. XIV—XVIII*, București, 1964, 80 p. + 62 fig.; LIVIA BACĂRU, *Vechi legături de cărți românești. Introducere în istoria legătoriei din România*, în S.C.B., serie nouă, XIII, 1974, p. 39—90.

Lucrări speciale. *Arta bisericască în Țara Românească*. N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia. I. Originile și înrîuirile străine, pînă la Neagoe Basarab*, în BCMI, XX, 1927, p. 121—158; ȘTEFAN VLĂDUȚ-VASILIU, *Pictura bisericască din Muntenia și Oltenia în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în B.O.R., an. XC, nr. 9—10, 1972, p. 1052—1064.

Arta bisericească în Moldova. G. BALȘ, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, 331 p. + 486 fig. în text (extras din BCMI, XVIII, 1925); PAUL HENRY, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle. Architecture et peinture*, 2 vol., Paris, 1930, IV + 320 p. 3 pl. I) + 68 pl. 10 p. (II); I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'Église de Bălinești*, în BCMI, an. XXXVII, 1944, p. 7—40 + 25 ilustr.; PETRU COMARNESCU, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei (arhitectura și fresca în sec. XV—XVI)*, București, 1961, 349 p.; vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii îngrijită de M. Berza*, București, 1964, 686 p. (interesează îndeosebi studiile: CORINA NICOLESCU, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, p. 259—362; MARIA-ANA MUSICESCU, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voroneșului*, p. 363—417; SORIN ULEA, *Gavriil ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, p. 419—461; TEODORA VOINESCU, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, p. 463—478; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Broderiile de stil bizantin și moldovenească în a doua jumătate a secolului XV. Istorie, iconografie, tehnică*, p. 479—539); N. GRIGORAȘ și I. CAPROȘU, *Biserică și mănăstiri vechi din Moldova*, București, 1968, 70 p. + 72 pl.; CORINA NICOLESCU, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în SMIM, VIII, 1975, p. 63—99.

Pentru arhitectura, pictura și sculptura bisericilor din Transilvania să se vadă bibliografia de la capitolul: *Mănăstiri și biserici românești din Transilvania și Maramureș în secolele XIII—XV*.

Artele decorative. N. IORGA, *Patrafirul lui Alexandru cel Bun*, în «An. Acad. Rom». M.S.I., s. II. t. XXXV, 1912—1913, p. 343—346; C. BOBULESCU, *Aerul sau epitaful lui Alexandru cel Bun* în RSIAB, XXIV, 1934, p. 65—74; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie, Les épitaphes moldaves aux XV-e et XVI-e siècles*, în «Cercetări Literare», IV, București, 1940, p. 164—214 + 10 pl.; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XV-e et XVI-e siècles*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 5—62; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Autels, tissus et broderies liturgiques*, în «Analecta», București, II, 1944, p. 103—129 + 21 ilustr.; CORINA NICOLESCU, *Tezaurul de broderii și țesături al mănăstirii Putna*, în MMS, an. XLII, nr. 7—8, 1966, p. 443—460; CORINA NICOLESCU, *Broderiile din Moldova. Aere și epitafe. Stadiul cercetărilor*, în MMS, an. XLIX, nr. 1—2, 1973, p. 62—80 și nr. 9—10, 1973, p. 656—671; TEODORA VOINESCU, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, în SCIA an. XI, nr. 2, 1964, p. 265—289 (Vezi și TEODORA VOINESCU, *Un chef-d'oeuvre de l'orfèvrerie moldave ancienne: La chasse dorée de Saint Jean le Nouveau*, în RRHA, t. II, 1965).

Muzica bisericească. PETRE BRÎNCUȘI, *Istoria muzicii românești (compendiu)*, București, 1969, 245 p. 32 pl.; GHEORGHE CIOBANU, *Muzica bisericească la români*, în B.O.R., an. XC, nr. 1—2, 1972, p. 162—195 (reprodus și în volumul *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, București, 1974, 440 p.); OCTAVIAN LAZĂR COSMA, *Hronicul muzicii românești*, vol. I, București, 1973, 450 p.; NICU MOLDOVEANU, *Izvoare ale cântării psaltice în Biserica Ortodoxă Română. Manuscrise muzicale vechi bizantine din România (grecești, românești și româno-grecești) până la începutul secolului al XIX-lea*, în B.O.R., an. XCII, nr. 1—2, 1974, p. 131—280 (și extras).

XIII

LITERATURA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV—XV

Organizarea canonică a Bisericilor Ortodoxe din Țara Românească și din Moldova, reorganizarea monahismului românesc prin Sfântul Nicodim de la Tismana, ca și influența învățaturii isihaste, deosebit de înfloritoare la Muntele Athos, au creat condiții favorabile pentru intensificarea acțiunii de caligrafiere de texte liturgice și teologice în marile mănăstiri românești. Până nu de mult se considera că literatura teologică în Biserica noastră a apărut abia în secolul al XV-lea, fiind o «continuatoare» a celei sud-slave, după căderea Bulgariei sub turci. Dar cercetările mai noi au dus la depistarea unor texte liturgice și biblice scrise pe teritoriul Patriei noastre încă în secolele XII—XIII, deci înainte de întemeierea celor două state feudale, Țara Românească și Moldova, și înainte de căderea Bulgariei sub stăpânire otomană (1393 și 1396).

S-a dovedit, de asemenea, că în mănăstirile noastre a luat naștere o literatură teologică originală, prin asimilarea creațiilor teologice, istorice și literare bizantine, ajunse la noi prin filieră slavă sud-dunăreană. În manuscrisele slave copiate sau păstrate de români se poate întâlni aproape tot ce s-a scris în literatura patristică greacă din «epoca de aur» (Sfântul Atanasie cel Mare, Sfântul Kiril al Alexandriei, Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Efrem Sirul etc.), continuând cu scriitorii bisericești din secolele VI—VIII (Pseudo-Dionisie Areopagitul, Sfântul Maxim Mărturisitorul, Sfântul Ioan Scărarul, Sfântul Ioan Damaschinul) și cu scriitorii din epoca post-patristică (Sfântul Simeon Noul Teolog, Sfântul Grigorie Palama, Grigorie Sinaitul, patriarhul Calist al Constantinopolului ș.a.)

La operele teologice, se adaugă unele colecții de canoane și legiuiri bisericești (Pravila Sfinților Apostoli, Sintagma lui Matei Vlastares etc.), lucrări istorice cu caracter popular, așa numitele cronografe (scrise de

patriarhul Nichifor, Gheorghe Monahul, Simion Magistrul și Logotetul, Ioan Zonaras, Constantin Manasses), numeroase cărți aparținătoare «literaturii populare» — toate ajunse în țările noastre prin traduceri slave făcute în sudul Dunării.

Alături de aceste traduceri din limba greacă, trebuie menționate și creațiile originale ale scriitorilor bulgari și sârbi care au circulat în țările române. Așa au fost: Viața lui Constantin Chiril Filozoful, operele patriarhului Eftimie al Tîrnovei, Cronica bulgară anonimă ș.a. Din literatura sîrbă au pătruns la noi: Viața Sfîntului Sava, primul arhiepiscop al sîrbilor (c. 1174 — c. 1236), operă scrisă de călugărul Teodosie la sfîrșitul secolului XIII, Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi scrise de arhiepiscopul Danilo (c. 1270—1337), Zaconicul țarului Ștefan Dușan (carte de legiuri slave din secolul XIV) ș.a. Este vrednic de reținut faptul că multe din aceste opere istorice sau teologice sud-slave s-au păstrat la noi în copii mai vechi și mai bune decît cele scrise în locul de origine. De pildă, cele mai multe din operele patriarhului Eftimie s-au editat după copiile lui Gavriil Uric de la Neamț, iar Cronica anonimă bulgară s-a păstrat într-un singur manuscris, lucrat în Moldova în 1561.

Manuscrisele copiate în țările noastre au fost scrise în limba slavă de redacție medio-bulgară, în ortografia stabilită de patriarhul Eftimie al Tîrnovei (1375—1379). Este limba veche slavă, — numită de lingviști și slavă macedoneană sau veche bulgară, folosită în Macedonia în sec. IX—X, în care au fost traduse textele bisericești din grecește de către Sfinții Ciril și Metodie cu ucenicii lor —, care a suferit însă influența limbii bulgare vii, vorbită în sudul Dunării (tot așa s-a format slava de redacție sîrbească, rusă sau ucrainiană, prin influența exercitată asupra vechii slave de către limbile vii, sîrbă, rusă și ucrainiană). Cancelaria Moldovei își scria actele în limba slavă de redacție rusă-ucrainiană. Limba slavă de redacție medio-bulgară a fost folosită atît în Țara Românească și Moldova, cît și în Transilvania. Specialiștii au ajuns la constatarea că, după căderea sub turci, în Bulgaria de apus nu s-a mai practicat această redacție, ci s-a folosit slavona de redacție sîrbă. Aceasta înseamnă că «manuscrisele slave din epoca maximei înfloriri a culturii române în limba slavonă, adică în secolele XV—XVI, aproape fără excepție scrise în medio-bulgară, urmînd ortografia eftimiană, sînt produsul direct al cărturarilor români și nu au venit din altă parte» (Z. Iufu). Anumite particularități paleografice (forma literelor, mărimea și lățimea lor, ornamentele inițialelor) sau chiar lexicale și gramaticale, care se întîlnesc numai în țările noastre, ușurează identificarea manuscriselor copiate la noi în redacția medio-bulgară.

Este foarte greu de precizat numărul manuscriselor slavo-române păstrate pînă azi. După ultimele evaluări, numărul manuscriselor slave existente azi în țară s-ar ridica la 2000 (în Biblioteca Academiei sînt aproape 800). Sute de alte manuscrise slave scrise la noi sînt răspîndite în marile biblioteci și muzee din Moscova, Leningrad, Sofia, Muntele Athos și chiar în Apusul Europei (Viena, München, Oxford etc.). Este vrednic de remarcat faptul că în Biblioteca Națională Ciril și Metodie din Sofia, cea mai mare parte a manuscriselor slave de redacție medio-bulgară provin din țările românești.

În curgerea veacurilor, numeroase manuscrise slavo-române au pierit, din cauza diferitelor calamități care s-au abătut asupra mînăstirilor noastre (incendii, jefuiri, năvăliri de oști străine), prin însușirea lor de călugării greci aflați în mînăstirile noastre, prin așezarea de manuscrise pe pieptul vlădicilor la îngropare etc.

Manuscrisele slave aflate azi în bibliotecile românești se pot împărți în două grupe: interne, adică scrise pe teritoriul țării noastre și străine, scrise în țările slave: Bulgaria, Serbia, Rusia, Ucraina, Polonia sau la Muntele Athos și Constantinopol. Acestea au ajuns la noi pe diferite căi, ca rezultat al circulației manuscriselor slave în țările care foloseau această limbă în cult, în secolele XIV—XVIII. O bună parte din ele au fost aduse de unii călugări bulgari refugiați în țările noastre, mai ales în Moldova, după căderea țăratelor de la Tîrnovo (1393) și Vidin (1396) sub turci. Manuscrisele de redacție sîrbă păstrate în bibliotecile românești au fost aduse de la Athos sau din Bulgaria. Cele de redacție rusă aparțin mai ales secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, cînd a activat starețul Paisie de la Neamț și școala sa.

După părerea slavistului I. Iufu, un număr de manuscrise slave ar fi fost adus la Moldovița (azi sînt la Dragomirna), la cererea lui Alexandru cel Bun, din mînăstirea Studion din Constantinopol. Această mînăstire a fost un centru însemnat de caligrafiere de manuscrise slave în noua ortografie impusă de patriarhul Eftimie al Tîrnovei, el însuși sprijinind pe copiiștii de la Studion. Aici s-ar fi alcătuit — la sfîrșitul sec. XIV — o mare colecție de scrieri hagiografice și omiletice formate din 10 volume (sbornice) în care au intrat traduceri slave din literatura patristică, precum și o parte din literatura originală sud-slavă. Manuscrisele de la Studion, aduse la Moldovița, din care se păstrează șase, ar fi servit ca prototipuri ale literaturii slavo-române în secolul al XV-lea. Manuscrisele copiate la noi în secolele anterioare (XII—XIV) vor fi avut ca modele alte manuscrise slave sud-dunărene (de la Muntele Athos, Tîrnovo ș.a.). Același cercetător susținea că în cursul seco-

lului al XV-lea, cărturarii moldoveni au transpus felurite cărți de cult și de învățătură, — scrise de cărturari sârbi și bulgari la Muntele Athos în redacție sârbă —, în noua ortografie a redacției medio-bulgare. În felul acesta, cărțile respective au fost incluse în circuitul cărților de cult și de învățătură slavo-române de redacție medio-bulgară, singura folosită de români.

Manuscrisele erau lucrate pe pergament sau pe hîrtie, procurate de la fabricile din Veneția, Silezia, iar mai târziu de la Brașov. Cheltuielile pentru procurarea materialului erau suportate de domnii țării, de vlădici, de unii egumeni sau mari dregători. Copierea se făcea în mînăstiri, de către călugării cărturari de atunci, și uneori în afara mînăstirilor, de anumiți «dieci» sau «grămătici». Unii copişti și-au însemnat numele pe foile manuscriselor, cei mai mulți însă, mai ales călugării, n-au lăsat nici o însemnare.

Manuscrisele slavo-române prezintă nu numai o valoare istorică, ci și una artistică. De o valoare excepțională sînt îndeosebi miniaturile care reprezintă pe cei patru evangheliști, scene din viața Mîntuitorului, uneori chipul domnitorului țării sau al mitropoliților care au solicitat lucrarea respectivă. Un farmec deosebit îl dădeau și frontispiciile de la începutul capitolelor, care se pot împărți în trei grupe: geometrice (linii împletite în formă de cercuri, romburi, dreptunghiuri), florale (lujeri, lalele, garoafe, crini și alte flori stilizate) și zoomorfe (păsări și animale reale sau fantastice, vulturi, păuni, corbi cu crucea în cioc, stema Țării Românești, lei, urși, balauri înaripați ș.a.). De o deosebită varietate erau și ornamentele inițialelor (linii și spirale care se întretăiau în forme de vrejuri sau de petale, ori păsări și animale între linii etc.). Aceste modele au venit din Bizanț. La rîndul lor, aceste minunate motive decorative au influențat și manuscrisele rusești de mai târziu.

Cele mai vechi manuscrise slave în țările noastre. Numeroși învățați români și străini și-au exprimat părerea că două dintre cele mai vechi texte slave — *Savina Kniga* și *Codex Suprasliensis* — au fost scrise pe teritoriul Patriei noastre în secolul XI, după unii chiar în secolul X. Prima a fost denumită așa după cîteva însemnări din ea, în care este menționat un «popa Sava». Este un Evangheliar cu 165 foi, scris pe piele, păstrat azi în Muzeul istoric din Moscova. Al doilea manuscris, *Codex Suprasliensis* sau *Suprasliskaia rukopisi*, a fost denumit astfel datorită faptului că s-a descoperit în mînăstirea Suprasl, în apropiere de Bialistok (R. P. Polonă). Este un miscelaneu, cu 151 de foi, scris pe piele, din care o parte se păstrează în Leningrad, alta în Varșovia, alta în Liu-

bliana. Amintim și faptul că după părerea unor cercetători, partea cirilică din celebra *Evangelie glagolitică* din catedrala din Reims ar fi scrisă tot de un român.

Recent, doi cercetători români (N. și N. N. Smochină) au dovedit că *Ms. slav 682* din Bibl. Acad. a fost scris de un român în secolele XI—XII. Este un fragment — cu numai două foi — dintr-o carte de cult în care se cuprind condace, tropare, prochimene, peasne, apostoli și evanghelii. Un alt cercetător (C. Pistrui) a descoperit un *Triod — Penticostar* în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului, scris tot pe teritoriul Patriei noastre în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Există apoi alte numeroase manuscrise care datează din secolul al XIII-lea scrise, după părerea unor cercetători, tot în țările noastre. Așa sînt : un *Tetraevangheliar* (la Putna), un alt *Tetraevangheliar* (ms. 4 Bibl. Acad.), un *Apostol* (ms. 20) scris de un diac Ștefan, *Octoihul* zis de la Caransebeș (a doua jum. a sec. XIII, ms. 450), apoi fragmente dintr-un *Tetraevangheliar* descoperit la Rîșnov-Brașov (secolul XIII sau XIV, ms. 613) ș.a. Un text, descoperit la Drobeta Turnu Severin, a fost scris de un Gheorghe Bratul, în secolul XIII, pe foițe de metal, și cuprinde rugăciunea Sfîntului Sisinie, în slavonește.

Numărul manuscriselor slave a crescut apoi în secolul al XIV-lea : *Prologul bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului* (ms. 313 Academie), un fragment din *Vechiul Testament* găsit la Rîșnov (ms. 677 Academie), un *Tipic* (azi la Ujgorod — U.R.S.S.) ș.a.

Descoperirea de manuscrise slave, copiate pe teritoriul Patriei noastre în secolele XIII—XIV, infirmă vechea părere a istoriografiei noastre, potrivit căreia cultura română în limba slavonă în secolele XV—XVI ar fi o simplă continuatoare a culturii bulgare de limbă slavă, prin cărturarii bulgari refugiați în nordul Dunării după căderea țării lor sub turci.

Gavriil Uric. Unul dintre cei mai activi și mai originali copiiști de manuscrise slave din vechea noastră cultură a fost ieromonahul *Gavriil* din mînăstirea Neamț. După ultimele cercetări, făcea parte dintr-o familie boierească, tatăl său călugărindu-se la Neamț, sub numele de Paisie (de aceea își spunea uneori Gavriil, fiul lui Paisie Uric). Activitatea lui s-a desfășurat la mînăstirea Neamț între anii 1424 și 1449. Numărul manuscriselor care ne-au rămas de la el se ridică la 17, aproape toate fiind datate și semnate. Dintre acestea, amintim pe primul loc *Tetraevanghelul* copiat în 1429, la cererea doamnei Marina, soția lui Alexandru cel Bun, cu text paralel, slavon și grecesc, împodobit cu minunate frontispicii și cu miniaturi, care reprezintă pe

evangheliști; se păstrează azi în Biblioteca Bodleiana din Oxford. Un alt *Tetraevanghel*, fără miniaturi, a fost copiat în 1436 pentru mînăstirea Neamț, avînd o ferecătură lucrată din porunca și cu cheltuiala pîrcălabului Cîndea Lațcu din Hațeg. Se păstrează în Muzeul de Istorie al R.S.R. Tot de Gavriil au fost copiate trei *Mineie* (azi în Biblioteca Academiei; probabil că au fost copiate toate 12), șase *Sbornice*, unul din 1424, cuprinzînd 16 *Cuvîntări ale Sfîntului Grigorie de Nazianz*, iar celelalte cu vieți de sfinți, omilii și cuvîntări ale Sfinților Părinți ș.a., *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (1443), *Cuvîntările ascetice ale Sfîntului Vasile cel Mare* (1444), *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul* (1446) ș.a.

Gavriil Uric, cărturar și artist excepțional, a creat o adevărată școală de copişti, care a cunoscut o mare înflorire în timpul lui Ștefan cel Mare și care a influențat și stilul manuscriselor rusești.

Copiști și manuscrise din timpul lui Ștefan cel Mare. Dintre copişti care au activat în această perioadă în Moldova vom aminti, în primul rînd, pe cei care au caligrafiat cărți liturgice. O mențiune specială trebuie să facem asupra ieromonahului *Nicodim* de la Putna. În 1467, copia un *Minei* pe luna aprilie, pe seama mînăstirii Putna (azi în Moscova), iar în 1473 un *Tetraevanghel* pentru mînăstirea Humor (azi în Muzeul de Istorie al R.S.R.), cea mai de seamă operă caligrafică—miniaturistică din epoca lui Ștefan cel Mare. Este scris pe pergament, cu frontispicii și chenare bogate, cu icoanele celor patru evangheliști. *Tetraevanghelul* este renumit mai ales pentru portretul policromat al lui Ștefan cel Mare, în genunchi, oferind *Evanghelia Sfintei Fecioare Maria*, așezată pe tron, cu pruncul Iisus în brațe. Domnitorul, cu plete blonde și ochi albaștri, este îmbrăcat într-o tunică de brocart roșu deschis, cu palmete de aur. Fondul este jumătate de aur, jumătate verde deschis, chenarul negru cu flori roșii.

Un alt caligraf și miniaturist de seamă de la Putna a fost monahul *Casian*, care a scris un *Minei* pe august, unul pe noiembrie, probabil unul pe octombrie (azi toate în mînăstire) și o *Psaltire* (1470, azi în Leningrad). Tot la Putna monahul *Paladie* copia un *Tetraevanghel* (1488—1489), foarte izbutit din punct de vedere artistic și un *Liturghier* (în 1492, azi la Cluj), ieromonahul *Spiridon* un *Tetraevanghel* (1502), împodobit cu numeroase miniaturi și frontispicii, inițiale înflorate etc., monahul *Paisie* un *Minei* pe martie (1504, pentru mînăstirea Dobrovăț). Notăm că pentru ctitoria lui Ștefan de la Dobrovăț s-au scris și alte *Mineie* (pe ianuarie și pe iulie) de un diac *Dimitrie* ș.a.

La mînăstirea Neamț, cel mai de seamă caligraf a fost diaconul *Teodor Mărișescu*. A copiat mai ales *Tetraevanghele* pentru ctitoriile lui Ștefan Vodă și ale familiei sale : pentru biserica Precista din Bacău, ctitoria lui Alexandru, fiul lui Ștefan (1491), pentru Zografu (1492), pentru Moldovița (1498), azi toate trei în Muzeul istoric din Moscova, pentru biserica Adormirea Maicii Domnului din Hotin (1493, azi în Biblioteca de Stat din München), împodobite cu frontispicii și miniaturi reprezentînd pe evangheliști, un *Apostol* din 1500, azi în Biblioteca Academiei (unii cercetători îi mai atribuie un *Tetraevanghel*, aflat azi la Academie; ms. 10). Probabil este identic cu acel *Toader*, fiul preotului Gavriil, care a copiat un *Tetraevangheliar*, la Suceava, în 1493, la dorința doamnei Maria Voichița, care l-a dăruit apoi mînăstirii de la Pătrăuți (în 1900 era în Fîntîna Albă, dar azi nu se știe unde se află).

Pe lîngă aceștia, se pot aminti și alte nume de copişti : ieromonahul *Ioanichie* de la Neamț (un Minei pe ianuarie, azi în Moscova), monahul *Pahomie*, de la Voroneț (un *Tetraevanghel*, 1490, azi în Moscova), monahul *Filip* (un *Tetraevanghel* pentru mînăstirea Zografu, 1502, azi în Biblioteca de stat din Viena), preotul *Ignatie* din Coțmani (un Minei pe noiembrie, 1504, scris din porunca episcopului Ioanichie al Rădăuților), diacul *Mircea* (un *Apostol*, 1463, azi la mînăstirea Hilandar), diacul *Isaia* (un Minei pe februarie, 1492, din porunca logofătului Ioan Tăutu, azi în Lvov), grămăticul *Dimitrie* (cele două Mineie pomenite mai sus și un frumos *Tetraevanghel*, în 1512, împodobit cu miniaturi, frontispicii și inițiale), diacul *Fedca*, diacul *Trif* ș.a. Probabil logofătul *Ion Tăutu* a copiat o *Psaltire*, ajunsă la Muncaci, și un *Liturghier*, azi la mînăstirea Neamț.

În mînăstirea Moldovița cunoaștem numele copistului *Anastasia* egumenul. El a copiat un Minei pe ianuarie, în anul 1466. Deși nesemnate, totuși lui îi aparțin alte 5 Mineie. Alte cîteva manuscrise de la Moldovița, nesemnate, aparțin tot secolului al XV-lea (azi se păstrează la Dragomirna un număr de 44 de manuscrise provenite de la Moldovița; numărul total al manuscriselor slave de la Dragomirna fiind de 167).

Un centru de caligrafiere va fi fost și mînăstirea Bistrița, ctitoria lui Alexandru cel Bun, în care s-a scris *Pomelnicul* de la Bistrița, început în 1407, continuînd pînă în 1552 (ms. 78 Academie). Cuprinde numele domnilor Moldovei și ale membrilor familiilor lor, ale unor mari cneji ai Moscovei cu membrii familiilor, numele mitropoliților Moldovei, ale egumenilor și ale unor călugări de la Bistrița, ale unor mari boieri etc.

Dar în afara acestor cărți de slujbă, în țările noastre au fost copiate o seamă de lucrări patristice și postpatristice, care au avut o circulație foarte largă. Am amintit mai sus operele patristice copiate de Gavriil fiul lui Paisie Uric la mînăstirea Neamț, în prima jumătate a secolului al XV-lea. Apoi, un monah *Chiriac* copia, la Putna, în 1470, un *Sbornic* cuprinzînd 32 de cuvîntări pentru perioada Triodului, cele mai multe după Sfîntul Ioan Gură de Aur, altele după Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Efrem Sirul, patriarhul Calist al Constantinopolului ș.a. Tot lui i se atribuie un alt manuscris, format din două părți: prima cuprinzînd Viața Sfîntului Ioan Gură de Aur — scrisă de Gheorghe, patriarhul Alexandriei — și cîteva din cuvîntările sale, iar partea a doua cuvîntările sale la Geneză.

Tot la Putna, monahul *Vasile* copia în 1472 *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul*, ieromonahul *Iacob* copia un *Sbornic*, cu o serie de cuvîntări, învățături și vieți de sfinți, în legătură cu sărbătorile din lunile aprilie, mai și iunie, după Sfîntul Ioan Gură de Aur, Sfîntul Ciril al Alexandriei și alți părinți și scriitori bisericești (1474). Un *Sbornic* cu un conținut asemănător, pentru luna decembrie, putea aparține aceluiași Iacob. Între altele, cuprinde 14 cuvîntări la Nașterea Domnului, ale marilor Părinți bisericești. Nu este exclus ca la Putna să se fi scris un ciclu întreg de *Sbornice* (proloage) pentru întreg anul bisericesc. Tot la Putna s-au copiat — în timpul lui Ștefan cel Mare — un manuscris cu *101 Cuvinte de învățatură ale Sfîntului Efrem Sirul* și un altul cu *209 Cuvinte* ale aceluiași Părinte, un *Sbornic* cu felurite învățături ascetice luate din diferiți scriitori bisericești (intitulat însă: *Învățăturile părintelui Dorotei*). Notăm că *Învățăturile pustnicești* ale părintelui Dorotei se păstrează într-un manuscris de la Academie, provenit de la Neamț, din aceeași perioadă, și în altul, aflat în Muzeul istoric din Moscova, scris la 1475 din porunca lui Ștefan cel Mare, pentru mînăstirea Zografu, de copistul *Petru*.

Alte numeroase opere patristice au fost copiate la mînăstirea Neamț. De pildă: *Cuvîntările Sfîntului Grigorie Teologul* (ms. 141 și 142 Academie), *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul* (ms. 143 și 292), *Cuvîntările Sfîntului Ioan Gură de Aur* (ms. 148), mai multe *Sbornice*, cuprinzînd felurite cuvîntări bisericești, după mari Părinți ai Bisericii (ms. 150, 151, 152, 153, 154), lucrări ale Sfinților Părinți și ale marilor asceți (ms. 159, 160, 161), texte din Vechiul Testament (ms. 141) etc.

Tot la Neamț, ieromonahul *Ghervasie* copia *Sintagma* ieromonahului Matei Vlastares, în 1472 (tot el copiase o parte din Vechiul Testa-

ment în 1475, manuscris aflat azi la Moscova). A doua copie a Sintagmei a făcut-o ieromonahul *Iacob* de la Putna, în 1475 (azi în Bibl. Lenin din Moscova), iar în 1495, grămaticul *Damian* făcea o altă copie (aflată azi în Leningrad, biblioteca Saltîkov-Scedrin). Sintagma din 1472 cuprindea felurite canoane ale sinoadelor ecumenice și ale Sfinților Părinți și unele legiuiri bisericești bizantine, așezate în ordine alfabetică (24 de capitole), avînd la urmă un scurt vocabular latino-slav, pentru explicarea unor termeni latini folosiți în pravile.

În afară de acestea, în mînăstirile Moldovei s-au copiat și unele lucrări teologice polemice, cum este ms. 296 de la Academie, care cuprinde lucrări ale unor Sfinți Părinți și scriitori patristici de combatere a marilor erezii din primele veacuri creștine (Sfîntul Atanasie despre Sfîntul Duh, altele împotriva nestorienilor, monofiziților, monoteliților și iconoclaștilor). N-ar fi exclus ca aceste lucrări să fi fost traduse din grecește în slavonește, în Moldova. Tot aici s-a copiat, în acest timp, cunoscutul roman popular *Varlaam și Ioasaf* (ms. 132 Academie).

Unele manuscrise s-au copiat în afara hotarelor țării, dar pentru Moldova. De pildă, diferite comentarii ale Sfinților Părinți și scriitori bisericești la Cartea Iov au fost copiate la mînăstirea Zografu, de *Visarion*, ucenicul mitropolitului Teoctist I, din porunca mitropolitului Gheorghe, în 1503. Menționăm că majoritatea manuscriselor copiate în timpul lui Ștefan cel Mare au fost cerute de însuși marele domnitor pentru ctitoriile sale.

Manuscrisele din Țara Românească. Numărul lor este mult redus în raport cu al celor din Moldova. Dintre manuscrisele muntene amintim: *Tetraevanghelul* copiat de Sfîntul Nicodim în 1404—1405, probabil în mînăstirea Vodița, în slava bisericească de redacție sîrbă, un *Pentecostar* din prima jumătate a secolului XV, *Sintagma lui Matei Vlastares*, copiată în 1451 la Tîrgoviște de grămaticul Dragomir, din porunca domnitorului Vladislav II, *Tetraevanghelul* clucerului Furcă din 1470 (ultimele trei se găsesc azi în Leningrad). Alte manuscrise slave copiate în Țara Românească în secolul al XV-lea se găsesc acum la Biblioteca Academiei: *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul* și învățăături ale marilor asceți (ms. 68), *Cuvîntări ale unor Sfinți Părinți* pentru ciclul Triodului (ms. 73), un *Miscelaneu* (rînduiala călugăriei, a înmormîntării călugărilor, diferite rugăciuni, ms. 238), diferite *Mineie* și alte cărți de slujbă. Multe din aceste manuscrise provin de la mînăstirea Bistrița, ctitoria Craioveștilor, unde se pare că a luat naștere o «școală» de cali-

grafiere a manuscriselor, în genul celor din Moldova (Alexandru Odo-bescu descoperise aici, în secolul trecut, 30 de manuscrise grecești, 80 slave și 40 românești).

Caligrafierea de manuscrise liturgice și teologice presupune și existența unor școli în marile mănăstiri din Moldova și Țara Românească, în vederea pregătirii de noi copiiști. Desigur, astfel de școli vor fi existat la Neamț, Putna, Moldovița, Voroneț, Bistrița Moldovei, Cozia, Bistrița Olteniei, în care s-a continuat activitatea de caligrafiere și în secolele următoare. În aceste școli se învăța nu numai scrisul, ci și limba slavă, probabil, greaca și desigur, teologia. Dascălii acestor școli erau înșiși călugării caligrafi sau alți viețuitori cu mai multă învățatură. Probabil termenul de «nastavnic» întâlnit în unele documente slavo-române designa un astfel de dascăl mănăstiresc.

Pe lângă acestea, existau alte școli, «voievodale», în capitala țării, în care se pregăteau diecii pentru cancelaria domnească. La acestea erau angajați alți cărturari ai vremii, din mediul laic, cunoscuți sub numele de «grămățici». Un astfel de profesor va fi fost Moise (Moișă) Filozoful de la Suceava, în timpul lui Alexandru cel Bun. Copierea altor manuscrise a dus și la înjghebarea unor biblioteci, la Neamț și la Putna, unde s-a desfășurat o prodigioasă activitate de caligrafiere, la Moldovița, unde au fost aduse manuscrise de la mănăstirea Studion din Constantinopol etc.

Manuscrisele slave din Transilvania și Banat. Au fost descoperite aproximativ 150 de manuscrise slave din secolele XII—XVII scrise în teritoriile intracarpătice. Cum s-a arătat mai sus, *Triodul-Penticostar* de la Sibiu a fost scris, poate, chiar în Transilvania. Recent s-au depistat alte manuscrise slave din secolul al XV-lea și mai ales din al XVI-lea, scrise în Transilvania. De pildă, un *Tetraevangheliar*, scris probabil de un diac de țară, un *Liturghier*, o *Psaltire*, scrisă în Banat de un copist moldovean, *Proloage* (Viețile sfinților) pe septembrie și octombrie, scrise tot în Banat, toate în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj. Alte manuscrise provin din Moldova, constituind o mărturie a neîntreruptelor legături culturale-bisericești dintre cele trei țări românești.

Desigur, mănăstirile Prislop, Feleac, Vad, Geoagiu, Rîmeț, Peri vor fi avut manuscrise liturgice slave pentru nevoile lor cultice. Mănăstirea de la Feleac avea un *Tetraevanghel*, copiat în 1488, cu o ferecătură de argint lucrată din porunca lui Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare (se păstrează numai ferecătura) și un *Liturghier*, copiat în 1481, cu frontispicii și inițiale înflorate în culori sobre (azi în Biblioteca Centrală a

Universității din Cluj). În orice caz, studierea depozitelor de manuscrise slave din Transilvania și Banat este abia la început, încît nu ne putem face încă o imagine clară asupra răspîndirii limbii și literaturii slave în aceste părți.

Un centru cultural slavon de mare însemnătate a fost mînăstirea Hodoș-Bodrog, în apropierea Aradului, unde s-au găsit 24 de manuscrise (17 din ele sînt azi în Biblioteca Episcopiei Aradului). Majoritatea sînt cărți de cult și aparțin secolului al XVI-lea. Unele sînt scrise în limba slavă de redacție sîrbească, la Muntele Athos sau la unele mînăstiri sîrbești, de unde au fost aduse de unii călugări la Bodrog. Altele sînt în redacție medio-bulgară. De un interes deosebit este copia *Nomocanonului* cneazului Vladimir al Volîniei (1271—1288) alcătuit în anul 1286. După părerea cercetătorilor, această copie (azi în Biblioteca Episcopiei Aradului), a fost transpusă în secolul al XV-lea de un cărturar român din vechea redacție rusă într-una bulgară, probabil la Muntele Athos. Alte manuscrise slave se păstrează în Biblioteca bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, în Biblioteca Filialei Cluj a Academiei și în alte părți.

Lucrări teologice originale. În afară de aceste copii de cărți liturgice și de lucrări teologice patristice și postpatristice, venite la noi prin filieră slavă sud-dunăreană, în țările noastre a luat naștere și o literatură teologică originală, proprie românească, scrisă de teologi români pentru nevoile Bisericii românești. Se înțelege că la baza ei stăteau cărțile Sfintei Scripturi și teologia Sfinților Părinți ai Bisericii Răsăritene.

Astfel, *Nicodim* de la Tismana — în afară de Tetraevangheliarul copiat în 1404—1405 — este autorul a două scrisori adresate patriarhului Efitmie al Tîrnovei. Cunoaștem numai răspunsul patriarhului, din care desprindem că Nicodim îi ceruse lămuriri în unele probleme dogmatice și morale (despre îngeri și despre viața morală a celor ce se pregăteau pentru hirotonie).

O altă lucrare originală din Țara Românească se datorează monahului *Filotei*, fostul sfetnic al lui Mircea cel Bătrîn, logofătul Filos. El este autorul așa numitelor «*pripeale*», scurte texte innografice, care se cîntă cu stihuri din «psalmii aleși», la polielele sărbătorilor împărătești, ale Născătoarei și ale unor sfinți. Psalmii aleși sînt grupări de psalmi, selecționați de scriitorul bizantin Nichifor Vlemides (1197—1272), iar polielele este cîntarea solemnă a psalmilor 134—135, însoțiți de pripeala Aliluia. Începînd cu secolul al XV-lea, în Bisericile de limbă

slavă și în cea românească, la privegherea de la praznicele împărătești, ale Născătoarei și ale sfinților mai însemnați s-a adăugat și câte un «psalm ales» și câte o «pripeală», alcătuită de Filotei monahul. În Bisericele slave «pripealele» au dispărut către sfârșitul secolului al XVII-lea, probabil în urma cunoscutei reforme a cărților liturgice făcută de patriarhul Nikon al Moscovei. În Biserica Ortodoxă Română ele se cîntă pînă azi (de la începutul secolului al XVIII-lea, în românește). Din anul 1818, cînd a tipărit Psaltirea de la Neamț, apar interpolate cu *Velicaniile* lui Macarie, o imitație din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a pripealelor lui Filotei. Pripealele au fost tipărite pentru prima oară în slavonește, la Veneția, în 1563, de cunoscutul tipograf Bojidar Vukovici, a doua oară tot la Veneția, în 1547, iar a treia oară la Sebeș (jud. Alba), în Sbornicul tipărit acolo de diaconul Coresi, în anul 1580. În românește au apărut pentru prima oară în Psaltirea de la Buzău din 1703, continuînd apoi cu alte ediții ale Psaltirii sau ale Catavasierului (Rîmnic, Blaj etc.). A circulat și în numeroase copii în manuscris, cea mai veche fiind din 1437, realizată în Moldova (în total sînt 25 de manuscrise slave, din care 13 se păstrează la noi în țară).

În Moldova, primul scriitor bisericesc cunoscut este *Grigorie Țamblac*. După părerea unor cercetători — pe care ne-o însușim și noi — era vlah sud-dunărean, născut în Țîrnovo, în jurul anului 1365, ucenic al cunoscutului patriarh Eftimie al Țîrnovei. Și-a desfășurat activitatea la Muntele Athos, Bulgaria, Serbia, Constantinopol, Moldova și Ucraina (pe atunci în marele cnezat al Lituaniei). Ajuns, în 1415, mitropolit al Kievului, a reprezentat Biserica Ortodoxă din Lituania și Polonia la Conciliul de la Constanța în 1418. A murit prin 1419—1420.

În vara anului 1401, ieromonahul Grigorie Țamblac împreună cu diaconul și dascălul Manuil Arhon au fost trimiși de patriarhul ecumenic Matei I și sinodul său la Curtea lui Alexandru cel Bun, la Suceava, pentru a cerceta situația canonică a mitropolitului Iosif și a-l instala oficial în scaun. După îndeplinirea acestei misiuni, Grigorie Țamblac a rămas la Suceava. După toată probabilitatea, a participat acum la activitatea diplomatică legată de pregătirea unei largi coaliții antiotomane. Dar ceea ce ne interesează pe noi este faptul că Grigorie Țamblac a scris și a rostit la Suceava — în limba slavă — un număr însemnat de predici (după unii 23, după alții, numai cinci) la praznicele împărătești și ale sfinților mari (Florii, Joia și Vinerea Mare, Înălțare, Sfîntul Gheorghe, Sfinții Apostoli Petru și Pavel, Sfîntul Ilie etc.), sau predici cu alt conținut. Probabil au fost întocmite la cererea domnului sau a mitropolitului. Cele mai multe au un conținut moralizator, altele au un caracter apologetic.

De pildă, în Panegiricul Sfântului marelui mucenic Gheorghe, se ridică împotriva convertirilor forțate la islamism, în predica la Duminica Floriilor apăra învățătura creștină în fața obiecțiilor mahomedane. Cîteva predici poartă indicația că le-a scris în calitate de «predicator» sau «dacă» al Bisericii din Moldova.

În 1402, a scris — în slavona medio-bulgară — la rugămintea lui Alexandru cel Bun, *Viața și mucenicia sfântului și slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit la Cetatea Albă*, ale cărui moaște au fost aduse tocmai atunci la Suceava. Este vorba de un negustor originar din Trebizonda (Trapezunt), port la Marea Neagră, în Asia Mică, ajuns, pe corabia unui italian, în Cetatea Albă, stăpînită pe atunci de tătari. Pîrît de acest italian, a fost judecat de cîrmuitorul tătar al cetății și, în cele din urmă, chinuit și ucis, pentru că nu voise să-și părăsească credința ortodoxă. Pe lîngă aceste elemente hagiografice, lucrarea lui Grigorie Țamblac cuprinde și o interesantă descriere a Cetății Albe și a scaunului de judecată al «îghemonului tătar», iar la sfîrșit relatează pe larg felul în care au fost aduse moaștele sfântului în cetatea de scaun a Moldovei, precum și întîmpinarea lor de către Alexandru cel Bun și Curtea sa.

Viața și mucenicia Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava s-a răspîndit prin numeroase copii în manuscris. Dintre cele 31 cîte se păstrează, cea mai veche a fost lucrată în 1439, în mînăstirea Neamț, de cunoscutul caligraf Gavriil, de pe originalul lui Țamblac, care mai tîrziu s-a pierdut (prelucrată ulterior și tradusă în românește, această scriere a fost integrată în Cazania lui Varlaam din 1643). Tot lui Grigorie Țamblac îi aparțin: *Panegiricul patriarhului Eftimie*, *Povestire despre strămătarea moaștelor Sfintei Paraschiva de la Tîrnovo la Vidin*, *Panegiricul mitropolitului Ciprian al Kievului* și altele.

În orice caz, operele lui Grigorie Țamblac scrise la Suceava, deși în limba slavă, dețin un loc însemnat în istoria literaturii noastre bisericești și în cultura veche românească.

Către sfîrșitul secolului al XV-lea, consemnăm o nouă lucrare originală în Moldova: *scrisoarea episcopului Vasile al Romanului* către mitropolitul Gherontie al Moscovei, din 1484, în care lămurea o problemă liturgică, privitoare la înconjurarea sfintei mese și a bisericii la slujbe.

Concluzii: Rezultă că primele manuscrise slave de pe teritoriul patriei noastre au fost realizate încă din secolele XII—XIII. Prin intermediul unor traduceri sud-slave, au pătruns la noi aproape toate

creațiile spirituale ale Bizanțului : lucrări teologice, istorice, juridice, hagiografice, populare. O serie de lucrări au fost traduse din grecește în slavonește chiar în mănăstirile noastre, de cărturari români. Lucrarea de copiere de manuscrise slave a ajuns la apogeu în secolul al XV-lea, în Moldova, unde au luat naștere adevărate școli românești de miniatură și caligrafie, reprezentate prin Gavriil Uric, ieromonahul Nicodim, Teodor Mărișescu și alții. Se pot menționa și câteva lucrări originale, tot în slavonește, între care, *Pripealele monahului Filotei* — în Țara Românească, *Viața Sfântului Ioan cel Nou* și *predicile lui Grigorie Țamblac* — în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

Cultura slavonă în țările române : IOAN BOGDAN, *Scrieri alese*. Cu un cuvânt înainte de Emil Petrovici. Ediție îngrijită, studiu și note de G. Mihăilă, București, 1968 ; ILIE BĂRBULESCU, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928 ; ECATERINA PISCUPESCU, *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XV-lea. După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, București, 1939, 135 p. + IX pl. (și recenzia lui P. P. Panaitescu, în R.I.R., IX, 1939, p. 327—335) ; EMIL TURDEANU, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 2, București, 1942, p. 395—452 + XI pl. ; EMIL TURDEANU, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393) în literatura slavo-română*, București, 1947, 29 p. 9 pl. (Extras din «Cercetări Literare», VI) ; EMIL TURDEANU, *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947, 3 f. + VII + 188 p. ; DAMIAN P. BOGDAN, *Din paleografia slavo-română*, în vol. *Documente privind istoria României*. Introducere, I, București, 1956, p. 79—168 (și extras) ; EMIL TURDEANU, *Les Principautés Roumaines et les Slaves du Sud : Rapports littéraires et religieux*, München, 1959, 14 p. ; P. OLTEANU, *Aux origines de la culture slave de la Transylvanie du nord et du Maramureș*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 169—196 ; ANTON BALOTĂ, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Etienne le Grand*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 210—236 ; I. IUFU, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în M.O., an. XV, nr. 7—8, 1963, p. 511—535 ; I. IUFU, *Mănăstirea Hodoș—Bodrog, un centru de cultură slavonă în Banat*, în M.B., an. XIII, nr. 5—8, 1963, p. 229—261 ; I. IUFU, *Mănăstirea Moldovița centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în M.M.S., an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 428—455 ; DAMIAN P. BOGDAN, *La mise en valeur des fonds des manuscrits et des documents, slaves de la Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie*, în R.R.H., t. VII, nr. 4, 1968, p. 587—612 ; P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, XVI + 638 (îndeosebi primele șase studii) ; G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1973, 414 p. ; DAMIAN P. BOGDAN, *Paleografia româno-slavă*, București, 1978, 391 p. (text) + 100 p. (album).

Manuscrisele lui Gavriil Uric: I. BIANU, *Documente de artă românească din manuscrise vechi*, fasc. I, *Evanghelia slavo-greacă scrisă în mînăstirea Neamțului din Moldova, de Gavriil monahul la 1429*, București, 1922; E. TURDEANU, *Les lettres slaves en Moldavie: le moine Gabriel du monastère de Neamțu (1424—1449)*, în «*Revue des Etudes slaves*», XXVII, 1951, p. 267—278; SORIN ULEA, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, în SCIA, t. XI, nr. 2, 1964, p. 235—263; ION RADU MIRCEA, *Contribution à la vie et à l'oeuvre de Gavriile Uric*, în RESEE, t. VI, nr. 4, 1968, p. 573—594.

Manuscrisele din timpul lui Ștefan cel Mare. A. I. IAȚIMIRSKI, *Manuscrite slave și rusești în bibliotecile din România*, St. Petersburg, 1905, LX + 965 p. + XXI pl. (rusește); I. BOGDAN, *Evangheliile de la Humor și Voroneț din 1473 și 1550*, în «*An. Acad. Rom.*», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXIV, nr. 16, București, 1907, 12 p. + 6 stampe; EMIL TURDEANU, *Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în «*Cercetări Literare*», V, București, 1943, p. 99—240 + XIII p. (și extras); M. BERZA, *Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, t. II, nr. 3—4, 1955, p. 109—131; M. BERZA, *Miniaturi și manuscrite*, în vol. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 359—445; PAULIN POPESCU, *Manuscrite slavone din mînăstirea Putna*, în B.O.R., an. LXXX, nr. 1—2, 1962, p. 105—145, și nr. 7—8, 1962, p. 688—711. EMIL LĂZĂRESCU, *Trei manuscrite moldovenești de la Muzeul de Artă al R.S.R.*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare, Culegere de studii*, București, 1964, p. 541—588 (și extras, 48 p.); M. BERZA, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișeșcul în Muzeul istoric din Moscova*, în același volum, p. 589—639 (și extras, 50 p.); M. BERZA, *Unde a fost lucrat manuscrisul călugărului Filip din 1502?* în vol. *Omagiu lui Petru Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 275—282; SCARLAT PORCESCU, *Activități culturale la Mînăstirea Neamț în secolul al XV-lea*, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 477—506; EUGEN STĂNESCU, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii*, București, 1964, p. 9—45; NESTOR VORNICESCU-SEVERINEANUL, *Scrieri bizantino-ecclesiastice în țările române (secolele XIV—XV)*, în M.O., an. XXIII, nr. 7—8, 1971, p. 479—493.

Alte manuscrite slave. P. P. PANAITESCU, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, 1959, XX + 406 p.; NICOLAE N. SMOCHINĂ și N. SMOCHINĂ, *Unul dintre cele mai vechi texte slave scrise de un român (sec. XI—XII)*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 11—12, 1961, p. 1111—1141; I. IUFU, *Manuscrite slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în «*Romanoslavica*», VIII, 1963, p. 451—468; ZLATCA IUFU, *Manuscrisele slave din biblioteca și muzeul mînăstirii Dragomirna*, în «*Romanoslavica*», XIII, 1966, p. 189—202; ION RADU MIRCEA, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, în «*Romanoslavica*», XIII, 1966, p. 203—221; CHIRIL PISTRUI, *Unul din cele mai vechi manuscrite slave din țara noastră*, în S.T., an. XXII, nr. 3—4, 1970, p. 212—229; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrisele slave din Biblioteca Episcopiei Aradului*, în M.B., an. XXII, nr. 1—3, 1972; p. 83—94; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrite slave în Transilvania. Biblioteca Academiei R.S.R., Filiala Cluj*; în B.O.R., an. XC, nr. 9—10, 1972, p. 1088—1103; PAUL MIHAIL și ZAMFIRA MIHAIL, *Manuscrite slave în colecții din Moldova*, în «*Romanoslavica*», XIII, București, 1972, p. 265—315; A se vedea și VICTOR BRĂTULESCU, *Miniaturi și manuscrite din Muzeul de artă religioasă, Bu-*

curești, 1939, 172 p. + LXXI pl.; CORINA NICOLESCU, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române, sec. XIV—XVIII*, București, 1964, 80 p. + 62 fig.

Filotei. E. TURDEANU, *Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hégoumene Nicodème de Tismana et la moine Philothée*, în «Revue des études roumaines», Paris, II, 1954, p. 114—144 (reproducere fotografică integrală a ediției din 1536, din *Zbornik za putnike*, tipărit de Bojidar Vukovici la Veneția); S. TEODOR (= TIT SIMEDREA), *Filotei monahul de la Cozia imnograf român*, în M.O., an. VI, nr. 1—3, 1954, p. 20—35; S. TEODOR (= TIT SIMEDREA), *Pripealele monahului Filotei de la Cozia*, în M.O., an. VI, nr. 4—6, 1954, p. 177—190; TIT SIMEDREA, *Filotei monahul de la Cozia. Data, locul și limba în care s-au alcătuit pripealele*, în M.O., an. VII, nr. 10—12, 1955, p. 526—541; TIT SIMEDREA, *Les «Pripela» du moine Philothée. Etude. Texte. Traduction*, în «Romanoslavica», XII, 1970, p. 183—225.

Grigorie Țamblac. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Viața și scrierile lui Grigorie Țamblac*, București, 1884, 109 p.; A. I. IAȘIMIRSKI, *Grigorie Țamblac*, St. Petersburg, 1904, VIII + 502 p. + XIV pl. (în rusește); MINCU GHENOV, *Grigorie Țamblac. Din istoria relațiilor culturale dintre bulgari, ruși, sârbi și români*, în «Bulgarska istoriceska...», an. III, nr. 2, Sofia, 1930, p. 150—195 (în l. bulgară); V. S. KISELKOV, *Mitropolitul Grigorie Țamblac*, Sofia, 1943, 68 p. (în l. bulgară; recenzie în «Balcania», VII, 1945, p. 250—254); EMILE TURDEANU, *Gregoire Țamblak; faux arguments d'une biographie*, în «Revue des Etudes Slaves», Paris, 1946, p. 46—81; PENIU RUSEV și ANGHEL DAVIDOV, *Grigorie Țamblac în România și în literatura română veche*, Sofia, 1966, 197 p. (în l. bulgară); R. CONSTANTINESCU, *O predică slavo-română necunoscută de la începutul secolului al XV-lea*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 317—321; EFTIMIE BÎRLĂDEANUL, *Ieromonahul, presviterul și dascălul Moldovei Grigorie Țamblac*, în M.M.S., an. LI, nr. 3—4, 1975, p. 319—327.

Pomelnicul de la Bistrița. I. MINEA, *Pomelnicul de la mănăstirea Bistrița*, în «Cercetări Istorice», V—VII, 1929—1931, p. 344—348; și VIII—IX, 1932—1933, p. 30—88; DAMIAN BOGDAN, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941, 166 p. + 8 pl.

Pentru învățămîntul din sec. XIV—XV să se vadă ȘTEFAN BĂRSĂNESCU, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X—XVI)* București, 1971, 303 p.

XIV

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLELE XIV—XV

Legăturile Bisericii românești cu celelalte Biserici Ortodoxe pot fi urmărite chiar din primele veacuri creștine. Încă din secolul IV, Episcopia Tomisului, ca și episcopiile de pe malul drept al Dunării, depindeau direct de Constantinopol, fapt care a contribuit la întărirea legăturilor culturale-bisericești dintre aceste regiuni și capitala imperiului. Cîțiva episcopi de Tomis sau dintre cei de pe malul drept al Dunării au participat la lucrările unor sinoade ecumenice, unde au avut prilejul să ia contact cu atîția alți episcopi din întreaga lume creștină și să contribuie la lămurirea unor probleme teologice controversate. Despre unii episcopi de Tomis avem știri că întrețineau legături de prietenie cu marii Părinți și scriitori bisericești din primele veacuri. Reamintim, de pildă, prietenia Sfîntului Teotim al Tomisului cu Sfîntul Ioan Gură de Aur. Sf. Vasile cel Mare cerea guvernatorului Sciției Mici moaștele Sfîntului Sava, cel martirizat de goți în 372. Marii teologi originari din Sciția Mică — Sfîntul Ioan Casian, Dionisie Exiguul și «călugării sciți» — au avut legături și au călătorit în întreaga lume creștină de atunci, contribuind la creșterea prestigiului Bisericii din patria lor. Legăturile bisericești cu Constantinopolul s-au menținut și în veacurile următoare, mai ales cît timp Dobrogea de azi a fost sub stăpînire bizantină. Stau mărturie numeroasele monumente de arhitectură bizantină sau obiecte creștine de factură bizantină descoperite în diferite localități, nu numai în Dobrogea, ci și în alte părți ale țării. În secolele XIII—XIV, odată cu crearea Mitropoliei de Vicina, legăturile Bisericii românești din Dobrogea de azi s-au întărit, pentru că titularii acestei eparhii erau trimiși de Patriarhia din Constantinopol și luau parte la lucrările sinodului patriarhal.

Legăturile țărilor române cu Patriarhia de Constantinopol. După întemeierea statelor independente Țara Românească și Moldova, relațiile noastre bisericești cu Patriarhia de Constantinopol s-au întărit. Astfel, în 1359, la rugămințile repetate ale domnitorului Nicolae Alexandru Basarab (1352—1364), patriarhul ecumenic Calist a recunoscut strămutarea lui Iachint din Vicina ca mitropolit al Ungrovlahiei. El a păstrat legături cu Patriarhia în tot cursul păstoririi sale. Urmașul său Hariton, ca și titularii scaunului de Severin, Antim Critopol — devenit apoi mitropolit al Ungrovlahiei — și Atanasie, au fost numiți de Patriarhie, fiind membri ai sinodului patriarhal din Constantinopol. Probabil și urmașii lor imediați, Teodor și Eftimie, au fost greci de neam. Legăturile cu Patriarhia ecumenică au slăbit în urma sinodului de unire de la Ferrara-Florența din 1439, la care Țara Românească nu și-a trimis nici un reprezentant.

În schimb, relațiile Moldovei cu Patriarhia ecumenică au fost la început foarte încordate, datorită refuzului acesteia de a recunoaște cele două hirotonii săvârșite la Halici, a mitropolitului Iosif și a lui Meletie, urmat de refuzul moldovenilor de a primi pe vlădicii greci Teodosie și Ieremia. Conflictul s-a aplanat abia în iulie 1401, când patriarhul ecumenic Matei I a recunoscut pe mitropolitul Iosif. Cu acest prilej, patriarhul a trimis în Moldova pe învățatul ieromonah Grigorie Țamblac și pe diaconul Manuil Arhon, care să facă o cercetare asupra validității hirotoniei mitropolitului Iosif. După moartea acestuia, Patriarhia a izbutit să impună pe scaunul mitropolitan al Moldovei câțiva greci: pe fostul mitropolit de Poleainina, în 1416, probabil Macarie (nume care apare pe un epitaf grecesc din 1428), pe Damian, în 1437, care a participat la lucrările sinodului de la Ferrara-Florența din 1438—1439 și pe Ioachim de Agatopolis, în 1447, asupra căruia am formulat opinia că nu a fost primit de moldoveni.

Legăturile bisericești ale Țării Românești și ale Moldovei cu Patriarhia ecumenică s-au întrerupt după 1453, anul căderii Constantinopolului sub turci. Ele s-au reluat abia în primul deceniu al secolului al XVI-lea. Noua stare de lucruri a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești din țările române, în sensul că Patriarhia ecumenică — ale cărei drepturi au fost mult restrânse de noua stăpânire otomană — nu s-a mai putut amesteca fățiș în problemele interne ale Bisericilor românești. Ea n-a mai putut impune ierarhi de neam grec, astfel că în scaunele mitropolitane de la Argeș și Suceava au fost ridicați numai români.

În Transilvania, legăturile românilor ortodocși cu Patriarhia ecumenică au fost neînsemnate. Consemnăm doar faptul că în 1391 ecumeni-

cul Antonie IV (1391—1397) a declarat mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri ca stavropighie patriarhală.

Legăturile țărilor române cu mînăstirile din Muntele Athos. Cunoscut încă din secolele VIII—IX, ca loc de viețuire pentru numeroși sihaștri, Muntele Athos — în Peninsula Calcidică, din Grecia de azi — a devenit cel mai de seamă centru de viață monahală ortodoxă după anul 963, cînd fostul ofițer și demnitar bizantin Atanasie a întemeiat aici Lavra cea Mare. În anul 1046, era pomenit în documente sub numele de «Sfîntul Munte», avînd pe atunci 180 de lăcașuri de închinare, cu 2 000 de călugări. În 1213 erau vreo 300 de lăcașuri și ca la 3 000 de călugări. Astfel, Muntele Athos a devenit cel mai însemnat centru de viață culturală-artistică și duhovnicească din întreg Răsăritul ortodox. În secolul al XIV-lea, a trăit aici Sfîntul Grigorie Palama († 1360) — inițiatorul unui nou chip de trăire duhovnicească, cunoscut sub numele de isihasm —, numeroși teologi și călugări cu viață îmbunătățită, dintre care mulți au fost ridicați în diferite scaune mitropolitane și chiar în cel de patriarh ecumenic.

Muntele Athos n-a fost însă numai un centru de spiritualitate ortodoxă-bizantină, ci aici au trăit, din cele mai îndepărtate timpuri și pînă azi, monahi ortodocși de neamuri diferite. Astfel, unul din demnitarii regelui David al Georgiei, Ioan, cu fiul său Eftimie (care a tradus Biblia în limba georgiană — socotit ca sfînt) și cu fostul general Tornikios au pus bazele unei noi așezări monahale la Athos, cunoscută sub numele de mînăstirea Ivir sau a Ivirilor, pe la sfîrșitul secolului X. Tot în această vreme călugării de neam bulgar își aveau propria lor mînăstire, Zografu. Mînăstirea sîrbească Hilandar a fost ridicată de Sava — mai tîrziu arhiepiscopul Serbiei — și de tatăl său, jupanul sîrb Ștefan Nemanja, călugărit sub numele de Simeon († 1200). Atît tatăl cît și fiul au fost trecuți în rîndul sfinților. Hilandarul a devenit apoi un însemnat centru de viață culturală-duhovnicească a sîrbilor în evul mediu, din care s-au recrutat numeroși arhiepiscopi, episcopi și preoți cărturari sîrbi.

Sfîntul Munte a influențat și viața duhovnicească din Rusia. Părințele monahismului rusec, Antonie, întemeietorul renumitei Lavre Pecherska din Kiev, pe la mijlocul secolului XI, a trăit o vreme la Muntele Athos. În același secol, monahii ruși de la Athos aveau o mînăstire proprie, numită Xilurgos, iar în 1169, fiind în număr foarte ridicat, au primit mînăstirea Sfîntul Pantelimon, cunoscută apoi sub numele de Rusicon.

Dar alături de reprezentanții acestor popoare ortodoxe, izvoarele vremii arată că și românii au avut legături cu Muntele Athos încă din

vremea înființării primelor mînăstiri de aici. În cîteva rînduri (885, 911), împărații bizantini au fost nevoiți să oprească intrarea păstorilor vlahi — desigur sud-dunăreni — cu turmele lor la Athos, iar împăratul Constantin IX Monomahul (1042—1055) a dat poruncă să fie izgoniți din Sfîntul Munte, unde îndrăzniseră să-și aducă și familiile. Actele mînăstirii Zo-grafu aminteau, în 1142, nume ca Ioan Vlahul, Ștefan Mavrovlahul și Evdochia Vlahoiani. Iar o istorie a mînăstirii Esfigmenu arăta că între primii ei sihaștri erau greci, sîrbi, ruși, dar și vlahi.

Începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, izvoarele vremii ne dau știri mai amănunțite despre petrecerea unor monahi români la Athos, dar mai ales despre contribuția românilor și a Bisericii lor la susținerea Sfîntului Munte. Nenumărate documente grecești, slavone și românești, inscripții de pe zidurile sfintelor lăcașuri, însemnări pe manuscrise și cărți vechi, dovedesc cu prisosință că toate cele 20 de mînăstiri în ființă azi la Sfîntul Munte Athos s-au bucurat de ajutorul domnilor țărilor române sau al unor credincioși români. Cu sprijin românesc s-au zidit din temelie ori s-au refăcut numeroase biserici, au fost zugrăvite biserici, paraclise și trapeze, s-au ridicat ziduri de apărare, turnuri de veghe și fîntîni, la care se adaugă numeroase alte dării, în bani, manuscrise și cărți de slujbă, odăjdii, icoane ferecate în aur și argint, epitafe și dvere, cusute în fir de aur și împodobite cu pietre scumpe și mărgăritare și multe altele.

La toate acestea, se adaugă numeroase moșii, păduri, vii, bălți cu pește, ocne de sare, mori, prăvălii, venituri la vamă etc., hărăzite de domnii români, mai cu seamă din secolul al XVI-lea, de cînd au început așa numitele «închinări» de mînăstiri și schituri românești către mînăstirile din Muntele Athos. De altfel, după căderea sub turci a țăratelor de Tîrnovo (1393) și Vidin (1396), apoi după căderea imperiului bizantin (1453) și a despotatului sîrbesc (1459), țările române au rămas singurele ocrotitoare ale așezămintelor bisericesti din întreg Răsăritul ortodox, aflate sub stăpînire otomană, îndeosebi a mînăstirilor atonite. Larga dărnicie românească a fost recunoscută de toți istoricii greci și slavi, ca și de cercetătorii apuseni, încît episcopul rus Porfirie Uspenski, în cartea sa *Istoria Athosului* (Moscova, 1845), mărturisea deschis că «nici un alt popor ortodox n-a făcut atîta bine pentru Athos cît au făcut românii».

Legăturile noastre mai strînse cu Athosul au început în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, sub domnitorul Nicolae Alexandru Basarab și mai ales sub fiul său Vladislav I sau Vlaicu Vodă (1364—c. 1377). Cu ajutorul lor material, egumenul Hariton, mai tîrziu protos al Muntei Athos și mitropolit al Ungrovlahiei (1372—c. 1381), a refăcut din

temelie mînăstirea *Cutlumuș*. Într-un hrisov din septembrie 1369, se relatează cum Hariton a venit la Vlaicu Vodă, rugîndu-l să termine lucrările de construcție începute de tatăl său, mai precis: să ridice o mînăstire cu ziduri înconjurătoare, biserică, trapeză, chilii, să-i dăruiască moșii și vite. Domnul român i-a îndeplinit rugămintea, angajîndu-se să suporte toate cheltuielile, iar Hariton să supravegheze lucrările de construcție și astfel, să fie socotiți amîndoi ctitori. În august 1372, patriarhul și sinodul său au ales pe Hariton ca mitropolit al Ungrovlahiei, păstrîndu-și și pe mai departe calitatea de «protos» al Muntelui Athos. El a purtat o deosebită grijă *Cutlumușului* și în noua slujire arhierescă, lucru ce-l arată și în testamentul său din iulie 1378.

Mînăstirea *Cutlumuș* a primit și alte danii românești, încît în unele acte era numită «marea lavră a Țării Românești». Numărul monahilor români a început să se înmulțească, fapt care «a speriat» pe greci. În 1398, boierul Aldea închina satul Cireșovul de pe Olt către chilia Sfîntul Nicolae de la *Cutlumuș*. Danii i-a făcut și Mircea cel Bătrîn (satul Dănești), fiind și zugrăvit în biserică între binefăcătorii mînăstirii. În 1475 sau 1476, Laiotă Basarab (1473—1477, cu întreruperi) întărea *Cutlumușului* mai multe sate, bălți și un munte. Aceleași danii au fost confirmate apoi printr-un hrisov din 1488 (sau 1489) de la Vlad Călugărul (1482—1495), care le scutea de orice dări și slujbe către domnie. La 29 ianuarie 1500, Radu cel Mare (1495—1508) întărea *Cutlumușului* satul Dănești și dijma de la Uibărești. În 1501, același domn îi făcea o danie anuală de 2 000 de aspri, iar în 1502 a refăcut chiliile și alte clădiri mînăstirești și a ridicat un turn, isprăvit abia în 1508, sub egumenul Simion — după cum arată o inscripție slavonă păstrată aici.

Dar în afară de *Cutlumuș*, au mai fost și alte mînăstiri atonite ajutate de domnii munteni în cursul secolului al XV-lea. De pildă, la mînăstirea *Marea Lavră* se păstrează o icoană a Sfîntului Atanasie Athonitul, dăruită de Vladislav I și soția sa Ana. La 9 februarie 1433, Alexandru Vodă Aldea (1431—1436) dăruia mînăstirii Zografu un ajutor anual de 3 000 de aspri, la rugămintea egumenului Moise, venit atunci la Tîrgoviște, însoțit de alți doi călugări, Iosif și Ghervasie. Dania a fost reînnoită de Radu cel Mare, în 1500. Mînăstirea *Filotei* a primit din partea lui Vlad Țepeș — la 12 iunie 1457 — o danie anuală de 4 000 de aspri (la care se adăugau alți 300 pentru cheltuiala celor care ar veni să-i ridice). Dania a fost întărită de Vlad Călugărul (1482—1495), prin 1488—1492. Tot Vlad Călugărul, la 12 iunie 1487, a făcut o danie anuală de 6 000 de aspri mînăstirii *Sfîntul Pantelimon* sau *Rusicon*. În 1495 (sau

1496) fiul său Radu cel Mare îi hotăra 3 000 de aspri pe an și 400 aspri de cheltuială, iar în 1502 ridica dania la 4 000 de aspri pe an și 500 aspri pentru cheltuieli de drum.

Marea lavră sîrbească *Hilandarul* s-a bucurat de atenția aceluiași domnitor, care, în noiembrie 1493, îi făcea o danie anuală de 5 000 de aspri (la care se adăugau 500 aspri cheltuieli de drum). Acest ajutor a fost apoi recunoscut, în cîteva rînduri, de fiul său Radu cel Mare. Tot Vlad Călugărul hărăzea mînăstirii *Dohiaru*, la 24 martie 1490, un ajutor de 3 000 de aspri pe an, danie întărită de fiul său Radu cel Mare, la 20 martie 1497, adăugînd 400 de aspri pentru acoperirea cheltuielilor de drum ale celor care veneau să ridice banii. În sfîrșit, în 1492, același Vlad Călugărul miluia schitul *Sfîntul Ilie* — ridicat de călugărul român Cosma — cu 1 000 de aspri pe an și cu cîte 100 de aspri pentru călugării care vor veni să ridice acest dar. Rezultă că Vlad Vodă Călugărul a fost unul din marii binefăcători ai Athosului.

Ajutoarele Moldovei către mînăstirile de la Athos. Știrile privitoare la ajutoarele moldovenești către Athos sînt ceva mai tîrzii față de cele din Țara Românească. Aceasta nu înseamnă că daniile moldovenești au început numai de la mijlocul secolului XV. Nu putem crede că un domn ca Alexandru cel Bun să nu fi făcut nici o danie la Athos. Cele mai multe ajutoare moldovenești din secolul al XV-lea se pare că s-au îndreptat spre mînăstirea *Zografu*. În 1442, Ștefan II, fiul lui Alexandru cel Bun, da unui egumen de la Zografu privilegiul de a veni în fiecare an după un ajutor bănesc.

De o deosebită sollicitudine s-a bucurat din partea lui Ștefan cel Mare. Astfel, în 1466 i-a hărăzit un ajutor anual de 100 de galbeni, din care s-a renovat întreaga mînăstire și s-a început construcția unei bolnițe. Pentru aceasta din urmă, a stabilit, în 1471, o nouă danie, de 500 de aspri. În 1475 a ridicat aici un turn pentru corăbii, lîngă mare, avînd o inscripție la intrare, care pomenea numele său, reconstruit în 1517, de fiul său Bogdan III. În 1493 a refăcut trapeza mînăstirii, iar spre sfîrșitul domniei, prin 1501—1502, întreaga mînăstire și a zugrăvit biserica mare. I-a dăruit și cîteva manuscrise: un Apostol, în 1463 (azi în Bibl. Saltîkov-Scedrin din Leningrad), un Tetraevanghel în 1502 (azi în Bibl. Națională din Viena), apoi o icoană a Sfîntului Gheorghe, în urma luptei de la Războieni și două steaguri, ambele înfățișînd pe Sfîntul Gheorghe. Un alt Tetraevanghel dăruit de Ștefan cel Mare bisericii din Borzești, în 1495, se păstrează azi la Zografu. Un călugăr, cu numele Visarion, a fost trimis de Ștefan cel Mare la Zografu, ca să copieze manuscrise. Daniile

marelui domn moldovean către această mînăstire au fost atît de însemnate, încît monahii de aici îl socoteau drept ctitorul ei.

La mînăstirea *Vatoped*, în urma stăruințelor starețului Chiril, a ridicat o «arsanauă» (mic șantier) pentru corăbii. Se mai păstrează o inscripție care-i amintește numele, precum și chipul său și stema Moldovei (1496). La mînăstirea *Sfîntul Pavel* a dat ajutoare pentru construirea unui apeduct, prin 1500, «pentru odihna mînăstirii și pentru veșnica noastră pomenire», cum spunea pisania, iar în 1501 a construit un baptisteriu.

La mînăstirea *Grigoriu* se păstra o icoană a Maicii Domnului, dăruită de Maria de Mangup, soția lui Ștefan cel Mare. În jurul anului 1500, însuși marele domn a reînnoit mînăstirea «din temelii» fiind distrusă de niște pirați. La baza turnului zidit de el, se găsea o inscripție slavonă cu următorul cuprins : «Bincredinciosul domn Io Ștefan Voievod am făcut aceasta, 1502». Totodată i-a dăruit 24.000 de aspri, din care s-a cumpărat în Karies — sediul protosului Sfîntului Munte — vechea chilie Sfîntul Trifon, pentru a fi locuită de 4—5 călugări ai mînăstirii. Fiul său Bogdan a zidit, pe lîngă această chilie, o biserică.

În 1493, Ștefan cel Mare hărăzea mînăstirii *Constamonit* un ajutor anual de 5.000 de aspri și alți 500 pentru călugării care urmau să-i încaseze. La mînăstirea *Hilandar* se păstrează cel mai vechi manuscris din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, *Faptele Apostolilor*, copiat de Mircea tahigraful în 1473.

Fără îndoială că daniile românești la Athos au fost mult mai numeroase decît cele consemnate în hrisoavele ajunse pînă la noi. Trebuie să reținem însă că nu numai Athosul a beneficiat de dărnicia românească, ci și cultura și arta noastră bisericească a fost influențată de spiritualitatea atonită. De acolo se aduceau la noi manuscrise, veneau meșteri de icoane și zugravi, acolo viețuiau călugări români, care apoi, întorcîndu-se în Țara Românească și Moldova, făceau cunoscute și la noi rînduielile vieții călugărești atonite și învățătura isihastă a Sfîntului Grigorie Palama.

Legături cu alte așezăminte bisericești de limbă greacă. Din secolul al XV-lea se pot consemna cîteva ajutoare oferite de țările noastre altor așezăminte bisericești din Răsărit. La poalele Munților Pindului, pe stîncile *Meteore* — în Grecia centrală (Tesalia) — se află mai multe mînăstiri, ca și la Athos. Acestea au fost ajutate, în cursul veacurilor, de domnii români. De pildă, în 1447—1448, Vladislav II al Țării Românești și marele vornic Dragomir dăruiau mînăstirii *Sfîntul Ștefan* din Meteore capul Sfîntului Hăralambie și un deget de la mîna dreaptă a Sfîntului Ioan Botezătorul.

De aceleași ajutoare s-a împărtășit și străvechea mănăstire *Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai*, ctitoria marelui împărat Justinian. De pildă, la 15 septembrie 1497, Radu cel Mare i-a hărăzit un ajutor anul de 5:000 de aspri, la care se adăugau 500 de aspri pentru cei care veneau să-i ia.

Legăturile cu Bisericile slave. Apropierea geografică, la care se adăuga limba comună în cult, ca și lupta comună împotriva primejdiei turcești, au contribuit la adâncirea legăturilor bisericești ale țărilor române cu popoarele slave sud-dunărene. Am înfățișat, în altă parte, principalele aspecte ale vieții politice, sociale și bisericești în cadrul țaratului româno-bulgar de Tîrnovo, înființat prin lupta comună a bulgarilor și a vlahilor sud-dunăreni, conduși de frații Petru și Asan, împotriva Bizanțului. În secolul al XIV-lea se pot urmări alte aspecte ale relațiilor bisericești româno-bulgare, favorizate de legăturile politice ale domnilor Țării Românești cu țarii bulgari de la Tîrnovo și Vidin. Țarul Ivan Alexandru (1331—1371) era căsătorit cu Teodora, fiica lui Basarab I, iar fiul lor Ivan Stracimir, țar de Vidin, era căsătorit cu Ana, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab.

În timpul domniei lui Vladislav I, mitropolitul Daniil al Vidinului a fost nevoit, din pricina ocupării orașului său de reședință de către regele maghiar, să se refugieze în Țara Românească, unde-l întâlnim încă din 1370. În august 1372, la alegerea noului mitropolit al Ungrovlahiei, Hariton, se amintea că Daniil al Vidinului «șade într-un loc oarecare din Ungrovlahia», primind încuviințarea patriarhului și a sinodului său să slujească cele ale arhieriei în oricare din cele două mitropolii ale Țării Românești, urmînd să i se asigure cele necesare traiului.

Se cunoaște și o corespondență purtată de mitropolitul Antim Criptopol cu marele cărturar Sfîntul Eftimie, patriarhul Tîrnovei (1375—1393). Mitropolitul Antim cerea lămuriri patriarhului asupra unor probleme dogmatice sau de cult. Într-o scrisoare de răspuns a lui Eftimie, se plîngea mitropolitului muntean de primejdiile interne și externe care s-au abătut asupra Bulgariei: erezia bogomilă și primejdia otomană.

Se cunosc apoi două scrisori adresate de patriarhul Eftimie Sfîntului Nicodim de la Tismana, ca răspuns la cîteva întrebări ale acestuia. Întrebările priveau felurite probleme dogmatice-morale: despre îngeri, despre întruparea Mîntuitorului, despre ființa și obîrșia răului în lume, despre nimicirea puterii diavolului prin cruce, despre viața morală a celor ce voiesc să se preoțească ș.a.

După desființarea și ocuparea țaratelor bulgare de la Tîrnovo (1393) și Vidin (1396) de turci, au fost aduse în biserica domnească de la Ar-

geș moaștele Sfintei Filofteia, aflate pînă atunci la Vidin. Ele se păstrează pînă azi la Curtea de Argeș, în paraclisul de la mînăstirea lui Neagoe Basarab.

Tot atunci au trecut în nordul Dunării numeroși cărturari bulgari — preoți și călugări — căutînd adăpost în țările românești. Ei au adus o seamă de manuscrise slavone, între care și lucrări ale Sfîntului Eftimie, copiate apoi în mînăstirile românești, din care unele au ajuns pînă la noi.

În primul deceniu al secolului al XV-lea, a venit în Moldova ieromonahul Grigorie Țamblac. El a rămas la Suceava, pînă prin 1404, rostind un număr de predici, păstrate în manuscrise slave, în catedrala mitropolitană și la mînăstirea Neamț. Chemat în Rusia de unchiul său, mitropolitul Ciprian, a ajuns, în 1415, mitropolit al Kievului, iar în 1418 a participat la sinodul de la Constanța.

Probabil Alexandru cel Bun, în cursul îndelungatei sale domnii, va fi ajutat unele biserici bulgare căzute sub turci, ca și pe unii cărturari bulgari refugiați în Moldova. Iar Ștefan cel Mare a hărăzit, după cum am arătat, danii însemnate mînăstirii bulgare Zografu din Sfîntul Munte. Unii călugări cărturari români aveau legături cu mînăstirea Rila, cel mai însemnat centru monahal din Bulgaria, deplasîndu-se acolo pentru copierea unor manuscrise.

Legături tot așa de strînse s-au încheiat între Bisericile din țările române și Biserica Ortodoxă Sîrbă. De fapt, ele erau o urmare a relațiilor politice dintre domnii Țării Românești și țării sîrbi. Anca, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab, era măritată cu țarul sîrb Ștefan Uroș. Apoi, în 1389, în lupta de la Kossovopolje împotriva turcilor, cneazul sîrb Lazăr a fost ajutat de ostași trimiși de Mircea cel Bătrîn, iar în primul deceniu al secolului al XV-lea cneazul Ștefan Lazarevici și-a găsit adăpost în Țara Românească.

Din Serbia a venit la noi Sfîntul Nicodim de la Tismana, reorganizatorul vieții mînăstirești de la noi, ale cărui osteneli le-am înfățișat în altă parte. Biserica Manastirița, în Craina, care — potrivit tradiției populare sîrbești — a fost ridicată de Sfîntul Nicodim înainte de a veni în Țara Românească, a fost ajutată și de domnitorul Radu Basarab (c. 1377—c. 1383), care, potrivit unor cronici sîrbești, ar fi fost căsătorit cu o fiică a cneazului Lazăr, eroul de la Kossovopolje. La rîndul său, acest cneaz dăruia mînăstirilor Vodița și Tismana, zece sate în Serbia, precum și alte ajutoare, danie ce a fost recunoscută și de fiul său, Ștefan Lazarevici, printr-un hrisov din anul 1406. Către sfîrșitul secolului al XV-lea, înregistrăm o danie făcută de Vlad Vodă Călugărul mînăstirii

Pcinja din Macedonia sîrbească. Același domn făcea danii — cum am arătat mai sus — mînăstirii sîrbești Hilandar din Sfîntul Munte.

În ce privește legăturile bisericești moldo-sîrbe, amintim hirotonia mitropolitului Teoctist I de către patriarhul Nicodim al Ipekului, probabil în 1453. Ștefan cel Mare a fost unul din sprijinitorii Bisericii sîrbe, ajunsă sub stăpînire otomană (1459). La mînăstirea Hopovo s-a găsit o *Pravilă* a lui Matei Vlastares, copiată de grămăticul Damian, «din porunca și fapta binecredinciosului și de Hristos iubitorului domn Ștefan Voievod... în Iași, în anul 7003 (1495)». Un *Tetraevanghel* moldovenesc din 1504 se păstrează în Muzeul de Stat din Cetinje. Domnitorul moldovean apare și în pomelnicul mînăstirii Cruședol. Expansiunea turcească în Serbia a făcut pe mulți credincioși ortodocși sîrbi să se refugieze în părțile Banatului și Aradului, încă din secolul al XIV-lea. Așezarea lor în aceste teritorii locuite de români a dus la încheierea unor noi legături bisericești româno-sîrbe.

Avem unele știri și despre legăturile Moldovei cu Bisericile slave din Răsărit (ucraineană și rusă). În secolul XIV, întinse teritorii locuite de ucrainieni și bieloruși au fost ocupate de regatul polon și de marele cnezat al Lituaniei. În 1385, cele două state au realizat o uniune dinastică, iar în 1569, prin așa-numita «uniune de la Lublin», Polonia s-a unit cu Lituania. În acest fel, teritoriile Ucrainei și Bielorusiei de azi (cu orașele Lvov, Halici, Kiev, Pereiaslavl, Cernigov, Minsk, Smolensk, Vitebsk, Poloțk etc.) au ajuns pentru cîteva veacuri în stăpînirea Poloniei catolice. Credincioșii ortodocși ucrainieni au avut strînse legături bisericești cu Moldova învecinată. Primii ierarhi moldoveni cunoscuți cu numele, Iosif și Meletie, au fost hirotoniți la Halici, centru ortodox, înainte de 1386, hirotonia lor acolo pricinuind cunoscutul conflict cu Patriarhia ecumenică.

În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, relațiile bisericești româno-ruse au sporit, ca urmare a relațiilor sale politice cu rușii. În 1463 se căsătorise cu Evdokia, fiica cneazului Olelko al Kievului, iar în ianuarie 1483, s-a săvîrșit la Moscova căsătoria fiicei sale Elena cu Ivan, fiul și moștenitorul marelui cneaz Ivan III al Moscovei. Elena a murit în 1509, fiind îngropată în mînăstirea Voznesenski din Kremlin.

La 2 februarie 1484 se primea la Moscova scrisoarea episcopului Vasile al Romanului, adresată mitropolitului Gherontie al Moscovei, de care ne-am ocupat în alt loc.

Concluzii: Din puținele știri documentare pe care le avem asupra legăturilor noastre cu celelalte Biserici Ortodoxe surori, se desprinde ușor constatarea că ele pornesc chiar de la începuturile ce-

lor două state românești independente. Ajutoarele românești s-au revărsat din belșug asupra mânăstirilor din Sfântul Munte Athos, ca și asupra altor așezăminte bisericesti sud-dunărene, mai ales după căderea statelor bulgar și sîrb sub stăpînire otomană. Domnii români au devenit astfel cei mai de seamă sprijinitori ai Ortodoxiei, așa cum erau odinioară împărații bizantini.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GRIGORE NANDRIȘ, *Documente slavo-române din mânăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, 312 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. A. Moldova. Veacul XIV—XV*, vol. I. (1384—1475); Veacul XV, vol. II (1476—1500), București, 1954, LXXII + 350 p. (I); XLVIII + 343 p. (II); B. Țara Românească, Veacul XIII, XIV, XV (1247—1500), București, 1953, XLIX + 431 p. (și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica*, vol. I (1247—1500), București, 1966, 635 p.).

Lucrări. Legături cu Patriarhia ecumenică: ALEXANDRU ELIAN, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii*, București, 1964, p. 97—179 (și extras, 83 p.).

Legături cu Muntele Athos: N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, nr. 14, 1913—1914, p. 447—517 (și extras, București, 1914, 71 p.); AURELIAN SACERDOȚEANU, *Ctitorii mânăstirii Cutlumuş*, în B.O.R., an. LIII, nr. 5—6, 1935, p. 255—259; TEODOR BODOGAE, *Mânăstirea Cutlumuş din Sfântul Munte, ctitorie românească*, în R.T., an XXVII, nr. 1, 1937, p. 17—21 și nr. 2, p. 56—64; G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și în deosebi cu mânăstirile Cutlumuş, Lavra, Dohiaru și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); EMIL TURDEANU, *Legăturile românești cu mânăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în «Cercetări Literare», an. IV, București, 1940, p. 60—113 (și extras); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre danile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278 (și alte studii, în același număr); PAUL MIHAIL, *Relații externe bisericesti ale lui Ștefan cel Mare*, în M.M.S., an. XXXIII, nr. 3—4, 1957, p. 228—241; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Legăturile țărilor române cu Muntele Athos pînă la mijlocul veacului al XV-lea*, în M.O., an. X, nr. 11—12, 1958, p. 735—758; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVI-e siècle*, în RESEE, II, nr. 1—2, 1964, p. 93—126; DAMIAN P. BOGDAN, *Quelques témoignages des liens roumaino-grecs sous le règne d'Etienne le Grand, prince de Moldavie*, în «Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est européen», Bucarest, V, nr. 1—2, 1967, p. 120—128 + 4 pl.;

MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.

Legături cu Bisericile slave: EMIL TURDEANU, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei în literatura slavo-română*, în «Cercetări Literare», VI, București, 1946; EMIL TURDEANU, *La littérature bulgare en XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays roumains*, Paris, 1947; EPIFANIE NOROCEL, *Sfântul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo și legăturile lui cu Biserica românească*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 5—6, 1966, p. 552—573; I. D. LAUDAT, *Eftimie de Tîrnovo și literatura slavo-română*, în M.M.S., an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 421—434; EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218; GEORGE RADOJCICI, *Relațiile sîrbo-române în veacurile XIV—XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sîrbă); PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale-bisericesti dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, XXII, 1932, p. 199—276 (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.

XV

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

În cursul secolului al XVI-lea, observăm în amîndouă țările române o accentuare a dominației otomane, concretizată prin creșterea neîncetată a haraciului, prin numirea domnilor direct de către Poartă, fiind schimbați foarte des, prin unele pierderi teritoriale (Brăila și ținutul înconjurător) etc.

Pe plan bisericesc se observă aceeași instabilitate, mai ales în a doua jumătate a secolului, cînd vlădicii țării sînt schimbați foarte des, după bunul plac al domnitorilor.

În primii ani ai secolului al XVI-lea, deci în timpul domniei lui Radu, zis cel Mare (1495—1508), fiul lui Vlad Călugărul și al soției sale Smaranda (călugărită sub numele de Samonida), Biserica din Țara Românească era dezorganizată. Cea de-a doua «Mitropolie» a țării, a Severinului, dispăruse de mult, iar mitropolitul de atunci, Ilarion, se vede că era bătrîn sau lipsit de priceperea trebuitoare unui conducător bisericesc. Așa se face că după moartea lui, întîmplată, probabil, prin anul 1503, Radu cel Mare, în dorința de a pune rînduială în treburile bisericești din țara sa — mai corect în ierarhia superioară — și-a îndreptat privirile asupra unui ierarh cu învățătură și cu experiență în treburile administrative și de conducere. Acesta era fostul patriarh Nifon II al Constantinopolului.

Viața lui Nifon. Știri despre viața fostului patriarh avem în lucrarea istorico-hagiografică intitulată *Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon, patriarhul Țarigradului*, întocmită de Gavriil Protul (protosul), mai marele mînăstirilor din Muntele Athos. Aceasta este prima lucrare istorico-hagiografică scrisă pe pămîntul Țării Românești. Pe lîngă biografia sfîntului, cu unele elemente tipic hagiografice (minuni și laude la adresa celui apoteozat), lucrarea ne relatează și o seamă de evenimente politice petrecute în Țara Românească între anii 1504—1520.

Patriarhul Nifon se născuse în Peloponez, în sudul Greciei, prin anii 1435—1440, din părinți de neam grec, tatăl fiind o vreme în slujba despotului Gheorghe Brancovici al Serbiei. A învățat carte grecească și slavonească de la câțiva călugări, între care și unul cu numele Zaharia. După ce a fost călugărit sub numele de Nifon — în locul celui de Nicolae — și a fost hirotonit ierodiacon, a stat un timp în Albania, la Dirachion și apoi la Croia, la curtea despotului Gheorghe Skanderbeg, unde a fost hirotonit ieromonah, iar mai târziu la mănăstirea Maicii Domnului din Ohrida. S-a așezat apoi la mănăstirea Dionisiu din Muntele Athos. Din liniștea acestei mănăstiri athonite, a fost ales mitropolit al Tesalonicului, probabil în anul 1483. Nu peste mult timp, spre sfârșitul anului 1486, a fost ridicat la vrednicia de patriarh ecumenic.

A condus marea Biserică din Constantinopol numai doi ani, căci în vara anului 1488, a fost îndepărtat din scaun de sultanul Baiazid II (1481—1512). S-a retras în mănăstirea Sfântul Ioan Prodromul (Botezătorul) din insula așezată în fața orașului Sozopolis, pe țărmul Mării Negre (Bulgaria de azi), unde a zidit un schit cu hramul Sfântul Nicolae. În 1496, a fost reales în scaunul de patriarh ecumenic, dar, către sfârșitul anului 1498, a fost îndepărtat pentru a doua oară și exilat la Adrianopol. Aici a rămas pînă în primăvara anului 1503, cînd domnitorul Radu cel Mare a cerut îngăduința Porții să-l ducă în Țara Românească. Astfel, Nifon a fost primul dintre numeroșii patriarhi răsăriteni care vor veni apoi secole de-a rîndul prin țările noastre. Ajuns în Țara Românească, fostul patriarh ecumenic a convocat — probabil la Tîrgoviște, unde era reședința domnului — «pre toți egumenii de la toate mînăstirile țării Ungrovlahiei și tot clirosul Bisericii și făcu săbor mare de-npreună cu domnul și cu toți boierii, cu preoții și cu mireni...». Observăm că nu se face amintire de nici un ierarh, semn că scaunul mitropolitan de la Argeș nu era completat după moartea lui Ilarion.

Cu prilejul acestui sobor, continuă Gavriil Protul, Nifon «tocmi toate obiceiurile pre pravilă și pre așezămîntul Sfinților Apostoli. Decii hirotoni și doi episcopi și le deade și eparhie hotărîta, care cît va birui; și-i învăță cum vor purta grijă și cum vor paște oile cele cuvîntătoare carele sînt date-și în seamă, ca să se înderepteze toată țara de la arhierii». Este vorba deci, de un program de reorganizare a vieții bisericești, pe baza canoanelor și a vechilor rînduiri bisericești.

Cei mai mulți istorici cred că este vorba de înființarea celor două eparhii existente pînă azi: a Rîmnicului, în locul vechii «mitropolii» a Severinului (de aici și titulatura acesteia de «episcopia Rîmnicului Nou-

lui Severin») și a Buzăului. Interpretarea aceasta trebuie să fie făcută însă cu multă rezervă, căci nu se poate sprijini pe nici o mărturie documentară. De asemenea, socotim că s-a exagerat rolul lui Nifon în «reorganizarea» Bisericii muntene, în anii 1503—1505. Măsurile de îndreptare vor fi pornit mai degrabă din partea celor doi domni iubitori de cultură și artă din primele două decenii ale secolului al XVI-lea: Radu cel Mare și Neagoe Basarab, iar mai târziu din partea lui Radu de la Afumați și Radu Paisie, căci Nifon, în cei doi ani petrecuți la noi, n-a putut duce la bun sfârșit un program de mari proporții, așa cum arată panegiristul său Gavriil Protul.

Și cum din relatările acestuia nu avem nici o știre despre așezarea vreunui nou mitropolit, înseamnă că Nifon și-a rezervat conducerea treburilor Mitropoliei Ungrovlahiei. Dar la scurt timp, a ajuns la neînțelegeri cu Radu cel Mare, din pricină că n-a îngăduit căsătoria surorii acestuia cu un boier moldovean, întrucât era împotriva canoanelor. De aceea, în 1505, a părăsit țara, stabilindu-se la mănăstirea Vatoped, apoi la Dionisiu în Muntele Athos, unde a și murit, la 11 august 1508.

În 1515, domnitorul Neagoe Basarab (1512—1521), care purtase de grijă lui Nifon în timpul neînțelegerilor sale cu Radu cel Mare, i-a adus osemintele în țară «ca să curățească și să tămăduiască greșeala Radului Vodă». Primate cu mare alai, au fost puse deasupra mormântului lui Radu cel Mare, la Dealu, făcându-se rugăciuni pentru iertarea lui. Așezate apoi într-un frumos chivot de argint poleit cu aur, împodobit cu pietre scumpe și cu email — darul lui Neagoe Basarab — au fost înapoiate la mănăstirea Dionisiu. Pe mormântul său, Neagoe Basarab a ridicat apoi o biserică, cu hramul Sfântul Nifon.

Călugării de acolo au trimis apoi lui Neagoe, în dar, capul sfântului și o mână, pe care el le-a dăruit ctitoriei sale de la Argeș. Ele se păstrează astăzi în catedrala mitropolitană din Craiova.

Cu prilejul sfințirii mănăstirii de la Argeș, a avut loc și canonizarea patriarhului Nifon, adică trecerea sa în rîndul sfinților, prima canonizare despre care știm că s-a făcut la noi în țară. S-a hotărât ca pomenirea lui să se facă în toate Bisericile Ortodoxe, în ziua morții sale, adică la 11 august. Nu cunoaștem nimic din prima slujbă a sa, întocmită cu prilejul canonizării. Abia pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, egumenul Partenie de la Argeș a cerut slujba sa la Dionisiu. I-a fost trimisă de către cunoscutul alcătuitor de vieți de sfinți Nicodim Aghioritul († 1809), fiind tipărită de episcopul Iosif al Argeșului, la Sibiu (1806), apoi în alte ediții. Totuși, Sfântul Nifon se bucură mai mult de o cinstită locală, la Athos și în Țara Românească.

Mitropolitul Maxim Brancovici. După plecarea Sfântului Nifon de la noi, în împrejurările arătate, a ajuns la cîrma Mitropoliei Ungrovlahiei *Maxim Brancovici*. Acesta era de neam sîrb, trăgîndu-se din familia despoților Brancovici. Din botez purta numele de Gheorghe.

Întrucît Serbia căzuse sub turci, încă din 1459, tînărul Gheorghe împreună cu fratele său mai mare, Ioan, au pribegit o vreme prin Ungaria, participînd chiar și la unele lupte împotriva turcilor. A trecut apoi în părțile Sirmului, unde s-a călugărit în mînăstirea Kupinic, luîndu-și numele de Maxim. În curînd a fost hirotonit preot (ieromonah) de mitropolitul Sofiei. Venirea sa în Țara Românească se pare că s-a petrecut în jurul anului 1503, cînd era în țară și patriarhul Nifon II, adus de Radu cel Mare pentru reorganizarea Bisericii. N-ar fi exclus ca domnul însuși să fi chemat în țară și pe ieromonahul Maxim, așa cum făcuse cu Nifon și cu călugărul-tipograf Macarie, despre care vom vorbi mai jos.

Numeroși cercetători socotesc că în soborul convocat de patriarhul Nifon, între cei doi episcopi aleși atunci era și ieromonahul Maxim, întrucît o versiune a *Vieții* sale spune că Radu cel Mare «mai apoi îl făcu pe Maxim ieromonahul episcop». Hirotonia lui întru arhiereu a săvîrșit-o desigur patriarhul Nifon — fie la Argeș, fie la Tîrgoviște — împreună cu vreun ierarh de peste Dunăre.

După 1505, cînd patriarhul Nifon a părăsit țara, Maxim a luat în mînă conducerea treburilor Mitropoliei Ungrovlahiei, lucru pe care ni-l relatează și *Viața* sa, pomenită mai sus. Ca mitropolit, Maxim Brancovici a contribuit, cu autoritatea sa, la înlăturarea unui conflict și la încheierea păcii între Radu cel Mare și Bogdan III cel Orb al Moldovei, cărora le-a arătat că «sînt creștini și o seminție». Această știre o aflăm în *Letopisețul anonim* al Moldovei, în *Cronica* lui Macarie, în *Cronica* zisă moldo-polonă, ca și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche. Deci, prin mijlocirea acestui slujitor al Bisericii, s-a oprit vărsarea de sînge între munteni și moldoveni.

Se pare că mitropolitul Maxim a fost trimis de Radu cel Mare într-o solie la regele Vladislav II al Ungariei și la sașii din Transilvania, prin 1507—1508, pentru a stabili relații de bună vecinătate între țările lor. Probabil, cu această ocazie, regele Vladislav a dăruit lui Radu domeniul Geoagiu de Jos, cu 19 sate în jur.

O misiune asemănătoare i-a încredințat — în toamna anului 1508 — și noul domn Mihnea cel Rău, fiul lui Vlad Țepeș (1508—1509), care l-a trimis la regele Vladislav II la Buda, să-l înștiințeze de urcarea sa pe tronul Țării Românești. Și-a îndeplinit cu succes misiunea, dar, după

cum aflăm în spusele biografului său, nu s-a mai întors în Țara Românească. Primind de la rudele sale din familia Iacșici un loc la Cruședol, a ridicat acolo o mânăstire, în care a strâns câțiva ucenici.

Mitropolitul Maxim a trăit la Cruședol încă patru ani, pînă la 18 ianuarie 1516, fiind înmormîntat tot acolo. Ținînd seama de evlavia și curăția vieții sale, Biserica Ortodoxă l-a trecut în rîndul sfinților, pomenirea lui făcîndu-se în ziua morții sale, adică la 18 ianuarie (în 1761 s-a tipărit la Rîmnic — în cartea intitulată *Pravilă de rugăciuni pentru sfinții sîrbești* — și *Viața Sfîntului Maxim arhiepiscopul*).

Scaunul mitropolitan a rămas vacant vreo patru ani, sub domnii care au urmat lui Radu cel Mare : Mihnea cel Rău (1508—1509), Mircea (1509—1510) și Vlad cel Tînăr sau Vlăduț, fiul lui Vlad Călugărul (1510—1512). Vremurile tulburi în care au domnit ei nu le-au dat răgaz să se ocupe și de alegerea unui nou titular al scaunului mitropolitan. Pe de altă parte, se aștepta desigur reîntoarcerea lui Maxim la scaunul său. Că în țară n-a fost nici un vlădică între anii 1508—1512, reiese și din aceea că nici una din cele trei cărți tipărite între acești ani de ieromonahul Macarie (*Liturghierul* 1508, *Octoihul* 1510 și *Tetraevanghelul* 1512) nu pomenesc nici un nume de mitropolit, așa cum se obișnuia pe atunci.

Mitropolitul Macarie II. După venirea la domnie a lui Neagoe Basarab, s-a procedat de îndată la alegerea unui nou mitropolit. Gavriil Protul ne dă știrea că domnul «ridică Biserica cea căzută și puse pe Macarie mitropolit a toată Țara Rumânească, Plaiului și Severinului, cu blagoslovenia lui Pahomie, patriarhul de la Țarigrad». Cine era mitropolitul Macarie ? Marea majoritate a cercetătorilor susțin că este una și aceeași persoană cu ieromonahul Macarie tipograful, care a tipărit primele cărți slave pe pămîntul românesc pe care le-am amintit mai sus (împotriva identificării s-au pronunțat numai P. P. Panaitescu, iar mai nou, P.Ș. Năsturel, care susține că a fost egumen la Bistrița, prin 1494). Macarie era originar din Muntenegru, a învățat meșteșugul tiparului la Veneția, iar prin anii 1493—1496, a tipărit într-o mânăstire din Cetinie, capitala Muntenegrului, șase cărți slavone, din care se cunosc numai patru : *Octoihul* în două părți (1493—1494), *Psaltirea* (1495) și *Molitvelnicul* (1496).

Pribegind în urma cōtōpirii țării sale de către turci, Macarie a ajuns la Tîrgoviște, la curtea lui Radu cel Mare, poate odată cu viitorul mitropolit Maxim. N-ar fi exclus să fi fost chemat chiar de domnul muntean. Din inițiativa acestui domn, sprijinitor al Bisericii și al culturii, Ma-

cărie a început lucrarea de tipărire de cărți în limba slavă la noi, devenind astfel primul tipograf din țările române.

Presupunem că alegerea lui Macarie ca mitropolit a avut loc în vara sau toamna anului 1512, când poate a revenit — pentru scurt timp — și Maxim Brancovici la curtea lui Neagoe Basarab. În acest caz, desigur hirotonia sa întru arhieru a fost săvârșită de mitropolitul Maxim și de episcopii de la Rîmnic și Buzău. Neagoe va fi fost îndemnat la alegerea lui Macarie ca întîistătător al Bisericii din țara sa de mitropolitul Maxim și de soția sa, doamna Despina Milița. Dar, nu ne îndoim că și domnul însuși a apreciat cunoștințele și serviciile pe care le-a adus Macarie, prin meșteșugul său, Bisericilor Ortodoxe de limbă slavă de pretutindeni. Era și firesc ca un domn învățat și iubitor de cultură ca Neagoe să aibă și pe scaunul mitropolitan un ierarh cu aceleași preocupări, mai ales că și înaintașii săi, patriarhul Nifon și mitropolitul Maxim Brancovici, au fost tot oameni de carte.

Deși mitropolitul Macarie nu este pomenit în nici un hrisov de la Neagoe Basarab, totuși prezența lui în scaun e consemnată de Gavriil Protul, în *Viața Sfîntului Nifon*. Astfel, cu prilejul sfințirii mînăstirii lui Neagoe de la Argeș, la 15 august 1517, între numeroșii participanți — arhieriei, egumeni și preoți, români sau de peste hotare, în frunte cu patriarhul ecumenic Teolipt — se afla și «Macarie mitropolitul țării». Același izvor ne relatează că peste două zile, deci la 17 august 1517, s-a hotărît mutarea scaunului Mitropoliei Ungrovlahiei de la Argeș la Tîrgoviște de către «Teolipt, patriarhul Țarigradului și de Macarie mitropolitul și de Neagoe Vodă, domnul Ungrovlahii și de toți boierii cei mari și cei mici și de sfîntul sobor». S-ar putea ca mutarea scaunului în Tîrgoviște să fi avut loc mai de mult, iar acum se făcea numai recunoașterea sau oficializarea unei situații de fapt.

Numele mitropolitului Macarie este amintit și în pisania noii catedrale mitropolitane, cu hramul Înălțarea Domnului, din Tîrgoviște, ctitorită de Neagoe Basarab, «...în zilele arhiepiscopului chir Macarie...», tîrnosită la 17 mai 1520, desigur tot de el.

Se vede că mitropolitul Macarie se bucura de o deosebită prețuire din partea lui Neagoe Basarab, de vreme ce în *Învățăturile* sale către fiul său Teodosie întîlnim un capitol intitulat: «Cartea lui Neagoe Voevod cătră chir Vlădica Macarie și cătră alți egumeni și ieromonahi și preoți și cătră tot clirosul...» (cap. III, partea II). Capitolul respectiv cuprindea multe cuvinte de prețuire la adresa mitropolitului.

Se pune însă o întrebare: de ce nu a continuat Macarie activitatea tipografică după ce a ajuns în scaunul mitropolitan, așa cum au făcut

alți vlădici ridicați la această treaptă din rîndul călugărilor tipografi (Mitrofan de la Buzău, Antim Ivireanul ș.a.)? Am putea răspunde că pricina trebuie căutată în starea în care se afla atunci Biserica din Țara Românească. Timpul prea scurt petrecut la noi de patriarhul Nifon și de mitropolitul Maxim Brancovici nu le-a îngăduit să îndrepte stările de lucruri existente, iar după aceea, scaunul mitropolitan a rămas vacant timp de patru ani. În astfel de împrejurări, noul mitropolit a avut rostul de a pune rînduială în viața Bisericii, va fi purtat grija ridicării mînăstirii de la Curtea de Argeș, a bisericii mitropolitane din Tîrgoviște și a mutării scaunului mitropoliei în acest oraș. În sfîrșit, poate că Macarie nici n-a avut în jurul său oameni pricepuți în meșteșugul tiparului, care să-i continue munca. Din cele trei tipăriri ale sale rezultă că toată truda i-a revenit lui, nepomenind vreun ucenic, așa cum vor face tipografii de mai tîrziu (Coresi, Antim Ivireanul ș.a.). În sfîrșit, Neagoe Basarab, prins în atîtea lucrări de construcție, nu va fi putut face față cheltuielilor legate de tipărirea unor cărți noi. Acestea ar fi pricinile pentru care Macarie a întrerupt activitatea tipografică după ce-a ajuns în scaunul mitropolitan, îndreptîndu-și atenția mai mult spre problemele administrative-gospodărești.

Mitropolitul Macarie își va fi încheiat păstoria cam în același timp cu domnul său Neagoe Basarab († 15 septembrie 1521).

Din cele expuse mai sus, rezultă că Macarie a fost o mare personalitate bisericească și culturală, care a imprimat un duh nou în viața Bisericii din Țara Românească, în primul rînd prin introducerea tiparului.

Alți mitropoliți ai Ungrovlahiei. După Neagoe Basarab († 1521), a urmat o perioadă tulbure, cu lupte necontenite pentru tron și schimbări dese de domni. Între ei s-a remarcat Radu de la Afumați, care a domnit în patru rînduri (1522—1523, 1524, 1524—1525 și 1525; ucis de boieri la 2 ianuarie 1529), care a purtat nu mai puțin de douăzeci de «războaie», cum arată inscripția de pe mormîntul său din biserica mînăstirii Argeș, biruind în mai multe rînduri pe turci. În astfel de împrejurări politice nu a putut prospera nici viața bisericească. Despre mitropoliții care au urmat în scaun lui Macarie, avem știri puține; unii din ei au fost poate înlăturați din scaun, iar alții au trebuit să pribegească mult timp prin Transilvania. Din două acte ale vremii, în care nu e indicat anul, rezultă că, sub domnitorul Vladislav III (1523—1525, cu întreruperi), păstoria în scaunul Ungrovlahiei un mitropolit cu numele *Teodor*. Înseamnă că acesta a ocupat scaunul în ultimul

an de domnie a lui Neagoe Basarab sau curînd după aceea, păstrîndu-l în situația deosebit de tulbure de atunci, cu schimbări foarte dese de domni, pînă prin toamna anului 1523.

Într-un hrisov dat de domnitorul Radu Bădica, fiul lui Radu cel Mare (1523—1524), din 8 noiembrie 1523, era pomenit un nou mitropolit, cu numele *Ilarion*. În 1512, 1513 și 1518 întîlnim la Glavacioc un egumen cu acest nume, care ar putea să fie identic cu mitropolitul nostru. Ca și înaintașul său, a păstorit foarte puțin, pînă prin 1526, fiind poate înlăturat în timpul luptelor pentru tron și a deselor schimbări de domni.

Urmașul său a fost mitropolitul *Mitrofan*, care, într-o zi de 25 iunie, probabil 1526, trimitea «județului Lucaci» din Brașov o scrisoare a doamnei Despina Milița, soția lui Neagoe Basarab. A păstorit pînă către anul 1534 (ultima oară era pomenit în scaun la 12 februarie 1533). Probabil a murit în scaun.

La 10 aprilie 1535, Vlad Vintilă confirma anumite proprietăți ale mînăstirii Argeș. În hrisovul de confirmare era pomenit și «mitropolitul Țării Românești *chir Varlaam*». Credem că a fost ales mitropolit spre sfîrșitul anului 1534. El apare în mai multe hrisoave ale domnitorului Radu Paisie, alt fiu al lui Radu cel Mare (1535—1545), prin care se întăreau mitropoliei anumite danii.

Vlădica Varlaam este pomenit și în pisania bisericii Mitropoliei din Tîrgoviște, începută de Neagoe și terminată de Radu Paisie, în 1537, precum și în pisania bolniței de la Cozia, ridicată de același domn prin 1542—1543. Se păstrează de la el și o scrisoare din 1541, către judele Brașovului Hans Fuchs, în care se intitula: «mitropolit a toată Ungrovlahia și exarh al tuturor Plaiurilor».

Către sfîrșitul păstoririi sale, s-a reluat activitatea tipografică la Tîrgoviște, prin logofătul sîrb Dimitrie Liubavici. Prima carte tipărită de acesta a fost un *Molitvelnic slavon*. Prefața cărții ne aduce știrea că tipărirea a început în timpul lui Varlaam și s-a terminat sub noul mitropolit Anania. Cum tipărirea unei cărți ținea pe atunci cîteva luni, putem deduce că păstoria mitropolitului Varlaam s-a încheiat pe la mijlocul anului 1544.

Mitropolitul Anania. În ultimele luni ale anului 1544 — deci tot sub Radu Paisie — a fost ales ca întîistătător al Bisericii din Țara Românească, episcopul Buzăului *Anania*. La 10 ianuarie 1545 era în scaun, fiind amintit în prefața *Molitvelnicului* lui Dimitrie Liubavici. Se pare că Anania era omul de încredere — sau chiar rudă — al familiei lui Neagoe

Basarab, căci numai așa ne putem explica faptul că și-a gătit piatra de mormînt la mînăstirea Argeș, unde era îngropat ctitorul și familia sa. În sprijinul acestei ipoteze vine și faptul că a purtat o grijă deosebită doamnei Despina Milița, în timpul pribegiei acesteia în Transilvania. Date fiind legăturile sale cu familia Neagoe Basarab, putem presupune că și-a avut metania în mînăstirea de la Argeș, unde a fost, poate, și egumen. Păstoria lui ca mitropolit a căzut în vremuri grele pentru țară, căci fiind mazilit Radu Paisie și înlocuit cu Mircea Ciobanul (martie 1545), acesta a început de îndată prigonirea și uciderea celor pe care-i socotea potrivnici. Mitropolitul Anania, socotit om de încredere al domnului mazilit, care era ginerele lui Neagoe Basarab, n-a fost prea bine văzut de noul domn. Numai așa ne putem explica lipsa numelui său din actele interne ale lui Mircea Ciobanul. Socotim că mitropolitul Anania a rămas în scaun în timpul primei domnii a lui Mircea Ciobanul. Sub el, Dimitrie Liubavici a tipărit o nouă carte la Tîrgoviște și anume un *Apostol* slavon în două ediții, una pentru Țara Românească și alta pentru Moldova (1547).

Desigur mitropolitul Anania a hirotonit întru arhiereu pe preotul Ioan din Peșteana (jud. Hunedoara), trimis în Țara Românească în 1553, de castelanul Ioan Fanchi din Hunedoara, care l-a recomandat și lui Mircea Ciobanul pentru hirotonie, întrucît voievodul Transilvaniei «i-a dăruit episcopia românilor» de aici.

După ce scaunul domnesc a fost încredințat lui Pătrașcu cel Bun, fiul lui Radu Paisie (martie 1554—26 decembrie 1557), vlădica Anania e pomenit în mai multe acte ale acestui domn. În 1556 a trecut în Transilvania, de unde a adus osemintele doamnei Despina Milița, moartă de ciumă la Sibiu (30 ianuarie 1554), pe care le-a îngropat la Argeș, lângă ale soțului ei, Neagoe Basarab, fapte care sînt consemnate în inscripția de pe mormîntul ei. Tot în această perioadă, a cumpărat o Evanghelie slavonă în manuscris, cu 5.000 de aspri, pe care a dăruit-o Mitropoliei din Tîrgoviște, păstrată azi în Viena.

Murind Pătrașcu cel Bun (26 dec. 1557), scaunul domnesc a fost dat din nou lui Mircea Ciobanul, în ianuarie 1558. În această situație, mitropolitul Anania, considerat ca om de încredere al lui Pătrașcu cel Bun, a fost nevoit să-și părăsească scaunul și să treacă în Transilvania, unde a rămas pînă prin anul 1564.

Nu și-a mai reluat scaunul mitropolitan, căci Mircea Ciobanul îl completase, în a doua sa domnie, cu un nou titular. Vlădica Anania a mai trăit încă mult timp, căci îl întîlnim în cîteva acte, pînă către sfîrșitul anului 1580. Astfel, la 2 iulie 1564, fiind în București, da mînăstirii

Argeș un «înscris», în care menționa toate lucrările și daniile pe care le-a făcut acestei mînăstiri (chilii și alte dependințe, veșminte și obiecte de cult). Aceste danii bogate întăresc presupunerea că a fost egumen al mînăstirii lui Neagoe de la Argeș sau că a fost călugărit aici. Din mai multe acte, reiese că întreaga agoniseală a vieții și-a lăsat-o Mitropoliei din Tîrgoviște (satele Săcuieni și Sîrbi, din Dîmbovița, cumpărate de el cu 45.000 de aspri.) Între timp, a mai cumpărat alte părți de moșie în cele două sate, pe care le-a dăruit tot mitropoliei — la 22 septembrie 1580 — reînnoind și vechea danie. Curînd după această dată a trecut la cele veșnice, pentru că la 5 decembrie 1580, Mihnea Turcitul (1577—1583), întărind mitropoliei ultimele danii ale lui Anania, spunea că le-a cumpărat «de cînd era încă în viață». Deci moartea lui s-a petrecut între 22 septembrie și 5 decembrie 1580. Înainte de moarte a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de *Antonie*. Va fi fost îngropat la biserica Mitropoliei din Tîrgoviște, — pe care o înzestrase cu atîtea bunuri — cum de altfel a și cerut, prin diata sa din 22 septembrie 1580.

Concluzii: *Din cele expuse, rezultă că în prima jumătate a secolului al XVI-lea, viața bisericească în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei a fost în plină dezvoltare. La aceasta au contribuit domni evlavioși, ca Radu cel Mare și Neagoe Basarab, sprijinitori ai culturii și artei bisericești în Țara Românească și în același timp, sprijinitori ai tuturor Bisericilor Ortodoxe din Răsărit. Ei au fost secondăți în toate acțiunile lor de marii ierarhi cărturari Nifon, Maxim și mai ales Macarie. Vlădicii care au urmat n-au putut fi la înălțimea acestora, datorită împrejurărilor vitrege în care le-a fost dat să păstorească. Între ei, se impune mitropolitul Anania, ierarh cu alese însușiri gospodărești, care și-a lăsat întreaga agoniseală a vieții în folosul Mitropoliei din Tîrgoviște.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare documentare: ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească*, vol. I, (1501—1525), vol. II, (1526—1550), vol. III (1551—1570), București, 1951—1953 și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica*, vol. II (1501—1550), București, 1972.

Izvoare narrative: *Viața Sfîntului Nifon*. Ediții: B. P. HAȘDEU, în «Arhiva istorică a României», I, 2, București, 1865, p. 133—150; IOSIF NANIESCU și CONSTANTIN ERBICEANU, *Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, București, 1888, 177 p.; TIT SIMEDREA, *Viața Sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, București, 1937, XIV + 58 p. (și în B.O.R., an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 257—299); VASILE GRECU, *Viața Sfîntului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, tradusă și însoțită cu o introducere, București, 1944; G. MIHAILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche*, vol. I, București, 1969, p. 60—

112, reproduce ediția Sîmedrea, cu introducere și note; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Recherches sur les rédaction greco-roumaines de la «Vie de Saint Niphon II, patriarche de Constantinople*, în RESEE, t. V, nr. 1—2, 1967, p. 41—75; O versiune a Vieții mitropolitului Maxim Brancovici e tradusă de B. P. HAȘDEU în «Arhiva istorică a României», I, 2, p. 15 urm., alta de I. BOGDAN, *Vechile cronici moldovenesti*, București, 1895; GHEORGHE I. MOISESCU, *Viața Sfântului Nifon, patriarhul Țarigradului. Cu prilejul împlinirii a 450 de ani de la mutarea sa către Domnul*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 9, 1958, p. 861—872.

Lucrări: NICULAE M. POPESCU, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, București, 1914, 68 p. («An. Acad. Rom.» M.S.I., s. III, t. XXXVI, 1913—1914, p. 731—798); D. MAZILU, *Contribuțiuni la studiul vieții Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*, București, 1928; N. DOBRESCU, *Reprezentanții a două curente în Biserica din Țara Românească la începutul secolului XVI: patriarhul Nifon, mitropolitul Maxim și mitropolitul Macarie*, în «Convorbiri Literare», XLIV, 1910, p. 348—364; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826.

Mitropolitul Macarie: Studiul introductiv al lui P. P. PANAITESCU la *Liturghierul lui Macarie...*, București, 1961, LXXVIII + 275 p.; DAMASCHIN MIOC, *Date noi cu privire la Macarie Tipograful*, în «Studii», revista de istorie, an. XVI, nr. 2, 1963, p. 429—440 (teză inacceptabilă); PETRE Ș. NĂSTUREL, *Cine a fost Macarie al II-lea al Ungrovlahiei?*, în M.O., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 615—617. Alte studii despre Macarie, ca tipograf, la cap. Începuturile tiparului.

NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolitul Anania. Contribuție la istoria Bisericii române în sec. XVI*, în G.B., an. IX, nr. 9—10, 1950, p. 33—46; Se mai pot consulta: CONSTANTIN C. GIURESCU, *La 450 de ani de la moartea lui Radu cel Mare, domnul Țării Românești*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 3—4, 1958, p. 366—386; T. G. BULAT, *Personalitatea religioasă a voevodului Neagoe Basarab al IV-lea*, Craiova, (1926), 51 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *450 de ani de la moartea lui Neagoe Basarab*, în G.B., an. XXX, nr. 9—10, 1971, p. 936—971.

XVI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA ȘI PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XVII-LEA

În cea de-a doua jumătate a veacului al XVI-lea, știrile despre mitropoliții munteni sînt ceva mai bogate. Se observă însă aceeași instabilitate a lor în scaun, fiind înlocuiți, de multe ori, după bunul plac al domnitorilor.

Mitropolitul Efrem. După ce Mircea Ciobanul a ocupat pentru a doua oară scaunul domnesc (ianuarie 1558—21 sept. 1559), a urmat o aprigă prigoană împotriva marilor boieri. În cursul lunii februarie 1558, a avut loc un groaznic măcel, în cursul căruia și-au pierdut viața și episcopii de la Rîmnice și Buzău. Probabil mitropolitul Anania a părăsit țara, refugiindu-se în Transilvania chiar în cursul lunii ianuarie 1558, înainte de intrarea lui Mircea Ciobanul în București. Alegerea unui nou mitropolit se va fi făcut în același an, cînd Mircea Ciobanul s-a convins că Anania nu se mai întoarce. Documentar, mitropolitul Efrem e amintit pentru prima oară într-un hrisov din 17 septembrie 1559 (cu 4 zile înainte de moartea lui Mircea!), prin care domnul întărea Mitropoliei și «cinstitului părinte arhimitropolit chir vlădica Efrem» via de la Ștefănești, pe care o stăpînea mai de mult. El a păstorit și sub fiul și urmașul lui Mircea, Petru cel Tânăr (1559—1568), care a întărit, prin mai multe hrisoave, anumite proprietăți ale Mitropoliei.

După cîte știm pînă acum, vlădica Efrem este primul care a primit o însărcinare din partea domnului de a rezolva anumite probleme administrative-judecătorești, care, în mod obișnuit, erau de competența domnului sau a dregătorilor săi. Este vorba de un act de vînzare-cumpărare, încheiat la 14 noiembrie 1561, «înaintea vlădiciei mele și a clerului vlădiciei mele».

Mitropolitul Efrem este pomenit și în predosloviea cărții *Întrebare creștinească*, tipărită de diaconul Coresi la Brașov (1560).

Nu știm din ce motive, Efrem s-a retras din scaunul mitropolitan, înainte de 27 august 1566, când e atestat un nou mitropolit, deci în timpul lui Petru cel Tânăr. A mai trăit încă mult timp, ca «proin mitropolit». A murit numai după 10 august 1582, când e pomenit, pentru ultima oară, într-un hrisov de la Mihnea Turcitul.

Alți mitropoliți. La 27 august 1566 Petru cel Tânăr întărea «sfintei și dumnezeieștei Mitropolii din Tîrgoviște... și preacinstitului părinte arhimitropolit chir vlădica *Daniil*» stăpînirea peste satul Aninoasa, vechea proprietate a Mitropoliei. Alte știri despre el nu avem. A păstorit pînă prin 1568, când noul domn Alexandru II Mircea (iunie 1568—sept. 1577) va fi rînduit alegerea unui nou întîistătător al Bisericii din Țara Românească. Erau deci acum trei «proin mitropoliți» (Anania, Efrem, Daniil).

Mitropolitul Eftimie II apare pentru prima oară într-un hrisov al lui Alexandru II din 8 septembrie 1568, prin care se întărea Mitropoliei și «preasfințitului mitropolit chir vlădica Eftimie» satul Aninoasa. Înainte a fost episcop la Rîmnic. Alegerea sa ca mitropolit s-a petrecut în lunile iulie sau august 1568 (Alexandru a intrat în București la 3 iulie), deci era om de încredere al acestui domn. În anii următori, este pomenit în alte 12 hrisoave ale lui Alexandru II, semn că se bucura de multă cinstire din partea lui. În alte hrisoave este întîlnit judecînd felurite pricini. Numele său e amintit în prefața *Sbornicului slavon*, tipărit de diaconul Coresi la Brașov, în 1568—1569 și în prefața *Octoihului slavon*, tipărit tot de Coresi în 1574—1575.

Sub acest mitropolit — cu sprijinul său și al domnitorului Alexandru II Mircea — s-a înființat prima tiparniță la mînăstirea Plumbuita, azi în București, de către ieromonahul Lavrentie și ucenicul său Iovan. Pe baza unor fragmente din tipăriturile lor — păstrate în bibliotecile din Uniunea Sovietică, Bulgaria și România — s-a constatat că Lavrentie și ucenicul său au imprimat un *Tetraevanghel* în două ediții și o *Psaltire*, toate în slavonește. Înseamnă că mitropolitul Eftimie era preocupat de problema tipăririi și difuzării de cărți de slujbă în limba slavonă. Mitropolitul Eftimie este primul ierarh din Țara Românească al cărui chip zugrăvit se păstrează pînă azi (în biserica din Olteni-Vîlcea). Numele său este trecut și în pisania mînăstirii Cobia-Dîmbovița (1571).

Spre deosebire de înaintașii săi, Eftimie a murit în scaun. Un act de la Alexandru Vodă din 30 decembrie 1576 amintea de «răposatul părintele chir Eftimie vlădica», ceea ce ne face să credem că a trecut la cele veșnice pe la mijlocul anului 1576.

Mitropolitul Serafim. După moartea lui Eftimie, scaunul mitropolitan a fost ocupat de *Serafim*. Un hrisov din 30 decembrie 1576, îl arată pe Eftimie ca răposat, iar pe celălalt în scaun, poate din vara sau toamna aceluiași an. Este pomenit în mai multe hrisoave de danie ale lui Alexandru II, ale fiului său Mihnea Turcitul (1577—1583) și ale lui Petru Cercel, fiul lui Pătrașcu cel Bun (1583—1585). În alte acte, apare, împreună cu boierii din divan, judecînd anumite pricini, mai ales privitoare la stăpînirea de moșii.

Mitropolitul Serafim avea și preocupări cărturărești, fiind în legătură cu diaconul tipograf Coresi din Brașov. Astfel, în postfața *Psaltirii slavone* din 1577, se spune că s-a tipărit cu «porunca domnului Io Alexandru voevod și a fiului său Io Mihnea voevod și a preasfințitului mitropolit Serafim».

Ultima, și în același timp cea mai însemnată dintre tipăriturile coresiene, a fost *Evanghelia cu învățătură* sau *Cazania* din 1581, o tîlcuire a Evangheliilor din toate duminicile și sărbătorile anului. În prefață se arată că o versiune slavă a acestei lucrări, în manuscris, s-a aflat la mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei, fiind dată apoi diaconului Coresi, care a tîlmăcit-o în românește, împreună cu învățații preoți Iane și Mihai de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. Cartea a fost apoi tipărită de Coresi la Brașov, cu binecuvîntarea mitropoliților Serafim al Ungrovlahiei și Ghenadie al Ardealului. În felul acesta, cartea apare ca operă de colaborare munteano-transilvană, prin împreună-lucrarea diaconului Coresi, originar din Țara Românească, și a celor doi preoți brașoveni, ca și prin binecuvîntarea dată de cei doi mitropoliți, primul oferind chiar și exemplarul după care s-a făcut traducerea.

Păstoria lui Serafim s-a încheiat, probabil, către sfîrșitul lui 1585 sau începutul anului următor. Într-o pisanie pusă de el în anul 1588, la paraclisul Bunavestire de la Snagov, pe care l-a preînnoit, se spune că «au fost alungat din scaun». Înlăturarea din scaun i-a venit desigur din partea lui Mihnea Turcitul, cînd a ocupat pentru a doua oară scaunul domnesc (6 aprilie 1585—mai 1591), nemulțumit că mitropolitul a slujit cu credință pe dușmanul său Petru Cercel. Probabil s-a retras la mînăstirea Snagov, unde a preînnoit paraclisul amintit (ctitoria lui Vladislav II din secolul XV) și a făcut «și celelalte case de locuință și mici chilii». A murit în cursul anului 1590 și a fost îngropat în biserica mare a mînăstirii Snagov, cu hramul Intrarea în biserică, avînd deasupra mormîntului o lespede de piatră în inscripție slavonă. Astfel, mitropolitul Serafim se numără printre cei mai de seamă vlădici munteni din această perioadă.

Alți mitropoliți. După înlăturarea lui Serafim, în scaunul mitropolitan vacant a fost trecut episcopul *Mihail* al Rîmnicului. Acest lucru s-a petrecut, probabil, în primele luni ale anului 1586.

Mitropolitul Mihail este pomenit în câteva hrisoave date de Mihnea voievod : trei confirmări de proprietăți și o mărturie într-un proces. Ca mitropolit, va fi primit vizita patriarhului ecumenic Ieremia II și a fostului patriarh Pahomie II, prin 1587 și 1588. Retrăgîndu-se din scaun către sfîrșitul anului 1589 — fiind poate prea înaintat în vîrstă — a mai trăit încă vreo doi ani, fiind pomenit în două hrisoave. A murit între 4 august 1591 — cînd mai era în viață — și 7 martie 1592, cînd era numit «răposatul vlădică Mihail».

Urmașul său, *Nichifor*, probabil era originar din părțile Buzăului, căci avea legături cu mînăstirea Izvorani, situată în această regiune. Nu știm nimic despre el înainte de a fi fost ridicat în scaunul mitropolitan. Este atestat documentar la 12 ianuarie 1589, ca «preasfințitul arhimitropolit chir Nichifor».

E întîlnit apoi într-un hrisov de la Mihnea Turcitul, din 1590, judecînd — împreună cu episcopii săi sufragani și cu boierii din divan — o neînțelegere între mînăstirile Tismana și Bistrița, și apoi într-un act de la Ștefan Surdul (1591—1592), judecînd un proces. La 28 martie 1592 apare în două acte ale lui Ștefan Surdul cînd, alături de domn, de patriarhul ecumenic Ieremia II și fostul patriarh Teolipt II, de sufraganii săi Efrem de la Rîmnic și Luca de la Buzău, judeca neînțelegerile mînăstirii Tismana cu locuitorii a două sate. Înseamnă că el a primit și vizita acestor doi patriarhi la reședința sa din Tîrgoviște.

Socotim că a fost silit să-și părăsească scaunul în a doua jumătate a anului 1592, cînd a ajuns domn al Țării Românești Alexandru cel Rău, fiul lui Bogdan Lăpușneanu al Moldovei (1592—1593).

Proin mitropolitul Nichifor e întîlnit în acte tîrziu de tot, în 1617 (din care aflăm că «l-au chemat mai înainte Vasile»), apoi în mai 1621. A murit deci după această dată, probabil în mînăstirea Izvorani, unde se pare să-și fi petrecut ultimii ani de viață. Acestei mînăstiri i-a făcut mai multe danii, — moșii, vii, case, obiecte de cult, — din care se păstrează copertile de argint aurite ale unui Tetraevanghel, cu inscripția : «arhimitropolit Nichifor a legat acest Tetraevanghel 7101». S-ar putea să fie înmormîntat aici.

Fiind înlăturat Nichifor din scaun, domnitorul Alexandru cel Rău a pus în locul său pe un mitropolit *Mihail* (al doilea cu acest nume). Schimbarea se va fi produs în toamna anului 1592. Ca și înaintașii săi,

și acest domn va fi dorit să aibă pe scaunul mitropolitan un om de încredere (dacă nu era cumva chiar moldovean, ca și domnul). Dar mitropolitul Mihail nu e pomenit în nici un act de la Alexandru cel Rău, ci numai în două acte de la Mihai Viteazul, din anul 1594.

Mitropolitul Eftimie III. Hotărît să înceapă lupta cu turcii, marele domn Mihai Viteazul (sept. 1593—9 aug. 1601), cum era și firesc, a căutat să strîngă în jurul său numai dregători noi, din generația sa. E posibil ca odată cu schimbarea vechilor dregători să fi înlocuit și pe vlădica Mihail II, care nu-i va fi inspirat destulă încredere. Scaunul său a fost ocupat — după toate probabilitățile — în toamna anului 1594, de mitropolitul *Eftimie*. Se pare că acesta era originar din județul Dîmbovița, unde avea mai multe proprietăți și rude și că înainte de a ajunge în scaun a fost egumen la Cozia, unde întîlnim un egumen cu acest nume în 1590. Marele domn îl va fi cunoscut pe cînd era ban al Olteniei.

Ajuns la cîrma Bisericii din Țara Românească, mitropolitul Eftimie s-a bucurat de o deosebită încredere din partea domnului său, care l-a trimis în diferite solii peste hotare și l-a ținut pe lîngă sine în divan, hărăzindu-i — pentru serviciile aduse — mai multe moșii.

Mitropolitul Eftimie e pomenit pentru prima oară, în această calitate, în mai 1595, cînd a fost trimis într-o solie la Alba Iulia, la principele Sigismund Báthory al Transilvaniei, pentru a semna un tratat de alianță împotriva turcilor. Din solie mai făceau parte episcopii Teofil al Rîmnicului și Luca al Buzăului, precum și mai mulți boieri. Tratatul a fost semnat la 20 mai 1595. La 27 mai, delegația a depus jurămînt de credință către Sigismund Báthory, apoi s-a reîntors în țară.

Mitropolitul Eftimie este întîlnit mereu în hrisoavele date de marele domn, după 1595. De pildă, la 13 aprilie 1596, a adunat un «sobor» la Tîrgoviște, în care a întocmit un «așezămînt» după care să se conducă mînăstirile țării, întrucît în ele «au început niște obiceiuri carele nu sînt den porunca sfintii pravile».

Mihai Viteazul i-a încredințat apoi judecarea unor neînțelegeri, mai ales în probleme de moștenire și stăpînire a unor moșii, ivite între diferiți locuitori ai țării. Prin mai multe hrisoave, domnul întărea Mitropoliei stăpînirea unor sate.

De asemenea, mitropolitul Eftimie apare în mai multe acte diplomatice ale marelui domn. Astfel, la 9 iunie 1598 s-a semnat, la mînăstirea Dealu, un tratat de către trimișii împăratului Rudolf II al Austriei (1576—1612) de o parte, și de Mihai Viteazul, de «arhiepiscopul Eftimie» și opt boieri, de alta. Împăratul se obliga să-i dea lui Mihai plata pentru 5.000 de ostași, precum și armament, iar domnul român, recunoscînd suzera-

nitatea lui Rudolf, — însă «fără plata vreunui tribut sau vreunei dări» — se obliga să lupte «pentru depărtarea turcilor și a altor dușmani de Transilvania, Țara Românească și părțile Ungariei». Între altele, în tratat erau și anumite prevederi privitoare la viața bisericească: «Cît privește legea (religia), Majestatea sa dă încredințare a nu împiedica întru nimic cele ce au fost ținute pînă acum în Țara Românească, nici a opri slujbele bisericești ale episcopilor și preoților lor, nici a sili pe domnul-voievod sau staturile și rangurile lui (să treacă) la altă religie». În aceeași zi, mitropolitul Eftimie — cu semnatarii români ai actului — depuneau jurămînt de credință față de împăratul Rudolf.

După căderea lui Mihai Viteazul, domnia Țării Românești s-a dat boierului moldovean Simion Moghilă sau Movilă (noiembrie 1600—iulie 1601), apoi lui Radu Mihnea (sept. 1601—martie 1602) și din nou lui Simion Movilă (noiembrie 1601—iulie 1602). Se vede că mitropolitul Eftimie s-a atașat de Simion Movilă, căci prin iulie 1602, cînd acesta a pierdut scaunul domnesc și s-a retras în Moldova, a fost urmat și de mitropolitul Eftimie împreună cu cîțiva boieri munteni (dacă nu cumva a fost silit de domn la acest pas). De aici pribegii au trimis cîteva solii și scrisori regelui Zygmunt (Sigismund) III al Poloniei (1587—1632) și comisarilor împăratului Rudolf II din Transilvania, rugîndu-i să-i ajute să-l înscăuneze din nou pe Simion Movilă în Țara Românească. În 1603, mitropolitul scria regelui Poloniei cerîndu-i protecția, apoi a mers chiar într-o solie la acesta, spre a lămuri situația ostașilor poloni care au luptat în Țara Românească. În 1604, aceiași pribegi, împreună cu mitropolitul, scriau hatmanului polon Zamoyski și principelui Transilvaniei, rugîndu-i să-l reșeze pe Simion Movilă pe tronul Țării Românești, iar ei să se întoarcă «în țara lor și la pămînturile lor de locuință și în patria lor iubită».

Toate speranțele le-au rămas zadarnice, căci nu i-a ajutat nimeni, iar scaunul domnesc al Țării Românești a fost ocupat de Radu Șerban (1602—1611). În această situație, vlădica Eftimie a fost nevoit să se reîntoarcă în Țara Românească, desigur cu consimțămîntul noului domn. Acesta, într-un hrisov — în care nu este indicat anul — confirma o danie de mai multe sate, pe care mitropolitul le lăsa, după moarte, surorii sale Stana și copiilor ei Petru și Elina. În hrisovul respectiv, se spunea despre el că «a pribegit în țara Moldovei la Ieremia voievod» și că «a vrut Domnul Dumnezeu de a venit părintele vlădica Eftimie din Țara Moldovei, în țară la domnia mea». Nu știm cît a mai viețuit și unde a fost înmormîntat.

Din cele scrise, reiese că mitropolitul Eftimie a fost unul din ierarhii de seamă ai Țării Românești, fiindu-i dat să trăiască în zilele de glorie, dar și în cele de cădere ale aceluia care, la un moment dat, s-a putut intitula : «Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată țara Moldovei».

Mitropolitul Luca din Cipru. După ce mitropolitul Eftimie și-a părăsit scaunul mitropolitan, Radu Șerban a numit un nou titular, în persoana episcopului *Luca* al Buzăului. Acest lucru s-a petrecut chiar în toamna anului 1602, căci noul domn nu avea nici un interes să aștepte reîntoarcerea unui mitropolit care i s-a arătat potrivnic și — implicit — să mențină o stare de provizorat și de neorînduială în Biserica țării pe care avea s-o cîrmuiască.

Cine era noul mitropolit ? Era un grec originar din insula Cipru (de unde și numele de Cipriotul sau Luca din Cipru), «crescut din fragedă vîrstă în starea monahală», cum ne spune un panegirist al său, mitropolitul Matei al Mirelor. Nu știm în ce împrejurări a ajuns în Țara Românească. S-ar putea să fi venit după ce țara sa, insula Cipru — stăpînită mult timp de venețieni — a fost cucerită de turci. N-ar fi exclus ca el să fi fost trimis de vreuna din mînaștirile din Răsăritul Ortodox la una din cele care le erau închinat în Țara Românească și apoi să fi rămas pentru totdeauna la noi. Nu știm cînd și în ce împrejurări a ajuns episcop al Buzăului. Cert este că la 10 septembrie 1583 sau 1584 — deci în timpul lui Petru Cercel — era pomenit într-un act ca «prea cinstitul și prea sfințitul arhiepiscop chir Luca al Buzăului». Trebuie subliniat faptul că episcopul Luca s-a bucurat de multă încredere din partea lui Mihai Viteazul care, apreciindu-i calitățile înnăscute și pregătirea cărturărească, l-a trimis în mai multe solii peste hotarele țării. Astfel, în mai 1595, îl întîlnim în misiunea diplomatică trimisă la Alba Iulia, la principele Sigismund Báthory. În primăvara anului 1596, episcopul Luca a fost trimis de domnul său într-o solie la țarul Rusiei, Teodor, fiul lui Ivan cel Groaznic (1584—1598). În iunie, episcopul buzoian era la Moscova, unde, pe lîngă o scrisoarea de la Mihai Viteazul, aducea, prin viu grai, și rugăminți de ajutor împotriva turcilor. A fost primit de țar și de sfetnicul său Boris Godunov, iar la 4 iunie 1596, țarul i-a dat o scrisoare, din care reieșea limpede scopul misiunii sale la Moscova. Întors în țară, episcopul Luca și-a continuat păstoria la Buzău, atît sub Mihai Viteazul cît și sub urmașul său imediat Simion Movilă.

Ca episcop, Luca Cipriotul a ridicat un schit (mînaștere) în satul Izvorani (jud. Buzău). Nu se cunoaște exact anul întemeierii, dar în 1600 era în ființă, căci Nicolae Pătrașcu, fiul și locțiitorul lui Mihai Viteazul,

ii dăruia două vaduri de moară. Acestei mînăstiri i-a purtat apoi o grijă deosebită și după ce a ajuns în scaunul mitropolitan, înzestrînd-o cu numeroase sate și alte bunuri mobile sau imobile (cîteva danii i-a făcut fostul mitropolit Nichifor).

Mînăstirea zidită de vlădica Luca a fost distrusă de un cutremur în timpul lui Șerban Cantacuzino (1678—1688), fiind refăcută apoi de urmașii lui Luca (Jipa căpitanul și Stanciu Vernescu zis Cîrloavă) în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Cu refaceri ulterioare, slujește azi ca biserică parohială în Izvorani.

După ce Radu Șerban a ocupat scaunul domnesc, iar mitropolitul Eftimie s-a retras în Moldova, noul domn a ridicat în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei pe episcopul Luca de la Buzău. Apare pentru prima oară în noua calitate într-un hrisov al lui Radu Șerban, din noiembrie 1603, prin care întărea mînăstirii Mărgineni satul Telega, dăruit de ctitorul ei, vornicul Drăghici.

Din timpul șederii sale în scaunul mitropolitan, se cunosc zeci de acte în care e pomenit numele său. Prin unele se făceau danii sau întăriri de proprietăți, pentru mitropolie și mînăstirea Izvorani, în altele figurează ca martor în divanul domnesc; unele erau cărți de judecată emise de el însuși în diferite probleme. De remarcat că s-a bucurat de prețuirea tuturor celor cinci domni care au ocupat scaunul Țării Românești din 1602 pînă în 1629, încredințîndu-i-se felurite pricini spre judecare. Uneori judeca «cu soborul sfintei mitropolii», alteori cu sufraganii săi de la Rîmnic și Buzău sau chiar cu unii arhieriei greci aflați în țară (Matei al Mirelor, egumen la Dealu și alții).

Deși era grec de neam, mitropolitul Luca — spre deosebire de alți clerici din neamul său ajunși la noi — s-a identificat întru totul cu năzuințele poporului pe care-l păstorea. Mărturie în acest sens este strădania sa de a păstra autonomia Bisericii noastre față de Patriarhia ecumenică. Pentru aceasta, în septembrie 1615, patriarhul Timotei II al Constantinopolului (1612—1621), împreună cu sinodul său, avînd și consimțămîntul lui Teofan al Ierusalimului, au hotărît «să despoaie de toată puterea și rînduiala arhierescă», scoțînd «din scaunul și din cîntea lui» pe mitropolitul Luca, întrucît s-a arătat «neascultător și nesupus și uzurpator». În continuare, actul patriarhal preciza că «de cînd a fost numit mitropolit al acestei eparhii, nici nu s-a învoit vreodată, nici n-a binevoit a da peșcheșul anual legiuit sau alt ajutor pentru nevoile Bisericii în fruntea căreia stăm noi, precum făceau ceilalți confrăți ai noștri arhieriei; nici n-a arătat primire și ospitalitate către oamenii bisericesti, ci-i disprețuia și nu-i socotea întru nimic». Hotărîrea nu s-a aplicat.

Despre mitropolitul Luca știm că a păstrat legături și cu românii transilvăneni. Astfel, înainte de 1606, a hirotonit întru arhiereu pe mitropolitul Teoctist al Ardealului. Iar în 1606, împreună cu acesta, au judecat pe preotul Neagoslav de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, pentru «sumeția» lui.

Panegiristul lui Luca din Cipru, mitropolitul Matei al Mirelor, ne spune despre el că era «deprins foarte la caligrafie». În adevăr, de la el au rămas câteva manuscrise grecești, care-l arată ca un caligraf foarte iscusit: o *Evanghelie* isprăvită de scris la 20 martie 1588 (azi la Athos), o *Evanghelie* terminată la 4 iunie 1594 (azi la Ierusalim), o *Evanghelie* scrisă cu cheltuiala vel vistierului Hrizea în 1624, hărăzită mînăstirii Ivir din Muntele Athos și o *Psaltire*, începută de el și terminată abia prin 1634—1635 de un ucenic al său, arhiereul Iacov.

De la mitropolitul Luca se păstrează și un antimis, sfințit de el, cu o inscripție, care pare să fie cel mai vechi antimis cunoscut la noi (găsit la schitul Brădet-Arges). Documentele vremii pomenesc de un nepot al lui Luca din Cipru, anume Lorinț, căsătorit în satul Vernești de lângă Buzău, din care se trage Vasile Cîrlova, primul nostru poet modern. Urmași ai acestui Lorinț au ajuns ctitori de mînăstiri și biserici în părțile Buzăului (schiturile Barbu, Grăjdana, Ulmeasa, bisericile din Vernești și Calvinii).

După o păstorire de aproape o jumătate de veac, mitropolitul Luca a trecut la cele veșnice în primele luni ale anului 1629. A fost înmormîntat la Mitropolia din Tîrgoviște și nu la ctitoria sa de la Izvorani.

Om de carte, bun caligraf, ctitor de așezăminte bisericesti, cîrmuitor priceput al treburilor bisericesti vreme de aproape o jumătate de veac, diplomat iscusit, însuflețit de o dragoste sinceră față de patria sa adoptivă și de păstoririi săi, mitropolitul Luca Cipriotul se înscrie printre marii vlădici ai Ungrovlahiei din veacurile trecute.

Mitropolitul Grigorie I. Trebuie remarcat faptul că în timpul mitropolitului Luca s-a întărit mult și influența grecească în Biserica munteană. O consecință imediată a acestei influențe grecești în Biserica munteană a fost și alegerea unui nou ierarh grec pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, după moartea lui Luca din Cipru. Este vorba de mitropolitul *Grigorie I* ales sub domnitorul Alexandru Iliș (1627—1629). A fost tuns în monahism la mînăstirea Ivir din Muntele Athos. Se pare că a venit în Țara Românească după 10 februarie 1613, cînd Radu Mihnea închina mînăstirea Radu Vodă din București, mînăstirii Ivir. La 12 ia-

nuarie 1614, îl întâlnim egumen la Radu Vodă, rămânând aici pînă în primele luni ale anului 1629 (înainte de 10 martie), cînd a fost ridicat în scaunul mitropolitan.

Mitropolitul Grigorie s-a îngrijit de restaurarea mînăstirii Stelea din București, ctitorită de spătarul Stelea, în a doua jumătate a secolului XVI și închinată mînăstirii Ivir, arsă și ruınată în 1595, de ostașii lui Sinan Pașa. Vlădica Grigorie stătea mai mult în București, la Stelea, făcînd din ctitoria sa, «scaun de vlădicie».

În primăvara anului 1632, a fost trimis de Leon Vodă în Transilvania să sfătuiască pe boierii munteni pribegiți acolo să se întoarcă în țară.

În luna decembrie 1632, vlădica Grigorie și episcopul Teofil de la Rîmnic făceau parte dintr-o impunătoare solie care s-a prezentat în fața vizirului și a sultanului la Constantinopol, spre a da mărturie că țara vrea ca domn pe Matei Basarab. În martie 1633, Matei s-a întors în țară cu toți însoțitorii săi, fiind desigur uns domn de către mitropolitul Grigorie. El și-a continuat păstoria și sub Matei Basarab, sprijinind activitatea tipografiei din Cîmpulung, care fusese trimisă domnului muntean de mitropolitul Kievului Petru Movilă (1633—1646). În timpul lui Grigorie, s-a tipărit aici un *Molitvelnic slavon* (1635).

Se pare că mitropolitul Grigorie s-a retras din scaun în vara anului 1636. Ultimul document îl amintea în scaun la 5 iunie, iar la 20 iulie scaunul mitropolitan era ocupat de un nou titular. A murit la scurt timp, în septembrie 1636, cum ne încredințează piatra sa de mormînt, scrisă în limba greacă (azi se află în lapidariul bisericii Stavropoleos din București).

Concluzii: *Viața bisericească din Țara Românească, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a fost într-o necontenită nesiguranță și frămîntare, pricinuită de prea multele schimbări de domni petrecute în acel timp. Din acest motiv, uneori au ajuns pe scaunul mitropolitan oameni fără o valoare deosebită, cu păstorii foarte scurte. Între ei se remarcă Eftimie II (singurul care a murit în scaun) și Serafim, ierarhi cu preocupări cărturărești, apoi Eftimie III, mitropolitul lui Mihai Viteazul.*

Lucrurile s-au schimbat odată cu venirea în scaun a mitropolitului Luca din Cipru, care a izbutit să-și păstreze scaunul aproape trei decenii, pînă la moartea sa, în 1629. Sub el, s-a întărit însă și elementul grecesc în Biserica Ungrovlahiei, fapt care va avea urmări negative pentru vremurile de mai tîrziu.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, B. Țara Românească*, veacul XVI, vol. III (1551—1570), vol. IV (1571—1580), vol. V (1581—1590) și vol. VI (1591—1600), București, 1952—1953; veacul XVII, vol. I (1601—1610); vol. II (1611—1615); vol. III (1616—1620); vol. IV (1621—1625), București, 1951—1954 și vol. Indice (1601—1625), București, 1960; ACADEMIA R.S.R., *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească*, vol. XXI (1626—1627), vol. XXII (1628—1629), vol. XXIII (1630—1632), București, 1965—1969.

Lucrări generale. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826; NICULAE ȘERBĂNESCU, «Creștinul Mihail marele voievod ce au fost domnu Țării Rumânești și Ardealului și Moldovei». 375 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul, în M.O., an. XXVIII, nr. 9—10, 1976, p. 689—718.

Lucrări speciale. IOAN C. FILITTI, *Vlădica Luca († 1629), strămoș al poetului buzoian Vasile Cîrlova (1809—1831)*, București, 1935, 14 p.; I. IONAȘCU, *Mînăstirea Izvorani (Buzău), ctitoria episcopului Luca (1583—1604)*, în revista «Îngerul», Buzău, an. VIII, nr. 3—4, 1936, p. 31—93 (și extras Buzău, 1936, 65 p.); GABRIEL COCORĂ, *Episcopul Luca al Buzăului*, în G.B., an. XXIII, nr. 9—10, 1964, p. 897—914; GHEORGHE CRONȚ, *Episcopul Luca al Buzăului, sol diplomatic al voievodului Mihai Viteazul*, în M.O., an. XXVII, nr. 5—6, 1975, p. 357—363; GH. CIORAN, *Mînăstirea Stelea din București*, București, 1947; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 376—380; IOAN-VASILE VOINEA, *Mitropolitul Grigorie I al Ungrovlahiei*, în S.T., an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 739—747.

XVII

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ȘI BUZĂULUI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Odată cu desființarea «Mitropoliei» Severinului, în primii ani ai secolului al XV-lea, în Țara Românească a rămas un singur scaun vlădicesc : Mitropolia Ungrovlahiei. Datorită numeroaselor lupte interne și schimbări de domni care au urmat după moartea lui Mircea cel Bătrîn, nici viața bisericească nu a prosperat, așa cum s-a întâmplat, de pildă, în Moldova, în cursul glorioasei domnii a lui Ștefan cel Mare.

O renaștere a vieții bisericești în Țara Românească a avut loc abia în primele decenii ale secolului al XVI-lea, datorită celor doi domni sprijinitori ai culturii și artei bisericești, Radu cel Mare și Neagoe Basarab.

Cei mai mulți istorici socotesc că soborul de egumeni, preoți și mirreni convocat de patriarhul Nifon, pentru a discuta problemele legate de reorganizarea vieții bisericești în Țara Românească, a hotărît și înființarea a două eparhii noi, a Rîmnicului și a Buzăului. Singurul izvor pentru susținerea acestei ipoteze este relatarea lui Gavriil Protul din *Viața Sfîntului Nifon*. Dar în lucrarea sa nu se dau numele celor doi episcopi, nu sînt indicate reședințele lor și nu se vorbea de o delimitare precisă a noilor eparhii, spunîndu-se doar vag : «care cît va birui...».

La aceasta se adaugă și faptul că Gavriil nu amintește de participarea episcopilor de Rîmnic și Buzău la sfințirea mînăstirii de la Argeș, deși sînt consemnați — pe lîngă patriarhul Teolipt și mitropolitul Macarie — fețe bisericești de un rang inferior episcopilor (egumenii de la Athos și din țară). În sfîrșit, constatăm că izvoarele documentare interne nu pomenesc nici un episcop de Buzău pînă în 1535. Toate acestea ne fac să privim cu rezerve afirmațiile lui Gavriil Protul că Nifon a hirotonit doi episcopi cărora le-a dat «eparhie hotărîtă», căci el — în calitatea sa de ucenic și panegirist al patriarhului — avea tot interesul să-i prezinte în culori cît mai luminoase activitatea desfășurată în Țara Românească.

Cu toate acestea, socotim că, principial, s-a hotărît înființarea celor două eparhii în soborul de la 1503, dar timpul prea scurt petrecut de Nifon la noi și tulburările care au urmat după moartea lui Radu cel Mare, n-au îngăduit ca ele să se organizeze după toată rânduiala canonică. Acest lucru s-a făcut numai sub Neagoe Basarab și chiar mai târziu, sub ginerele său, Radu de la Afumați. Ierarhii hirotoniți de Nifon îl vor fi ajutat în lucrarea de reorganizare a Bisericii, stînd în preajma sa, fie la Argeș, unde era reședința mitropolitană, fie la Tîrgoviște, unde era scaunul domnesc.

Episcopia Rîmnicului. Această eparhie a fost creată pentru județele din dreapta Oltului, avînd reședința dintru început în orașul Rîmnic. Ne-am exprimat în alt loc părerea că și fosta «Mitropolie» a Severinului și-a avut reședința tot în orașul Rîmnic. Așa s-ar putea explica titulatura de «Episcopia Rîmnicului Noului Severin», care apare în acte încă de pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Cu alte cuvinte, noua eparhie era o continuatoare a Mitropoliei Severinului din ultimele trei decenii ale secolului al XIV-lea.

Mulți istorici bisericești consideră că primul episcop al Rîmnicului ar fi fost *Maxim Brancovici*, hirotonit de fostul patriarh Nifon, care, după o păstorire de doi ani, a fost ridicat în scaunul mitropolitan. Această presupunere s-a făcut pe baza celor relatate într-o versiune a *Vieții* sale, că Radu cel Mare «îl făcu pe Maxim ieromonahul episcop... și nu după multă vreme îl făcu arhiepiscop al Țării Muntenesti». Observăm însă că nu se precizează pentru ce scaun episcopal a fost hirotonit. Se adaugă apoi și faptul că numele lui Maxim Brancovici nu este întîlnit în nici un act intern și nici în pomelnicul Episcopiei Rîmnicului. De aceea considerăm că vechea părere, potrivit căreia primul episcop de Rîmnic a fost Maxim Brancovici, trebuie privită cu multă rezervă, neavînd probe documentare în acest sens. Mai degrabă socotim că mitropolitul *Ilarion II* al Ungrovlahiei (1523—1526) a fost inițial episcop la Rîmnic, din moment ce este trecut în pomelnicele acestei episcopii.

Episcopul Leontie. Primul episcop de Rîmnic al cărui nume apare în actele timpului este *Leontie*, menționat într-un hrisov dat de domnitorul Vlad Vintilă (1532—1535), la 1 aprilie 1535, prin care întărea Episcopiei Rîmnicului mai multe moșii și alte bunuri.

De fapt, hrisovul era dat «cinstitului părinte episcop chir Paisie», urmașul lui Leontie în scaun, care păstorea la acea dată. Din cuprinsul lui aflăm încă de «părintele episcop Leontie», care a răscumpărat de la Vlad Vintilă o ocină a episcopiei, cu 500 de aspri. Se înșirau apoi cinci «ocine», cumpărate tot de Leontie pentru episcopie. Dar prin același hri-

sov, se întărea episcopiei «jumătate din podul de la Olt, lângă Rîmnic, pentru că l-a ținut și pînă acum la alți domni, care au fost înaintea domniei sale» și îi erau întărite mai multe dani făcute de Neagoe Basarab, de soția sa doamna Despina, apoi de urmașii săi, Radu de la Afumați și doamna Anca, soția lui Moise Vodă (1529—1530). Toate acestea ne arată că episcopia exista în timpul lui Neagoe Basarab. Din acest hrisov, rezultă că episcopul Leontie era un ierarh cu alese însușiri gospodărești, care a creat o bază materială corespunzătoare pentru eparhia pe care o conducea. Presupunem că a stat în fruntea Episcopiei de Rîmnic de prin 1523 pînă către sfîrșitul anului 1534 sau poate chiar pînă în primele luni din 1535, căci abia la 1 aprilie 1535 era pomenit noul titular.

Episcopul Paisie. Este amintit în documentul de mai sus, prin care Vlad Vintilă întărea episcopiei vechile proprietăți. A doua mențiune documentară despre el este din 4 martie 1540, cînd apare sub titulatura de «părintele nostru arhiepiscopul chir Paisie al Rîmnicului». Alte știri documentare despre el nu mai avem.

Letopisețul cantacuzinesc, descriind domnia lui Mircea Ciobanul, arată că, după ce-a ocupat scaunul domnesc a treia oară (1558—1559), a chemat pe toți boierii pribegiți în Ardeal, făgăduindu-le cu jurămînt că nu li se va întîmpla nici un rău. «Iar cînd au fost la martie 3 deni (1558) — continuă *Letopisețul* — cu meșteșug mare au chemat pre Stănilă vornicul și pre toți boierii și pre amîndoi episcopii și toți egumenii cu mulțime de călugări, în cetate în București. Și așa, fără veste, au năpustit într-înșii pre beșliii lui și pre mulți turci de i-au tăiat pre toți, vărsîndu-se mult sînge nevinovat» (ed. C. Grecescu și D. Simonescu, 1960, p. 50). Presupunem că e vorba de episcopii de Rîmnic și Buzău, — mitropolitul Anania fugind din vreme în Transilvania —, dar numele lor nu le cunoaștem.

Alți episcopi de Rîmnic. Pe episcopul *Eftimie* îl întîlnim în unele pomelnice, precum și în pisaniile vechii catedrale episcopale și a bisericii din satul Olteni — jud. Vîlcea, care-l așează printre ctitori. Probabil a fost ales în anul 1559, după uciderea predecesorului său, în măcelul lui Mircea Ciobanul, păstorind pînă pe la mijlocul anului 1568, cînd a fost trecut în scaunul mitropolitan de la Tîrgoviște. Ni s-a păstrat chipul său, zugrăvit pe pereții bisericii schitului Olteni, socotită ctitoria sa.

Urmașul său a fost episcopul *Mihail*, ales în a doua jumătate a anului 1568. Documentar este pomenit abia la 9 ianuarie 1576. Numele său — ca episcop — este amintit în peste zece hrisoave (pînă la 19 octombrie 1585), ca martor la unele dani, ca membru în divanul domnesc, alături de domn și de alți dregători, în judecarea unor pricini sau în acte

de danie către episcopie. Ca episcop de Rîmnic a fost trecut — împreună cu înaintaşul său Eftimie — între ctitorii bisericii episcopale din Rîmnic și a schitului Olteni, cărora le-a făcut și danii. Tot sub el au fost închinete episcopiei schiturile Olteni și Dobrușa.

Pe la sfîrșitul anului 1585 — dar mai degrabă la începutul lui 1586 — a fost trecut de Mihnea Turcitul în scaunul mitropolitan, în locul lui Serafim, înlăturat din scaun, păstorind pînă prin iarna anilor 1591—1592, cînd a trecut la cele veșnice.

Noul episcop *Efrem* a fost ales, probabil, în primele luni ale anului 1586, după trecerea lui Mihail în scaunul mitropolitan. Sub el, episcopia a primit mai multe danii din partea unor credincioși. Într-un hrisov apare sub titlul: «prea cinstitul părinte arhiepiscop chir Efrem de la Rîmnic». Este o nouă atestare documentară a acestei titulaturi. Mai este întîlnit în alte cîteva acte. Probabil a păstorit pînă prin 1593, căci la 26 martie 1594 Rîmnicul avea un nou cîrmuitor. Nu putem ști dacă s-a retras din scaun ori a murit.

Episcopul Teofil I. Probabil a ajuns în scaun spre sfîrșitul anului 1593, ridicat la această demnitate de Mihai Viteazul (atestat documentar la 26 martie 1594). Probabil, înainte de alegerea ca episcop a fost egumen al schitului Olteni (închinat episcopiei), căci la 8 martie 1592 întîlnim acolo un egumen cu acest nume.

În mai 1595, a făcut parte din solia trimisă de Mihai Viteazul la principele Sigismund Báthory al Transilvaniei — împreună cu mitropolitul Eftimie, episcopul Luca de la Buzău și cîteva dregători — semnînd tratatul de alianță împotriva turcilor, din 20 mai 1595. Fără îndoială că a participat și la soborul convocat de Mihai Viteazul la Tîrgoviște, la 13 aprilie 1596, pentru a lua măsuri de îndreptare a vieții mînăstirești. Este pomenit și în două hrisoave ale marelui voievod. În ultimul dintre acestea apare cu titlul de «preasfințitul arhiepiscop chir Teofil al Rîmnicului».

Presupunem că episcopul Teofil a fost acela care a tuns în monahism pe Teodora, mama lui Mihai Viteazul, devenită monahia Teofana. Nu putem ști cît a mai păstorit. Poate s-a retras din scaun după uciderea marelui domn, protectorul său, căci la 8 noiembrie 1601, în cartea de danie a maicii Teofana, prin care închina Coziei satele Frăsinetul și Studenița, Rîmnicul avea un nou episcop, pe *Efrem*.

Observăm, deci, că știrile despre vlădicii Rîmnicului în secolul al XVI-lea nu sînt prea bogate. Știrile despre ei sînt mai mult de ordin material și nu bisericesc, încît este foarte greu să ne facem o imagine limpede asupra activității pe care au desfășurat-o.

Episcopia Buzăului. Începuturile acesteia sînt tot atît de nelămurite ca și ale Episcopiei de Rîmnic. Se crede că înființarea ei s-a hotărît tot în soborul convocat de fostul patriarh Nifon în 1503, în urma căruia a hirotonit doi episcopi, încredințându-le și «eparhie hotărîtă». Cu toate acestea, organizarea ei canonică se va fi făcut abia în ultimii ani de domnie ai lui Neagoe Basarab, care a zidit la Buzău și o catedrală episcopală. Socotim că la stabilirea scaunului episcopal în orașul Buzău au stat oarecari rațiuni istorice-bisericești. Am arătat cu alt prilej că «pseudo-episcopii» pomeniți de papa Grigorie IX activau undeva în regiunea curburii Carpaților, iar după o veche tradiție unii episcopi ar fi stat și în schiturile din Munții Buzăului. În acest fel, Episcopia de Buzău se prezenta ca o continuatoare firească a unor vechi stări de lucruri. Într-un pomelnic scris la proscomidierul schitului Agafton în părțile Buzăului, este trecut «*arhiepiscopul Dositie*». Să fie un episcop al Buzăului în timpul lui Neagoe Basarab ?

Episcopul Paisie. În vremurile de mari frămîntări care au urmat după moartea lui Neagoe Basarab, domnii atît de efemeri ai țării cu greu se puteau gîndi și la bunăstarea Bisericii. O excepție face doar Radu de la Afumați, care s-a gîndit și la înzestrarea materială a Episcopiei Buzăului. În hrisovul său din 8 septembrie 1525, domnul arăta că a făcut mai multe danii episcopiei și cîrmuitorului ei, Paisie. Însuși episcopul Paisie a cumpărat mai multe părți de moșie la Vernești (jud. Buzău), întărite la 15 noiembrie 1530, de Vlad Vodă Înecatul (1530—1532). La 7 mai 1535, Vlad Vintilă de la Slatina (1532—1535), dăruia «sfintei și dumnezeestii Episcopii din tîrgul Buzăului și preacinstiului părinte episcop Paisie, care petrece în această vreme în acest sfînt loc», două moșii, în Pîrscoveni și Cucuteni. Același domn i-a făcut apoi și alte danii.

Un act, despre care se spune că ar purta data de 7 iulie 1546 (7054), amintește un episcop de Buzău cu numele *Paisie*. Din această pricină, unii cercetători au socotit că au fost doi episcopi cu acest nume, alții că a fost unul singur, înlocuit cu Anania și apoi revenit în scaun. Dar, ne întrebăm : ce motive avea Radu Paisie (1535—1545) să înlătore din scaun pe episcopul Paisie, din moment ce pînă atunci îi arătase atîta atenție, întărind episcopiei felurite danii ? Noi credem că ne aflăm în fața unei greșeli de scriere sau de citire a datei și anume, în loc ca actul să fie datat **7051** (= 1543), s-a scris **7054** (= 1546). Deci, la această dată corectă de 7 iulie 1543, «preasfințitul arhiepiscop chir Paisie» dădea o scrisoare, prin care mărturisea că marele armaș Țintea «la moartea lui», după ce «și-a spovedit păcatele sale episcopiei mele», a dăruit Episcopiei de Buzău o parte dintr-o moșie, două mori, vii și alte

bunuri. S-ar putea ca această mărturie scrisă să fi fost dată de Paisie înainte de moartea sa, ca episcopia să aibă un act de proprietate asupra bunurilor respective. Înseamnă că Paisie a păstorit pînă prin iulie-august 1543.

Episcopul Anania. La 17 septembrie 1543, domnitorul Radu Paisie emitea un hrisov deosebit de important pentru noi, pentru că ne arată numele unui nou întîistătător al episcopiei, *Anania*, dar ne arată și întinderea ei teritorială. Credem că actul a fost cerut domnitorului de noul episcop, la puțină vreme după alegerea și înscăunarea sa, pentru a avea un act scris asupra întinderii teritoriale a episcopiei pe care urma să o păstorească.

Din cuprinsul hrisovului, rezultă că Episcopia avea jurisdicție peste «județul Buzău și județul Rîmnicul Sărat și județul Brăila și județul Săcueni, aceste patru județe cu toată hirotonirea preoțească și bisericască». Din cuvintele hrisovului: «după cum au așezat și au întocmit foștii domni dinaintea noastră», reiese că întinderea teritorială a Episcopiei Buzăului a fost fixată în timpul înaintașilor săi în scaun, poate tot de Neagoe Basarab sau de Radu de la Afumați.

Vlădica Anania a păstorit la Buzău abia un an, căci în a doua jumătate a anului 1544, tot domnitorul Radu Paisie l-a făcut mitropolit al Ungrovlahiei. A păstorit la Tîrgoviște pînă la începutul anului 1558, cînd s-a retras, trăind apoi ca «proin mitropolit» pînă către sfîrșitul anului 1580.

Alți episcopi de Buzău. Cunoaștem cîteva hrisoave privind Episcopia Buzăului și de la domnitorul Mircea Ciobanul. Astfel, la 5 aprilie 1548 îi întărea stăpînirea peste niște danii făcute de Miclea logofătul. Numele episcopului nu este amintit. Abia peste doi ani, la 10 aprilie 1550, întărea «prea cinstitului și prea sfințitului părinte episcop chir *Ieremia* al Buzăului și sfintei episcopii», părți din moșia Groșăneasa. Credem că acest *Ieremia* a urmat în scaun îndată după Anania deci din ultimele luni ale anului 1544. Numele său e pomenit și în cîteva hrisoave ale lui Pătrașcu cel Bun. Inclînăm să credem că el a fost unul din cei doi episcopi uciși de Mircea Ciobanul la 5 martie 1558.

Urmașul său a fost *Ilarion*, pomenit numai după ce și-a încheiat păstoria, ca «proepiscop» (corect «proin», deci fost episcop). Presupunem că a fost ales în primăvara sau vara anului 1558, după ce Mircea Ciobanul a ucis pe cei doi episcopi. A păstorit sub Mircea Ciobanul în a treia domnie a acestuia (1558—1559), apoi sub fiul său Petru cel Tînăr (1559—1568). Probabil a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc după ce s-a dat domnia lui Alexandru II (1568—1577).

Episcopul Atanasie. Cel care a creat Episcopiei Buzăului o puternică bază materială a fost episcopul Atanasie. Se poate să fi fost ales în a doua jumătate a anului 1568, păstorind sub Alexandru II și sub fiul său Mihnea Turcitul (1577—1583), pînă în 1583.

Este amintit în vreo 12 acte interne, majoritatea acte de danie în folosul Episcopiei pe care o cîrmuia, date de acești doi domnitori.

Episcopul Luca din Cipru. Viața și activitatea sa am descris-o pe scurt cînd am vorbit despre mitropoliții Ungrovlahiei. Ca episcop al Buzăului este pomenit, pentru prima oară, într-un hrisov de la Petru Vodă Cercel, din 10 septembrie 1583. Hrisovul este de o mare importanță, prin faptul că ne înfățișează drepturile ce erau acordate «prea cinstitului și preasfințitului arhiepiscop chir Luca al Buzăului». Astfel, el avea dreptul să judece pe cei ce «strică altarele și cine nu postește cele 4 posturi și cine se iau neam cu neam și cine ia a patra femeie fără lege și de la oameni care se împreună, dar de bună voie și nu se cunună și care se împreună unul cu altul fără lege și bărbatul care lasă femeia fără lege sau femeia (care) fuge de la bărbat...». Hrisovul preciza apoi și pedepsele pe care le putea da episcopul: «însă de cununie să ia cîte 50 de aspri și de la bărbat și de la femeie, iar pentru înrudire fără lege, să-i despartă și să le ia după cum va fi vina, asemenea și de la a patra femeie și de la nași și cine se cunună, pe toți să-i judece sub opreliște». Interzice apoi amestecul dregătorilor domnești în judecata episcopului. Prin același hrisov, episcopului i se dădea dreptul să judece și pe preoți.

Sub episcopul Luca starea materială a Episcopiei Buzăului a sporit neconținut. O danie însemnată a fost aceea a marelui vornic Mitrea și a soției sale Neaga, care i-au dăruit mînaștirea Tisău — ctitoria lor — «cu toate averile și ocinele și țigani și viile și cu tot venitul» (1593). Se mai adaugă și creșterea prestigiului episcopiei, datorită întîistătătorului ei, care era un om cult, folosit de către marele Mihai Viteazul în misiuni diplomatice, destul de dificile.

Păstoria lui la Buzău a durat pînă în toamna anului 1602, cînd noul domn Radu Șerban (1602—1610) l-a trecut în scaunul mitropolitan.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că Episcopiile Rîmnicului și Buzăului au cunoscut, în secolul al XVI-lea, o stare de înflorire materială, prin numeroasele danii ce le-au fost hărăzite de domnii Țării Românești sau de unii credincioși. Între titularii lor din acest secol s-au impus episcopii Eftimie, Mihail și Teofil de la Rîmnic, precum și Paisie, Atanasie și Luca din Cipru la Buzău.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind Istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească*, vol. I (1501—1525), vol. II (1526—1550), vol. III (1551—1570), vol. IV (1571—1580), vol. V (1581—1590), vol. VI (1591—1600), București, 1951—1953 și vol. de Indice (veac. XIII—XVI), București, 1956 (și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica*, II (1501—1550), București, 1972).

Lucrări. ATHANASIE MIRONESCU, *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în M.O., an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212.

N. IORGA, *Începuturile Episcopiei de Buzău (1544)* în «*Revista Istorică*», 1923, p. 173—177; A. SACERDOȚEANU, *Așezământul lui Radu Paisie pentru Episcopia Buzăului*, în «*Revista Istorică*», an. XXII, 1936, p. 18—23; T. G. BULAT, *Începuturile Episcopiei Buzăului*, în G.B., an. XIX, nr. 9—10, 1960, p. 811—815; T. G. BULAT, *Episcopia Buzăului. Titularii ei din secolul XVI*, în G.B., an. XXIX, nr. 7—8, 1970, p. 759—772; GABRIEL COCORA, *Episcopia Buzăului. Scurtă prezentare istorică*, București, 1972, 128 p. (82 p. text + ilustrații).

Pentru episcopii (mai târziu mitropoliții) Anania și Luca din Cipru, vezi bibliografia de la capitolele privind Mitropolia Ungrovlahiei în perioada respectivă.

XVIII

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

După domnia rodnică și îndelungată a lui Ștefan cel Mare, a urmat o perioadă de declin în istoria Moldovei, accentuată mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Dominația otomană asupra Moldovei — ca și asupra Țării Românești de altfel — este tot mai apăsătoare, haraciul plătit Porții crește neîncetat, domnii nu mai sînt aleși de reprezentanții țării, ci sînt numiți direct de Poartă, plătind mari sume de bani, prestigiul lor scade, unii fiind uciși de turci, alții îmbrățișînd islamismul. Se înregistrează pierderi teritoriale (Bugeacul, Tighina), cresc luptele dintre unele partide boierești. În schimb, se observă o sporire a legăturilor politice, economice și culturale dintre cele trei țări române, pregătind, într-un fel, prima lor unire politică, realizată de Mihai Viteazul, la 1600.

În acest secol de mari frămîntări, Biserica Ortodoxă din Moldova n-a fost scutită de vitregia vremurilor. Mitropoliții, ca și episcopii de la Roman și Rădăuți, au fost de multe ori înlăturați din scaunele lor de către domnii țării. Ierarhii — mai ales mitropoliții — erau, prin poziția lor însăși, angajați în treburile politice ale țării, trebuind să fie atașați domnului și orientării sale politice. În astfel de situații, cei care nu împărtășeau vederile domnitorului și ale marilor boieri care-l susțineau, fie că erau înlăturați, fie că făceau «paretisis», adică se retrăgeau din scaun de bună voie. Această instabilitate — accentuată mai ales în a doua jumătate a secolului — a avut urmări negative asupra dezvoltării întregii vieți bisericești. Șirul vlădicilor, dar mai ales anii lor de păstorie, se pot stabili cu greu, datorită puținelor știri documentare pe care le avem asupra lor.

Mitropolitul Teoctist II. După moartea mitropolitului Gheorghe (1 aprilie 1508), care în ultimele zile ale vieții îmbrăcase schima cea mare

sub numele de David, în scaunul văduvit a fost ales episcopul *Teoctist* al Romanului. Știri despre viața și activitatea acestuia aflăm în *Cronica* slavă a episcopului Macarie al Romanului, ucenicul său. Astfel, ierarhul cronicar ne dă știrea că «din tinerețe a fost închinat lui Dumnezeu în mînăstirea Neamț», adică a fost călugărit acolo, unde se pare că și-a cîștigat o frumoasă pregătire cărturărească. Datorită însușirilor sale duhovnicești și cărturărești, a fost ales egumen al mînăstirii Neamț, ascultare pe care a îndeplinit-o 17 ani. În timpul egumeniei sale, s-a ridicat și s-a sfințit la Neamț biserica cu hramul Înălțării Domnului, ctitoria lui Ștefan cel Mare (1497), care există și azi. De aci, după moartea episcopului Vasile al Romanului, a fost ales în locul său, păstorind timp de 8 ani (1500—1508), iar în 1508 — poate în cursul lunii aprilie — a fost ales mitropolit al Moldovei, păstorind pînă la moarte.

Ca mitropolit, a uns ca domni pe Ștefăniță Vodă, în 1517, și pe urmașul său Petru Rareș, în 1527. Tot în cursul păstoririi sale, Bogdan III a ridicat o nouă biserică mitropolitană la Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe (la mînăstirea Sfîntul Ioan cel Nou), între anii 1514—1517. A fost isprăvită în 1522 de fiul său Ștefăniță, «de sub ferestre în sus», și apoi «sfințită cu mîna prea sfințitului mitropolit Teoctist», cum ne arată pisania de deasupra ușii de intrare în vechiul pridvor. În pronaos, pe pilastrul sud-estic, este pictat chipul mitropolitului Teoctist II, cu camilafcă pe cap, îmbrăcat într-un sacos bogat ornamentat, cu multe cruci, avînd cîrjă arhierescă în mîna dreaptă, iar cea stîngă îndoită la piept.

Ca om de carte (Macarie îl numea «bărbat ca nimeni altul, învățătorul Moldovei»), mitropolitul Teoctist II a rînduit să se copieze cîteva manuscrise în limba slavonă, dintre care se cunosc : un *Tipic*, dăruit mînăstirii Neamț și o *Psaltire*.

Sub el, Mitropolia s-a bucurat de cîteva danii, din partea domnilor țării (800 de zloți tătărăști, dăruți de Bogdan III ș.a.). La rîndul său, mitropolitul a dăruit mînăstirii sale de metanie o prisacă, unde fusese pe vremuri o mînăstire, cu o poiană, precum și o parte din satul Orțești, proprietăți cumpărate cu banii săi.

Înainte de moarte, Teoctist II a îmbrăcat marea schimă monahală sub numele de Teodor. A murit la 15 ianuarie 1528, fiind îngropat la mînăstirea Neamț.

Urmașul său a fost *Calistrat*, amintit în două însemnări slavone de pe un *Praxiu* (Faptele Apostolilor), copiat de monahul Evloghie (fost Ieremia vistierul), în mînăstirea Sălăjani, jud. Suceava. A păstorit pînă în

vara anului 1530. La 20 și 22 august 1530, Mitropolia primea două danii: satul Durnești pe Jijia, dăruit de Petru Rareș, și satul Oprișecani, cu mori, dăruit de Onufrie Barbovschi, portarul de Suceava.

Mitropolitul Teofan I. Probabil era «de postrig» (călugărit) din mănăstirea Voroneț, căci mai târziu s-a ocupat de pictarea ei. Un număr de ani a fost episcop de Rădăuți, iar în 1530 a ajuns mitropolit. În această calitate, la 30 august 1535, sfințea biserica Sfântul Dumitru din Suceava, ctitoria lui Petru Rareș.

Ca și înaintașul său Teoctist II, mitropolitul Teofan I a avut alese preocupări cărturărești și artistice. Astfel, din porunca sa, un diacon Mihai copia, în 1543, un *Praxiu*, în slavonește, scris pe pergament și împodobit cu arabescuri, în culori foarte izbutite, pe care l-a dăruit apoi Voronețului.

Mitropolitul Teofan a avut un rol însemnat și în înnoirea picturii din pronaosul bisericii de la Voroneț, după cum ne arată o inscripție așezată deasupra ușii dintre pronaos și naos. De asemenea, credem că el a inițiat zugrăvirea exterioară a bisericii de la Voroneț, lucrare isprăvită numai sub urmașul său, mitropolitul Grigorie Roșca, în anul 1547. A trecut la cele veșnice în anul 1546, deci în același an cu Petru Rareș, cel care-l ridicase în scaunul mitropolitan. Probabil a fost îngropat în mănăstirea Voroneț, din moment ce i-a arătat atîta grijă în cursul păstoririi sale. În orice caz, prin împodobirea Voronețului cu picturi, mitropolitul Teofan I își înscrie numele între marii vlădici de altădată ai Moldovei.

Mitropolitul Grigorie Roșca. După spusele mitropolitului cărturar Dosoftei (1677), Grigorie Roșca ar fi fost văr cu domnitorul Petru Rareș. Născut prin deceniul opt al secolului al XV-lea, a fost călugărit la mănăstirea Voroneț, poate chiar de către Daniil Sihastrul, alături de care a fost pictat mai târziu aici. Prin 1523, a ajuns egumen la mănăstirea Probota (Pobrata), slujbă pe care a îndeplinit-o pînă în 1546. Într-o scrisoare mai târzie (1563) a lui Grigorie Roșca către călugării de la Probota, afirmă că el a îndemnat pe Petru Rareș și pe doamna Elena să refacă mănăstirea și să o declare necropolă domnească, în locul Putnei. Se pare că Petru Rareș a început refacerea mănăstirii Probota încă din primul an al egumeniei lui Grigorie Roșca, terminîndu-se în 1527, deci în primul său an de domnie. Lucrările de refacere și de zugrăvire s-au desfășurat sub directa îndrumare a egumenului Grigorie, fapt pentru care este amintit în două inscripții. S-a constatat că prima biserică din Moldova zugrăvită în exterior a fost Sfântul Gheorghe din Hîrlău, după care a

urmat Probota, al cărei ansamblu pictural datează din 1532. Pictura originală de la Probota nu se mai păstrează în întregime, cele exterioare degradându-se în cursul timpului, iar cele interioare fiind acoperite cu alte picturi în secolele XVII—XIX. Ceea ce ne interesează aci este faptul că în exterior, în dreapta ușii de intrare în pridvor, sub pisanie, a fost zugrăvit egumenul Grigorie Roșca, după cum ne încredințează o inscripție. Portretul său este însă slab conservat. Domnul a făcut apoi mînăstirii numeroase danii — mai ales sate — la care se adaugă și cîteva danii ale egumenului Grigorie (satele Pîrtănoși și Negoiești, mori și un iezer). Ea a devenit apoi gropniță pentru Petru Rareș și cîteva din membrii familiei sale.

În anul 1546 (după 13 mai), egumenul Grigorie Roșca a ajuns mitropolit al Moldovei. În această nouă slujire, a arătat o mai mare grijă Voronețului, mînăstirea sa de metanie. Arătăm mai sus că înaintașul său Teofan a refăcut pictura din pronaos și a inițiat pictura exterioară a bisericii de la Voroneț. Murind în 1546, gîndul său a fost transpus în faptă de către noul mitropolit Grigorie. Astfel, în 1547, a ridicat aici un pridvor și a împodobit întreaga biserică cu picturi exterioare, care fac din ea o capodoperă a artei medievale românești. O inscripție de pe peretele de sud al pridvorului consemnează aceste strădanii ale mitropolitului Grigorie. Meșterii zugravi, se pare sub îndrumarea lui Marcu Pristavul, au înfățișat pe mitropolitul Grigorie, alături de Daniil Sihastrul, în partea stîngă a ușii de intrare în pridvor. Este zugrăvit stînd în picioare, îmbrăcat în veșminte arhieresti, cu sacos cu multe cruci (polistavros), iar pe cap cu camilafcă neagră. Barba îi este roșcată, cu multe fire albe, ochii pătrunzători și vii, figura blajină. În mîna dreaptă ține cîrja, iar în stînga un sul deschis, cu o inscripție votivă în limba slavonă.

De la vlădica Grigorie se mai păstrează la Voroneț jilțurile și stranele, cu o mare variație de motive decorative, între care se remarcă scaunul (jilțul) domnesc, o capodoperă a artei moldovenești. Tot el a dăruit Voronețului o cruce de mînă de dimensiuni neobișnuit de mari, avînd 32 de scene, sculptate de popa Nichifor, în 1550, precum și trei procovețe. S-ar putea ca și piatra de mormînt a lui Daniil Sihastrul — îngropat în pronaos — să fi fost pusă tot de ucenicul său, mitropolitul Grigorie. Din porunca sa, același diacon Mihai care copiase un *Praxiu* pentru mitropolitul Teofan I, a copiat un *Tetraevanghel* și pentru el, în 1550—1551, căruia i s-a făcut mai tîrziu — tot din porunca lui — o legătură artistică, cu frumoase gravuri din argint aurit (una din ele îl înfățișează pe Daniil Sihastrul).

N-ar fi exclus ca în timpul lui Teofan I și Grigorie Roșca să fi luat naștere la Voroneț o «școală» de cărturărie slavonă și românească. Așa ne putem explica faptul că pe lângă manuscrisele slavone amintite, aici s-au păstrat două din primele manuscrise românești: *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Voronețeană*. Înseamnă că, așa după cum au îndrumat acțiunea de împodobire a bisericilor moldovenesti cu picturi exterioare, cei doi mitropoliți au încurajat și acțiunea de tălmăcire a cărților bisericești în limba română.

Mitropolitul Grigorie este întâlnit în scaun pînă la 21 martie 1551, cînd Iliș Vodă zis Turcitul (1546—1551), fiul lui Petru Rareș, întărea Voronețului cîteva danii făcute chiar de mitropolit. În cursul aceluiași an, mitropolitul Grigorie s-a retras din scaun, fie din pricina vîrstei înaintate, fie din pricina vreunor neînțelegeri avute cu Iliș Vodă, sub care a început o acțiune de prigonire a bisericilor și a slujitorilor ei. Din *Cronica* lui Eftimie aflăm că domnul a impus la plata birului toate mînaștirile și pe toți slujitorii Bisericii, începînd cu mitropolitul și cu cei doi episcopi, iar episcopul Macarie al Romanului a fost alungat din scaun. Retrăgîndu-se din scaunul mitropolitan, s-a așezat la mînaștirea Voroneț, unde își avea metania și pe care o înfrumusețase cu cîteva ani în urmă. A murit la 5 februarie 1570, în vîrstă de peste 90 de ani, fiind înmormîntat în pridvorul bisericii de la Voroneț, după cum ne arată inscripția slavonă de pe piatra mormîntului său, lucrată încă de cînd era în viață.

Prin supravegherea lucrărilor de refacere și de zugrăvire a Probotei, prin pictura exterioară și zidirea pridvorului de la Voroneț, prin îndrumarea activităților cultural-artistice de aici, prin activitatea desfășurată timp de 23 de ani ca egumen la Probota și 5 ani ca întîistător al Bisericii din Moldova, mitropolitul Grigorie Roșca și-a înscris numele între cei mai străluciți ierarhi ai Bisericii noastre.

Mitropolitul Gheorghe de la Bistrița. După retragerea lui Grigorie Roșca, noul domn Ștefan Rareș (1551—1552) a ridicat în scaunul de mitropolit pe Gheorghe, «de postrig» din mînaștirea Bistrița. S-ar putea ca între anii 1548—1551 să fi fost episcop la Roman, înlocuindu-l pe episcopul cărturar Macarie, alungat de Iliș Turcitul. Este amintit ca mitropolit într-un singur act din 19 februarie 1552. A păstorit numai pînă către sfîrșitul anului 1552, căci la 1 septembrie acel an, Ștefan Rareș a căzut victimă unui complot boieresc, iar tronul a fost ocupat de Alexandru Lăpușneanu (1552—1561 și 1564—1568). Acesta a pedepsit pe boierii din partida Răreșeștilor, care voiseră domn pe un oarecare Joldea, porun-

cind să fie sugrumată și văduva lui Petru Rareș, doamna Elena Brancovici. Și fiindcă mitropolitul Gheorghe se număra printre oamenii de încredere ai lui Ștefan Rareș, a fost înlăturat și el.

Prin 1555, proin mitropolitul Gheorghe, împreună cu boierul Negrilă și cu alți mari boieri, se găseau în Polonia, de unde cereau turcilor și polonilor înlăturarea lui Alexandru Lăpușneanu din scaun. Presupunem că a rămas în Polonia pînă ce Lăpușneanu a pierdut scaunul domnesc. După reîntoarcerea în țară, s-a așezat desigur la mînăstirea sa de metanie, adică la Bistrița. Într-un studiu recent am dovedit că acest mitropolit Gheorghe este ierarhul pomenit de călugărul Azarie și Grigore Ureche în *Letopisețele* lor, care a fost ars de viu de domnitorul Ioan Vodă cel Viteaz (1572—1574), pentru a-și însuși bunurile sale, dar poate și pentru ca să răzbune persecuția armenilor, petrecută în timpul păstoririi sale, mai ales că, după unele izvoare, Ioan Vodă era armean.

Mitropolitul Grigorie II de la Neamț. Către sfîrșitul anului 1552, Alexandru Lăpușneanu a încredințat scaunul mitropolitan lui Grigorie II cu metania la Neamț, unde poate a fost egumen. Este amintit în cîteva documente și inscripții contemporane. Așa de pildă, la 14 octombrie, mitropolitul Grigorie II, înconjurat de un sobor de 116 preoți și diaconi, a sfințit mînăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpușneanu, fapt consemnat și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche.

În 1557, un ierodiacon Ilarion copia, din porunca mitropolitului Grigorie, un *Sbornic*, iar în 1562 plătea copierea unei *Alexandrii* în limba slavonă, amîndouă pentru mînăstirea Neamț. Prin 1559—1560, «chir Grigorie Nemțeanul, mitropolitul Sucevei», dăruia aceleiași mînăstiri o cruce de mari dimensiuni, sculptată de același Nichifor, care lucrase o cruce și pentru mitropolitul Grigorie Roșca, de care am amintit mai sus.

În 1561, Moldova a fost vizitată de patriarhul ecumenic Ioasaf II (1555—1565). Desigur, el a fost primit la Suceava nu numai de domn, ci și de mitropolit.

Vlădica Grigorie de la Neamț a păstorit și sub Ioan Iacob Heraclid, cunoscut în istorie sub numele de Despot Vodă (1561—1563) și sub Ștefan Tomșa (1563—1564). Dar, din martie 1564 pînă în martie 1568, scaunul domnesc a fost ocupat pentru a doua oară, de Alexandru Lăpușneanu. Revenind în scaun, un număr însemnat de boieri au căzut victimă răzbu-nării sale. N-a fost iertat nici mitropolitul Grigorie care «a pomăzuit» sau «a uns» pe cei doi domni pomeniți mai sus. Înlăturat din scaun, Grigorie de la Neamț a urmat pilda omonimului său de la Voroneț, retrăgîndu-se la mînăstirea sa de metanie, la Neamț. Este întîlnit aci, într-un proces al mînăstirii judecat la 28 octombrie 1579. Din actul respectiv,

s-ar părea că el a condus, după retragerea din scaun, obștea monahală de la Neamț. Nu știm când a murit. Fără îndoială că a fost înmormântat la Neamț, unde își avea metania și unde și-a petrecut ultimii ani ai vieții. Reiese, dar, că Grigorie Nemțeanul a fost un ierarh luminat, cu alese preocupări culturale și gospodărești.

Mitropolitul Teofan II. Din *Letopisețul* lui Grigore Ureche aflăm că, la 23 septembrie 1564, Alexandru Lăpușneanu «a pus mitropolit la Suceava pe Teofan, ucenicul lui Macarie». Deși mulți istorici au socotit că acesta este fostul mitropolit Teofan I, reșezat acum în scaun, totuși este vorba de doi mitropoliți cu același nume. Teofan II își avea metania la mănăstirea Rîșca, a cărei zidire a început-o Petru Rareș, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului, prin 1542, fiind apoi zugrăvită sub Ștefan Rareș. Se pare că Teofan a fost egumen la Rîșca, pentru că o însemnare pe un *Tetraevanghel* slavon arată că a fost dăruit de el bisericii de la Rîșca «zidită de mine». Înseamnă că Teofan a supravegheat lucrările de construcție la Rîșca, așa cum făcuse Grigorie Roșca la Probota. Așa s-ar explica și afirmația lui Grigore Ureche că era «ucenicul lui Macarie», care era legat sufletește de Rîșca, fiind și îngropat aici.

Ajungînd în scaunul domnesc Ioan Vodă cel Viteaz (1572—1574), Biserica a trecut din nou prin situații grele, căci mulți slujitori ai Bisericii au avut de suferit în timpul lui. Mitropolitul Teofan s-a refugiat de teama lui în Transilvania, fapt pentru care Ioan Vodă cerea bistrițenilor să-l prindă.

Mitropolitul Anastasie. În locul său, Ioan Vodă a adus în scaunul mitropolitan pe episcopul Anastasie al Romanului. Acesta avea metania la Putna, unde a fost și egumen. Ca episcop la Roman, a păstorit 14 ani (1558—1572). Ca mitropolit, deși a păstorit cinci ani, este amintit doar în două acte de danie de la domnitorul Petru Șchiopul (1574—1579 și 1582—1591). A păstorit pînă către sfîrșitul anului 1577, cînd a fost înlăturat ori s-a retras din scaunul mitropolitan. Este întîlnit în cîteva acte ca «fost mitropolit», pînă la 8 aprilie 1585. A murit după această dată, desigur la Putna, unde își avea metania.

Mitropolitul Teofan II a doua și a treia oară. Pe la începutul anului 1578, Petru Șchiopul a reșezat în scaun pe mitropolitul Teofan II, care este întîlnit în cîteva acte de danie ale acestui domn, mai ales în cele pentru mănăstirea Galata de lîngă Iași, ctitoria sa.

În timpul domniei lui Iancu Sasul (1579—1582), se pare că mitropolitul Teofan II, cu episcopul Gheorghe Movilă de la Rădăuți și cu unii mari boieri au complotat împotriva acestui domn, fapt pentru care au

fost siliți să pibegească în Polonia. Evenimentul este menționat într-o însemnare pe *Tetraevanghelul* pomenit mai sus.

În perioadă absenței sale, treburile mitropoliei au fost conduse — în calitate de locțiitor — de episcopul *Nicanor* al Romanului, căci într-un act din anul 1579, se spune despre acesta că în timpul lui Iancu Sasul a luat, în mod abuziv, niște locuri ale mînăstirii Secu, «fiindcă în acea vreme el a fost mitropolit și era stăpîn atunci să facă cum i-a fost voia...».

Mitropolitul Teofan II și-a reluat scaunul în luna septembrie 1582, cînd Petru Șchiopul a ajuns domn, pentru a doua oară. Și de data aceasta, este pomenit în mai multe acte de danie ale acestui domnitor. La 15 mai 1584, însuși Teofan dăruia mînăstirii Galata «niște chilioi, pe care le-am făcut eu lîngă mînăstire», un loc de prisacă și o poiană.

Spre sfîrșitul anului 1587, Teofan s-a retras din scaun și s-a așezat la mînăstirea Dohiariu din Muntele Athos. Această mînăstire a fost ajutată cu bani de Alexandru Lăpușneanu și familia sa, în vederea refacerii bisericii, trapezei, chiliilor, precum și a picturii. Se pare că mitropolitul Teofan a fost acela care a resfințit-o, în urma lucrărilor de restaurare, din anul 1568. Retras la Dohiariu, poate îndată după ce și-a înaintat «paretisis-ul» din scaunul mitropolitan, a viețuit acolo pînă la moartea sa, în 1598. Pentru neprețuitul ajutor acordat mînăstirii Dohiariu, călugării l-au îngropat cu multă cinste în partea de nord (stînga) a primului nartex al bisericii mari. Doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă (1595—1606), a dat călugărilor de aici banii necesari pentru așezarea unei pietre funerare de marmură, în perete, deasupra mormîntului. Piatra are o frumoasă inscripție în grecește, cu stihuri antice. Pe peretele din dreptul mormîntului s-a zugrăvit, mai tîrziu, chipul mitropolitului Teofan, în veșminte arhieresti, avînd o față ascetică, lungă, cu barbă albă, ochii mari și pătrunzători. În felul acesta, și-a sfîrșit viața, departe de Moldova, osîrduitorul mitropolit Teofan II, după o viață atît de zbuciumată, închinată Bisericii și țării sale.

Mitropolitul Gheorghe Movilă (Moghilă). În 1588 (între 11 ianuarie și 15 octombrie), domnitorul Petru Șchiopul a ridicat în scaunul mitropolitan pe episcopul Gheorghe Movilă al Rădăuților. Acesta făcea parte din cunoscuta familie boierească a Movileștilor, fiind fiul logofătului Ioan Movilă (călugărit sub numele de Ioanichie) și frate cu viitorii domni Ieremia și Simion. Se pare că a învățat carte în Polonia. S-a călugărit de tînăr la mînăstirea Probota. Mulți istorici cred că mama sa Maria a fost fiica lui Petru Rareș, deci era firesc să îmbrace haina monahală în ctitoria bunicului său. De aici, a trecut ca egumen la mînăstirea Suce-

vița, pe atunci o așezare monahală neînsemnată. Către sfârșitul anului 1577, a ajuns episcop la Rădăuți. În această calitate este întâlnit în câteva acte de danie ale lui Petru Șchiopul și Iancu Sasul. Mult mai numeroase sînt însă actele domnești prin care se întăreau felurite danii făcute de episcopul Gheorghe mînăstirii Sucevița. Se pare că încă din vremea egumeniei sale, începuse ridicarea unei biserici aici, cu hramul Botezul Domnului, dăruindu-i mai multe sate. Ca episcop, ajutat de familia sa, a început ridicarea unei noi biserici, cu hramul Învierea Domnului. Este biserica monumentală pe care o vedem și azi la Sucevița, împodobită cu picturi în interior și exterior de către Ieremia Movilă. Gheorghe Movilă a fost zugrăvit pe peretele de nord-vest al naosului, în genunchi, îmbrăcat în sacos și omofor, avînd pe cap mitra, iar în mînă crucea. Are o față lungă și subțire, încadrată de o barbă neagră. Gheorghe Movilă a dăruit ctitoriei sale șapte sate și alte proprietăți, încît Sucevița a devenit una din cele mai înzestrate așezări monahale și un centru cultural-artistic de seamă, precum și gropniță a familiei Movileștilor.

Episcopul Gheorghe a păstorit la Rădăuți pînă pe la începutul anului 1588, cu o întrerupere în 1581—1582, cînd s-a refugiat în Polonia, împreună cu mitropolitul Teofan și cu unii boieri, din pricina domniei tiranice a lui Iancu Sasul.

Ca mitropolit a păstorit, pentru prima dată, pînă în august 1591. În acest timp, a fost cercetat, la reședința sa din Suceava, de cîteva înalte fețe bisericești de peste hotare: patriarhul ecumenic Ieremia II, însoțit de mitropolitul Ierotei al Monemvasiei care erau în drum spre Rusia (1588—1589), de patriarhul Sofronie al Ierusalimului și de fostul patriarh ecumenic Teolipt II (în timp ce era episcop la Rădăuți a trecut prin Moldova patriarhul Ioachim V al Antiohiei). În 1589, au fost mutate moaștele Sfîntului Ioan cel Nou de la biserica Mirăuți în catedrala mitropolitană, cu hramul Sfîntul Gheorghe din Suceava.

Mitropolitul Gheorghe Movilă a fost în corespondență cu unele cercuri oficiale catolice mai ales din Polonia, dar și cu unii papi, fapt pentru care a fost judecat prea aspru de unii dintre istoricii noștri bisericești. Aceste legături aveau însă un substrat politic, căci prin ele se urmărea menținerea în scaun a fratelui său Ieremia Movilă (1595—1606), cu ajutorul Poloniei catolice. Atît Petru Șchiopul, cît și Ieremia Movilă și-au îndreptat privirile spre Polonia, nădăjduind într-o victorie a statelor creștine împotriva turcilor, mai ales că la sfârșitul secolului al XVI-lea, la stăruințele papii Clement VIII (1592—1605), luase naștere, în Europa apuseană, *Liga Sfîntă*, în vederea începerii luptei antiotomane. Faptul că în timpul arhipăstoririi lui Gheorghe Movilă au fost acordate

unele favoruri catolicilor din Moldova, se datorează atât scopurilor politice pe care le-am amintit aci, cât și atitudinii de înțelegere și respect de care a dat dovadă întotdeauna poporul nostru față de cei de alte credințe religioase. N-ar fi exclus ca scrisorile sale către papii Grigorie XIII (1572—1585), Sixt V (1585—1590) sau către unii prelați catolici din Polonia să fi fost întocmite de Bartholomeo Brutti, un albanez trecut la catolicism, ajuns sfetnicul și omul de încredere al lui Petru Șchiopul. În orice caz, mitropolitul Gheorghe Movilă a fost un bun ortodox și din nici una din faptele sale nu reiese vreo înclinare a sa spre catolicism.

În august 1591, domnitorul Petru Șchiopul, constrâns de nemulțumirile și răscoalele izbucnite din pricina dărilor impuse poporului, a părăsit Moldova, luînd drumul pribegiei. Odată cu el au plecat și cîțiva dintre boierii devotați, între care se aflau și Movileștii, inclusiv mitropolitul Gheorghe, precum și ieromonahul Teodosie Barbovschi, viitorul episcop de Rădăuți și apoi mitropolit. Amîndoi au însoțit pe domnul pribeg la Bozen în Tirol (azi în regiunea Alto-Adige în Italia). După moartea domnitorului (iulie 1594), s-au așezat în Polonia, unde se găseau o parte din rudele și prietenii lor, unde au rămas mai puțin de un an. În august 1595, cînd Ieremia Movilă a ajuns domn al Moldovei, mitropolitul Gheorghe s-a întors în țară, reocupîndu-și scaunul vlădicesc de la Suceava.

Mitropoliții Moldovei între anii 1591—1595. În cei patru ani petrecuți de Gheorghe Movilă în Tirol și Polonia, pe scaunul mitropolitan de la Suceava s-au perindat trei vlădici, schimbați după bunul plac al domnilor de atunci.

Astfel, Aron Tiranul (1591—1595) a așezat în scaunul mitropolitan pe fostul episcop de Roman și locțiitor de mitropolit *Nicanor*. Acesta a fost egumen la Agapia, în perioada zidirii ei (Agapia veche sau din deal), de către Petru Șchiopul, apoi episcop de Roman (c. 1572—c. 1574 și c. 1580—c. 1582) și locțiitor de mitropolit (c. 1581—1582). Fiind ales episcop în timpul lui Iancu Sasul (1579—1582), care-l înlăturase din scaun pe Petru Șchiopul, la revenirea acestuia la domnie, Nicanor a fost înlăturat de la Episcopia Romanului, retrăgîndu-se la Agapia. De aci, Aron Tiranul l-a pus în scaunul mitropolitan, în împrejurările relatate mai sus. Este pomenit în cîteva acte interne ale vremii.

În prima parte a anului 1594, tot Aron Tiranul a trecut în scaunul mitropolitan pe episcopul Mitrofan al Romanului, iar pe Nicanor l-a trecut la Roman, fapt neobișnuit pînă atunci. Este întîlnit, în această nouă calitate, în patru acte de danie (toate din 1594). În august 1595, cînd

a ajuns domn Ieremia Movilă, iar fratele său Gheorghe și-a reocupat scaunul mitropolitan, Nicanor a trebuit să părăsească Episcopia Romanului, făcînd loc fostului episcop Agafton, și să se retragă la mînăstirea sa de metanie, la Agapia. A trecut la cele veșnice prin 1607—1609, fiind îngropat la Agapia veche.

Arătăm mai sus că în 1594 Aron Tiranul a rînduit un nou mitropolit de Suceava, pe *Mitrofan*, care, din 1591, era episcop de Roman. Este pomenit în cîteva acte de danie ale acestui domn, toate din 1594. Spre sfîrșitul aceluiași an, Aron Vodă l-a trimis la împăratul Rudolf II al Germaniei (1576—1612), spre a-i face o declarație de supunere, căci tocmai atunci luase naștere *Liga Sfîntă*, împotriva turcilor. Mitrofan fiind un om cu mai multă învățătură și cu mai multă prestanță decît Nicanor, Aron Vodă va fi avut nevoie de el în tratativele sale politice cu imperialii. Așa s-ar explica «schimbul» de scaune făcut de cei doi ierarhi, de care am vorbit mai sus.

În aprilie sau mai 1595, protectorul său Aron Tiranul, care-l făcuse episcop de Roman și apoi mitropolit, a pierdut scaunul domnesc. Mitropolitul Mitrofan a împărtășit aceeași soartă, fiind scos din scaun de noul domn Ștefan Răzvan. Acesta a ridicat la treapta de mitropolit al țării pe episcopul *Mardarie* al Rădăușilor, care păstorea acolo de prin 1591. Ca mitropolit, a păstorit numai cîteva luni, pînă prin august 1595, cînd protectorul său a fost scos din domnie de poloni, care au așezat ca domn pe Ieremia Movilă. Acesta a înlăturat pe mitropolitul *Mardarie*, spre a face loc fratelui său Gheorghe Movilă, reîntors acum din Polonia.

Retrăgîndu-se din scaun, vlădica *Mardarie* a pribegit prin țări străine. Prin 1602 era la mînăstirea ortodoxă Sfîntul Gheorghe din Drohobycz în Galiția, la care a ajuns și egumen, iar apoi, prin 1614, scria credincioșilor din Lvov că se găsește în Muntele Athos, unde probabil a și murit. Legăturile sale cu credincioșii slavi din Galiția ne fac să credem că era slav de neam.

Mitropolitul Gheorghe Movilă a doua oară. Este întîlnit în mai multe acte de danie ale fratelui său Ieremia. În cursul acestei noi arhipăstoriri, a avut loc un fapt de mare însemnătate în viața bisericească a Moldovei, și anume: înființarea Episcopiei Hușilor. Acest eveniment precum și alegerea și hirotonia primului ei titular, episcopul Ioan, au avut loc între 6 mai și 15 decembrie 1598. Biserica cu hramul Sfînții Apostoli Petru și Pavel din Huși, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a devenit catedrală episcopală. Jurisdicția noii episcopii se întindea peste ținutul Fălciu, precum și peste ținuturile moldovenesti din stînga Prutului (Tigheciu, Lăpușna, Orhei, Soroca).

În această perioadă, mitropolitul Gheorghe a întreținut legături cu patriarhul Meletie Pigas al Alexandriei, care era și locțiitor de patriarh ecumenic. În 1597 acesta i-a trimis câteva cărți și o mantie arhierască.

În mai 1600, s-a produs o nouă tulburare în viața bisericească a Moldovei, după ce țara a fost ocupată de Mihai Viteazul. Odată cu Ieremia Movilă au plecat atunci în Polonia și vlădicii țării: mitropolitul Gheorghe, episcopii Agafton de la Roman și Teodosie Barbovschi de la Rădăuți (Ioan de la Huși a rămas la scaunul său). Mihai Viteazul, acum domn al celor trei țări românești, a trimis după acești ierarhi pe proto-popul Teodor, cerându-le să se reîntoarcă în țară. Refuzând să-i dea ascultare, domnul a încredințat conducerea Mitropoliei lui Dionisie Rally al Tîrnovei, omul său de încredere. Acesta era grec de neam, născut în insula Creta, descendent al împăraților Paleologi, după tată și al Cantacuzinilor, după mamă. Ca mitropolit al Tîrnovei, a devenit unul din sfetnicii apropiați ai lui Mihai Viteazul, pe care-l îndemna să provoace o ridicare generală a popoarelor din Balcani împotriva jugului turcesc. L-a însoțit pe Mihai în Transilvania, apoi în Moldova. După căderea lui, a intrat în slujba împăratului Rudolf II al Germaniei, tot cu gândul eliberării popoarelor creștine de sub turci.

În calitate de «întîistătător al preasfintei Mitropolii a Sucevei» (deși în alte acte era numit locțiitor — *προέδρος*), Dionisie a fost însărcinat de Mihai Viteazul să convoace un nou «sinod», care să hotărască soarta ierarhilor plecați și să aleagă alții în locul lor. S-a improvizat un sinod, alcătuit din patru ierarhi greci și doi ruteni (actul întocmit de ei amintea și de fostul mitropolit Nicanor, deși nu era semnat), întrunit la Suceava, la 2 iunie 1600. Cei prezenți au hotărît depunerea ierarhilor retrași în Polonia, împuternicind pe mitropolitul Dionisie să hirotonească alți episcopi «după cum stă datina și orînduiala bisericească». În prima jumătate a lunii iunie 1600, au fost aleși doi episcopi noi: Filotei la Roman și Anastasie Crimca la Rădăuți. Cunoaștem actele prin care făgăduiau credință lui Mihai Viteazul și mitropolitului Dionisie Rally (Filotei la 15, iar Anastasie la 19 iunie). Probabil atunci a avut loc și hirotonia lor.

De la Dionisie Rally, ca «întîistătător» al Bisericii din Moldova, cunoaștem numai hotărîrea sinodală de mai sus și cele două jurăminte date de noii episcopi de Roman și Rădăuți. De la Mihai Viteazul — ca domn al Moldovei — ne-au rămas câteva acte prin care întărea felurite dării unor mînăstiri moldovene.

Dar în septembrie 1600, Mihai a pierdut Moldova. Ieremia Movilă, ajutat de poloni, și-a reocupat scaunul domnesc. Cum era și firesc, odată

cu el s-a reîntors și mitropolitul Gheorghe cu episcopii Agafton de la Roman și Teodosie Barbovschi de la Rădăuți. Cu aceasta, s-a încheiat — pentru un timp — și activitatea celor doi vlădici aleși în timpul lui Mihai Viteazul.

Reocupînd scaunul mitropolitan, Gheorghe Movilă a păstorit pînă la moartea sa, întîmplată în primele luni ale anului 1605. În 1602 era pomenit în pisania bisericii mînăstirii Secu, ctitoria lui Nestor Ureche și a soției sale Mitrofana, pe care probabil a și sfințit-o. Este interesant că acum nu mai apare decît într-un singur act de danie al fratelui său. Această lipsă ne-o putem explica prin faptul că majoritatea actelor fratelui său de după 1600 erau emise la Iași, pe cînd mitropolitul se afla la Suceava (în schimb, actele aceluiasi domn de pînă la 1600 erau emise, în marea lor majoritate, la Suceava). Pe lîngă aceasta, s-ar putea ca el să fi fost bătrîn și bolnav, nemaiputînd să ia parte la ședințele divanului domnesc. Presupunem că a murit în cursul lunilor ianuarie sau februarie 1605. A fost înmormîntat la ctitoria sa de la Sucevița.

Rezultă că mitropolitul Gheorghe Movilă a desfășurat o activitate bisericească rodnică, în cursul celor aproape 25 de ani de păstorie efectivă la Rădăuți și la Suceava. Iar prin ridicarea și înzestrarea Suceviței, poate fi așezat alături de marii vlădici moldoveni ctitori de lăcașuri sfinte: Grigorie Roșca, iar mai tîrziu Anastasie Crimca.

Mitropolitul Teodosie Barbovschi. Urmașul său în scaun a fost Teodosie Barbovschi, pînă atunci episcop de Rădăuți. Se pare că făcea parte dintr-o veche familie boierească. Un Onufrie Barbovschi, portar de Suceava, apare în hrisoavele lui Ștefăniță Vodă și Petru Rareș. S-a călugărit la Probota, cam în același timp cu Gheorghe Movilă, de care a rămas atașat toată viața. S-ar putea ca să se fi așezat la Sucevița odată cu el și să fi supravegheat lucrările de construcție ale acestei mînăstiri, după alegerea lui Gheorghe Movilă ca episcop, de vreme ce este trecut în pomelnicele ei. Era un om cu învățătură, fiind dascălul lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul. În august 1591, a părăsit țara împreună cu acest domn, ajungînd în Tirol. După moartea lui, a venit în Polonia și de aci s-a reîntors în Moldova, odată cu urcarea lui Ieremia Movilă în scaunul domnesc. În vara anului 1598, a fost ales episcop de Rădăuți, desigur cu sprijinul Movileștilor. În mai-septembrie 1600, a pribegit și el în Polonia împreună cu familia Movileștilor și cu boierii care le-au rămas credincioși. În locul său, a fost ales Anastasie Crimca. Ca episcop de Rădăuți, este pomenit în cîteva acte ale lui Ieremia Movilă. Este po-

menit pentru ultima oară ca episcop la 16 octombrie 1604, iar ca mitropolit, pentru prima oară, la 15 aprilie 1605. Presupunem că alegerea sa în scaunul mitropolitan a avut loc în primele luni ale anului 1605. Ca mitropolit, este pomenit ca martor în aproape zece acte de danie ale lui Ieremia și Simion Movilă (1606—1607).

Amintim și faptul că mitropolitul Teodosie era preocupat de probleme cărțurărești. Am arătat mai sus că a fost dascălul lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul. În această calitate, se pare că a scris o lecție de «hronologie», cu principalele întâmplări ale trecutului. Tot el ar fi corectat un *Triod* slavon, copiat de un călugăr Prohor din porunca lui Ieremia Movilă, precum și o *Pravilă*. Din porunca lui Teodosie, s-a copiat un manuscris slavon, cuprinzând *Slujba Sfintelor Paști*, cu un paraclis, irmoase, psalmi aleși, pripele, pe care l-a dăruit Suceviței. Tot acestei mânăstiri i-a dăruit un *Molitvelnic*, iar Episcopiei de Rădăuți un *Minei pe luna mai*. Înseamnă că vlădica Teodosie a sprijinit activitatea culturală-caligrafică din vremea sa.

A trecut la cele veșnice la 23 februarie 1608, fiind îngropat la Sucevița. La 15 iunie 1608, era atestat documentar noul mitropolit *Anastasia Crimca*, deși credem că a fost așezat în scaun încă din februarie.

Concluzii: Din cercetarea puținelor știri documentare pe care le avem asupra mitropoliților Moldovei din secolul al XVI-lea, ne putem convinge că Biserica a trecut în această perioadă prin mari frământări, pricinuite, înainte de toate, prin însăși instabilitatea domnilor în scaun. Totuși, mulți au desfășurat o rodnică activitate, îndrumând cultura și arta vremii. Între ei se impun: Teofan I și Grigorie Roșca, restauratorii Voronețului, cel din urmă supraveghind și refacerea Probotei, Grigorie de la Neamț, Teofan II, care a supravegheat construcția mânăstirii Rîșca, Gheorghe Movilă, ctitorul Suceviței și Teodosie Barbovschi.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. Veacul XVI. A. Moldova*, vol. I (1501—1550); vol. II (1551—1570); vol. III (1571—1590); vol. IV (1591—1600). Veacul XVII, vol. I (1601—1605); vol. II (1606—1610), București, 1951—53. DIRECȚIA ARHIVELOR STATULUI, *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică centrală a Statului*, vol. I (1387—1620), București, 1957; MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mânăstiri și bise-*

rici antice din Moldova, București, 1885, 320 p.; N. IORGA, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905, 312 p.; *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, XIV + 332 p.; GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, ed. II, București (1958), 263 p.; P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, 1959, XX + 406 p.

Lucrări generale. MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la Istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în M.M.S., an. LI, nr. 3—4, 1975, p. 221—257.

Lucrări speciale. MATEI CORUGĂ, *Gheorghe al II-lea și Grigorie de la Neamț, doi mitropoliți necunoscuți ai Moldovei din secolul al XVI-lea*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 11—12, 1971, p. 1230—1243; CONSTANTIN COJOCARU, *Mitropolitul Grigorie Roșca*, în M.M.S., an. LIV, nr. 1—2, 1978, p. 61—70; S. RELI, *Doi episcopi ai Rădăușilor, apoi mitropoliți ai Moldovei din secolul al XVI-lea, foști pribegi prin țări apuse-ne*, în «Candela», an. XL, nr. 10—12, 1929, p. 431—443 (Gheorghe Movilă și Teodosie Barbovschi); IOAN V. DURĂ, *Figuri de ierarhi moldoveni: mitropolitul Gheorghe Movilă*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 187—203; NICOLAE IORGA, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rally Paleologul*, în «Revista Istorică», nr. 5, 1919, p. 26—35; DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Dionisie Rally Paleologul și legăturile lui cu țările române*, în B.O.R., an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 521—532; SCARLAT PORCESCU, *Organizarea Bisericii din Moldova pe vremea domniei lui Mihai Viteazul*, în M.M.S., an. LI, nr. 5—8, 1975, p. 398—406.

XIX

EPISCOPIILE ROMANULUI ȘI RĂDAUȚILOR ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Din capitolul precedent, am putut constata frământările prin care a trecut Mitropolia Moldovei în cursul secolului al XVI-lea, pricinuite mai ales de multele schimbări de domni, care au avut loc atunci. Episcopiile sufragane, de la Roman și Rădăuți, au cunoscut aceleași situații vitrege, cu multe schimbări de ierarhi. Șirul acestora este greu de stabilit cu exactitate, din pricina lipsei de izvoare documentare.

Episcopia Romanului. După moartea episcopului cărturar Vasile în locul său a fost ales egumenul *Teoctist* de la mînăstirea Neamț. Avem cîteva știri prețioase despre viața sa, rămase de la ucenicul său *Macarie*. Din *Cronica* acestuia aflăm că *Teoctist* a fost egumen la Neamț timp de 17 ani, apoi episcop la Roman «8 ani împliniți». Din moment ce în mai 1508 a fost ales în scaunul mitropolitan de la Suceava, înseamnă că moartea episcopului Vasile și alegerea lui *Teoctist* la Roman au avut loc în primăvara anului 1500. În mai 1508, a fost ales în scaunul mitropolitan de la Suceava, unde a păstorit pînă la moartea sa, survenită la 15 ianuarie 1528.

Urmașii lui Teoctist. Fără îndoială că în același an, adică în 1508, probabil vara, a fost ales urmașul său la Roman, episcopul *Macarie I*. Acesta a fost egumen la Neamț, unde este întîlnit în două acte (1503 și 1508). Documentar este atestat la Roman numai în două hrisoave de danie. I-a urmat în scaun fostul egumen de la Neamț *Dorotei* (c. 1518—1531), atestat, de asemenea, în foarte puține acte interne.

Episcopul Macarie II. Urmașul lui *Dorotei* a fost episcopul cărturar *Macarie II*, ales în anul 1531. Din puținele însemnări autobiografice din *Cronica* sa, reiese că era «ucenicul» lui *Teoctist*, fostul episcop de Roman și apoi mitropolit. Ar însemna că se călugărise la Neamț, în timp ce *Teoctist* era egumen acolo, ceea ce pare puțin probabil, căci *Teoctist*

părăsise Neamțul în 1500. Mai degrabă i se socotea «ucenic» în ale cărturăriei, stînd mai mult în jurul lui Teoctist la Roman și apoi la Suceava. Am arătat și cu alt prilej, că în 1523 copiase o *Psaltire* pentru «părintele său», mitropolitul Teoctist. Tot în 1523, «cu darea și cu porunca mitropolitului chir Teoctist», arhimandritul Silvan de la Putna copia *Tipicul Sfîntului Sava* pentru mînăstirea Neamț, unde era egumen un Macarie. Majoritatea cercetătorilor au afirmat că acesta ar fi viitorul episcop de Roman. Pentru că în 1527 la mînăstirea Neamț era un nou egumen, Gherman, presupunem că Macarie a trecut ca egumen la Bistrița. În adevăr, în actul redactat la 16 ianuarie 1528, prin care călugărul Nichifor dăruia mînăstirii Neamț satul Dolhești, se menționa că «la răposarea sfînt răposatului părintelui nostru mitropolit Teoctist» erau de față episcopii de Roman și Rădăuți și «eromonah chir Macarie egumenul mînăstirii Bistrița», precum și alți preoți și mireni. Credem că acesta este «ucenicul» său, viitorul episcop aflat de față la moartea dascălului său.

Din însăși *Cronica* sa, aflăm că, la 23 aprilie 1531, a fost așezat «pe scaunul Episcopiei a părții de jos a țării», unde a păstorit apoi pînă în 1558. Deși a păstorit aproape 27 de ani, totuși nu este amintit decît în cîteva acte de danie.

Păstoria lui Macarie II a fost întreruptă în anul 1548, cînd Iliș Rareș l-a îndepărtat din scaunul vlădicesc, lucru ce-l amintește el însuși în *Cronica* sa. Ucenicul său Eftimie arăta că a fost «alungat din scaun, pe nedrept și fără sobor și fără pravilă, cu sfatul și îndemnul mamei sale doamna Elena și a lui Nour și a lui Mitrofan, care a fost și episcop». I s-a redat scaunul abia în 1551, la venirea în scaunul domnesc a lui Ștefan Rareș, pe care l-a «pomăzuit» el însuși ca domn. La îndemnul lui Macarie, Petru Rareș a ridicat două lăcașuri de închinare: catedrala episcopală din Roman, cu hramul Cuvioasa Paraschiva, existentă și azi și mînăstirea Rîșca. Biserica episcopiei a fost începută de Petru Rareș în 1542 și terminată sub fiul său Iliș, în 1550, pe locul vechii biserici de pe timpul lui Roman I sau Alexandru cel Bun, în care era îngropată doamna Anastasia, soția lui Roman și mama lui Alexandru cel Bun. În pisania bisericii se menționează că îndrumarea lucrărilor de construcție a fost încredințată episcopului Macarie, aducîndu-și astfel o contribuție prețioasă la ridicarea uneia din cele mai impunătoare ctitorii voievodale românești.

Mînăstirea Rîșca de asemenea a fost ridicată de Petru Rareș, la îndemnul episcopului Macarie, în 1542, fiind zugrăvită apoi de fiul său

Ștefan, prin 1551—1552. La ctitorirea acestei mînăstiri, episcopul Macarie și-a adus și aportul său material, căci ucenicul său Azarie scria în *Cronica* sa că a fost «întemeiată» de dînsul, iar Gr. Ureche scria că este «ziditoriul și începătoriul mînăstirii Rîșcăi».

Episcopul Macarie II ocupă un loc de seamă în istoria culturii române vechi, prin *Cronica* slavă care-i poartă numele, prin care urmărirea ca «să nu fie acoperite în mormîntul uitării lucrurile ce s-au întîmplat în vremurile și în stăpînirile trecute și care au ajuns pînă la noi». *Cronica* lui Macarie continuă *Letopisețul moldovenesc* scris la curtea lui Ștefan cel Mare, consemnînd faptele petrecute după moartea acestuia (1504). S-a păstrat în două variante: prima, care expune faptele pînă în 1542, de unde a fost continuată de Eftimie, și a doua, care expune faptele pînă în 1551, de unde a fost continuată de călugărul Azarie. Figura centrală a *Cronicii* este Petru Rareș, din porunca și îndemnul căruia a început să scrie încă din primii săi ani de domnie, pe cînd Macarie era numai ieromonah. Trebuie remarcat însă că, deși a trăit în epoca lui Petru Rareș, plină de fapte de seamă, n-a relatat tot ce putea ști un contemporan, ci a fost preocupat mai mult de forma stilistică a expunerii sale. Continuînd *Letopisețul* scris la curtea lui Ștefan cel Mare, episcopul Macarie folosește în *Cronica* sa forma panegirică, cu multe cuvinte de laudă și aprecieri — uneori nereale — la adresa lui Petru Rareș, înfățișînd în culori întunecate pe alți domni, îndeosebi pe Iliăș Rareș. La alcătuirea *Cronicii*, Macarie s-a slujit nu numai de amintirile, observațiile și constatările proprii, ci și de alte izvoare, de vechile letopisețe ale țării, pe care le-a prelucrat și completat cu procedeele sale stilistice. Toți cercetătorii au remarcat că această *Cronică* se deosebește de alte lucrări de acest gen prin forma de expunere, prin stilul ei, plin de «epitete și fraze poetice». Unele dintre expresiile și figurile sale de stil le-a împrumutat din *Cronograful* scris de cronicarul bizantin Constantin Manasses (sec. XI).

Din lectura *Cronicii*, se desprinde că Macarie era un om de cultură, cunoscător temeinic al Bibliei, dar și al unor lucrări de istorie universală, îndeosebi al letopisețelor sud-slave. De aceea, pe drept cuvînt, ucenicul său Azarie îl numea «alesul între filozofi» și «îndrăzneț în predici, meșteșugit și iscusit în cuvinte și foarte învățat ca nimeni altul». Însuși faptul că Petru Rareș i-a încredințat să ducă mai departe *Letopisețul* țării ne arată că era un om cu aleasă pregătire cărturărească. Trebuie remarcat apoi și faptul că el a făcut un pas înainte în ce privește modul de expunere și descriere a faptelor, făcînd trecerea de la anale la *cronica propriu-zisă*.

Desigur, lipsa de obiectivitate în caracterizarea personajelor, expunerea retorică a faptelor, stilul său, împodobit cu prea multe figuri poetice, scad din valoarea Cronicii. Cu toate acestea, Macarie rămîne un reprezentant de seamă al vechii culturi românești, creator al unei adevărate «școli» de cărturărie slavonă în Moldova, căci continuatorii Cronicii sale, Eftimie și Azarie, se consideră «ucenicii» săi.

În 1556 Alexandru Lăpușneanu a încredințat episcopului Macarie traducerea în slavonește și așezarea pe articole, după alfabetul slav, a cunoscutii colecții de legi intitulată *Sintagma* sau *Nomocanonul* lui Matei Vlastares. Lucrarea fusese cerută domnului Moldovei de țarul Rusiei Ivan IV cel Groaznic (1533—1584). Din motive necunoscute, *Sintagma* n-a ajuns la Moscova, ci numai pînă la Lvov.

A păstorit pînă la moartea sa (1 ianuarie 1558), fiind «îngropat cu toată cinstea și în chip vrednic de sfinți de către ucenicii săi, în mînăstirea Rîșca întemeiată de dînsul», după cum relatează ucenicul său Azarie. Prin înfăptuirile sale bisericești, dar mai ales prin *Cronica* sa, episcopul Macarie rămîne unul din marii vlădici moldoveni din trecut.

Alți episcopi de Roman. A urmat în scaun *Anastasiu*, ales la începutul anului 1558. Călugărul Azarie și Grigore Ureche ne spun în *Letopișețele* lor că a păstorit la Roman timp de 14 ani, adică pînă prin 1572. În plus, Gr. Ureche ne mai spune despre el că era «om destoinic a umplea slujba păstoriei sale» și că împreună cu mitropolitul și episcopul de Rădăuți «au cetit molitva de domnie» lui Despot Vodă. Avea metania la mînăstirea Putna, unde îl întîlnim ca egumen, la 31 august 1556, într-un act de danie hărăzit acestei mînăstiri de Alexandru Lăpușneanu. Ca episcop de Roman, este amintit fie ca martor în unele acte de danie, fie primind danii pe seama Episcopiei. În 1572, Ioan Vodă cel Vițteaz a pus pe *Anastasiu* în scaunul mitropolitan, în locul lui Teofan, unde a păstorit cinci ani, apoi s-a retras. După așezarea lui *Anastasiu* în scaunul mitropolitan, Ioan Vodă a pus episcop la Roman pe *Nicanor*, din mînăstirea Agapia. Acesta a păstorit aici din 1572 pînă prin 1574—1575, cînd se pare că a fost înlăturat de Petru Șchiopul.

Urmașul său la Roman a fost episcopul *Eustatie*, care apare în documente și sub forma *Evstatie* și *Istatie*. Presupunem că a fost ales după 30 martie 1575, căci atunci era egumen la mînăstirea Putna. Ca episcop de Roman, este pomenit pentru prima oară la 18 aprilie 1576, apoi în alte cîteva acte de la Petru Șchiopul, pînă la 5 februarie 1580. Din porunca episcopului *Eustatie*, «ritorul și scolasticul» Lucaci de la mînăstirea Putna a alcătuit o *Pravilă*, în românește și slavonește (ms. 692 din

Biblioteca Academiei), una dintre cele mai vechi opere juridice din țara noastră.

Păstoria lui Eustatie a durat pînă în 1580, cînd a fost înlocuit de Iancu Sasul cu *Nicanor* (a doua oară). S-a retras la Putna, mînăstirea sa de metanie, unde a viețuit în schimnicie sub numele de Eremia. Nicanor a cîrmuit acum nu numai Episcopia Romanului, ci și Mitropolia, în locul lui Teofan II, fugit în Polonia de teama lui Iancu Sasul.

Într-un act fără dată precisă (noiembrie 1582 — august 1583), era amintit ca episcop de Roman *Agafon*. Un pomelnic al mînăstirii Secu amintește între binefăcătorii ei pe Agafon «ot Rîșca» (alt ierarh cu acest nume nu mai cunoaștem în trecutul Bisericii noastre). De aci înainte, el este întîlnit în foarte multe acte de danie — mai ales ale mînăstirii Sucevița — pînă către sfîrșitul domniei lui Petru Șchiopul. În 1591, cînd a ajuns domn Aron Tiranul, Agafon a fost înlăturat ori s-a retras din scaun.

În locul său, a fost rînduit un nou episcop, cu numele *Mitrofan*. A păstorit la Roman pînă în prima jumătate a anului 1594, cînd a fost mutat în scaunul mitropolitan, unde a păstorit numai cîteva luni, pînă în aprilie 1595.

În locul lui Mitrofan, a fost readus la Roman fostul episcop *Nicanor*, care din toamna anului 1591 ocupase scaunul mitropolitan din Suceava. Nu putem ști care au fost motivele pentru care Aron Tiranul făcea acest «schimb» de ierarhi, căci aducerea unui mitropolit la conducerea unei episcopii era împotriva canoanelor. Probabil avea nevoie de un om mai energic — cum va fi fost mitropolitul Mitrofan — în tratativele sale diplomatice cu imperialii.

Și de data aceasta păstoria lui Nicanor a fost de scurtă durată. În august 1595, scaunul domnesc a fost ocupat de Ieremia Movilă, care a reșezat pe vechii ierarhi în scaunele lor. Astfel, Gheorghe Movilă și-a reluat scaunul vlădicesc de la Suceava, iar Agafon scaunul de la Roman. Nicanor s-a retras la Agapia, unde a mai trăit pînă după 1607.

Păstoria lui Agafon a fost întreruptă din nou în mai 1600, odată cu ocuparea Moldovei de Mihai Viteazul. S-a retras atunci în Polonia împreună cu Ieremia Movilă, cu o parte din boierii săi, cu mitropolitul Gheorghe Movilă și cu episcopul Teodosie al Rădăuților. Sinodul întrunit la Suceava, la 2 iunie 1600, sub conducerea mitropolitului Dionisie Rally al Tîrnovei, a ales, în locul lui Agafon, pe *Filotei*, fost arhimandrit și egumen la Galata. Cunoaștem jurămîntul lui de credință, din 15 iunie 1600, către noul domn Mihai Viteazul și către mitropolitul Dioni-

sie Rally. Păstoria lui Filotei a fost de scurtă durată, căci, în septembrie 1600, Mihai Viteazul a pierdut Moldova, iar scaunul domnesc a fost recuplat de Ieremia Movilă reîntors din Polonia. Odată cu el au revenit la scaunele lor și vechii ierarhi. Probabil Filotei s-a așezat la Galata, fiind ales apoi episcop de Huși, în 1606.

Revenind în scaun, Agafton e pomenit în mai multe acte ale vremii. A murit în cursul lunilor februarie-aprilie 1606. Așadar, episcopul Agafton a avut o păstorie de aproape două decenii, tulburată însă de vremurile vitrege prin care trecea pe atunci țara Moldovei.

Episcopia Rădăuților. Primul episcop de Rădăuți atestat documentar a fost *Ioanichie*, din 25 aprilie 1472 pînă la 1 iunie 1504. Înseamnă că a păstorit mai bine de trei decenii sub Ștefan cel Mare; murind amîndoi în vara aceluiași an. A fost îngropat în pronaosul bisericii episcopale cu hramul Sfîntul Nicolae din Rădăuți. Urmașul său a fost episcopul *Pahomie*, atestat pentru prima oară la 18 noiembrie 1504, într-o inscripție pe o icoană a Sfîntului Nicolae. Este pomenit apoi în cîteva acte de danie hărăzite de domnii țării episcopiei pe care o păstorea.

Printr-un act din 18 februarie 1515, episcopul Pahomie dăruia mînăstirii Moldovița un loc de casă, de arătură și fînețe în Berchișești. Această danie, cît și faptul că este trecut în pomelnicul Moldoviței, ne face să credem că se călugărise în această mînăstire. Păstoria lui a încetat după 30 iunie 1522.

Urmașul său a fost episcopul *Teofan*, amintit în această calitate la 16 ianuarie 1528. În vara anului 1530 a ajuns mitropolit. Probabil prin 1532, va fi sfințit biserica mînăstirii Moldovița, refăcută atunci de Petru Rareș. La 30 august 1535, Teofan sfințea biserica Sfîntul Dumitru din Suceava.

Teodosie, urmașul său la Rădăuți, a fost ales probabil tot în 1530. Se pare că își avea metania la Neamț. Este amintit în mai multe acte de danie ale lui Petru Rareș.

Episcopul Teodosie a zidit în 1549 o «eclesiarniță» (cliserhia) la mînăstirea Neamț, după cum arată o inscripție cu data de 7 iunie 1549. A păstorit pînă prin 1550.

Urmașul său a fost *Mitrofan*, cel amintit de Macarie în *Cronica* sa că ar fi uneltit pentru înlăturarea sa din scaunul episcopal de la Roman. Era unul din oamenii de încredere ai familiei lui Rareș, respectiv ai fiilor săi Iliăș și Ștefan. Așa se explică faptul că la 13 și 15 iunie 1551, Ștefan Rareș îi făcea două danii personale, nu episcopiei: satul Oniceni din ținutul Suceava și patru fâlcii și jumătate de vie în Dealul Voievodului.

În primul act de danie se arăta că «sfinția sa ne-au fost nouă ca un părinte, cu bună învățătură din tinerețile noastre».

Fiind devotat familiei Rareș, credem că păstoria lui a luat sfârșit în ultimele luni ale anului 1552, când a ajuns domn Alexandru Lăpușneanu. Într-un act al acestui domn din 20 martie 1554 se menționa că «răposatul chir Mitrofan» dăruia mînăstirii Probota satul Mărciani, din ținutul Sucevei. Va fi murit prin 1553. Piatra sa de mormînt se găsește în pridvorul bisericii mînăstirii Probota, lucrată încă în timpul vieții sale, dar pe care nu s-a mai trecut data morții. Din cele de mai sus, reiese că el își avea metania la Probota, mînăstire refăcută de Petru Rareș, unde desigur a fost cunoscut de familia sa. Poate că a fost și egumen al mînăstirii, după ce Grigorie Roșca a ajuns în scaunul mitropolitan.

Urmașul său a fost episcopul *Gheorghe*. Probabil este fostul egumen cu acest nume de la Putna, amintit la 11 aprilie 1546 sau fostul episcop de Vad, trimis acolo de Iliăș Rareș, la 5 ianuarie 1550. Va fi fost ales la Rădăuți pe la sfârșitul lui 1552 sau începutul anului următor. Este amintit în scaun — alături de ceilalți ierarhi — într-un act de danie al lui Al. Lăpușneanu hărăzit Putnei, la 31 august 1556. O prețioasă însemnare, lăsată de un preot cu numele Mihai pe un *Liturghier* slavon copiat de el în 1558, ne dă știrea că în acel an au murit episcopii Macarie de la Roman și Gheorghe de la Rădăuți și că tot atunci un «sobor», convocat din porunca lui Lăpușneanu, a «ales patru episcopi», din care domnul a întărit pe doi, pe Anastasie al Romanului și Eftimie al Rădăuților.

Deci alegerea ierarhilor se făcea de un sobor, format din boieri și egumenii mînăstirilor mari, care propuneau domnului mai mulți candidați, din care el întărea pe unul. De la aceste reguli se făceau și multe excepții. Probabil episcopul Gheorghe a fost îngropat în biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți.

Episcopul Eftimie. La 17 decembrie 1556, era amintit un egumen cu numele Eftimie la Humor, iar la 5 aprilie 1558 un altul la Voroneț. Credem că episcopul ales în acest an la Rădăuți este fostul egumen de la Humor, căci în 1562 era egumen acolo unul cu numele Ioasaf. Se face amintire de el ca episcop într-o inscripție din biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, cu data de 30 iunie 1559. Este trecut apoi alături de ceilalți ierarhi în actul din 20 august 1560, prin care Alexandru Lăpușneanu dăruia mînăstirii Vatoped o vamă în Salonic. Grigore Ureche îl amintește împreună cu ceilalți ierarhi ai țării, citind molitvele de domnie lui Despot Vodă, în toamna anului 1561.

S-au purtat multe discuții, dacă episcopul Eftimie este identic cu ieromonahul care a scris o *Cronică* din porunca lui Alexandru Lăpușneanu. Unii l-au identificat pe cronicar cu episcopul de Rădăuți (I. Bogdan și după el D. Dan), alții au fost de alte păreri. N. Iorga, de pildă, socotea că Eftimie cronicarul ar fi fost egumen la Neamț, deși documentar nu întâlnim acolo un egumen cu acest nume, care, fiind amestecat într-o răscoală împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, ar fi fost nevoit să fugă în Transilvania. În sfârșit, Polihronie Sîrcu și după el P. P. Panaitescu identificau pe cronicar cu egumenul mînăstirii Căpriană, de dincolo de Prut, pe care Lăpușneanu l-a trimis la Moscova cu Sintagma lui Matei Vlastares, prelucrată de episcopul Macarie. Este greu de crezut însă că Lăpușneanu a încredințat o asemenea lucrare — ca și misiunea în Rusia — unui egumen dintr-o mînăstire fără însemnătate, fără tradiții culturale și mult îndepărtată de scaunul domnesc, cum era Căpriană. În plus, P. Sîrcu susținea acest lucru numai pe baza unei «povestiri slave contemporane», deci un izvor îndoielnic (într-un act de prin 1654—1659 apare ca martor un «Iftimie fost egumen la Căpriană», deci s-a putut face o confuzie). Cei care erau împotriva identificării cronicarului cu episcopul se bazau pe faptul că autorul se numea «cel din urmă dintre egumeni, Eftimie ieromonah». Dar aceste cuvinte le scria în primii ani de domnie ai lui Lăpușneanu, cînd a primit însărcinarea de a scrie *Cronica* domniei sale și cînd era un simplu ieromonah, el ajungînd episcop abia în 1558. Chiar și Macarie se numește, în *Cronica* sa, «cel din urmă dintre ieromonahi».

De aceea, credem că a avut dreptate I. Bogdan, care a susținut că episcopul este una și aceeași persoană cu cronicarul Eftimie. Așa după cum Petru Rareș și-a ridicat cronicarul oficial, pe Macarie, la treapta de episcop, tot așa va fi făcut și Alexandru Lăpușneanu, voind prin aceasta să acorde mai multă autoritate cronicii oficiale a domniei sale.

Cronica lui Eftimie expune faptele din a doua domnie a lui Petru Rareș, continuînd cu domnia fiilor săi și apoi a lui Alexandru Lăpușneanu, dar numai pînă la 1554. Este deci o continuare a *Cronicii* lui Macarie, în prima ei variantă. Ca și aceasta, este mai degrabă un panegiric și nu o scriere istorică, cu laude exagerate la adresa lui Lăpușneanu și cu prezentarea în culori întunecate a faptelor lui Iliăș și Ștefan Rareș. Înainte de 1561, călugărul Isaia de la Slatina (viitor episcop) alcătuia prima colecție de *cronici moldovenești* cunoscută (descoperită de I. Bogdan la Kiev), formată din *Letopiseșul* numit *Putna I*, *Cronica* lui Macarie (versiunea scurtă) și *Cronica* lui Eftimie. În același manuscris (sbornic)

se găsea și o «istorie universală», alcătuită dintr-un cronograf bizantin, anale sîrbești și o cronică bulgară. Probabil că Isaia a lucrat din porunca lui Lăpușneanu și a episcopului cărturar Eftimie, care îi va fi pus la dispoziție și *Cronica* sa. Întrucît din 1561 scaunul domnesc a fost ocupat de Despot Vodă (pînă în 1563), apoi de Ștefan Tomșa, activitatea istoriografică din această perioadă s-a întrerupt. Nu știm dacă episcopul Eftimie a murit în scaun ori s-a retras, așezîndu-se la Humor, deci în mînăstirea de metanie. Acolo se păstrează piatra sa de mormînt, dar fără să indice anul morții, cu inscripția: «Aici este groapa prea sfințitului nostru părinte Eftimie, fost episcop de Rădăuți și s-a înmormîntat unde s-a făgăduit lui Dumnezeu...». Nu-i exclus ca el să fi fost numai înmormîntat aici, deci să fi murit în scaun. Presupunem că acest lucru s-a petrecut la scurt timp după ce Lăpușneanu a pierdut scaunul (1561), căci altfel nu ne putem explica de ce n-a continuat *Cronica* și de ce n-a fost reșezat în scaun în 1564, cînd Lăpușneanu a ajuns domn pentru a doua oară. Deși *Cronica* sa prezintă domniile celor doi fii ai lui Petru Rareș în culorile cele mai negre, avînd în schimb numai cuvinte de laudă la adresa lui Lăpușneanu (primii săi ani de domnie, 1552—1554), totuși Eftimie rămîne unul din cărturarii de seamă din trecutul nostru.

Urmașul său a fost *Dimitrie*, ucis în Transilvania, într-o luptă a lui Bogdan Constantin, pretendent la tronul Moldovei, cu imperialii. Este trecut și într-un Pomelnic al Episcopiei, copiat în anul 1780.

Episcopul Isaia. Urmașul acestuia a fost Isaia, cel care copiase la Slatina corpul de Cronici moldovenești pe care l-am amintit mai sus. Se pare că și-a avut metania la Agapia, unde s-a și retras spre sfîrșitul vieții. Credem că de aici a fost dus de Alexandru Lăpușneanu la noua sa ctitorie, pentru a face din ea un centru de cărturărie slavonă, așa cum erau și alte mari mînăstiri voievodale. Acolo a alcătuit «corpul» de cronici moldovenești de care am vorbit mai sus. A fost ales episcop în cursul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușneanu, prin 1564. Desigur, domnul voia ca noul episcop să continue activitatea de cronicar a lui Eftimie, deci nu putem împărtăși părerea altor cercetători că a fost rînduit ca episcop de Ioan Vodă cel Viteaz, în 1572. În orice caz, strădaniile sale cărturărești, știința sa de carte și de limbi străine au fost apreciate de marele domn, care l-a folosit în multe solii diplomatice, fiind, după cuvîntul lui N. Iorga, «diplomatul în rasă» al lui Ioan Vodă. Încă în primele luni de domnie, numele său figura, alături de ale unor mari dregători, în omagiul depus de Ioan Vodă regelui Poloniei. În februarie 1573, era în Bran, lîngă Brașov, mergînd să se întîlnească cu

voievodul, mai târziu principele Transilvaniei, Ștefan Báthory (1571—1575). A fost trimis apoi la Moscova, pentru a anunța pe țarul Ivan cel Groaznic că Ioan Vodă a dobândit domnia Moldovei și să-l roage să trimită în țară pe soția și fiul voievodului, Petru, de care era despărțit de mai mulți ani. În mai 1574, i s-a înmînat episcopului o scrisoare de răspuns, prin care domnul moldovean era înștiințat că soția și copilul muriseră, în cursul unei epidemii de ciumă. S-a reîntors în țară în iunie 1574, când Ioan Vodă era ucis de turci, în urma înfrîngerii de la Roșcani.

Și-a păstrat scaunul vlădicesc și sub Petru Șchiopul, fiind amintit în două acte de danie ale acestuia, din 18 aprilie 1576 și 9 iulie 1577. În a doua jumătate a anului 1577, a părăsit scaunul vlădicesc, pentru că la 22 februarie 1578, întîlnim în locul lui un nou episcop, pe *Gheorghe Movilă*. Isaia s-a retras la mînăstirea Agapia, unde se afla și «proinepiscopul» Nicanor. Acolo a trăit pînă după 7 iulie 1581, cînd dăruia mînăstirii un panaghiar de argint, suflat cu aur și împodobit cu pietre prețioase, avînd și o inscripție în limba slavă. A murit curînd după această dată. Prin toată activitatea sa, de copist de manuscrise, de sol al lui Ioan Vodă cel Viteaz, episcopul Isaia trebuie socotit printre marii vlădici din trecut.

Alți episcopi de Rădăuți. Urmașul său, *Gheorghe Movilă*, a păstorit din 1577 pînă în 1588, cînd a fost ridicat în scaunul mitropolitan. Ca episcop de Rădăuți, a ridicat mînăstirea Sucevița, cu biserica existentă și azi, cu hramul Învierea Domnului, căreia i-a făcut numeroase danii de sate. În 1587, patriarhul Ioachim V al Antiohiei, aflat în Moldova în drum spre Rusia, a dăruit episcopului *Gheorghe* o icoană a Maicii Domnului, pe care el a hărăzit-o apoi mînăstirii Sucevița.

Trecînd în scaunul mitropolitan, în cursul anului 1588, în locul său, la Rădăuți, a fost ales egumenul *Ghedeon* de la Rîșca. Este pomenit pentru prima dată la 20 decembrie 1588, într-un act al lui Petru Șchiopul, apoi în alte acte ale aceluiași domnitor. A păstorit pînă prin 1591, cînd s-a retras din scaun. Credem că a făcut aceasta, întrucît era omul de încredere al lui Petru Șchiopul (la 17 ianuarie 1591, participa la cununia «secretă» a lui Petru Șchiopul cu Irina Botezata). Poate că numai vîrsta înaintată l-a împiedicat să plece cu domnul în pribegie. S-a așezat la mînăstirea sa de metanie, la Rîșca, unde a murit la 21 noiembrie 1596, după cum arată inscripția de pe piatra sa de mormînt.

În locul său, Aron Tiranul a pus episcop pe *Mardarie*. Este întîlnit în mai multe acte în 1594. În aprilie 1595, Ștefan Răzvan l-a făcut mi-

tropolit, păstorind câteva luni, pînă prin august-septembrie 1595, cînd protectorul său a pierdut tronul. S-a retras apoi la mînăstirea Drohobycz din Galiția, apoi la Muntele Athos unde a și murit.

Urmașul său se numea *Amfilohie*, probabil călugărit la mînăstirea Putna, de vreme ce e trecut în pomelnicul ei. A păstorit puțin timp, pînă în vara anului 1598, cînd s-a retras sau a murit.

Îndată după el a fost ales *Teodosie Barbovschi* de la Probota, unul din oamenii de încredere ai lui Petru Șchiopul și ai Movileștilor. În mai 1600, plecînd cu Movileștii în Polonia, scaunul său a fost ocupat (din iunie pînă în septembrie) de un nou episcop, *Anastasia Crimca*. Revenind Movileștii, acesta a fost nevoit să părăsească scaunul. Teodosie Barbovschi a păstorit la Rădăuți pînă în primele luni ale anului 1605, cînd i-a urmat lui Gheorghe Movilă în scaunul mitropolitan.

Concluzii: Privind asupra vieții bisericești din Episcopia Romanului în acest secol, constatăm că ea a avut ierarhi vrednici, ca Teoctist, Macarie Cronicarul, Anastasia, viitorul mitropolit, și Agafton.

Din cele expuse, rezultă că și la Rădăuți au păstorit, în secolul al XVI-lea, mai mulți vlădici vrednici, iubitori ai artei, ca Teofan și Gheorghe Movilă și oameni de carte, ca Eftimie și Isaia.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Aceleași ca la capitolul: *Mitropolia Moldovei în secolul al XVI-lea*; Cronicile lui Macarie și Eftimie se găsesc în vol. *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 74—125.

Episcopia Romanului. MELCHISEDEC, *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâi, București, 1874, IV + 352 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în M.M.S., an. LI, nr. 3—4, 1975, p. 221—257; MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Episcopiei Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, în M.M.S., an. LII, nr. 5—6, 1976, p. 322—337; SCARLAT PORCESCU, *Episcopul Macarie al Romanului*, în M.M.S., an. XXXVI, nr. 5—6, 1960, p. 347—361; EMIL TURDEANU, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în «Revue des études roumaines», vol. IX—X, 1965, p. 97—142 (și extras); DAMIAN P. BOGDAN, *Le Syntagme de Blastares dans la version du chroniqueur roumain Macarie*, în *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. VII, Sofia, 1971, p. 187—191; SCARLAT PORCESCU, *Un episcop de Roman uitat: Filotei*, în rev. «Cronica Romanului», an. XX, nr. 5—6, 1943, p. 105—118.

Episcopia Rădăuților. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; S. RELI, *Doi episcopi ai Rădăuților apoi mitropoliți ai Moldovei din secolul al XVI-lea, foști pribegi prin țările apusene*, în «Candela», an. XL, nr. 10—12, 1929, p. 431—443 (Gheorghe Movilă și Teodosie Barbovschi); IOAN V. DURĂ, *Figuri de ierarhi moldoveni: mitropolitul Gheorghe Movilă*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 187—203.

XX

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Într-un capitol anterior am prezentat puținele știri pe care le avem despre ierarhii ortodocși români din Transilvania în secolul al XIV-lea. Ne-am exprimat convingerea că ei au avut o ierarhie bisericească organizată canonic, în frunte cu un mitropolit. Primul a fost Ghelasie de la Rîmeț, în 1376, apoi în secolul al XV-lea, Ioan din Caffa, stabilit în Hunedoara (1456), mitropolitul Ioanichie în 1479, urmați de mitropoliții de la Feleac : Daniil, Marcu, Danciu, al cărui nume călugăresc nu-l cunoaștem și Petru. Acest Petru a fost ultimul mitropolit de la Feleac (1538). După el, viața Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei a intrat într-o nouă fază. Datorită schimbărilor politice survenite, însuși scaunul mitropolitan a fost mutat în alte localități.

Situația politică și confesională a Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Pentru a înțelege cât mai bine desfășurarea vieții bisericești a românilor transilvăneni în acest secol, este nevoie să prezentăm, în mare, însăși situația politică a Transilvaniei, precum și situația celorlalte confesiuni existente aici.

În lupta de la Mohacs (29 aug. 1526), armata ungară a fost zdrobită de turci, care au ocupat Buda (8 sept.). În noiembrie și decembrie același an, au fost aleși ca regi ai Ungariei Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, între care a început un îndelungat conflict. În 1529, Zápolya, ajutat de turci și de Petru Rareș, și-a consolidat pozițiile în Transilvania, apoi s-a încoronat din nou ca rege, la Buda, în locul lui Ferdinand. În cele din urmă, între cei doi s-a ajuns la o înțelegere, încheiată la Oradea, în 1538, potrivit căreia Transilvania rămânea lui Zápolya, urmînd ca, după moartea lui, părțile din Ungaria pe care le stăpînise el, ca și Transilvania, să revină Habsburgilor.

Dar în 1540, murind Zápolya, sultanul a recunoscut ca rege pe fiul său Ioan Sigismund, schimbare care a dus la reizbucnirea războiului cu Habsburgii. La 29 august 1541, turcii au ocupat din nou Buda, transformând Ungaria centrală și sudică în pașalic turcesc pentru aproape 150 de ani. Partea de nord a Ungariei rămânea sub stăpânirea Habsburgilor, iar Transilvania, Banatul și așa numitul «Partium» (comitatele Sătmar, Crasna, Solnocul de Mijloc și din Afară, Bihorul, Zarandul și uneori Maramureșul), se constituiau într-un principat autonom cu capitala la Alba Iulia, sub suzeranitate turcească.

În fruntea Transilvaniei autonome era un principe ales de dietă, confirmat apoi de sultan. Noul principat plătea haraci turcilor ca și Țara Românească și Moldova. În vara anului 1552, Banatul și o parte din Crișana au fost ocupate de turci și transformate în pașalic cu centrul la Timișoara.

Pînă în 1551, în Transilvania conducerea efectivă a avut-o episcopul Gheorghe Martinuzzi, numit de sultan guvernator — ulterior s-a aliat cu imperialii — care cîrmuia în numele principelui minor Ioan Sigismund Zápolya și al mamei sale Isabella. Între 1551—1556, Transilvania a fost ocupată de Habsburgi. Dar în 1556, țara a ajuns din nou sub dominația otomană, iar Dieta, întrunită la Sebeș, a hotărît readucerea familiei Zápolya, ceea ce s-a și făcut, cu ajutorul domnilor români Alexandru Lăpușneanu al Moldovei și Pătrașcu cel Bun al Țării Românești.

Sub Ioan Sigismund a continuat anarhia internă în Transilvania, dar și intervențiile Habsburgilor și ale turcilor. După moartea lui (1571), au urmat mai mulți principii din familia Báthory: Ștefan (1571—1575), care a ajuns apoi și rege al Poloniei, fratele său Cristofor (1576—1581) și fiul acestuia Sigismund (1581—1597, 1598—1599). Aceștia au dus o politică de fidelitate față de turci. Doar Sigismund s-a orientat, în ultima parte a domniei, spre o apropiere de coaliția antiotomană, numită «Liga sfîntă».

Frămîntări deosebite s-au petrecut și în viața bisericească a țării, determinate de mișcările de Reformă din prima jumătate a secolului al XVI-lea (în 1543 Dieta de la Cluj proclama principiul libertății religioase în Transilvania). La scurt timp după apariția Reformei lui Luther, ideile sale au pătruns și la sașii din Transilvania, aduse fie de negustorii sași care aveau legături cu marile centre comerciale și meșteșugărești din Europa centrală și apuseană, fie de tinerii sași care, reîntorcîndu-se de la studii din Germania, au propagat intens ideile lui Luther, mai ales

în Sibiu și Brașov, principalele centre de răspîndire a luteranismului între sași. Cel mai de seamă propagator al doctrinei luterane între sași a fost Ioan Honterus (1498—1549), prin editarea lucrărilor lui Luther, în tipografia înființată de el la Brașov, precum și prin întocmirea și tipărirea unor lucrări proprii. Dieta Transilvaniei, întrunită în 1550 la Turda, a recunoscut luteranismul ca «religio (confessio) recepta».

În același timp, s-a propagat între maghiari calvinismul. Centrul de răspîndire al acestei doctrine a devenit orașul Cluj, cel mai de seamă propagator fiind Gáspár Heltai, un sas maghiarizat. Întrucît a fost cîștigat pentru această nouă confesiune însuși principele Ioan Sigismund, în Dieta de la Aiud din anul 1564 calvinismul a fost recunoscut ca religie oficială de stat.

În 1568 Dieta întrunită la Turda a recunoscut ca «religio recepta» unitarianismul, propovăduit printre unguri de Francisc David și de medicul Giorgio Blandrata. Biserica Ortodoxă, care constituia religia majorității zdrobitoare a populației, a rămas în vechea ei stare, de religie «tolerată».

Cele trei noi confesiuni protestante au dus la slăbirea considerabilă a pozițiilor catolicismului. Astfel, după moartea episcopului romano-catolic Stratileo din Alba Iulia (1542), scaunul episcopal a rămas vacant pentru 11 ani, timp în care ideile Reformei s-au putut răspîndi cu repeziciune printre sași și unguri.

După ce Transilvania a ajuns pentru scurt timp în stăpînirea lui Ferdinand de Habsburg (1551—1556), acesta a trimis ca episcop de Alba Iulia pe Paul Bornemisa (1553). Dar, după revenirea lui Ioan Sigismund, Dieta, întrunită la Sebeș, în 1556, sub conducerea guvernatorului Petru Petrovici, a hotărît desființarea Episcopiei catolice din Alba Iulia. Cîțiva ani mai tîrziu, s-a hotărît secularizarea averilor Bisericii catolice. Același lucru s-a întîmplat și cu Episcopiile catolice din Oradea și Cenad, precum și cu toate mînăstirile catolice dintre Tisa și Carpați. Episcopul Bornemisa, precum și preoții și călugării catolici au fost alungați din țară.

Recunoașterea oficială a celor trei noi confesiuni protestante a avut urmări însemnate nu numai asupra vieții bisericești, ci și asupra celei politico-sociale din Transilvania. De pildă, a fost favorizată dezvoltarea învățămîntului laic și a scrierilor în limba națională, iar prin separarea confesională a Transilvaniei de Ungaria catolică, s-a întărit lupta pentru independență a principatului Transilvaniei.

Aceste schimbări au dus la prăbușirea regimului confesional catolic de pînă atunci și la inaugurarea unui nou, în care rolul de confe-

siune dominantă, exclusivistă și asupraitoare a trecut de la catolici la calvini. Românii au scăpat deci de asuprairea catolică, dar au ajuns sub cea calvină.

Mitropolia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În împrejurările tulburi de după 1541, credem că scaunul de mitropolit ortodox al Transilvaniei a rămas cîțiva ani vacant, după Petru de la Feleac, mort înainte de 1550. Abia la 15 iunie 1553, castelanul Ioan Fanchy din Hunedoara scria sibienilor că a trimis în Țara Românească pe preotul *Ioan din Peșteana* (sat în Țara Hațegului), spre a fi hirotonit arhiepiscop, întrucît voievodul Transilvaniei «i-a dăruit *Episcopia românilor*» de aici. În acest scop, i-a scris domnitorului Mircea Ciobanul, iar acum ruga pe sibieni să-i scrie și ei, ca să fie hirotonit cît mai curînd. Desigur actul hirotoniei a fost săvîrșit de mitropolitul Anania care păstora pe atunci (1544—1558). Rezultă din scrisoarea citată că vlădica Ioan din Peșteana era numit pentru românii din toată Transilvania. Nu mai avem alte știri despre el. Probabil s-a stabilit în mînăstirea Prislop, situată în apropiere de Hunedoara, — unde sta și castelanul Ioan Fanchy, protectorul său —, dar și de satul său natal Peșteana.

S-a afirmat pînă acum în istoriografia noastră că în prima jumătate a secolului al XVI-lea s-ar fi înființat o episcopie la *Geoagiul de Sus*, lîngă Rîmeș. Se afirma, de asemenea, că primul episcop de aici, cunoscut cu numele, a fost *Hristofor*, numit de Isabella Zápolya la 13 mai 1557. Adevărul este însă altul și anume că Hristofor este urmașul lui Ioan de la Peșteana. Prin documentul citat mai sus, se preciza că «la rugămîntea unor credincioși ai noștri», i s-a dat lui Hristofor «episcopia mînăstirii Geoagiului de Sus (sic), cu toate veniturile și cîștigurile de orice fel, obișnuite a se cuveni *acelei episcopii din vechime*», urmînd ca «din acea mînăstire să propovăduiască tuturor celor ce se cuvine credința grecească (= ortodoxă), iar pe cei răi și cu purtări rele, să-i certe și să-i pedepsească». În continuare, porunca tuturor preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși să recunoască pe Hristofor ca «episcop al mînăstirii Geoagiului de Sus (sic), să-l ascultați și să vă supuneți lui și să-i dați fără nici o împotrivire veniturile lui *obișnuite din vechime*...».

Deși unii istorici au afirmat că Hristofor era numai un episcop-egumen al mînăstirii Geoagiu, totuși, din actul de mai sus rezultă limpede că este vorba de o «episcopie» existentă «din vechime» (expresia apare de două ori), care nu putea fi alta decît Mitropolia românilor transilvăneni. N-ar fi exclus ca Hristofor să fi fost ridicat

la demnitatea de mitropolit din egumenia mînăstirii Geoagiu. Păstoria lui a fost de scurtă durată, căci la începutul anului 1560, era atestat un nou «episcop» (mitropolit) cu numele *Sava*, originar sau călugărit în Țara Românească.

Numele lui *Sava* este pomenit în prefața *Întrebării creștinești* a lui Coresi, tipărită în prima jumătate a anului 1560, «cu știrea episcopului Savei Țărei Ungurești», și închinată mitropolitului Efrem al Ungrovlahiei (c. 1558 — c. 1566), care, probabil, l-a și hirotonit.

Prin 1561, în împrejurări pe care nu le cunoaștem, *Sava* a fost înlocuit de un ierarh cu numele *Gheorghe*, originar din Ocna Sibiului, căruia principele i-a încredințat «episcopatul românesc al Bisericii din Geoagiul de Sus». Dar la 10 aprilie 1562, principele Ioan Sigismund a reșezat pe *Sava* în demnitatea avută.

Dintr-o scrisoare a lui Alexandru II Mircea al Țării Românești (1568—1577) către principele Ștefan Báthory al Transilvaniei, din 16 mai 1572, aflăm că «mînăstirea și episcopia» din Lancrăm au fost zidite, cu consimțămîntul lui Ioan Sigismund, de către mai mulți boieri români, «pribegiți» în Ardeal, între care și episcopul *Sava* (poate de teama lui Mircea Ciobanul). Tot pe atunci vlădica *Sava* și-a cumpărat și o casă în satul Lancrăm, cum aflăm dintr-un alt act. Înseamnă că el și-a stabilit reședința în satul Lancrăm, în vecinătatea orașului Alba-Iulia, capitala principilor Transilvaniei. Poate însuși Ioan Sigismund Zápolya l-a silit să se așeze aici, pentru a-i putea supraveghea mai ușor activitatea. Păstoria lui a durat pînă către 1570, căci la 4 noiembrie 1570, principele Ioan Sigismund i-a dăruit casa din Lancrăm episcopului (superintendentului) româno-calvin Pavel Tordași, întrucît *Sava* plecase din Transilvania. Presupunem că a avut unele neînțelegeri cu principele calvin, poate din pricina opoziției ce va fi făcut propagandei calvine, și astfel a fost înlăturat din scaun.

La 5 octombrie 1571, principele catolic Ștefan Báthory a încredințat conducerea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania unui ieromonah cu numele *Eftimie*, cunoscut prin «învățătură, știință, purtări cinstite și viață cuvioasă», dîndu-i dreptul să propovăduiască, să slujească și să facă vizite canonice. Unii istorici (Șt. Meteș) au socotit că *Eftimie* era un călugăr moldovean, care, din pricina amestecului într-o răscoală împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, ar fi fost silit să fugă din Moldova. Împotriva vechii tradiții, după care vlădicii Transilvaniei erau hirotoniți la Tîrgoviște, hirotonia lui *Eftimie* a săvîrșit-o patriarhul Macarie al Ipekului. Probabil a fost trimis acolo chiar de Ștefan Báthory, fie din dorința acestuia de a cîștiga încrederea tur-

cilor, căci Macarie era frate cu renegatul Mehmet Socolli, marele vizir, și primise jurisdicție peste toți creștinii din Europa centrală, ocupată de turci, fie că urmărea slăbirea legăturilor românilor transilvăneni cu frații lor de peste Carpați.

La 3 august 1572, același principe înștiința pe dregătorii săi că Eftimie a fost hirotonit «episcop» de către patriarhul Macarie, dându-i din nou dreptul de a propovădui «oriunde în țara și părțile ungurești», poruncind dregătorilor «ca pe el și pe popii românești care țin legea lui, să-i lăsați slobozi, fără nici o piedică, să umble, să petreacă, să propovăduiască, să învețe, să facă slujbe și să servească Sfintele Taine; dregătorii să nu mai îndrăznească să se amestece în slujba lui și în încasarea venitului lui...». Înseamnă că jurisdicția lui se întindea peste întreagă Transilvania, Bihorul și Maramureșul. La 29 octombrie 1573, Eftimie era în Brașov, probabil pentru a discuta cu diaconul tipograf Coresi problema imprimării unor noi cărți în limba română. La 26 ianuarie 1574, era din nou în Brașov, ceea ce ne face să credem că, în intervalul de timp scurs de la prima vizită, a călătorit în Țara Românească. Nu avem nici o știre asupra locului în care și-a stabilit reședința. Presupunem că a fost în Alba Iulia, în marginea orașului, unde au avut-o și urmașii săi (casa din Lancrem, a lui Sava, fusese dăruită lui Pavel Tordași).

Păstoria lui la Alba Iulia a fost de scurtă durată, căci, la 6 iunie 1574, Ștefan Báthory înștiința pe bistrițeni că Eftimie s-a retras de bună voie din scaun.

Urmașul său a fost ieromonahul *Hristofor*, numit de Ștefan Báthory tot atunci (6 iunie 1574). Nu știm din ce mânăstire venea. Presupunem că a fost hirotonit la Tîrgoviște, de mitropolitul Eftimie (1568—1576). Prin 1576, același principe a scos pe preoții și credincioșii români din comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru (interior), Solnocul de mijloc și Crasna, de sub jurisdicția lui Hristofor, încredințându-le spre păstorire nou-numitului episcop de Vad, Spiridon.

Păstoria lui Hristofor a durat vreo cinci ani. Probabil a murit înainte de 16 mai 1579, când a ieșit de sub tipar *Evanghelia* slavonă de la Alba Iulia, a lui Lorinț, căci nu era pomenit în epilogul ei. La 21 octombrie 1579 Dieta Transilvaniei, întrunită la Turda, hotărâ: «Popii românești să-și aleagă episcop românesc pe cine vor voi, după ce episcopul lor de pînă acum a murit și domnitorul (= principele) să întărească pe acela care îl vor alege dintre ei». Înseamnă că preoților români li s-a recunoscut dreptul pe care-l vor fi avut din vechime de a-și alege ei înșiși chiriarhul, drept care s-a respectat în

Biserica Ortodoxă din Transilvania pînă în 1697, și din nou, din 1810 pînă azi.

Preoții români, adunați atunci în sobor, au ales ca *mitropolit* pe *Ghenadie*, primul care apare, în *mod oficial*, cu acest titlu. Desigur a fost hirotonit la Tîrgoviște, de mitropolitul Serafim (1576—1585), pe care-l va fi cercetat și în 1582, cînd a făcut un nou drum în Țara Românească. În timpul lui, legăturile dintre mitropoliții celor două țări au fost și mai strînse. Prin conlucrarea lor s-a tipărit *Evanghelia cu învățătură*, de către diaconul Coresi, la Brașov în 1581, în prefața căreia Ghenadie era numit «luminatul mitropolit marele Ghenadie de în tot ținutul Ardealului și al Orăziei», iar Serafim, «arhi-mitropolit». Tot cu sprijinul lui Ghenadie a tipărit diaconul Coresi și un *Sbornic slavon* (Minei) la Sebeș, în 1580.

Ghenadie a fost primul mitropolit al Transilvaniei despre care avem știri sigure că și-a avut reședința în Alba Iulia. Astfel, un act din 16 ianuarie 1581 vorbea de un «episcop al românilor din comitatul Albei Transilvaniei», care avea «casă», în afara zidurilor cetății Alba Iulia, iar iezuitul Antonio Possevino, care a petrecut mai multe zile în acest oraș, în martie 1583, scria că «românii ardeleni au în Alba Iulia un *mitropolit* a cărui demnitate este confirmată de principe». Înseamnă că nici catolicii și nici protestanții nu făceau distincție clară între noțiunile de «mitropolit» și «episcop» din Biserica Ortodoxă.

Mitropolitul Ghenadie a păstorit pînă la moartea sa, survenită la începutul anului 1585. În locul său, soborul preoților români a ales, ca mitropolit, pe *Ioan*, egumenul mînăstirii Prislop. Principele Sigismund Báthory l-a confirmat, la 20 martie 1585, ca «episcop al Bisericii românești din Ardeal și părțile ungurești», fiind prezentat ca un «om învățat, cumpătat, cu viață curată și evlavios... care a condus cu laudă mînăstirea cîțiva ani...». A fost egumen al mînăstirii după refacerea ei radicală de către domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești, în 1564, ea fiind și îngropată aici, în 1580. A fost hirotonit arhieru tot la Tîrgoviște, unde mai păstorea încă mitropolitul Serafim. La 18 august 1585 era în Brașov, venind cu o scrisoare de recomandare din partea lui Mihnea Turcitul, domnul Țării Românești (1585—1591), către principele Sigismund Báthory. Păstoria lui a durat pînă către anul 1605.

Mihai Viteazul și Biserica Ortodoxă din Transilvania. — Mitropolitul Ioan de la Prislop a avut norocul să păstorească tocmai în timpul lui Mihai Viteazul, cel care a izbutit să realizeze — pentru

un timp prea scurt însă — unitatea politică a celor trei țări românești. Atît în cursul scurtei sale domnii în Transilvania, dar și mai înainte, marele domnitor s-a interesat de soarta Bisericii Ortodoxe de aici. Astfel, în 1595, cînd a trimis o solie la Alba Iulia, în frunte cu mitropolitul Eftimie și episcopii Teofil al Rîmnicului și Luca al Buzăului, pentru ca să încheie o alianță politică cu Sigismund Báthory, n-a fost uitată nici Biserica românească. De aceea, în tratatul încheiat la 20 mai 1595, era înscris și un articol privitor la Biserică, prin care se prevedea ca tot clerul, de mir și monahal, să fie lăsat «în obiceiul și tradiția din vechime, cu ritul, ceremoniile și libertățile lor și chiar să-și poată strînge în mod liber veniturile lor îndătinate». În continuare, se preciza că toate bisericile românești din Transilvania «vor fi sub jurisdicția sau ascultarea mitropolitului din Tîrgoviște, după dispozițiunea dreptului bisericesc și a rînduielilor acelei țări și își vor putea strînge veniturile lor îndătinate și obișnuite». Am arătat și în altă parte că mitropoliții Ungrovlahiei, în calitate lor de «exarhi ai Plaiurilor», hirotoneau pe mitropoliții Transilvaniei, le dădeau Sfîntul Mir și vegheau la păstrarea neschimbată a învățaturii ortodoxe. Așa trebuie înțeleasă «jurisdicția» de care se făcea amintire aici. Poate ca o urmare a acestui tratat, Sigismund Báthory a îngăduit mitropolitului Ioan, la 4 iunie 1595, să adune de la preoții din Țara Făgărașului cîte un florin pe an, după vechiul obicei, precum încasa de la preoții din restul țării, căci pînă atunci aceștia plăteau darea respectivă «episcopilor» româno-calvini.

În decembrie 1596, cînd Mihai Viteazul a cercetat pe Sigismund Báthory, a obținut de la el îngăduința să ridice o biserică-mînăstire în însăși capitala sa, la Alba Iulia, lîngă zidurile cetății, care a servit apoi drept catedrală și reședință mitropolitană. Ea a fost ridicată în 1597, cînd a fost îngropat în ea vornicul Danciu din Brîncoveni, tatăl lui Matei Basarab, trimis în solie la Alba Iulia, unde și-a găsit sfîrșitul. Se pare că Mihai Viteazul a ctitorit și alte biserici în Transilvania: la Lujerdiu, în părțile Clujului și la Făgăraș. Credincioșii din Ocna Sibiului au ridicat o biserică de lemn cu ajutorul unui dregător al domnului român, vistiernicul Vasile, pe care au fost siliți să o răscumpere de la dărîmare în 1609, plătind o însemnată sumă de bani bisericii calvine de acolo.

Cu ajutorul lui Mihai Viteazul, a ajuns episcop la Muncaci egumenul Serghie de la Tismana, în 1597.

Dar marele domn al Unirii a fost preocupat și de ridicarea stării materiale și morale a preoțimii românești din Transilvania. Astfel,

Dieta, întrunită la Alba Iulia, la 20—27 iulie 1600, a hotărât — la dorința sa — ca preoții români să fie scutiți de robotă, iar cei care s-ar recăsători să fie pedepsiți cu două sute de florini.

S-a susținut în vechea noastră istoriografie, — îndeosebi în cea unită (A. Bunea, iar după el N. Iorga ș.a.) — că Mihai Viteazul ar fi fost cel care a înființat Mitropolia Ortodoxă a Transilvaniei, așezînd în scaunul mitropolitan de la Alba Iulia pe Ioan de la Prislop. Dar, din studiile publicate ulterior, ca și din alte cercetări, — prezentate rezumativ și aici —, reiese că avem știri sigure că mitropolitul Ghenadie a avut reședința în Alba Iulia, lângă zidurile cetății. Probabil tot aici au avut-o și înaintașii săi Eftimie și Hristofor. Mihai Viteazul a ridicat numai o nouă biserică, ce trebuia să slujească drept catedrală mitropolitană, făcînd, alături de ea, și o reședință corespunzătoare pentru vlădica Ioan de la Prislop.

Calvinismul și românii ortodocși din Transilvania. Arătăm mai sus, împrejurările în care s-a răspîndit luteranismul între sașii transilvăneni, precum și calvinismul și unitarianismul între unguri. Românii au rămas și mai departe în vechea lor credință ortodoxă, socotită tolerată, deși în 1543, Dieta întrunită la Cluj proclamase principiul libertății religioase în Transilvania.

În vechea istoriografie s-a afirmat că sașii ar fi încercat să propage învățătura lui Luther și printre români. Cercetările recente au dovedit că nu poate fi vorba de o astfel de propagandă la români. În schimb, calvinii maghiari, a căror confesiune a fost recunoscută ca «religie de stat», în locul celei catolice, au folosit toate mijloacele pentru a-și răspîndi învățătura printre credincioșii români. Scopul nemărturisit al acestei acțiuni era identic cu cel pe care-l urmăreau catolicii, adică maghiarizarea credincioșilor români. În acest scop, cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei (principe, superintendent, membri ai dietei, comiți etc.) au folosit felurite metode de atragere a românilor la calvinism: numirea unor «episcopi» româno-calvini, tipărirea de cărți calvine în românește, diferite măsuri de îngrădire a autorității mitropolitului ortodox precum și a protopopilor și preoților săi etc. Această propagandă a început după 1556, anul desființării Episcopiei catolice din Alba Iulia, fiind sprijinită de principele Ioan Sigismund, convertit la calvinism. A slăbit în ultimele două decenii ale secolului XVI, sub principii catolici din familia Báthory, ca apoi să se desfășoare cu deosebită intensitate în tot cursul secolului al XVII-lea, cu sprijinul statornic al principilor calvini din acel timp. Ca și în cazul propagandei catolice din secolele anterioare, calvinismul a putut atrage

doar puțini români, mai ales dintre aceia care dețineau felurite proprietăți sau funcții publice, pentru ca să și le poată menține.

În anul 1566, întâlnim primul superintendent calvin pentru români, *Gheorghe din Sîngeorz*, probabil un preot român trecut în rîndul nobilimii. Presupunem că era originar din Sîngeorz — Trăscău (azi Cotești, jud. Alba), în apropiere de Aiud, sat locuit astăzi de maghiari. Reședința acestuia se pare că era în Teiuș, de unde adresa o scrisoare bistrițenilor. Dieta Transilvaniei, întrunită la Sibiu, la 30 noiembrie 1566, a dat tot sprijinul superintendentului Gheorghe, hotărînd ca «erezia» ortodoxă să fie înlăturată, iar slujitorii Bisericii Ortodoxe (episcopi, preoți, călugări) să fie alungați din țară. Cu toate aceste măsuri, preoții și credincioșii români, în frunte cu mitropolitul Sava din Lancrăm, au opus rezistență. De aceea, în anul următor, Gheorghe de Sîngeorz se plîngea lui Ioan Sigismund că preoții români nu vin la sinoadele lui, ca să asculte «curata învățătură evanghelică» pe care le-o predica el, nu-i dădeau darea cuvenită, ci dimpotrivă, îi adresau «vorbe urite și calomnioase și diferite injurii». La 2 octombrie 1567, principele amenința pe români că dacă nu vor asculta pe superintendent, vor fi expulzați din țară, ca și catolicii, în 1556. Peste o lună, principele scria și dregătorilor săi, poruncindu-le să dea tot sprijinul lui Gheorghe de Sîngeorz.

Dar toate aceste măsuri n-au folosit la nimic, pentru că în iunie 1568, Dieta întrunită la Turda se plîngea că «sînt încă foarte mulți români în țară care nu se supun episcopului calvin, ci ascultă pe popii lor cei vechi», cerînd pedepsirea acestora.

Activitatea lui Gheorghe de Sîngeorz s-a încheiat cu moartea sa, survenită prin 1568, căci la 8 februarie 1569, același principe calvin anunța pe dregătorii săi că a numit ca «episcop sau superintendent general al bisericilor românești din țara Ardealului» pe *Pavel din Turdaș (Tordași)* — sat în apropiere de Orăștie —, obligîndu-i să-l ajute să propovăduiască în românește și să reformeze cultul ortodox. Noul superintendent a convocat o adunare (sinod) la Aiud, la 16 octombrie 1569, care a luat mai multe măsuri privitoare la «reformarea» cultului ortodox: înlăturarea învățăturilor ortodoxe care nu aveau temeiuri biblice (deci Sfînta Tradiție), înlăturarea cultului morților, admiterea căsătoriei a doua la preoți, săvîrșirea cultului în românește, catehizarea credincioșilor în învățătura calvină ș.a.

Arătăm mai sus că pentru neîmplinirea măsurilor luate de cîrmuitorii calvini și poate chiar ale celor luate de acest sinod, mitropolitul ortodox Sava a fost înlăturat din scaun, iar la 4 noiembrie 1570, prin-

cipele a dăruit casa și grădina sa din Lancrăm superintendentului Pavel din Turdaș (peste patru ani el a vîndut toate aceste proprietăți sașilor din Brașov).

Dintr-o scrisoare a lui Pavel către bistrițeni — scrisă din Lancrăm în decembrie 1570 — aflăm că din porunca principelui a convocat un nou sinod, la Cluj, pentru ziua de 1 ianuarie 1571. În scrisoare se preciza că preoții chemați la sinod erau îndatorați să aducă bani pentru cumpărarea Psaltirii și a Liturghierului, tipărite în românește, urmînd ca aceia care nu se vor prezenta să fie pedepsiți. Mulți istorici au socotit că este vorba de Liturghierul și Psaltirea tipărite de Coresi la Brașov, în 1570. În realitate, Tordași avea în vedere Psaltirea românească cu litere latine și ortografie maghiară-săsească, tradusă din ungurește, și de Cartea de cîntece calvine, amîndouă tipărite în 1570, probabil la Cluj.

Situația Bisericii românești s-a îmbunătățit după moartea lui Ioan Sigismund Zápolya (14 martie 1571), cînd la conducerea Transilvaniei au urmat principii din familia catolică Báthory. Cu toate acestea, acțiunea prozelitistă printre români a continuat, datorită deputaților calvini din Dieta țării, care au izbutit să impună unele hotărîri care-i priveau pe români. Astfel, la 21 aprilie 1577, curînd după moartea lui Pavel din Turdaș, Dieta întrunită la Turda hotăra să se aleagă un nou superintendent pentru români care, «luminați de Dumnezeu, au părăsit religia grecească» (ortodoxă) și au trecut la calvinism. Noul ales, *Mihail Tordași*, era fiu sau rudă a lui Pavel. În timpul său au fost convertiți la calvinism 26 de credincioși români din satul Turdaș, unde probabil își avea sediul, cărora li s-au maghiarizat și numele (Ioan Boldea — Szatmáry Iános, Dumitru Jeledințan — Loszádi Demeter etc.). Ulterior s-a luat și biserica de la credincioșii ortodocși și s-a dat acestor calvini maghiarizați (există și azi credincioși calvini în această localitate, descendenți ai românilor amăgiți în urmă cu patru veacuri).

Probabil cu sprijinul lui Mihail Tordași s-a înființat o tipografie la Orăștie, în care s-a imprimat cunoscuta lucrare intitulată *Palia*, în 1582. Cuprindea primele două cărți ale Vechiului Testament: Făcerea și Ieșirea (s-au păstrat și fragmente din alte cărți în manuscris). Este o traducere după versiunea maghiară a Bibliei lui Gáspár Heltai, tipărită la Cluj, în 1551.

Din prefața *Paliei* aflăm că în afară de Mihail Tordași, căruia îi aparține inițiativa și supravegherea traducerii și tipăririi, au colaborat și alți predicatori și dascăli români calvini: «Herce Ștefan, pro-

poveditorul Evangheliei lui Hristos în orașul Caransebeșului, Zacan Efrem, dascăl de dascălie și cu Peștișel Moisi, propoveditorul Evangheliei în orașul Lugojului, și cu Archirie, protopopul varmeghiei (= județului) Hunedoarei». Notăm că aceste orașe bănățene au fost două centre însemnate de propagare a calvinismului.

Cu Mihail Tordași s-a încheiat șirul preținșilor «episcopi» româno-calvini. În ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, principele catolic Sigismund Báthory a alungat din Alba Iulia pe însuși superintendentul calvin maghiar, reșezînd aici un episcop catolic, în persoana lui Dimitrie Naprágyi. Dar în secolul al XVII-lea, acțiunea prozelitistă calvină printre români s-a dezlănțuit cu și mai multă furie, fiind patronată de principii calvini care s-au succedat atunci la conducerea Transilvaniei.

Concluzii: Mitropolia ortodoxă română din Transilvania, atestată documentar din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și-a continuat existența, în chip neîntrerupt, în secolul al XVI-lea. Titularii ei n-au avut o reședință stabilă, ci, siliți de împrejurări, s-au așezat în apropiere de centrul stăpînirii politice a țării (de altfel, nici voievozii Transilvaniei nu aveau o reședință stabilă). Astfel, pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea reședința lor a fost la mînăstirea din Feleac, lîngă Cluj, mutată apoi — probabil — la Prislop, lîngă Hunedoara, apoi, în chip sigur, la Geoagiu și Lancrăm lîngă Alba Iulia și — în cele din urmă — chiar în acest oraș, devenit capitala principatului Transilvaniei.

Afirmația unor istorici că Ioan de la Prislop a fost primul mitropolit ortodox al Transilvaniei este infirmată de numeroasele mărturii documentare sau de alt gen care vorbesc de «arhiepiscopii» sau «mitropoliții» Transilvaniei, cu reședința în Feleac. De altfel, trebuie să reținem — ceea ce am arătat și în altă parte — că în actele emanate de cancelaria principilor Transilvaniei, mitropoliții români apar sub denumirea de «episcopi». Însuși mitropolitul Ioan de la Prislop era numit, în decretul de confirmare, «episcop al bisericilor românești din Transilvania și părțile ei ungurești»; iar în diplomele principilor din sec. XVII, mitropoliții ardeleni erau numiți tot «episcopi», iar mitropolia — «episcopie». De altfel, dacă Mihai Vi-teazul ar fi acela care a «întemeiat» Mitropolia Transilvaniei cu sediul în Alba Iulia, după căderea lui, instituția creată de el ar fi fost cu siguranță suprimată.

Prozelitismul calvin printre români, patronat de principele Ioan Sigismund Zápolya, n-a dat rezultatele urmărite, pentru că ierarhii, preoții și credincioșii români au rămas statornici în credința strămoșească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. AUGUST TREBONIU LAURIAN, *Documente istorice despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania*, în «Magazinul istoric pentru Dacia», vol. III, București, 1846, p. 95—330; NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I—II, București, 1899—1900, CXVI+103 p. (I)+XLIX+147 p. (II); E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI (1526—1626), vol. XV, partea I (1358—1600), București, 1900 și 1913; NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII, București, 1904, 35 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1904, 84 p.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, V + 349 p.; NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII, București, 1904, 35 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale. ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Mitropolie a Ardealului. Contribuții la istoria ei în secolele XV și XVI*, Sibiu, 1948, 31 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul XV*, în M.A., an. III, nr. 1—2, 1958, p. 71—86; ȘTEFAN LUPȘA, *Mitropolia Ardealului în veacul XVI*, în M.A., an. V, nr. 7—8, 1960, p. 573—598; VICTOR POPA, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova*, în M.B., an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 387—436; ȘTEFAN METEȘ, *Episcopia Geoagiul de Sus*, în M.A., an. II, nr. 9—10, 1957, p. 654—661; MIRCEA PĂCURARIU, *Începuturile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980.

Reforma și românii ortodocși din Transilvania. ALEXANDRU GRAMA, *Instituțiile calvinești în Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895 (tendențioasă); RÉVESZ IMRE, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în «Archivum Europe centro-orientalis», III, 1937, p. 279—316 (și extras: Budapest, 1937, 41 p.); PETRE FILIMON, *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate*, Arad, 1938, 62 p.; JUHÁSZ ISTVÁN, *A reformáció az Erdély románok között (Reforma între românii din Transilvania)*, Cluj, 1940; PAVEL BINDER și ARNOLD HUTTMANN, *Românii din Brașov în epoca Reformei*, în S.M.I. București, XIII, 1969, p. 79—93.

XXI

EPISCOPIA VADULUI

Prin 1489, Ștefan cel Mare a primit din partea lui Matei Corvin, regele Ungariei (1458—1490), cetatea Ciceiului, așezată pe Someșul Mare (nu departe de orașul Dej) și Cetatea de Baltă, pe Tîrnava Mică (între orașele Tîrnăveni și Blaj de astăzi), cu toate satele din jurul lor. Era ca o compensație pentru pierderea Chilie și a Cetății Albe, cucerite de turci în 1484. Ciceiul avea un domeniu de 60 de sate, care se întindeau pe valea Someșului ajungînd, în nord, pînă în părțile Lăpușului, iar spre apus pînă în părțile Chioarului. Cetatea de Baltă avea 8 sate. Stăpînirea asupra acestor domenii i-a fost recunoscută lui Ștefan și de noul rege al Ungariei Vladislav II (1492—1516).

În 1529, Petru Rareș (1527—1538 și 1541—1546) a dat ajutor militar lui Ioan Zápolya împotriva lui Ferdinand de Habsburg, în lupta lor pentru coroana Ungariei. În schimbul acestei intervenții, Zápolya a confirmat domnului moldovean stăpînirea asupra Ciceiului și a Cetății de Baltă, dăruindu-i și alte două orașe: Bistrița, cu peste 50 de sate, și Rodna, cu 23 de sate, precum și cetatea Ungurașul, cu 34 de sate.

În anii următori, Petru Rareș a pierdut Ungurașul, iar celelalte posesiuni au fost pierdute după moartea sa. Prin 1558, Alexandru Lăpușneanu a intrat din nou în stăpînirea Ciceiului și a Cetății de Baltă, dar pentru scurt timp.

Stăpînirea acestor domenii de către domnii Moldovei a avut o mare însemnătate asupra vieții bisericești a românilor din satele aparținătoare orașelor și cetăților amintite.

Se pare că în satul Vad — situat pe malul stîng al Someșului, foarte aproape de cetatea Ciceiu, ambele la cîțiva km de orașul Dej — exista o mînaștere ortodoxă încă de prin secolul al XIV-lea (în ungurește Vadul se numea Rew Kolostor = Vad mînaștere). Cei mai mulți cercetători consideră pe Ștefan cel Mare drept ctitor al unei

biserici la Vad, existentă și azi, cu un plan asemănător bisericilor ridicate în Moldova în ultimii ani ai domniei lui (cîțiva cercetători o socotesc însă o ctitorie a lui Petru Rareș). Ridicarea bisericii a avut loc desigur după ce Ștefan cel Mare a ajuns în stăpînirea feudelor amintite.

Socotim că tot Ștefan cel Mare — desigur în înțelegere cu mitropolitul său Gheorghe (1477—1508) și cu episcopii de la Roman și Rădăuți — a așezat în mînăstirea de la Vad un episcop ortodox, căci el avea nevoie, în feudele sale din Transilvania, nu numai de un sprijin militar-politic, ci și de unul bisericesc. Avem și o mărturie istorică — oarecum indirectă — din care rezultă că întemeietorul episcopiei este Ștefan cel Mare. Într-o «conscriptie» a domeniului Ciceu, din anul 1553, se arăta că Episcopia Vadului avea două moșii, Vadul și Slatina, pe care domnii moldoveni le dăruiseră «din vechime», pe lîngă alte două dăruite de Petru Rareș: Bogata de Sus și Bogata de Jos, în apropiere de Vad. Probabil tot el i-a dăruit satele Soareș și Lunca în feuda Unguraș. Înseamnă că primele două i-au fost dăruite de un domn anterior, care, credem că a fost Ștefan cel Mare. Jurisdicția episcopiei se întindea peste satele românești din feudele amintite mai sus. Excepție făceau cele opt sate aparținătoare Cetății de Baltă, mult îndepărtate de Vad, care aparțineau Mitropoliei de Feleac—Geoargiu — Alba Iulia. Știri despre primii episcopi ai Vadului nu avem.

În 1523, preoții Matei, Șandru (Alexandru) și Petru, împreună cu cnejii de pe valea Rodnei, au cerut magistratului Bistriței să le permită să ridice o mînăstire, în locul alteia, mai vechi. La 23 septembrie 1523, Sfatul orășenesc le-a îngăduit să-și ridice mînăstirea pe rîul Birchiș, între satele Hordou (azi Coșbuc) și Telciu. Peste zece ani, la 14 februarie 1533, într-un act «de protecție», dat de magistratul Bistriței, prin care se confirmau acelei mînăstiri anumite proprietăți (o moară, păduri, terenuri despădurite), era pomenit și «episcopul Layr Iowan». Istoricul Augustin Bunea, și după el alții, au socotit că numele său era Ilarion. Părerea noastră este că în cuvîntul «Layr» trebuie să vedem o greșeală a scribului latin, în loc de kyr (= domn, atribut întîlnit și în inscripția de pe Tetraevanghelul din 1488 și în inscripția din 1516 din Feleac), iar slavonescul Iowan trebuie să-l interpretăm ca *Ioan*. Ne întemeiem pe faptul că acel mitropolit Ioanichie din 1479 apare în actul latinesc ca Iowannychik, iar într-o inscripție din biserica din Strei Sfîntul Ioan apare sub forma Iowwan, ca să dăm numai două exemple. Pe de altă parte, notăm că egumenul Ilarie (Ilarion) din Peri, din 1494 și 1498, apare în actele respective

sub forma Hilarius. De aceea, îl socotim pe Ioan — cu rezerve — ca primul episcop de Vad cunoscut cu numele.

În 1529, este amintit un episcop cu numele *Anastasio*. Acesta era moldovean și unul din oamenii de încredere ai lui Petru Rareș. În octombrie 1529, Anastasio conducea oștile lui Rareș împotriva bistrițenilor, iar la 11 octombrie semna cu ei un armistițiu (împreună cu pîrcălabul Simion Dracșin din Ciceu și vistiernicul Tomșa).

În 1531, vlădica Anastasio dăruia bisericii episcopale de la Vad o icoană a Sfîntului Nicolae, ferecată în argint aurit (azi în Muzeul de Artă al R.S.R.), cu o inscripție în limba slavonă: «Ruga robului lui Dumnezeu, episcopului Anastasio din Vadul ungurean, a ferecat această icoană în anul 7039 (= 1531), luna mai 15».

În 1538, vlădica Anastasio uneltea împotriva lui Petru Rareș, refugiat atunci în cetatea Ciceu, pentru a-l da în mîna lui Ștefan Lăcustă, care-i ocupase scaunul domnesc (1538—1540). Despre această colaborare a episcopului Anastasio cu dușmanii lui Petru Rareș, aminteste și Grigore Ureche în *Letopiseșul* său, arătînd că după descoperirea complotului «silit-au cu meșteșug de i-au scos din cetate și i-au gonit Pătru Vodă».

Anastasio s-a retras în Moldova, așezîndu-se la mînăstirea Putna, unde se pare că își avea metania. Acum a făcut acestei mînăstiri două danii, de cîte 100 de galbeni, pentru a i se face două pomeniri pe an. Probabil și-a reluat scaunul în 1541, cînd a revenit la domnie Petru Rareș, care iertase pe toți boierii trădători, căci abia peste cîteva ani întîlnim un nou episcop de Vad.

La 20 iulie 1546, Petru Rareș înștiința pe bistrițeni că «am ales pe acest episcop al nostru cu numele *Tarasie* la Episcopia de Vad», cerînd să-i acorde jurisdicție peste preoții și credincioșii de aici, cum a avut și «episcopul dinainte». Deci eparhia Vadului era considerată ca aparținînd Moldovei, jurisdicția ei întinzîndu-se peste satele care făceau parte din feudele lui Petru Rareș.

Tarasie a păstorit mai puțin de 4 ani, căci la 5 ianuarie 1550, Iliăș Vodă, fiul turcit al lui Petru Rareș (1546—1551), scria bistrițenilor că a trimis un nou episcop la Vad, pe *Gheorghe*, rugîndu-i să-i dea scrisori către credincioșii ortodocși din părțile Bistriței ca să-i acorde veniturile episcopoești și să-l asculte. Probabil este fostul egumen Gheorghe de la Putna, pomenit într-un hrisov din 11 aprilie 1546.

În anii 1551—1556 Transilvania a ajuns în stăpînirea lui Ferdinand de Habsburg (principele Ioan Sigismund și mama sa Isabella Zápolya primind, în schimb, domeniile Oppeln și Ratibor). Îndată după

aceasta, noii stăpîni ai Transilvaniei au făcut o conscriere a tuturor proprietăților, în vederea stabilirii impozitelor. Astfel, în 1553 s-a făcut și conscrierea feudelor moldovene, trecute acum în stăpînirea Habsburgilor. Episcopia Vadului stăpînea și acum cele șase sate menționate mai sus și o moară la Cîtcău (jud. Cluj). Deși era înființată de domnii moldoveni, austriecii au menținut Episcopia Vadului, rupîndu-se însă, pentru un timp, legăturile ei cu Moldova. N-ar fi exclus ca episcopul Gheorghe să se fi retras îndată după aceasta în Moldova, unde, probabil, a ajuns episcop de Rădăuți, pe la sfîrșitul anului 1552 sau începutul lui 1553.

În 1556, Dieta Transilvaniei, întrunită în Sebeș (jud. Alba), a rechemat pe Ioan Sigismund Zápolya și pe mama sa Isabella. Tot atunci și-au trimis oștile în Transilvania, pentru a-i sprijini la ocuparea tronului, domnii celor două țări românești învecinate: Pătrașcu cel Bun al Țării Românești (1554—1557) și Alexandru Lăpușneanu al Moldovei (1552—1561). Probabil la rugămîntea lui Lăpușneanu, Petru Petrovici, consilierul principelui Ioan Sigismund, a numit ca episcop de Vad pe *Marcu*, numire confirmată la 9 aprilie 1557 și de principesa Isabella Zápolya. Din actul de confirmare aflăm că numirea lui Marcu a întîmpinat opoziție în eparhie, fapt pentru care Isabella poruncea tuturor dregătorilor și nobililor țării să recunoască numirea, iar preoților, călugărilor, cnejilor și credincioșilor români din eparhie să asculte de noul episcop și să-i dea, potrivit vechiului obicei, veniturile care i se cuveneau.

Pîna în prezent toți cercetătorii au socotit că fostul mitropolit din Alba Iulia, Eftimie (1571—1574), după ce s-a retras din scaun (înainte de 6 iunie 1574), ar fi fost numit episcop de Vad. Cercetătorii respectivi se bazează pe faptul că în 1585 episcopului de Vad i s-a acordat jurisdicție peste cîteva comitate care au aparținut înainte lui Eftimie. Am arătat și în alt loc că trebuie să-l considerăm pe Eftimie mitropolit peste întreg Ardealul, după cum reiese chiar din actul lui de numire, deci și peste comitatele care pîna la el aparțineau eparhiei Vadului. După retragerea sa din scaun, a fost numit ca mitropolit în Alba Iulia Hristofor (6 iunie 1574), iar comitatele din nordul Transilvaniei — deci cele aparținătoare Vadului — au fost puse, prin 1576, sub ascultarea unui episcop cu numele *Spiridon*. Aceste comitate erau: Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru (interior), la care au fost adăugate și Solnocul de mijloc și Crasna. Explicația numirii lui Spiridon și peste ultimele două comitate sta în faptul că prin pacea de la Speyer din 1570, dintre împăratul Maximilian de Habsburg și prin-

cipele Ioan Sigismund, au fost cedate Transilvaniei comitatele : Bihor, Solnocul de mijloc, Crasna și Maramureș.

El a păstorit timp mai îndelungat, căci abia în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, întâlnim un nou episcop de Vad, pe *Ioan Cernea*. Se crede că acesta a murit într-o luptă la Satu Mare, la 14 ianuarie 1605, căci cronicarul maghiar Ștefan Szamosközy (c. 1565—1612) scria : «În cetate era și un episcop român, de curajul căruia se minunau toți. Acesta se lupta cu un paloș mare nemțesc, de ridicat cu două mâini, și în locul unde lovea, mulți cădeau de mâna lui și unde lovea, nu lovea în zadar. În cele din urmă, a fost împușcat tocmai prin mijloc și a murit. Acest episcop — mic de statură și cu plete lungi — a fost și aici în Cluj, la Basta ; purta toiag suflat cu argint».

La 23 septembrie 1605 principele Ștefan Bocskay (1604—1606) întârea din nou pe episcopul *Spiridon*, acordându-i jurisdicția peste comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc și Crasna, dar și dreptul de «superintendent suprem», peste toate bisericile românești din Transilvania și «părțile ungurești». Fiind mai în vîrstă, principele Transilvaniei îi va fi acordat lui întâietatea «onorifică» între cei doi vlădici ortodocși ai Transilvaniei. În orice caz, la 29 aprilie 1608, noul principe Gabriel Báthory (1608—1613), probabil la sesizarea mitropolitului Teoctist din Alba Iulia, a limitat drepturile de jurisdicție ale lui Spiridon la comitatele care aparțineau, în mod obișnuit, Vadului, la care a adăugat și Maramureșul. El se intitula însă și de-acum înainte : «vlădica Spiridon de Ardeal și Maramureș și celelalte părți din țara ungurească». Presupunem că s-a retras în Moldova, prin 1614.

La 21 februarie 1615, principele Gabriel Bethlen (1613—1629) a numit ca episcop la Vad pe *Teofil*, «de postrig» din mînăstirea Prislop. Jurisdicția lui se întindea peste comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Crasna și Maramureș, la care se adăugau acum Bihorul și districtele Bistrița și Gurghiu.

Urmașul său pare să fi fost *Augustin*, probabil un moldovean. Deducem acest lucru din faptul că într-un act de numire al unui episcop român păstrat numai fragmentar, fără dată și fără să se poată vedea numele celui numit, se arată că episcopul Augustin părăsise mînăstirea Vad, precum și bisericile românești din comitatele Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Crasna, Bihor, Maramureș și districtul Chioar, peste care a avut jurisdicție și s-a retras în Moldova. N-ar fi exclus ca episcopul nou-numit să fi fost moldoveanul *Dosoftei*, care între anii 1624—1627 a ajuns mitropolit în Alba Iulia. Sîntem îndemnați să facem această presupunere, bazîndu-ne pe însemnarea de pe o

Evanghelie slavonă în manuscris din anul 1622, cu următorul cuprins : «eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman și Huși... așisderea vlădică în Ardeal și în Maramureș...».

La 1 iunie 1623, principele Gabriel Bethlen întărea numirea lui *Eftimie* ca episcop de Vad — făcută de fratele său Ștefan Bethlen — cu jurisdicție peste comitatele avute de Augustin, la care se mai adăugau Turda, Sătmarul și districtele Bistrița și Gurghiu. Cu acest Eftimie se încheie șirul episcopilor de Vad. Încă mitropolitul Dosoftei din Alba Iulia (c. 1624—1627) trimitea un preot în părțile Bistriței să adune restanțele «osfeștaniilor și gloabelor» rămase «de la vlădica Eftimie încoace». La 4 decembrie 1628, mitropolitul Ghenadie II din Alba Iulia se intitula «arhiepiscop în scaunul Bălgradului și al Vadului și al Oradiei și a Sătmarului și a toată țara Ardealului și celelalte».

Probabil după moartea, retragerea în Moldova sau înlăturarea din scaun a lui Eftimie, principele calvin Gabriel Bethlen n-a mai completat scaunul vlădicesc vacant de la Vad. Poate că vlădicii de aici — unii veniți din prea «ortodoxa» Moldovă — erau o piedică în calea acțiunii prozelitiste calvine patronate de principele Bethlen. Prin contopirea scaunelor vlădicesți, de la Alba Iulia și Vad, era firesc să scadă și rezistența ortodoxă în fața acelui prozelitism.

Cu toate că de-acum înainte nu mai avem știri despre Episcopia Vadului, totuși se pare că s-au mai făcut încercări pentru ocuparea fostului scaun vlădicesc. Astfel, prin 1631 se găsea în satul Budișor (azi Buduș) în părțile Bistriței, un episcop cu numele *Benedict*. La 4 mai 1631 el trimitea de aici pe diacul său Teodor la mănăstirea Sucevița, «pentru oarecari treburi sufletesti», ducînd și un cal. Probabil a fost hirotonit în Moldova, anume pentru scaunul de Vad, pe care credem că nici nu l-a putut ocupa. Pe la sfîrșitul anului 1633, pînă la începutul celui următor, a condus provizoriu Episcopia Romanului, apoi s-a retras la mănăstirea Sucevița.

Probabil *Savu* (Sava), socotit de cercetători ca episcop al Maramureșului, între anii 1650—1651, și-a avut reședința în mănăstirea din Vad, căci din diploma de numire dată de principele Gheorghe Rákoczy II (1648—1660) la 12 aprilie 1650, rezultă că jurisdicția lui se întindea peste comitatele : Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Sătmar, districtul Chioar și Maramureș, deci ținuturi care altădată făceau parte din eparhia Vadului. Lui Sava, principele i-a fixat un program de lucru calvinizant, în 7 puncte, fiind pus sub ascultarea superintendentului calvin, dar și a mitropolitului ortodox din Alba Iulia. Presupunem că numirea lui a fost determinată de faptul că episcopul Petru Partenie al Munca-

ciului trecuse la unirea cu Biserica Romei. Pentru a împiedica răspîndirea uniației în părțile de nord ale Transilvaniei și în Maramureș, principele calvin a considerat necesară numirea unui nou episcop ortodox, peste fostele teritorii aparținătoare Episcopiei de Vad. Probabil din pricina nerespectării celor șapte condiții calvinești, vlădica Sava a ajuns la neînțelegeri cu Rákoczy, care, la 17 iunie 1651, înștiința pe bistrițeni că Sava a trecut «pe căi tănuite» în Moldova.

Concluzii. Din cele expuse, se desprinde că Episcopia Vadului a fost întemeiată de Ștefan cel Mare și considerată mult timp ca o eparhie moldovenească, întrucît jurisdicția vlădicilor de aici se întindea peste feudele pe care le-au avut domnii moldoveni în Transilvania, pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Ulterior, episcopilor de aici li s-a acordat jurisdicție și peste alte comitate din nordul Transilvaniei. Primii episcopi ai Vadului erau numiți de domnii din Moldova. După pierderea feudelor respective, erau numiți de principii Transilvaniei, probabil tot la recomandarea domnilor moldoveni. Era firesc ca și hirotonia episcopilor de Vad să o fi săvîrșit mitropoliții Moldovei, la Suceava, asistați de sufraganii lor de la Roman și Rădăuți.

Ca și mitropoliții de la Geoagiu—Alba Iulia, episcopii de la Vad au avut de înfruntat încercările principilor calvini ai Transilvaniei de a răspîndi noua confesiune printre credincioșii români.

B I B L I O G R A F I E

Izvoare. N. IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I și II, București, 1899—1900, CXVI + 103 p. (I) + XLIX + 147 p. (II); NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVIII, București, 1904, 35 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la Istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1904, 84 p.; E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I și II, București, 1911—13.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904, 307 + VI p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale. ȘTEFAN METEȘ, *Înființarea Episcopiei de Vad*, în «Revista Ortodoxă», București, an. I, nr. 1, 1912, p. 16—22; nr. 3—4, 1913, p. 80—86; nr. 5—6, 1913, p. 156—159; nr. 7—8, 1913, p. 227—242 (unele titluri diferă de la număr la număr); IOACHIM CRĂCIUN, *Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vîrșeșului și Sava al Inăului la cronicarul ardelean Ștefan Szamosközy*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 125—128; ȘTEFAN PASCU, *Un vlădică român necunoscut — Marcu al Vadului (1557)*, în ST, an. VIII, nr. 3—4, 1956, p. 250—254; ȘTEFAN LUPȘA, *Mitropolia Ardealului în veacul XVI*, în MA, an. V, nr. 7—8, 1960, p. 573—598.

XXII

LITERATURA BISERICESCA ÎN MANUSCRIS ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

În cursul acestui secol, în cuprinsul țărilor române se pot urmări mai multe aspecte ale culturii bisericești în limba slavă: se continuă caligrafierea de manuscrise liturgice sau teologice, dar se întocmesc și lucrări originale: teologice, istorice, juridice, muzicale. Un fapt de mare însemnătate și cu urmări binefăcătoare pentru întreaga cultură românească, îl constituie apariția primelor texte românești cunoscute, cu traduceri din cărțile Sfintei Scripturi, din lucrările Sfinților Părinți și ale scriitorilor post-patristici, din «literatura populară» bizantină, traduceri făcute după numeroasele manuscrise slave care circulau la noi.

Manuscrise slave. Școlile de caligrafi din mănăstirile Neamț, Moldovița, Putna, Voroneț, Bistrița din Oltenia, Cozia și-au continuat existența și în cursul secolului al XVI-lea. Este adevărat că nu s-au putut menține la strălucirea pe care au cunoscut-o în secolul anterior, mai ales în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. În Țara Românească școlile de caligrafi și-au pierdut însemnătatea și datorită concurenței noului meșteșug al tiparului, căci, încetul cu încetul, cărțile tipărite au luat locul manuscriselor. Cu toate acestea, se păstrează și azi un număr apreciabil de manuscrise aparținătoare secolului al XVI-lea. Este surprinzător faptul că numărul manuscriselor cu conținut teologic — în speță texte din Sfinții Părinți și scriitorii post-patristici — este relativ redus față de secolul anterior. S-au caligrafiat îndeosebi cărți de cult: Liturghiere, Tetraevanghele, Psaltiri, Molitvelnice, Mineie etc.

Consemnăm câteva nume de copiiști și manuscrisele lor. În Moldova, amintim un *Tetraevanghel* al mitropolitului Teoctist scris în 1512, *Psaltirea* scrisă pentru același mitropolit de viitorul episcop Macarie de la Roman, în 1523, un *Tetraevanghel* scris tot de Macarie în 1554. Călugă-

rul *Evloghie* de la mînăstirea Sălăjeni (fostul vistier Eremia) copia un *Apostol* (1528, azi la Academie) și un *Tipic* (la Moldovița, azi la Dragomirna), egumenul *Silvan* de la Putna un *Tipic* pentru mînăstirea Neamț, din porunca mitropolitului Teoctist II ((1523). Se vede că acest Silvan era un călugăr învățat, căci de la el a rămas și o *Pascalie*, întîi pe 81 de ani, începînd din 1493, apoi o continuare a ei, pe o perioadă mai lungă, pînă la 1940. Un alt copist, diaconul *Mihai*, copia un *Apostol* pentru mitropolitul Teofan I (1543), dăruit Voronețului și un *Tetraevanghel* pentru Grigorie Roșca (1550—1551). Un *Isaia Pustnicul* de la Moldovița copia un *Tetraevanghel*, iar preotul *Trifan* un *Minei* pe aprilie (înainte de 1574).

Dintre lucrările patristice și post-patristice copiate acum în Moldova, amintim *Leastvița* Sfîntului Ioan Scărarul (ms. 145 Academie, provenit de la Neamț) și *Cuvîntările* lui Iosif Vrienios (18 cuvîntări despre Sfînta Treime și alte 10 la diferite sărbători), copiate în Moldova — probabil la Neamț — la sfîrșitul sec. XV sau începutul sec. XVI (ms. 147 la Academie). Putem aminti și cîteva *Pravile* (Pravila de la Bisericiani, din 1512, scrisă din porunca lui Bogdan III, Pravila de la Neamț, scrisă în 1557, din porunca mitropolitului Grigorie II ș.a.).

În Țara Românească pomenim pe *diacul Dragomir* care a copiat un *Apostol* și două *Mineie* pe ianuarie, *diacul Gavriil* un *Minei* pe mai, un *ieromonah Avramie* un *Tetraevanghel*, *ierodiaconul Teofil* de la Bistrița o *Psaltire* (1531), *ieromonahul Macarie* de la Cioclovina o *Psaltire* (1574) și *ieromonahul Onufrie* care a scris un *Tetraevangheliar* (1573), din porunca lui Alexandru II, împodobit cu multe frontispicii. S-au copiat și cîteva manuscrise cu diferite cuvîntări ale marilor Părinți răsăriteni. De pildă, de la un monah Iacob a rămas un *Sbornic* cu felurite cuvîntări ale Sfîntilor Ioan Gură de Aur, Atanasie cel Mare, Vasile cel Mare, Grigorie de Nisa, Epifanie al Ciprului ș.a. (ms. 299 la Academie).

În Transilvania, Banat și Maramureș, au fost copiate de către diecii locali de slavonie, mai multe manuscrise — mai ales cărți de cult — din porunca juzilor unor sate. Ele dovedesc existența unei culturi slavo-române cu caracter sătesc în teritoriile intracarpătice.

Dintre lucrările originale amintim o «laudă» în cinstea Sfîntului Mihail al Sinadelor, scrisă de vistiernicul Simion Dedulovici din Țara Românească, la începutul secolului (ms. slav 278 la Bibl. Academiei), apoi o introducere și o încheiere (concluzie) la viața Sfîntului Ioan cel Nou a lui Grigorie Țamblac, scrisă de egumenul Teodosie de la Neamț, viitorul episcop de Rădăuți, prin 1531—1534.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie este poate cea mai de seamă lucrare originală din toată literatura veche românească. Aparține genului «parenetic» (παραινέω = a sfătui, a îndemna), fiind un manual de educație morală-politică, o lucrare militară și de pedagogie, menită să îndrume pe fiul său Teodosie și pe domnii următori. Prezintă asemănări cu *Învățăturile împăratului Vasile Macedonianul către fiul său Leon*, cu lucrarea lui Constantin VII Porfirogenetul, *Despre administrarea imperiului*, cu *Învățăturile* cneazului rus Vladimir Monomahul către fiii săi și cu opera contemporană *Principele* a florentinului Niccolò Machiavelli. Majoritatea cercetătorilor români și străini consideră ca autor pe Neagoe Basarab, domnul Țării Românești. Împotriva paternității s-au pronunțat numai D. Russo și P.P. Panaitescu.

Versiunea slavonă originală se păstrează fragmentar într-un singur manuscris — contemporan cu autorul — aflat azi în Biblioteca națională Ciril și Metodie din Sofia. Ea a fost tradusă în greaca bizantină, în prima jumătate a secolului XVII, probabil de mitropolitul cărturar Matei al Mirelor care a trăit la noi (versiunea greacă se păstrează într-un singur manuscris la mănăstirea Dionisiu). Tot din slavonește s-a realizat și o traducere românească, pe la mijlocul secolului al XVII-lea.

Lucrarea are două părți mari. Partea întâi expune concepția despre monarhia de drept divin, cu obligațiile monarhului față de Dumnezeu și de poporul său, continuând cu o amplă succesiune de lecturi morale și pedagogice, scoase din Vechiul Testament (îndeosebi din cărțile Regilor), din panegiricul lui Constantin cel Mare scris de patriarhul Eftimie al Tîrnovei, texte din Noul Testament și din unele omilii ale Sfântului Ioan Gură de Aur, fragmente din cunoscutul roman popular Varlaam și Ioasaf.

Partea a doua are 13 capitole, fiecare putînd constitui o lucrare aparte. Iată cîteva titluri: *Pentru cinstirea icoanelor* (cap. I), *Despre frica și dragostea de Dumnezeu* (cap. II), *Scrisoarea lui Neagoe Voievod către oasele maicii sale Neaga...* (cap. III), *Pildă pentru cei ce fac milostenie și pentru viața lumii aceștia* (cap. IV, inspirat din Varlaam și Ioasaf, cartea populară Fiziologul, cu o predică originală despre milostenie, în care sînt citate și texte din Sfinții Părinți). Capitolele V—XI expun gîndirea social-politică, diplomatică și militară a lui Neagoe Basarab. Se întîlnesc aici numeroase texte din cartea *Umilița* a scriitorului bizantin Simion Monahul (sec. XI), citate din Sfinții Părinți și din cărțile populare. Cap. XII, intitulat *Pentru pecetluirea cărții aceștia*, este un «testament solemn» adresat lui Teodosie și domnilor

următori, iar cap. XIII este intitulat *Rugăciunea lui Ioan Neagoe Voevod care au făcut la ieșirea sufletului său* (cu texte din Molitvelnic, din *Dioptra* lui Filip Solitarul, din *Cateheza la Înviere* a Sfântului Ioan Gură de Aur).

Din analiza cuprinsului *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, rezultă că autorul tratează și o seamă de probleme de morală ortodoxă: iubirea față de Dumnezeu, milostenia, rugăciunea, fiind redată aproape 20 de rugăciuni. Învățăturile se ocupă însă și cu numeroase probleme dogmatice: izvoarele de credință, atributele lui Dumnezeu, antropologia, Sfânta Treime, mîntuirea, pocăința, eshatologia, Maica Domnului, sfintele icoane etc. Într-un cuvînt, se întîlnesc aici — pe scurt sau mai pe larg — aproape toate capitolele Dogmaticii, cu numeroase referințe la cele două izvoare ale revelației: Sfînta Scriptură și Sfînta Tradiție. De aceea, s-a spus, pe bună dreptate, că *Învățăturile lui Neagoe Basarab* reprezintă «cel dintîi monument propriu de teologie dogmatică, de teologie morală și de spiritualitate creștină și prima colecție românească de rugăciuni... prima operă de mare valoare literară și teologică a unui român... o sinteză originală a geniului propriu românesc» (episcop Antonie Plămădeală).

Lucrări istorice din secolul al XVI-lea. Cea mai importantă lucrare întocmită la mînăstirea Putna se intitulează *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei sau Letopiseșul de la Putna*, cu două variante, amîndouă din timpul lui Ștefăniță Vodă (1517—1527), prelucrate după vechile anale moldovenești scrise la curtea lui Ștefan cel Mare (cunoscute sub numele de *Letopiseșul anonim al Moldovei* sau *Letopiseșul de cînd s-a început cu voia lui Dumnezeu Țara Moldovei*). Prima variantă a Letopiseșului de la Putna expune faptele petrecute între 1359 și 1526, iar a doua de la 1359 la 1518. Amîndouă au fost descoperite de Ion Bogdan (prima la Kiev, a doua la Petersburg, azi Leningrad). Cuprind și unele știri privitoare la viața bisericească.

Dar în acest secol, trebuie consemnate alte trei lucrări istorice originale în Moldova. Este vorba de *Cronicile* scrise în limba slavă de episcopii Macarie al Romanului, Eftimie al Rădăuților și de călugărul Azarie. Episcopul Macarie de la Roman (1531—1548 și 1551—1558), ucenicul fostului mitropolit Teoctist II, a scris o cronică în limba slavă, în care relatează faptele petrecute după moartea lui Ștefan cel Mare (1504). O primă formă a cronicii mergea pînă la 1542, alta pînă în 1551. Fiind scrisă din porunca lui Petru Rareș, a folosit un stil panegiric, cu multe laude la adresa acestuia. Ca model stilistic a folosit *Cronica universală* a lui Constantin Manasses (sec. XII), scrisă în versuri și tradusă în

slava de redacție medio-bulgară în prima jumătate a secolului XIV. Amănunte asupra Cronicii sale am dat în altă parte, unde am prezentat personalitatea lui Macarie ca episcop.

Data fiind aleasa lui pregătire cărturărească, Alexandru Lăpușneanu a însărcinat pe episcopul Macarie cu alcătuirea unui exemplar al Sintagmei (Nomocanonului) lui Matei Vlastares, orînduit de el pe articole, după alfabetul slav. Exemplarul respectiv a fost solicitat de țarul Ivan IV cel Groaznic al Rusiei, dar, din motive necunoscute n-a ajuns la Moscova, ci numai pînă la Lvov (azi se păstrează la Moscova). Am arătat în altă parte motivele care ne îndreptățesc să considerăm ca autor al celei de a doua Cronici pe episcopul *Eftimie* de la Rădăuți (1558—c. 1565) și nu pe egumenul cu același nume de la Căpriana. El continuă Cronica dascălului său Macarie, expunînd faptele petrecute între anii 1541 și 1554, cînd domnea Alexandru Lăpușneanu, scriind din porunca acestuia. Este influențat de Macarie, dar și de Manasses și de unele scrieri istorice slave.

A treia Cronică — și ultima în limba slavă — a fost scrisă de călugărul *Azarie*, un alt ucenic al lui Macarie al Romanului. A continuat versiunea completă a Cronicii acestuia, începînd cu anul 1551 pînă în 1574, scriind din porunca lui Petru Schiopul și a mitropolitului Anastasie. Deși este influențat de Macarie și de Manasses, are un stil plăcut, dovedindu-se un bun portretist și povestitor. Toți trei expun și unele fapte petrecute în viața Bisericii moldovene (înlăturarea lui Macarie din scaunul episcopal, zidirea Slatinei ș.a.). Originalele celor trei Cronici se păstrează în biblioteci din U.R.S.S.

Din porunca lui Alexandru Lăpușneanu, călugărul *Isaia* (viitorul episcop de Rădăuți) a alcătuit prima colecție de cronici moldovenești, la mînăstirea Slatina, în anul 1561. Este de o mare însemnătate istorico-literară. Cuprindea Letopisețul numit Putna I, Cronica lui Macarie în versiunea scurtă și Cronica lui Eftimie. În același manuscris al colecției de cronici moldovenești au fost incluse o «istorie universală», formată dintr-un cronograf bizantin, cîteva anale sîrbești, o cronică bulgară, singura cunoscută pînă azi ș.a.

Spre deosebire de Moldova, prima cronică din Țara Românească a fost scrisă abia la începutul secolului al XVI-lea, dar și aceasta de un străin. Este vorba de lucrarea istorico-hagiografică *Viața și traiul Sfinției Sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, scrisă de Gavriil, protul Muntelui Athos, din îndemnul lui Neagoe Basarab. Mulți cercetători socotesc că Gavriil și-a redactat opera în greaca bizantină, din care s-a tradus în românește, slavonește și neogreacă. Alții consi-

deră, cu mai mult temei, după părerea noastră, că a fost scrisă în slavonește. Viața Sfântului Nifon nu este numai o operă hagiografică, cu date privitoare la viața și activitatea patriarhului Nifon, ci și o cronică a anilor 1504—1520. Este adevărat că sub acest aspect, ea se prezintă ca un panegiric al lui Neagoe Basarab și ca un pamflet la adresa înaintașilor săi, îndeosebi a lui Mihnea cel Rău. Sînt cunoscute aici și multe aspecte ale vieții bisericești din timpul domniei lui Neagoe Basarab: ajutoarele hărăzite unor mînăstiri de la Athos sau din alte părți ale Răsăritului, sfințirea mînăstirii Argeș, cu o minunată descriere a ei, mutarea scaunului mitropolitan de la Argeș la Tîrgoviște ș.a.

Primele traduceri românești ale cărților Sfintei Scripturi. Această problemă, deși a preocupat pe mulți lingviști, istorici și teologi, rămîne încă deschisă. S-au formulat pînă acum mai multe păreri, potrivit cărora primele traduceri ale cărților Sfintei Scripturi în românește s-ar datora unor mișcări religioase reformatoare apărute în Apusul Europei.

Ultima «teorie» asupra apariției primelor texte românești este cea «autohtonă», susținută de Pr. prof. Milan Șesan de la Sibiu și admisă azi de tot mai mulți cercetători. Susținătorii ei consideră că primele traduceri românești ale Sfintei Scripturi s-au făcut din dorința permanentă a credincioșilor români de a cunoaște cuvîntul lui Dumnezeu în propria lor limbă și nicidecum din îndemnul vreunei propagande eterodoxe, în fața căroră preoții și credincioșii noștri au rezistat întotdeauna.

În ce privește locul în care au apărut primele traduceri românești, socotim că ele s-au făcut în centrul sau în sudul Transilvaniei, pentru că în aceste regiuni existau o seamă de mînăstiri românești, în care erau create condiții favorabile pentru desfășurarea unor activități culturale (Feleac, Rîmeț, Geoagiu, Prislop, bisericile cneziale din județul Hunedoara, biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, reședința mitropolitană din Alba Iulia ș.a.). De altfel, în aceste mînăstiri și biserici a înflorit și o artă bisericească românească. Mitropoliții Transilvaniei — cu sediul la Feleac, Geoagiu, apoi la Alba Iulia — puteau îndruma această lucrare de tălmăcire a cuvîntului Sfintei Scripturi în românește. Mai adăugăm și faptul că în Transilvania și, în general, în toate teritoriile intra-carpatiche — Banat, Bihor, Maramureș — Biserica Ortodoxă nu era o Biserică «oficială» sau «de stat», deci nici limba liturgică slavă nu putea să aibă un caracter «oficial», ca în Țara Românească și Moldova. Apoi, în Transilvania nu exista o clasă românească suprapusă (domn, marii feudali, clerul înalt) care să folosească limba slavă în actele de cancelarie sau în slujba Bisericii și care să sprijine activitățile culturale în limba slavă, ci, dimpotrivă, un cler ortodox tolerat, identificat

întru totul cu viața și năzuințele credincioșilor lor iobagi. «Popii rumânești», de care vorbea Coresi în unele din tipăriturile sale, nu aveau mînăstiri mari în care să învețe limba slavă, cum aveau cei din Țara Românească și Moldova. Toate acestea ne fac să credem că anumiți traducători recrutați din rîndurile preoților și călugărilor români au transpus, pentru propriile lor nevoi, primele cărți bisericești din slavonește în românește, precum și primele «cărți populare», care au avut apoi o largă răspîndire în mijlocul lor și al credincioșilor știutori de carte. Meritul acestor traducători anonimi stă în faptul că ei nu aveau în față un text anterior, deci ei transpuneau acum pentru prima oară textul Sfintei Scripturi în limba românească pe care o foloseau în vorbirea de fiecare zi.

Faptul că primele texte românești tipărite — mai ales cărți ale Sfintei Scripturi — au apărut la Sibiu și la Brașov, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pe cînd în Țara Românească și Moldova ele au văzut lumina tiparului abia peste un veac, constituie un argument în plus că și primele traduceri românești, în manuscris, s-au făcut tot în Transilvania.

Primele manuscrise românești cunoscute. Cele mai vechi copii după traducерile românești ale Sfintei Scripturi sînt: *Codicele Voronețean*, descoperit în 1871 la Voroneț de Gr. Crețu (cuprinde partea ultimă din Faptele Apostolilor, de la cap. 18, Epistola Sfîntului Iacob și cele două Epistole ale Sfîntului Ap. Petru, ultima incompletă); *Psaltirea Scheiană*, provenită din biblioteca lui Sturza Scheianu, care la sfîrșit cuprinde și cîteva «cîntări»: a lui Moise, a Sfintei Fecioare, rugăciunea Anei mama lui Samuil; *Psaltirea Voronețeană*, descoperită de pr. Simeon Florea Marian în 1882 la Voroneț — incompletă — și *Psaltirea Hurmuzaki*, donată Academiei de marele patriot Eudoxiu Hurmuzaki, inițiatorul colecției de documente care-i poartă numele. Toate se păstrează în Biblioteca Academiei R.S.R. Între ele se remarcă *Psaltirea Voronețeană*, pentru că are și textul slavon din care s-a tradus, după fiecare frază slavonă urmînd traducerea românească. Mult mai importantă este însă *Psaltirea Hurmuzaki*, pentru că ea nu este o copie după un manuscris anterior, așa cum sînt celelalte trei, ci însuși autograful traducătorului din slavonește. Trebuie reținut, apoi, că *Psaltirea Hurmuzaki* reprezintă o traducere deosebită de celelalte două *Psaltiri*, ceea ce arată că existau mai multe centre în care se efectuau astfel de traduceri.

În lipsa unor știri cu privire la data și împrejurările în care s-au tradus aceste texte, lingviștii au recurs la analiza hîrtiei, a grafiei și a lexicului acestora. Pe baza lor, s-a ajuns la constatarea că ele datează

din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Aceasta înseamnă că prototipul lor era mai vechi, poate chiar din secolul al XV-lea.

În ce privește locul în care s-au tradus prototipurile acestor manuscrise, ne-am exprimat părerea că acest lucru s-a făcut undeva în centrul sau sudul Transilvaniei. Ca grafie, ele foloseau așa numita *scriptio continua*, cuvintele fiind copiate unele după altele, fără nici un spațiu între ele. Referitor la fonetică, morfologie, sintaxă și lexic, textele respective prezintă mai multe particularități. Din punct de vedere fonetic, consemnăm rotacismul, adică prefacerea lui *n* intervocalic în *r*, în cuvintele de origine latină (*bire*—*bine*, *vire*—*vine*, *lumină*—*lumină*). Întâlnim apoi o seamă de cuvinte de origine latină care nu se mai folosesc azi sau al căror înțeles s-a schimbat (*gint*—*neam*, *temoare*—*frică*, *a păsa*—*a merge*, *a deșidera*—*a dori* ș.a.). Multe cuvinte slavonești au rămas în forma slavă, fie că n-au fost înțelese de traducători, fie că erau încă folosite în regiunea respectivă (*aslam*—*camătă*, *cadilă*—*tămâie*, *stepenă*—*treaptă* ș.a.). Apar și o seamă de cuvinte de origine maghiară (*bărat*—*prieten*, *a celui*—*a înșela*, *tîrnaț*—*prispă* ș.a.), ceea ce constituie o nouă dovadă că prototipurile acestor texte s-au tradus în Transilvania.

Deși textele rotacizante sînt traduse într-o limbă greoaie, cu multe elemente străine, cu particularități arhaice și dialectale, din care am semnalat numai cîteva, totuși ele prezintă o importanță deosebită, întrucît stau la baza traducerilor ulterioare ale cărților Sfintei Scripturi, precum și la baza limbii noastre literare de mai tîrziu.

În afară de copiile de care ne-am ocupat, se mai cunosc cîteva, făcute tot în secolul al XVI-lea. Astfel, preotul *Bratu* din Brașov a copiat, în 1559—1560, primul manuscris slavo-român datat, care cuprinde Faptele Apostolilor, aproape în întregime, și epistolele: Iacob, I și II Petru, I și II Ioan, Iuda și I Corinteni, unele integral, altele cu lipsuri neînsemnate, fiecare cu o scurtă introducere. În același manuscris se mai află fragmente din scrierile unor Sfinți Părinți sau scriitori bisericești, scurte fragmente din Facere și Evangheliile de la Matei, Luca și Ioan, rugăciuni apocrife, psalmul necanonic 151, Omilia la Paști, atribuită Sfîntului Ioan Gură de Aur. Este o copie după un manuscris slavo-român mai vechi. De remarcat că textul Apostolului tipărit de Coresi în 1563 este diferit de al celui copiat de popa Bratu, ceea ce arată că existau mai multe traduceri românești, independente. Fragmentele din Evangheliile confirmă de asemenea existența unei traduceri anterioare a Sfintelor Evangheliile. Vom arăta într-un alt loc aportul preoților cărturari de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului la îndreptarea vechilor traduceri.

ale Sfintei Scripturi, care au fost puse apoi în tipar, de către diaconul Coresi. Desigur va fi existat și o traducere a Sfintei Liturghii, de vreme ce a fost tipărită de Coresi la Brașov, în 1570.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea constatăm că se copiau cărți românești și în Țara Românească. Grămăticul *Radu* din Mănicești — lângă Roșiorii de Vede — copia un *Tetraevanghel* în 1574 (azi în British Museum din Londra), din porunca lui Petru Cercel, aflat atunci în exil în insula Rodos. În postfața slavonă a acestuia, grămăticul Radu nota că a copiat «multe cărți sfinte dumnezeiești și anume: Tetraevanghele și sfinte Psaltiri și Penticostare și Mineie și Octoihuri și Trioduri și Metafraste (Viețile Sfinților) și Pravile și Tipicoane și Sfinți Apostoli, căci am scris multe, mari și mici și am pătruns în adâncurile Sfintelor Scripturi, cât nu se poate cugeta cu mintea omenească». O parte din cărțile slave copiate de el se găsesc în bibliotecile din Bulgaria și Iugoslavia. Desigur, altele au fost copiate în românește. La Brașov dascălul *Vasile* de la biserica Sfântul Nicolae (viitor protopop și autorul unei cronici românești), copia în românește, în 1616, părți din Biblie, după un manuscris mai vechi (= 93 p.), avînd textul complet al Genezei și Proverbelor, capitole din Ieșire, Isaia, Ieremia, Zaharia. Probabil manuscrisul său a fost mult mai complet, dar s-a pierdut.

Avem dovezi și despre traducerea unor cărți teologice în românește în secolul al XVI-lea. Astfel, în 1680, preotul *Urs* din Cotiglet-Bihor nota pe o Cazanie copiată de el, că a transcris-o «după Păucenia lui Io Alexandru Vodă din Țara Moldovei». Prof. At. Popa din Cluj a dovedit că este vorba de o Cazanie românească în manuscris din timpul lui Alexandru Lăpușneanu.

În ultimul pătrar al aceluiași secol, preoții brașoveni *Iane* și *Mihai* traduceau *Omiliile* patriarhului ecumenic Ioan Caleca (1334—1347), după versiunea slavă tipărită la Zabludov, în 1569, fiind tipărite de diaconul Coresi, în 1581, sub titlul *Evangelie cu învățătură* (Cazanie). Astfel, încetul cu încetul, se puneau bazele literaturii teologice românești.

Prima pravilă românească în manuscris. Către sfîrșitul secolului al XVI-lea, între oamenii de carte din Moldova se remarcă figura «ritorului și scolasticului» *Lucaci*, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai vechii noastre culturi. Originar din satul Costești, în stînga Prutului, a făcut studii în Polonia. În 1581, la cererea fostului episcop de Roman, Eustatie (c. 1575—c. 1580), retras atunci la Putna (cu numele de schimnic Eremia), ritorul Lucaci a întocmit o *Pravilă*, în românește și slavonește (păstrate în ms. slav 692 de la Bibl. Academiei), una din cele mai

vechi lucrări juridice din Patria noastră. Întregul manuscris are 354 foi, cu text slav, slavo-român și român. Textul slav este format din Pravila Sfinților Apostoli și a sinoadelor ecumenice (f. 9—170), fragmente din Nomocanonul lui Ioan Zonara, un Nomocanon prescurtat și altele. Un interes deosebit prezintă foile 204—210, care cuprind o Pravilă românească, prelucrată după Sfântul Ioan Postitorul (sau «Ajunașul», cum îl numea Lucaci).

Pravila românească a lui Lucaci era un manual practic, trebuitor preoților la aplicarea penitențelor și în raporturile lor cu credincioșii. Este interesant că el a omis din textele slave folosite tot ceea ce nu corespundea cu nevoile sociale ale poporului nostru, adaptînd-o la cerințele și nevoile sale. Fiind o prelucrare după texte slave care au circulat pe teritoriul Patriei noastre și nu o traducere, Lucaci a izbutit să dea textul românesc într-o limbă clară, mult apropiată de cea de azi. Toate acestea așează pe Lucaci printre fruntașii culturii românești din secolul al XVI-lea.

În Transilvania, *preotul Ioan Românul din Sînpetrul Hunedoarei* copia, în anii 1620—1621, *Pravila Sfinților Părinți 318 și după învățătura marelui Vasilie* (f. 128—136 din așa numitul Codex Neagoeanus, ms. 3821 în Bibl. Academiei).

Cărțile populare. Secole de-a rîndul poporul nostru a citit și a gustat așa numitele «cărți populare», cu elemente legendare sau fantastice și cu numeroase devieri de la adevărata învățătură a Bisericii. Cele mai multe au ajuns la noi din lumea orientală și bizantină, prin intermediul limbii slave. Traducerea lor în românește a început odată cu traducerea cărților liturgice de care ne-am ocupat mai sus.

O primă categorie o formează așa-numitele *cărți apocrife*, adică texte cu caracter biblic, apărute în veacurile creștine, puse sub numele unor persoane din Vechiul și Noul Testament. Pentru că ele cuprindeau lucruri ascunse, secrete sau veneau de la autori necunoscuți s-au numit apocrife (*αποκρίφειν* = a ascunde). Între aceste texte se numără: legenda lui Adam și Eva sau Zapisul lui Adam, Cartea tainică a lui Enoh, Testamentul lui Avraam, Vedenia proorocului Isaia, Cuvîntul proorocului Daniil despre împăratul Nabucodonosor, Proorocia Sibilei (Sivilei), Legenda lui Afrodițian (legată de închinarea magilor), Evanghelia apocrifă a lui Nicodim, venite, probabil, de la bogomilii din sudul Dunării.

O altă categorie de lucrări o constituie așa-numita *literatură apocaliptică*, cu texte privitoare la viața de dincolo: Apocalipsul Sfîntu-

lui Apostol Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului sau Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Apocalipsul apocrif al Sfântului Apostol Ioan, Legenda Duminicii sau Epistolia Domnului nostru Iisus Hristos.

În sfârșit, *legendele hagiografice* descriau fapte supranaturale (Legenda Sfintei Vineri, Legenda Sfântului Sisinie, Viața Sfântului Alexie ș.a.).

Aceste trei categorii de texte au avut o largă circulație printre preoții și credincioșii români. Răspândite prin copii în manuscris, au fost strânse de timpuriu la un loc, în sbornice sau codice. Cel mai vechi este *Codex Sturdzanus* (numit așa de B.P. Hașdeu, după numele lui Dimitrie A. Sturdza, care i l-a împrumutat pentru studiu și apoi l-a dăruit Academiei). Este format din două părți. Prima cuprinde Legenda Duminicii, Legenda Sfintei Vineri, Legenda lui Avraam, toate trei copiate de preotul Grigorie din Măhaci (azi Măhăceni, în Munții Apuseni, în apropiere de Turda), între anii 1580—1619. Partea a doua cuprinde alte lucrări populare: Legenda Sfântului Sisinie, Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul Sfântului Apostol Pavel, precum și un text intitulat *Cugetări în ora morții*. Acestea din urmă au fost copiate de un anonim, desigur tot un preot, înainte de 1550 și cusute apoi la un loc cu textele preotului din Măhaci.

Aceste texte populare se întâlnesc și în alte codice de acest fel: *Codicele Teodorescu*, *Codicele Marțian* (cu Apocalipsul apocrif al Sfântului Ioan Bogoslovul), *Codicele de la Cohalm* (cu Viața Sfântului Alexie), redactate în graiul vorbit în părțile de sud ale Transilvaniei, *Manuscrisul de la Ieud*, copiat în Maramureș în deceniile trei—patru ale secolului al XVII-lea (cu Legenda Duminicii, Învățătură la Paști și Învățătură despre împărtășanie). Înseamnă că au existat mai multe traduceri, independente unele de altele, făcute după versiuni slave întrucâtva deosebite. În orice caz, potrivit cercetărilor de pînă acum, cele mai vechi traduceri românești ale cărților apocrife s-au făcut în Transilvania, reprezentînd prima fază a scrisului în limba poporului, alături de traducerile de cărți bisericești despre care am vorbit mai sus. La o scară mai redusă, traducerile românești ale cărților populare s-au răspîndit și în Țara Românească și Moldova.

La această literatură cu subiecte apocrife, apocaliptice și hagiografice, s-au adăugat în secolele următoare cîteva lucrări didactice, deci cu un conținut moralizator. Între ele se numără *Fiziologul*, o carte cu subiecte luate din domeniul științelor naturale, în care animale, păsări, pești și reptile sînt descrise cu obiceiurile lor și interpretate ca sim-

boluri ale unor idei morale și religioase. Tot un conținut moralizator avea și cartea intitulată *Fiorè di Virtu* (cunoscută la noi sub numele de *Albinușa* sau *Floarea darurilor*), alcătuită în secolul XIII la Bologna, de călugărul Tomasso Gozzadini. Probabil, în românește s-a tradus direct din italiană, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, în Moldova. Alte traduceri s-au făcut din slavonește. Una din versiunile traduse din slavonește este cea copiată de preotul *Ioan Românul* din Sînpetru Hunedoarei, în 1619—1620 (inclusă în *Codex Neagoeanus*). Pentru prima dată s-a tipărit în 1701 de Antim Ivireanul la Snagov, sub titlul *Floarea Darurilor*, după traducerea făcută din grecește de ieromonahul român Filotei, de la Muntele Athos.

O largă răspîndire în toate păturile sociale românești a avut *literatura de prevestire*, venită la noi din Bizanț, prin mijlocirea slavilor sud-dunăreni. Este reprezentată prin mai multe texte. Astfel, *Rojdanicul* sau *Zodiacul* era o carte care prezicea viitorul după zodia sau luna în care s-a născut omul. Cel mai vechi text românesc a fost copiat de popa Ioan Românul în *Codex Neagoeanus*. Tot literaturii de prevestire îi aparținea *Gromovnicul*, o carte cu caracter astrologic, care pretindea că dezvăluie soarta omenirii sau a semănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (în slav., grom = tunet) și *Trepetnicul*, care prezicea viitorul omului după diferitele mișcări ale trupului (bătaia ochilor, clipirea genelor ș.a.). Această literatură a avut o mare răspîndire printre credincioșii noștri. Dovadă sînt numeroasele copii și chiar texte tipărite.

În sfîrșit, amintim cunoscutele romane populare: *Alexandria*, cu relatarea faptelor lui Alexandru cel Mare, și *Varlaam și Ioasaf*, o apologie a vieții ascetice — în fond, o prelucrare în spirit creștin a vieții și a învățăturii ascetice a lui Buda. Ca și celelalte opere aparținătoare literaturii populare, aceste două romane s-au răspîndit la noi întîi în slavonește (au fost mult folosite în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*). O copie slavă după *Alexandria* s-a făcut în 1562 la Neamț, din porunca mitropolitului Grigorie II. Cea mai veche traducere românească se păstrează în același *Codex Neagoeanus*, copiată de preotul Ioan din Sînpetru, de care am pomenit mai sus. Cel mai vechi manuscris slavon al romanului *Varlaam și Ioasaf*, datînd din secolul al XIV-lea, a fost găsit la mînăstirea Neamț. Prima traducere românească cunoscută s-a făcut în 1649, de către învățatul boier muntean *Udriște Năsturel*. Probabil va fi existat și o traducere mai veche, fiind apoi răspîndit în numeroase copii-manuscris.

Această literatură «populară» (cărți apocrife, legende apocaliptice, legende hagiografice, cărți didactice, cărți de prevestire și romane

populare) ne arată preocupările de carte ale preoților și ale credincioșilor noștri din veacurile trecute. Din diferitele însemnări găsite pe numeroasele manuscrise păstrate, reiese că ele erau citite sau copiate de preoți de mir, de călugări și de credincioși din toate păturile sociale românești.

Concluzii. În tot cursul secolului al XVI-lea, în cele trei țări românești au existat permanente preocupări cărturărești, fie teologice, fie istorice-literare. Preoți și călugări caligrafi au continuat munca de copiere de manuscrise slave: cărți de cult, pravile, opere patristice și post-patristice. Se înregistrează o serie de lucrări originale în limba slavă: *Letopisețul de la Putna*, *Cronicile lui Macarie, Eftimie și Azarie* și — probabil — *Viața Sfântului Nifon*, la care se adaugă opera de căpătîi a literaturii române vechi, *Învățăturile lui Neagoe Basarab* către fiul său Teodosie.

Tot în acest secol, avem primele dovezi sigure despre traducerea unor cărți ale Sfintei Scripturi în limba română (*Psaltirea*, *Evangheliile*, *Faptele Apostolilor*, părți din epistolele pauline și sobornicești), realizate din dorința preoților și a credincioșilor români de a citi sau a asculta cuvîntul lui Dumnezeu în propria lor limbă. În a doua jumătate a secolului, se pot semnala primele traduceri românești de cuvîntări bisericesti (patristice și post-patristice) și primele pravile. Într-o perioadă pe care nu o putem determina cu certitudine, au început să se traducă în românește numeroase cărți de «literatură populară», care au cunoscut apoi o largă răspîndire între preoții și credincioșii români.

BIBLIOGRAFIE

Manuscrisele slave din sec. XVI. P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, 1959, XX + 406 p.; PAULIN POPESCU, *Manuscrise slavone din mînăstirea Putna*, în B.O.R., an. LXXX, nr. 1—2, 1962, p. 105—145 și nr. 7—8, 1962, p. 688—711; I. IUFU, *Mînăstirea Moldovița, centru cultural important în perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în MMS., an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 428—455; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrise slave în Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe Române din Sibiu*, în MA, an. XV, nr. 11—12, 1970, p. 827—838; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrise slave în Transilvania*, în B.O.R., an. XCII, nr. 3—4, 1974, p. 425—435; CHIRIL PISTRUI, *101 manuscrise slave din Transilvania*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 1—2, 1978, p. 127—148; nr. 3—4, 1978, p. 303—310 și nr. 5—6, 1978, p. 608—624.

Învățăturile lui Neagoe Basarab; Ediții. VASILE GRECU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab domnul Țării Românești (1512—1521)*. Versiunea grecească, editată și însoțită de o introducere și traducere în românește București, 1942; Versiunea slavă la P.P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române...* p. 215—316; *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, 1970, 426 p. (cu bogată bibliografie).

Studii. I. C. CHIȚIMIA, *Considerații despre «Învățăturile lui Neagoe Basarab»*, în «Romanoslavica», VIII, 1963, p. 309—339; DAN ZAMFIRESCU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității* în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 69—183; NICOLAE STOICESCU, *La politique de Neagoe Basarab et ses Préceptes pour son fils Teodosie*, în R.R.H. IX, nr. 1, 1970, p. 19—42; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Cuprinsul teologic al «Învățăturilor lui Neagoe»*, în S.T. an. XXI, nr. 3—4, 1969, p. 245—262; P.P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 154—273 (patru studii; se pronunță împotriva paternității); DAN ZAMFIRESCU, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate*, București, 1973, 451 p.; Să se vadă și vol. omagial: *Neagoe Basarab 1512—1521. La 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Țării Românești* (publicat de Societatea culturală «Neagoe Basarab» din Curtea de Argeș), București, 1972, 453 p.

Cronicile moldovenești. ION BOGDAN, *Vechile cronici moldovenești pînă la Ureche, cu studiu, traducere și note*, București, 1891; I. BOGDAN, *Cronici inedite atîngătoare de istoria românilor. Adunate și publicate cu traduceri și adnotațiunii de...* București, 1895; I. BOGDAN, *Letopiseșul lui Azarie*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXI, București, 1909 (și extras); P.P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, XVI + 332 p. Să se vadă și G. MIHĂILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche (1402—1647)*, vol. I. București, 1969, 309 p. (cu reproducerea integrală a Letopiseșului de cînd s-a început Țara Moldovei și a cronicilor lui Macarie, Eftimie și Azarie).

Studii. P.P. PANAITESCU, *Les chroniques slaves de Moldavie du XV-e siècle*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 146—168; (și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 125—153); P.P. PANAITESCU, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în SMIM, V, 1962, p. 195—256 și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești...* p. 390—476); E. TURDEANU, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în «Revue des études roumaines», Paris, IX—X, 1965, p. 97—142; G. MIHĂILĂ, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea) — în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în «Romanoslavica» XV, 1967, p. 157—202 și în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 104—163.

Viața Sfîntului Nifon. TIT SIMEDREA, *Viața și traiul Sfîntului Nifon patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, București, 1937, XIV, + 58 p. + 6 pl. (extras din B.O.R., an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 268—299; această ediție a fost reprodusă și de G. MIHĂILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche*, I, București, 1969, p. 60—112; VASILE GRECU, *Viața Sfîntului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, București, 1944, 195 p. + 5 pl.; PETRE Ș. NĂSTUREI, *Recherches sur la rédaction gréco-roumaine de la Vie de Saint Niphon II patriarche de Constantinople*, în R.E.S.E.E., V, nr. 1—2, 1967, p. 41—75.

Începuturile scrisului în limba română. ION BIANU, *Despre introducerea limbii românești în Biserica românilor*, în «An. Acad. Rom.». Discursuri de recepție XXIV, București, 1904; MILAN ȘESAN, *Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sfintei Scripturi*, Cernăuți, 1939, 155 p. (extras din «Candela», an. L, 1939); ȘTEFAN CIOBANU, *Începuturile scrisului în limba românească*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Lit. s. III, t. X, 1941; MILAN ȘESAN, *Introducerea limbii române în biserică*, în MA, an. II, nr. 11—12, p. 818—833; P.P. PANAITESCU, *Începuturile scrisului în limba română*, în SMIM, IV, 1960, p. 117—189; P.P. PANAITESCU, *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuții*, în SCB, V, 1960 p. 107—134; P.P. PANAITESCU, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, 230 p.; ION GHEȚIE, *Maramureșul anilor 1500 — patria textelor rotacizante?*, în LR, an. XVII, nr. 3, 1968, p. 251—258; I. GHEȚIE, *Textele rotacizante și originile scrisului literar românesc*, în SLLF, I, 1969; (ultimele două studii reproduse și în ION GHEȚIE, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, 210 p.); MILAN ȘESAN, *Despre limba liturgică la români*, în MA, an. XX, nr. 1—2, 1975, p. 7—28.

Primele texte românești. *Codicele Voronețean*. IOAN AL LUI G. SBIERA, *Codicele Voronețean, cu un vocabular și studiu asupra lui de...*, Cernăuți, 1885, VI + 354 p.; și recenzia lui I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, nr. XX, 1886, p. 78—88.

Psaltirea Voronețeană. A fost publicată, cu caractere cirilice, de C. GIUGLEA, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XI, 1910, p. 444—467 și t. XII, 1911, p. 194—209 și 475—487; G. GĂLUȘCĂ, *Slavisch rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (textul slav și românesc).

Psaltirea Scheiană. I. BIANU, *Psaltirea Scheiană (1482)*, Ms. 449 B.A.R. publicat de... tomul I, *Textul în facsimile și transcriere cu variante din Coresi (1577)*, București, 1889; I. A. CANDREA, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI și XVII, traduse din slavonește*, 2 vol. București, 1916, CCXXXVIII + XI p. (I, studiu și 550 pl.; II, text și glosar).

G. MIHĂILĂ, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559—1560)*, în SLLF, vol. II, București, 1972, p. 301—345; IULIU IȘA și VASILE OLTEAN, *Descoperirea unui manuscris românesc al Bibliei de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea la Șcheii Brașovului*, în MA, an. XX, nr. 6—8, 1975, p. 537—544.

Ritorul Lucaci și Pravila sa. NICOLAE N. SMOCHINĂ și N. SMOCHINĂ, *O Pravilă românească din veacul al XVI-lea: «Pravila Sfinților Părinți după învățătura lui Vasile cel Mare»*, întocmită de ritorul și scolasticul Lucaci în 1581, în BOR, an. LXXXIII, nr. 11—12, 1965, p. 1043—1062; I. RIZESCU, *Raportul dintre versiunea slavă și cea românească a «Pravilei ritorului Lucaci» (1581)*, în L. R., an. XVII, nr. 5, 1968, p. 439—448; I. RIZESCU, *Pravila ritorului Lucaci, 1581. Text stabilit, introducere și indice de...*, București, 1971, 246 p. text + 144 p. fotocopii.

A se vedea și P. P. PANAITESCU, *Începuturile dreptului scris în limba română*, în «Studii», revistă de istorie, an. VII, nr. 4, 1954, p. 215—228; IOAN N. FLOCA, *Originile dreptului scris în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, 1969, XVI + 218 (extras din MA, an. XIV, nr. 1—3, 1969, X + 188 p.).

Cărțile populare (lucrări de sinteză și texte). B. P. HAȘDEU, *Cuvente den bătrîni. Cărțile poporane ale românilor în sec. al XVI-lea în legătură cu literatura poporană cea nescrisă. Studiu de filologie comparativă*, vol. II, București, 1879, XLVI + 766 p.; MOISE GASTER, *Chrestomație română. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI—XIX) dialectale și populare cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez*, 2 vol., Leipzig — București, 1891; N. DRĂGANU, *Două manuscripte vechi: Codicele Teodorescu și Codicele Marțian*, București, 1914; NICOLAE CARTOJAN, *Alexandria în literatura românească. Noi contribuții. Studiu și text*, București 1922 (se publică și textul din Codicele Neagoeanus); EUFROSINA SIMIONESCU, *Monumente literare vechi. Codicele de la Cohalm*, Iași, 1925; N. CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească*, 2 vol. București, 1929—38 și reeditarea: București, 1974, XXX + 338 p. (I) + 568 p. (II); ION C. CHIȚIMIA și DAN SIMIONESCU, *Cărțile populare în literatura românească. Ediție îngrijită și studiu introductiv de...*, 2 vol. București, 1963, XL + 454 p. (I) + 414 p. (II); MIRELA TEODORESCU și ION GHETIE, *Manuscrisul de la Ieud. Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice*, București, 1977, 260 p.

XXIII

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. IEROMONAHUL MACARIE, DIMITRIE LIUBAVICI ȘI IEROMONAHUL LAVRENTIE

Un moment deosebit de însemnat în viața bisericească a țărilor române îl constituie introducerea tiparului, în primul deceniu al secolului al XVI-lea, cea mai revoluționară creație tehnică de la începutul evului modern. A apărut în cultura românească la aproximativ 60 de ani de la invenția tiparului de către Johann Gutenberg și la aproximativ două decenii de la tipărirea primelor cărți în limba slavonă.

Datorită necunoașterii alfabetului slav în Apusul Europei, unde începuse să se răspândească tehnica tiparului, imprimarea de cărți slave s-a produs ceva mai târziu. Cea dintâi carte tipărită cu alfabet slav este un *Missale Romanum* (Liturghier), cu caractere glagolitice amestecate cu cirilice, pentru croații catolici (1483). Locul tipăririi se presupune că a fost Veneția, unul din cele mai însemnate centre tipografice ale vremii.

Peste zece ani, deci în 1493, s-a tipărit la Veneția a doua carte cu caractere glagolitice, tot pentru croații catolici, cunoscută sub numele de *Breviarum illyricum* sau *Breviarum croaticum*, în tipografia lui Andreas Toressani de Assula, colaboratorul și socrul celebrului tipograf venețian Aldo Manuzio zis «cel Bătrîn» — sau Aldus Manutius — (1449—1515). Aceștia au pus în funcțiune cea mai renumită tiparniță din câte s-au cunoscut pînă atunci (un exemplar din acest *Breviar* se păstrează în Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu). Probabil și prima carte a apărut în aceeași tipografie.

În anul 1491, au fost tipărite la Cracovia, capitala de atunci a Poloniei, primele cărți liturgice slave ortodoxe: *Triodul-Penticostar* (un exemplar se păstrează în Biblioteca bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii

Brașovului), *Octoihul*, *Ceaslovul*, *Triodul înflorat* și *Psaltirea*, în atelierul tipografic al germanului Schweipolt Fiol, originar din Franconia. După părerea paleografului rus Al. I. Sobolevski, la baza acestor cinci tipăriri ar fi stat manuscrise slave de origine moldovenească, pentru că litera cirilică imită litera lui Gavriil Uric și a școlii sale. Tot el susținea că aceste cărți ar fi fost cerute de domnii țărilor române. Credem că acest lucru nu-l putea face decât Ștefan cel Mare — pe atunci în relații de prietenie cu regele Kazimir IV Jagello al Poloniei (1447—1492) — care va fi pus la dispoziția lui Fiol manuscrisele trebuitoare. De fapt, limba cărților tipărite la Cracovia este slava bisericească de redacție rusă apuseană, care se folosea și în Moldova. Rodnica activitate a lui S. Fiol a fost întreruptă în anul 1492, fiind învinuit de «erezie» husită de către inchiziție și autoritățile catolice din Polonia.

A doua tipografie cirilică a funcționat într-o mănăstire din Cetinie, capitala statului Zeta (Munte-negru), între anii 1493—1495. Noua tipografie se afla sub patronajul principelui Gheorghe Cernoievici (1492—1496) al Zetei, numită de pe atunci și Cerna Gora, adică Munte-negru. Se crede că utilajul tiparniței din Cetinie a fost lucrat în tipografiile lui Andreas Toressani, care imprimase și Breviarul croat cu caractere cirilice din 1493. Părerea lui V. Molin că locul tipăririi a fost Veneția și nu Cetinie, nu a fost acceptată de cercetători. Legăturile tipografiei din Cetinie cu cea din Veneția se explică nu numai prin apropierea geografică a Munte-negrului de Republica Venețiană, ci și prin legăturile politice dintre cele două țări. Astfel, Gheorghe Cernoievici era căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta Erizzo, iar tatăl său Ioan trăise mult timp ca exilat în Veneția, pînă la redobîndirea domniei. Apoi, însăși politica statului munte-negrean se baza pe sprijinul Veneției.

Conducătorul tiparniței din Cetinie era un ieromonah Macarie, despre care se presupune că a învățat acest meșteșug tot în tipografia lui Toressani. Probabil a fost trimis acolo de mitropolitul Vavila al Munte-negrului și de Gheorghe Cernoievici anume pentru pregătirea utilajului tipografic cu caractere cirilice. De altfel, atelierelor tipografice din Veneția făceau comerț nu numai cu cărți, ci și cu litere și prese de tipar. În tipografia lui Gheorghe Cernoievici din Cetinie au apărut cîteva cărți în limba slavă bisericească de redacție sîrbă, necesare cultului ortodox: *Octoihul*, partea întâi, cu primele patru glasuri (1493), *Octoihul*, partea a doua (1494), *Psaltirea* (1495), *Molitvelnicul* (circa 1496). Tipări-turile de la Cetinie se remarcă prin ținuta lor grafică: caractere de tip uncial, simple și clare, text imprimat în negru și roșu, numeroase inițiale ornate în

stilul venețian al Renașterii, frontispicii alcătuite din motive florale sau împletituri de lujeri și mugurași, gravuri, uneori pe pagini întregi.

Activitatea politică și culturală a lui Gheorghe Cernoievici a fost de scurtă durată, căci în 1496 țara sa a fost ocupată de turci. Tot atunci a încetat și activitatea tipografiei din Cetinie, care a fost adăpostită într-o mînăstire la Obod, o fortăreață a Cernoievicilor (resturile ei s-au păstrat pînă în preajma celui de al doilea război mondial).

La 12 ani după căderea Zetei (Muntenegrului) sub turci, au început să apară cărți în limba slavă, sub patronajul domnilor Țării Românești. Ca meșter tipograf al primelor trei cărți apărute la noi în limba slavonă (*Liturghier* 1508, *Octoih* 1510 și *Tetraevanghel* 1512) este indicat «ieromonahul Macarie». S-au purtat pînă acum lungi discuții dacă acest meșter tipograf este «ieromonahul Macarie din Cerna Gora», sau este vorba de două persoane diferite. Cu puține excepții (slavistul V. Jagici, mitropolitul Tit Simedrea), majoritatea cercetătorilor admit că este un singur meșter tipograf, cu numele Macarie, originar din Muntenegru, care, după ce și-a încetat activitatea în Cetinie, a reluat-o în Țara Românească.

Se pot invoca mai multe argumente în sprijinul identificării lor: același nume, aceeași treaptă în ierarhia bisericească, aceeași postfață (epilog) în *Octoihul* din Cetinie din 1494 și în *Octoihul* și *Tetraevanghelul* tipărite în Țara Românească în 1510—1512, pomenirea — la rînduiala proscomidiei în *Liturghierul* din 1508 — a sfinților naționali sîrbi (Sava, primul arhiepiscop al Serbiei (1219—1235) și a tatălui său Simion, fostul «jupîn» Ștefan Nemanja (1171—1196), apoi călugărit), ceea ce ne arată că tipograful Macarie venise dintr-un mediu sîrbesc.

La acestea se adaugă și legăturile existente între familia Cernoievici și Țara Românească. Am arătat în alt loc că între anii 1505—1508, a păstorit în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei Maxim Brancovici, ca mirean Gheorghe, fiul ultimului despot sîrb independent Ștefan Brancovici. Acest Maxim era văr (după unii nepot de soră) cu Gheorghe Cernoievici, principele Muntenegrului, care sprijinise activitatea tipografică în Cetinie. N-ar fi exclus ca însuși Maxim Brancovici să fi recomandat domnitorului Radu cel Mare pe ieromonahul tipograf Macarie. La acestea, se mai adaugă și considerentul că numai un tipograf care învățase acest meșteșug într-un mare centru tipografic european putea să-l aducă și pe pămînt românesc.

Înființarea tipografiei în Țara Românească nu era însă întîmplătoare. Radu cel Mare, cunoscut prin acțiunile sale de reorganizare bisericească și prin ctitoriile sale, avea nevoie de o tipografie de cărți în limba slavă pentru bisericile din țara sa, dar și pentru celelalte Biserici

Ortodoxe care foloseau limba slavă în cult (Moldova, Transilvania, țările slave sud-dunărene căzute sub turci). De altfel, aici era și un mediu prielnic pentru desfășurarea unei activități tipografice, datorită faptului că țările române erau singurele în sud-estul Europei peste care nu se întinsese stăpînirea turcească.

Unii cercetători afirmă că Macarie ar fi venit cu «buchile» sale de la Cetinie în Țara Românească, alții susțin că Radu cel Mare a cumpărat o instalație tipografică nouă, chiar de la Veneția, prin mijlocirea lui Macarie, cunoscut în orașul dogilor. Ambele păreri sînt greu de acceptat, mai ales dacă ne gîndim la distanțele geografice dintre cele două centre tipografice și Țara Românească. De aceea, socotim că însuși Macarie, ajutat de unii călugări români, a tăiat și a lucrat literele necesare în Țara Românească. Cînd facem această afirmație avem în vedere faptul că literele celor trei tipăriri din Țara Românească nu se potrivesc cu cele din Cetinie. Apoi, peste o jumătate de veac, ieromonahul Mardarie din mînăstirea sîrbească Mîrkșa, care a tipărit un *Tetraevanghel* slav în 1562, la Belgrad, a lucrat el însuși literele, «din fier și aramă și din altele, cu mare trudă și năzuință», iar ceva mai tîrziu, un ieromonah Lavrentie și ucenicul său Iovan au lucrat timp de zece ani matrițe și clișee pentru *Tetraevanghelul* tipărit în 1582 la Plumbuita (lîngă București). Faptul că în decurs de doi ani nu se tipărise decît o carte e un argument în plus că este vorba de un atelier rudimentar, lucrat în țară, și nu de unul comandat într-un mare centru tipografic, cum era Veneția.

Tiparele pentru frontispicii și inițiale au fost lucrate tot în țară, imitînd miniaturile și inițialele manuscriselor slavo-române. Și cum aceste tipare se făceau în lemn, este neîndoielnic că s-au executat la noi în țară, unde sculptura în lemn a constituit întotdeauna un capitol important din arta noastră veche.

Liturghierul din 1508. Prima carte tipărită de ieromonahul Macarie la noi a fost un *Liturghier* (el îl intitulează *Liturghie*). Din epilogul (postfața) cărții aflăm că tipărirea s-a început în timpul domniei lui Radu cel Mare (1495—aprilie 1508) — deci prin 1507 — și s-a isprăvit sub Mihnea cel Rău (apr. 1508—oct. 1509), la *10 noiembrie 1508*. Tot în epilog se arată că a «trudit» la tipărirea cărții «smeritul ieromonah Macarie». Este o carte de format mic, cu 128 foi.

Cuprinde povățuirea către preot a Sfîntului Vasile cel Mare, Rînduiala Proscomidiei, Liturghiile Sfîntului Ioan Gură de Aur, a Sfîntului Vasile cel Mare și a Darurilor mai înainte sfințite, alte cîteva rînduieli obișnuite în Liturghiere: Rînduiala Litiei, Rînduiala binecuvîntării colivei, ecfonisele de la Vecernie și Utrenie ș.a. Rînduiala Proscomidiei și Li-

turghia Sfântului Ioan Gură de Aur constituie o traducere textuală a Diataxei (Rînduielii) liturgice alcătuită de patriarhul Filotei al Constantinopolului (1354—1355 și 1364—1376), pe cînd era egumen al mînăstirii Sfîntul Atanasie din Muntele Athos. Este cea mai fidelă traducere slavă a acestei rînduieli grecești. De notat că nu este identică cu traducerea slavă făcută de patriarhul bulgar Eftimie în secolul XIV.

Insemnătatea Liturghierului lui Macarie constă nu numai în faptul că reprezintă prima carte tipărită în țările românești, ci și pentru că este prima ediție a acestei cărți de cult. Prima ediție a Liturghierului în limba greacă a apărut abia în anul 1526 la Veneția și concomitent la Roma.

Liturghierul lui Macarie s-a răspîndit în toate cele trei țări românești, precum și în țările de limbă slavă. La noi în țară se cunosc cinci exemplare: trei la Biblioteca Academiei, unul la Biblioteca Centrală de Stat, altul în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului, care provine de la biserica din Alun, jud. Hunedoara. În secolul trecut, Alexandru Odobescu semnalase șapte exemplare numai în mînăstirea Bistrița, dintre care două sînt azi la Biblioteca Academiei. Se mai cunosc exemplare în Belgrad și la Moscova, cel din urmă provenit de la noi.

Liturghierul lui Macarie a circulat și în numeroase copii în manuscris. Edițiile slave ale Liturghierului tipărite la Brașov de Coresi (1568—1570) și apoi de fiul său Șerban (1587) sînt reeditări ale celui din 1508. Abia Liturghierul-Slujebnic, tipărit la Dealu în 1646, se îndepărtează de tipul macarian, orientîndu-se — ca tipic și cuprins — spre cel ucrainean, corectat și tipărit de mitropolitul Petru Movilă al Kievului. Mai mult chiar: Liturghierul lui Macarie reprezintă prototipul Liturghierelor slavone tipărite la Veneția pentru slavii sud-dunăreni (1519, 1527, 1554, 1570), cu ușoare modificări de text și tipic, precum și prin adăugarea unor noi rînduieli liturgice. S-ar putea ca ierom. Pahomie, care a îngrijit prima ediție de la Veneția, din 1519, să fi fost un ucenic sau colaborator al lui Macarie în tipografia de la Cetinie.

Octoihul din 1510. A doua carte imprimată de Macarie în Țara Românească a fost *Octoihul* (Osmoglasnicul), care a ieșit de sub tipar la 26 august 1510, în timpul domniei lui Vlad cel Tânăr zis Vlăduț (1510—1512). Este un tip interesant și rar al acestei cărți, pentru că nu este nici un Octoih Mare, care cuprinde cîntările Vecerniei și Utreniei pentru toate zilele săptămîinii, pe toate cele opt glasuri, și nici un Octoih Mic, care cuprinde aceleași slujbe, pe cele opt glasuri, dar numai pentru zilele de sîmbătă și duminică. Este un tip mixt, cuprinzînd slujbele din toate zilele săptămîinii pe glasul 1, iar cele de pe glasurile 2—8 numai din zilele de sîmbătă și duminică. Deși Macarie a tipărit și *Octoihul*

Mare de la Cetinie din 1493—1494, totuși, pentru imprimarea celui din 1510 a avut ca model un alt manuscris, provenit din Țara Românească. Cu mici schimbări, Octoihul mixt al lui Macarie a servit ca prototip pentru Octoihul slav tipărit de Coresi la Brașov în 1557.

... *Tetraevanghelul din 1512.* A treia carte a lui Macarie, *Tetraevanghelul*, s-a terminat de tipărit la 25 iunie 1512, cum se arată în epilogul ei, deci în primul an de domnie al lui Neagoe Basarab. Cuprinde cele patru Evanghelii, așezate în ordinea lor canonică: Matei, Marcu, Luca și Ioan, dar cu indicarea pe margine a pericopelor, astfel ca preoții să știe în ce duminică sau sărbătoare urmează să citească pericopa respectivă. Abia în *Evanghelia* tipărită la București, în anul 1682, s-au tipărit pentru prima dată pericopele evanghelice în felul cunoscut și azi, după zilele liturgice ale anului, începînd cu Duminica Învierii. Însemnătatea *Tetraevanghelului* lui Macarie stă în faptul că este prima tipăritură de acest gen, pentru toți credincioșii ortodocși care foloseau limba slavă în cult. Prezintă un interes deosebit și prin aspectul său grafic, fiind cel mai izbutit dintre tipăriturile macariene.

... *Tetraevanghelul din 1512* este cunoscut în două ediții. În afară de ediția obișnuită, se cunoaște una pe pergament subțire, cu un format mai mare al paginii, cu minunate frontispicii și inițiale colorate cu mîna, cu aur, carmin albastru și verde peste cerneala tipografică, încît lasă impresia unui manuscris. Avem un singur exemplar de acest fel, care ar putea să fi fost lucrat special pentru Neagoe Basarab.

... *Tetraevanghelul* lui Macarie a cunoscut o largă răspîndire. Mărturie stau exemplarele găsite peste hotarele țării (Leningrad, mai multe în Moscova, mînăstirea Hopovo în Jugoslavia). A fost reeditat la Sibiu, în 1546, de Filip Moldoveanul și la Belgrad, în 1552, de meșterul tipograf Mardarie ieromonahul din mînăstirea Mîrkșa. Ediția de Belgrad reproduce și stema Țării Românești, ceea ce ne face să credem că s-a tipărit cu ajutorul domnitorului de atunci Mircea Ciobanul, care va fi comandat un număr de exemplare și pentru Biserica țării sale. În 1562, a fost reeditat, dar fără stema Țării Românești, de același Mardarie, care a lucrat acum și literele (un exemplar se găsea în biblioteca fostei Mitropolii de la Blaj, azi în Bibl. Universității din Cluj). Probabil edițiile coresiene ale *Tetraevanghelului* (Brașov 1562, 1579 și 1583) sînt reproduse după cel din 1512.

... Limba celor trei cărți tipărite de ieromonahul Macarie în Țara Românească este slava bisericească de redacție medio-bulgară. Am arătat, în altă parte, că limba slavă a fost consfințită ca limbă liturgică în secolul IX, prin traducerea cărților bisericești făcute de Sfinții Ciril și Metodie.

Dar limba bisericească slavă din sec. IX (numită de unii «veche bulgară»), pe atunci o limbă vie, a rămas cu timpul o limbă moartă, folosită numai de Biserică. Ea a suferit însă diferite influențe din partea limbilor vii, ale popoarelor slave care o întrebuințau în cult, încît s-au născut «redacțiile» medio-bulgară, medio-sîrbă și rusești ale limbii bisericești slave.

Trebuie să subliniem și bogăția și frumusețea ornamentelor care împodobesc cele trei tipărituri macariene, mai ales Liturghierul și Tetraevanghelul. Frontispiciile sînt formate din vrejuri împletite, cu coroane în părțile laterale, alcătuint unele cercuri întretăiate sau un patrat, în centrul căruia se află stema țării — vulturul cu crucea în cioc. O altă podoabă artistică a cărților tipărite de Macarie o constituie inițialele ornate, deci litere mari desenate în același stil ca și frontispiciile, adică prin împletire de vrejuri florale și de plante. Toate acestea sînt asemănătoare cu frontispiciile și inițialele din vechile noastre manuscrise. Unele ornamente sînt în negru, altele în roșu. Tot în roșu sînt imprimare unele nume proprii și unele titluri. În *Octoih* se află și o planșă ilustrată — singura în toate tipăriturile lui Macarie — reprezentînd pe Sfinții Iosif, Teofan și Ioan Damaschinul.

Legătura celor trei tipărituri este cea obișnuită în acel timp : coperti de lemn îmbrăcate în piele, cu închizători metalice, desene geometrice cu chenare și mici ornamente. Prin măiestria execuției, tipăriturile lui Macarie din Țara Românească stau cu cinste alături de cele mai artistice tipărituri europene din acea vreme, cu mult superioare celorlalte lucrări de acest gen în limba slavonă.

În ce privește locul tipăririi celor trei cărți, majoritatea cercetătorilor sînt de părere că este Tîrgoviștea, mai precis mînăstirea Dealu, situată în apropierea capitalei, unde călugării știutori de carte puteau ajuta la corectarea textului și chiar la cules. Alte păreri privitoare la locul tipăririi (Bistrița din Oltenia — Barbu Teodorescu, și mai ales Veneția — Al. Odobescu și Virgil Molin) sînt infirmate de ultimele cercetări asupra tipăriturilor lui Macarie. Astfel, s-a dovedit că tipografia lui Aldo Manuzio-Toressani n-a funcționat în anii 1510—1511 (deci tocmai cînd a apărut *Octoihul* lui Macarie). Apoi, întreg aspectul celor trei tipărituri ale lui Macarie — limba slavă de redacție medio-bulgară folosită la noi, în biserică și în cancelaria domnească a Țării Românești, ornamentele identice cu ale manuscriselor de la noi, hîrtia de proveniență felurită etc. — ne arată că ne găsim în fața unor opere locale. Se adaugă și aspectul tipografic mai puțin îngrijit (greșeli de tipar, omisiuni, nepotriviri între text și tabla de materii), care puteau să se producă numai într-o

tipografie începătoare, și nicidecum în cele venețiene, cu o bogată experiență tehnică. Apoi, în nici unul din bogatele cataloage ale editurii lui Manuzio-Toressani nu figurează tipăriturile lui Macarie.

O altă dovadă că tipăriturile lui Macarie au fost imprimate în «cetatea de scaun» de la Tîrgoviște, o constituie și prezența stemei Țării Românești în toate cele trei cărți (în tipăriturile lui S. Fiol din Cracovia apare stema Poloniei, iar în cele de la Cetinie stema familiei Cernoievici). De altfel, cea de a doua tipografie a Țării Românești a luat ființă tot la Tîrgoviște, unde era reședința domnului și a mitropolitului Ungrovlahiei.

În ce privește cheltuielile de tipar, acestea erau suportate de domn — cu alte cuvinte, de țară —, iar cărțile se pare că erau oferite în dar unor biserici și mînăstiri din țară sau din sud-estul european, aflat pe atunci sub stăpînire otomană.

Hîrtia celor trei cărți — de proveniență italiană — a putut fi procurată prin mijlocirea negustorilor din Sibiu, cu care Țara Românească avea legături comerciale permanente.

Activitatea tipografiei condusă de ieromonahul Macarie a încetat după 1512. Am arătat și într-o altă parte că ne însușim părerea celor mai mulți cercetători că în acest an Macarie a fost ridicat în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, în locul compatriotului său Maxim Brancovici. Presupunem că în urma alegerii lui ca mitropolit, n-a mai continuat activitatea tipografică, întrucît era ocupat cu lucrarea de reorganizare bisericească din timpul domniei lui Neagoe Basarab — începută încă sub Radu cel Mare —, precum și cu supravegherea zidirii cunoscutelor lăcașuri sfinte ctitorite de acest domnitor.

De asemenea, considerăm că în timpul celor cinci ani de activitate tipografică în Țara Românească, Macarie nu și-a putut forma ucenici capabili să-i continue opera. Cu toate acestea, Neagoe Basarab a fost preocupat de gîndul de a tipări cărți noi. Acest lucru reiese dintr-o scrisoare a sa, adresată judei și celor 12 pîrgari din Brașov, prin care stăruia să i se trimită «niște tipare ce ne sînt de trebuință», comandate la Brașov mai de mult.

Dimitrie Liubavici. Activitatea tipografică în Țara Românească a fost reluată peste trei decenii, în timpul domniei lui Radu Paisie (1535—1545). Probabil el a chemat în țară doi meșteri tipografi sîrbi, pe călugărul Moise și pe logofătul Dimitrie Liubavici. Cel din urmă era fiul lui Feodor Liubavici, care tipărise un *Liturghier*, o *Psaltire* și un *Molitvelnic*, în mînăstirea Gorazde din Herțegovina (1519—1523), și nepotul unui alt cunoscut tipograf sîrb, Bojidar Vukovici, proprietarul unei tipografii în

Veneția, unde a imprimat mai multe cărți în limba slavă (1518—1540). Atît Dimitrie Liubavici cît și călugărul Moise au lucrat în tipografia lui Vukovici din Veneția. Apoi, Dimitrie Liubavici a deschis o tipografie în mînăstirea sîrbească Gracianița, unde a tipărit un *Octoih*, în 1539. Dar la 10 ianuarie 1545, călugărul Moise isprăvea de tipărit un *Molitvelnic* slavon, «cu matrițele lui Dimitrie Liubavici... în cetatea de scaun Tîrgoviște». Înseamnă că Dimitrie Liubavici venise în Țara Românească prin 1544, aducînd cu el și pe colaboratorul său Moise și matrițele cu care vor fi turnat apoi literele. Deci, este vorba de o tipografie particulară, nu a domnitorului sau a Bisericii.

Notăm că *Molitvelnicul* avea ca anexă o *Pravilă a Sfinților Apostoli și a sfinților preacuvioși părinții noștri și celui de al șaptelea sobor : despre preoți și despre mireni*; este prima carte de legi tipărită în țara noastră.

Tot cu matrițele și sub îndrumarea lui Dimitrie Liubavici, ajutat de doi ucenici, Oprea și Petru, s-a tipărit la Tîrgoviște o altă carte slavonă și anume un *Praxiu*, adică un *Apostol* (din gr. πράξεις τῶν ἀποστολῶν). Tipărirea a început la 18 august 1546 și s-a isprăvit la 18 martie 1547, în timpul primei domnii a lui Mircea Ciobanul (1545—1552), lucruri ce le aflăm din epilogul (postfața) cărții.

Din acest *Apostol* s-a tipărit o ediție separată pentru Moldova, în epilogul căreia numele lui Mircea Ciobanul era înlocuit cu al lui Iliăș Rareș, domnul Moldovei (1546—1551) și al mamei sale Elena, soția lui Petru Rareș. Poate că îndemnul la tipărirea acestei ediții va fi pornit de la una din familiile domnitoare — doamna Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, era soră cu Iliăș Rareș —, sau de la mitropoliții de atunci : Anania al Ungrovlahiei sau Grigorie Roșca al Moldovei.

Ca și în cazul *Tetraevanghelului* din 1512, ordinea pericopelor la acest *Apostol* nu este cea folosită azi, ci se respectă ordinea canonică din Noul Testament : Faptele Apostolilor, Epistolele sobornicești și Epistolele pauline, fiecare din cele 22 de cărți avînd scurte considerații introductive (isagogice). La urmă, sînt date indicațiile necesare pentru citirea pericopelor în zilele liturgice.

Limba cărților tipărite de Dimitrie Liubavici este cea slavă, de redacție medio-bulgară. Ambele tipăriri sînt împodobite cu cîteva frontispicii, reproduse de mai multe ori, unele sînt alcătuite din arabescuri, avînd în mijloc stema Țării Românești (sau a Moldovei, în cazul *Apostolului*), întregul frontispiciu fiind încadrat cu o inscripție cu titulatura domnitorului respectiv. Întîlnim de asemenea numeroase inițiale înflo-rate. Tiparul este în negru și roșu.

Cele două cărți imprimare de Dimitrie Liubavici au cunoscut o largă circulație nu numai în țările noastre (un exemplar s-a descoperit în fosta mănăstire din Sibiel, jud. Sibiu), ci și la popoarele slave sud-dunărene. Stau mărturie numeroasele exemplare aflate în bibliotecile noastre, precum și în cele din Athos, Moscova, Leningrad, Belgrad și Sofia.

Rezultă că tipografia condusă de Dimitrie Liubavici a continuat programul de înzestrare a Bisericii românești cu cărțile necesare pentru săvârșirea slujbelor, venind însă și în sprijinul Bisericilor de limbă slavă aflate sub dominație otomană.

Trebuie reținut și faptul că Dimitrie Liubavici a format în atelierul său tipografic primii ucenici de neam român pe care-i cunoaștem cu numele. Cu alte cuvinte, s-a început înlocuirea treptată a meșterilor sârbi cu meșteri români, ajungându-se, în mod firesc, de la cartea slavă la cea românească. În epilogul Apostolului erau menționați doi ucenici: Oprea și Petru. Acest Oprea va prelua conducerea tipografiei. Tot el va tipări un *Octoih* în 1557 la Brașov, împreună cu diaconul Coresi. Deși nu este amintit în cărțile imprimare de Dimitrie Liubavici, Coresi și-a făcut ucenicia în tipografia acestuia. În 1557, Coresi, ajutat de zece ucenici, a dat la tipar un *Triod-Penticostar* slavon, la Tîrgoviște, din porunca lui Pătrașcu cel Bun. Lucrarea a început la 8 iulie 1557 și s-a terminat la 30 iulie 1558, în a treia domnie a lui Mircea Ciobanul (1558—1559). Este o realizare tipografică de seamă, fiind ilustrat cu 11 gravuri inspirate din Sfînta Scriptură, care ocupă pagini întregi. N-ar fi exclus ca pînă în anul 1558 să fi fost imprimare și alte lucrări, care nu au ajuns pînă la noi. Cu *Triodul-Penticostar*, activitatea tipografiei la Tîrgoviște a încetat pentru aproape 90 de ani.

Ieromonahul Lavrentie. Abia peste un sfert de veac, mai întîlnim o tipografie în Țara Românească, de data aceasta lîngă București, noua capitală a țării. Mult timp s-a crezut că prima tiparniță bucureșteană a luat ființă abia în ultimul pătrar al veacului al XVII-lea, odată cu tipărirea cărții *Cheia înțelesului*, în 1678. Cercetările mai noi au dovedit că începînd cu anul 1573, un ieromonah cu numele Lavrentie, ajutat de ucenicul său Iovan (Ioan) au lucrat matrițele și clișeele necesare imprimării unor cărți noi în limba slavă.

După zece ani (1582), ei au tipărit un *Tetraevanghel* în limba slavă, de redacție medio-bulgară, în două ediții, precum și o *Psaltire*, din care s-au păstrat numai cîteva file (anul de apariție nu este cunoscut). Din *Tetraevanghel* au fost depistate pînă acum 11 exemplare, păstrate în

marile biblioteci din Leningrad, Moscova, București, Cluj, Sofia, Plovdiv, Sviștov, ceea ce dovedește largă sa circulație în toate bisericile de limbă slavă.

Tipografia lor a fost instalată «lângă orașul București, pe râul Colentina», în mînăstirea cu hramul Sfîntul Prooroc Ioan Botezătorul, numită mai tîrziu Plumbuita, cum ne informează epilogul Tetraevanghelului. Ei au lucrat cu sprijinul domnitorului Alexandru II Mircea (1568—1577) și al mitropolitului Eftimie (1568—1576) care, deși nu mai erau în 1582 în scaunele lor, au fost totuși pomeniți în epilogul de care este vorba. Deci, Bucureștiul avea o tipografie încă din anii 1573—1582, în care au lucrat ieromonahul Lavrentie și ucenicul Iovan (Ioan), fără îndoială români.

Concluzii. Prin strădaniile cărturărești ale ieromonahului Macarie, iar mai tîrziu ale ieromonahului Moise și ale lui Dimitrie Liubavici, s-au pus bazele activității tipografice la noi. Cărțile tipărite de ei au îndeplinit nu numai un însemnat rol cultural și bisericesc ci, prin faptul că au circulat în toate cele trei țări românești, au fost un factor important în înfăptuirea unității sufletești a românilor de pretutindeni. Iar prin circulația lor în țările slave sud-dunărene aflate sub dominație otomană, aceste tipăriri au fost de un real ajutor popoarelor respective, în păstrarea limbii și a culturii lor, chiar și sub stăpînire străină.

B I B L I O G R A F I E

Izvoare. IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572 p. și tomul IV (DAN SIMONESCU), *Adăugiri și îndreptări*, București, 1944, XIII + 372 p.

Lucrări. Macarie. *Liturghierul lui Macarie*, 1508, cu un studiu de P.P. Panaitescu și un indice bibliografic de Angela și Alexandru Duțu, București, (1961), LXXV + 274 (ediție fototipică în culori).

ALEXANDRU ODOBESCU, *Despre unele manuscrite și cărți tipărite aflate în mînăstirea Bistrița*, în «Revista Română», București, I, 1861, p. 807—830; EMILE PICOT, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle*, Paris, 1895, 43 p.; P. P. PANAITESCU, *Octoiul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească*, în B.O.R., an. LVII, nr. 9—10, 1939, p. 528—550 (și extras: 28 p. + 2 pl.); AL. GRECU (P.P. PANAITESCU), *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*, în «Studii și cercetări de bibliologie», I, București, 1955, p. 233—238; BARBU TEODORESCU, *Prima tipografie a Țării Românești (Macarie, 1508—1512)*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 10—11, 1958, p. 983—1004; VIRGIL MOLIN și DAN SIMONESCU, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească. La 450 de ani de la imprimarea Liturghierului, 1508*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 10—11, 1958, p. 1005—1034; ENE BRANIȘTE, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508. Studiu liturgic*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 10—11, 1958, p. 1035—1068; VIRGIL MOLIN, *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ieromonahului Macarie*, în MMS, an. XXXV, nr. 5—6, 1959, p. 303—313; DAMASCHIN MIOC, *Date noi cu privire la Macarie tipograful*,

în «*Studii*», revistă de istorie, t. XVI, nr. 2, 1963, p. 429—440 (păreră greșită că Macarie a fost egumen la Hilandar, între 1525—1533); VIRGIL MOLIN, *Observații și opinii noi în legătură cu tipăriturile ieromonahului Macarie*, în MMS, an. XLIII nr. 5—6, 1967, p. 382—388; L. DEMÉNY, *L'imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie*, în «*Revue roumaine d'histoire*», VIII, nr. 3, 1969, p. 549—574; LUDOVIC DEMÉNY, *La tradition de l'imprimerie de Macarios de Valachie dans l'imprimerie sud-slave du XVI-e siècle*, în «*Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est européen*», Bucarest, nr. 1—2, 1970, p. 87—97; TIT SIMEDREA, *Epilogul din Octoiul slavon (M. Dealu 1510) și identitatea de tipograf a lui Macarie din Țara Românească (1508—1512) cu Macarie din Muntenegru (1493—1496)*, în M.O., an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 605—620 (respinge identitatea lor).

Dimitrie Liubavici. DAN SIMONESCU, *Un Octoih al lui Bojidar Vucovici la noi și legăturile acestuia cu tipografia românească*, în RIR, an. III, fasc. II—III, 1933, p. 227—233; ION N. BEMBEA și NICOLAE N. BEMBEA, *Apostolul tipărit în 1547 la Țirgoviște de Dimitrie Liubavici*, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 5—6, 1960, p. 510—536; DAN SIMONESCU, *Tipografi sârbi în slujba vechiului tipar românesc*, în *Analele Societății de Limba Română*, Panciova, 3—4, 1973, p. 533—569.

Ieromonahul Lavrentie. L. DEMÉNY, *Noi contribuții la activitatea tipografică a lui Lavrentie*, în RB, t. XXII, nr. 4, 1969, p. 219—227; AL. MAREȘ, *Un capitol din istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în SCL, an. XXI, nr. 6, 1970, p. 645—667; L. DEMÉNY, *Tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea*, în «*Studii*», revistă de istorie, t. 25, nr. 2, p. 203—224; P. ATANASOV, *Tipografia din București a ieromonahului Lavrentie*, în RB, an. XXV, nr. 3, 1972, p. 171—175; ALEXANDRU MAREȘ, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informații*, în LR, an. XXI, nr. 4, 1972, p. 307—315; IOAN IONESCU, *Tipograful Lavrentie ieromonahul*, în MO, an. XXIV, nr. 5—6, 1972, p. 385—391; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Tipografia ieromonahului Lavrentie de la mănăstirea Plumbuita din București (sec. XVI)*, în ST, an. XXVIII, nr. 1—2, 1976, p. 20—39.

XXIV

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. FILIP MOLDOVEANUL ȘI DIACONUL CORESI

Cercetările mai noi au dovedit că în prima jumătate a secolului al XVI-lea funcționa o tipografie la Sibiu, care imprima cărți cu litere latine, în limbile latină și germană, dar și cărți slave și românești, cu caractere cirilice, pentru românii ortodocși. Aceasta a fost prima tipografie din Transilvania, întemeiată în 1528 sau chiar mai înainte, de Theobaldus Gryffius din Reutlingen (unii cercetători susțin că întemeietorul și proprietarul ei a fost Lucas Trapoldner). Prima carte ieșită de sub teascurile acestei tiparnițe a fost *Gramatica latină* a lui Thomas Gemmarius (1529), folosită ca manual în școala sibiană, apoi un *Tratat despre ciumă*, în limba germană, scris de medicul Sebastian Pauschner (1530). Nu se păstrează nici un exemplar din aceste tipăriri.

În tipografia sibiană a funcționat și o secție româno-slavă, cu caractere cirilice, sub conducerea lui *Filip Moldoveanul*, identificat de Nicolae Iorga, încă din 1931, cu acel Philippus Pictor (sau Maler), menționat de peste 50 de ori în actele magistratului din Sibiu, între anii 1521 și 1554.

În secolele XV —XVI, o parte din preoții și dascălii români din Rășinari erau angajați ai magistratului sibian ca «scribi» sau «scriitori la cetate», și ca soli în relațiile diplomatice ale Sibiului cu Țara Românească, cum a fost preotul Bratu, adus la Rășinari din Brașov. După 1521, conducătorul «secției românești» a cancelariei magistratului sibian a devenit Filip Pictor sau Maler, ajutat uneori de preoții rășinăreni Matei și Dumitru sau de alți români (cneazul Ivan din Rășinari, Ioan Literatul — Ioannes Litteratus ș.a.). În această calitate, el apare și sub numele de «Magister Philippus Pictor et scriba litterarum valachica-

rum», ceea ce arată că era un «pictor» sau caligraf profesionist, angajat pentru scrierea corespondenței în românește.

După 1537, magistratul Sibiului i-a încredințat mai multe misiuni diplomatice în Țara Românească, pentru a negocia probleme de interes comun, ca încheierea de alianțe politice, culegerea de știri privitoare la mișcarea turcilor ș.a.

În 1555, postul de «scriitor la cetate» a fost preluat de fiul lui Filip, Ioachim, care a funcționat, în această calitate, pînă către anul 1573.

Pe lîngă activitatea sa de «scrib» și «diplomat», Filip Moldoveanul a fost și un iscusit meșter tipograf (unii tipografi din acel timp erau cunoscuți și sub numele de «maler»). În anul 1544, a tipărit în Sibiu un *Catehism românesc*, azi pierdut (Timotei Cipariu îl văzuse în 1838 la Blaj). Avem însă două știri contemporane despre tipărirea acestei cărți. Prima este o mențiune în socotelile orașului Sibiu, cu data de 16 iulie 1544, din care rezultă că s-au plătit lui «Phillippus Pictor» doi florini pentru tipărirea Catehismului românesc, o sumă însemnată pe atunci. A doua știre este furnizată de o scrisoare din 1546, a preotului bistrițean Adalbert Wurmloch, adresată cărturarului Iohan Hess din Breslau (azi Wrocław), în care relatează că «s-a tradus Catehismul în limba română și s-a tipărit la Sibiu, capitala noastră a sașilor din Transilvania, cu litere sîrbești (= cirilice, n.n.). Mulți dintre preoți au primit această carte, socotind-o sfîntă, alții însă o disprețuiesc». Majoritatea cercetătorilor au socotit că este vorba de un Catehism luteran (Al. Rosetti afirma că are la bază Catehismul mic al lui Luther), legînd apariția lui de mișcarea de răspîndire a Reformei printre români, mai ales că, în 1543, Universitatea săsească din Sibiu hotărîse ca toți locuitorii de pe «Pămîntul crăiesc», indiferent de naționalitate, să primească noua învățătură a lui Luther, în fruntea orașului aflîndu-se Petru Haller, un luteran convins. Nu împărtășim această părere. Chiar dacă apariția Catehismului ar fi o urmare a mișcării de Reformă printre sașii transilvăneni, totuși nu putem accepta teza că el a fost prelucrat după Catehismul mic al lui Luther, sau că a fost tradus din ungurește, cum au afirmat unii cercetători.

Fără îndoială că acest Catehism conținea principalele rugăciuni și învățături creștinești pe care le întîlnim și în Catehismele de mai tîrziu: Cele 10 porunci, Simbolul credinței, Tatăl nostru ș.a., cunoscute de marea masă a credincioșilor români în propria lor limbă, chiar dacă slujba se săvîrșea în slavonește, încît nu era nevoie să fie «traduse». De aceea este mult mai potrivit să fie numit *Catehismul românesc din 1544*. Faptul că n-a fost primit de toți preoții români, cum relatează în scrisoarea

sa pastorul Wurmloch, nu trebuie să ne surprindă, căci unii dintre ei, tradiționaliști, obișnuiți de sute de ani cu limba slavă în cult, au acceptat la început cu greu schimbarea limbii liturgice, ceea ce pe atunci constituia un act revoluționar, considerat de unii o alunecare spre erezie, mai ales că introducerea limbii naționale în cult era cerută de toate confesiunile protestante care au luat naștere atunci.

A doua carte tipărită de Filip Moldoveanul la Sibiu a fost *Tetraevanghelul slavon* din 1546, o reeditare a celui tipărit de Macarie, în 1512. Se cunosc două exemplare din această tipăritură, unul incomplet, în Biblioteca M.E. Saltîcov-Şcedrin din Leningrad, altul, complet, în Biblioteca Universităţii din Ujgorod, ambele provenite din Moldova. Cel din Leningrad a aparţinut domnitorului Gheorghe Ştefan (1653—1658).

Ceea ce trebuie remarcat, în primul rând, la această tipăritură, este stema Moldovei pe pagina din faţă a filei 289. Prezenţa ei dovedeşte legăturile dintre primul tipograf român din Transilvania, Filip Moldoveanul, cu ţara sa de origine, dar mai presus de toate arată că *Tetraevanghelul* sibian a fost realizat pentru moldoveni, așa cum va fi și *Apostolul* tipărit de Dimitrie Liubavici la Tîrgoviște, în 1547. Nu este exclus ca el să fi fost cerut de Petru Rareș și de mitropolitul său Teofan I, ierarh cu alese preocupări cărturărești.

Tipărirea *Tetraevanghelului* la Sibiu este dovedită prin stema oraşului Sibiu: două săbii încrucișate, așezate cu vârful în jos, avînd deasupra o coroană, și care apare în cuprinsul cărții de patru ori.

Din epilogul exemplarului din Ujgorod aflăm cîteva date privitoare la numele tipografului și la data imprimării: «eu Filip Moldoveanu m-am trudit a săvîrși această carte... în anul 7054, de la nașterea lui Hristos 1546... și s-a sfîrșit, în luna iunie 22 zile». În același an apare, în actele sibiene, numele lui Philipp Pictor, deci identificarea făcută de N. Iorga și apoi de alți cercetători este justificată.

Dar *Tetraevanghelul* de la Sibiu prezintă un interes deosebit pentru istoria culturii românești și prin faptul că este prima tipăritură de la noi împodobită cu xilogravuri. Cercetările făcute de specialiști au arătat că pînă la data imprimării acestei cărți nu au mai existat xilogravuri asemănătoare, ceea ce arată că ele au fost realizate de Filip Moldoveanul. La sfîrșitul *Evangheliilor* după Matei, Luca și Ioan se află, pe o pagină întregă, chipul Mîntuitorului șezînd, în toate trei figurînd și monograma lui Filip. La începuturile *Evangheliilor*, se află simbolurile evangheliștilor respectivi, iar la sfîrșitul cărții mai apar, pe o pagină întregă, simbolurile celor patru evangheliști, alături de stema Moldovei. Aceste gravuri sînt o creație artistică românească originală, mult su-

perioare — ca tehnică de execuție și ca aspect artistic — celor întâlnite în alte tipărituri contemporane. Frontispiciile și inițialele înflorete imită pe cele din tipăriturile lui Macarie. Literele noi, tăiate tot de Filip, imită, de asemenea, tiparul macarian. Toate aceste creații originale dovedesc că Filip Moldoveanul a fost un tipograf priceput și un gravor de o înaltă măiestrie artistică.

A treia carte imprimată de Filip Moldoveanul la Sibiu a fost *Tetraevanghelul slavo-român* (numit impropriu de cercetători: *Evangheliar*) din 1551—1553, prima tipăritură în limba română cunoscută pînă azi. Un exemplar, incomplet, se păstrează în Biblioteca de Stat Saltîkov-Șcedrin din Leningrad. Un fragment s-a descoperit în biserica din Oiejdeea-Alba. Deși nu avem indicații asupra tipografului și a datei apariției, ca în *Tetraevanghelul* din 1546, totuși asemănarea literelor acestor două tipărituri, care merge uneori pînă la identitate (îndeosebi litera M zisă «cu poale» și inițiala M, imitînd coroana Sibiului și care nu se mai întîlnește în celelalte tipărituri românești din secolul al XVI-lea), arată că s-a tipărit de același meșter tipograf și în aceeași tipografie. Studiul filigranelor hîrtiei — provenită din fabrica de la Brașov — a dus la concluzia că *Tetraevanghelul* a putut fi tipărit între anii 1551—1553.

În ce privește textul românesc, s-a stabilit că este vorba de o traducere mai veche din limba slavă, făcută în Moldova, de unde a fost adusă, probabil, de însuși meșterul tipograf. S-a afirmat că *Tetraevanghelul* se datora tot unei pretinse «propagande» luterane printre români, părere însușită și de unii teologi. Cercetătorii respectivi se bazează pe faptul că luteranii ar fi urmărit compromiterea ierarhiei ortodoxe în fața credincioșilor, numind — în textul românesc — pe arhiereul care a osîndit la moarte pe Iisus «mitropolit», iar pe Caiafa episcop (piscup), arhieriei Legii vechi fiind numiți tot «piscupi». Nu vedem în aceste denumiri o influență luterană, ci doar o traducere necorespunzătoare a grecescului ἀρχιερεὺς, explicabilă în primele traduceri românești ale Sfintei Scripturi (același lucru îl putem spune despre traducerea termenului de «fariseu» cu «duhovnic»). Considerăm deci că *Tetraevanghelul slavo-român* este o carte ortodoxă, cerută, probabil, tot de domnia Moldovei, poate de Ștefan Rareș (1551—1552).

Din cele expuse, rezultă că Filip Moldoveanul a fost un om de înaltă cultură pentru timpul său, cunoscător al limbilor latină, germană și slavă, folosit de magistratul sibian pentru corespondența cu țările românești extracarpătice și în felurite misiuni diplomatice. El a fost primul tipograf și gravor de neam român, care a pus bazele primei tipo-

grafii românești, ce lucra paralel cu cea slavă de la Tîrgoviște, condusă de Dimitrie Liubavici.

În același timp, a fost un mare artist și priceput tipograf, care a lăsat primele gravuri în cărțile noastre bisericești, dar și primele cărți românești: *Catehismul* din 1544 și *Tetraevanghelul slavo-român* din 1551—1553.

Cu Filip Moldoveanul încep deci tipăriturile în limba română, care vor continua apoi, într-un ritm tot mai susținut, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Tipăriturile diaconului Coresi. Activitatea tipografică a lui Macarie, Dimitrie Liubavici și Filip Moldoveanul a fost continuată de un alt tipograf și cărturar de seamă, *diaconul Coresi*. Originar din Tîrgoviște, a învățat meșteșugul tiparului în atelierul lui Dimitrie Liubavici, deși nu este amintit în epilogurile cărților imprimate de acesta. Pentru prima oară, Coresi este amintit împreună cu Oprea Logofătul — un alt ucenic al lui Dimitrie Liubavici — în postfața (epilogul) *Octoihului* slavon, tipărit la Brașov între 12 iunie 1556 și 14 ianuarie 1557 «din porunca jupînului Haniș Begner, județul Brașovului». În același epilog, erau amintiți domnii celor trei țări românești: Ioan Sigismund și Isabella Zápolya în Transilvania, Pătrașcu cel Bun al Țării Românești și Alexandru Lăpușneanu al Moldovei, iar în frontispiciu, cartea avea stema Țării Românești. Din acest epilog, se observă limpede că scopul urmărit de cei doi tipografi, dar mai ales de editorul Hans Benkner, judele sau primarul Brașovului, era ca lucrarea să fie primită de românii de pretutindeni. Desigur că Benkner nu se angajase la tipărirea *Octoihului* «din dragoste pentru dumnezeieștile și sfintele beserici», cum declara cu emfază în postfață, ci numai din interese materiale, el fiind și proprietarul unei «mori de hîrtie» în Brașov.

Diaconul Coresi s-a reîntors apoi la Tîrgoviște. Aici a tipărit a doua sa carte, un *Triod-Penticostar* în limba slavă de redacție medio-bulgară. În epilog se menționa că s-a tipărit din porunca lui Pătrașcu cel Bun, de către diaconul Coresi, ajutat de cei zece ucenici ai săi, «în cetatea de scaun Tîrgoviște», între 8 iulie 1557 și 30 iulie 1558. Însemnătatea acestei tipărituri stă nu numai în faptul că este prima carte de acest gen la noi, ci mai ales în cele 11 splendide gravuri în lemn, fiecare ocupînd o pagină întregă (Iisus pe cruce, Îngroparea, Învierea, Vindecarea slăbănogului din Capernaum, Iisus în templu, Convorbirea cu samaritanca, Înălțarea, Pogorîrea Duhului Sfînt ș.a.). Se întîlnesc de asemenea cîteva frontispicii asemănătoare cu ale tipăriturilor lui Macarie și inițiale înflorate.

Probabil în cursul anului 1559, Coresi a trecut munții, stabilindu-se la Brașov. Cu aceasta, activitatea tipografiei din Tîrgoviște a încetat pentru aproape 90 de ani. Așezarea lui Coresi la Brașov se datorează faptului că aici a găsit teren prielnic pentru continuarea activității sale de tipograf și mai cu seamă pentru imprimarea de cărți în limba română, căci în Transilvania circulau de mai multă vreme felurite traduceri românești ale Sfintei Scripturi, tradiția slavonă nefiind atât de puternică, precum era în Țara Românească și Moldova. În jurul bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului luase naștere un adevărat centru cultural românesc, sprijinit îndeosebi de preoții de la această biserică, de obicei oameni de carte, unii angajați ai Sfatului orășenesc pentru redactarea scrisorilor românești și pentru îndeplinirea unor misiuni diplomatice în Țara Românească și Moldova. Se adăuga apoi și interesul comercial al sașilor brașoveni, cîștigați pentru noua doctrină luterană, care puneau la îndemîna lui Coresi hîrtia de care avea nevoie pentru tipar.

La Brașov, diaconul Coresi a desfășurat o activitate multilaterală și complexă, aproape un sfert de veac. Contrar părerii vechii noastre istoriografii, care susținea că el era un salariat — pentru cărțile slave și românești — al tipografiei săsești-luterane din Brașov, înființată de marele reformator Iohannes Honterus (1498—1549) și preluată de Valentin Wagner, cercetările mai noi au arătat că diaconul Coresi a avut o întreprindere poligrafică proprie, pentru că nici un document nu confirmă lucrul lui în cadrul tipografiei săsești. S-a stabilit, de asemenea, că el n-a adus cu sine slovele cirilice ale tipografiei din Tîrgoviște, ci a fost nevoit să-și confecționeze altele noi. În schimb, putem presupune că a adus de la Tîrgoviște măcar o parte dintre ucenicii săi, unii fiind pomeniți în epilogurile cărților sale brașovene. Desigur, atelierul său era instalat undeva în afara zidurilor Brașovului, în cartierul românesc Șcheii, lîngă cunoscuta biserică cu hramul Sfântul Nicolae, ajutată de atîtea ori, în cursul veacurilor, de domnii munteni și moldoveni. Acolo era sprijinit de preoții bisericii, dar și de unii meșteri și negustori români. De fapt Coresi nici nu putea să-și desfășoare activitatea între zidurile Brașovului, a cărui viață economică-industrială era dominată de sectarismul intransigent al breslelor, în care românii nu erau primiți. În Șcheii, deci «extra muros», Coresi s-a bucurat de sprijinul oficialității săsești din Brașov (judele Hans Benkner, mai tîrziu Lucas Hirscher), care considerau tipărirea cărților românești și slave ca o afacere pur comercială, menită să dea de lucru fabricii de hîrtie din Brașov și să aducă cîștiguri în cazul unor

investiții. O dovadă concludentă, în acest sens, o constituie *Evanghelia cu învățătură* din 1581, patronată de luteranul Lucas Hirscher, în prefața căreia era atacată însăși confesiunea acestuia, iar în 1582 tot el scria că «se vinde foarte bine» în Moldova și Țara Românească. Spre deosebire de calvinii maghiari, sașii luterani n-au urmărit niciodată convertirea românilor la luteranism.

Prima carte tipărită de Coresi la Brașov a fost *Întrebarea creștinească*. S-au păstrat numai 11 foi (probabil a avut 14). Lipsesc tocmai foaia de titlu și ultima, probabil cu o postfață, din care am cunoaște cu precizie locul și timpul apariției, meșterii care au lucrat și chiar titlul ei exact. Totuși, datorită asemănărilor între litera acestei cărțului cu unele tipăriri coresiene ulterioare, ca *Tetraevanghelul* românesc din 1560—1561 și *Psaltirea* românescă din 1570, putem deduce că el este meșterul tipograf și că lucrarea a apărut la Brașov.

Probabil a fost ajutat de Tudor diacul, pomenit în epilogul *Tetraevanghelului* românesc din 1560—1561. În ce privește data apariției, majoritatea cercetătorilor consideră că este anul 1559, motivînd că, potrivit cronicii pastorului Simion Massa, la 12 martie 1559, Johannes Benkner, judele Brașovului, și ceilalți membri ai Sfatului orășenesc «au reformat Biserica românilor și le-au pus în vedere să învețe preceptele din Catehism», măsură care a rămas fără urmări. Dar această știre istorică nu ne poate convinge că *Întrebarea creștinească* a apărut tot atunci. De aceea, înclinăm să credem că a apărut în primăvara anului 1560, cu puțin timp înainte de a se fi dat la tipar *Tetraevanghelul* românesc (în orice caz după 15 septembrie 1559, data morții Isabellei Zápolya, care nu este amintită în prefață, ci numai fiul ei, Ioan Sigismund). Într-un «prolog» al acestei cărțului se arată că tot atunci s-a tipărit și «Sfînta Evanghelie». Or, tipărirea acesteia a început la 3 mai 1560. Din același prolog aflăm că broșura a fost tradusă din slavonește, de «niște creștini buni», «cu știrea episcopului Savei Țărei Ungurești», fiind închinată mitropolitului Efrem al Ungrovlahiei (c. 1558—c. 1566). Ne îndoim că a fost tipărită cu binecuvîntarea lui Sava din Geoagiu, pomenit în prolog. Mai degrabă credem că cei doi vlădici ortodocși sînt pomeniți numai pentru ca broșura — care cuprindea și unele învățături eterodoxe — să poată fi difuzată printre credincioșii ortodocși.

Majoritatea cercetătorilor afirmă că *Întrebarea creștinească* nu ar fi decît o nouă ediție a *Catehismului* sibian din 1544. Această părere trebuie primită însă cu multă rezervă, din moment ce nu s-a păstrat nici un exemplar din Catehismul sibian. S-a afirmat de asemenea că s-ar fi tradus din nemțește — avînd multe asemănări cu Catehismul mic al

lui Luther — sau din ungurește. Adevărul este că textul acestui Catehism românesc nu poate fi pus pe două coloane cu al vreunui catehism german sau maghiar. Am putea presupune că traducătorii au avut în față un izvod slav, în care au fost introduse și unele învățături influențate întrucîtva de Reforma protestantă. Textul este expus sub forma a 28 de întrebări și tot atîtea răspunsuri. Între altele, sînt redată: Cele 10 porunci, Simbolul credinței, Tatăl nostru. Numărul tainelor era redus la două: Botezul și Împărtășania. Vorbind despre «ispășire», se arată că la ea se ajunge numai «prin credință dereaptă», iar aceasta o aflăm numai în Sfînta Evanghelie, respingîndu-se astfel, tacit, Sfînta Tradiție. Cum să ne explicăm prezența acestor învățături? Fie că diaconul Coresi nu avea suficiente cunoștințe teologice (mai ales de teologie simbolică; să ne gîndim că și mitropolitul Petru Movilă al Kievului, peste aproape un veac, socotea învățătura despre purgatoriu ca ortodoxă!), fie că editorul cărții, Hans Benkner, i-a impus să tipărească broșura în cauză cu învățături proprii noii sale confesiuni. Înclinăm spre ultima explicație.

Broșura se pare că a avut o circulație destul de largă. Se păstrează și două copii în manuscris: una transcrisă de popa Grigorie din Măhaci, păstrată în așa numitul *Codex Sturdzanus*, alta în *Codicele Marțian*.

În 1560—1561, a apărut o nouă carte românească, *Tetraevanghelul*. Din epilogul cărții aflăm că editorul a fost tot «jupînul Hanăș Begner», meșteri tipografi fiind «diaconul Coresi ot Tîrgoviște și Tudor diiacul». Tipărirea acestei voluminoase cărți, de 246 foi, a durat nouă luni, de la 3 mai 1560 pînă la 30 ianuarie 1561. La baza acestei ediții a *Tetraevanghelului* au stat vechile traduceri românești ale Sfintei Scripturi, cu îndreptările de limbă necesare, făcute desigur de preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. O cercetare a cuprinsului duce la concluzia că în unele locuri se întîlnesc remarcabile frumuseți de limbă, iar în altele apar scăderi surprinzătoare și numeroase nonsensuri.

Iată, de pildă, o pericopă dintre cele mai izbutite: «De început era Cuvînt și Cuvîntul era cătră Dumnezeu și Dumnezeu era cuvînt. Toate acelea fură, și fără de el nimea nu fu ce fu. Întru acesta viața era și viața era lumină oamenilor. Și lumină întru întunerec lumina și întunerecul el nu-l prindea. Fu un om trimes de la Dumnezeu, numele lui Ioan. Acesta vine întru mărturie, de să mărturisească de lumină, toți credință să aibă lor». În epilogul cărții se arată că s-a tipărit «să fie popilor rumânești să înțeleagă să învețe rumânii cine-s creștini». Editorul se adresa către «toți sfenții părinți oare vlădici, oare episcopi, oare popi», rugîndu-i «să nu judece, nici să săduiască», înainte de a

citi cartea, prevăzând că această inovație ar putea să nemulțumească pe unii. Cartea este împodobită cu patru frontispicii, la începutul Evangheliilor, asemănătoare cu cele din *Tetraevanghelul* lui Macarie.

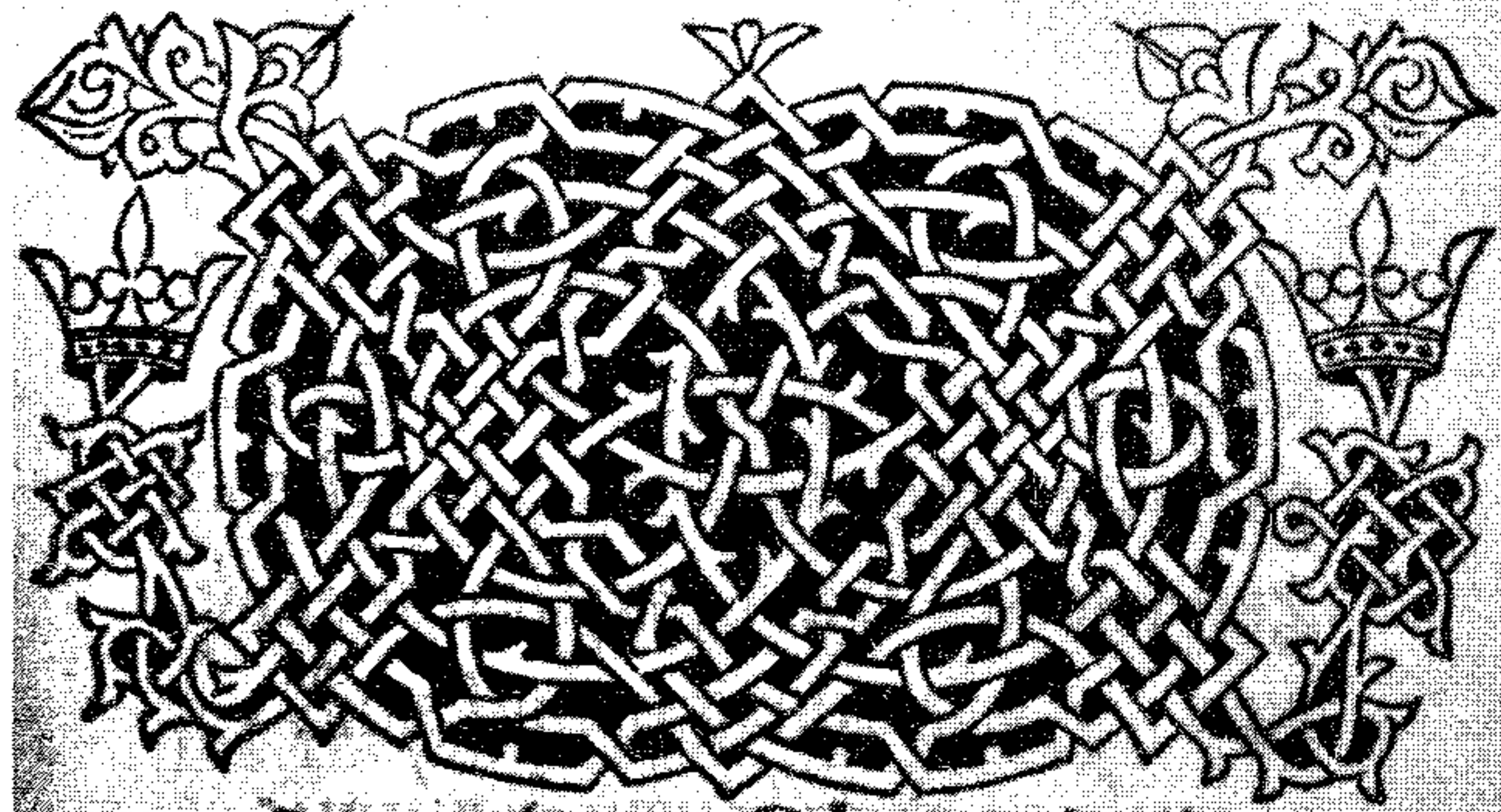
Probabil din pricină că această primă ediție a *Tetraevanghelului* românesc n-a avut prea multă căutare, — mai ales în Țara Românească și Moldova, unde tradiția slavonă era mai puternică —, judele Hans Benkner a dat la tipar, în 1562, cu munca acelorași tipografi, o ediție slavonă a *Tetraevanghelului*. În 1563 însă Coresi tipărește un *Apostol* (Praxiu) în românește.

Cu această lucrare se încheie prima perioadă din activitatea lui Coresi la Brașov, aceea a asocierii editoriale cu judele Hans Benkner. După moartea acestuia (1565), Coresi s-a asociat cu nobilul maghiar Forro Miklos, unul din propagatorii calvinismului în Transilvania. Ajutat de acesta și pentru acesta, a scos două cărți, în românește, într-un singur volum. Prima era *Tîlcul Evangheliilor*, un amestec ciudat de învățături protestante și ortodoxe. Se găsesc aici atacuri împotriva cultului sfinților, a cinstirii icoanelor, a ierarhiei bisericești, a postului, a cultului morților, dar, în același timp, în contradicție cu doctrina calvină și cu cea luterană, se întâlnesc și citate din scrierile Sfinților Părinți răsăriteni. Cartea cuprinde și multe învățături calvine (predestinația, sola fideismul etc.), la care se adaugă o critică violentă a clerului.

Cele aproximativ 250 de foi ale cărții cuprind 49 cuvântări pentru duminici și 8 pentru sărbători. Cercetările mai noi au dovedit că sînt traduse din slavo-ucraineană (se păstrează două copii slavo-ucrainiene tîrzii — *Postila* din Tekovo și *Postila* din Neagovo — identice cu *Cazania* lui Coresi). Textul pericopelor evanghelice este aproape identic cu cel din *Tetraevanghelul* din 1560—1561. La sfîrșit, era un text intitulat «dojana cetitorilor», cu atacuri vehemente la adresa ierarhiei superioare și a cîrmuitorilor laici.

Tîlcul Evangheliilor avea ca anexă o altă carte, intitulată greșit — în toate studiile și tratatele de Istorie literară — *Molitvelnic*. În realitate este o *carte de cîntece și slujbe calvine*, în care numărul tainelor era redus la trei (Botez, Cununie, Împărtășanie), iar cultul la predică, felurite imne și psalmi. «Slujbele» din această carte au fost traduse după cartea tipărită la Cluj de predicatorul calvin Gáspár Heltai (ediția a doua în 1559, sub titlul: «Agenda sau actele bisericești pe care le săvîrșesc de obicei miniștrii și păstorii sufletești creștini»). Potrivit cercetărilor mai noi, cîntecele (imnele) din acest pretins *Molitvelnic* au fost traduse — în proză — după *Cartea de cîntece* a pastorului calvin maghiar Szegedi Gergely, a cărei primă ediție a apărut

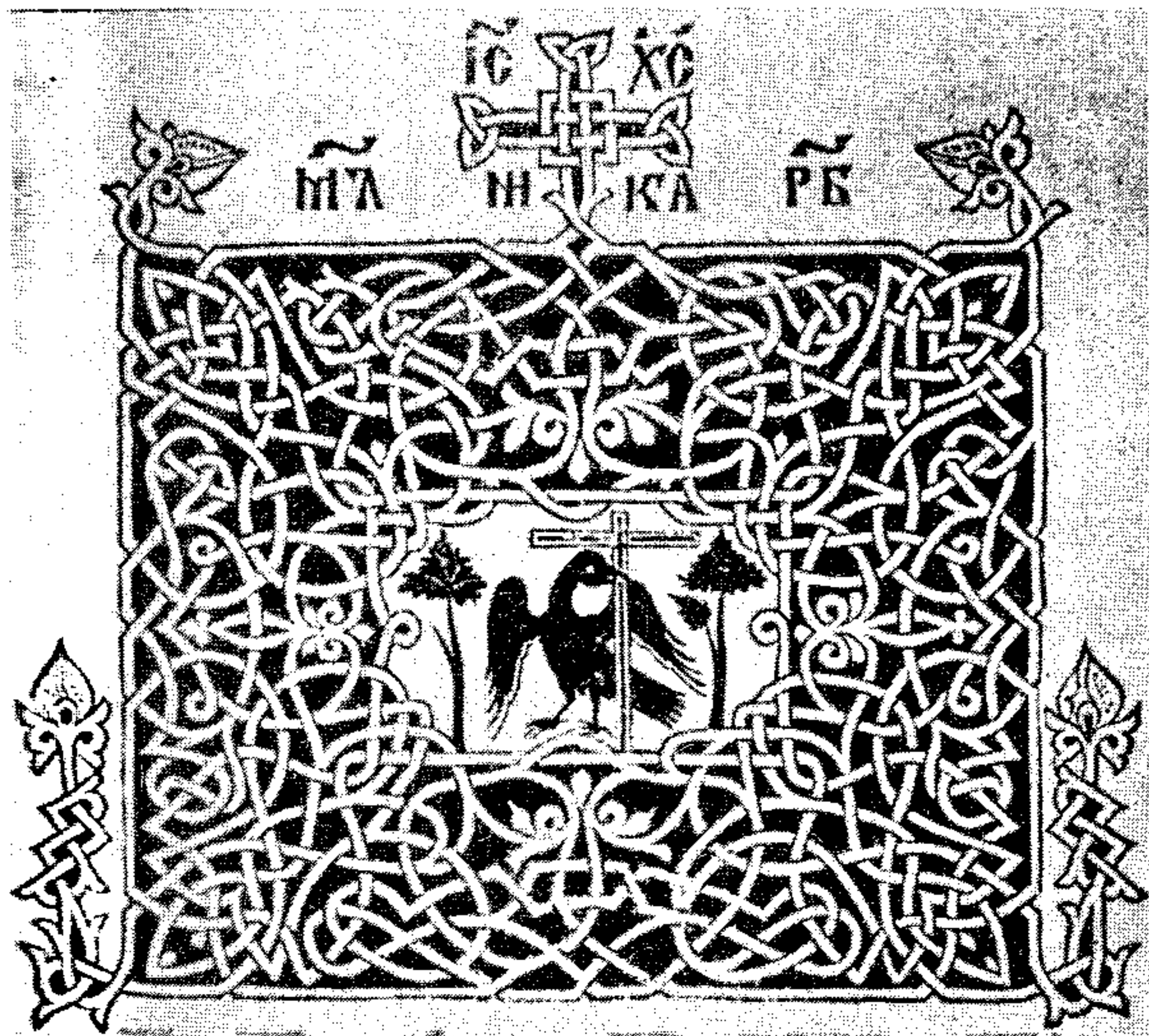
Pagină din Liturghierul slavon al lui Macarie (1508).

УСТАВЪ ЖЕ ТЪНІЕ

СЛОУЖБИ КЪ НЕНЖЕ И ДІАКОНСТВА

ОТЕН СЦЕННИКЪ ЖЪ
 ВНОЕ СВРШАТИ ТАИИ
 СТВО • ДЛЪЖЕНЪ Е ПРАВЪ
 ОУБО МНРЕНЪ БЫТИ СВЪ
 СѢМН • НИИМЪТИ УТО
 А

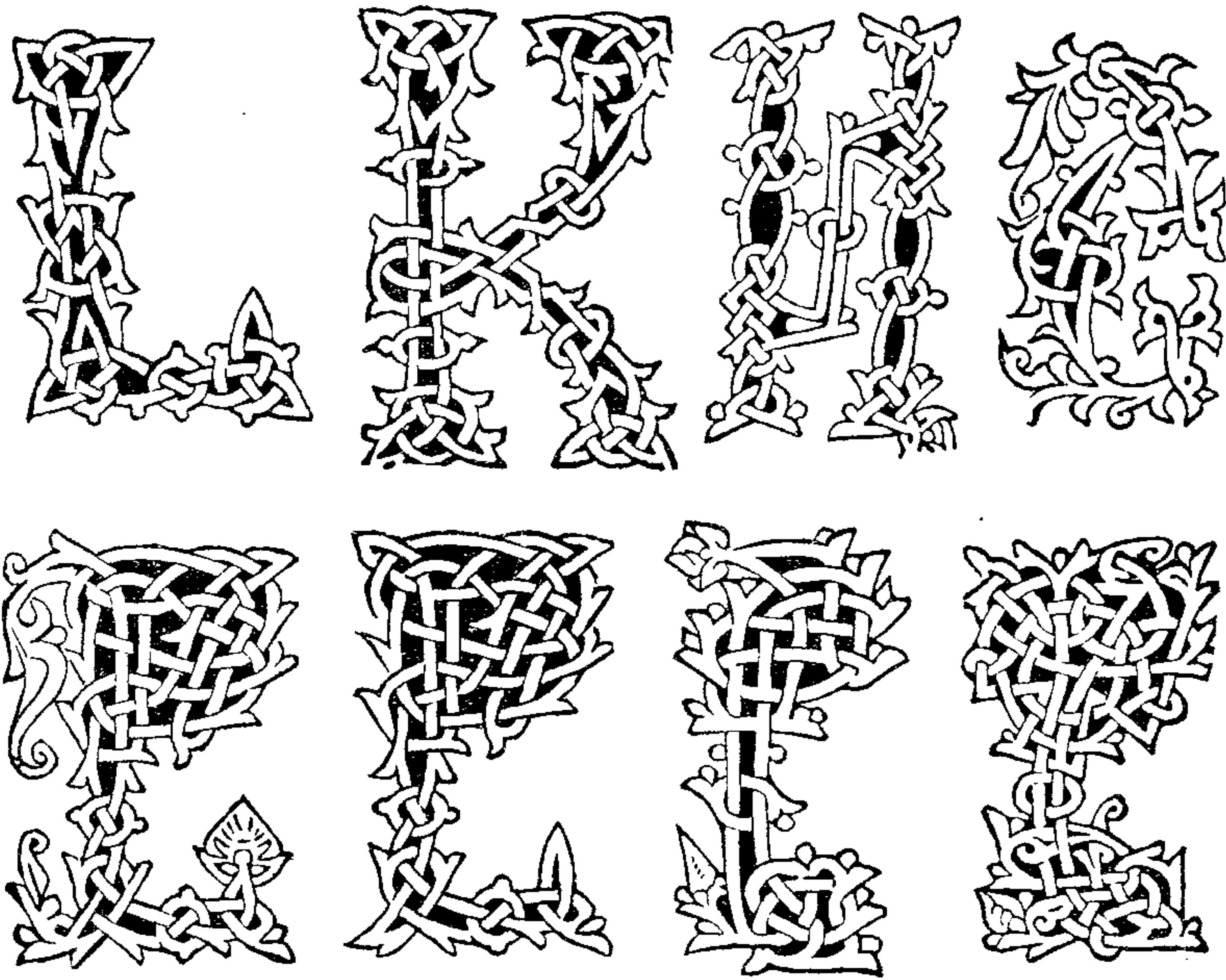

ИЖЕ

ИЖЕ

АУМЛО ЕУЛІА ІУХВА СНА БЖІА.
 ІАКОЖЕ Е ПИСАНО ВЪ ПРРОЦЪХЪ.
 СЕ АЗЪ ПОСЛАЖ АГГЛАМОЕГО
 ПРЪВЛІЦЕМЪ ТВОИ. ИЖЕ ОУГОТО

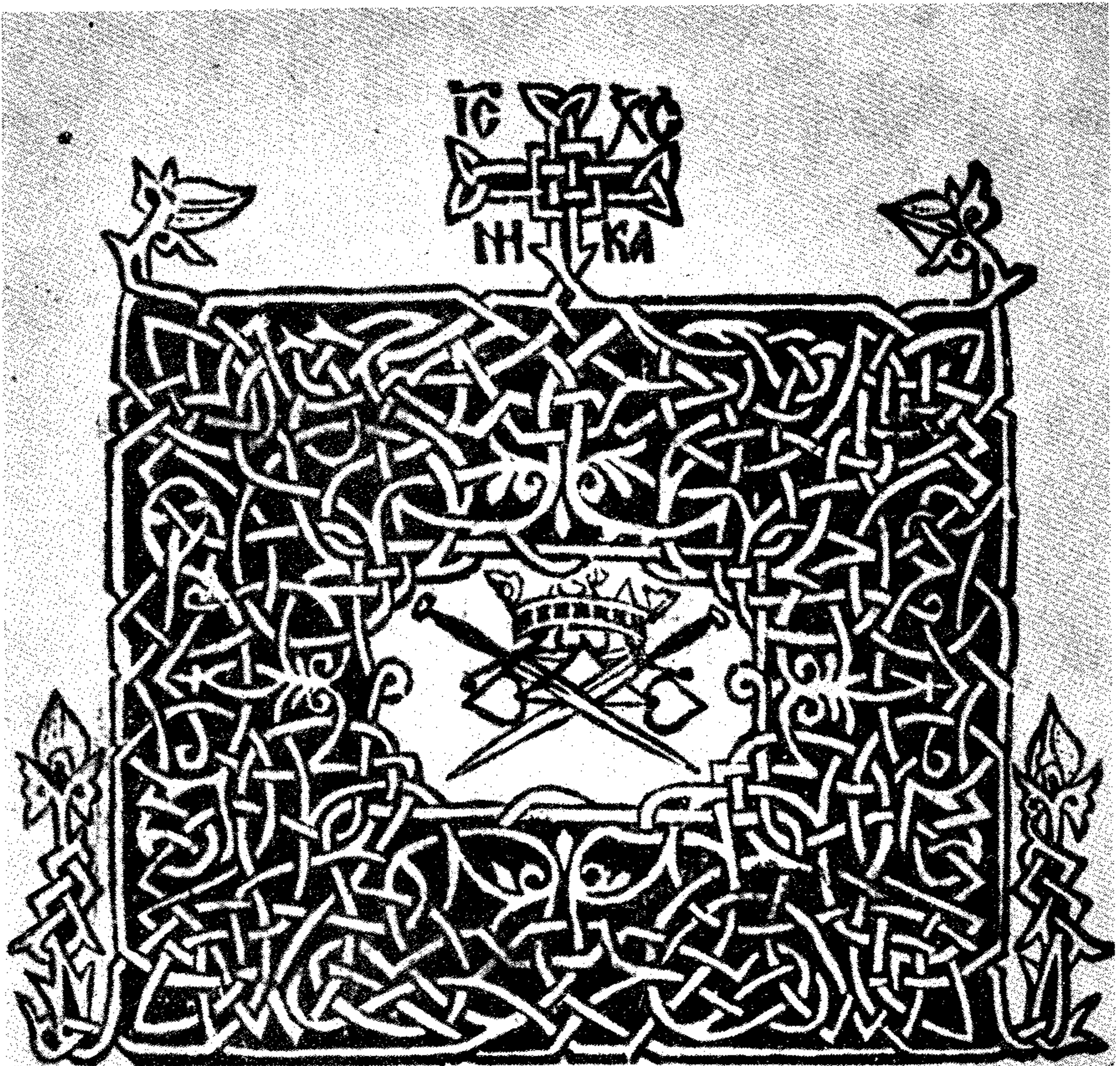
Pagină din Tetraevanghelul slavon al lui Macarie (1512).

Inițiale înflorate în tipăriturile lui Macarie.

Pagină dintr-un Tetraevan-ghel slavon tipărit în Belgradul Serbiei în 1552, prezentînd vădite asemănări în tipăriturile lui Macarie. În mijlocul frontispiciului este redată stema Țării Românești.

ВЪСШЕДЪ КЪ СТОУ СЪВЪСЪТЪ

НАРЪТВО УТНАГО ПРТУА НАЛІТАГІН

ОНЕЖЕ ОУБЕ ДИШУ НАТАЛЪ ЗАІ

ПУНИТИ ПОВЕСТЬУ ИЗВЕСТВО А

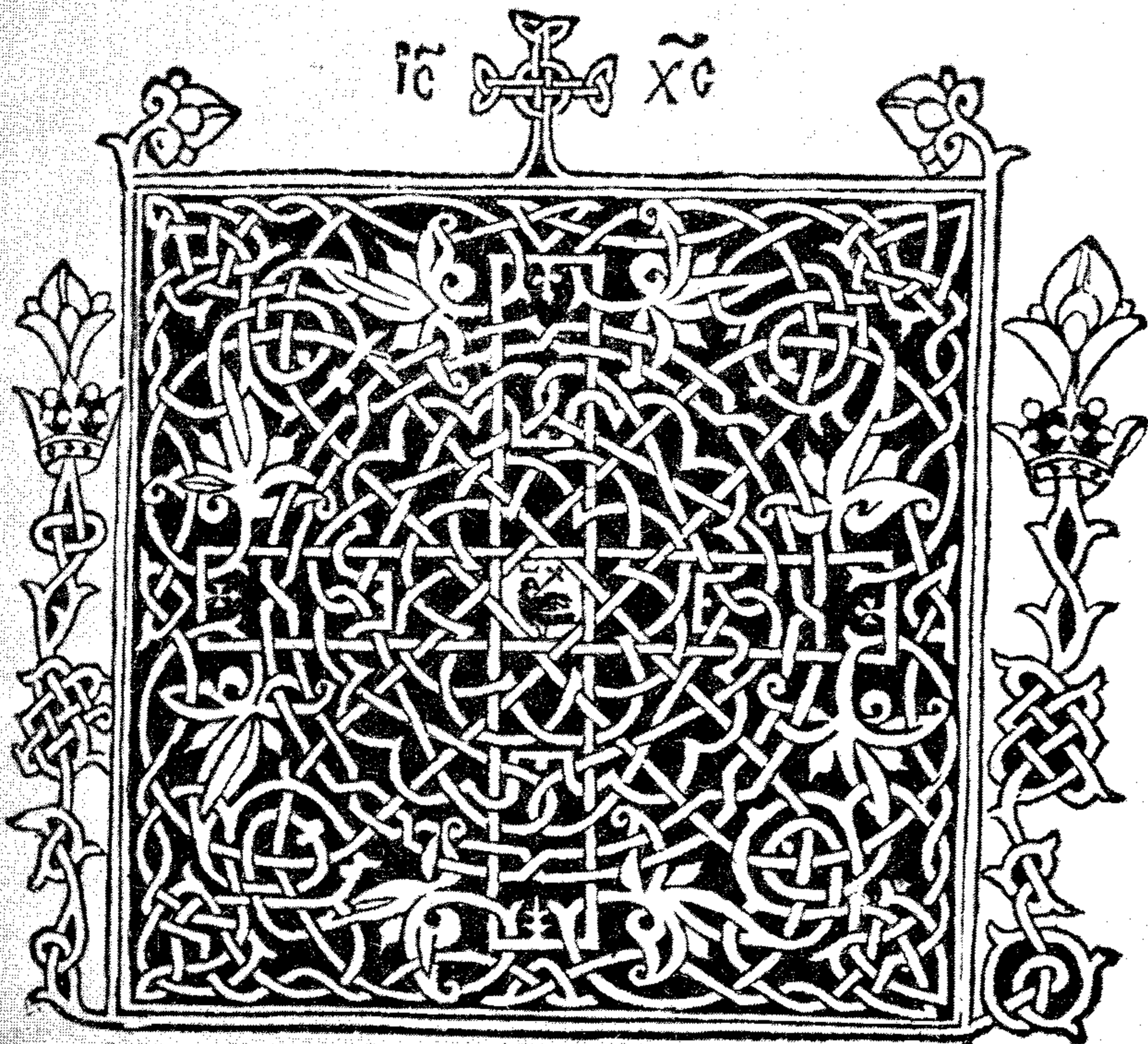
ВАННЪ ВЪЗНАВЕЩЕ ИКОЖЕ ПРЪДА

ША НАМЪ ИЖЕ ИСПЪРВА СЪМО

И

НІ

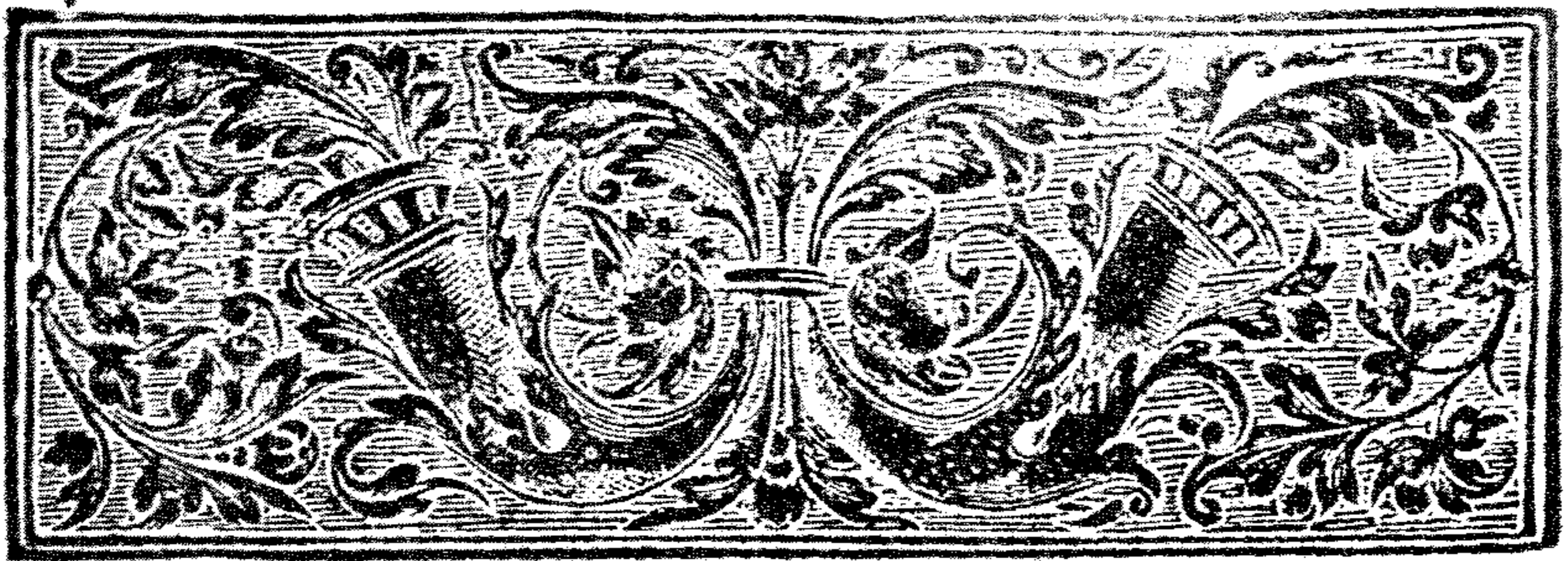
Pagină din Tetraevanghelul slavon al lui Filip Moldoveanul (Sibiu, 1546).

НАВЪЛНЧЕВЪН • НАВЪЗЪВЪ

зѣ ѡставимъ • ѣс̄ і̄ нрѣмъ стѣхъ вѣскрѣнїи тѣхъ и
 ѣчернѣмъ пѣснѣмъ, словеснѣмъ слоужбѣмъ • тебѣ
 х̄с̄ приносимъ • ꙗко бѣгвоуолнъ ѣси помнѣо
 вати на вѣскрѣнїа раднѣ нгн̄, не ѡвѣрѣ
 знїа ѡтвоего лнца нѣ бѣгвоуолн • помнѣова
 ти на вѣскрѣнїа раднѣ • а҃н҃сѣмъ сіѡне стѣн
 мѣхъ цр҃квѣмъ • бж҃іе жн̄ лице • ты бо при
 тѣ прѣжде ѡставленїе грѣховъ • вѣскрѣнїа раднѣ •
 н҃ны вѣстѣмъ • же ѡбѣщѣа слово прѣжде вѣкарѣдѣст •

КѸ МНЛА ЛУДОУМНЕЗЕУ ЕУ ДІА
 КШНЬ КШР ЕСН • ДѢКА ВЪЗЪЮ
 КЪ МАН ТОА ТЕ ЛНМБНЛЕАУ КѸ
 ВЖНТѸЛЬ ЛУДОУМНЕЗЕУ АЛНМБН
 АШ • НУМАННОН РОМЖНІН НАВЪМЬ •
 ШН ХС ЗНСЕ • МАФЕН • РѢ • ЧННЕ
 ЧЕТЪЩЕ СЪЩЕЛЪТГЖ • ШН ПАВЕЛЬ
 АПЛЬ АКА СКРНЕ ЛАКОРННФЬ • РНЕ
 КЪ АНТРОУ БЕСЪРЕКА МАН ВРЪТЩСЪ
 ЧННЧН КѸВННТЕ КѸ АЦЕЛЕСОЦА МІ
 ЕУ СЪГРЖЕСКЪ КА ШНАЛАЦНСЪЖЕ
 ЧЪ ДЕКЪТЪ ОУНТѸНЪРЕКЪ ДЕКѸВНН
 ТЕ НЕЩЕЛЪСЕ АНТРАЛТЕ ЛНМБН •
 АЧЕПѸТѸСЪХ АСЕСКРНЕ АЧЪТЕ СФ
 НТЕ УЗЛТНРН • АЛОЦНА ЛУФЕВРО
 АРІЕ , Ѣ • ЗНЛЕ • ШН СЪУ СФЪШН
 ТЬ АЛОЦНА ЛУМАН • КЪЗ • ЗНЛЕ • А
 ЧЕТАТЕ АБРАШОВЪ • ВЪЛЪТО • ѢОН

ПОУЧЕНІЕ НЗЪ БРАШОВАСТОВОУ

ЛІЕ • И ѿМНОГИХЪ БЖТВНИХЪ ПИСАНИИ • ГЛАСАА ѿ АРХІЕ
РЪМ ИЗЪОУСТЕ ВЪВЪСЕКЪЮ НЕДЪАЮ • НАПОУЧЕНІЕ ДРЪТО И
МЕННИМЪ ЛЮДЕМЪ • ИЛИ ПРОЧИТАЕМА , ТАКОЖЕ И НАГЬСКИМ
ПРАЗДНИКИ • ѿМІТАРИ , И ФАРНСІИ • ЕУЛІЕ , ѿЛОУКИ •
НААНТОУРГИИ • ГЛАВА ѿ ПД • 51.

ЗИЕ ДОМНЪЛЪ ПИЛДА А ЧАСТА ДОН ѿА МЕНН ДОУСЕРЖ
СЕ ЛБЕСЪРЕНЪ СВСЕ РОАЦЕ • ОУНЪЛЪ ФАРНСЕН ГАРЪ А
АТЬ МІТАРЪ • ЕФАРНСЕЮЛЬ СТА АША , АНТРЪ Е
ЛОУШНСЕ РОУГА • ДОА МНЕ ЛМОУДА ЦІЕ ДАХ КВНОУ СВ
НТЬ КА АЛАЦН ѿА МЕНН • ВЪПНТОРН • НЕДЕРЕПЦН •
КЪРВАРН • САХ КА ЧЕСТЬ МІТАРН • ПОСТЕСКУМЪ ДЕДОА ѿ
ѿРН АСАПТЪМЪНЪ • ШН АЗЪЧЪ ДАХ ДЕЛТОТЬ КЪТЬ КЪ
ШІГЪ • ГАРЪ МІТАРЮЛЬ СТА ДЕПАРТЕ ШН НЪ ВРЪ НЕЧЕ ѿКІН
СЪРЖАНЧЕ ЛА ЧЕРН ЧЕ ОУЧІНДЪ ПІЕНТЪЛЪ АХН ГРЪНЪ ДОА
МНЕ МА ТНВЪ ФІИ МІЕ ПЪКЪТОСЪЛЪ • ГРМЕСКЪ ВОА ѿ КЪ ДЕ
ШІНСЕ А ЧЕСТА ДЕРЕПТАТЬ АНАСА ЛОУН • МАН ВЪТОВЪ ДЕ А
ЛАТЬ • КЪТОЦН ЧІНСЕ АНАЦЪ ПАБЪКЪСЕ • Е ЧІНСЕ ВА ПЛЕ
КА ДЕ СІНЕ АНАЦАСЕВА • КОНЕЦЪ НЕДЪАЪ •

УЕЕ ДЕ МІТАРН ШН ДЕ ФАРНСЕЮ ПИЛДА ШН АЪКРЪЛЪ •
КА ѿЛЪВЪЦЪТЪРЪ ШН НЕВОІНЦЪ ФОУ ТОКМНТЪ ДЕ
СФНІЦН ѿТЕЦН • ШН ФЪКЪТЪ СВСЕ КЪНТЕ ШН

Въ днѣ воѣ шн-достоиннѣ мнѣмъ дѣше се
 ачѣете кзрци крещиници а съ ѡрланди те
 дѡпѣ воѣмъ лѡ дѡне сеѡ кѡщирѣ мѡрїен лѡи
 кѡтѡрѣ жнѣ мѡиѣ вѡиѡвѡдѡлѣ арделѡу лѡи шн
 ачѡрїен оѡнѣ дѡрїен шн кѡщирѣ шн кѡ воѣ а
 чѡиѡ дѡиѡлѡрѣ мѡри шн сѡфѣтннчн аи ардѡ
 лѡлѡи : пѣжнѡрѣ мнѡрѣ мѡтѡурѡ бѡсѣ рѣчѡи
 сѡнтѣ арѡмѡжннѡлѡрѣ пофѡтнндѣ тѡ бннѡ
 нѡпѡсѡнїѣ крещиннѡлѡрѣ рѡмѡзнн : кѡрѣ нѡпѡсѡнї
 нѡмѡн дѡлѡ тннѡ дѡ мнѡ чѣрѡмѡ пѡрнѡрѣ
 снѡнѣрѣ сѡнтѣ фїѡлѣ тѡѡ іс хс
 дѡнѡлѣ шн нѡпѡсѡнїѡрѡлѣ нѡстѡрѣ дѡмнѡ :
 шн сѣѡ ачѡпѡт ачѡстѡкзрци аѡ нѡѡѡ дѡ
 шн сѣѡ сѡвѡршнѡтѣ мѡлѡна лѡ юнїѣ : д
 вѡлѣтѡ ѡѡѡ Рѡждѡство хѡѡ

IHS XC
 IC XC
 IHS XC
 IHS XC

Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, în jurul căreia și-a desfășurat activitatea diaconul Coresi. Potrivit tradiției, construcția bisericii actuale a început în ultimele decenii ale secolului al XV-lea, cu ajutorul lui Vlad Vodă Călugărul al Țării Românești, pe locul uneia mai vechi, din lemn. A fost restaurată ulterior cu ajutoare de la Petru Cercel al Țării Românești (1583), de la Aron Vodă al Moldovei (1595–1597), apoi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, când s-au construit două paraclise laterale. Refaceri în 1941–1946 și în anii din urmă.

în 1562. Astfel de cîntece, după cartea lui Szegedi, au circulat și în manuscrise românești. Se presupune că traducătorul (compilerul) lor în românește a fost superintendentul româno-calvin Gheorghe de Sîngeorz. Asupra datei apariției, cercetătorii nu sînt de acord: s-a susținut mult timp că este anul 1564, mai nou s-a propus anul 1567, dată care ni se pare cea mai acceptabilă. S-a propus, de asemenea, ca loc al tipăririi, orașul Cluj.

După tipărirea acestei cărți, începe o nouă etapă în viața și activitatea lui Coresi, aceea în care devine editor pe cont propriu. De acum înainte, a dat o nouă orientare activității sale editoriale, punînd accentul pe tipărirea de cărți în slavonește, cerute în Țara Românească. Acțiunea de tipărire de cărți în limba slavonă, patronată de domnii și mitropoliții din Țara Românească, trebuie considerată ca o formă de apărare a Ortodoxiei, în fața protestantismului — care cerea introducerea limbii naționale în cult.

Iată cărțile slavone tipărite în această perioadă: *Sbornicul* (Minei de praznice), în două părți (1568—1569), tipărit cu ajutorul a cinci ucenici, *Octoihul Mare*, în două părți (glasurile 1—4 și 5—8), în 1574—1575, tipărit cu ajutorul a opt ucenici, *Psaltirea* (1577), *Triodul* (1578), cu ajutorul a cinci ucenici, *Tetraevanghelul* (1579, apoi o nouă ediție în 1583), împreună cu meșterul tipograf Mănăilă. Probabil a mai tipărit o ediție slavonă a *Psaltirii* în 1568—1569 (păstrată fragmentar în Biblioteca Lenin din Moscova). Nu știm în ce împrejurări, în anul 1580, Coresi a tipărit un *Sbornic slavon* (Minei), în orașul Sebeș, lângă Alba Iulia, «din porunca prea osfințitului mitropolit al Ardealului Kir Ghenadie». În 1577 a tipărit o *Psaltire slavo-română*, a doua tipăritură bilingvă cunoscută pînă azi.

Notăm că în majoritatea epilogurilor acestor tipărituri sînt pomeniți domnii și mitropoliții din Țara Românească. Astfel, *Sbornicul* din 1568—1569, *Octoihul* (ambele părți), *Psaltirea* din 1577, *Triodul* pomenesc pe Alexandru II Mircea și pe fiul său Mihnea, devenit Turcitul, și pe mitropolitul Eftimie (iar *Psaltirea* pe noul mitropolit Serafim), ceea ce ne arată că tipăriturile respective erau cerute de domnii Țării Românești și că au apărut cu «binecuvîntarea» mitropoliților Ungrovlahiei. *Psaltirea* slavo-română din 1577 nu are însă nici o mențiune de acest gen.

Concomitent cu aceste cărți slavone, Coresi a tipărit și cîteva cărți românești, ceea ce constituia pe atunci un act cu adevărat revoluționar. La cele cinci apărute pînă la 1567, se adaugă acum alte patru tipărituri românești ortodoxe: *Psaltirea* și *Liturghierul* în 1570, o *Pravilă a Sfinților Părinți* (c. 1570—1580) și *Evanghelia cu învățătură* din 1580—1581. Psal-

tirea are un format mare, cu peste 200 file, pe cînd Liturghierul este de format mic, cu 42 file. Pentru tipărirea Psaltirii, Coresi a avut la îndemînă manuscrise mai vechi (ex. copii după Psaltirile Scheiană, Voronețeană, Hurmuzaki sau altele, care nu vor fi ajuns pînă la noi). În ce privește Liturghierul (din care se păstrează un singur exemplar, în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului), deși în mod curent se consideră că traducerea și tipărirea lui era cerută de oficialitățile calvine din Transilvania, considerăm, totuși, că ea se datora și nevoilor proprii ale bisericilor românești. Părerea că s-a tradus și tipărit la cererea episcopului româno-calvin Pavel Tordași nu are nici un suport documentar sigur.

Este adevărat că într-o scrisoare a «episcopului» româno-calvin Pavel din Turdaș către bistrițeni, din 9 decembrie 1570, le făcea cunoscut că a convocat un «sinod» al preoților români la Cluj, impunîndu-le să aducă un florin pentru cumpărarea Psaltirii și 32 de dinari pentru cumpărarea Liturghierului. Presupunem că este vorba de Psaltirea românească, dar cu litere latine și cu ortografie maghiară-săsească, și de Cartea de slujbă (cîntări) pentru predicatorii calvini, tipărite în 1570, probabil la Cluj, sau poate chiar de pretinsul «Molitvelnic» din 1567. Nu vedem ce rost avea să publice cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei un Liturghier ortodox, de vreme ce «sinodul» calvin de la Aiud, din 16 octombrie 1579, luase măsuri energice pentru «calvinizarea» cultului ortodox, iar în 1567 se tipărise acel pretins «Molitvelnic» cu psalmi și cîntări calvinești.

Această primă traducere românească a Liturghierului cuprindea numai Liturghia Sfîntului Ioan Gură de Aur. Avea la bază un prototip slavon în manuscris, diferit de cel tipărit de Macarie în 1508. Ca și în alte tipăriri coresiene, traducerea Liturghierului este, în mare măsură, aservită textului. Se pare că traducerea s-a făcut numai cu puțin timp înaintea tipăririi, căci numai așa se explică o serie de cuvinte și expresii traduse greșit, ca și unele omisiuni. Dacă ar fi fost o traducere mai veche, ele ar fi fost îndreptate. În privința traducătorului (sau traducătorilor), ne raliem la părerea cercetătorilor mai vechi, că aceștia au fost preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, care au ajutat pe Coresi și la traducerea altor cărți în românește. Am putea socoti Liturghierul românesc din 1570, exprimîndu-ne în termenii de azi, ca «o ediție de probă».

Altă carte românească tipărită de Coresi a fost *Pravila Sfinților Părinți*, păstrată fragmentar. Este cea mai veche pravilă românească tipărită. Nu cunoaștem anul în care a văzut lumina tiparului, în orice caz în perioada 1570—1580. Era o traducere — după o versiune slavă — care

avea la bază Nomocanonul atribuit lui Ioan Postitorul, patriarhul Constantinopolului († 619). Cuprinde o serie de «canoane» care se prevăd pentru felurite păcate, absolut trebuitoare pentru duhovnici, în scaunul mărturisirii, dar și unele norme cu caracter laic, penal.

Ultima carte tipărită de Coresi — și în același timp cea mai însemnată dintre toate — este *Evanghelia cu învățătură* sau *Cazania*, numită și *Cazania a doua*, prima fiind considerată Tîlcul Evangheliilor din 1567. A fost dată în tipar la 14 decembrie 1580 și isprăvită la 28 iunie 1581. În prefață se arată că judele Brașovului Lucas Hirscher — cu cheltuiala căruia s-a și tipărit — a găsit și a primit un exemplar din această carte tipărită în limba slavă, de la mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei. În continuare, în aceeași predoslovie se relatează că Lucas Hirscher s-a sfătuit cu mitropolitul Ghenadie din Alba Iulia și «cu mult cliros de preuți ce le trebuia această carte», apoi, cu încuviințarea mitropolitului Serafim, a dat-o «lu Coresi diaconul, ce era meșter învățat într-acest lucru, de o scoase den cartea sîrbească pre limba rumânească, împreună și cu preuții de la beseareca Șcheailor de lîngă cetatea Brașovului, anume popa Iane și popa Mihai». Deci, cartea se prezenta ca o operă de colaborare transilvano-munteană, atît prin împreună lucrarea diaconului Coresi cu cei doi preoți șcheieni, cît și prin binecuvîntarea dată de cei doi mitropoliți, primul oferind chiar și exemplarul după care s-a făcut traducerea.

Evanghelia cu învățătură a fost tradusă după *Cazania* imprimată de marele tipograf rus Ivan Feodorov la Zabludov (Lituania), în 1569, la cererea lui Grigorie Hotchievici, hatmanul Lituaniei. La rîndul ei, *Cazania* din Zabludov, tipărită după manuscrise rusești mai vechi, avea la bază o colecție de omilii grecești, majoritatea scrise de patriarhul ecumenic Ioan Caleca (1334—1347).

După cum *Cazania* din Zabludov avea rostul de a întări sufletește pe credincioșii ortodocși din Ucraina și Lituania, expuși propagandei catolice, tot așa versiunea ei românească avea rostul de a apăra Ortodoxia și de a întări pe credincioșii ardeleni în vechea lor credință. Astfel, *Cazania* din 1581 se prezintă drept cea mai însemnată carte de doctrină ortodoxă tipărită la noi în cursul secolului al XVI-lea, deși tipărirea era patronată de un om de afaceri luteran. Cele peste 300 de foi ale cărții cuprind textul pericopelor evanghelice din duminicile de peste an și din unele sărbători, reproduse după *Tetraevanghelul* din 1560—1561, cu comentariile sau omiliile respective, începînd cu Duminica Vameșului și Fariseului și terminînd cu Duminica a 32-a după Rusalii. De notat că lipsesc cazaniile din șase duminici, între care și la Duminica Or-

odoxiei (lipsa acesteia s-a interpretat ca o influență luterană, exercitată prin Lucas Hirscher, editorul cărții).

Preoții protopopi Iane și Mihai de la biserica Sfântul Nicolae din Schei — amintiți ca traducători ai cărții — erau unii din cei mai învățați preoți din acel timp (Mihai învățase în Serbia). Probabil au ajutat pe Coresi și la tipărirea altor cărți; în Liturghierul slavon tipărit de Șerban fiul lui Coresi în 1588, preotul Mihai figurează ca «isprăvitoriu». La rugămintea celor doi preoți, domnii de peste munți, Pătrașcu cel Bun și Aron Tiranul, au acordat ajutoare materiale bisericii la care slujeau, iar preotul Mihai a ridicat o nouă școală românească la Brașov, în 1597.

«Ucenicii» lui Coresi. Se cade să amintim aci și cărțile tipărite de «ucenicii» formați în atelierul tipografic al diaconului Coresi, în afară de diacul Tudor și Mănăilă, ale căror nume le-am întâlnit. Astfel, în 1565, un diac Călin, ajutat de patru ucenici, a reeditat *Tetraevanghelul* slavon din 1562 (cu același text, uneori aceleași ornamentații și frontispicii).

În 1567 «jupînul Lorinț, diacul din Brașov și cei patru ucenici» au scos de sub tipar un *Octoih slavon* «în cetatea Brașov», iar prin 1577—1580 o *Psaltire slavonă*. Se pare că acest Lorinț a pus bazele unei întreprinderi tipografice proprii, căci în prima jumătate a anului 1579 a tipărit un *Tetraevanghel slavon* la Alba Iulia, cu interesante frontispicii și inițiale, într-o formă diferită de cele întâlnite în tipăriturile anterioare.

Deși epilogul menționa că s-a tipărit «din porunca marelui voevod Batăr Criștov» (Christofor Báthory), inițiativa tipăririi a avut-o mitropolitul Hristofor II, răposat în cursul aceluiași an. Diacul Lorinț a obținut de la principele Transilvaniei monopolul pentru editarea *Tetraevanghelului* slavon pe 30 de ani, primul privilegiu de acest gen în țările noastre.

Palia de la Orăștie. Alți doi ucenici ai lui Coresi, și anume fiul său «Șerban diiacu, meșteru mare a tiparelor și cu Marien diiac» au dat la lumină o altă însemnată lucrare în limba română, cunoscută sub numele de *Palia de la Orăștie*. Lucrul a început la 14 noiembrie 1581 și s-a isprăvit la 14 iulie 1582. Cuprinde primele două cărți ale Sfintei Scripturi: Facerea și Ieșirea. Numele de Palia (παλαῖος = vechi) a fost dat chiar de traducători.

Traducerea Paliei în românește s-a făcut sub înrîurirea propagandei pe care o desfășurau calvinii printre români, în vederea atragerii lor la noua confesiune reformată. Din predoslovia cărții, aflăm că inițiativa traducerii și a tipăririi a aparținut lui Mihail Tordași «ales piscopol românilor în Ardeal», ajutat de alți patru propovăduitori ai calvinismului: «Herce Ștefan, propoveduitorul Evangheliei lui Hristos în orașul

Căvărănebeşului, Zacan Efrem, dascălul de dascălie a (Caran)sebeşului și Peștișel Moisi, propovăduitorul Evangheliei în orașul Logojului și cu Achirie, protopopul varmegiei Hunedoarei».

În aceeași predoslovie se arăta că s-au tradus toate cele cinci cărți ale lui Moise și «patru cărți ce se cheamă Țărstva (Împărați) și alți prooroci câțiva». S-au tipărit însă numai primele două cărți din Pentateuh: Facerea (Bîtia) și Ieșirea (Ishodul). Textul propriu-zis e precedat de câteva considerații isagogice sumare (foile 2—5).

În ce privește originalul după care s-a tradus, predoslovია spunea doar că cele cinci cărți ale lui Moise (Pentateuhul) «sămt întoarse și scoase den limba jidovească pre grecește, de la greci sârbește și între-alte limbi (și) din acelia scoase pre limbă rumânească».

Dar în aceeași predoslovie se arată că s-a tradus «cu mare muncă» «den limbă jidovească și grecească și sârbească pre limbă românească». Este însă greu de admis că acești cinci tălmăcitori vor fi cunoscut te-meinic limbile ebraică și greacă. Cercetările făcute asupra Paliei au dovedit că traducătorii s-au folosit, în primul rînd, de *Pentateuhul maghiar*, tipărit de predicatorul calvin Gáspár Heltai la Cluj, în 1551. În textul românesc apar numeroase cuvinte de origine maghiară, nume proprii cu terminația *ot*, caracteristică acuzativului maghiar, unele construcții străine de spiritul limbii române. Traducătorii au avut însă în față și textul latin al Vulgatei (dovedit de numele proprii cu terminațiile *us* sau *os*) și poate un text slav în manuscris, căci prima Biblie slavă a apărut la Ostrog, în 1581 (cuprinde și cuvinte slave specifice, neutilizate în limba română).

Deși Palia era tipărită cu un anumit scop, străin intereselor ortodoxe și românești, totuși ea reprezintă cea dintîi traducere românească cunoscută din primele cărți ale Vechiului Testament.

Meșterul Șerban, fiul lui Coresi, a mai tipărit un *Liturghier slavon* la Brașov, în anul 1587, ceea ce dovedește că încercarea de românizare a Liturghiei din 1570 n-a dat rezultat. În epilog era amintit domnitorul Mihnea Turcitul al Țării Românești, iar ca «isprăvitoriu», adică diortositor, preotul Mihai de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei. Probabil tot Șerban a tipărit la Brașov, în 1588—1593, o nouă ediție din *Psaltirea slavo-română* și din *Psaltirea slavonă*.

Cu această lucrare, se încheie șirul tipăriturilor lui Coresi și ale ucenicilor săi. Trebuie să notăm că numărul tipăriturilor coresiene nu e stabilit definitiv (în orice caz, sînt peste 20). Au fost semnalate și alte fragmente de tipărituri presupuse ca aparținînd tot lui Coresi.

Insemnătatea tipăriturilor coresiene. Multe din epilogurile cărților slavone tipărite de diaconul Coresi amintesc pe domnii și mitropoliții din Țara Românească, ceea ce constituie o dovadă concludentă că erau cerute de aceștia. Dar tipăriturile slave ale lui Coresi au fost folosite nu numai în bisericile din cele trei țări românești, ci și în bisericile ortodoxe de limbă slavă, lucru dovedit de unele exemplare care se găsesc în diferite biblioteci și mănăstiri de peste hotare. Cu alte cuvinte, de roadele muncii lui Coresi s-au putut împărtăși credincioșii ortodocși români și slavi de pretutindeni.

Un alt merit al lui Coresi este și acela că a fost primul nostru cărturar care a luptat în mod conștient pentru introducerea limbii române în biserică, pentru răspîndirea științei de carte în românește. Activitatea lui reprezintă o continuare și o desăvîrșire a mișcării care ne-a dat cele dintîi cărți traduse în românește. Datorită tipăriturilor coresiene, scrișul românesc s-a răspîndit tot mai mult, începîndu-se procesul de lungă durată al înlocuirii limbii slave din slujba bisericească și din cancelariile domnești.

În privința textelor românești care au stat la baza tipăriturilor coresiene, toți cercetătorii sînt de acord că este vorba de traduceri mai vechi, care au fost apoi revizuite și îndreptate în vederea tipăririi, înlăturîndu-se, pe alocuri, provincialismele și arhaismele. Această muncă de îndreptare au făcut-o preoții de la biserica Sfîntul Nicolae, din care doi sînt pomeniți cu numele în ultimele tipărituri coresiene.

Osteneala lor e amintită indirect și în *Istoria bisericii din Scheii Brașovului* a lui Radu Tempea, ca și în unele izvoare contemporane. De pildă, într-un *Octoih* manuscris, din 1570, copiat de Oprea diacul, era notat că s-a făcut «de pre izvodul ce iaste în biserica Scheailor de lîngă cetatea Brașovului, de l-au scos den limba sîrbească pre limba rumânească sfinții părinți *cine au fost nainte întru acest loc*». Deci «opera de introducere a limbii române în biserică nu a fost patronată, nici inițiată, de luterani sau de calvini, ci trebuie socotită ca o operă de inițiativă românească, ortodoxă, o pagină de istorie internă» (P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului...*, p. 150). Tipăriturile lui Coresi au contribuit deci la formarea unei limbi literare și liturgice românești unitare. Deși au trecut patru veacuri de la apariția lor, ele pot fi citite cu ușurință pînă astăzi.

Prin tipăriturile sale românești s-a făcut și mai mult simțită unitatea de limbă, de credință și de origine a românilor de pretutindeni. Notăm, între altele, că în unele din tipăriturile sale românești, termenul «romanus» este tradus cu «rumân», deci tălmăcitorii aveau conștiința limpede

a originii romane a poporului nostru. Conștiința unității de neam se reflectă și în epilogurile unor cărți românești: «am scris aceste sfinte cărți de învățătură să fie popilor rumânești, să înțeleagă, să învețe rumânii cine-s creștini» (Tetraevanghelul din 1561), sau: «dacă văzui că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi rumânii n-avem..., începutu-s-au a se scrie aceste sfinte Psaltiri» (Psaltirea din 1570); «Ce folos e lor (= credincioșilor), dacă popa grăiaște în limbă străină rumânilor, sârbeaște (= slavonește), de nu înțeleg, sau pe altă limbă ce nu vor înțelege ascultătorii?... popa să fie știutorul cărților, că așa va putea învăța...» (Evanghelia cu învățătură din 1581). Iar în prefața Paliei se spunea: «le-am scris vouă, rumâni, să le cetiți». În introducerea Paliei, numele nostru etnic apare sub forma *român* și nu *rumân*.

Cărțile lui Coresi s-au răspîndit pe o arie geografică foarte întinsă, în toate ținuturile locuite de români. De pildă, Întrebarea creștinească și Pravila Sfinților Apostoli s-au găsit în Ieud-Maramureș, Evanghelia din 1560—1561 la mînăstirea Ciolanu-Buzău, Psaltirea din 1570 la Bistrița Olteană, alta în Lazuri-Bihor. Reiese deci că tipăriturile coresiene au avut și un rol însemnat în întărirea conștiinței unității de neam a românilor de pretutindeni.

Concluzii. Se desprinde din cele expuse că diaconul Coresi a intrat în istoria poporului și a Bisericii noastre ca unul din cei mai de seamă tipografi și editori pe care i-a avut cultura românească. Două sînt coordonatele majore care îi caracterizează îndelungata activitate editorial-tipografică: a făcut începutul pătrunderii limbii române în slujba bisericească și a contribuit la crearea unei limbi literare românești unitare. Prin toate strădaniile sale, Coresi se prezintă ca un adevărat deschizător de epocă în istoria culturii românești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572 p. și tomul IV (DAN SIMONESCU), *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XIII + 372 p.

Lucrări de sinteză. În afară de tratatele de istoria literaturii române vechi, se mai pot consulta: P. P. PANAITESCU, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, 230 p.; MIRCEA TOMESCU, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968, 216 p. + 116 il. + VIII pl.; ION GHEȚIE, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, 210 p.

Tipăriturile lui Filip Moldoveanul. NICOLAE SULICĂ, *Catehisme românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la izvoarele lor*, în *Anuarul Liceului de băieți «Al. Papiu-Ilarian» din Tîrgu Mureș pe anii 1932—1935*, Tg.

Mureș, 1936, p. 47—101; I. CRĂCIUN, *Catehismul românesc din 1544 urmat de celelalte catehisme româno-luterane: Birseanu, Sturdzan și Marțian. Texte roumain et français*, Sibiu-Cluj, 1945—46, 168 p.; VIRGIL MOLIN, *Interpretări noi în legătură cu Catehismul de la Sibiu*, în MA, an. V, nr. 1—2, 1960, p. 36—54 (consideră că s-a tipărit la Brașov); SIGISMUND JAKO, *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în AIIC, VII, 1964, p. 97—115; L. DEMÉNY și DAN SIMONESCU, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul)*, Sibiu, 1546, Supliment la SCDB, nr. 1, 1965, 18 p. + 17 pl.; ION GHEȚIE, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, nr. 1, 1965, p. 47—79 (reprodus și în vol. *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 139—171); L. DEMÉNY, *Le premier texte roumain imprimé*, în RRH, an. IV, nr. 3, 1965, p. 385—412; (același studiu sub titlul: *O tipăritură slavo-română precoresiană*, în «Studii», revistă de istorie, an. XVIII, nr. 5, 1965, p. 1001—1038); FERENC HERVAY, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben (Sibiu) et les premiers livres en langue roumaine*, în rev. «Magyar Könyvszemle», Budapest, nr. 2, 1965 p. 119—127; FERENC HERVAY, *L'imprimerie cyrillique de Transilvanie en XVI-e siècle*, în «Magyar Könyvszemle», Budapest, nr. 3, 1965, p. 201—216; SIGISMUND JAKO, *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română*, în AIIC, VIII, 1965, p. 115—126; DAN SIMONESCU, *Sibiul, centru de cultură românească în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în APORV, 1966, p. 78—84; P. P. PANAITESCU, *Les origines de l'imprimerie en langue roumaine*, în RESEE, an. VI, nr. 1, 1968, p. 23—37 (contestă existența unei tipografii la Sibiu); ARNOLD HUTTMANN și PAVEL BINDER, *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanu, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în LL, 16, 1968, p. 145—174; LIDIA A. DEMÉNY, *Xilografurile lui Filip Moldoveanu*, în SCIA, Artă plastică, t. XVI, nr. 2, 1969, p. 229—241; SIGISMUND JAKO, *Pe urmele Catehismului românesc din anul 1544*, în RB, an. XXIII, nr. 11—12, 1970, p. 716—720 (și în vol. *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 117—127); LUDOVIC DEMÉNY, *La typographie cyrillique de Sibiu au milieu du XVI-e siècle*, în «Roumanian Studies», II, 1971—72, Leiden, 1973, p. 30—47; JAKÓ ZSIGMOND, *Tiparul cu litere latine din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în vol. *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 93—116; EVA MÎRZA, *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551—1553)*, în LR, nr. 2, 1978, p. 173—175.

Ediție critică. *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*. Studiu introductiv filologic de Emil Petrovici; Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, 1971, 419 p.

Tipăriturile diaconului Coresi. Ediții critice. I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... I. Întrebare creștinească...*, București, 1925, 22 p.; I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... Lucrul apostolesc. Apostolul — tipărit de diaconul Coresi la Brașov la anul 1563*, București, 1930, XIV + 632 p.; GHERASIM (TIMUȘ) PITEȘTEANU, *Tetraevanghelul diaconului Coresei, reimprimat de...*, București, 1889, XII + 232 p.; FLORICA DUMITRESCU, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești, 1574*, ediție alcătuită de... București, 1963, 425 p.; NERVA HODOȘ, *Un fragment din Molitvelnicul diaconului Coresi (1564) publicat cu o introducere de...*, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903 (și extras); VLADIMIR DRIMBA, *O copie din secolul al XVII-lea a «Tîlcului Evangheliilor» și «Molitvelnicului» diaconului Coresi*, în SCILF, an. IV, 1955, p. 559—571; SPIRIDON CÂNDEA, *Textul Liturghierului românesc publicat de diaconul Coresi*, în MA, an. V, nr. 1—2, 1960, p. 70—92; AL. MAREȘ, *Liturghierul lui Coresi*, Text stabilit, studiu introductiv și indice de... București, 1969, 186 p. + 84 facs.; B. P. HAȘDEU, *Psaltirea publicată românește la 1577 de diaconul Coresi*, ediție în caractere chirilice și transcriere latină de... vol. I, București, 1881 (textul), vol. II, București, 1888 (studiu); STELA TOMA, *Coresi, Psaltirea slavo-română, 1577*. Text stabilit, introducere și indice de... București, 1976, 780 p.; I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... Pravila Sfinților Apostoli tipărită de diaconul Coresi la Brașov între 1570—1580 (Fragment)*, București, 1925, 24 p.; C. A. SPULBER, *Cea mai veche pravilă românească*. Text, transcriere, studiu, rezumat în franceză, Cernăuți, 1930; SEXTIL PUȘCARIU și AL. PROCOPOVICI, *Diaconul Coresi. Cartea cu învățătură (1581)*, vol. I (textul), București, 1914, 8 + 566 p.; vol. II (studiul) n-a mai apărut.

Lucrări generale. LUCIAN PREDESCU, *Diaconul Coresi*, București, 1933, 104 p. (și recenzia lui DAN SIMONESCU, *Diaconul Coresi*, Note pe marginea unei cărți, București, 1933, 21 p.); R. D. MAZILU, *Diaconul Coresi. Contribuții*, Ploiești, 1933, 63 p.; BARBU TEODORESCU, *Personalitatea diaconului Coresi și rolul lui în cultura românească*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 3—4, 1959, p. 287—306; VIRGIL MOLIN, *Coresi editor și tipograf*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 3—4, 1959, p. 307—321; VIRGIL MOLIN, *Despre diaconul Coresi. La 400 de ani de la începutul activității sale de la Brașov și de la tipărirea primei cărți românești*, în G.B., an. XVIII, nr. 7—12, 1959, p. 633—656; SPIRIDON CÂNDEA, *Diaconul Coresi — simplu tipograf sau și traducător al cărților românești tipărite de el?* în MA, an. VII, nr. 3—6, 1962, p. 325—344; VIRGIL MOLIN, *Date noi cu privire la activitatea diaconului Coresi ca editor*, în B.O.R., an. LXXXI, nr. 7—8, 1963, p. 781—791; L. DEMÉNY, *A dus oare Coresii tiparnița de la Tîrgoviște la Brașov?* în LL, XIX, 1968, p. 77—90; DAN SIMONESCU, *Un mare editor și tipograf din secolul al XVI-lea*, în SCB, XI, 1969, p. 53—60; ARNOLD HUTTMANN, *Considerații privind venirea diaconului Coresi la Brașov*, în «Cumidava», Brașov, 1968, p. 103—108; MIHAI MANOLACHE, *Ideea conștiinței de neam în tipăriturile coresiene*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 9—10, p. 1076—1081; MIRCEA TOMESCU, *Cartea românească în perioada coresiană*, în vol. *Probleme de bibliologie*, București, 1970, p. 51—67; VASILE COMAN, *Însemnătatea culturală și religioasă a tipăriturilor coresiene*, în MMS, an. XLVI, nr. 11—12, 1970, p. 638—645; ARNOLD HUTTMANN, *Date vechi și noi privind activitatea tipografică a diaconului Coresi*, în SCB, XII, 1972; IOAN CIUREA, *Noi observații cu privire la perioada coresiană a culturii brașovene*, în LR, XXI, nr. 6, 1972, p. 573—577; OCTAVIAN NIȚU, *Relația dintre «tipografia diaconului Coresi», din Șcheii Brașovului și «tipografia honteriană» din cetate*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 426—446.

Tipăriturile lui Coresi. ANDREI BÎRSEANU, *Catehismul luteran românesc*, în «An. Acad. Rom.», Sect. Lit., s. XIII, t. 1, nr. 3, București, 1923, p. 33—40 (și extras, 8 p.); I. CRĂCIUN, *Catehismul românesc din 1544, urmat de celelalte catehisme româno-luterane*, Sibiu-Cluj, 1945—46, 168 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *La 400 de ani de la apariția «Întrebări creștinești»*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 11—12, 1959, p. 1033—1052; ION GHETIE, *Cîteva precizări în legătură cu datarea Catehismului lui Coresi*, în SCL, an. XVII, nr. 5, 1966.

ȘERBAN CIOCULESCU, *Patru sute de ani de la apariția Tetraevanghelului lui Coresi*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 1—2, 1961, p. 161—168; AL. MAREȘ, *Precizări privind traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, în SCL, an. XVIII, nr. 6, 1967, p. 651—667.

CONSTANTIN I. KARADJA, *Despre Luctul apostolesc al lui Coresi de la 1563*, în An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit., s. III, t. II, nr. 6, București, 1924, p. 545—555 (și extras, 11 p. + 3 pl.); ȘT. PAȘCA, *Probleme în legătură cu începuturile scrisului românesc. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale Apostolului*, în CL, II, 1957, p. 47—95; N. CORLĂȚEANU, *În jurul unei controverse filologice (Raporturile dintre «Codicele Voronețean» și «Lucrul apostolesc» al lui Coresi)*, în SCL, XI, nr. 3, 1960, p. 443—457; PANDELE OLTEANU, *Contribuții la problema începuturilor și promovării scrisului românesc. 400 de ani de la apariția «Tîlcului Evangheliilor» (1564) al lui Coresi*, în LL, XVI, nr. 2, 1964, p. 189—211; PANDELE OLTEANU, *Presupusul original unguresc al Cazaniei I din 1564 a diaconului Coresi. Corectarea unei erori*, în vol. *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București, 1965, p. 645—650; PANDELE OLTEANU, *«Postilla de Neagovo», în lumina «Cazaniei I» a diaconului Coresi (c. 1564)*, în Rsl. XIII, 1966, p. 105—131; A. HUTTMANN și P. BINDER, *Cu privire la datarea și geneza Cazaniei I tipărită de diaconul Coresi*, în LR, an. XVI, nr. 2, 1967, p. 109—117; ALEXANDRU MAREȘ, *Cînd și unde s-au tipărit Tîlcul Evangheliilor și Molitvelnicul românesc*, în LR, an. XVI, nr. 2, 1967, p. 119—130.

NICOLAE DRĂGANU, *Un fragment din cel mai vechi Molitvelnic românesc*, în «Dacoromania» II, Cluj, 1922, p. 254—326; ATANASIE POPA, *Originalul cîntecelor din Molitvelnicul tipărit de Coresi în 1564*, în LR, an. XV, nr. 3, 1966, p. 255—265.

NICOLAE SULICĂ, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi tipărit la Brașov în 1570*, Tg. Mureș, 1927, 16 p.; SPIRIDON CÂNDEA, *Primul Liturghier românesc tipărit*, în MA, an. IV, nr. 9—10, 1959, p. 722—771.

VASILE MANGRA, *Cercetări literare-istorice, I. Psaltirea diaconului Coresi, tipărită la 1570 în Braşov...* Bucureşti, 1896, 29 p.; L. DEMÉNY, *Psaltirile chirilice tipărite în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în SCB, serie nouă, XIII, Bucureşti, 1974, p. 91—112.*

VASILE GRECU, *Izvorul principal pentru Cartea cu învăţatură a diaconului Coresi din 1581; Omiliile patriarhului Caleca (1334—1341), Bucureşti, 1939, 166 p.; MARIA RĂDULESCU, Originalul slav al Evangheliei cu învăţatură al diaconului Coresi...*, Bucureşti, 1959, 105 p.; PANDELE OLTEANU, *Les originaux slavo-russes de plus anciennes collections d'homélie roumaines, în Rsl., an. IX, 1963, p. 163—192; SILVIU HĂRĂGUŞ, O carte de doctrină şi pietate ortodoxă: Evanghelia cu învăţatură (1581), în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 7—8, 1969, 740—773; A. HUTTMANN şi P. BINDER, Geneza Cazaniei a II-a (1581) şi legăturile diaconului Coresi cu tipografia latină din Braşov, în SLLF, I, Bucureşti, 1969.*

N. IORGA, *Octoihul diaconului Lorinţ, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist. s. III, t. XI, nr. 7, Bucureşti, 1931, p. 201—204; AL. MAREŞ, În legătură cu activitatea tipografică a diaconului Lorinţ, în LR, an. XIX, nr. 2, 1970, p. 129—137.*

AL. MAREŞ, *Despre un presupus Liturghier slavon coresian şi despre datarea unei cărţi tipărite de Şerban Coresi, în LR, an. XVII, nr. 5, 1968, p. 455—462.*

Palia. Ediţii critice. MARIO ROQUES, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Palia d'Orăştie (1581—1582). I. Preface et livre de la Génèse publiés avec le texte hongrois de Heltai et un introduction par...*, Paris, 1925, LXXI + 213 p. (vezi şi recenzia lui N. DRĂGANU, în «Dacoromania», IV, 2, 1924—26, p. 1107—1113 şi OVID DENSUŞIANU, în «Grai şi Suflet», III, 1927); IOSIF POPOVICI, *Palia de la Orăştie, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Lit., t. XXXIII, s. II, t. 33 (1910—11), p. 517—538; VIORICA PAMFIL, Palia de la Orăştie, 1581—1582. Text-Facsimile-Indice. Ediţie îngrijită de...*, Bucureşti, 1968, XIV + 499 p.

VIORICA PAMFIL, *Elemente regionale în lexicul Paliei de la Orăştie, în CL, III, 1958, p. 227—248; NICOLAE NEAGA, Relaţiile Paliei de la Orăştie cu textul original ebraic, în MB, an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 415—420.*

Colaboratorii lui Coresi. NICOLAE SULICĂ, *Preoţii de la biserica Sfântul Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi, în rev. «Athenaeum», Bucureşti, 1939, nr. 1, p. 31—44; nr. 2, p. 127—134; nr. 3, p. 253—261; nr. 4, p. 344—359; NICOLAE SULICĂ, *Minunata cetate a Braşovului. Cărturarii braşoveni ai secolului al XVI-lea ca ctitori ai limbii noastre literare, Braşov, 1943, 59 p.; SPIRIDON CÂNDEA, Braşovul, cea mai «minunată cetate» pentru activitatea diaconului Coresi, în MA, an. VII, nr. 1—2, 1962, p. 116—132.**

XXV

MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. VIAȚA MONAHALĂ

Vechile mînăstiri din Țara Românească și Moldova, ridicate în cursul secolelor XIV sau XV, și-au continuat existența și în cursul celui de al XVI-lea, deținînd un rol de seamă în viața bisericească a țării. La acestea, s-au adăugat noi mînăstiri, care au ajuns să rivalizeze cu cele anterioare, în privința stării lor materiale și culturale. Mînăstirile ridicate acum erau ctitorii voievodale, dar mai ales ctitorii boierești, dovadă a rolului crescînd pe care începeau să-l dețină marii feudali în viața politică, socială-economică și bisericească a țării. O seamă de schituri și sihăstrie risipite pe tot cuprinsul țărilor noastre, ridicate din evlaviea călugărilor, a preoților și a credincioșilor țărani, completeau numărul, foarte ridicat de altfel, al așezărilor monahale de la noi.

Mînăstirile din Țara Românească. Fără îndoială, cel mai de seamă ctitor de lăcașuri sfinte în acest secol a fost Neagoe Basarab. Între ctitoriile sale se numără *mînăstirea de la Argeș*. În vremea zidirii, era situată la nord de oraș, pe moșia numită Flămînzești. Lucrările de construcție au început, probabil, în 1514 și au durat mai mulți ani. Sfințirea noului lăcaș s-a făcut la 15 august 1517, de către patriarhul ecumenic Teolipt, înconjurat de un sobor de mitropoliți, egumeni și preoți. Solemnitatea sfințirii este relatată de Gavriil Protul, în lucrarea sa istorico-hagiografică *Viața Sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului*.

Cu prilejul sfințirii, probabil ca o compensație pentru faptul că de acum sediul Mitropoliei se muta la Tîrgoviște, patriarhul ecumenic Teolipt și soborul — la dorința ctitorului — au hotărît ca egumenii ei să dețină rangul de arhimandrit, cu dreptul de a purta bederniță la slujbe, cinste pe care n-au mai avut-o decît egumenii de la Tismana.

Pe lângă numeroase vase și obiecte de cult, mînăstirea a fost înzestrată cu felurite bunuri de către Neagoe Basarab și doamna Despina-Milița. Lucrările au continuat și sub Radu Vodă de la Afumați, căsătorit cu Ruxandra, fiica lui Neagoe Basarab (casele domnești, zugrăveala bisericii). Biserica a devenit gropnița familiei ctitorului, fiind înmormîntați aici : Neagoe Vodă și doamna Despina (călugărită sub numele Platonida), Radu de la Afumați și soția sa Ruxandra, sora ei Stana, căsătorită cu Ștefăniță Vodă al Moldovei (monahia Sofronia) și alți trei copii ai lui Neagoe, morți de mici.

Lucrată în piatră, marmoră și mozaic, bogat împodobită de renumitul zugrav Dobromir (1526), biserica mînăstirii Argeș a stîrnit admirația tuturor străinilor care au vizitat-o, fiind socotită nu numai cea mai frumoasă biserică de pe pămîntul românesc, ci și una din capodoperele artei universale.

Neagoe Basarab a ctitorit și alte mînăstiri și biserici din Țara Românească, între care : *biserica Mitropoliei din Tîrgoviște* — terminată și zugrăvită de Radu Paisie —, *biserica Sfîntul Gheorghe* din același oraș, *schitul Ostrovul* din Călimănești (1520—1521), pe locul unuia mai vechi, din secolul XV. De asemenea, a zugrăvit bisericile mînăstirilor *Dealul*, ctitoria lui Radu cel Mare, și *Glavacioc*, refăcută de Vlad Călugărul și Radu cel Mare, a refăcut biserica mare de la *Snagov* și pe cea de la *Tismana*. Tuturor acestora le-a întărit hrisoavele de danie mai vechi. Ajutoarele pe care le-a dat pentru refacerea unor biserici din afara hotarelor țării le vom arăta în altă parte.

Dintre urmașii săi, pomenim pe Vlad Vodă Înecatul (1530—1532), care a ctitorit mînăstirea *Viforîta*, în apropiere de Tîrgoviște, și pe Vlad Vintilă (1532—1535), ctitorul mînăstirii *Menedic* în părțile Buzăului, cunoscută și sub numele de *Vintilă Vodă*.

Un alt mare ctitor de lăcașuri sfinte a fost Radu Vodă Paisie (1535—1545), care a ridicat *schitul Valea-Argeș* (1535), mînăstirea *Mislea-Prahova* (1536—1537) și bolnița *mînăstirii Cozia* (1542—1543).

Mircea Ciobanul (1545—1554 și 1558—1559) a ctitorit biserica numită *Curtea Veche* din București, care, cu unele prefaceri ulterioare, dăinuiește pînă azi (cunoscută sub numele de biserica Sfîntul Anton, în apropiere de hanul lui Manuc), unde a și fost îngropat, și mînăstirea *Cîrnul* (jud. Buzău). A refăcut schitul *Iezerul* sau *Cheia* (jud. Vîlcea), existent din secolul anterior, a continuat lucrările de refacere la *Snagov*, începute de Neagoe Basarab. Soția sa, Doamna Chiajna, și fiul lor, Petru cel Tînăr, au zidit biserica Sfîntul *Nicolae din Cîmpulung*, numită și biserica domnească (1565—1566).

În a doua jumătate a secolului, trebuie să-l amintim pe Pătrașcu cel Bun (1554—1557), ctitorul mînăstirii *Gorgota (Golgota)*, în apropiere de Tîrgoviște și al bisericii cu hramul *Cuvioasa Paraschiva (domnească)* din Rîmnic.

Mînăsirea «*de la podul Colentini*» sau *Plumbuita*, azi în București, a fost începută de Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul lui Mircea Ciobanul, lucrările fiind continuate de domnii următori: Alexandru II Mircea (1568—1577) și Mihnea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591); Alexandru Mircea a ctitorit și mînăstirea *Sf. Troiță «din jos de București»*, refăcută din temelie în urma incendiului ei de către turci, de Radu Mihnea (1611—1616 și 1620—1623) — după numele căruia s-a numit, apoi, mînăstirea *Radu Vodă*. Soția lui Alexandru Mircea, doamna Ecaterina (Salvaressi), a ridicat mînăstirea *Slătioarele* de la Ocnele Mari (jud. Vîlcea).

Deși a domnit puțin, a ridicat cîteva lăcașuri de închinare și Petru Vodă Cercel (1582—1585): biserica *Adormirea (domnească)* din Tîrgoviște și biserica din *Bătușari* (azi în Curtea de Argeș), a refăcut, în parte, mînăstirea *Mislea*, ctitoria lui Radu Paisie, care fusese «pustiită» de Mircea Ciobanul.

Mihnea Turcitul a refăcut mînăstirile *Tutana* (jud. Argeș), existentă din secolul al XV-lea, și *Glavacioc*. Soția sa, doamna Neaga, a ctitorit o nouă mînăstire, din zid, la *Aninoasa—Cislău* (azi dispărută), pe locul unei mai vechi, făcută din lemn de înaintașii săi: Vlaicu Clucerul și soția sa Anca (monahia Elisaftea). Tradiția atribuie doamnei Neaga și mînăstirea *Ciolanu* în părțile Buzăului.

Mihai Viteazul a ridicat o nouă biserică cu hramul *Sfîntul Nicolae*, în București, pe locul vechiului lăcaș ridicat de Gheorma banul. Ctitoria sa este cunoscută sub numele de mînăstirea (biserica) *Mihai Vodă*. Tot el a refăcut schitul *Clocociov*, azi în orașul Slatina, existent încă de la începutul secolului al XVI-lea. În Transilvania, Mihai Viteazul a ridicat o nouă catedrală mitropolitană în Alba Iulia și, probabil, biserici în Lujerdiu—Cluj și în Făgăraș.

Radu Vodă Șerban (1602—1611), pe cînd era boier, a refăcut mînăstirea *Comana* (în fostul jud. Vlașca, azi Ilfov), care există de pe la mijlocul secolului al XV-lea. Aici au fost aduse osemintele sale, în 1640, de la Viena, unde murise.

La aceste mînăstiri și biserici ridicate de domnii Țării Românești, se adaugă numeroase ctitorii boierești. Între acestea amintim pe cele ridicate de boierii Craiovești (frații Barbu, Pîrvu, Danciu și Radu), la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor. Cea mai însemnată dintre ctitoriile lor a fost *Bistrița* (jud. Vîlcea), pomenită pentru prima

oară într-un hrisov de la Vlad Călugărul din 1491—1492. Distrusă din temelie de Mihnea cel Rău în 1509, a fost refăcută de Craiovești în timpul domniei lui Neagoe Basarab (probabil în 1519, cum arată o pisanie). Tot ei au ctitorit mănăstirile *Brîncoveni* (jud. Olt), la sfîrșitul secolului XV, *Sadova* (jud. Dolj), și *Strehaia* (jud. Mehedinți), schitul *Păpușa*, metoc al Bistriței, în apropiere de ea, și biserica *Sfîntul Dumitru* din Craiova, ridicate la sfîrșitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. Probabil tot ei au ctitorit schitul *Jdrelea* numit și *Zdralea* sau *Roaba* (jud. Dolj).

De la clucerul Manea Perșanu au rămas trei ctitorii : biserica *Sfînta Vineri (Paraschiva)* în 1517, biserica *Sfîntul Nicolae Andronești*, în 1527, amîndouă în Tîrgoviște, și mănăstirea *Seaca-Mușetești*, jud. Olt (1515—1518).

Tot unor boieri le aparțin și mănăstirile *Căluu* (jud. Olt), ctitorită de Vlad banul și frații săi Dumitru pîrcălabul și Balica spătarul, prin 1516—1521, *Găiseni* (jud. Ilfov), de marele vornic Drăghici (în timpul lui Neagoe Basarab), *Gura Motrului* sau *Motru* (jud. Mehedinți), de marele logofăt Harvat la începutul secolului, *Verbila* (jud. Prahova), atestată documentar la 1527, de Dragomir spătarul, Toma banul și Caraci vistierul, *Stănești* (jud. Vîlcea), de Giura logofătul și Mogoș banul, în 1536, *Dobrușa* (jud. Vîlcea), poate de la sfîrșitul secolului XV, atestată documentar în 1520.

În a doua jumătate a secolului, amintim mănăstirile : *Vieroș* (jud. Argeș) zidită de Iordache Goleescu vornicul (1571—1573), *Cobia* (jud. Dîmbovița), de Badea stolnicul (1571—1572), *Bucovățul vechi* sau *Coșuna* (azi în Craiova), existentă din prima jumătate a secolului, refăcută de marele ban Ștefan și fiul său Pîrvu logofătul în 1572, *Stelea* din Tîrgoviște și mănăstirea *Sfîntul Ioan* din București (distrusă), ctitorite de Stelea spătarul, *Mărcuța*, în marginea Bucureștilor, de vistiernicul Dan (1588—1592), *Banu* din Buzău, de Andronic Cantacuzino vistierul, *Cătălui* sau *Clătești* (jud. Ilfov, dispărută), de marele spătar Stan, *Grui* (jud. Ilfov), de Borcea logofătul, *Panaghia* (jud. Dîmbovița, dispărută), de Mihai clucerul, *Hotărani* (jud. Romanați, azi Olt), de marele vornic Mitrea, *Crețești* (jud. Dolj), de Hamza banul, *Strîmba* (jud. Gorj), de Stoica logofătul, schitul *Flămînda* (jud. Vîlcea), de marele logofăt Teodosie Rudeanu, mănăstirea *Cernica* de lîngă București, de marele vornic Cernica Știrbei, în jurul anului 1600. Probabil ctitorii boierești erau și mănăstirile *Tisău* (jud. Buzău), atestată documentar pe la 1550, *Segarcea* (jud. Dolj), tot pe la mijlocul secolului și altele.

Către sfârșitul secolului al XVI-lea au ajuns la situații deosebite boierii din familia Buzeștilor (frații Radu, Preda și Stroie). Ei au refăcut și «înfrumusețat» mînăstirile *Stănești* și *Călui*, care a devenit gropnița familiei lor, au ridicat o mînăstire de lemn la *Mamul* (jud. Vîlcea). Se pare că tot ei au refăcut și mînăstirea *Surpatele* (jud. Vîlcea), atestată documentar încă de la începutul acestui secol.

Se cade să amintim aici și cîteva biserici și mînăstiri ctitorite de unele fețe bisericești: mînăstirea *Izvorani*, în părțile Buzăului, a lui Luca din Cipru către sfârșitul secolului XVI, cînd era episcop la Buzău, schitul *Olteni* din jud. Vîlcea, făcut de episcopii Rîmnicului Eftimie și Mihail, viitorii mitropoliți, în a doua jumătate a secolului, paraclisul *Adormirea de la Cozia*, făcut de egumenul Amfilohie (1583). O monahie, Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, a ctitorit schitul *Corbii de Piatră* (jud. Argeș), săpat în stîncă. Desigur unii călugări — mai ales sihaștri — au ctitorit și alte schituri și mînăstiri mai modeste, cu resurse materiale insuficiente, care au dispărut în curgerea veacurilor. Unele din ele sînt atestate însă de izvoarele documentare ale timpului (*mînăstirea lui Radu Postelnic*, *mînăstirea Cornilie*, în părțile Buzăului, și altele).

Mînăstirile din Moldova. Fiul și urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan III cel Orb (1504—1517), a isprăvit, în toamna anului 1504, biserica din *Reuseni*, începută de tatăl său. În 1514 a început construirea unei noi *catedrale mitropolitane* la Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe. A fost terminată de fiul său Ștefăniță, în 1522, cînd a fost sfințită de mitropolitul Teoctist. O cuprinzătoare pisanie deasupra ușii de intrare în vechiul pridvor consemnează aceste etape ale construcției bisericii. În 1534, a fost împodobită cu picturi, iar în 1589 au fost aduse aici moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, din biserica Mirăuți, fapt pentru care mînăstirea este cunoscută și sub numele acestui sfînt. În același an, Petru Șchiopul i-a zidit turnul-clopotniță.

Cel care a izbutit să ridice iarăși Moldova la prestigiul de care se bucurase în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, a fost Petru Rareș (1527—1538 și 1541—1546). Sub el, construcțiile de mînăstiri și biserici au cunoscut un mare avînt, începîndu-se acum și picturile exterioare ale bisericilor, din care multe se păstrează pînă azi: Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Probota, Humor, Moldovița, Bălinești, Arbore și Voroneț.

Prima, și cea mai însemnată dintre ctitoriile lui Petru Rareș, a fost *Pobrata* sau *Probota*, zidită în apropierea vechii mînăstiri Sfîntul Nicolae din Poiana Siretului. Aici a fost ridicată o biserică, probabil din lemn,

la sfârșitul secolului XIV (menționată documentar la 1398), probabil de Ștefan I Mușat, în locul căreia s-a ridicat a doua biserică, din piatră, pe la mijlocul secolului XV. În aceasta au fost înmormântate doamna Oltea (1465), mama lui Ștefan cel Mare și, probabil, Evdochia din Kiev (1467), prima sa soție. La îndemnul vărului său, egumenul Grigorie Roșca, viitorul mitropolit, Petru Rareș a ridicat a treia biserică a mînăstirii, existentă pînă azi. Lucrările s-au isprăvit în 1530, iar peste doi ani, biserica a fost zugrăvită în întregime, în interior și exterior. Ea a devenit apoi necropolă domnească, în locul Putnei, fiind înmormîntați aici Petru Rareș, doamna Elena și fiul lor Ștefan (în gropniță), la care se adaugă cei înmormîntați în pridvor (boieri, episcopul Mitrofan de Rădăuți și alții).

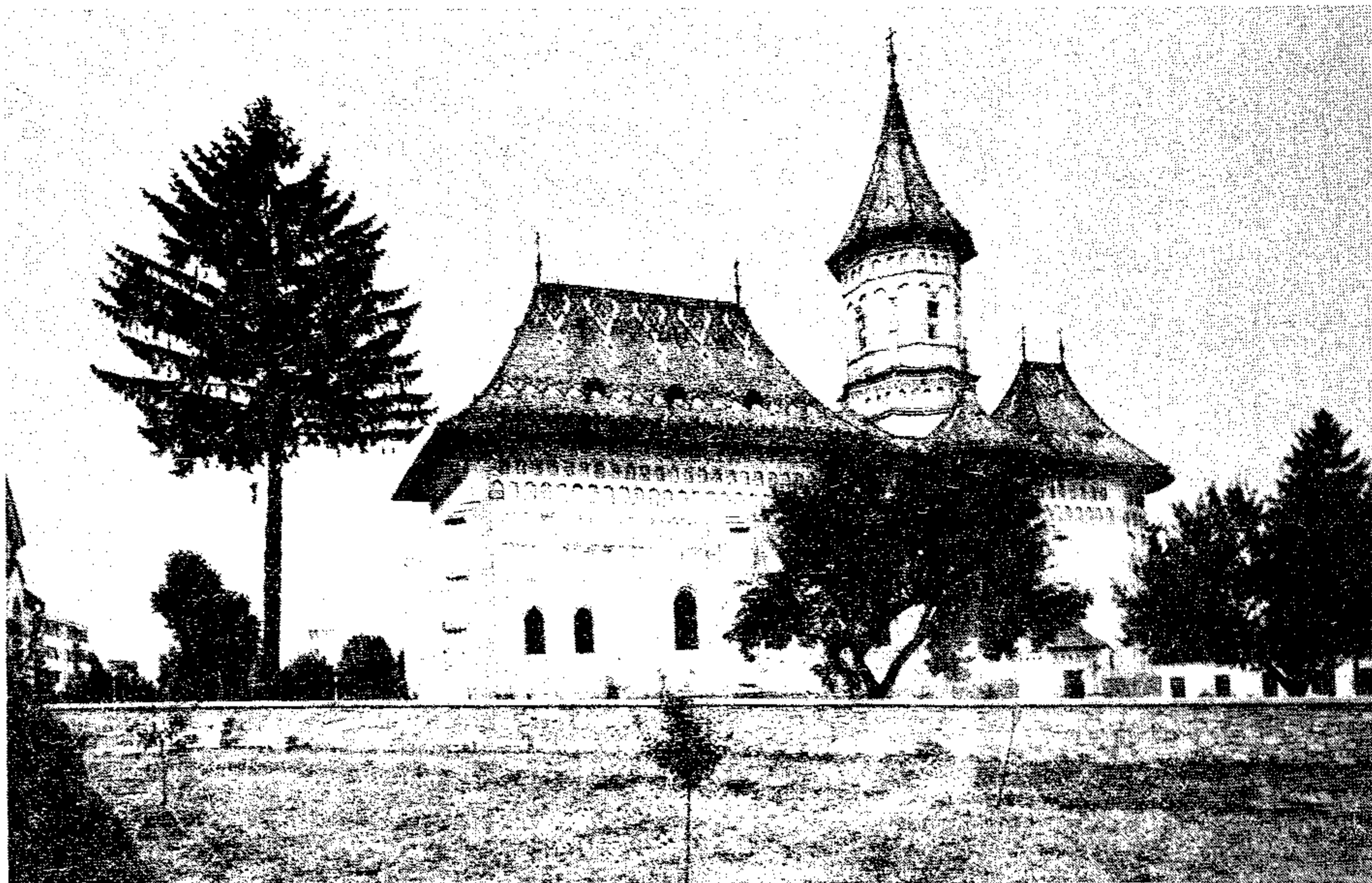
În 1532, a început construcția unei noi mînăstiri la *Moldovița* (cea veche este atestată documentar din 1402). Pictura interioară și exterioară, una din cele mai prețioase realizări ale artei moldovenești, s-a făcut în 1537.

Mînăstirea *Rîșca*, în apropiere de Fălticeni, a fost ridicată de Petru Rareș, în 1542, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului, fiind zugrăvită abia în timpul fiului său Ștefan (1551—1552). După spusele lui Azarie și ale lui Grigore Ureche, însuși episcopul Macarie a contribuit la ridicarea mînăstirii.

După unii cercetători, prima biserică din zid de la Agapia a fost ridicată tot de Petru Rareș și doamna Elena. Tot Petru Rareș este ctitorul cîtorva biserici: *Adormirea din Baia* (1532), *Sfîntul Dumitru din Suceava* (1534—1535), în care este îngropat fiul său Bogdan, *Sfîntul Dumitru din Hîrlău* (c. 1540), *biserica Sfînta Paraschiva (domnească) din Tg. Frumos* (c. 1541); reface paraclisul din *cetatea Hotinului*. Cea mai însemnată dintre bisericile ridicate de el este, fără îndoială, *catedrala episcopală din Roman*, cu hramul Cuvioasa Paraschiva, pe locul unei biserici mai vechi, existentă din primii ani ai domniei lui Alexandru cel Bun. Lucrările de construcție au început în 1542, catedrala fiind terminată abia în 1550 de fiul său Iliăș. Picturile ei — îndeosebi scenele legate de viața Sfîntului Ioan cel Nou — sînt printre cele mai interesante din epoca respectivă.

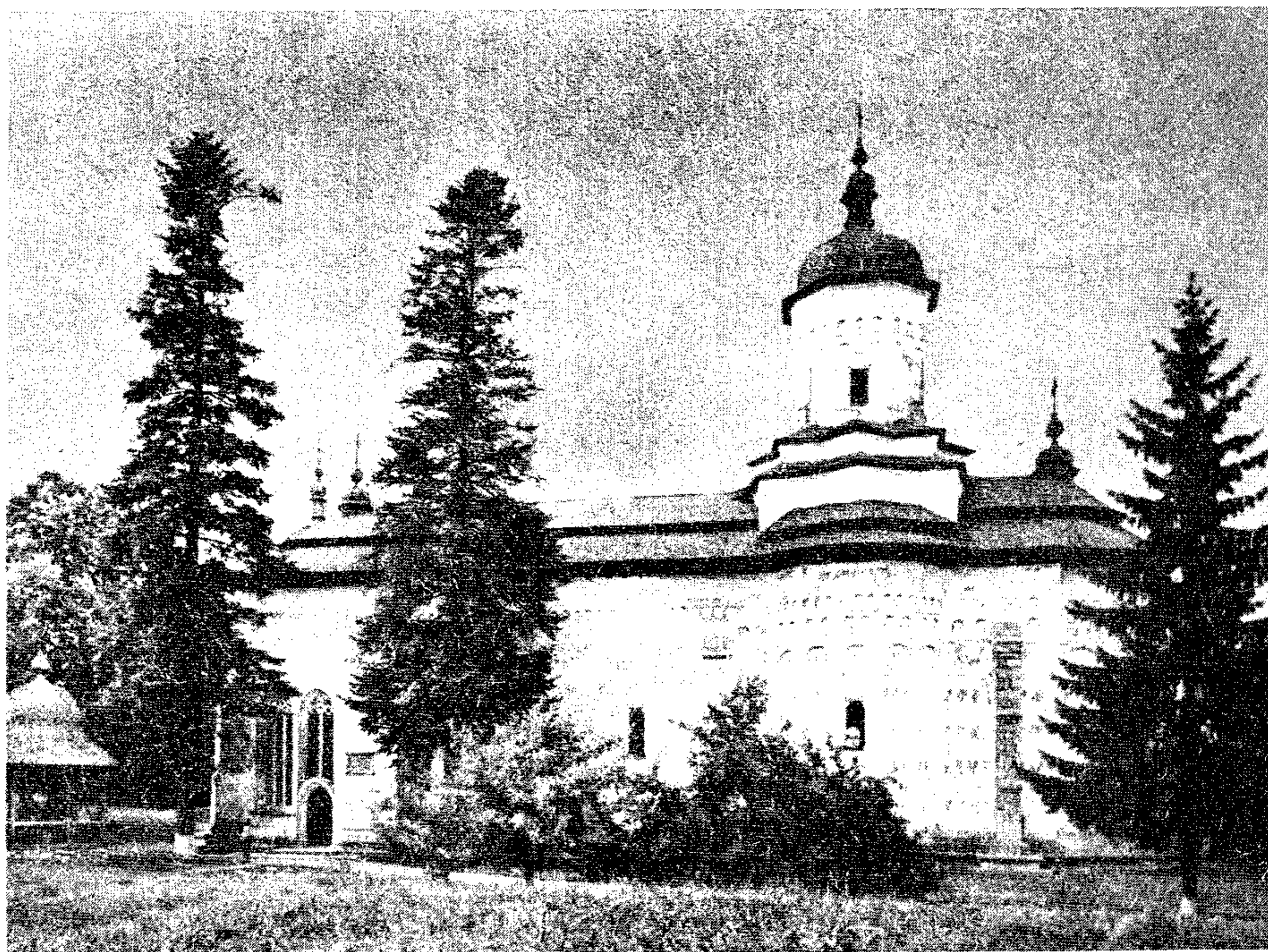
Soția lui Petru Rareș, Elena, a ctitorit *biserica Doamnei sau Uspenia*, *biserica Sfîntul Gheorghe* (sau domnească), ambele în Botoșani, și *biserica Învierii* (sau Văscresenia) din Suceava, prin 1551—1552.

După pilda domnilor țării, mai ales a lui Petru Rareș, mulți boieri au ridicat fie biserici de mir, în satele lor, fie mînăstiri. Astfel, postelnicul Cosma Șarpe a ctitorit biserica din *Văleni* — Roman în 1519, logofătul

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava, ctitoria domnitorilor Bogdan cel Orb și Ștefăniță (1514—1522), de proporții monumentale, în plan triconc, cu turlă pe naos, cu cinci încăperi (inclusiv gropnița și pridvorul închis). Păstrează remarcabile picturi murale originale în interior și exterior.

Biserica mănăstirii Probota, ctitoria și necropola lui Petru Rareș (1530), în plan triconc, cu turlă pe naos. A fost împodobită cu picturi în interior și exterior (1532), din care se păstrează numai fragmente.

Biserica mănăstirii Govora-j. Vâlcea, ridicată de Radu cel Mare, pe locul uneia mai vechi (1495—1498). A fost „înnoită“ de Matei Basarab, apoi „prefăcută din temelie“ în 1710—1711, prin grija lui Constantin Brîncoveanu și a egumenului Paisie, când a fost împodobită cu picturi în interior. Este în plan triconc, cu turlă pe naos și un pridvor cu coloane de piatră. Restaurată în 1957—1959.

Biserica mănăstirii Dealu, lângă Tîrgoviște, ridicată de domnitorul Radu cel Mare (1499—1501), pe locul unei așezări mai vechi, din prima jumătate a secolului al XV-lea. Are un plan triconc, cu turlă pe naos, precum și două turle pe partea de răsărit a pronaosului. Un frumos decor exterior cu arcade oarbe, înguste și înalte, împărțite în două registre. A suferit numeroase restaurări ulterioare, ultima fiind din 1953—1956, când i s-a redat forma arhitectonică originală. În biserică se află racla cu capul lui Mihai Viteazul, și mormintele lui Radu cel Mare și ale altor domni ai Țării Românești.

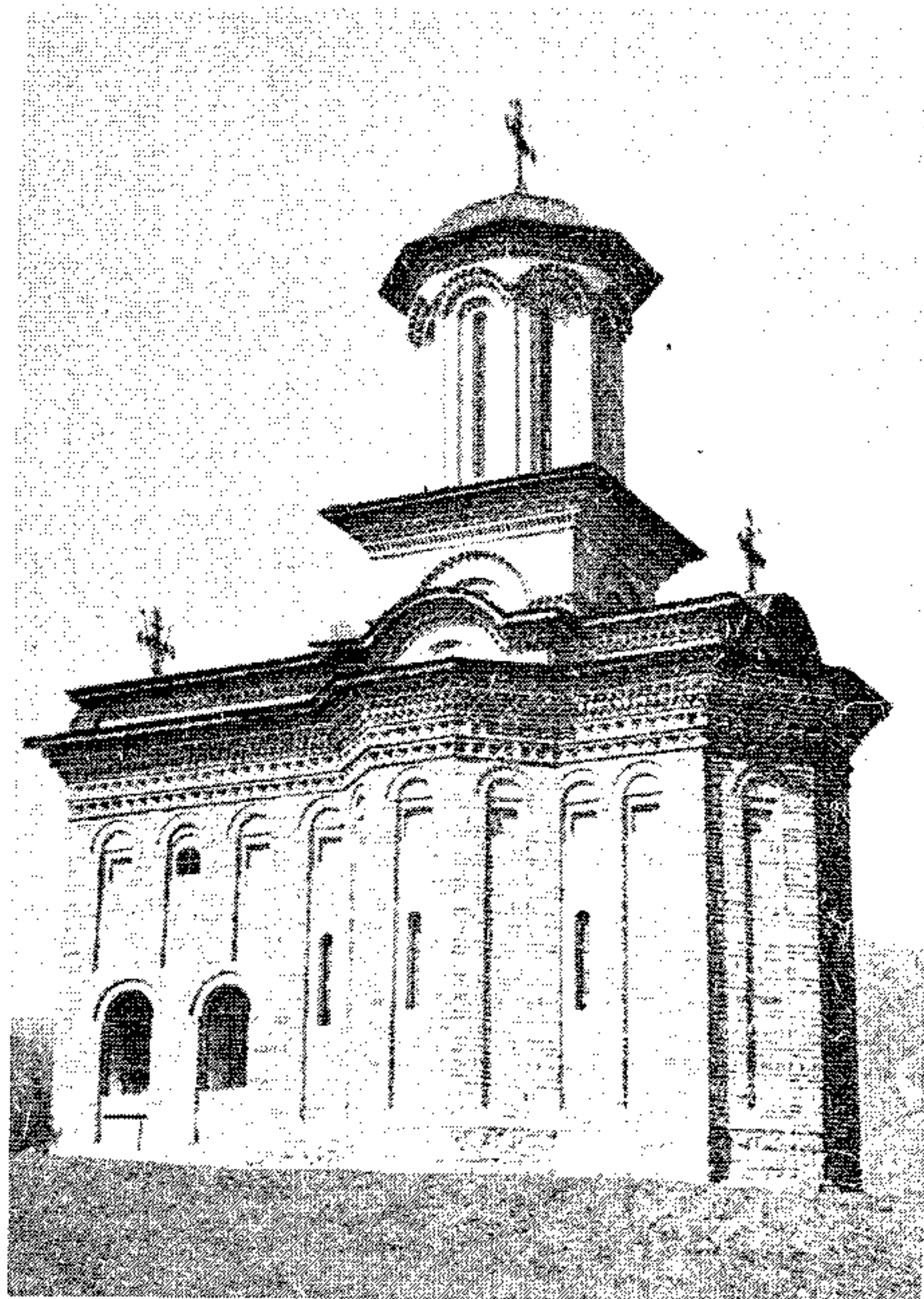

Biserica mănăstirii Snagov — j. Ilfov, ridicată de Neagoe Basarab (1512—1521), pe locul alteia mai vechi, de la sfârșitul sec. XIV sau începutul sec. XV. Naosul are planul „în cruce greacă înscrisă“, cu două abside laterale. Proscomidierul și diaconiconul sînt foarte dezvoltate, avînd fiecare cîte o turlă. Alte două turle, mai mari, se înalță pe naos și pronaos. Împodobită cu picturi în 1563. A fost refăcută de Constantin Brîncoveanu, apoi în 1815, 1904 și 1936.

Biserica mănăstirii Argeș, ctitoria lui Neagoe Basarab (1512–1517), ridicată pe locul unei biserici mai vechi din timpul lui Vlad Dracul, sfințită la 15 august 1517 de patriarhul ecumenic Teolipt. Este construită din marmură, piatră și mozaic, împodobită cu fresce de renumitul zugrav Dobromir (c. 1517–1526), din care se mai păstrează o parte în Muzeul de Artă al R.S.R. Are un plan triconc, cu patru turlle, o bogată decorație exterioară, în piatră sculptată, cu motive geometrice și vegetale stilizate, de factură orientală. În față e un mic aghiazmatar. Între anii 1875–1886 a fost restaurată sub îndrumarea arhitectului André Lecomte du Nouy, care a ridicat și actualele clădiri din incintă.

Bolnița mănăstirii Cozia din 1542, o realizare arhitectonică excepțională, în plan triconc, cu o turlă pe naos. Exteriorul prezintă un reușit decor bicrom, din cărămidă care alternează cu suprafețe tencuite, ce imită piatra fățuită, cu firide lungi și înguste. În interior se găsesc valoroase fresce lucrate de zugravii David și Raduslav, în 1543.

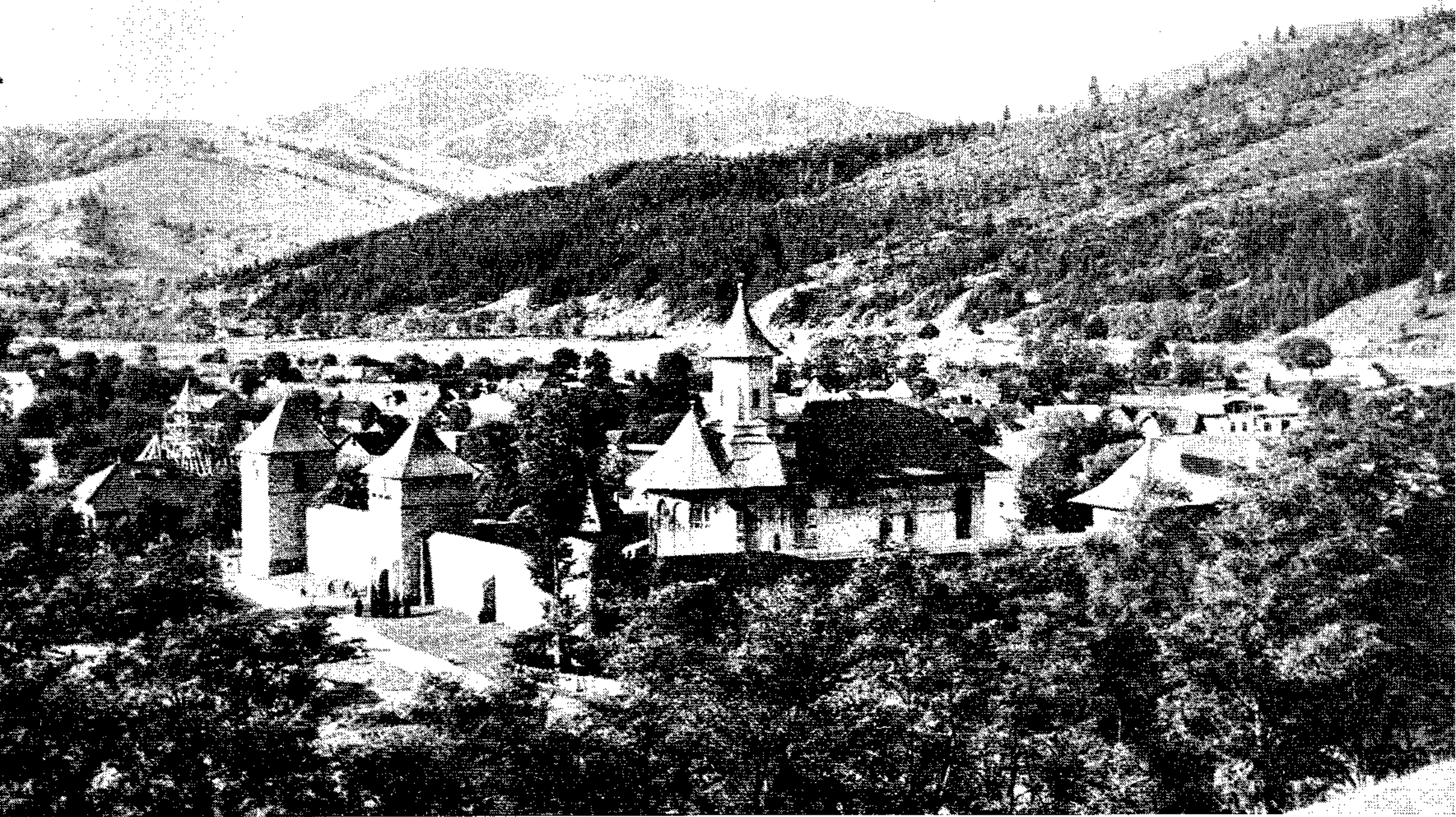
Neagoe Basarab, doamna Despina și copiii lor, frescă originală în biserica mănăstirii Argeș. Azi în Muzeul de Artă al R.S.R.

Biserica fostei mănăstiri Humor, ctitoria logofătului Toader Bubuiog și a soției sale Anastasia (1530), cu plan triconc, fără turlă, împodobită cu picturi în interior și exterior de „Toma pictor din Suceava“, în 1535.

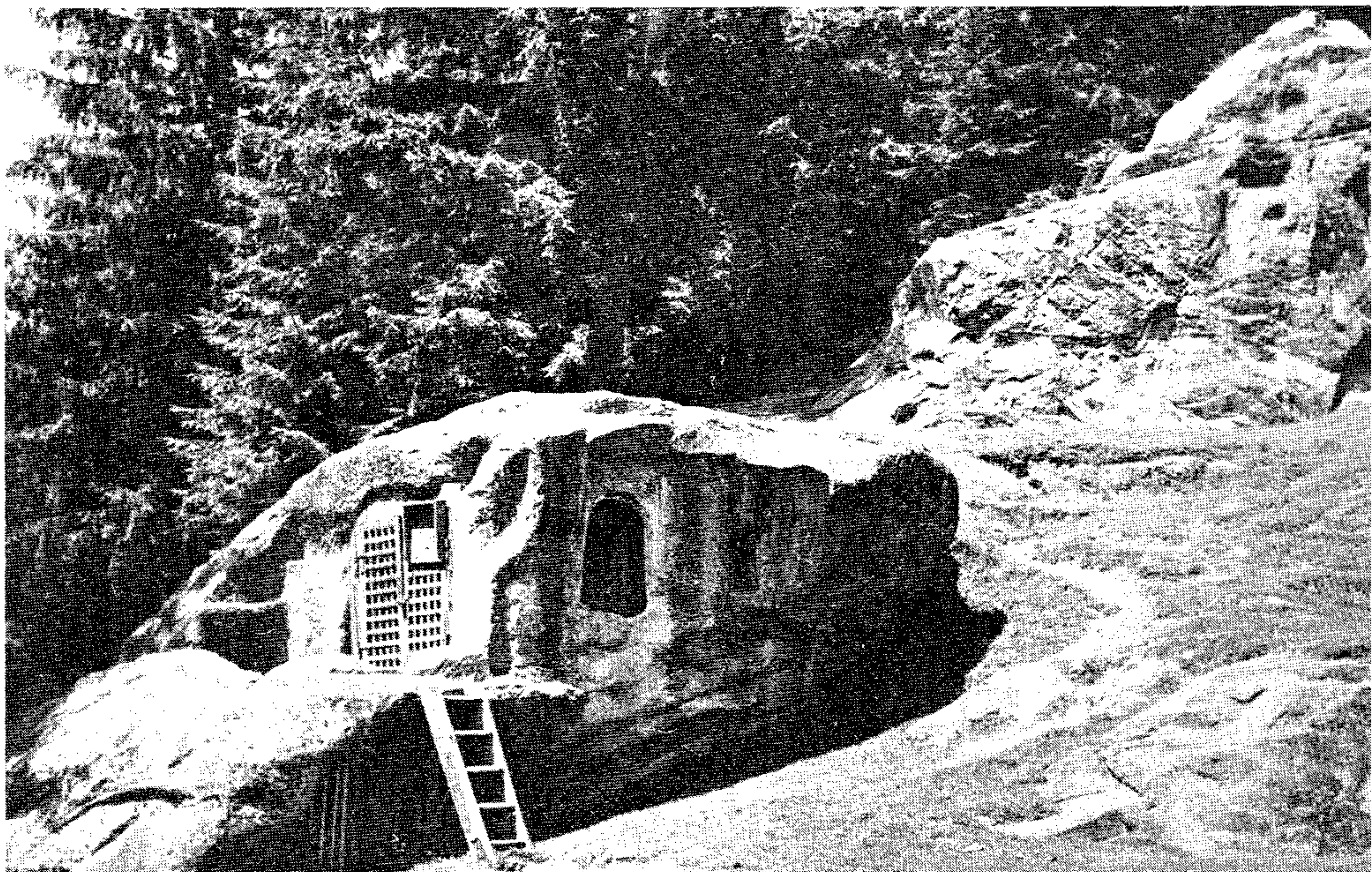
Biserica schitului Ostrov din Călimănești — j. Vâlcea, întemeiat în secolul XV, refăcut de Neagoe Basarab, în plan triconc, cu turlă pe naos și un pridvor de lemn pe latura vestică.

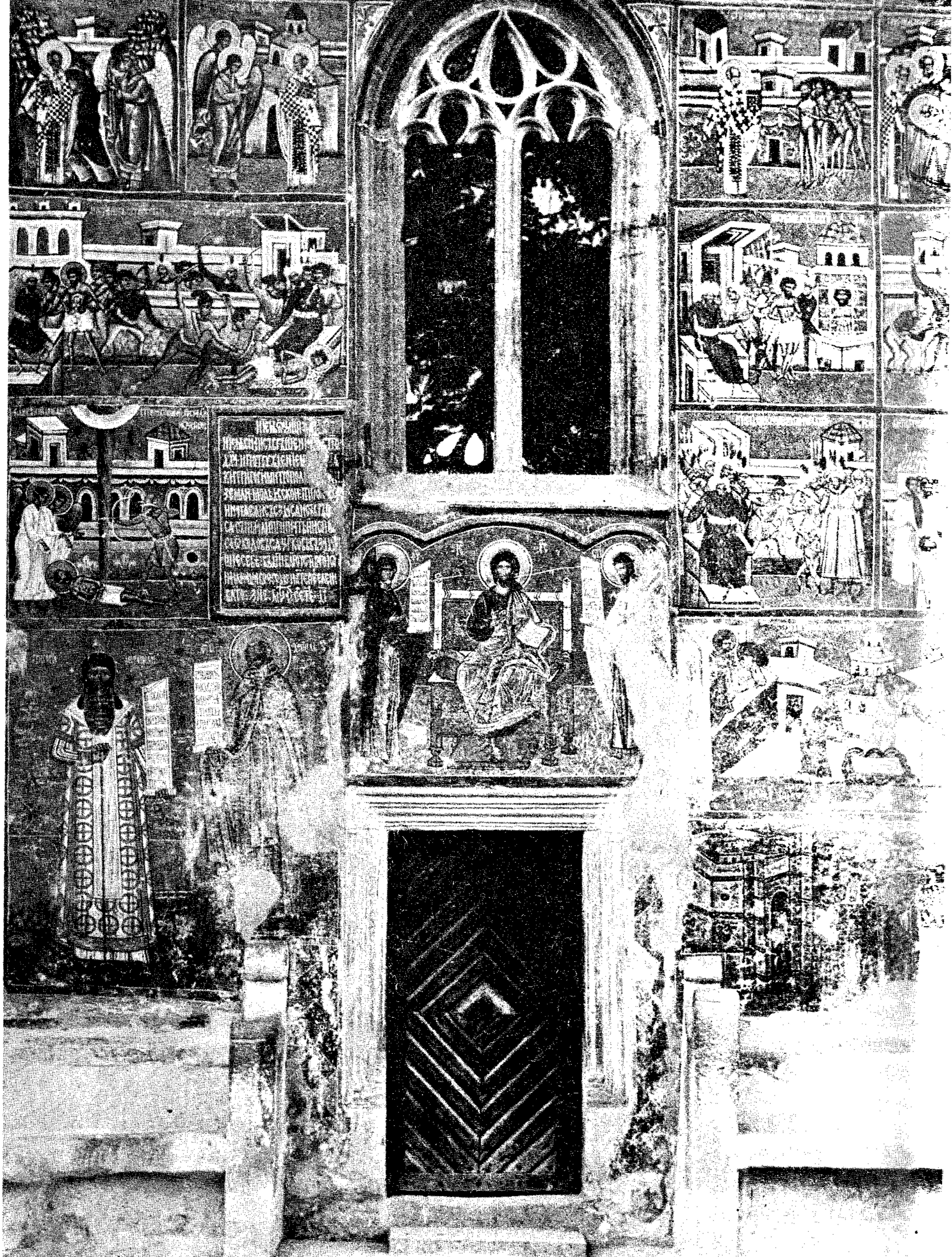

Mănăstirea Moldovița, vedere generală, ctitorită de Petru Rareș, în 1532, pe locul uneia mai vechi, de la începutul secolului XV. A fost zugrăvită în interior și exterior în 1537 și înconjurată cu ziduri și turnuri de apărare. Restaurată între anii 1954—1959.

Chilia lui Daniil Sisastrul, în satul Putna — j. Suceava.

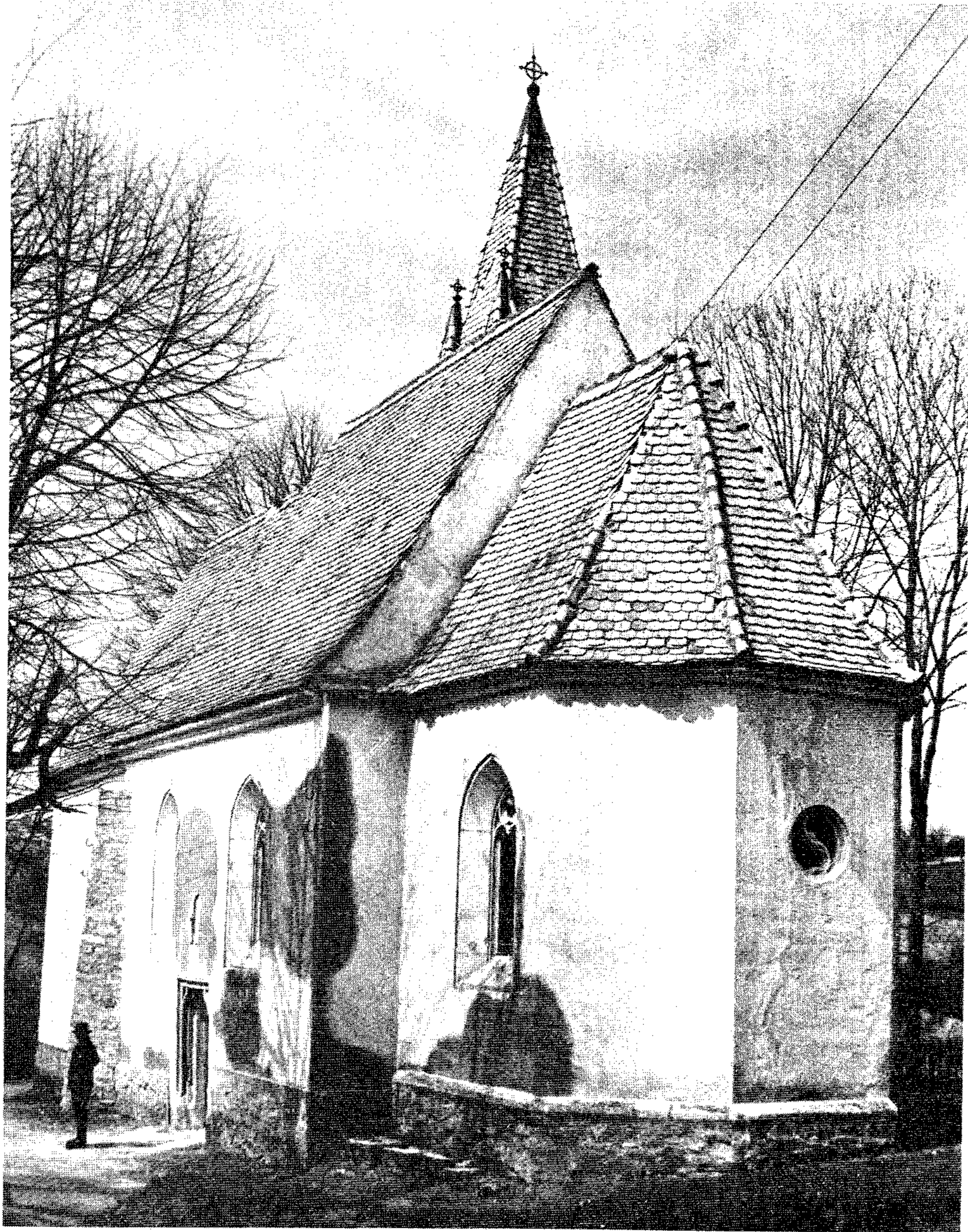
Frescă exterioră de la Voroneț, pe latura de sud (1547). În primul registru se observă chipul mitropolitului Grigorie Roșca și al lui Daniil Sihastrul, iar în continuare scene din martiriul Sf. Ioan cel Nou în Cetatea Albă (c. 1330).

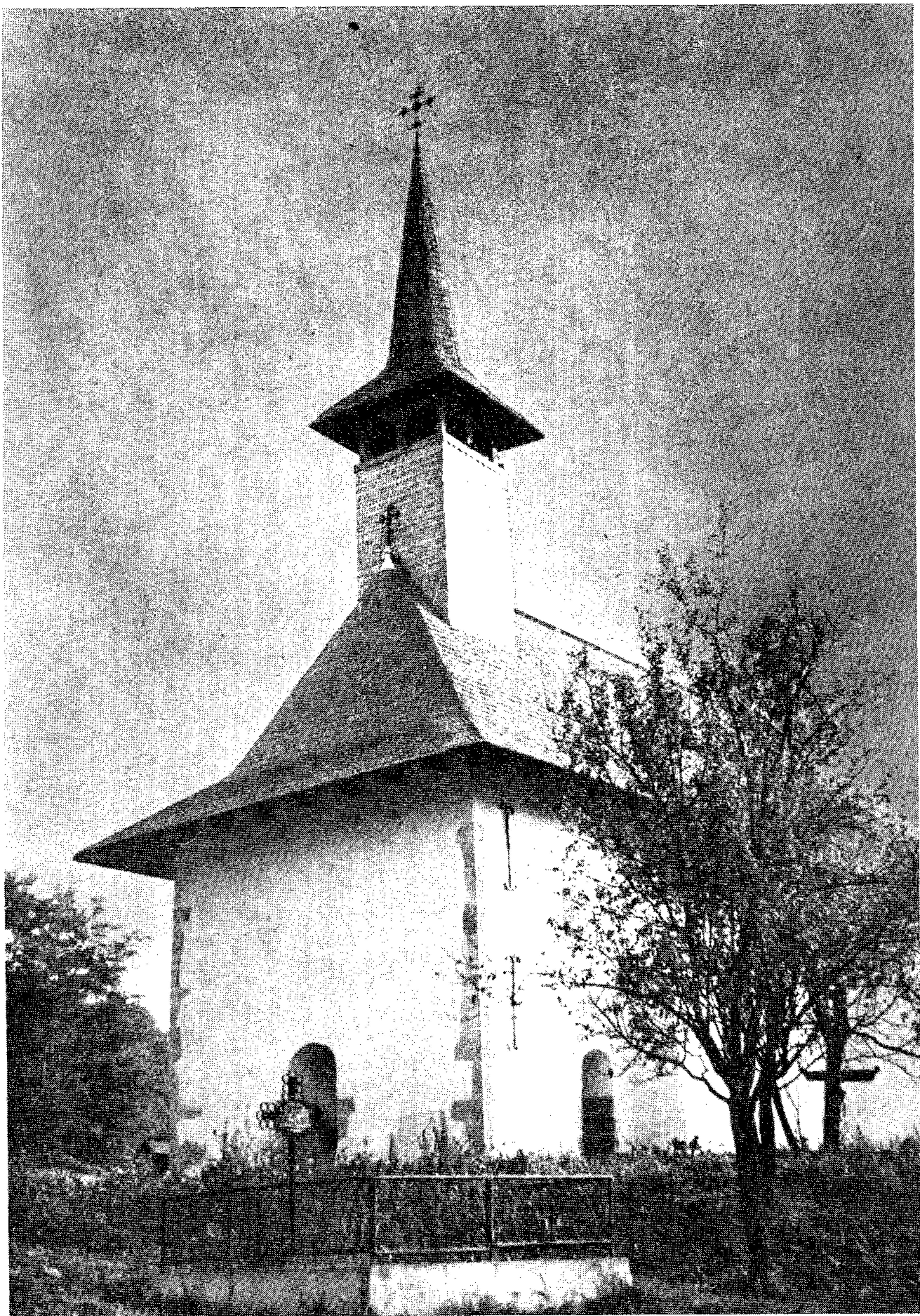
Catedrala episcopală din Roman, începută de Petru Rareș și terminată de fiul său Iliăș (1542–1550), pe locul uneia mai vechi, se pare din timpul lui Roman Vodă. Alături se vede turnul de intrare în incinta episcopiei, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Biserica mănăstirii Slatina, ctitoria lui Alexandru Vodă Lăpușneanu (1554–1558), de mari proporții, sfințită la 14 octombrie 1558 de mitropolitul Grigorie II.

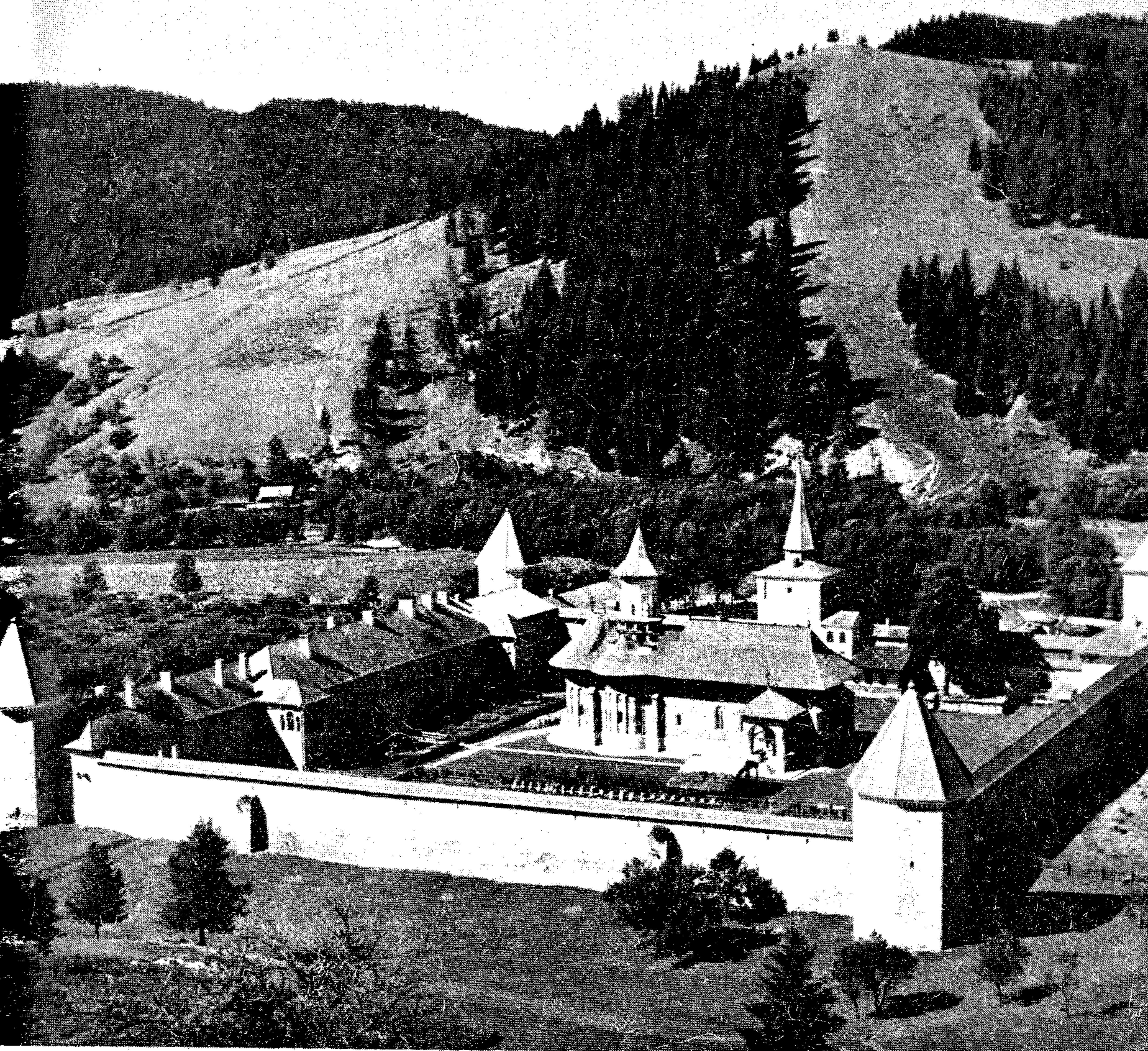

Biserica din Feleac, lângă Cluj (începutul sec. XVI), cu plan de biserică-sală, cu influențe gotice. A servit aproximativ o jumătate de veac drept catedrală mitropolitană.

Biserica din Vad jud. Cluj, ctitoria lui Ștefan cel Mare, avînd planul bisericilor moldovenești din epoca sa. Turla — specifică bisericilor din Transilvania — a fost adăugată ulterior. Restaurată recent.

1	3
2	

Biserica domnească din Tîrgoviște, fost paraclis al curții domnești, ctitoria domnitorului Petru Cercel (1585). Are un plan în cruce greacă înscrisă, cu trei turle, cu un larg pridvor deschis pe latura de vest. A fost împodobită cu picturi de zugravul Constantinos.

Biserica mănăstirii Prislop — j. Hunedoara, ridicată de domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești, în 1564, pe locul uneia mai veche, din secolul XIV. Este construită din piatră brută, cu un plan triconc, cu turlă pe naos, prezentînd asemănări cu bisericile din Țara Românească.

Mănăstirea Sucevița, vedere generală, una din capodoperele artei medievale românești. A fost ctitorită de mitropolitul Gheorghe Movilă, cu ajutorul fraților săi, vornicul Ieremia și paharnicul Simion, viitorii domni, în ultimele două decenii ale secolului XVI. Împodobită cu picturi interioare și exterioare de frații Ioan și Sofronie, probabil în 1595—1596 și înconjurată de ziduri și turnuri de apărare. Restaurată între anii 1958—1969.

1	2
	3

Biserica mănăstirii Bucovăț-Craiova, refăcută în 1571–1572 de marele ban Ștefan și fiul său Pîrvu logofătul. Este în plan triconc, cu turlă pe naos, exteriorul avînd un frumos decor bicrom, format din cărămidă și tencuială, cu arcaturi oarbe dispuse în două registre.

Mănăstirea Constamonit din Muntele Athos, ajutată de Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab și Petru Rareș.

Mănăstirea Cutlumuș din Muntele Athos, socotită „marea lavră a Țării Românești“. A fost refăcută de Vlaicu Vodă și ajutată de Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Vlad Vintilă și alți domni munteni.

Mănăstirea Zografu din Muntele Athos, refăcută de Ștefan cel Mare și ajutăată de numeroși domni moldoveni și munteni.

Mănăstirea Pantocrator din Muntele Athos, ajutăată de Vlad Țepeș, Vlad Călugărul și Constantin Brîncoveanu.

Gavriil Trotușan și soția sa Ana, fiica lui Luca Arbore, au ridicat biserica din *Părhăuți* — Suceava (1522, zugrăvită câțiva ani mai târziu), Onufrie Barbovschi portarul de Suceava — biserica *Adormirea* din Suceava, pîrcălabul Nicoară Hîra — biserica din *Zaharești-Suceava* (1541—1542), iar credincioșii Iurie și Dancu au zidit biserica *Dancu* din Iași (1541), demolată la începutul secolului nostru. Ieremia, fostul vistiernic al lui Ștefan cel Mare și al urmașilor săi, călugărit sub numele de Evloghie, a ctitorit mînăstirea *Sălăjani* sau *Sălăjeni* (Suceava), în anii 1527—1528, pe care a închinat-o mînăstirii Moldovița. Vistiernicul Mateiaș este ctitorul mînăstirii *Coșula-Botoșani* (1535, zugrăvită în 1536—1538) și al bisericii din *Horodniceni-Suceava* (1539).

Cea mai însemnată ctitorie boierească a fost însă *Humorul*. În apropierea vechii mînăstiri a lui Ioan sau Oană vornicul — pomenită în 1415 — ruınată în cel de al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, marele logofăt Toader Bubuiog și soția sa Anastasia (fiica logofătului Ioan Tăutu) au ridicat o nouă biserică, isprăvită la 15 august 1530. Ctitorul a fost sfetnic de seamă a patru domni moldoveni: Ștefan cel Mare, Bogdan III, Ștefăniță și Petru Rareș și a condus oastea moldoveană în lupta de la Obertyn (1531). La daniile pe care le avea din secolul anterior, s-au adăugat acum cele făcute de noul ctitor, întărite printr-un hrisov al lui Alexandru Lăpușneanu din 1554—1555. Ctitorul și soția sa au fost înmormîntați în biserică, în gropniță († 1539). Biserica nouă de la Humor și-a cîștigat un renume deosebit nu numai prin arhitectura sa (apare pentru prima oară pridvorul deschis), ci mai ales prin pictura exterioară, de o valoare excepțională, lucrată de zugravul Toma din Suceava (1535). În secolele XV—XVII, Humorul se număra printre mînăstirile mari ale Moldovei, cu vechi tradiții culturale și artistice (aici a fost egumen viitorul episcop de Rădăuți Eftimie cronicarul).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se pot consemna cîteva din ctitoriile lui Alexandru Lăpușneanu, Petru Șchiopul, ale Movileștilor și ale unor boieri. Cea mai de seamă ctitorie a lui Lăpușneanu a fost mînăstirea *Slatina*, situată la circa 40 km de Fălticeni. Lucrările de construcție au început în 1554 și au durat mai mulți ani. Sfințirea bisericii s-a făcut la 14 octombrie 1558, de către mitropolitul Grigorie II, înconjurat de un sobor de 116 preoți și diaconi. Din corespondența domnitorului cu orașul Bistrița, rezultă că s-au făcut unele construcții și după această dată. Lăpușneanu intenționa să prefacă Slatina într-un însemnat centru cultural-artistic, ca și celelalte mari ctitorii voievodale moldovenești (de pildă, aici a activat călugărul cărturar Isaia, viitorul episcop de Rădă-

uți). Deși a fost înzestrată cu mari bogății de către ctitorul ei, le-a pierdut în timpul domniei lui Despot Vodă (1561—1563) — care i-a topit argintăria — și a lui Ioan Vodă cel Viteaz. Slatina este necropola lui Alexandru Lăpușneanu și a familiei sale.

A doua ctitorie a lui Alexandru Lăpușneanu a fost mînăstirea *Pîngărați*, în apropiere de Piatra Neamț. Potrivit tradiției, aici ar fi existat o așezare de sihaștri, veniți de la Bistrița, întemeiată de un monah Simion, încă din timpul lui Ștefan cel Mare. Prin 1560, Alexandru Lăpușneanu a ridicat aici o biserică de piatră, înzestrînd-o cu moșii și alte venituri, încît a cîștigat o deplină autonomie față de Bistrița, devenind ea însăși mînăstire. Tot pe valea Bistriței, în apropiere de Piatra Neamț, a ridicat o mînăstire de călugărițe cu hramul Schimbarea la Față, la Vînători (numită și Vînătorii Pietrei sau ai Bistriței sau mînăstirea de peste vale). I-a dăruit satul Dănești și o moară. Distrusă în 1600, în timpul campaniei lui Mihai Viteazul, a fost refăcută de Ieremia Vodă Movilă, care i-a hărăzit mai multe dării. A dăinuit pînă pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Se pare că tot el a fost ctitorul mînăstirii Sfîntul Nicolae «din țarina Iașilor», închinată Zografului, numită din această pricină «mînăstirea de la greci» (azi nu mai există).

În sfîrșit, amintim refacerea din temelie a *bisericii mînăstirii Bistrița* (1554), ctitoria lui Alexandru cel Bun. De asemenea, a adăugat un pridvor la biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți și un turn-clopotniță la biserica Sfîntul Dumitru din Suceava. Prin acestea din urmă, fostul stolnic Petrea, ridicat în scaunul domnesc cu sprijinul marilor boieri, voia să-și legitimizeze calitatea de domn, prezentîndu-se drept descendent al ctitorilor acestor sfinte lăcașuri. Soția sa, doamna Ruxandra, fiica lui Petru Rareș, a ctitorit biserica *Precesta Mare (Adormirea) din Roman*, între anii 1568—1569.

Petru Vodă Șchiopul (1574—1579 și 1582—1591) a zidit o nouă biserică la *Agapia* (din deal) — în 1587 era arătată ca «nou zidită» — care azi nu mai există. A fost ajutat de egumenul Nicanor, care, pentru scurt timp, a fost episcop la Roman și mitropolit. Tot el este ctitorul mînăstirii *Galata* din Iași. Prin 1576—1578, a ridicat o primă biserică (Galata din vale), dar năruindu-se, probabil în urma vreunui cutremur, a ridicat biserica de azi (Galata din deal), în a doua domnie, între anii 1582—1583.

Fiica lui Petru Șchiopul, Maria, împreună cu soțul ei, vistiernicul Zottu Tzigara, au ridicat mînăstirea *Hlincea*, de lîngă Iași, către sfîrșitul secolului al XVI-lea. Aron Vodă Tiranul (1591—1595) a zidit o mînăstire «în țarina Iașilor» care s-a numit apoi *Aron Vodă sau Aroneanu*, închi-

nață mai târziu mînăstirii din Sozopole, apoi la Halki. Din ctitoria sa se mai păstrează azi numai biserica.

În sfîrșit, amintim mînăstirea *Sucevița*, strălucita ctitorie a familiei Movileștilor. Se pare că zidirea mînăstirii începuse înainte de anul 1583, cînd Gheorghe Movilă, pe atunci episcop de Rădăuți, dăruia mai multe sate «mînăstirii sale nou zidite, pe care sfinția sa a început s-o zidească». Lucrările au durat mai mulți ani, episcopul — apoi mitropolitul — Gheorghe fiind ajutat și de frații săi, mai ales după 1595, cînd Ieremia a ocupat scaunul domnesc. În 1601, acesta a împodobit biserica cu picturi în interior și exterior, care așează Sucevița între capodoperele artei feudale românești.

Dintre ctitoriile boierești din a doua jumătate a secolului, amintim primul lăcaș al mînăstirii *Golia* din Iași, ridicat de logofătul Ioan Golia, probabil în timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu. O altă ctitorie boierească a fost mînăstirea *Balica* din Iași, întîlnită în documente și sub numele de Galata de Jos sau Sfinții Arhangheli și care — după refacerea din secolul al XVIII-lea — se va numi Frumoasa. Era ctitorită de Melentie Balică hatmanul (fiul din prima căsătorie a Mariei, fiica lui Petru Rareș) și soția sa Ana, care au ridicat noua așezare monahală probabil între anii 1583—1586, fiind de îndată închinată mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai. Fiul lor, Isac, vistier și apoi hatman, a desăvîrșit-o și a înzestrat-o cu sate și alte bunuri. În ultimul deceniu al secolului XVI, Toader Moghilă (Movilă) postelnicul — frate cu cei doi domni Movilești — ridică mînăstirea de la *Burdujeni* de lîngă Suceava, căreia i s-a spus, după numele lui, și Todireni.

Tot în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, un Zosin vistiernice-lul, ajutat de Alexandru Vodă-Lăpușneanu, a ridicat un schit, din lemn, pe valea Secului. Dintr-un act de la Petru Șchiopul, rezultă că viețuitorii schitului, conduși de egumenul și dascălul Dosoftei, lucraseră la defrișarea codrului. Deci, era vorba tot de o așezare sihăstrească. În anul 1602, Nestor Ureche, marele vornic al Țării de Jos, și soția sa Mitrofana, părinții cronicarului Grigore, au ridicat — mai sus de vechiul schit — o nouă mînăstire, cu biserică, chilii și ziduri de piatră care dăinuiesc pînă azi, cunoscută sub numele de Secu sau mînăstirea de la *Pîrîul Sec (Xiro-potam)*. Ea a devenit un însemnat centru de viață călugărească și cărturărească, din care s-au ridicat, în secolul al XVII-lea, marele mitropolit Varlaam și alți ierarhi.

Dar în afară de aceste mînăstiri ctitorite de domnii țării și de marii boieri, înzestrate cu moșii întinse, cu felurite danii și scutiri, hrisoavele vremii fac amintire de alte așezări monahale, desigur din lemn, ctitorite

de unii călugări sau chiar de unii credincioși, cu resurse materiale neîdestulătoare, cu un număr mic de viețuitori, desigur din aceia care doreau să trăiască o viață cu adevărat «călugărească» sau «sihăstrească». Așa va fi fost așezarea sihăstrească de la *Bisericiani*, cu călugări plecați de la Bistrița, cărora, potrivit tradiției, Ștefăniță Vodă le-ar fi ridicat o biserică, schitul de pe *Rarău*, ridicat, tot după tradiție, de Petru Rareș, sau schitul lui *Zosin*, de care am făcut amintire mai sus. În două documente de la începutul secolului al XVII-lea, se vorbea de câteva chilii sihăstrești în afara zidurilor mănăstirii Secu, prin codrii din jur: a lui Moise, Prohor, Veniamin, Spiridon și Chiriac.

Unele mănăstiri, așezate pe diferite moșii, erau dăruite altor mănăstiri mai mari sau chiar unor persoane particulare, fenomen pe care l-am semnalat în Moldova și în secolul anterior. De pildă, în 1519, Ștefăniță Vodă întărea mănăstirii Tazlău mai multe sate, precum și două mănăstiri: una «unde a fost Huba», alta la Răcătău. În 1521, același domnitor întărea Bistriței satul Călinești, cu o mănăstire și cu o vie. În 1528, Petru Rareș dăruia lui Bogdan medelnicerul satul Găiceni, «și cu mănăstirea». În 1558, Alexandru Lăpușneanu întărea unui Nistor și rudelor sale satul Drăgești pe Cobîla, cu un loc de moară și cu o mănăstire, iar în 1560, tot el dăruia mănăstirii Rîșca satul Popești, pe pîriul Vaslui, împreună cu mănăstirea Trestiana, cu mai multe prisăci și poieni, pe care le pierduse fostul paharnic Lupu pentru «hiclenie».

Mănăstirile mici, schiturile și chiliile sihaștrilor se găseau sub ascultarea unei mănăstiri mai mari, din care se desprinseseră. De regulă, mănăstirile mici, nou-ctitorite, erau închinat unora mai mari, fiind socotite «metoace» ale acestora.

Viața monahală. Vremurile tulburi prin care au trecut mănăstirile românești în secolul al XVI-lea au împiedicat desfășurarea unor activități culturale deosebite, așa cum le-am semnalat în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Cu toate acestea, în mai multe mănăstiri s-au copiat și acum felurite manuscrise ori s-au lucrat obiecte de artă bisericească. Așa a fost la Neamț, Putna, Humor, Voroneț, Slatina, schitul lui Zosin, în Moldova; la Bistrița, Dealu, Argeș, Colentina (Plumbuita), în Țara Românească. De pildă, la Putna s-au scris cele două variante ale *Letopisețului zis de la Putna*, în timpul lui Ștefăniță Vodă. Tot aici au activat protopsalții Eustatie și Antonie, iar către sfîrșitul secolului «ritorul și scolasticul» Lucaci, alcătuitoarea *Pravilei slavo-române* de care s-a amintit în altă parte. La Colentina (Plumbuita) Bucureștilor, ieromonahul Lavrentie și ucenicul său Iovan au pus bazele acelei tiparnițe, în care au imprimat *Tetraevanghelul*, în două ediții, și *Psaltirea*. În cele-

lalte mînăstiri s-au caligrafiat numeroase manuscrise slave. În unele din ele existau modeste «școli» în care călugării mai tineri sau candidații la preoție învățau carte : scrisul, cititul, cîntările bisericesti și rînduiala slujbelor. Una din acestea a fost cea condusă de dascălul Dosoftei din schitul lui Zosin, în care s-a pregătit și viitorul mitropolit cărturar Varlaam.

În această perioadă, începe să se contureze tot mai mult opera de asistență socială organizată de mînăstirile românești. La mînăstirea Putna, de pildă, s-a făcut o copie după un tratat de medicină, scris în limba latină. Prezența acestuia ne face să credem că la Putna se predau călugărilor și cunoștințe medicale. De altfel, o însemnare pe un Minei slavon, din 8 martie 1536, arăta că atunci a ars mînăstirea împreună cu spitalul (bolnița) ei. Înseamnă că mînăstirea dispunea de o bolniță pentru îngrijirea călugărilor bătrîni și bolnavi, încă din primii ani ai secolului al XVI-lea, poate chiar din timpul lui Ștefan cel Mare.

Cîteva bolnițe întîlnim și în Țara Românească. Într-un act cu data de 24 iulie 1524, de la Vladislav III, care a înlocuit în cîteva rînduri pe Radu de la Afumați, aflăm de existența unei bolnițe la Simidreni și «a altui loc de binefacere, care este în fața porților bisericii de la mînăstirea Argeș, numit locul primitor de călători». Deci mînăstirea avea două unități de asistență socială distincte : un spital și un adăpost de călători sau de străini (Xenodochion), amîndouă situate în satul Flămînzești, în apropierea mînăstirii. Erau întreținute de mînăstire (în a doua jumătate a secolului, adăpostul pentru străini devine han). Izvoarele istorice ne arată că bolnița mînăstirii Argeș — atestată documentar încă mult timp — avea case în jur, în care erau întreținuți nu numai călugări bolnavi, ci și credincioși laici.

Cam în același timp, prin 1520—1521, boierii Craiovești au ridicat o bolniță lîngă mînăstirea ctitorită de ei la Bistrița, iar în 1542—1543 s-a ridicat bolnița din fața mînăstirii Cozia. În clădirile din jurul lor se desfășura aceeași lucrare profund umanitară : îngrijirea călugărilor bătrîni și bolnavi, a unor credincioși suferinzi, și găzduirea — pe timp limitat, de regulă trei zile — a unor călători străini.

În ce privește conducerea mînăstirilor, în Țara Românească s-a respectat mult timp rînduiala «samovlastiei», pe care am întîlnit-o încă din secolul al XIV-lea. Cu trecerea timpului însă, acest drept a fost încălcat de unii domnitori, vlădici sau boieri, încît egumenii nu mai erau aleși direct de sobor, ci numiți de autoritatea bisericască sau politică.

Abuzurile care se făceau cu ocazia numirii de egumeni au produs îngrijorarea firească a conducerii bisericesti. De pildă, în 1592, prin-

tr-o gramată dată de patriarhul ecumenic Ieremia II, aflat în Țara Românească (a treia păstorie : 1587—1595), se rînduia ca «alegerea egumenului să se facă numai cu călugării ce lăcuiesc în fiește care mînăstire, iar nu și de boierii țării, pentru ca să nu se dea tulburare și scandilă călugărilor și ieromonahilor ce se vor afla acolo și pentru binele și odrăslirea mînăstirii...» poruncind ca acela care ar îndrăzni să ajungă egumen cu ajutorul puterii laice să fie oprit de la slujirea celor sfinte.

Se pare că această carte n-a dus la îndreptarea lucrurilor, căci la 13 aprilie 1596, mitropolitul Eftimie al Ungrovlahiei a convocat un sobor la Țîrgoviște, la care au luat parte și cei doi episcopi sufragani, Teofil al Rîmnicului și Luca al Buzăului, egumeni, dregători, călugări și preoți, stabilind anumite măsuri pentru o mai bună organizare a vieții călugărești. Între altele, se hotăra ca egumenia să nu se mai ia «cu mită, fără voia soborului», sau să fie încredințată unor «oameni străini, din alte țări, fără nici o milă la sfînta casă», lucruri care au dus la «risipă și sărăcie». S-a interzis, de asemenea, ierarhilor și dregătorilor țării de a se mai amesteca la numirea egumenilor, dîndu-se deplină libertate soborului pe cine să aleagă, precum și «să ia seama și de venit și de cheltuială». Călugării nu-și puteau părăsi mînăstirea decît «dacă va pofti a locui la pustie, la vreun schit, pentru folosul sufletului lui, sau la Sfîntul Munte, să nu fie oprit». Abaterile călugărilor erau judecate de egumen împreună cu soborul, iar cele mai grave înaintea divanului domnesc.

Egumenii mînăstirilor mari — domnești sau boierești — făceau parte din «soborul» sau adunarea de clerici și mireni încredințată cu alegerea unor noi ierarhi, care, de regulă, erau aleși tot din rîndul lor. Ca și în secolul anterior, egumenii aveau dreptul să judece pe locuitorii satelor mînăstirești pentru orice faptă. Numărul viețuitorilor trebuie să fi fost destul de ridicat. Din actele vremii cunoaștem numeroși boieri și preoți de mir care, spre sfîrșitul vieții, după ce rămîneau văduvi, se călugăreau. Așa a fost cazul fostului vistiernic Ieremia, devenit Evloghie monahul, ctitorul mînăstirii Sălăjeni, sau Toader Baloș, devenit monahul Teofilact, tot în Moldova, vornicul Bîrseanu, călugărit la Snagov, monahia Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, care a ctitorit schitul Corbii de Piatră, monahia Eupraxia, mama lui Vlăduț Voievod (1510—1512), monahia Teofana (în mirenie Teodora), mama lui Mihai Viteazul, călugărită la Cozia, deși era mînăstire de călugări.

Numărul mînăstirilor de călugărițe era atunci destul de redus, în comparație cu al celor de călugări : Valea și Ostrov în Țara Românească, Socola, Vînătorii Pietrei în Moldova și altele.

Toate mînăstirile mari dețineau proprietăți întinse : terenuri arabile, vii, păduri, fînețe, bălți cu pește, mori, prisăci, case etc. Acestea le erau dăruite fie de ctitori, fie de unii credincioși, fie de cei călugăriți către sfîrșitul vieții (cazul boierilor pomeniți mai sus). În repetate rînduri, mai ales cu ocazia schimbării domnilor, vechile hrisoave de danie erau reconfirmate de noul domnitor. Mînăstirea însăși, cînd avea posibilități materiale, cumpăra noi bunuri mobile și imobile. Uneori, boierii abuzivi încălcau hotarele și proprietățile mînăstirești. Mînăstirile erau adesea scutite de dări de către domnii țării. În cazuri excepționale — mai ales cînd se majora haraciul — erau impuse la anumite dări, cum reiese dintr-un hrisov al lui Mihnea Turcitul. Satele mînăstirești erau de asemenea scutite de multe din dările obișnuite către domnie.

Adesea, mînăstirile erau pustiite de oștile străine care invadau țara. Într-un act de la Ștefăniță Vodă din 1519 se arăta că «săcuii din Țara Ungurească... au prădat mînăstirea Tazlău... și au tăiat și au rupt privilegiile...». Un hrisov al mînăstirii Golgota din Țara Românească, din 1597, arăta că este «dărîmată de către procleții turci și arsă și goală și fără odăjdii înlăuntru și călugărașii goi și săraci».

Desigur mulți din viețuitori erau uciși sau luați în robie, cu prilejul acestor nenorociri care se abăteau asupra țărilor noastre. Un document din 1533 ne informează că mînăstirea Bistrița din Oltenia a fost «jefuită» de ostași unguri, care «au tăiat pe călugări». Alteori viețuitorii mînăstirilor cădeau jertfă răzbunării unora dintre domnii țării. Egumenul Iacob de la Slatina, unul din oamenii de încredere ai lui Al. Lăpușneanu, a fost îngropat de viu de Ioan Vodă cel Viteaz pentru că s-a opus la luarea tezaurului mînăstirii. În 1509, Mihnea cel Rău nimicise cu tunurile mînăstirea Bistrița, ctitoria Craioveștilor, dușmanii săi, iar mai tîrziu Mircea Ciobanul a «pustiit» mînăstirea Mislea, ctitoria înaintașului său Radu Paisie.

Spre sfîrșitul secolului, în amîndouă țările, întîlnim primele «închinări» de mînăstiri și schituri românești unor așezăminte bisericesti ortodoxe din Răsărit. Prin «închinare», mînăstirea respectivă era scoasă de sub ascultarea ierarhului locului și pusă sub autoritatea unei mînăstiri de la Muntele Athos, Muntele Sinai, de la Meteore, în Grecia, sau a uneia din cele patru patriarhii : Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim. Timp de trei secole, domnii Țării Românești și ai Moldovei au închinat «Locurilor Sfinte» nenumărate mînăstiri, schituri și biserici

românești cu toate proprietățile lor. Către sfârșitul secolului al XVI-lea, schiturile Zdralea din Oltenia și Gruiu din Ilfov, mănăstirile Mihai Vodă din București și Colentina (Plumbuita) au fost închinatelor unor mănăstiri athonite, iar în Moldova, mănăstirea lui Balică hatmanul și biserica Sfânta Paraschiva din Iași au fost închinatelor mănăstirii Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai.

Aceste închinări de mănăstiri au dus în curînd la nemulțumirea românilor, la neînțelegeri între călugării români și cei greci trimiși să le cîrmuiască, la abuzuri de tot felul din partea acestora, care se vor agrava în secolele următoare.

Concluzii. Numărul mănăstirilor din Țara Românească și Moldova a fost în continuă creștere, fiecare domn căutînd să-și veșnicească numele prin ridicarea unui lăcaș de închinare, care să slujească apoi drept gropniță pentru familie. Pilda lor a fost urmată și de unii dintre dregătorii lor. Toți își înzestrau ctitoriile cu numeroase moșii și alte bunuri. În schimb, unii călugări, în dorința de desăvîrșire, de o trăire duhovnicească superioară, au ridicat modeste schituri din lemn — cu ajutoare primite de la domni, dar mai ales din ofrandele credincioșilor —, departe de marile așezări, în locuri retrase, în codri și în peșteri (Corbii de Piatră ș.a.). Ca și în secolele anterioare, mănăstirile n-au fost numai lăcașuri de rugăciune și de muncă, ci și așezăminte în care s-a dezvoltat literatura, muzica, arta — cu toate ramurile ei — precum și asistența socială.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mănăstirilor din țările noastre se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București 1961; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România I. Țara Românească*, 2 vol. (București), 1970, 800 p., II, *Moldova*, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Dintre ultimele lucrări privind mănăstirile din Țara Românească se pot consulta: TOMA C. BULAT, *Mărturii documentare despre mănăstiri din eparhia Buzăului*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 812—830; DAMASCHIN MIOC, și colab., *Repertoriul mănăstirilor monumente istorice din Țara Românească*, în M.O., an. XXIV, nr. 7—8, 1972, p. 558—584 (continuă); NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Istoria bisericii mănăstirea Curtea de Argeș*, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 7—8, 1967, p. 730—754 (alte studii privind Argeșul în același număr, p. 755—829 și în G.B., an. XXVI, nr. 7—8, 1967, p. 718—830; M.O., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 510—612); D. BĂLAȘA, *Mănăstirea Călușul sau Cepturoaia*, în M.O., an. XXIII, nr. 7—8, 1971, p. 513—534; D. BĂLAȘA, *Mănăstirea Sadova*, în M.O., an. XIII, nr. 11—12, 1971 p. 849—871; NESTOR VORNICESCU, *Ctitorii mănăstirii Bucovăț: Stepan, marele ban*

și fiul său Pîrvu, marele logofăt, M.O., an. XXIV, nr. 9—10, 1972, p. 668—699; D. BĂLAȘA, *Pagini din trecutul mînăstirii Coșuna—Bucovățul Vechi*, în același număr, p. 726—772 (alte articole tot acolo); D. BĂLAȘA, *Documente privitoare la mînăstirea Coșuna—Bucovățul Vechiu*, în M.O., an. XXV, nr. 3—4, 1973, p. 269—307.

Mînăstiri mai puțin cunoscute în Moldova. ALEXANDRU I. GONȚA, *Mînăstirea de la Greci din țarina Iașilor, o ctitorie dispărută a lui Alexandru Lăpușneanu*, în MMS, an. XXXV, nr. 1—2, 1965, p. 50—59; ALEXANDRU I. GONȚA, *Un așezămînt de cultură de la Alexandru Lăpușneanu pe Valea Secului înainte de ctitoria lui Nestor Ureche: schitul lui Zosin*, în MMS, an. XXXVIII, nr. 912, 1962, p. 694—712; ALEXANDRU I. GONȚA, *Mînăstirea Balica din Iași, o ctitorie din veacul al XVI-lea a boierilor Buzești din Țara Românească*, în MMS, an. XL, nr. 5—6, 1964, p. 273—28; ALEXANDRU I. GONȚA, *O nouă ctitorie necunoscută a lui Alexandru Lăpușneanu: mînăstirea de peste vale de Vînătorii Bistriței*, în MMS, an. XLII, nr. 3—4, 1966, p. 178—191; N. GRIGORAȘ, *Biserica Aroneanu*, în MMS, an. XLIII, nr. 7—8, 1967, p. 521—541; N. GRIGORAȘ, *Un vechi lăcaș de cultură dispărut: mînăstirea Sălăjani*, în MMS, an. XLIV, nr. 7—8, 1968, p. 422—425; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Mînăstirea Trestiana*, în MMS, an. XLIV, nr. 9—10, 1968, p. 562—568; CONSTANTIN MOSOR, *Biserica Dancu din Iași, scurtă prezentare istorică*, în MMS, an. XLVI, nr. 1—2, 1970, p. 52—61; IOAN IVAN, *Biserica fostei mînăstiri Bisericiani*, în MMS, an. XLVI, nr. 11—12, 1970, p. 692—700.

Viața internă a mînăstirilor. IOASAF POPA, *Știri despre viața mînăstirească din Țara Românească în veacul al XVI-lea, după documentele publicate de Academia R.S.R. în anii 1951—52*, în M.O., an. IX, nr. 7—8, 1957, p. 469—481.

Asistența socială. SIMEON RELI, *Medicina călugărească în trecutul românesc*, în «Candela», an. XLV, 1934, p. 16—31 (și extras); PAUL PRUTEANU, *Contribuții la istoricul spitalelor din Moldova*, București, 1957, 305 p.; V. GONȚA și AL. I. GONȚA, *Un spital de mînăstire la Putna în veacul al XV-lea*, în MMS, an. XXXIX, nr. 9—10, 1963, p. 592—601; NESTOR VORNICESCU, *Îngrijirea sănătății în vechile noastre mînăstiri*, în M.O., an. XX, nr. 1—2, 1968, p. 65—69; NICOLAE VĂTĂMANU, *Contribuții la istoricul bolniței de la Simidreni și al xenodichiului de la Argeș*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 11—12, 1968, p. 1382—1391; Colectiv, *Semnificația medico-istorică a bolnițelor mînăstirești*, în M.O., an. XXI, nr. 9—10, 1969, p. 681—704; nr. 11—12, 1969, p. 879—912 și an. XXII, nr. 1—2, 1970, p. 39—64; PETRE MIROIU, *De la bolnița mînăstirească la spitalul organizat*, în M.O., an. XXIII, nr. 5—6, 1971, p. 359—369; PETRE MIROIU, *Casa de oaspeți și spitalul mînăstiresc de la Curtea de Argeș*, în M.O., an. XXIV, nr. 7—8, 1972, p. 517—527.

XXVI

ARTA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

În primele decenii ale secolului de care ne ocupăm, sub domniile lui Radu cel Mare (1495—1508) și mai ales sub Neagoe Basarab (1512—1521), Țara Românească a devenit cel mai însemnat centru artistic românesc, așa cum a fost Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare. Cîteva ani mai tîrziu, acest rol revenea din nou Moldovei, în timpul lui Petru Rareș (1527—1538 și 1541—1546), vrednic îndrumător și sprijinitor al vieții culturale și artistice, sub care s-au realizat acele capodopere ale artei românești, picturile exterioare de la Humor, Moldovița, Arbore și Voroneț, care au dus azi faima geniului artistic românesc în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii. În a doua jumătate a secolului, arta românească a intrat într-o perioadă de declin, pentru ca să renască, în Moldova, pentru scurt timp, sub Movilești, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea și primii din cel următor.

Arhitectura. Singura sursă pentru cunoașterea dezvoltării arhitecturii în Țara Românească în secolul al XVI-lea sînt cele aproximativ 35 de biserici care s-au păstrat, ctitorii domnești sau boierești. Se mențin principalele tipuri de biserică întîlnite în perioada precedentă: cel treflat, în forma triconcului, foarte des întîlnit, cel în «cruce greacă înscrisă», folosit mai rar, de regulă de biserici de mari proporții, și cel dreptunghiular, fără abside laterale, întîlnit izolat, la numai cîteva monumente, azi ruinate, cunoscute numai prin săpături arheologice (Tisău, Lapoș) și doar la o singură biserică păstrată pînă azi, deși cu modificări ulterioare (Sfîntul Gheorghe din Tîrgoviște, ctitoria lui Neagoe Basarab). Dar în cadrul acestor trei tipuri, variantele sînt foarte numeroase, mai ales în ce privește pronaosul, precum și în decorația fațadelor. Aceste variante au fost create prin îmbinarea unor elemente din secolul al

XIV-lea între ele, sau cu altele, venite mai de curînd din afară, ori prin introducerea de inovații născute la noi.

În genere, bisericile ridicate în acest secol erau de proporții reduse. O caracteristică a celor din primă jumătate a secolului era tendința spre verticalitate. Vom prezenta cîteva din monumentele mai reprezentative ale vremii.

Biserica mînăstirii Dealu, de tip triconc, este în fond, o prelucrare a tipului structural, cristalizat încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea la Cozia. Naosul reproduce, ca formă și structură, tipul trilobat al Coziei, căruia i-au modificat proporțiile, pentru a-i imprima o mai mare zveltețe. Turla octogonală de pe naos este, de asemenea, de mari dimensiuni. Cu totul aparte se prezintă pronaosul, dreptunghiular, împărțit, printr-un arc dublu, în două încăperi inegale. Pe cea mai îngustă, lîngă naos, se ridică două turlă mici, tot octogonale. Fațadele exterioare au o plastică cu totul diferită de cea întîlnită la monumentele anterioare. Ele sînt construite în întregime din piatră fățuită, împărțite în două registre de un brîu care încinge întreaga biserică pe la jumătatea înălțimii. Amîndouă registrele cuprind un lanț de arcade oarbe, înguste și înalte. Cele șase ferestre din registrul inferior sînt încadrate de rame dreptunghiulare din piatră. În registrul superior se află opt rozete sculptate în piatră. Intrarea — pe vest — este flancată de două panouri, acoperite pe toată suprafața lor cu o migăloasă împletitură de sculpturi geometrice, avînd în mijlocul lor două plăci de piatră în care este săpată pisania. Cele trei turlă octogonale au cîte opt firide foarte înalte și înguste, cu o bogată decorație geometrică sculptată (unele firide sînt străbătute de ferestre).

Prin inovațiile introduse aci, prin construirea întregului parament de piatră fățuită, prin somptuoasa decorație exterioară, prin silueta sa zveltă și armonioasă, biserică mînăstirii Dealu se numără printre cele mai desăvîrșite realizări arhitecturale din Țara Românească.

Mult mai bogată în decorații exterioare și mai evoluată în ce privește formele de plan este biserică mînăstirii Argeș, ctitoria lui Neagoe Basarab, tîrnosită la 15 august 1517. Naosul este un triconc, pe care se înalță o turlă octogonală, atît în exterior, cît și în interior, cu cele trei abside perfect egale. Pronaosul este de formă dreptunghiulară — depășind cu mult în lărgime naosul — și cuprinde patru părți distincte: un vestibul dreptunghiular la intrare, în continuare un spațiu central pătrat, cu 12 coloane — complet diferite una de alta — dispuse în careu, care susțin o turlă, cu puțin mai scundă decît cea de pe naos, și lateral, între coloane și ziduri, alte două încăperi, destinate să servească drept gropnițe. Părțile lor dinspre vest sînt încoronate cu două turlă mici, ale căror

fețe, împreună cu ferestrele și ramele care le încoronează, sînt răsucite față de verticală, la una de la dreapta spre stînga, la alta invers (ca la unele minarete de geamii turcești din Adrianopol și Constantinopol). Naosul este despărțit de pronaos de patru din cele 12 coloane de care am amintit. Un chenar de poartă, prins între cele două coloane din mijloc, formînd un fel de portal, amintește locul ușii. În fața bisericii, s-a construit un mic aghiazmatar, lucrat în genul fîntînilor decorative care se găseau în fața unor moschei turcești.

Decorația sculptată a fațadelor, cu întregul parament în piatră fățuită, este deosebit de bogată. Sînt împărțite în două registre printr-un brîu, format din toruri (ciubuce) răsucite ca o frînghie, fiecare decorat cu alte motive. Registrul inferior, așezat deasupra unui soclu proeminent și bogat profilat, este decorat cu o serie de panouri dreptunghiulare, încadrate în rame formate din cîte trei ciubuce de piatră rotunjite. Unele panouri sînt străpunse de ferestre înalte și înguste (restul au ferestre oarbe). Registrul superior este decorat cu un șir de arcade oarbe, avînd în mijloc cîte o mare rozetă din piatră. Cornișa este formată din două șiruri suprapuse de stalactite și alveole de stil arab, cărora le urmează o friză îngustă, formată dintr-o țesătură continuă de ornamente geometrice și florale stilizate. Toată această bogată și variată decorație sculptată este de origine armeano-georgiană, persană, arabă și otomană. Se presupune că meșterul decorator (după unii Manolli din Niaesia, legendarul Manole) și cioplitorii în piatră au fost străini. Arhitectul însă (poate același ca la Dealu și Argeș) se crede că a fost un român.

Planul triconc, preluat de la Cozia, a fost folosit și în construcția altor biserici mînăstirești din prima jumătate a secolului al XVI-lea: mînăstirea Tismana, schitul Ostrov (Călimănești), mînăstirea Căluu, mînăstirea Valea, schitul Stănești, bolnița Coziei. Biserica de la Tismana este construită din piatră, cu fațadele decorate cu lungi firide, fără decoruri sculptate, cu o turlă octogonală pe naos și cu o altă turlă pe pronaosul patrat.

Bolnița Coziei — construită în 1542 după planurile ieromonahului «Maxim maistorul, învățător de zidărie» — păstrează, în linii mari, structura bisericii mari de aici, dar cu aceeași tendință spre verticalitate, care se întîlnește și la alte biserici din perioada respectivă, avînd și un pridvor patrat, pe latura de vest. Fațadele sînt împodobite cu firide lungi și înguste, iar paramentul este din cărămidă aparentă care alternează cu suprafețe tencuite care imită piatra fățuită. Tot acest decor al fațadelor face din bolnița Coziei o adevărată bijuterie a artei ro-

mânești din secolul al XVI-lea. La Căluu impresionează atât turla, neobișnuit de mare pentru dimensiunile bisericii, cât și decorația fațadelor. În a doua jumătate a secolului, planul triconc — cu diferite variante — a fost preluat de biserica zisă «Curtea veche din București», biserica mînăstirii Bucovăț (înainte de 1571), biserica Mihai Vodă din București (1589—1591).

Planul în «cruce greacă înscrisă» este întîlnit la naosul actualei biserici a mînăstirii Snagov. Dar brațele laterale nu se termină cu frontoane semicirculare ca la Sfîntul Nicolae Domnesc din Argeș, ci se prelungesc fiecare cu cîte o absidă, circulară în interior și cu cinci laturi în exterior. La est, absida altarului este flancată de două absidole (corespunzînd proscomidierului și diaconiconului), fiecare încoronate de cîte o turlă. Alte două turla, mai mari, se înalță pe naos și pe pronaos (la origine, acesta era deschis, pe stîlpi). Fațadele sînt din cărămidă, cu două rînduri de arcade oarbe suprapuse. Pridvorul deschis, absidele laterale într-o biserică în cruce greacă înscrisă, turla mică de pe proscomidier și diaconicon, cât și alte elemente, vădesc aci o influență atonită.

La biserica zisă «a Mitropoliei» din Tîrgoviște, refăcută de Neagoe Basarab (dărîmată la sfîrșitul secolului trecut), s-a construit, tot atunci, un pridvor asemănător cu pronaosul deschis de la Snagov. Către sfîrșitul secolului, tipul «în cruce greacă» a mai fost folosit la biserica domnească din Tîrgoviște (1583). Două alte biserici: Sfînta Troiță (Radu Vodă) din București (c. 1570) și a fostei mînăstiri Cobia-Dîmbovița (1571—1572) caută să adapteze planul bisericii lui Neagoe de la Argeș, cu pronaosul dezvoltat în lărgime, încoronat cu trei turla, iar naosul, trilobat, e încoronat cu o turlă și mai mare. Biserica mînăstirii Tutana (1582) caută să urmeze planul bisericii de la Dealu (plan trilobat, pronaos dezvoltat în lungime, trei turla).

Rezultă deci că deși avem relativ puține monumente, totuși acest secol a cunoscut cele mai îndrăznețe experiențe și căutări din întreaga evoluție a arhitecturii din Țara Românească.

În Moldova, activitatea constructivă a înregistrat o stagnare, după moartea lui Ștefan cel Mare. Bogdan III cel Orb abia a isprăvit ctitoria tatălui său de la Reuseni și apoi, mult mai tîrziu, în 1514, a început zidirea unei noi catedrale mitropolitane în Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe, terminată sub fiul său Ștefăniță, abia în 1522. Aceasta reproduce, în mare, planul bisericii Înălțării de la Neamț, cu oarecari modificări. Spațiul destinat gropniței e unit cu naosul, care primește astfel dimensiuni mari, necesare unei catedrale mitropolitane.

Dintre ctitoriile boierești, biserica din Văleni a postelnicului Cosma Șarpe (1519) și cea din Părhăuți a logofătului Gavriil Trotușan (1522), reproduc tipul întâlnit la Arbore și Reuseni. Cea din urmă aduce unele elemente noi și anume un pridvor deschis, pe latura de apus, primul în Moldova, peste care se suprapune un foișor masiv cu funcție de clopotniță. Această inovație autohtonă — a cărei origine trebuie căutată tot la Arbore și Reuseni — a inspirat pe meșterii care au creat pridvoarele deschise ale bisericilor lui Petru Rareș. Zidurile sînt masive și lipsite de orice fel de decorație, încît pare mai degrabă o cetate decît un lăcaș de cult.

Arhitectura bisericească a cunoscut o nouă perioadă de înflorire în cursul domniei lui Petru Rareș care, prin activitatea sa de ctitor și îndrumător al vieții culturale-artistice, a dezvoltat tradițiile constructive ale epocii lui Ștefan cel Mare. Meșterii săi — fie sași aduși din Bistrița, fie localnici, ca Ioan Zidarul din Suceava — s-au inspirat în special din două ctitorii ale lui Ștefan: biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău și biserica Înălțării de la Neamț.

Prima și cea mai măreață creație arhitectonică a epocii sale a fost biserica mînăstirii Probota, care i-a servit apoi ca necropolă. Își are prototipul în biserica Înălțării de la Neamț, de plan triconc, cu cinci încăperi distincte: exonartex (pridvor) închis, pronaos, gropniță, naos și altar, separate între ele prin ziduri groase străpunse de uși (altarul e separat de naos prin catapeteasmă). În exterior, absidele sînt decorate cu arcade oarbe, deasupra cărora se ridică două rînduri de ocnițe, mari și mici (cele mici se prelungesc și pe zidurile gropniței și pronaosului).

Biserica mînăstirii Humor, ctitoria logofătului Toader Bubuiog, este de plan triconc, dar fără turlă, singura de acest fel în epoca respectivă în Moldova. Deși de dimensiuni mai mici, are aceeași împărțire ca și Probota. Aduce însă și elemente noi: camera mormintelor este mai scundă, iar pe o scară îngustă se urcă la o nouă încăpere, situată deasupra ei, o veșmîntărie—tezaur sau tainiță (adoptată apoi la Moldovița, Sucevița, Galata). Apoi, în locul pridvorului închis de la Probota, apare unul deschis, tip care va fi preluat și de alte monumente. Biserica mînăstirii Moldovița reia planul și structura bisericii Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, cu plan triconc și turlă pe naos, deși distribuția încăperilor repetă pe cea de la Humor: pridvor deschis, pronaos, gropniță cu veșmîntărie—tezaur, naos trilobat cu turlă și altar. Atît Humorul cît și Moldovița sînt împodobite cu picturi exterioare. Eliminînd camera mormintelor, specifică bisericilor mînăstirești, biserica

Sfântul Dumitru din Suceava a preluat planul și sistemul de boltire de la Moldovița. Tot pe plan triconc, de mari proporții, este și biserica episcopală din Roman, care a suferit însă mai multe prefaceri ulterioare.

Biserica mînăstirii Rîșca, precum și ctitoriile boierești de la Coșula și Horodniceni sînt de tipul celor mai simple triconcuri ale epocii lui Ștefan cel Mare.

Dintre ctitoriile lui Alexandru Lăpușneanu, biserica mînăstirii Bistrița, refacere totală a celei a lui Alexandru cel Bun, se aseamănă mult ca plan cu Probota (aceeași distribuție interioară și același fel de bolti). Cea mai importantă dintre ctitoriile sale, Slatina, interpretează modelul bisericii Sfântul Ioan din Piatra, fără abside laterale vizibile în exterior, ci săpate doar în grosimea zidurilor naosului, cu dispoziția obișnuită a încăperilor din secolul XVI: pridvor închis, pronaos, gropniță, naos și altar, cu turlă pe naos. Elemente ale Renașterii se fac simțite și la ctitoriile lui Petru Rareș și ale lui Alexandru Lăpușneanu (mai ales în sculptura pietrelor la chenarele de uși).

Ultimul monument reprezentativ al arhitecturii moldovenești din perioada «clasică» îl reprezintă mînăstirea Sucevița, ctitoria Movileștilor. Biserica reia planul de la Neamț, cu toate elementele adăugate în timpul lui Petru Rareș: exonartex (pridvor închis), pronaos alungit și boltit cu două cupole (ca la Probota), gropniță cu veșmîntărie—tezaur (ca la Humor), naos trilobat cu turlă zveltă pe două baze stelate și altar. Ca elemente noi sînt două pridvorașe deschise care preced intrările în exonartex, unul pe latura de sud, altul pe cea de nord. Un alt element nou îl constituie cele trei ferestre care luminează fiecare absidă.

În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și la începutul celui următor se face simțită tot mai mult influența arhitecturii din Țara Românească: pridvorul deschis, decorarea fațadelor cu registre în arcade, comunicarea dintre naos și pronaos printr-o triplă arcadă, în locul ușii (Hlincea, Aroneanu, Galata, Secu). Biserica mînăstirii Secu, de plan triconc, cu o turlă pe naos și una pe pronaos, are fațadele împărțite în două registre printr-un brîu și împodobite cu lungi arcade oarbe, iar deasupra arcadelor turlilor se află un rînd de ocnite moldovenești.

În Transilvania, numărul bisericilor românești din piatră sau zid e foarte redus, ca urmare a înstrăinării unora din cneji și voievozii din secolele anterioare sau a trecerii lor în rîndul țărănimii de rînd. Se menține tipul de biserică sală, de plan dreptunghiular, cu un turn-clopotniță la intrare. Bisericile de lemn aveau același plan dreptun-

ghiular, asemănătoare cu casele țărănești, unele cu un turn-clopotniță sau cu o prispă, pe latura de vest. În 1564 s-a restaurat în întregime biserica mînăstirii Prislop, de către domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești (1529—1530). Este în plan triconc, cu o turlă pe naos, în stilul bisericilor muntene.

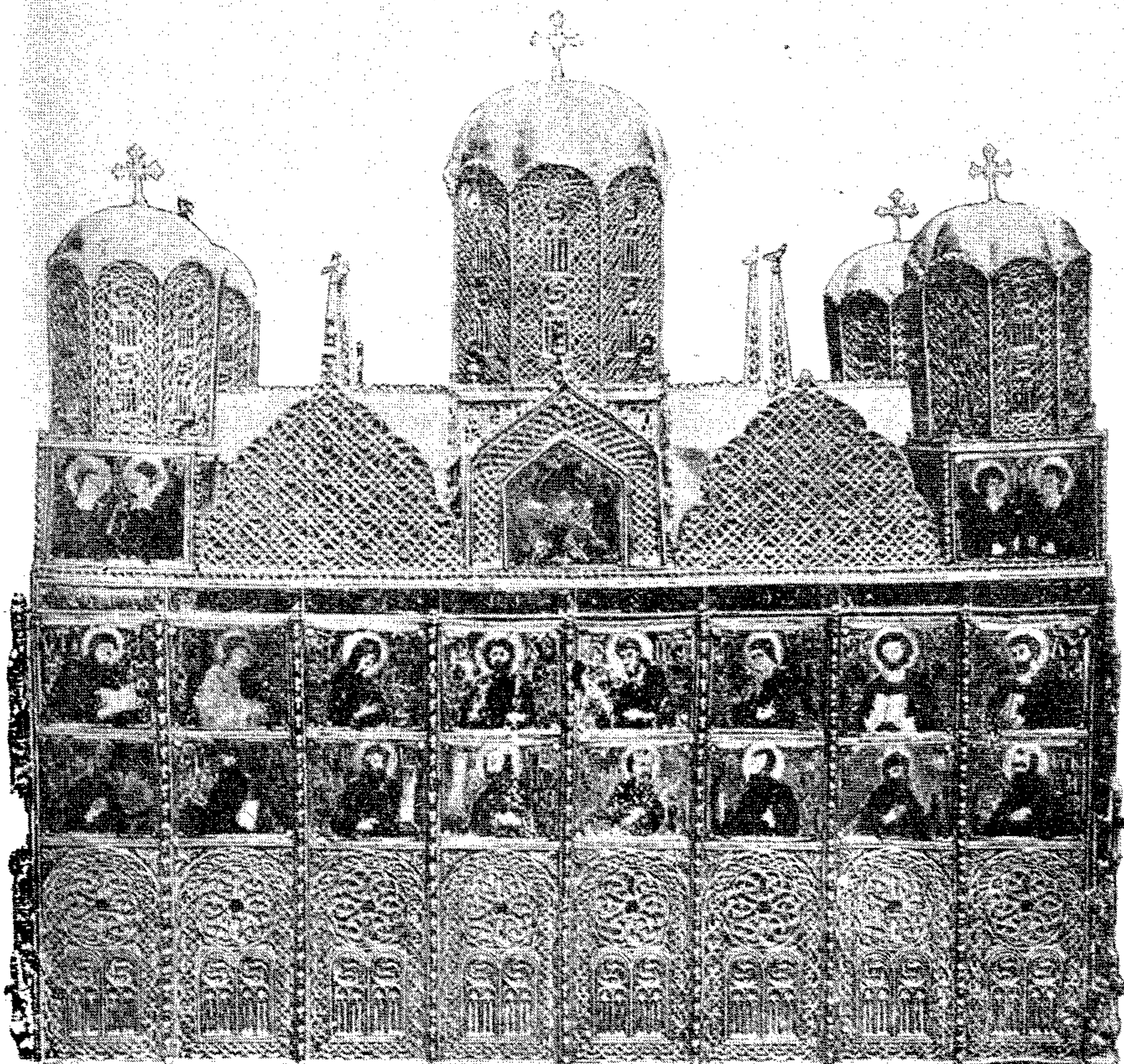
Pictura. Așa cum am arătat și în altă parte, dispariția monumentelor din secolul al XV-lea face cu neputință urmărirea procesului de evoluție a picturii din Țara Românească de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, cînd s-a pictat pronaosul Coziei și pînă la începutul secolului al XVI-lea, cînd s-a pictat biserica mînăstirii Argeș.

Pictura bisericească în frescă a cunoscut o perioadă de maximă înflorire, mai ales în primele decenii ale secolului, în timpul domniei lui Neagoe Basarab și a urmașilor săi imediați. Dintre picturile din timpul său, consemnăm, în primul rînd, pe cele din biserica mînăstirii Dealu (1515), lucrate de meșterii Dobromir, Jitian și Stanciu și din biserica mînăstirii Bistrița, ctitoria boierilor Craiovești (1519), lucrate de același Dobromir, împreună cu Dumitru și Chirtop. Din nefericire, aceste două ansambluri de pictură murală au dispărut.

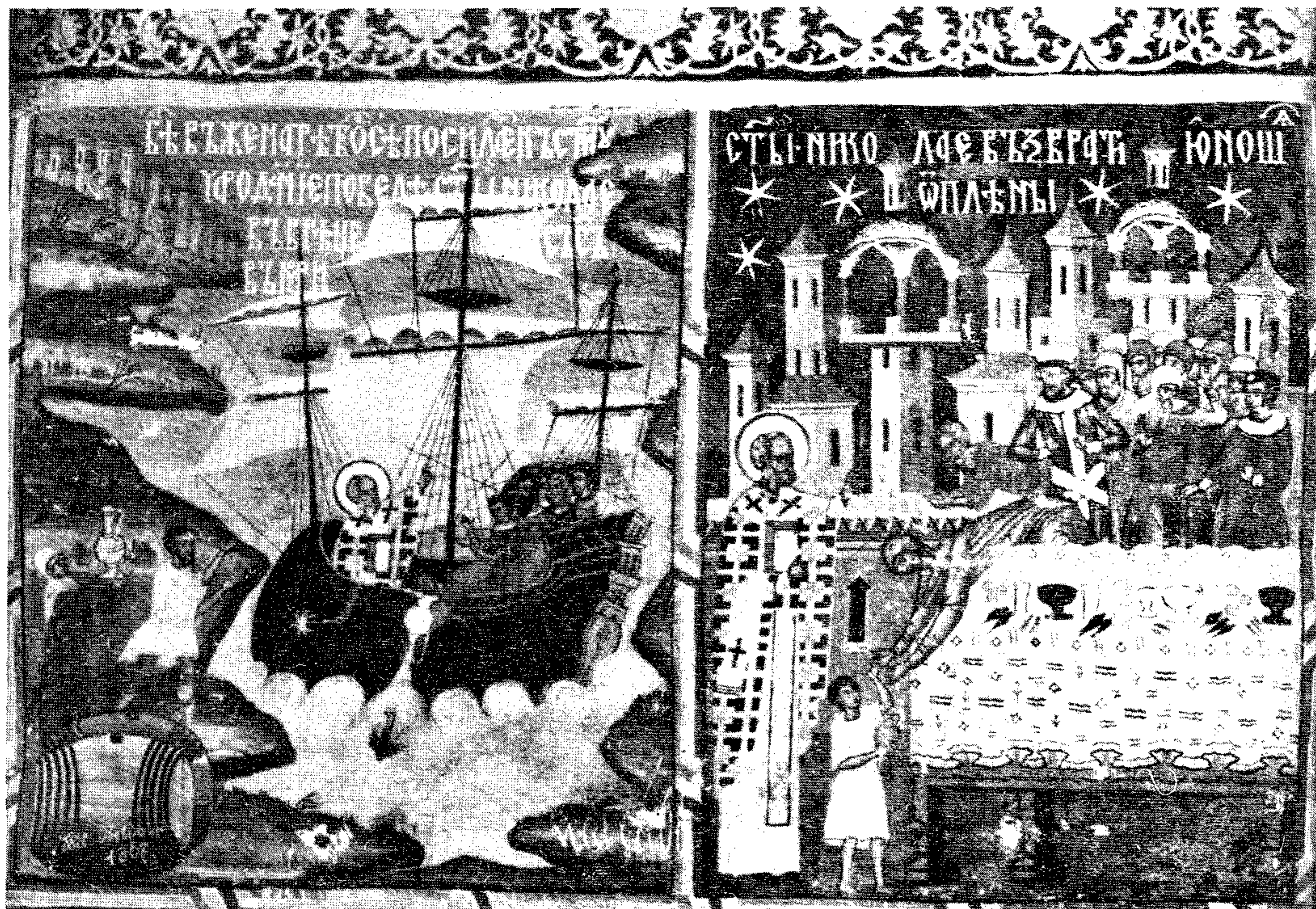
Cea mai de seamă ctitorie a lui Neagoe Basarab, biserica mînăstirii Argeș, a fost împodobită cu picturi executate tot de Dobromir zugravul (c. 1517—1526) cu unele ajutoare, dar ansamblul său pictural a fost înlăturat, cu prilejul restaurării din 1875—1885 și înlocuit cu o pictură nouă, executată de artiști străini.

Principala compoziție era tabloul votiv, cuprinzînd mai multe panouri pe pereții de sud și de vest ai pronaosului. Cel mai interesant este tabloul care înfățișează pe Neagoe Basarab cu soția sa Despina Milița în veșminte domnești, cu coroană pe cap, ținînd chipul bisericii pe mîini, avînd în fața lor șase copii. Alte tablouri redau pe doamna Ruxandra, fiica lor, căsătorită cu Radu Vodă de la Afumați, sub care s-au isprăvit lucrările de zugrăvire, Nicolae Alexandru, Mircea cel Bătrîn, al cărui chip a fost copiat după cel de la Cozia, Radu cel Mare, cneazul sîrb Lazăr. Se păstrează, de asemenea, figuri de sfinți militari, scena Deisis, cu trei personaje (Mîntuitorul, Sfînta Fecioară Maria și Sfîntul Ioan Botezătorul înaripat), împăratul Solomon, figuri de îngeri etc. Cu prilejul restaurării amintite, panouri din vechea frescă a secolului al XVI-lea au fost duse, prin grija lui Gr. Tocilescu, la Muzeul Național de Antichități din București (azi se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R., Secția Artă Veche românească, și în Muzeul de Istorie al R.S.R.).

Icoană din sec. XVI reprezentând Coborîrea de pe cruce. În stînga, doamna Despina, văduva lui Neagoe Basarab, își plînge fiul, Teodosie, mort prea de timpuriu.

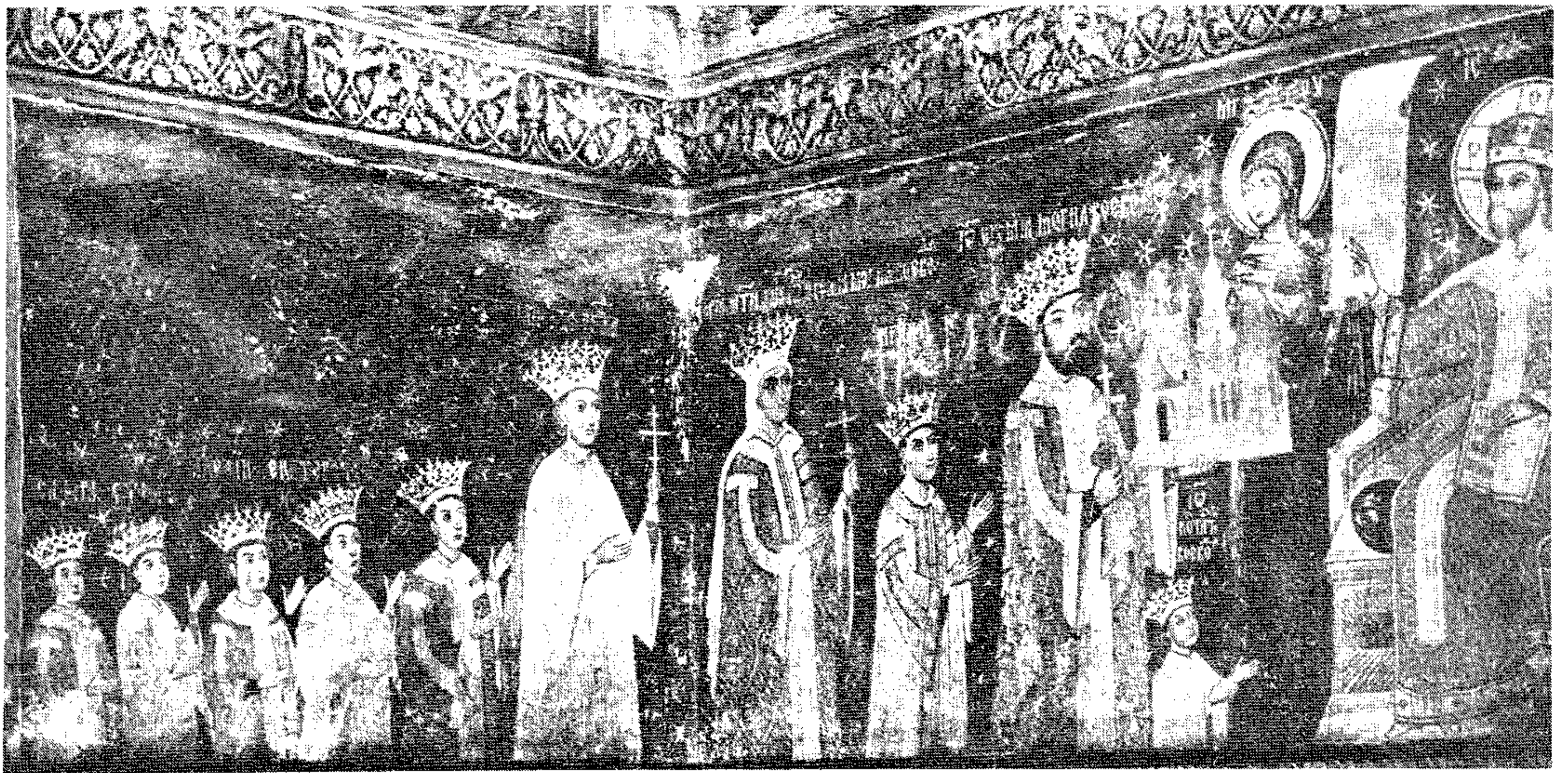
Chivot dăruit mănăstirii Dionisiu de Neagoe Basarab.

Frescă originală în catedrala episcopală din Roman, cu scene din viața Sf. Nicolae.

Petru Rareș și familia, frescă originală în naosul bisericii mănăstirii Moldovița (1537).

Ieremia Vodă Movilă și familia, frescă originală în naosul bisericii mănăstirii Sucevița (c. 1595–1596).

Epitaf de la mănăstirea Sucevița (1592–1593), azi în muzeul mănăstirii.

Acoperământul de mormânt al lui Ieremia Movilă († 1606), înfățișat într-o mantie de brocard de aur, avînd sus, în dreapta, stema Moldovei, iar în stînga biserica mănăstirii Sucevița. Azi în muzeul mănăstirii.

Acoperământul de mormânt al lui Simion Movilă († 1609), tatăl mitropolitului Petru Movilă al Kievului. Este redat cu ochii închiși, îmbrăcat în haină de brocard, cu coroana pe cap. Azi în muzeul mănăstirii Sucevița.

Mihai Viteazul, frescă în biserica mănăstirii Călui — j. Olt, ctitoria Buzeștilor, lucrată de Mina zugravul în 1594.

Doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul, cu fiul lor Nicolae Pătrașcu, frescă în biserica mănăstirii Călui, lucrată de Mina zugravul în 1594.

Maica Domnului cu Pruncul. Icoană pe lemn de la schitul Valea Mare — Argeș (prima jumătate a secolului XVII).

Din ansamblul de picturi realizate de Dobromir și colaboratorii săi în biserica mare a mănăstirii Bistrița nu s-a mai păstrat nimic. În schimb, se cunosc picturile bolniței, executate în anul 1520, se pare de către Dumitru și Chirtop ucenicii lui Dobromir, care reprezintă o realizare remarcabilă a picturii medievale românești. În conca altarului, se află Maica Domnului, înconjurată de îngeri și de prooroci, pe pereți marii ierarhi, iar în naos se disting Pantocratorul, scene din ciclul hristologic, figuri de sfinți și de cuvioși. Tabloul votiv al ctitorului, marele ban Barbu Craiovescu (călugărit sub numele Pahomie) și soția sa Neagoslava, impresionează îndeosebi prin maniera realistă a reprezentării.

Mesterul Dobromir era fie un vlah sud-dunărean, fie un sîrb stabilit la noi, ca și alți cărturari de același neam (mitropoliții Maxim Brancovici și Macarie, fostul tipograf), sprijiniți de soția lui Neagoe Basarab, doamna Despina Milița. Originea sa sud-dunăreană este dovedită atât de analiza stilistică a frescelor sale de la Argeș, care prezintă asemănări cu cea a mănăstirii Cruședol, cât și de reprezentarea printre ctitori a cneazului sîrb Lazăr, fapt unic în pictura medievală românească. Cu toate acestea, el s-a integrat cu totul în mediul de viață culturală-artistică și socială românească. În orice caz, Dobromir rămîne unul din marii artiști ai evului mediu românesc, un adevărat îndrumător de «școală» în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

În 1536, a fost împodobită cu zugrăveli biserica mănăstirii Stănești-Vîlcea, ctitoria logofătului Giura și a soției sale Vilaia, înfățișați într-un tablou votiv. Deși, în genere, se respectau canoanele iconografice cunoscute, se observă totuși o încercare de desprindere de pictura bizantină tradițională și de autohtonizare a ei.

Biserica bolniței de la Cozia, împodobită de David zugravul și fiul său Raduslav, în 1542—1543, cuprinde un ansamblu pictural complet și bine păstrat. În altar, pe lîngă reprezentările obișnuite, apar și scene din viața Maicii Domnului, în naos scene din viața și patimile Mîntuitorului, iar în pronaos Filoxenia lui Avraam (Sfînta Treime la Stejarul Mamvri), Acatistul Maicii Domnului și Viața Sfîntului Ioan Botezătorul, Arătarea Domnului către Toma ș.a. Se observă deci aceeași notă narativă pe care am întîlnit-o la biserica domnească de la Argeș și care va deveni una din trăsăturile caracteristice ale picturii de mai tîrziu din Țara Românească.

Este de remarcat apoi tabloul votiv, în care sînt redați Mircea cel Bătrîn, Radu Paisie (Petru Voievod), doamna Ruxandra și fiul lor Marcu, precum și portretul marelui spătar Stroe, «ispravnicul» lucrărilor de la bolniță, redat cu trăsăturile sale reale.

Picturile bisericii mînăstirii Snagov, realizate pe la 1563, în timpul lui Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul și urmașul lui Mircea Ciobanul, constituie cel mai amplu ansamblu iconografic din secolul al XVI-lea în Țara Românească. Este opera unui mare artist format tot în școala lui Dobromir zugravul. Programul iconografic respectă, în mare, canoanele tradiționale (în pronaos sînt redată Acatistul Maicii Domnului, scene din Viețile sfinților și sinoadele ecumenice). Tablourile votive redau figurile domnilor munteni Neagoe Basarab cu fiul său Teodosie și Mircea Ciobanul cu trei fii și doamna Chiajna, dar de două ori: pe peretele de sud al pronaosului și pe cel de vest al naosului.

Frescele din pronaosul bisericii mînăstirii Tismana se datorează unui alt Dobromir, «din Țîrgoviște», și sînt executate în 1564, cu cheltuiala vornicului Nedelco Bălăceanu (poate că tot acest Dobromir a zugrăvit și Snagovul, apoi Bucovățul). Pictura bisericii mînăstirii Bucovăț (Craiova) a fost recent restaurată și scoasă de sub stratul unei repictări din secolul trecut. Pictura altarului și naosului a fost realizată în 1574, fiind opera unui artist de mare talent, iar a pronaosului cîțiva ani mai tîrziu (1579—1589), de un zugrav mai puțin priceput. În naos, se remarcă tabloul votiv al lui Alexandru II Mircea (1568—1577), al soției sale Ecaterina Salvaressi și al fraților săi Miloș și Petru Șchiopul (probabil zugrăvirea s-a făcut cu cheltuiala sa), iar în pronaos tabloul votiv al ctitorilor bisericii — marele ban Ștefan și fiul său Pîrvu clucerul. O cronică murală — singura în acest secol în limba slavă în Țara Românească — este pictată deasupra tabloului votiv al lui Alexandru II, relatînd, pe scurt, viața sa și a familiei. Tot în naos sînt zugrăvite: Duminica tuturor sfinților, scene din ciclul Patimilor, Adormirea Maicii Domnului, figuri de sfinți; în pronaos, sinaxarul, iar în altar, Liturghia arhierească și împărtășirea apostolilor.

Decorația murală a bisericii mînăstirii Căluu — refăcută în secolul trecut — a fost executată de un zugrav grec cu numele Mina. S-a acordat o atenție deosebită tabloului votiv — pe trei pereți ai pronaosului — în care sînt reprezentați frații Buzești, la care se adaugă două mari panouri în pronaos, care înfățișează pe Petru Cercel și Mihai Viteazul. Avem știri și despre un alt zugrav grec care a stat la curtea lui Mihai Viteazul, Nicolae din Creta.

Amintim aci și cîteva icoane zugrăvite în cursul secolului al XVI-lea. Cea mai veche icoană datată, care a ajuns pînă la noi, aparține primului Dobromir. Este o icoană a sfîntului ierarh Nicolae, binecuvîntînd, cu Sfînta Fecioară în miniatură, avînd, în partea inferioară, tabloul

votiv al familiei voievodale : Neagoe Basarab, doamna Despina Milița, cu trei fii și două fiice.

În biserica mînăstirii Argeș, pronaosul propriu-zis era separat de necropolă, prin coloane, cum am arătat mai sus. Între coloane se găseau opt icoane mari, cu fața dublă, din care s-au păstrat numai patru. Din aceeași perioadă datează cîteva icoane ale Maicii Domnului cu pruncul, o icoană a lui Iisus Pantocratorul, de la schitul Păr-Vîlcea, o scenă a Plîngerii lui Iisus, de la Argeș (transpunere pe lemn a unui epitaf brodat), icoana sfinților sîrbi Simion — în haine de schimnic — și Sava — în veșminte arhieresti — la picioarele cărora sînt îngenunchiate doamna Despina și fiicele ei Ruxandra și Stana, Coborîrea de pe Cruce, toate de la Argeș. Cea din urmă este deosebit de impresionantă. Maica Domnului poartă trupul neînsuflețit al lui Iisus, avînd lîngă ea pe Sfîntul Evangelist Ioan și pe Maria Magdalena. În colțul din stînga este zugrăvită doamna Despina, care poartă pe brațe trupul neînsuflețit al fiului său Teodosie, pe care-l încredințează Maicii Domnului.

Reținem și faptul că numeroase icoane românești sînt larg răspîndite în Balcani, prin bogatele danii ale lui Neagoe Basarab. De pildă, pe chivotul dăruit mînăstirii Dionisiu erau montate numeroase iconițe. După părerea cercetătorilor iugoslavi, iconostasul mînăstirii Cruședol a fost lucrat de zugravi români, în timpul lui Neagoe Basarab, fie în Țara Românească, fie la fața locului.

În Moldova, sub domnia lui Bogdan III cel Orb (1504—1517), viața artistică a Moldovei a trecut printr-o perioadă de declin, pentru ca să renască sub Ștefăniță Vodă (1517—1527). Prin 1522—1525 s-au realizat picturile din naosul și altarul bisericii Sfîntul Nicolae din Dorohoi, ctitoria lui Ștefan cel Mare. Valorosul ansamblu de aici continuă tradițiile picturii din epoca sa, urmînd îndeaproape distribuția iconografică din biserica Sfîntul Nicolae-Popăuți.

Pictura moldovenească își atinge apogeul în cursul domniei lui Petru Rareș, cel mai de seamă ctitor de lăcașuri sfinte în Moldova, după Ștefan cel Mare. În timpul lui s-au realizat cele mai ample ansambluri picturale din întreaga artă românească.

Locul decorului de firide, arcade și ocnite, precum și al ceramicii smălțuite, obișnuite la monumentele lui Ștefan cel Mare a fost luat de pictura murală, ca unic mijloc de împodobire a exteriorului. Astfel de picturi exterioare apăruseră și în unele biserici din Transilvania, încă din secolul al XIV-lea (Strei) și al XV-lea (Crișcior, Ostrov). Recentele săpături arheologice au dus la depistarea ruinelor unei biserici la Moldovița, din timpul lui Ștefan cel Mare, pictată în interior și exterior. Deci

fenomenul artistic al picturii exterioare moldovenești — am putea spune generalizat sub Petru Rareș — a fost prefațat de aceste modeste biserici ardelenene, precum și de unele biserici ale lui Ștefan cel Mare.

Primul ansamblu pictural s-a realizat acum la Dobrovăț (1529), ctitoria lui Ștefan cel Mare. În altar și naos se respectă programul tradițional (ca la Popăuți), dar în camera mormintelor apare, pentru prima oară în Moldova, Sinaxarul (Menologul), temă întâlnită la Cozia încă din secolul al XIV-lea. Pereții pronaosului sînt decorați cu scene din viața Mîntuitorului, iar timpanele cu reprezentarea celor șapte sinoade ecumenice. De acum înainte aceste două teme — sinaxarul și sinoadele ecumenice — vor constitui o caracteristică a bisericilor mînăstirești din Moldova în secolul al XVI-lea. Tot în pronaos apare, pentru prima oară, chipul Sfîntului Ioan cel Nou, socotit patronul Moldovei; de asemenea, Scara Sfîntului Ioan Sinaitul, Minunea Sfîntului Sava din Ierusalim și Minunea Sfîntului Atanasie cel Mare, numeroși sfinți cu figuri ascetice, într-un stil sever, ceea ce a făcut pe cercetători să emită părerea că meșterul zugrav de la Dobrovăț a fost un călugăr. Unele scene (Sfîntul Ioan cel Nou) și unele detalii (Sfîntul Ilie în căruță țărănească, forma moldovenească a unor biserici pe care le țin sfinții din cele trei teme de mai sus) pledează pentru originea sa românească.

În 1530 s-a zugrăvit biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, atît în interior cît și în exterior. Decorația exterioară a fost distrusă la începutul secolului nostru, cu prilejul unei restaurări, iar cea interioară afectată de restaurările ulterioare. Se respecta și aici programul iconografic de la biserica Sfîntul Nicolae—Popăuți, continuîndu-se astfel tradițiile școlii moldovenești de pictură din secolul anterior. Sînt remarcabile sinoadele ecumenice.

În 1532 s-a zugrăvit Proboța, viitoarea necropolă domnească refăcută și împodobită de Petru Rareș la stăruințele lui Grigorie Roșca, pe atunci egumen al mînăstirii. A fost zugrăvită și în exterior, dar din acest decor se păstrează doar slabe urme (Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului, Arborele lui Iesei, chipul lui Grigorie Roșca). Picturile din interior, deși afectate de intervențiile restauratorilor din secolul trecut, lasă totuși să se întrevadă că au fost executate de un mare artist, cu reale aptitudini de desenator și colorist, bun cunoscător al picturii atonite. În pridvor impresionează scena Judecării de apoi, preluată din pictura Athosului, redată pentru prima oară în Moldova. Pereții pronaosului cuprind Cele șapte sinoade ecumenice și Sinaxarul. În naos și altar sînt temele obișnuite (în naos e și tabloul votiv).

Biserica Sfântul Gheorghe din Suceava, devenită catedrală mitropolitană, a fost zugrăvită în 1534, din porunca lui Petru Rareș, după schema iconografică tradițională. Fiind o biserică de dimensiuni mari, pictorul anonim a decorat suprafețe întinse, în compoziții mari, cu multe personaje. Dintre scenele hristologice ale naosului, reține atenția scena Răstignirii, Rugăciunea din grădina Ghetsimani. Foarte interesant este și tabloul votiv, mai ales Ștefăniță Vodă, unul din cele mai izbutite portrete din arta românească medievală. În pronaos se află chipul mitropolitului Teoctist II, cel mai vechi portret de ierarh reprezentat în bisericile noastre. Din puținele picturi exterioare care se păstrează — numai pe fațada de sud — se mai pot distinge scene din Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului, Parabola fiului risipitor, Arborele lui Iesei, unii filozofi din antichitate, Cinul (cete de sfinți în rugăciune), Scara Sfântului Ioan Scărarul, Judecata de apoi.

Biserica fostei mânăstiri Humor a fost împodobită în întregime cu picturi, atât în interior cât și în exterior, realizate în anul 1535, de Toma, «pictor din Suceava, curtean al slăvitului și măritului domn moldovean Petru Voievod». S-a zugrăvit pe el însuși, călare, străpungînd cu lancea pieptul comandantului cavaleriei turcești, în scena Asediului Constantinopolului. Zugravul Toma păstrează aproape neschimbată schema iconografică a bisericilor pictate în trecut, cu aceeași distribuție a scenelor. Amintim în naos tabloul votiv care înfățișează pe domnitorul Petru Rareș, soția sa Elena și unul din fii, cu coroane și haine domnești, oferind biserica Mîntuitorului. În gropniță se află portretele votive ale ctitorilor, marele logofăt Toader Bubuiog și soția sa Anastasia, fiica logofătului Tăutu, iar în pronaos hatmanul Daniil de Suceava și soția sa Teodosia, care au făcut mânăstirii mai multe dani. Tot aci, în pronaos, atrag atenția : Sfînta Fecioară rugîndu-se, înconjurată de 16 îngeri în mișcare și 24 de prooroci, apoi cele șapte sinoade ecumenice și trei registre suprapuse cu sfinți.

Înșușirile artistice deosebite cu care era înzestrat Toma din Suceava reies cu prisosință din picturile exterioare ale Humorului. Din pricina intemperiilor, picturile de pe peretele de nord sînt, în cea mai mare parte, șterse. Se recunosc fragmente din Acatistul Sfîntului Gheorghe, Arborele lui Iesei, filozofi, egumenul Paisie, care cîrmuia atunci mânăstirea. Peretele de răsărit al pridvorului deschis era rezervat Judecății de apoi. În continuare, pe peretele de sud — în dreptul pronaosului — este figurat Imnul Acatist în 24 de scene, distribuite în trei registre, după cunoscutul imn închinat Sfintei Fecioare, care a salvat Constantinopolul în

626, cînd a fost atacat de perși. Impresionează mai ales Soborul Fecioarei. Sub ele este înfățișat Asediul Constantinopolului, în trei scene. Dar pictorul, prezentînd asedierea fostei capitale a Bizanțului de către perși, în anul 626, i-a înlocuit cu turci, înzestrați cu artilerie. Această ingenioasă interpretare avea o semnificație mobilizatoare, voind să atragă atenția asupra pericolului otoman și să îndemne poporul la lupta pentru apărarea Moldovei. Tot pe peretele sudic, în dreptul gropniței, apar Rugul în flăcări, Parabola fiului risipitor, Viața Sfîntului Nicolae (15 scene).

Cele trei abside sînt împărțite în șase registre suprapuse, în care sînt zugrăviți îngeri, prooroci, apostoli, ierarhi, mucenici și cuvioși, toți cu privirile spre axul absidei de răsărit pentru a se închina, cerînd parcă ajutor pentru izbăvirea Moldovei de primejdia otomană. Această impresionantă procesiune de sfinți în rugăciune, cunoscută sub numele de Cinul, este cea mai complexă reprezentare din întreaga iconografie ortodoxă, o operă de autentică măreție. În picturile de la Humor se remarcă maturitatea de gîndire și îndrăzneala artistului în tratarea felurilor teme, unele neobișnuite pînă atunci, calitatea coloritului, aptitudinile pentru redarea portretelor, armonia compozițiilor, acordul dintre detalii și întreg. Prin opera nemuritoare pe care a creat-o la Humor, Toma din Suceava poate fi considerat nu numai un maestru desăvîrșit al picturii românești, ci și un mare artist european al secolului al XVI-lea.

Ansamblul de pictură interioară și exterioară de la Moldovița s-a executat în anul 1537, din porunca lui Petru Rareș. Se observă asemănări cu Humorul în ce privește distribuția temelor și viziunea stilistică, deși nu este vorba de o reală identitate. S-ar putea ca zugravul anonim care a lucrat aici să fie format în aceeași școală de pictură ca și Toma, iar o parte din meșterii ajutători să fi lucrat la decorarea ambelor monumente. Gama cromatică este mai bogată decît la Humor, cu mai mult galben și albastru, imaginile mai ample, cu o vădită tendință de umanizare a figurilor, cu mișcări vii și variate, cu o mare putere de exprimare a sentimentelor. Pictura interioară se desfășoară, în general, potrivit schemei iconografice tradiționale.

Pe peretele de vest al naosului se află tabloul votiv — Petru Rareș, doamna Elena cu cei doi fii, Iliăș și Ștefan, cu haine scumpe și coroana pe cap —, tablou mult mai fastuos și mai expresiv decît la Humor. Sînt remarcabile și anumite scene din ciclul Patimilor în naos, sinoadele ecumenice și mari imnografi, vieți de sfinți, în pronaos etc.

În ce privește picturile exterioare, pe peretele de sud — în dreptul pronaosului — sînt redată cu o deosebită amplitudine cele 24 de scene ale Imnului Acatist, tot în trei registre, iar sub ele Asediul Constantinopolului. În dreptul camerei mormintelor se află Arborele lui Iesei și cîțiva filozofi din antichitatea greco-romană. Arborele lui Iesei apare într-un colorit strălucitor, într-o manieră monumentală, pe o suprafață întinsă, sub forma unei grădini uriașe cu ramificații stufoase, o formă deosebit de sugestivă de evocare a întregii genealogii a Mîntuitorului. Pe pereții celor trei abside se desfășoară Cinul, cu aceeași procesiune de heruvimi, îngerii, prooroci, apostoli, mucenici și cuvioși, în atitudine de rugăciune, cu privirile spre axul absidei altarului, unde tronează Sfînta Fecioară Maria. Pe peretele de nord — în dreptul pronaosului — se mai disting scene din Vămile văzduhului, momente din viața Sfinților Ioachim și Ana, precum și din lucrarea de propovăduire a apostolilor. În pridvor, pe peretele de răsărit, este înfățișată compoziția complexă a Judecării de apoi (este de remarcat figura Maicii Domnului în grădina raiului), precum și cîteva momente legate de facerea lumii.

În anul 1541 a fost realizat ansamblul de pictură interioară și exterioară de la biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din satul Arbore, ctitoria din 1502 a pîrcălabului de Suceava Luca Arbore, ucis în 1523 de Ștefăniță Vodă. Picturile de aici — făcute cu cheltuiala Anei, sora ctitorului — sînt considerate opera lui «Dragoș zugrav, fiul popii Coman din Iași», unul din marii artiști români din toate timpurile (în unele lucrări este redat sub forma Dragosin).

Picturile din interior — care respectă distribuția iconografică tradițională — au avut mult de suferit din cauza intemperiilor și a unor refaceri. Se păstrează doar cîteva fresce, între care și Descoperirea Sfintei Cruci, în pronaos. Este a doua — și ultima — în pictura medievală a Moldovei, cu o semnificație simbolică, voind să mobilizeze poporul la luptă împotriva primejdiei otomane.

Tot în pronaos sînt de reținut cîteva figuri de sfinte, de o expresivitate deosebită (de pildă, Sfînta Marina), alături de Viața Sfîntului Ioan Botezătorul și Sinoadele ecumenice. O importanță istorică deosebită prezintă și cele două tablouri votive, unul în pronaos, altul în naos. În primul, Luca Arbore și soția sa Iuliana sînt înfățișați cu doi copii, toți în haine de ceremonial, iar într-al doilea, cu cinci copii, probabil la cîteva ani, după cel din pronaos, cînd numărul copiilor crescuse.

Dar ceea ce conferă bisericii de la Arbore o înfățișare cu totul aparte este pictura sa exterioară, de o rară valoare artistică, una din cele mai de seamă creații ale artei medievale românești. Organizarea iconogra-

fică din exterior prezintă substanțiale modificări față de monumentele anterioare. Pe fațada sudică se păstrează marea compoziție, în 24 de scene, a Imnului Acatist, însoțită, ca de obicei, de scena Asediului Constantinopolului, la baza Imnului. Este de remarcat, în primul rând, că Asediul este reprezentat pentru ultima oară în pictura exterioară moldovenească. În al doilea rând, relevăm și faptul că este vorba aici de Asediul persan din 626 și nu de cel turcesc din 1453, cum arată și o inscripție.

În continuare, apare Judecata de apoi, în dreapta ușii de intrare, tot pe fațada sudică. Deși nu este atât de bine păstrată ca la Moldovița și Voroneț, totuși această scenă ocupă aici, pentru prima oară în decorația exterioară, locul central. Ceata celor păcătoși e înfățișată ca o procesiune continuă, formînd cel mai monumental grupaj de personaje din pictura murală moldovenească. O altă compoziție de mare amploare o constituie Cinul, adică Rugăciunea tuturor sfinților, pe absida altarului, redați în șase registre, cu privirile îndreptate spre axul absidei altarului. Din nefericire, această procesiune nu s-a păstrat în cele mai bune condiții. Scenele cele mai bine păstrate, și în același timp cele mai valoroase, se găsesc pe peretele de vest care ar putea fi pus în legătură cu decapitarea lui Nichita, fiul lui Luca Arbore, în 1523. Armonia compozițională, precizia și finețea desenului, modelarea figurilor, preocuparea constantă de a individualiza personajele de vârste și categorii sociale diferite, ritmul și eleganța siluetelor, dar mai ales gama cromatică, mult mai luminoasă decît în alte părți, inovațiile în distribuția scenelor, fac din fațada vestică a bisericii de la Arbore una din cele mai izbutite creații ale artei medievale românești. Autorul este un artist de geniu, sau, după cum îl consideră un istoric de artă belgian, cel mai mare pictor din Răsăritul ortodox în secolul al XVI-lea.

Am susținut și în alt loc că inițiativa pentru zugrăvirea exterioară a Voronețului a pornit din partea mitropolitului Teofan I, care a refăcut și pictura din pronaosul acestei biserici († 1546). Zugrăvirea pridvorului și a exteriorului s-a terminat numai în 1547, în timpul păstoririi mitropolitului Grigorie Roșca. Ca și la celelalte monumente ale vremii, strălucirea Voronețului i-o conferă picturile sale exterioare, care constituie o culme a picturii din timpul lui Petru Rareș. Desfășurate pe un fond albastru, viu, inspirat de strălucirea naturii înconjurătoare, aceste picturi se prezintă ca un covor încărcat de culori, încîntînd privirile prin farmecul de nedescris al armoniilor, prin finețea desenului, prin frumusețea figurilor, redată cu talentul unui adevărat portretist, prin teme inedite pe care le cuprinde, prin anumite elemente specific moldovenești

Artistul anonim — socotit de unii «Marcu Pristavul», semnat aci — a pornit de la schemele iconografice tradiționale, introducând însă o serie de inovații și modificări. Ca și Dragoș Coman la Arbore, artistul de la Voroneț acordă un loc central Judecății de apoi, pe care a zugrăvit-o pe întreg peretele de vest, realizând cea mai amplă și mai dramatică compoziție, unică în arta întregii Biserici ortodoxe, cu mult superioară scenelor similare din celelalte biserici moldovene. În registrul de sus, în centru, se află Dumnezeu-Tatăl (cel vechi de zile), într-un triptic, desfăcut de îngeri în sbor. În registrul următor este redată scena Deisis, adică Iisus Hristos pe tron, ca judecător al lumii, înconjurat de Sfânta Fecioară, de Sfântul Ioan Botezătorul, de apostoli, câte șase de fiecare parte, așezați pe lavițe mozaicate. În spatele lor se văd cete de îngeri. De la picioarele lui Iisus pornește un «rîu de foc», colorat în roșu închis, focul Gheenei, care se lărgeste treptat pînă la soclu, pentru a cuprinde pe cei păcătoși. În registrul al treilea este redat Tronul Hetimașiei, adică pregătirea scaunului pentru judecată, cu diferite teme simbolice (protopărinții, Sfântul Duh în chip de porumbel ș.a.; o parte a scenei este stricată).

În partea stîngă a privitorului se văd cetele proorocilor, ierarhilor, mucenicilor și cuvioșilor, îndrumați de Sfântul Apostol Pavel, iar în partea opusă cetele necredincioșilor, cărora Moise le arată înfricoșata judecată care-i așteaptă. Între acești «păcătoși», zugravul de la Voroneț a inclus și pe dușmanii de atunci ai Moldovei, adică cete de turci și de tătari, în costumele lor specifice, cu turbane pe cap. Artistul și-a dovedit aici măiestria deosebită, izbutind să individualizeze fiecare personaj, cu expresii dramatice, care redau teama, deznădejdea sau căința.

Dramatismul de aici este continuat în registrul al patrulea, unde apare, în mijloc, cumpăna dreptății, în care sînt cîntărite faptele fiecăruia, lupta dintre îngeri și diavoli pentru sufletele oamenilor. Cu mult umor popular sînt redați diavolii, ducînd suluri, pe care sînt înscrise păcatele oamenilor, pentru ca să le obțină sufletele. Tot aici este o primă scenă din Învierea morților — pe «rîul de foc» — continuată de alta în registrul al cincilea. Aceste două scene dovedesc multă originalitate, învierea celor morți pe pămînt fiind redată diferit de a celor morți în ape. Arhanghelii nu folosesc trîmbițe, ci buciume obișnuite în Moldova. O bună parte din registrul al patrulea și mai bine de jumătate din cel de al cincilea sînt ocupate de viziunea raiului.

Pe fațada sudică sînt zugrăviți Sfântul Gheorghe, patronul bisericii, mitropolitul Grigorie Roșca și Daniil Sihastrul cu suluri în mîină (în stînga ușii de intrare), apoi Viața Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava,

în 12 scene, compoziție specific moldovenească. În continuare, în dreptul pronaosului, Arborele lui Iesei, Acatistul Sfântului Nicolae și chipurile unor filozofi greci. Fațadele absidelor sînt acoperite de șase registre, în care apare impresionanta procesiune a Cinului : îngeri, serafimi, prooroci, apostoli, ierarhi, mucenici și cuvioși în atitudine de rugăciune, cu privirile spre axul absidei altarului, unde tronează ipostazele dumnezeirii.

Pe fațadele de nord, deși grav afectate de intemperiiile vremii, se mai văd scene din Facerea lumii (între care și Legămîntul sau Zapisul lui Adam, de proveniență folclorică), Vămile văzduhului, Acatistul Maicii Domnului.

Interiorul pridvorului, zugrăvit tot atunci, cuprinde Sinaxarul, adică episoade din viața sfinților, după cele 365 de zile ale anului, începînd cu luna septembrie. Ca și în exterior, se remarcă aici unele elemente specific moldovenești : Sfîntul Ilie într-o căruță obișnuită de țară, unele personaje sînt îmbrăcate în costumele dregătorilor și ostașilor moldoveni din timpul lui Petru Rareș etc. Este o dovadă că meșterul principal cu ucenicii săi erau moldoveni. Toate acestea — redată aci foarte sumar — fac ca pictura Voronețului să fie socotită una din capodoperele artei universale.

Tot în cursul domniei lui Petru Rareș au fost zugrăvite bisericile din Bălinești, ctitoria mai veche a logofătului Tăutu (numai exteriorul), Adormirea din Baia (după 1532, anul construirii), Sfîntul Dumitru din Suceava, construită în 1535, zugrăvită în 1537 (impresionează tabloul votiv, mai ales al Elenei Rareș), biserica mînăstirii Coșula, zugrăvită prin 1537—1538, biserica din Părhăuți, ridicată de marele logofăt Gavriil Troțușan, în 1522, zugrăvită prin 1539—1540 (sînt remarcabile îndeosebi figurile de mucenițe, de dimensiuni aproape naturale, o adevărată galerie de portrete). Cu excepția Părhăuților, celelalte biserici amintite aci au fost împodobite și cu picturi exterioare, dar acestea au dispărut în curgerea celor peste patru veacuri care s-au scurs de la realizarea lor (la Baia se mai văd urme din Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului și Arborele lui Iesei).

Marea epocă a picturilor murale din timpul lui Petru Rareș s-a încheiat cu decorația exterioară a Voronețului. După el, istoria Moldovei a devenit tot mai zbuciumată, iar primejdia otomană tot mai amenințătoare, luptele dintre partidele boierești tot mai puternice.

O reînviore a activității cultural-artistice s-a produs în timpul lui Alexandru Lăpușneanu (1552—1561 și 1563—1568). Este de remarcat faptul că acest domnitor era animat de dorința de a produce o înnoire în

arta moldovenească (a adus meșteri și culori din Polonia, un grec a pictat Rîșca, în 1560 ruga pe dogele Veneției să-i trimită pictori). Prin grija lui s-au zugrăvit catedrala episcopală din Roman, biserica mînăstirii Rîșca, biserica mînăstirii Slatina, cea mai însemnată din ctitoriile sale, biserica moldovenească din Lvov și, probabil, bisericile mînăstirilor Bistrița și Pîngărați.

Picturile din pronaosul și pridvorul catedralei din Roman sînt cele originale. Celelalte au fost refăcute, în mare parte, mai tîrziu. Ele continuă tradițiile epocii lui Petru Rareș, punîndu-se accentul pe redarea scenelor narrative (viața Sfîntului Nicolae, a Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava și a altor sfinți), cu frumoase peisaje pe fundalul compozițiilor.

Biserica mînăstirii Rîșca, ridicată în 1542, a fost zugrăvită în 1552, de Ștefan Rareș, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului. Pictura interioară și exterioară aparține lui Stamatello Cotronas, grec din insula Zante. Cea interioară a fost în întregime repictată în secolul al XIX-lea. Cea exterioară prezintă deosebiri însemnate față de cele din timpul lui Petru Rareș. Pe peretele de sud este redată Judecata de apoi, iar în continuare, pe absida sudică, Scara Sfîntului Ioan Sinaitul (Scărarul), temă care apare pentru prima oară în decorația fațadelor (apăruse și la Dobrovăț, în pronaos) și care era o vădită influență a monahismului atonit. Restul picturilor exterioare nu se mai păstrează.

Urme slabe de pictură se mai pot desluși pe turla bisericii mînăstirii Slatina. Notăm și faptul că în anul 1570 se face prima atestare asupra existenței unei bresle a zugravilor de biserici și icoane la Suceava.

Către sfîrșitul secolului s-a realizat ultimul ansamblu de pictură exterioară din Moldova, la biserica mînăstirii Sucevița, ctitoria Movileștilor. Potrivit unei însemnări pe un vechi manuscris, această lucrare a fost realizată în anul 7104 (1595—1596) de doi moldoveni, frații Ioan și Sofronie, care lucraseră și icoane la Pîngărați (după alte cercetări, s-ar fi făcut în 1601).

Picturile de la Sucevița se evidențiază prin bogăția ansamblului, prin strălucirea coloritului, în care predomină verdele-închis, prin excepționalul simț al proporțiilor, prin interesul pentru narațiune, prin stilul lor simplu, grafic, prin introducerea de elemente din natură și mediul înconjurător: dealuri, ape, copaci, flori, iarbă, costume de epocă etc. În interior, canonul iconografic tradițional a fost îmbogățit cu teme noi, unele foarte rare. De pildă, în altar sînt redată, în patru registre, Înălțarea Domnului (în locul imaginii tradiționale a Sfintei Fecioare cu pruncul), Cortul Mărturiei, Acatistul Maicii Domnului (numai cu 17

scene), Împărtășirea apostolilor, ierarhii etc. În naos sînt redată teme din viața Mîntuitorului, deși cu unele abateri de la canonul tradițional (în legătură cu Nașterea, minunile, parabolele, Patimile, trei scene din Facere) etc. Tot în naos, pe peretele de sud-vest și de sud, se desfășoară friza cu tabloul votiv al lui Ieremia Movilă și al membrilor familiei. Pe peretele de nord-vest și nord, apare o scenă liturgică în care este redat momentul culminant al Liturghiei credincioșilor, precum și două portrete, al mitropolitului Gheorghe Movilă, în chip de liturghisitor, oferind darul său și al tatălui său Ioan Movilă, călugărit sub numele de Ioanichie. În camera mormintelor, în zeci de scene, cu sute de figuri, este redată viața lui Moise. În bolțile pronaosului apare Pantocratorul și Filoxenia lui Avraam, iar sub calotă, cele șapte sinoade ecumenice.

Pereții pronaosului cuprind Sinaxarul, deci cîte o scenă pentru fiecare zi a anului, cu episoade din viața unuia din sfinții zilei respective. Impresionează mulțimea personajelor, în costume din regiuni și epoci diferite și varietatea elementelor care alcătuiesc fundalul scenelor (cețări, ziduri de incintă, peisaje etc.). Pe registrele inferioare sînt redată viețile Sfinților Gheorghe și Nicolae.

În pridvorul închis sînt reprezentate Judecata de apoi, momente din viața Sfîntului Ioan cel Nou — în 14 scene — teme din Vechiul Testament, figuri de sfinți iconografi, iar pe boltă inscripții și scene zodiacale. Cel mai mare interes istoric și artistic îl prezintă scena în care este redat Alexandru cel Bun înconjurat de curtea sa, întîmpinînd moaștele Sfîntului Ioan, în fața Sucevei.

Ceea ce dă un farmec de nedescris Suceviței sînt picturile sale exterioare, prezentate în compoziții mari, într-o gamă cromatică vie, strălucitoare, în contrast cu verdele mohorît al fondului. Cu mici excepții, pictura exterioară urmează iconografia tradițională.

Pe peretele de sud se află Arborele lui Iesei, printre ramurile căruia se văd și scene din Viața Mîntuitorului (Nașterea, Întîmpinarea, Răstignirea etc.), un registru cu filozofi «elini» (Aristotel, Platon, Pitagora, Sofocle etc.), în același Arbore al lui Iesei.

Partea superioară este ocupată de Imnul Acatist — în 24 de scene — (a două oară la Sucevița) și Acoperemîntul Maicii Domnului (Pocrovul), inspirat de pictura icoanelor rusești (deci apare în locul Asediului Constantinopolului). Pe pereții absidelor este amplă desfășurare a Cîinului, în șapte registre: Sfînta Treime, Maica Domnului, îngerii, heruvimi, serafimi, patriarhi, prooroci, apostoli, ierarhi, martiri și cuvioși.

Pe fațada nordică este redată tema cea mai caracteristică de la Sucevița și anume Scara Sfîntului Ioan Sinaitul (Climax), care se prezintă

ca o variantă a Judecății din urmă, dar cu amănunte împrumutate din tradiția și folclorul românesc. Este de admirat contrastul izbitor dintre ordinea lumii cerești și dezlănțuirea înfricoșătoare a lumii iadului.

Remarcăm aici faptul că aproape toate picturile moldovenești, mai ales cele exterioare, înfățișează și unele realități din Moldova. Așa cum am arătat, Asediul Constantinopolului avea o semnificație simbolică, era o chemare la luptă împotriva primejdiei otomane. Redarea turcilor și a tătarilor între cei «păcătoși», la Voroneț, era un mijloc de-a exprima ura și nemulțumirea împotriva asupritorilor țării. În multe scene sînt zugrăvite peisaje și animale din Moldova, costume de dregători și ostași, arme (suliță, sabie, săgeată), obiecte de uz casnic (ștergare, ii), instrumente muzicale (bucium, cobză), căruțe moldovenești (ca a Sfîntului Ilie la Voroneț), ca și obișnuita reprezentare a Vieții Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava. Toate acestea sînt dovezi concludente că autorii ansamblurilor respective erau moldoveni de neam.

În ciuda intemperiilor vremii, picturile exterioare ale acestor biserici au rezistat vremurilor, oglindind evoluția stilului pictural moldovenesc din timpul lui Petru Rareș. Ele constituiau pe atunci adevărate «cărți ilustrate deschise la toate paginile», cum le considera francezul A. Grabar, adevărate «Biblie pentru cei neștiutori de carte» și necunosători ai slavonei în care se sluzea, făcînd credincioșilor atît educație religioasă, cît și patriotică. Ele au intrat de mult în circuitul valorilor universale, fiind cele mai reprezentative opere de artă medievală românească, mărturii grăitoare ale geniului creator al poporului nostru.

În ce privește *icoanele*, acestea alcătuiau, de multe ori, decorul bisericilor de mir, mai ales ale celor din lemn, lipsite de pictură murală. Un exemplu caracteristic ni-l oferă biserica fostului schit Văleni, de lîngă Piatra Neamț, ctitoria lui Petru Rareș, în care s-au găsit 139 de icoane, dispuse după schema iconografică tradițională. Strînse de pe la diferite mînăstiri și biserici, ele constituiau cea mai prețioasă colecție de icoane din secolele XVI—XVII, în țara noastră.

Alte icoane s-au păstrat la mînăstirea Pîngărați, la schitul Vînătorii Pietrei, Putna, Humor etc. Desigur în unele mînăstiri existau școli de iconari. Cele mai vechi icoane moldovenești, din prima jumătate a secolului, sînt Schimbarea la Față (Agapia), Maica Domnului cu pruncul (Văratec, adusă de la Văleni), Înălțarea (1568, Putna), alte două cu aceeași temă la Pîngărați și Humor, Deisis și Arhanghelul Mihail (Humor), Judecata Sfîntului Ioan cel Nou (fragment dintr-o veche raclă a sfîntului, (c. 1600), ușile împărătești ale bisericii din Cîrligi-Bacău (sfîrșitul secolului) etc.

În Transilvania se păstrează puține urme de picturi murale. Se pare că prin 1525 a fost zugrăvită biserica din Cetatea de Baltă, feudă moldo-venească. În 1564, domnița Zamfira a refăcut și înfrumusețat biserica mînăstirii Prislop. Se pare că zugravii lui Mihai Viteazul, Nicolae din Creta și Mina, au lucrat și în Transilvania. O icoană din anul 1531 a Sfîntului Nicolae — din nefericire repictată — a fost dăruită de episcopul Anastasie Episcopiei de la Vad, pe care o păstorea. O altă icoană, Maica Domnului cu pruncul, din 1564, s-a aflat în biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului (de proveniență cretană), un triptic, din 1555, în biserica din Agîrbiciu (jud. Cluj), un alt triptic la Bica-Mînăstireni (jud. Cluj), trei icoane în biserica din Budești—Susani, jud. Maramureș (Nașterea Domnului, Cuvioasa Paraschiva, Arhanghelul Mihail).

Sculptura în piatră a cunoscut o înflorire maximă tot în primele decenii ale secolului. Decorațiile sculptate ale fațadelor de la Dealu și Argeș, de origine orientală, vor constitui, pentru mai bine de un secol, un permanent izvor de inspirație pentru artiștii din Țara Românească. La unele biserici se observă și motive de inspirație gotică (Crețulescu din Tîrgoviște și Sfîntul Gheorghe din Cîmpulung).

Piatra de mormînt a lui Neagoe Basarab, aflată în biserica de la Argeș, va constitui prototipul sculpturii lespezilor funerare din Muntenia pentru tot secolul al XVI-lea și o parte din cel următor. În cîmpul central se află o cruce dublă, sprijinită pe un pedestal, avînd în partea superioară o roză a vînturilor. Inscricția funerară formează chenarul marginal. În această decorație de tip geometric se pot regăsi elemente comune manuscriselor și broderiilor.

O piatră funerară de alt tip, păstrată tot la Argeș, este cea care acoperă mormîntul lui Radu de la Afumați († 1529). În partea superioară a cîmpului central este reprezentat voievodul călare, cu mantia fluturînd, sceptrul în mîna dreaptă și coroana pe cap. Este cea mai izbuțită sculptură decorativă din vechea artă românească. Sub călăreț, tot pe cîmpul central, se găsește o amplă inscripție care consemnează faptele și «războaiele» lui Radu de la Afumați, o adevărată pagină de cronică. În jurul cîmpului, inscripția funerară propriu-zisă este înconjurată de bogate ornamente împletite. Lespedea funerară a boierului Albu Golescu († 1574) din biserica din Vieros-Muscel este direct inspirată de cea a lui Radu de la Afumați, deși mai simplă, fără ornamentele chenarului, dar cu o inscripție în formă de cronică, pe cîmpul central.

În biserica din Stănești-Vîlcea se află lespedea funerară a lui Stroe Buzescu († 1602), cu figura sa, în luptă cu tătara Ghirai, tot cu un text

amplu. Alte lespezi funerare repetă, în mare, aceeași compoziție geometrică, avînd crucea ca motiv central și inscripția slavă pe chenar, ca și piatra de pe mormîntul lui Neagoe Basarab.

În Moldova, tradiția statornicită în timpul lui Ștefan cel Mare de a împodobi lespezile funerare a continuat să rămînă un gen specific de sculptură decorativă. În marile ctitorii domnești (Probota, Moldovița, Bistrița, Slatina, Sucevița) sau cele boierești (Humor etc.), în camera mormintelor sau în pronaos, se găsesc numeroase pietre funerare, așezate fie la nivelul solului, fie înălțate pe un soclu. Cele mai interesante piese de sculptură funerară se păstrează la Probota (Petru Rareș, doamna Elena, Ștefan Rareș). Cu toate că se reia atît vechiul motiv al palmei, cît și compoziția de pe lespezile mormintelor familiei lui Ștefan cel Mare de la Putna, totuși în sculptura funerară de la Probota apare o tematică decorativă nouă, mai complexă decît a palmei, inspirată din brocardurile și țesăturile care veneau din Orient și din Apus. De la elementele geometrice se trece la cele florale, puternic stilizate, fenomen întîlnit și în celelalte arte aplicate din Moldova în acest secol.

Adevărate opere de artă sînt și stemele sculptate în piatră. Pe unele pietre funerare, precum și în pisaniile bisericilor (Probota, Bistrița, Sfîntul Dumitru și Suceava), apare capul de bour, cu stema între coarne, avînd soarele în dreapta, luna în stînga.

Dintre piesele sculptate în lemn s-au păstrat din Țara Românească ușile împărătești ale bisericii mînăstirii Cotmeana, cu o viziune decorativă tipic orientală — o ornamentică vegetală stilizată — și două cruci sculptate în lemn și ferecate în argint.

În schimb, în Moldova sculptura în lemn a cunoscut o înflorire neobișnuită pînă atunci. S-a păstrat o mare varietate de piese: iconostase, jilțuri, strane, tetrapoade, analoage etc., remarcabile prin unitatea de stil și de concepție. Piesele respective au o ornamentație bogată, cu motive variate, între care unele de tradiție populară, asemenea crestăturilor țărănești. La piesele de mobilier predomină motivele geometrice și vegetale stilizate (frunze, conuri de brad, fructe). Se observă și prelucrarea unor motive importate din Occident sau Orient (de pildă, motivul gotic, întîlnit în Transilvania, compus din semicercuri și ogive, cercuri și inimi întretăiate). Dintre motivele decorative orientale, amintim «entrelacul», format din împletituri care se înlănțuie sau se întretaie și palmeta, motiv devenit clasic în sculptura moldovenească din secolele XV—XVI.

Între piesele mai reprezentative se pot menționa: jilțurile de la Probota, Voroneț, Moldovița și Slatina, stranele de la Humor și Rîșca,

tetrapodul de la Probota, o ușă la Tazlău (lucrată de «Cozma maistru», în 1596). Un exemplu unic ne oferă jilțul de la Voroneț — lucrat din dispoziția lui Grigorie Roșca — pe care se află sculptată o friză cu oameni și animale într-o scenă de vânătoare.

Iconostasele folosesc aproape exclusiv elemente vegetale stilizate, pe suprafețe mari, rîndurile de icoane fiind despărțite prin frize sculptate. Cele mai impunătoare și mai izbutite sub raport artistic, adevărate capodopere ale genului, sînt iconostasele de la Voroneț, Humor și Moldovița, cu reliefurile acoperite în întregime cu aur. Cel de la Moldovița a fost lucrat de «popa Gavriil din Suceava», în anul 1593.

Deosebit de interesante sînt și crucile sculptate — miniatural — și apoi ferecate. Axul vertical, precum și brațul (sau brațele) transversale sînt sculptate — cu multă migală — cu scene biblice, rareori cu figuri de sfinți. Cîteva din aceste piese sînt lucrate de meșteri români: «popa Nichifor» de la Neamț, de la care avem două cruci, una lucrată pentru Grigorie Roșca (32 scene), alta pentru Grigorie II, «maistorul Dosoftei» de la Putna, care a lucrat o cruce — tot cu 32 de scene — dăruită Slatinei de postelnicul Matei Crăciun (1561); popa Ilie (o cruce la Agapia în 1593).

Broderia. Secolul al XVI-lea reprezintă o perioadă de înflorire a broderiei în Țara Românească și în Moldova. Mulțimea și varietatea pieselor de broderie de la începutul acestui secol presupun existența unor ateliere organizate, desigur pe lîngă mînăstirile de călugărițe. Dovadă sînt unele elemente proprii broderiei românești, care o deosebesc de cea bizantino-balcanică.

În Țara Românească, de pildă, se cunosc numeroase epitrahile, pe care sînt redată figurile Mîntuitorului și ale unor sfinți, iar în partea inferioară, pe poale, figurile donatorilor. Așa sînt epitrahilul păstrat în mînăstirea Xenofon din Muntele Athos, care reprezintă pe Neagoe Basarab cu fiii și doamna Despina cu fiicele, epitrahilul din 1521, dăruit de Barbu Craiovescu și soția sa Neagoslava mînăstirii Bistrița (înfățișează pe Barbu, călugărit sub numele de Pahomie, în veșminte călugărești), alte cîteva epitrahile, mînecuțe, poale de icoană etc.

O dveră dăruită de Neagoe Basarab și soția sa mînăstirii de la Argeș (azi în Muzeul Kremlinului) reprezintă Coborîrea de pe cruce, avînd în colțul din stînga, jos, pe doamna Despina cu trei fiice, Stana, Ruxandra și Anghelina, în genunchi, cu coroane și veșminte ca și în tabloul ctitoricesc din biserică. Două poale de icoană au fost dăruite de Vlad Vodă Vintilă (1532—1535) mînăstirii Cutlumuș. Domnitorul este înfăți-

șat împreună cu soția sa Rada și fiul lor Drăghici, în aceeași atitudine și îmbrăcăminte ca și în reprezentările familiei lui Neagoe Basarab. De la sfârșitul secolului, se păstrează o altă dveră — pentru schitul Stănești — care redă Răstignirea, brodată în fir de aur, avînd jos chipurile donatorilor: banul Preda Buzescu și soția sa Cătălina (un epitrahil înfățișînd pe același Preda cu soția și copiii se păstrează la mînaștirile din Meteore-Grecia, iar un alt epitrahil, cu Stroe Buzescu și soția sa Sima, se află în Iugoslavia).

În Moldova, mulțimea broderiilor reflectă stadiul de maturitate la care ajunsese această artă și face evidentă existența unei școli moldovenești de broderie cu veche tradiție. În general, piesele brodate mențin stilul statornicit în secolul anterior. Se remarcă numărul mare al personajelor în mișcare, o compoziție bogată, în care elementul decorativ joacă un rol important. Dvera cu scena Adormirii Maicii Domnului — lucrată în fir de aur și argint — dăruită de Bogdan III mînaștirii Putna în 1510, impresionează mai ales prin dimensiunile sale (2,38×1,92 m). Portretul domnitorului este redat în partea dreaptă, jos. De jur împrejurul scenei centrale sînt redată, în medalioane, 12 cetăți, în care au predicat apostolii. Este una din cele mai originale broderii din arta post-bizantină, remarcabilă prin calitățile artistice ale compoziției, desenului și cromaticii. A fost lucrată de călugării Zosima și Mardarie, primii meșteri brodeuri români cunoscuți. Alte piese sînt: epitaful dăruit de vistiernicul Gavriil Troțușan mînaștirii Voroneț (1516), procovățul dăruit Putnei de Elena Rareș (1535—1536).

Alexandru Lăpușneanu a dăruit mînaștirii Slatina două dvere, una în 1561, alta nedată. Prima reprezintă Schimbarea la Față, avînd în partea de jos portretele donatorilor, îngenunchiați. A doua reprezintă Înălțarea, avînd în partea inferioară ctitorii, de data aceasta redați în picioare. Tot de la Alexandru Lăpușneanu a rămas un epitaf dăruit Slatinei în 1556.

La sfârșitul secolului ne reține atenția epitaful lucrat din porunca lui Ieremia Movilă pentru mînaștirea Sucevița (1592—1593), iar la începutul secolului următor un epitaf dăruit de Nestor Ureche și soția sa Mitrofana mînaștirii Secu, lucrat de călugărița Filofteia din Constantinopol.

De o reală valoare artistică-istorică sînt și cele două acoperăminte de mormînt ale lui Ieremia și Simion Movilă (1606 și 1609). În primul, Ieremia este redat ca om viu, îmbrăcat într-o somptuoasă mantie de brocart de aur, avînd sus, în dreapta, stema Moldovei, iar în sînga, modelul mînaștirii Sucevița. Este unul din cele mai expresive portrete din

arta medievală românească. Împrejur este un chenar cu o inscripție în limba slavă. Cel de al doilea acoperământ redă pe Simion Movilă cu ochii închiși, cu mâinile încrucișate pe piept, îmbrăcat în haină de brocart, cu coroana pe cap. În jur, un chenar cu semipalmete, cruci și stele, iar în afara lui un alt chenar, cu o lungă inscripție în slavonește.

Argintăria. Ca și în cazul broderiilor, numărul mare de obiecte de cult cu care au fost înzestrate mănăstirile din țară, precum și alte așezăminte bisericesti din Răsăritul Ortodox, presupun existența unor ateliere locale, la sfârșitul secolului al XV-lea și în cursul celui de al XVI-lea (o scrisoare a lui Neagoe Basarab către aurarul Celestin din Sibiu pomenea de exercitarea acestui meșteșug al argintăriei de către români). Multe piese erau lucrate însă tot de meșteri sași din Sibiu și Brașov, altele de meșteri din Banat (Petru Smeredeva din Becicherecul Mare, Condo Vlahul, Dumitru Zlătarul din Lipova). Între piesele păstrate menționăm: chivotul dăruit de Neagoe Basarab mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos, cădelnița și chivotul dăruit de Craiovești mănăstirii Bistrița, trei panaghiare, cu reprezentarea unor scene religioase (unul dăruit de Drăghici Vintilescu Snagovului, în 1491, altele de Craiovești mănăstirilor Bistrița și Tismana), ferecătura Tetraevangheliarului dăruit de postelnicul Marcea mănăstirii Bistrița (1510). În a doua jumătate a secolului, se cunosc alte ferecături, mai multe cruci sculptate în lemn și ferecate în argint aurit ș.a.

În Moldova, numărul meșterilor locali era mult mai mare decât al celor din Țara Românească, deși se cunosc și piese lucrate de meșteri din Transilvania (de pildă, aurarul Ștefan din Cluj lucra pentru mănăstirea Slatina în 1557).

Către sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor, se cunoaște numele moldoveanului Gligorie Moisiu. Se remarcă o modificare a tematicii tradiționale, renunțându-se la scenele cu multe personaje, în favoarea unor figuri izolate. Dintre piesele reprezentative, consemnăm câteva ferecături, toate cu scene religioase, având chenare cu inscripții și felurite ornamente, o anaorniță și o cristelniță (refăcută în 1567 din materialul celei dăruite de Ștefan cel Mare), ambele dăruite de Alexandru Lăpușneanu mănăstirii Putna, ferecătura unor cruci de lemn sculptate (una dăruită de Grigorie Roșca Voronețului, alta de Alexandru Lăpușneanu Slatinei), un panaghiar de la Pîngărați (azi la Agapia) și altele. Multe piese de argintărie au ajuns în posesia unor așezăminte bisericesti din Răsărit, ca urmare a daniilor făcute de voievozii noștri. Altele au dispărut în timpul războaielor purtate pe pământ românesc.

Muzica bisericească. În țările române — mai ales în Moldova a Țara Românească — au existat, în acest secol, permanente preocupări de muzică bisericească bizantină-psaltică. Astfel, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, a activat la Putna călugărul *Eustatie* «ritor, protopsalt și domesticos» (prin termenul din urmă putem înțelege un dirijor al corului mînăstirii), om cu o aleasă cultură pentru timpul său. De la el au rămas mai multe lucrări muzicale (compoziții) într-un manuscris aflat azi în Biblioteca Lenin din Moscova. Dintr-o însemnare, cu data de 11 iunie 1511, aflăm că Eustatie «a scris această carte de cîntări din creația sa». Între compozițiile psaltice proprii se număra și o cîntare (cratima) închinată Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava (unii cercetători afirmă că textul a fost întocmit cu un secol în urmă de Gr. Țamblac). În același manuscris se găsesc și compozițiile altora: *Agathon, Agalian, Antim* etc. Manuscrisul este în notația muzicală de tranziție (între cea medie bizantină și cea neobizantină), cu textul în slavonește și grecește.

În 1545, un alt protopsalt de la Putna, ieromonahul *Antonie* — probabil urmașul lui Eustatie — a alcătuit un nou manuscris muzical (aflat în Biblioteca Universitară din Iași), în care sînt incluse și compoziții ale lui Eustatie și ale altor cîntăreți de la Putna. Notația este bizantină, iar textul grecesc și slav. Au fost atribuite secolului al XVI-lea și alte două manuscrise psaltice slavo-grecești aflate în Biblioteca Academiei R.S.R. (ms. 283 și 284). Alte două se găsesc la mînăstirile Putna și Dragomirna. Se apreciază că toate au fost scrise la Putna. Ele cuprind și compoziții ale altor autori, dintre care se crede că erau putneni: *Antim, Longhin, Dositei, Theodul, Ioasaf, Dometian Vlahul* (probabil un român din sudul Dunării) și alții.

Cele șase manuscrise putnene conțin cîntări de la Vecernie (Fericitul bărbatul, Prochimene), Utrenie (Polielee, Slave), de la Laudele praznicelor împărătești și ale sfinților mari, de la cele trei Liturghii (Aliluia, Sfinte Dumnezeule, Heruvice, Axioane, Chinonice) etc.

Aceste manuscrise, ca și numele cîntăreților amintiți, dovedesc că la mînăstirea Putna a existat o adevărată școală de muzică bisericească psaltică. După părerea unor cercetători, ea s-a impus și în afara hotarelor țării, influențînd și muzica bisericească rusă. Printre dascălii școlii trebuie numărați cei doi protopsalți, Eustatie și Antonie. În sprijinul acestei păreri se invocă și o scrisoare a lui Alexandru Lăpușneanu, din 6 iulie 1558, trimisă comunității ortodoxe din Lvov, prin care-i invită să trimită «patru cîntăreți tineri și buni și noi îi vom învăța cîntarea grecească și sîrbească» (slavonă, n.n.). Se arată, tot acolo, că au fost

trimiși «la învățătură» și tineri din Przemysl. Probabil era vorba de tineri români, căci în ambele orașe locuiau pe atunci mulți români. Școala de psaltichie a lui Lăpușneanu a funcționat, după unii, la Suceava. Mai degrabă credem că este vorba de școala de la Putna a lui Eustatie și Antonie.

La Putna a funcționat — în ultimele decenii ale secolului al XV-lea și în tot cursul celui de al XVI-lea — o școală elementară și una medie. După părerea prof. Șt. Bîrsănescu, cea din urmă avea caracterul unui seminar, pregătind pe viitorii preoți. Se predau aici gramatica, retorica, logica și muzica, precum și limbile greacă, slavă și română. Ca profesori vor fi funcționat cei doi protopsalți amintiți, iar către sfârșitul secolului XVI, ritorul Lucaci. Școala a avut o deosebită însemnătate în cultura românească, promovînd preocupările de istorie, drept, lingvistică, științe exacte și muzică.

Muzica psaltică se cultiva și la școala de pe lângă biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, înființată încă la sfârșitul secolului al XV-lea. Un dascăl cu numele Oprea preciza că era și «psalt dentîi» al acelei biserici. Această constatare ne face să afirmăm că pe atunci muzica bisericească de factură bizantină era comună tuturor celor trei țări românești, lucru dovedit, de altfel, și de circulația manuscriselor psaltice în toate ținuturile locuite de români.

Concluziile care se impun sînt evidente. Secolul al XVI-lea constituie perioada «clasică» a artei medievale românești, în care s-au creat cele mai reprezentative opere de arhitectură, pictură, sculptură, broderie și argintărie. Între ele se impun biserica mînăstirii Argeș, prin arhitectură, pictura din interior și decorația paramentului, iar în Moldova de nord picturile exterioare ale bisericilor, din care s-au păstrat în întregime cele de la Humor, Moldovița, Arbore, Voroneț și Sucevița.

B I B L I O G R A F I E

Vezi lucrările de sinteză de la cap. *Arta în secolele XIV—XV*.

Lucrări speciale. Arhitectura. G. BALȘ, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, 397 p. + 425 fig. în text (BCMI, XXI, 1928); PAUL HENRY, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle. Architecture et picture*, 2 vol. Paris, 1930, IV + 320 p. + 3 pl. (I) + 68 pl. + 10 p. (II); N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia, II. Vechiul stil românesc din veacul al XVI-lea*, în BCMI, XXIII, fasc. 63—66, 1930, p. 1—63.

Pictura. La lucrările de sinteză amintite la capitolul *Arta în secolele XIV—XV*, a se vedea și: VICTOR BRĂTULESCU, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, București, 1942, 96 + XXX pl.; PAVEL CHIHAIA, *Cîteva date în legătură cu portretele votive din «biserica lui Neagoe» din Curtea de Argeș*, în MO, an. XIV, nr. 7—9, 1962, p. 449—472; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugrăvi de biserici în Oltenia în*

veacul al XVI-lea, în MO, an. XV, nr. 3—4, 1963, p. 197—206; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravul Dobromir*, în MO, an. XV, nr. 5—6, 1963, p. 362—370; VICTOR BRĂTULESCU, *Frescele lui Dobromir, zugravul mănăstirii Curtea de Argeș*, în MO, an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 582—597 (alte studii despre mănăstirea Argeș în același număr al revistei, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 7—8, 1967, p. 697—829 și în GB, an. XXVI, nr. 7—8, 1967, p. 715—829).

VASILE DRĂGUȚ, *Pictura murală din Țara Românească și din Moldova și raporturile sale cu pictura Europei de sud-est în cursul secolului al XVI-lea*, în BCMI, an. XXXIX, nr. 4, 1970, p. 17—31; ȘTEFAN ANDREESCU, *Portretele murale de la Snagov și Tismana*, în BOR, an. LXXXVIII, nr. 1—2, 1970, p. 175—190; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura de la Bucovăț*, în BCMI, an. XL, nr. 4, 1971, p. 63—72; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura secolului al XVI-lea de la bolnița mănăstirii Bistrița-Vâlcea*, în SCIA, Seria artă plastică, nr. 2, 1972, p. 179—194; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Programe iconografice în pronaosul bisericilor de mănăstire din Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în SCIA, Seria artă plastică, nr. 2, 1973, p. 257—272; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, 122 p. + 99 fig.; ȘTEFAN VLĂDUȚ VASILIU, *Pictura religioasă din Muntenia și Oltenia în secolul al XVI-lea*, în B.O.R., an. XC, nr. 11—12, 1972, p. 1238—1248.

ORESTE LUȚIA, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț*, în rev. «Codrul Cosminului», Cernăuți I, 1924, p. 279—354; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Impresurarea Țarigradului în zugrăveala bisericilor noastre*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 3, 1953, p. 438—463; M. A. MUSICESCU, și M. BERZA, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958, 197 p.; PETRU COMARNESCU, *Indreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei (arhitectura și fresca în sec. XV—XVI)*, București, 1961, 349 p.; SORIN ULEA, *Portretul funerar al lui Ion — un fiu necunoscut al lui Petru Rareș și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în SCIA, VI, 1, 1959, p. 61—70; SORIN ULEA, *Portretul unui ctitor uitat al mănăstirii Sucevița: Teodosie Barbovschi mitropolitul Moldovei*, în SCIA, VI, 2, 1959, p. 241—249; SORIN ULEA, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenesti*, în SCIA, X, 1, 1963, p. 57—83 (și în RRH, II, 1963, p. 29—71); SORIN ULEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Rîșca*, în SCIA, X, nr. 2, 1963, p. 433—437; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Pictura bisericii de la mănăstirea Moldovița*, în MMS, an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 389—417; SORIN ULEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Sfântul Nicolae—Dorohoi*, în SCIA, XI, nr. 1, 1964, p. 69—79; VICTOR BRĂTULESCU, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în MMS, an. XL, nr. 5—6, 1964, p. 206—228; SORIN ULEA, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sfântul Gheorghe din Suceava*, în SCIA XIII, 2, 1966, p. 207—231; SORIN ULEA, *Autorul ansamblului de pictură de la Rîșca*, în SCIA, XV, nr. 2, 1968, p. 165—173; ALEXANDRU EFREMOV, *Ion și Sofronie zugravii mănăstirii Sucevița, pictori de icoane*, în «Revista Muzeelor» nr. 6, 1968, p. 503—508; VASILE DRĂGUȚ, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, București, 1969, 30 p. + 78 pl.; VASILE DRĂGUȚ, *Arbore*, București, 1969, 37 p. + ilustrații; MARIA ANA MUSICESCU și SORIN ULEA, *Voroneț*, ed. II București, 1971, 24 p. + ilustr.; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Bisericile cu pictură exterioară, din Moldova*, în MMS, an. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 406—444; nr. 3—6, 1970, p. 133—153 și nr. 9—10, 1970, p. 480—520; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Temele iconografice reprezentate în pictura exterioară din Moldova*, în MMS, an. XLVII, nr. 9—12, 1971, p. 631—644; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Acatistul Maicii Domnului în pictura bisericească din Moldova*, în MMS, an. XLVIII, nr. 5—6, 1972, p. 297—340; VASILE DRĂGUȚ, *Humor*, București, 1973, 40 p. + ilustr.; VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Pictura murală din nordul Moldovei*, București, 1974, 38 p.; I. CAPROȘU, *Biserica Arbore*, în MMS, an. L, nr. 5—6, 1974, p. 404—419.

Pentru icoane, vezi între altele: I. D. ȘTEFĂNESCU, *Icoane de artă în Moldova*, în MMS, an. XXXV, nr. 9—12, 1959, p. 589—599 (icoanele de la Văleni); MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.

Artele decorative. În afară de lucrările de sinteză amintite la capitolul Arta în sec. XIV—XV, să se vadă: EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphios moldaves aux XV-e et XVI-e siècles*, în «Cercetări Literare», București, IV, 1940, p. 164—214 + 10 pl.; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse*

en Roumanie. *Les étoles des XV-e et XVI-e siècles*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 5—62; ION BĂNĂȚEANU, *Broderii și țesături liturgice din Țara Românească (veacurile al XIV-lea — al XVIII-lea)*, în lumina cercetărilor mai noi, în GB, an. XXVI, nr. 1—2, 1967, p. 66—82; ION BĂNĂȚEANU, *Țesături și broderii liturgice din Moldova (veacurile XV—XVIII) în lumina cercetărilor mai noi*, în GB, an. XXVI, nr. 5—6, 1976, p. 511—525; ION-RADU MIRCEA, *Un sculptor în lemn din secolul al XVI-lea; maistorul Dosoftei*, în SCIA, an. XII, 1, 1964 p. 95—102; PAVEL CHIHAIA, *În legătură cu pietrele de mormânt ale ctitorilor bisericii mînăstirii Argeș*, în GB, an. XXXII, nr. 11—12, 1973, p. 1258—1277.

Școala muzicală de la Putna. R. PAVA, *Cartea de cîntece a lui Eustatie de la Putna*, în SMIM, V, 1962, p. 335—347; GHEORGHE CIOBANU și CRISTIAN GHENEA, *Un creator de muzică la începutul secolului al XVI-lea*, în rev. «Muzica», București, nr. 5—6, 1964, p. 60—61; GH. CIOBANU, *Școala muzicală de la Putna*, în rev. «Muzica», nr. 9, 1966, p. 14—20; GR. PANȚÎRU, *Manuscrise muzicale inedite de la mînăstirea Putna*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 11—12, 1969, p. 1257—1264 + VIII pl.; GR. PANȚÎRU, *Școala muzicală de la Putna*, în «Studii de muzicologie», București, t. VI, 1970, p. 29—67.

Celelalte școli ale mînăstirii Putna. ȘTEFAN BÎRSĂNESCU, *Școala greco-slavo-românească de la mînăstirea Putna*, în «Revista de Pedagogie», an. XV, nr. 6, 1966, p. 20—31. A se vedea și studiul aceluiași: *Școala de la mînăstirea Putna*, în vol. *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, (sec. X—XVI), București, 1971, p. 235—244.

XXVII

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLELE XIV—XVI

O prezentare a vieții preoților români pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea este desigur foarte anevoioasă, din lipsa izvoarelor documentare asupra acestei probleme. Dacă despre cîrmuitoarii lor bisericești — mitropoliți și episcopi — știrile sînt atît de sărace, încît nu putem nici măcar reconstitui cu exactitate șirul lor, cu atît mai sărace sînt cele despre smeriții preoți de mir din felurite sate și cătune, care duceau o viață grea, alături de fiii lor duhovnicești.

Preoția este veche și neîntreruptă în Biserica noastră, de la începuturile răspîndirii învățaturii creștine pe pămîntul țării noastre și pînă azi. Întîlnim cîteva nume de preoți daco-romani în timpul cruntelor persecuții ale împăratului Dioclețian, cum a fost preotul Montanus și presvitera Maxima, din Singidunum, care au primit moarte de martir în cetatea Sirmium, la 26 martie 304, zi în care se face și pomenirea lor. Acesta este primul preot daco-roman cunoscut cu numele. Cam în același timp, într-o zi de 13 ianuarie, a pătimit în Singidunum diaconul Ermil, care convertise și pe temnicerul său Stratonice, iar la Halmyris, în Sciția Mică, tînărul preot Epictet, care convertise pe Astion. Părinții acestuia din urmă au fost încreștinați de preotul Bonosus, poate un daco-roman. Într-o inscripție funerară latină din Tomis, este pomenită Theodule, fiica preotului Patricius. În a doua jumătate a secolului IV, într-un fragment de calendar got, apar numele preoților Verca și Bathusios, iar în actul martiric al Sfîntului Sava sînt amintiți preoții Gutica și Sansala, de neam got.

Într-o inscripție grecească pe o amforă, descoperită în bazilica de la Sucidava (sec. V—VI), apare numele preotului Lukonocos, fiul lui Lykatios, probabil de neam grec. Desigur, numeroasele bazilici paleocreștine din secolele IV—VI din Sciția Mică, Sucidava și Morisena,

erau deservite de preoți daco-romani sau greci. Mai târziu, cunoaștem nume de preoți «vlahi» chiar și în sudul Dunării, ca acel «Ioan, preotul preasfintei episcopii a vlahilor», semnat pe un manuscris din secolul al XI-lea, sau preotul Vasile, care a fost alături de frații Petru și Asan, în cunoscuta lor răscoală împotriva bizantinilor din anul 1185, devenit apoi arhiepiscop de Tîrnovo.

Preoții de mir sînt atestați apoi în unele izvoare documentare în cursul evului mediu, în toate cele trei țări române. Pe baza puținelor știri pe care le avem, încercăm să reconstituim viața și preocupările preoțimii românești de mir, în secolele XIV—XVI.

Preoțimea românească din Transilvania. În cursul acțiunii prozelitiste catolice din secolele XIII—XV, se face adeseori amintire de preoții «schismatici». Așa de pildă, sinodul episcopilor latini întrunit la Buda, în 1279, interzicea acestor preoți săvîrșirea cultului după ritul ortodox și construirea de biserici. În 1366, regele Ludovic cel Mare al Ungariei poruncea dregătorilor din județele Caraș și Cuvin din Banat, să prindă pe toți preoții schismatici din acele părți și să-i ducă înaintea comitelui Benedict Heem, «care va face cu ei ce îi va porunci regele». O măsură asemănătoare a luat și regele Sigismund de Luxemburg, în 1428, interzicînd activitatea preoților ortodocși în districtele Caransebeș, Mehadia și Hațeg.

Acestea sînt numai cîteva din măsurile luate de «regii apostolici» ai Ungariei împotriva preoților români transilvăneni. Nu avem știri despre felul în care au fost duse la îndeplinire aceste dispoziții. În orice caz, unii preoți vor fi avut de suferit de pe urma lor.

În ciuda acestor măsuri represive, în documentele timpului apar mulți preoți și chiar protopopi români transilvăneni, unii bucurîndu-se de o situație deosebită. Cele mai vechi știri le avem despre preoții din Țara Hațegului, unde stăpînirea regatului feudal maghiar s-a întins mai târziu, menținîndu-se o puternică organizare românească, în frunte cu cneji, juzi, protopopi și preoți. Astfel, în inscripția murală de la biserica din Streisîngeorgiu, din 1313—1314, este pomenit numele preotului Naneș. La 2 iunie 1360, s-a ținut un scaun de judecată în Hațeg, sub conducerea vicevoievodului Transilvaniei, la care au luat parte — alături de 12 cneji și 6 țărani — 5 slujitori ai Bisericii: protopopul Petru din Ostrov, însoțit de preoții: Zampa din Clopotiva, Balc din Peșteana, Dalc din Densuș și Dragomir din Tuștea, sate din aceeași regiune. Acest Petru este cel mai vechi protopop român cunoscut cu numele.

Peste o jumătate de veac, la 17 februarie 1411, se judeca o chestiune de proprietate, tot în Hațeg, între protopopul Dobrotă din Rîu-Bărbat și Leel din același sat. Numele preoților și al țăranilor care au făcut parte din acest scaun de judecată nu mai sînt amintite. Toți membrii scaunului de judecată din Hațeg se alegeau în fiecare an, iar la intrarea în funcție depuneau un jurămînt. Ei judecau «după legea și obiceiul districtului Hațeg», iscălind hotărîrile luate în procesele de proprietate sau de altă natură.

În 1435, a avut loc o răscoală a românilor din Țara Hațegului împotriva castelanilor cetății Deva, cu distrugerea mai multor proprietăți regale. Răsculații aveau în frunte pe cnejii Costea și Stanciu și pe preotul-cneaz Vîlcul (Volcul) din Rușor. În același an, voievodul Ardealului a convocat un scaun de judecată la Hațeg, la care au participat nobilii și cnejii români din district, hotărîndu-se confiscarea averilor celor trei cneji răsculați, care fugiseră în Moldova.

În același ținut hunedorean, întîlnim și un alt protopop cu numele Petru. Era pomenit într-o scrisoare a călugărului minorit Mihail Székely din 10 februarie 1456, în care relatează că românii hunedoreni își păstrau credința și obiceiurile datorită predicilor acestui protopop. Peste o jumătate de veac, adică în 1506, Beatrice, văduva lui Ioan Corvin, fiul regelui Matei, numea ca protopop la biserica din Hunedoara pe preotul din Socet. Rezultă că, în părțile Hunedoarei, românii aveau o puternică organizație bisericească, cu vlădici (Ioan de Caffa, în 1456), cu protopopi și preoți. Existența preoților este confirmată și de numărul mare al bisericilor de piatră din acest județ, cele mai multe în ființă pînă azi.

Actele vremii consemnează și alți preoți transilvăneni, în felurite împrejurări. De pildă, la 29 iunie 1349, printr-o diplomă dată de episcopul latin al Orăzii cneazului Petru din Vintere, se acorda scutire de toate sarcinile și dările iobăgești pentru cîte un preot din fiecare sat din jurul Vinterei. Rezultă, din această diplomă, că preoții români de pe domeniile Episcopiei latine din Oradea suportau toate sarcinile iobăgiei, alături de credincioșii lor țărani și că erau mai mulți preoți într-un sat. La fiecare schimbare de episcop latin, protopopii români din districtul Beiuș, cu reședința în Seghiște, trebuiau să ceară diplome pentru înnoirea acestor scutiri și pentru întărirea drepturilor lor protopopești. Se cunosc numele a trei protopopi care au cerut înnoirea acestor drepturi : Dan în 1503, Ioan în 1538 și Petru în 1554.

În Maramureș, întîlnim nume de preoți încă din secolul al XIV-lea, cum au fost de pildă, Miroslav din Giulești în 1364, Balotă din Apșa

de Mijloc în 1415, Costea din Văleni în 1415 și alții, unii din ei avînd titlul de nobil sau «homo regius».

Preoți «valahi» se întîlnesc și în Polonia, în satele înființate de ciobanii ajunși cu turmele pînă în acele părți. Se bucurau de o stare materială mulțumitoare, cu pămînt de arătură și ofrande din partea credincioșilor. Ei plăteau și anumite dări — deși de multe ori erau scutiți — între care și cea numită «poczta», la Paști și la Crăciun: un iepure, o capră, o vulpe sau alt animal și «cașuri valahe». Uneori erau păstoriți de vlădici din neamul lor, cum a fost acel Chiril Românul, episcop în Przemyśl, în 1353.

Știrile despre preoții români transilvăneni sînt ceva mai bogate în cursul secolului al XVI-lea. Din ele ne putem face o imagine — nu îndeajuns de limpede — despre starea religioasă, morală, socială, materială și culturală a preoțimii noastre de acum patru veacuri.

În genere, preoții de mir duceau același trai ca și credincioșii țărani pe care-i păstoreau. Faptul acesta îl consemna, în secolul al XVII-lea, un străin, Andreas Freyberger, dar nu avem nici un motiv să ne îndoim că starea celor din secolele anterioare ar fi fost alta. «Preoții poporului sau parohii — scria el — oficiază liturghia duminica și în zilele de sărbătoare, dar niciodată în zilele săptămîinii. Ei se ocupă cu lucrul cîmpului: ară, grăpează, seceră, treieră grîul, ca și ceilalți țărani; găsești cîte șase preoți în satele mai mari, și fără de doi preoți, acești valahi nu întemeiază nici o așezare, care să constea chiar din puține familii... Ca îmbrăcăminte nu se deosebesc de ceilalți țărani laici, fiind îmbrăcați în piei de oi și de capre și deosebiți de poporul de rînd numai prin acoperămîntul capului, care la preoți este de culoare albastră, iar la protopopi sau arhidiaconi de culoare neagră...».

În ce privește viața religioasă-morală a preoțimii ardelenice, cu greu ne putem face o imagine limpede asupra ei. Totuși, putem accepta ca sigur faptul că majoritatea lor — deși fără învățătură și fără o stare materială mulțumitoare — erau buni îndrumători sufletești ai credincioșilor lor țărani. Unii din ei erau ctitori de lăcașuri sfinte. De pildă, în 1523, preoții Matei, Șandru și Petru, împreună cu cnejii din Valea Rodnei, cereau îngăduința primarului Bistriței să ridice o mînăstire între Hordou și Telciu. Unii preoți de mir — pentru evlavie și poate pentru învățătura lor — erau ridicați în scaunul de «arhiepiscop» sau «mitropolit» al Transilvaniei.

Starea morală a preoțimii ortodoxe cunoaște un regres după începutul acțiunii prozelitiste calvine printre români. Astfel, «sinodul»

convocat de «episcopul» româno-calvin Pavel Tordasy la Aiud, la 19 octombrie 1596, a admis recăsătorirea preoților români văduvi, măsură contrară canoanelor și rînduielilor bisericesti ortodoxe. Dar această dispoziție a fost revocată de Dieta Transilvaniei, convocată la Alba Iulia între 20—27 iulie 1600, la dorința lui Mihai Viteazul.

Încercările de atragere a preoților și credincioșilor români la calvinism — sprijinite de principele Ioan Sigismund Zápolya — n-au dus la nici un rezultat, cum ne încredințează însuși «episcopul» româno-calvin Gheorghe de Sîngeorz, care în 1567 se plîngea principelui că preoții români nu-l ascultă, nu vin la sinoadele sale, nu-i dau dijma de un florin, ci dimpotrivă, «îl batjocoresc cu vorbe urite și calomnioase și cu diferite injurii». La 2 octombrie 1567, Ioan Sigismund făcea cunoscute aceste plîngerii preoților români, amenințându-i că dacă nu vor asculta de superintendent, și de «adevărul Evangheliei» (adică de învățătura calvină), vor fi izgoniți din țară. Peste o lună, la 11 noiembrie, principele era nevoit să dea o nouă dispoziție, ca toți preoții români să slujească în românește și să accepte învățăturile calvine, cerînd în acest scop ajutorul organelor de stat în subordine. În ciuda acestor dispoziții, calvinismul n-a putut abate pe preoții ortodocși români de la credința lor strămoșească. Doar *Palia* de la Orăștie amintește pe colaboratorii lui Mihail Tordasy, cu unele rosturi în Lugoj, Caransebeș și Hunedoara, centre în care calvinismul a înregistrat oarecari succese printre români. Alți cîțiva preoți români «calvinizați» întîlnim în părțile Bihorului (Achim din Căbești, care participa la un sinod calvin la Oradea, în 1569, Mihai din Nimăești, căruia i s-au acordat anumite scutiri, ca și preoților calvini, în 1609 și alții). Rezultă că marea masă a preoților români, în ciuda presiunilor exercitate asupra lor de oficialitățile calvine, au rămas în credința lor strămoșească, ortodoxă, împreună cu credincioșii pe care-i păstoreau.

În ce privește nivelul cultural al preoților transilvăneni, el se reducea, în cele mai multe cazuri, la strictul necesar pentru un smerit slujitor al altarului: scrisul, cititul, cîntările bisericesti, rînduielile tipiconale, unele rugăciuni și învățături. Majoritatea preoților nu cunoșteau limba slavonă în care slujeau, potrivit tradiției, ci învățau rugăciunile și rînduielile liturgice pe de rost.

Preoții proveniți din familii preotești primeau unele cunoștințe de carte de la părinții lor, alții de la preoți mai în vîrstă, de la anumiți călugări în mînăstiri și poate la reședințele vlădicești (Feleac, Vad, Geoagiu, Lancrăm, Alba Iulia). O școală românească propriu-zisă exista numai la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, întemeiată în

ultimii ani ai secolului al XV-lea, cu limba de predare slavona, devenită apoi școală românească, pe la mijlocul secolului al XVI-lea. A avea două cicluri : primul — elementar — era destinat pentru pregătirea negustorilor și meseriașilor, al doilea, pentru pregătirea preoților din Brașov și Țara Bîrsei sau chiar din regiuni mai îndepărtate. Datorită acestei școli, preoții de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului au avut întotdeauna o pregătire superioară celorlalți preoți transilvăneni. Unii din ei erau în legături de prietenie cu domnii Țării Românești, mijlocind, probabil, anumite afaceri comerciale ale acestora cu sașii brașoveni (de pildă la sfârșitul secolului XV, preoții Costea și Coman, care au fost poftiți în Țara Românească). Ei erau folosiți și de oficialitatea Brașovului, în calitate de «scriitori la cetate», adică interpreți și corespondenți pentru limba română ai Sfatului orășenesc. În această calitate, ei făceau parte din personalul administrativ al Sfatului, cu un salar anual, fixat cu timpul la 12 florini, la care se adăuga uneori și un premiu, la sfârșitul anului. Erau trimiși adeseori cu felurite misiuni la domnii Țării Românești și ai Moldovei. Între acești soli ai sașilor brașoveni, amintim pe preoții Petru II zis cel Tânăr, trimis la Petru Rareș, Grama, cu misiuni la Petru Rareș, Mircea Ciobanul și Pătrașcu cel Bun, fratele său Toma, apoi Dobre, Voicu, Iane, Mihai ș.a. Preoții și proto-popii Iane și Mihai, amîndoi cu aleasă pregătire (Mihai învățase la Ipek), au fost principalii colaboratori ai diaconului Coresi, în lucrarea sa de revizuire și tipărire de cărți românești. La rugămintea lor, domnii români de peste munți au acordat felurite ajutoare pentru refacerea bisericii la care slujeau, iar preotul Mihai a ridicat o nouă clădire pentru școala românească din Șchei.

Sfatul orașului Sibiu folosea adeseori ca «scriitori la cetate», interpreți și trimiși în Țara Românească, pe unii dintre preoții români din Rășinari. Așa a fost preotul Bratu, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, care era însă originar din Brașov-Șchei, fiul preotului Petru zis cel Bătrîn, adus de sașii sibieni anume pentru slujba la cetate și așezat ca preot-paroh în Rășinari. Aceasta înseamnă că românii n-aveau pe atunci o biserică în Sibiu.

Se cunosc însă preoți cu oarecari preocupări cărturărești și în alte părți ale Transilvaniei, mai ales copiști de manuscrise, cum a fost popa Grigorie din Măhaci (Turda), care a copiat un Miscelaneu teologic, cunoscut sub numele de *Codex Sturdzanus*, între anii 1583—1619.

În ce privește starea materială, spre deosebire de țărani, preoții români din Transilvania erau scutiți de robotă, iar în unele cazuri și de dijme. Aceste scutiri le acorda regele Ungariei, iar mai târziu — după

1541 — principele Transilvaniei. Cea mai veche scutire cunoscută este din anul 1479, când regele Matei Corvin acorda tuturor preoților români din Maramureș — chiar și celor ce vor urma în viitor — scutirea de toate dările «ordinare sau extraordinare» către stat. Dieta Transilvaniei — întrunită la Turda, la 24 mai 1548 — scutea pe preoții români de «darea cincizecimii» (darea oilor, din 50 de oi se da una cu miel și o mioară). Dar aceste scutiri erau nesocotite adeseori de nobilii proprietari de pământ, încît la 24 aprilie 1578, dieta din Cluj interzicea să se mai pună dări pe preoții români. Mihai Viteazul, îndată după cucerirea Transilvaniei, a cerut Dietei — întrunită la 20—27 iulie 1600 — să hotărască scutirea tuturor preoților români de iobăgie. Se vede că hotărîrea luată la dorința domnului român n-a mai fost respectată după căderea lui, căci în 1609 principele Gabriel Báthory scutea din nou pe preoții români de sarcinile iobăgești, dîndu-le dreptul să se mute de pe o moșie nobiliară pe alta.

Cu toate că mulți preoți au ajuns în starea de iobăgie, alții aveau totuși o stare materială mulțumitoare. În Țara Hațegului, unii preoți se recrutau din rîndul cnejilor români, iar în Făgăraș și în Maramureș mulți erau nobili. Tot așa, în părțile Sălajului, unde întîlnim preoți-voievozi. De aceeași situație se bucurau și preoții din Brașov și Țara Bîrsei.

De la credincioșii lor, preoții primeau anumite ofrande pentru slujbele pe care le săvîrșeau, fără să le cunoaștem în amănunte. Dieta din Turda, din 1579, hotăra ca fiecare familie românească trecută la calvinism să dea predicatorului o claie de grîu. În tratatul de alianță încheiat la 20 mai 1595, la Alba Iulia, între principele Sigismund Báthory și trimișii lui Mihai Viteazul, se prevedea, între altele, ca «preoții români să-și poată strînge liber veniturile lor *îndătinate* și obișnuite».

În schimb, preoții erau obligați să plătească anumite taxe fie proprietarilor lor de pământ, fie vlădicilor. De pildă, în Țara Făgărașului plăteau 7 florini și 50 de dinari pe an, preoții hirotoniți dintre iobagi plăteau un onorar curții din Făgăraș, care ajungea pînă la 30 de florini, iar fiii de preoți foști iobagi plăteau 15 florini.

Preoții de pe teritoriul cetăților Chioar și Șimleu plăteau proprietarului de pământ — în 1566 — cîte un florin și 25 de dinari pe an. Toți preoții plăteau cîte un florin pe an mitropolitului. Alte daruri și taxe plăteau protopopului. În anul 1585, de pildă, preoții din Țara Făgărașului erau scoși de sub ascultarea mitropolitului din Alba Iulia și supuși predicatorului calvin maghiar din Făgăraș, căruia îi plăteau cîte un florin pe an. Dar în 1595, principele Sigismund Báthory a îngăduit mitro-

politului Ioan de la Prislop să încaseze darea de un florin de la acești preoți, după cum o încasa și de la preoțimea din restul Transilvaniei.

Avem știri despre unii preoți care luau parte, alături de credincioșii lor, la felurite mișcări cu caracter social-național. Astfel, din oastea lui Mihai Viteazul a făcut parte și preotul Teodor din Sîngeorzul Bistriței, care a luptat în fruntea credincioșilor săi. În 1601 a fost ucis în piața Clujului, împreună cu Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul, și un preot român, probabil tot pentru vina de-a fi luptat alături de «domnul unirii».

Dieta întrunită la Cluj, la 21 ianuarie 1601, hotăra ca preoții români care au fost alături de Mihai Viteazul, în timpul scurtei sale domnii în Transilvania, să fie alungați din țară.

Întîlnim chiar și unii vlădici participanți la mișcările social-naționale ale poporului sau la diferite lupte: Anastasie al Vadului, care în 1529 conducea trupele lui Petru Rareș împotriva Bistriței, Ioan Cernea al Vadului, căzut — cu paloșul în mîină — în luptele de la Sătmar, în anul 1605.

Așadar, preoțimea ortodoxă română din Transilvania a fost în permanență alături de aspirațiile poporului pe care-l păstorea.

Preoțimea din Moldova și Țara Românească. Știrile despre preoții ortodocși din cele două țări încep încă din secolul al XIV-lea. Sînt pomeniți în hotărîrea Sinodului Patriarhiei ecumenice din mai 1359, privind strămutarea lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei, ca și în actul mitropolitului grec Ieremia (c. 1393), prin care arunca anatema asupra domnului, vlădicilor, preoților și credincioșilor din Moldova. Se vede că Biserica Moldovei — deși nu avea recunoașterea Patriarhiei ecumenice — era totuși organizată temeinic, căci actele vremii pomenesc de numeroși protopopi moldoveni. Astfel, în primăvara anului 1395, domnitorul Ștefan Mușat a trimis la Constantinopol pe protopopul Petru, pentru ca să încerce o împăcare cu Patriarhia, pe tema recunoașterii celor doi vlădici, Iosif și Meletie, hirotoniți la Halici. El a fost numit de patriarhul Antonie, ca «dichiu» sau reprezentant al său în Biserica Moldovei, slujbă pe care nici nu și-a luat-o în primire, fiind numit împotriva voinței sale. În mai 1401, un preot moldovean, cu numele Isidor se înfățișa la patriarhul ecumenic Matei (1357—1410), plîngîndu-se că n-a fost primit în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei de către mitropolitul Antim Critopol, sub cuvînt că este hirotonit de Iosif, cel nerecunoscut de Patriarhie. Patriarhul și sinodul său au îngăduit însă preotului Isidor slujirea celor sfinte, dîndu-i și o scrisoare, în acest sens, către

mitropolitul Antim. În aceeași scrisoare, mitropolitul era îndrumat să așeze preoți-duhovnici, pentru ca să nu rămână credincioșii nespovediți.

Un alt protopop moldovean, cu rosturi însemnate în viața Bisericii sale, a fost Constantin, probabil locțiitorul mitropolitului din Roman, participant la lucrările sinodului de la Ferrara—Florența din 1438—1439, semnând și actul de unire al Bisericilor din 6 iulie 1439.

Actele interne pomenesc, de asemenea, câteva nume de protopopi și preoți moldoveni. De pildă, într-un act din 1427 erau pomeniți trei fii ai protopopului *Simion*. Tot în timpul lui Alexandru cel Bun, păstorea în Baia, fosta cetate de scaun a domnilor Moldovei, un preot cu numele *luga*, pe care acest domn și fiii săi l-au miluit cu câteva sate. Se vede că era un om de încredere al lui Alexandru cel Bun și al familiei sale, ajungând să aibă o situație materială dintre cele mai bune.

Un alt preot pomenit în actele vremii a fost *Ioil*, căruia Ștefan Vodă îi dăruia, în anul 1434, «o pustie la Cîrligătură... să-și facă mînăstire». Desigur fusese preot de mir, căci avea un fiu *Giurgiu*, pomenit în același act (probabil *Ioil* era numele său de călugăr). Ei au și ridicat o mînăstire, pentru că, la 18 februarie 1456, *Petru Vodă Aron* le întărea stăpînirea peste satul *Onești* pe Cîrligătură «peste mînăstirea lor...».

Un alt preot ctitor de mînăstire a fost *Draghie*, pomenit într-un act de la Ștefan II din 1444, prin care dăruia preotului *Toader* din Bîrlad o moară și alte locuri «unde au fost mînăstirea fratelui său, a popei *Draghie*».

Rezultă că unii preoți de mir se bucurau de o stare materială satisfăcătoare, încît își puteau îngădui să ridice chiar și lăcașuri de închinare. N-ar fi exclus ca acești preoți să se fi călugărit în mînăstirile ctitorite de ei.

Din anumite acte interne, aflăm că preoții din satele mînăstirești din Moldova erau scoși de sub ascultarea mitropolitului și puși sub a mînăstirii respective. De pildă, în 1446, Ștefan II dăruia mînăstirii Neamț bisericile și «pe toți popii» din șase sate aparținătoare acesteia, ca să fie mînăstirii noastre «uric cu toate veniturile».

Iar în 1449, *Alexăndrel Vodă* întărea egumenului mînăstirii Sfîntul *Nicolae* din *Poiana* (*Probota*) dreptul de a judeca și a pedepsi pe oamenii din satele mînăstirești, interzicînd dregătorilor domnești «să umble în aceste sate». În privința preoților, hrisovul respectiv preciza ca ei să asculte de mînăstire, «cu tot venitul pe care-l au și-l dau mitropoliților și protopopilor». Se rînduia apoi ca orice nou mitropolit sau protopop «să nu aibă nici o treabă și nici un amestec cu acești popi».

Printr-un hrisov al lui Ștefan cel Mare dat mînăstirii Putna, la 15 martie 1490, îi întărea stăpînirea peste 16 biserici din ținuturile Suceava și Cernăuți, stabilind ca «oricîte biserici cu popi se vor face și se vor înnoi de aci înainte și oricîți popi se vor pune în toate aceste sate mînăstirești... ei toți să asculte de această sfîntă mînăstire a noastră de la Putna și acolo să plătească dare și tot venitul ce se cuvine unui mitropolit de la popi. Și pe toți acești popi să-i judece egumenul de la mînăstirea Putna, iar protopopii sau vornicii oricărui mitropolit sau episcop să n-aibă nici o treabă, cu acei popi, în veci». Aceleași dispoziții se repetau și într-un hrisov din 17 noiembrie 1502.

Toți preoții erau datori să plătească o dajdie anuală mitropolitului (sau episcopului de Roman și Rădăuți), să-i trimită plocoane la anumite sărbători și o parte din venitul bisericilor. Acest lucru rezultă dintr-un hrisov dat de Ștefan cel Mare Episcopiei de Rădăuți, la 15 martie 1490, în care se arată că preoții acelei eparhii erau puși sub ascultarea episcopului Ioanichie «cu dajdia, cu plocoanele și cu toate pricinile și cu tot venitul preoțesc». Nu se preciza însă în ce constau acestea. Mai tîrziu, știm că darea era de un galben anual, iar ploconul o piele de vulpe sau de jder. Fiecare preot plătea o anumită sumă de bani pentru hirotonie.

În Țara Românească, întîlnim mai puțini preoți în actele vremii : un protopop Mihai, călugărit la Cutlumuș, în Muntele Athos, în 1369 (sub numele de Melchisedec), protopopul Hariton, în 1412, preotul Aldea, în 1506 și alții. Și aici, ca și în Moldova, unii din ei erau miluiți de domni, pentru serviciile făcute, cu felurite proprietăți.

Numărul preoților și al diaconilor trebuie să fi fost destul de ridicat, date fiind cinstea de care se bucurau slujitorii Bisericii în fața credincioșilor, dar și avantajele de ordin material pe care le oferea preoția. De regulă, preotul lăsa la moarte, la biserica la care slujise, pe unul din fiii săi. Pentru supravegherea lor, ierarhii se slujeau de protopopi, probabil cîte unul în fiecare ținut. Abaterile preoților erau judecate de ierarhi sau de protopopi.

Unii dintre preoți se bucurau încă din aceste secole de multe scutiri de dări către domnie, așa cum se va întîmpla și în secolele următoare. De pildă, la 21 martie 1528, preotul Luca din Suceava era scutit de Petru Rareș de toate dările și slujbele către domnie, privilegiu care se extindea și asupra urmașilor săi. La 13 februarie 1585, Petru Vodă Șchiopul scutea pe toți preoții și diaconii din Iași de dările și slujbele către domnie.

Ca și în Transilvania, preoții munteni și moldoveni munceau la cîmp, alături de păstorii lor, purtau aceeași îmbrăcăminte, cămașă albă, ițari, cojoc și opinci — deosebindu-se de ei doar prin barbă și prin plete.

Unii dintre ei cunoșteau felurite meșteșuguri. Alții luau parte la luptele purtate de domnii lor împotriva oștilor otomane, pentru păstrarea independenței țării lor, cum a fost preotul Stoica din Fărcaș, în oastea lui Mihai Viteazul. În afară de produsele de pe moșia lor, preoții munteni și moldoveni trăiau din ofrandele credincioșilor, fără să știm în ce constau acestea. O situație mai bună aveau preoții de la bisericile ctitorite de domnii țării, numite «domnești».

În ce privește învățătura preoților din Țara Românească și Moldova, desigur că ei se pregăteau fie în familiile lor — dacă erau fii de preoți — fie la una din mânăstiri. Ea se reducea la scris, citit, cântările bisericesti, rânduiala slujbelor și noțiuni elementare de teologie, deci strictul necesar pentru un păstor de suflete. Cunoaștem câteva nume de preoți copiiști, cum a fost Ignatie din Coțmani, un diacon Mihai, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, pe care i-am amintit în alt loc.

Remarcăm faptul că preoții de mir din Țara Românească și Moldova nu s-au putut ridica la o stare culturală deosebită — cum erau cei de la Brașov, de pildă — pentru că aici rolul precumpănitor în viața bisericească îl deținea cinul călugăresc.

Concluzii. *Pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, preoții ortodocși transilvăneni au fost expuși la felurite neajunsuri din partea misionarilor și inchizitorilor papali, sprijiniți în lucrarea lor de regii Ungariei. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a început acțiunea prozelitistă calvină, izbutind să cîștige cîțiva preoți români, care urmăreau doar scopuri de ordin material. În schimb, cei din Țara Românească și Moldova nu au trecut prin astfel de încercări.*

Starea culturală a preoților ortodocși din cele trei țări românești se limita la cunoștințe elementare de teologie și la cunoașterea feluritelor slujbe. Ei se pregăteau în familie sau în unele mânăstiri. Întîlnim însă și excepții, adică preoți cu pregătire mai înaltă, dobîndită chiar peste hotarele țării, cum erau cei de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului.

Preoții — mai ales cei de la parohiile rurale — duceau o viață plină de nevoi, agonisindu-și cele necesare traiului prin muncă, alături de credincioșii pe care-i păstoreau. Cu toate aceste lipsuri, smeriții preoți ortodocși români de altădată au ținut mereu trează, în sufletele păstoriților lor, credința în Dumnezeu și dragostea față de pămîntul strămoșesc.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. E. HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I și vol. II, 1—5 și vol. XV, 1, București, 1890—1913; N. IORGA, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, I—II, București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (II); ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*. A. Moldova, veac XIV—XVI, 6 vol., București, 1951—1954; B. Țara Românească, veac. XIII—XVI, 7 vol., București, 1951—1953; C. Transilvania, veac. XI—XIV, 6 vol., București, 1951—1955.

Lucrări. C. BOBULESCU, *Fețe bisericesti în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; NICULAE M. POPESCU, *Preoție veche românească*, în B.O.R., an. LIII, nr. 7—8, 1935, p. 327—331; NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în S. T., an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii ortodoxe față de dreptele năzuințe ale poporului*, în B.O.R., an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242.

Pentru preoțimea din Transilvania, se adaugă: N. IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Cei mai vechi protopopi români*, în R.T., an. V, nr. 19—20, 1911, p. 531—534; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Cîteva date despre preoții români calvini*, în C.C., an. I, 1911, p. 44 urm.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preoțimii române din Ardeal*, în C.C., an. VI, nr. 5, 1916, p. 135—140; ȘTEFAN LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la 1556*, Cernăuți, XV + 103 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, Oradea, 1935, 146 p.; NICOLAE SULICĂ, *Preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Brașov ca precursori ai lui Coresi*, în rev. «Athenaeum», 1939, nr. 1, p. 31—44; nr. 2, p. 127—134; nr. 3, p. 253—261; nr. 4, p. 344—359; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. I, București, 1943, 427 p.

T. HOLBAN, *Popii și Biserica românilor din Polonia*, în «Arhiva», organul Societății istorico-filologice, an. XXXVIII, nr. 1, 1931, p. 25—30.

XXVIII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Legăturile Bisericii Ortodoxe Române din Țara Românească și din Moldova — mai puțin din Transilvania — cu Bisericile Ortodoxe de limbă greacă și slavă, atestate documentar încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, au luat o dezvoltare deosebită în cursul secolului al XVI-lea. Aceste legături s-au manifestat prin călătoriile unor patriarhi, mitropoliți, episcopi sau călugări greci în țările noastre, prin «închinările» de mănăstiri și schituri făcute de domnii români Patriarhiilor apostolice de Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim sau mănăstirilor de la Muntele Athos, Muntele Sinai și altor așezăminte bisericesti din Răsărit, prin vlădicii și călugării români care călătoreau la «Locurile Sfinte» (Ierusalim, Athos ș.a.), prin manuscrisele sau cărțile tipărite la noi, care circulau în toate țările ortodoxe, prin lupta comună pentru apărarea Ortodoxiei. Toate acestea au contribuit la ridicarea prestigiului Ortodoxiei românești în toată lumea creștină.

Cultura, arta și, în genere, spiritualitatea bizantină au supraviețuit încă patru secole după 1453, anul marelui dezastru al căderii Constantinopolului sub turci, dezvoltându-se pe pământul Țării Românești și al Moldovei, cu sprijinul material și moral al domnitorilor acestor două țări, considerați ca urmași ai «basileilor» bizantini de altădată. Datorită lor, țările noastre au devenit «Bizanțul după Bizanț», după expresia pusă în circulație de marele savant Nicolae Iorga.

Legăturile cu Patriarhia ecumenică. Semnarea actului unirii în Sinodul de la Florența, la 6 iulie 1439, a dus la slăbirea treptată a legăturilor țării române cu Patriarhia ecumenică. Aceste legături s-au întrerupt aproape cu totul după dezastrul de la 29 mai 1453, când strălucitul imperiu bizantin de altădată și-a încetat definitiv existența.

Ele au fost reluate la începutul secolului al XVI-lea, prin fostul patriarh ecumenic *Nifon II* (1486—1488 și 1496—1498), care, în primăvara

anului 1503, a fost adus de domnitorul Radu cel Mare în Țara Românească, pentru a proceda la reorganizarea vieții bisericești de aici. Amănunte asupra șederii și activității sale în Țara Românească întâlnim în lucrarea panegiristului său, Gavriil Protul. Ajungând la neînțelegeri cu domnitorul, în 1505 a părăsit țara, așezându-se la mînăstirea Vatoped în Sfîntul Munte, apoi la Dionisiu, unde a și murit la 11 august 1508.

Urmașul său în scaunul patriarhal, *Ioachim I* (1498—1502 și 1505—1506), a făcut, prin 1505—1506, o călătorie pînă în Moldova, desigur pentru a strînge ajutoare bănești. Dar domnitorul de atunci, Bogdan III (1504—1517), fiul lui Ștefan cel Mare, a refuzat să-l primească. S-ar putea da mai multe explicații acestui refuz: fie pentru că Ioachim era socotit un uzurpator, obținînd scaunul patriarhal prin simonie și prin îndepărtarea înaintașului său Pahomie de către turci, fie că vlădicii și boierii moldoveni se temeau că prin venirea lui s-ar încerca o nouă supunere a Bisericii moldovene față de Patriarhia ecumenică. În urma acestei neașteptate umilințe, patriarhul s-a îndreptat spre Tîrgoviște în Țara Românească, unde și-a dat obștescul sfîrșit, cuprins «de mînie și înjosire».

După moartea lui, scaunul patriarhal a fost reocupat de *Pahomie* (1503—1505 și 1506—1514), care, prin 1513, făcea un drum în amîndouă țările române, fiind însoțit de cîțiva călugări și preoți de mir, pentru a strînge ajutoare.

Peste patru ani, Țara Românească a fost cercetată de noul patriarh ecumenic *Teolipt I* (1514—1520), invitat de Neagoe Basarab la sfințirea ctitoriei sale de la Argeș. Sub Teolipt, Patriarhia a primit sume însemnate de bani din partea lui Neagoe Basarab, din care s-a acoperit cu plumb biserica mare a Patriarhiei și s-au refăcut chiliile.

Despre patriarhul *Ieremia I* (1520—1522 și 1523—1545) se spune că a murit în 1545, la Vrața, pe cînd se întorcea din Țara Românească.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, patriarhul *Ioasaf II* (1555—1565) făcea o călătorie în Moldova, prin 1561. Se cunosc cîteva dooaze hărăzite acum Patriarhiei de către Alexandru Lăpușneanu și doamna Ruxandra. În 1564, *Ioasaf* era în Țara Românească, însoțind alaiul de nuntă al celor doi gineri ai doamnei Chiajna, văduva lui Mircea Ciobanul, unul din ei, Stamate, fiind nepot al patriarhului. Prin 1570, se pare că a trecut prin Moldova după ajutoare și patriarhul *Mitrofan III* (1565—1572 și 1579—1580). În timpul păstoririi sale, Petru Șchiopul, domnul Moldovei (1574—1577, 1578—1579 și 1582—1591), a dăruit Patriarhiei o casă, cumpărată de el în Constantinopol, primind o scrisoare de mulțumire din partea lui Mitrofan III și a si-

nodului său. După el, au mai călătorit prin țările noastre patriarhii *Pahomie II* (1584—1585) și *Teolipt II* (1585—1586).

Ultimul patriarh ecumenic care a călătorit prin țările române în acest secol și care a adus o contribuție însemnată la întărirea legăturilor bisericești cu Patriarhia de Constantinopol a fost *Ieremia II* (1572—1579, 1580—1584 și 1587—1595). În timp ce păstorea pentru a treia oară, Mihnea Turcitul a dăruit Patriarhiei metocul românesc din Constantinopol, numit Vlah Serai, cu hramul Maica Domnului Mîngăietoarea, în care s-a mutat sediul Patriarhiei (1586). Peste cîțiva ani, Patriarhia s-a mutat în altă parte. În 1588, Ieremia a făcut un drum în Rusia, în vederea ridicării scaunului mitropolitan al Moscovei, la rangul de patriarhie, fiind însoțit de mitropolitul Ierotei al Monembaziei (Monemvasia). În drumul lor, s-au oprit și în țările noastre. Cei doi prelați greci au fost primiți «cu mare cinste» la București, de mama lui Mihnea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591), domnitorul fiind bolnav. De la București, patriarhul Ieremia II a trecut în Moldova, unde a stat mai mult timp la curtea lui Petru Șchiopul, apoi a plecat în Rusia. Aci, în fruntea unui sobor de ierarhi, a înscăunat pe Iov, primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse, la 26 ianuarie 1589. La reîntoarcere, cei doi ierarhi au trecut din nou prin țările române.

La București, patriarhul Ieremia a desfășurat o rodnică activitate, contribuind la intensificarea legăturilor noastre cu Patriarhia ecumenică. De pildă, în octombrie 1591, a prezidat un sinod, în care s-a hotărît ca noua mînăstire Sfîntul Nicolae din București, refăcută de Mihai Banul, viitorul domn — cunoscută mai tîrziu sub numele de Mihai Vodă — închinată mînăstirii Simopetra de la Athos, să fie pe viitor stavropighie patriarhală. Se acorda acum, pentru prima dată, statutul de stavropighie unei mînăstiri din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei. Hotărîrea era determinată de faptul că așezămintele fundamentale ale ctitorilor erau nesocotite adeseori de marea boierime, impunînd egumeni peste voința soborului. În secolul următor, s-au creat alte stavropighii, urmărindu-se tot asigurarea libertății mînăstirilor.

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, țările române au păstrat strînse legături cu patriarhul *Meletie Pigas* al Alexandriei (1590—1601), care a fost, pentru scurt timp, și locțiitor de patriarh ecumenic (1596—1598). Încă înainte de a ajunge patriarh de Alexandria, întreținea corespondență cu Mihnea Turcitul cînd era exilat în insula Rodos, după prima domnie în Țara Românească. Bucurîndu-se de încredere din partea turcilor, a intervenit pentru încheierea păcii între Mihai Viteazul și sultanul Mohamed III (1595—1603). A avut și un schimb de corespondență

cu domnul român, în problema menținerii păcii cu turcii. Primise din partea sa și un ajutor de 100 de galbeni din care și-a făcut o cîrjă. Din îndemnul lui Mihai Viteazul, mitropolitul Eftimie al Ungrovlahiei (1594-1602) a cerut patriarhului Meletie o *Biblie* îndreptată și un *Nomocanon*. I-a trimis Biblia, iar în privința *Nomocanonului* îl înștiința că a pus să-i fie copiat. În aceeași scrisoare (din 6 august 1597), patriarhul informa pe mitropolitul Eftimie că a cumpărat două biserici în Constantinopol, Sfîntul Dimitrie și Maica Domnului de la Xiloporta, «ca să nu ajungă în mîna necredincioșilor», rugîndu-l să-i trimită un ajutor în bani, «căci nu e cu putință ca noi, fără ajutor, să trăim și să stăpînim bisericile lui Dumnezeu în mijlocul necredincioșilor».

Meletie Pigas a întreținut corespondență și cu Ieremia Vodă Movilă, care-l invitase, în cîteva rînduri, în Moldova, și i-a trimis ajutoare la Constantinopol. Fratele său, mitropolitul Gheorghe Movilă, îi ceruse unele «cărți de iertare», precum și o mantie arhierescă. Ieremia Movilă făgăduise lui Meletie că va construi o nouă reședință pentru patriarhul ecumenic (dintr-o scrisoare a acestuia rezultă că stătea în Constantinopol cu chirie), cerînd, în schimb, ridicarea Bisericii moldovene la rangul de arhiepiscopie. Rugămintea domnului moldovean n-a putut fi îndeplinită, căci în vara anului 1598, Meletie Pigas s-a reîntors la scaunul său din Alexandria. De aci, a răspuns domnului moldovean că înființarea arhiepiscopiei o putea hotărî numai un sinod, la care să fie invitați și ceilalți patriarhi. În schimb, a trimis mitropolitului Gheorghe, în semn de mare cinstire, o mantie cu patru rîuri, așa cum purtau patriarhii răsăriteni.

Pe lîngă patriarhii ecumenici care au cercetat țările române, au mai fost și alți numeroși ierarhi de neam grec: mitropoliți și episcopi, cei mai mulți sub ascultarea Patriarhiei de Constantinopol. Reamintim, de pildă, pe vlădicii: Dionisie Rally al Tîrnovei, sfătuitoarea lui Mihai Viteazul, care l-a numit «întîistătător al prea sfintei Mitropolii a Sucevei», Nectarie al Ohridei, Gherman al Cezareei lui Filip și Teofan al Vodenei, prezenți la sinodul de la Suceava, din iunie 1600, care a hotărît depunerea din scaun a ierarhilor moldoveni retrași în Polonia. Mitropolitul Dionisie al Larisei, în Tesalia, avea legături cu Mihai Viteazul, în vederea eliberării grecilor de sub stăpînirea turcească. În jurul anului 1600, a organizat o mișcare revoluționară, cu ajutorul domnului român, care a fost înăbușită de turci.

Legăturile cu celelalte Patriarhii apostolice. Relatam mai sus că în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, prin *Meletie Pigas*, au început legăturile țărilor române cu Patriarhia ortodoxă din Alexandria Egiptu-

lui, deosebit de intense în secolul următor. Tot pe atunci se semnaleză primele contacte cu Patriarhia ortodoxă arabă a Antiohiei, cu sediul la Damasc. În 1587, patriarhul *Ioachim V* al Antiohiei, în drum spre Rusia, a trecut și prin țările noastre. Un mitropolit însoțitor a făcut o descriere în versuri arabe a acestei călătorii, rămasă în manuscris. Prezența lui în Moldova este atestată și de o icoană a Maicii Domnului pe care patriarhul antiohian a dăruit-o lui Gheorghe Movilă, pe atunci episcop la Rădăuți, care, la rîndul său, a dăruit-o mînaștirii Sucevița, ctitoria sa și a familiei.

Din același secol cunoaștem primele ajutoare românești către Patriarhia din Ierusalim și către alte așezăminte din Țara Sfîntă, mai ales către mînaștirea Sfîntul Sava, ctitoria împăratului Justinian. Ajutorul românilor era necesar acum mai mult ca oricînd, pentru că în 1515 Ierusalimul căzuse sub ocupație otomană. Legăturile politice dintre Turcia și Franța au favorizat așezarea unor călugări catolici în Țara Sfîntă, încît Patriarhia trebuia să caute noi mijloace de rezistență împotriva acțiunii de subminare a Ortodoxiei dusă de aceștia.

Gavriil Protul scria, în *Viața Sfîntului Nifon*, că Neagoe Basarab «au dăruit și au îmbogățit... și sfînta cetate a Ierusalimului, Sionul, care este muma Bisericilor... dinpreună cu toate bisericile dinprejurul ei».

Prin 1533, se vorbea de refacerea mînaștirii Sfîntul Sava prin stăruințele «domnilor Valahiei» (probabil Vlad Vintilă, 1532—1535) și ale egumenului «Ioachim Valahul» de la Muntele Sinai. În 1560, Alexandru Lăpușneanu dăruia Sfîntului Mormînt și mînaștirii Sfîntul Sava satul Ocna. Mai tîrziu, Patriarhia Ierusalimului și bisericile ei au primit ajutoare din partea lui Petru Șchiopul, care, la 18 aprilie 1576, dăruia mînaștirii Sfîntul Sava satul Stroești. La 4 august 1583, dăruia călugărilor de la Sfîntul Sava un loc în Iași, ca să-și facă acolo o biserică. S-a și ridicat o biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului, închinată mînaștirii Sfîntul Sava, din Țara Sfîntă, fapt pentru care era cunoscută și sub numele de Sfîntul Sava. În 1600, Mihai Viteazul, pe atunci domn al celor trei țări românești, îi dăruia niște case domnești situate lîngă mînaștire.

Tot pe atunci a fost închinată Sfîntului Mormînt mînaștirea Gruiu (Ilfov), ctitoria lui Borcea logofătul, precum și mînaștirea Căluu (jud. Olt), ctitoria fraților Buzești. La Sfîntul Mormînt se păstrează cîteva manuscrise provenite din țările noastre: două *Tetraevanghele*, unul de la doamna Elena Rareș, altul de la fiul ei Ștefan Vodă Rareș, împodobite cu frontispicii în culori, o *Psaltire*, «întocmită» de un ieromonah Evloghie de la Putna ș.a.

Legăturile cu mânăstirile din Muntele Athos. Daniile către mânăstirile atonite au continuat în tot cursul secolului al XVI-lea, domnii români fiind și acum aproape singurii sprijinitori ai mânăstirilor de aci. În acest secol întâlnim primele «închinări» de mânăstiri, schituri și biserici românești către unele mânăstiri din Muntele Athos.

De o atenție specială s-a bucurat vechea ctitorie românească, mânăstirea Cutlumuș, căreia Neagoe Basarab i-a întărit mai multe sate, i-a hărăzit o subvenție anuală de 10.000 de aspri, la care se adăugau 700 aspri pentru întreținerea bolniței și 500 pentru cheltuielile de drum ale celor care ridicau banii. S-a ocupat direct de înfrumusețarea și zugrăvirea bisericii, a ridicat aici o nouă biserică, cu hramul Sfântul Nicolae, cu toate clădirile necesare (chilii, trapeză, bolniță, ospătărie și alte construcții gospodărești). A refăcut în întregime și biserica mare a mânăstirii Sfântul Atanasie (Marea Lavră), înzestrînd-o cu numeroase odoare și hărăzindu-i o subvenție anuală.

Legături strînse a păstrat cu mânăstirea Dionisiu, unde a murit și a fost îngropat îndrumătorul său, fostul patriarh Nifon II. La Dionisiu Neagoe Vodă a ridicat și o biserică cu hramul Sfântul Nifon. Pentru multele sale ajutoare către această mânăstire, a fost zugrăvit, împreună cu fiul său Teodosie, în arhondaric. Mânăstirii Hilandar i-a făcut, în august 1517, o danie anuală de 7000 de aspri.

Au mai primit ajutoare din partea lui mânăstirile Ivir (o conductă pentru aducerea apei), Pantocrator («mari zidiri... și multe daruri»), Sfântul Pavel (un turn de apărare), Xiropotam (o trapeză). Boierii Craiovești au făcut danii însemnate mânăstirii Xenofon : două sate și o baltă, care vor alcătui averea schitului Zdrelea sau Roaba (jud. Dolj) și o subvenție de 2000 de aspri, iar mânăstirii Sfântul Pavel, o altă subvenție tot de 2000 de aspri.

Dintre urmașii lui Neagoe Basarab, au făcut danii la Athos : Radu de la Afumați (1522—1529, cu întreruperi), Vlad Înecatul (1530—1532), la Constamonit, la mânăstirea numită «Turnul lui Arbănaș» (3000 de aspri anual) și Cutlumuș (întărirea vechilor proprietăți), dar mai ales Vlad Vintilă, cu danii anuale la mânăstirile Marea Lavră, Vatoped, Dohiariu, Zografu, Xiropotam, Hilandar, și Radu Paisie (1535—1545) la mânăstirile Sfântul Gheorghe, Xenofon, Dohiariu, Sfântul Pavel, Stavronichita, Simopetra. Din aceste danii s-au făcut renovări însemnate la numeroase mânăstiri. De pildă, în 1533 s-a zugrăvit biserica mânăstirii Marea Lavră, unde se păstrează chipul lui Vlad Vintilă Vodă și al familiei sale. Peste câțiva ani, s-a zugrăvit biserica mare de la Dionisiu, s-a refăcut Stavronichita etc. În 1545 a fost zugrăvită biserica mânăstirii Xenofon cu

cheltuiala vornicului Constantin și a fratelui său Radu. În 1564 un alt boier muntean, Nil Coman, și soția sa Ana au rezidit din temelie biserica Sfântul Gheorghe din aceeași mânăstire.

În a doua jumătate a secolului XVI, Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul lui Mircea Ciobanul, dăruia mânăstirii Simopetra satul Izvorani (Buzău), danie întărită și de Alexandru II Mircea (1568—1577), care a mai adăugat și satul Dragomirești. În împrejurări încă nelămurite, călugării de la această mânăstire au pus stăpânire pe biserica cu hramul Sfântul Nicolae din București, refăcută în întregime de Mihai Viteazul, pe când era ban al Olteniei, cunoscută mai târziu sub numele de «Mihai Vodă». În 1591, patriarhul ecumenic Ieremia II a convocat un sinod care a întărit dreptul de stăpânire al mânăstirii Simopetra asupra mânăstirii Sfântul Nicolae, declarând-o stravropighie patriarhală. În 1599, Mihai Viteazul a întărit această închinare către Simopetra. El și-a înzestrat ctitoria din București cu 13 sate, doamna Stanca cu un sat, iar fiica lor Florica cu două sate. Din veniturile pe care le încasa de la acest metoc bucureștean, mânăstirea Simopetra a fost reclădită în întregime, iar Mihai Viteazul a fost zugrăvit acolo ca ctitor.

Printr-un hrisov de la Mihnea Vodă Turcitul din 14 iunie 1583, a fost închinat mânăstirii Constamonit de la Athos schitul Sfântul Nicolae de lângă Gherghița.

Tot Mihnea Turcitul, în a doua sa domnie (1585—1591), la 21 octombrie 1585, a închinat Xiropotamului mânăstirea de la Colentina Bucureștilor, cunoscută apoi sub numele de Plumbuita, ctitoria lui Petru Vodă cel Tânăr. Același Mihnea dăruia, în 1589, un ajutor anual de 15.000 de aspri mânăstirii Hilandar. În prima domnie (1582), întărise mânăstirii Ivir mai multe sate, dăruite de Stelea Spătarul. În 1592, doamna Maria, soția lui Ștefan Vodă Surdul (1591—1592), dăruia mânăstirii Lavra o parte din averea ei din București, iar în anul următor, noul domn Alexandru cel Rău (1592—1593) îi dăruia moșia Băicoi.

Dintre domnii moldoveni care au ajutat mânăstirile atonite, amintim pe Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, Petru Șchiopul și Ieremia Movilă. Astfel, Petru Rareș, la rugămintea egumenului Macarie de la Hilandar, dăruia mânăstirii un ajutor anual de 3000 de aspri. Cu ajutorul său, s-a început, în 1535, rezidirea din temelie a mânăstirii Caracalu. Lucrările au fost terminate abia în 1563, oferind ajutoare și Alexandru Lăpușneanu. Tot cu ajutorul lui Rareș a fost refăcută, zugrăvită și înzestrată biserica mare a mânăstirii Dionisiu.

Marele logofăt Gavriil Trotușan — sfetnicul lui Ștefăniță Vodă și al lui Petru Rareș — a zidit, prin 1536—1537, noi chilii și o fântână la mî-

năstirea Pantocrator. Mînăstirea Vatoped a primit danii din partea lui Alexandru Lăpuşneanu : un local pentru vamă în oraşul Salonic, în valoare de 65.000 de aspri şi un ajutor de 300 de galbeni. După moartea lui, soţia sa Ruxandra i-a dăruit cîteva moşii. Cu cheltuiala lui Lăpuşneanu s-a pictat iconostasul bisericii mari de la Dionisiu, iar doamna Ruxandra, fiica lui Petru Rareş, a suportat cheltuielile de zidire a trapezei şi a bolniţei. Se păstrează de la ei o icoană a Sfîntului Ioan Botezătorul. La mînăstirea Xiropotam au înnoit biserica şi au refăcut zugrăveala. Mînăstirea Dohiaru, prădată şi dărîmată de turci, a fost rezidită din temelie şi zugrăvită, tot cu cheltuiala lui Al. Lăpuşneanu şi a doamnei Ruxandra, cum arată pisania păstrată pînă azi. Se pare că sfinţirea a făcut-o mitropolitul Teofan II al Moldovei. Dar după moartea noului ei ctitor, sultanul Selim II (1566—1574) a scos la mezat averile mînăstirilor de la Sfîntul Munte care nu-şi plătiseră birurile. Atunci, doamna Ruxandra şi fiul ei Bogdan Vodă (1568—1572) au răscumpărat averile Dohiariului, plătind suma de 165.000 de aspri. Reamintim că mitropolitul Teofan II al Moldovei, părăsindu-şi scaunul în 1587, s-a stabilit la Dohiaru, unde a murit în anul 1598. A fost îngropat în primul nartex al bisericii mari, avînd deasupra mormîntului, în perete, o piatră funerară, cu o inscripţie în greceşte. Pe peretele din dreptul mormîntului, a fost zugrăvit mai tîrziu şi chipul său.

Tot doamna Ruxandra a ajutat mînăstirile Zografu, cu 52.000 aspri şi Caracalu, cu 35.000 aspri, pentru răscumpărarea avutului lor din mîna turcilor. Petru Şchiopul a făcut danii la Marea Lavră şi Dionisiu (cîte 6000 de aspri şi 500 de drum), Zografu (100 ducaţi pentru mînăstire, 6500 de aspri pentru bolniţă), iar Ieremia Movilă oferea ajutoare în bani mînăstirilor Marea Lavră, Hilandar şi Zografu.

Ajutoare la mînăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai. Străvechea ctitorie a împăratului Justinian s-a bucurat secole de-a rîndul de dărnicia românească. Arătăm mai sus că în 1533 era egumen aici un Ioachim Valahul. Încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea (1497), primea o danie anuală de 5000 de aspri şi alţi 500 pentru cei care vor veni să-i ridice, din partea lui Radu cel Mare. Daniile au fost continuate de alţi domni ai Ţării Româneşti : Vlad Înecatul, Radu Paisie, Petru cel Tînăr şi Alexandru II Mircea. Cel din urmă a ridicat aici şi un paraclis. În ultimul pătrar al secolului al XVI-lea i-a fost închinată mînăstirea *Sfînta Ecaterina* din Bucureşti.

Se cunosc şi cîteva danii ale domnilor şi boierilor din Moldova. De pildă, hatmanul Melentie Balică a închinat Muntelui Sinai biserica cu hramul Sfinţii Arhangheli din marginea Iaşilor, mînăstirea Frumoasa de

mai târziu. Petru Șchiopul a dăruit mînăstirii din Sinai șase fălci de vie, o cramă, pivniță, teasc și case. În 1593, Aron Vodă Tiranul întărea mînăstirea Sfînta Ecaterina dreptul de proprietate asupra satului Turtulești, în ținutul Tigheciu.

La mînăstirea Sfînta Ecaterina din Sinai s-au descoperit și cîteva manuscrise provenite de la noi: o Evanghelie în limba greacă, de la Alexandru II Mircea al Țării Românești, o altă Evanghelie, în limba greacă, copiată și înfrumusețată cu cheltuiala lui Ieremia Vodă Movilă, în anul 1598 ș.a.

Izvoarele documentare și narrative pomenesc și de alte danii românești, către așezămintele bisericesti din Răsărit. Potrivit relatărilor lui Gavriil Protul, Neagoe Basarab și-a întins mila și către alte biserici din Grecia, Macedonia, Bulgaria și Serbia.

Amintim de pildă, mînăstirile de la *Meteore*, în apropiere de Munții Pindului. Probabil a ajutat mînăstirea cu hramul Schimbarea la Față. În 1577, călugării de la *Meteore* solicitau ajutorul lui Mihnea Turcitul, căci fuseseră nevoiți să-și zălogească pămînturile mînăstirii, pentru plata datoriilor către turci. În scrisoarea lor, ei pomeneau și de daniile lui Neagoe Basarab. În 1588, mînăstirea Bucovăț sau Coșuna de lînă Craiova a fost închinată mînăstirii Sfîntul Varlaam din *Meteore*. Mînăstirea Vlatadon, din Salonic primea un ajutor de 2500 de aspri din partea lui Mihnea Turcitul.

În 1584 Petru Șchiopul al Moldovei făcea o danie anuală de 5000 de aspri mînăstirii Sfîntul Ioan Evanghelistul din insula Patmos. Mînăstirile de la *Meteore* și alte așezăminte bisericesti din Balcani au fost mult ajutate și de vlahii care trăiau în aceste regiuni.

Legăturile cu Bisericile slave sud-dunărene. Încă din primul deceniu al secolului al XVI-lea, s-a deschis un capitol însemnat din istoria legăturilor bisericesti româno-sîrbe. Acum a păstorit în scaunul Ungrovlahiei mitropolitul de neam sîrb Maxim Brancovici (1505—1508), care a avut un rol important în aplanarea conflictului dintre Radu cel Mare și Bogdan III al Moldovei.

Tot în primul deceniu al secolului XVI a venit în Țara Românească ieromonahul Macarie din Muntenegru, care a tipărit primele cărți slave la noi: *Liturghierul* (1508), *Octoihul* (1510) și *Tetraevanghelul* (1512), din care s-au găsit unele exemplare și în bisericile și mînăstirile sîrbești. A fost ales apoi în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, în locul lui Maxim Brancovici, păstorind pînă către anul 1521. Tot din Serbia au venit alți doi tipografi: logofătul Dimitrie Liubavici, care — ajutat de un alt sîrb, ieromonahul Moise — a tipărit la Tîrgoviște un *Molitvelnic*, în 1545,

apoi un *Apostol*, în 1546—1547, în două ediții, pentru Țara Românească și Moldova.

Un rol însemnat în strângerea legăturilor bisericești româno-sârbe a avut mînăstirea Bistrița din Oltenia, ctitoria boierilor Craiovești, de la sfîrșitul secolului al XV-lea, refăcută prin 1519 (doi dintre frații Craiovești erau căsătoriți cu sîrboaice). În această mînăstire, Alexandru Odobescu a descoperit vreo 80 de manuscrise și tot pe atîtea cărți slavone, dintre care multe de redacție medio-sîrbească. Barbu Craiovescu a cumpărat din Serbia moaștele Sfîntului Grigorie Decapolitul, aflate în acea țară după căderea Constantinopolului sub turci și le-a așezat în ctitoria sa de la Bistrița. Din îndemnul său, s-a tălmăcit din grecește în slavonește, *Viața Sfîntului*, după un text adus la noi de doi călugări din schitul Iagorova.

Dărnicia românească s-a revărsat asupra multor mînăstiri și biserici ortodoxe din Serbia și Macedonia. Numele lui Radu cel Mare al Țării Românești apare în pomelnicele mînăstirilor Sfîntul Prohor din Macedonia sîrbească, Deciani și Sopociani, desigur ca urmare a ajutoarelor pe care le-a hărăzit acestora. În 1501, împreună cu unchiul său, Gherghina pîrcălabul de Poienari (ctitorul mînăstirii Nucet din Dîmbovița), au zidit o mînăstire la Lopusnia, în Craina.

Alături de numeroasele ctitorii din țară și din lumea grecească ortodoxă, Neagoe Basarab și-a îndreptat atenția și spre Biserica ortodoxă sîrbă, lipsită de ocrotire. Grija lui față de această Biserică este îndreptățită, căci soția sa, Despina Milița, era fiica fostului despot din Srem, Jovan Brancovici, și nepoata mitropolitului Maxim.

Astfel, vlădica Maxim a fost ajutat de Neagoe să ridice mînăstirea Cruședol, fapt pentru care numele său a fost trecut în pomelnicul acesteia, alături de al soției sale, al fiului său Teodosie și al lui Pîrvu Craiovescu. Cîteva icoane de pe iconostasul bisericii de la Cruședol au fost lucrate de meșteri iconari români, ajungînd aici desigur ca danie a doamnei Despina. Tot ea a dăruit mînăstirilor Cruședol și Deciani cîte un felon brodat. Din *Viața Sfîntului Nifon* aflăm că Neagoe Basarab a mai ajutat mînăstirea Oreșcovița, unde se păstrează moaștele Sfîntului Grigorie făcătorul de minuni. Aici a zidit o tindă, «un cerdăcel de piatră», pe care «l-au zugrăvit frumos și l-au poleit». La metocul acestei mînăstiri, Menorlina, a ridicat «o casă mare să fie de odihna mînăstirii». A ajutat apoi mînăstirile Trescovița, în regiunea Prilep, Bitolia, Kusnița din Macedonia, Cuceina, în vestul Iugoslaviei de azi.

Dintre domnii Moldovei, Petru Rareș și soția sa Elena, tot o sîrboaică, sînt trecuți în pomelnicele mînăstirilor Cruședol, Sopociani și

Lesnovo. Alexandru Lăpușneanu și soția sa Ruxandra — fiica lui Rareș — au dăruit un epitaf mînăstirii Mileșevo din sudul Serbiei. Petru Șchiopul era trecut în pomelnicul mînăstirii Cruședol. Se cunosc apoi danii mărunte : manuscrise, cărți, diferite obiecte de cult, oferite altor mînăstiri sîrbești. De pildă, un Tetraevanghel slavon, copiat și împodobit cu miniaturi de protopopul Ioan Sîrbul din Kratovo, la Craiova în anul 1580, a fost dăruit de un logofăt Pîrvu mînăstirii sîrbești Krivednic, iar de acolo a ajuns la mînăstirea Racovița de lîngă Belgrad, apoi la Remetea Mare. Numeroase alte obiecte de artă de proveniență românească se păstrează în diferite muzee și biblioteci din Iugoslavia.

Alte ajutoare au fost hărăzite de domnii români mînăstirii sîrbești Hilandar din Muntele Athos. După reînființarea vechiului patriarhat sîrb din Ipek, în 1557, au luat naștere scaune vlădicești ortodoxe în Banat, la Timișoara și Vîrșeț, precum și în părțile Aradului, la Lipova și Ineu, păstorite de ierarhi sîrbi sau români, care-și întindeau oblăduirea duhovnicească atît peste sîrbi, cît și peste românii care constituiau majoritatea populației.

Pe pămîntul Bulgariei de azi întîlnim cîteva lăcașuri de închinare ctitorite și ajutate de domni români. Radu cel Mare al Țării Românești a rezidit, prin 1493, deci înainte de a ajunge domn, mînăstirea Kremikovski, în apropiere de Sofia, în care și-a îngropat doi copii morți acolo, Dragna și Teodor. Se păstrează și azi tabloul votiv care-l înfățișează împreună cu familia sa. Bogdan III al Moldovei dăruise două dvere mînăstirii Rila, în 1511 ; mai tîrziu, mitropolitul Grigorie Roșca al Moldovei i-a dăruit un acoperămînt pentru Sfînta Masă, iar Isaia al Rădăuților o Evanghelie. Vechiul turn de piatră al mînăstirii Rila are săpată deasupra porții stema Moldovei, iar pe catapeteasma bisericii se află stemele Moldovei și Țării Românești. Prezența lor este o mărturie a daniilor bogate hărăzite de domnii români acestei mînăstiri.

La mînăstirea Rila, ca și în Bibliotecile Naționale din Sofia și Plovdiv, se află cîte un exemplar din Tetraevanghelul tipărit de ieromonahul Macarie, în 1512, ca dovadă a răspîndirii tipăriturilor de la noi în sudul Dunării. Desigur, vor fi fost mulți călugări de neam bulgar, care s-au așezat în mînăstirile românești învecinate, în care se desfășura o înfloritoare viață cultural-artistică și duhovnicească. De pildă, în *Viața Sfîntului Gheorghe cel Nou* de la Sofia este descrisă călătoria preotului Ștefan din Penkovița, la curtea lui Radu cel Mare, unde a cunoscut pe fostul patriarh Nifon II și pe Maxim Brancovici.

Domnii români au acordat ajutoare însemnate și mînăstirii Zografu din Muntele Athos, cu viețuitori de neam bulgar.

Legăturile cu Bisericile ucraineană și rusă. Domnii și vlădicii din Moldova au întreținut legături bisericești și cu rutenii ortodocși din regatul polon catolic și din marele cnezat al Lituaniei (în 1385 s-a creat o uniune dinastică a lor, prin dinastia Jagello, iar în 1569, s-a hotărât unirea lor la Lublin). Ocupația polonă, împreună cu asuprațierea catolică a rutenilor și bielorușilor ortodocși, a făcut ca numeroși candidați la preoție de neam rutean să se îndrepte spre Moldova, în vederea hirotoniei. În acest fel, vlădicii moldoveni își aduceau un modest aport la apărarea Ortodoxiei din Polonia, în fața asuprațierilor și a prozelitismului catolicilor. Stă mărturie despre aceasta actul de numire al episcopului Macarie al Lvovului, dat în 1539 de regele Sigismund I al Poloniei (1506—1539), în care se spunea că scopul numirii era și acela «ca preoții ortodocși din Polonia și Rutenia să nu mai fie nevoiți pe viitor să se ducă în Moldova sau în alte țări străine spre a fi hirotoniți și pentru treburile lor religioase».

În a doua jumătate a secolului, se pot înregistra câteva ajutoare materiale oferite de domnii Moldovei. Astfel, Alexandru Lăpușneanu a re-clădit biserica ortodoxă din Lvov (distrusă de un incendiu în 1527), cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia), terminată în 1559. În anul următor, i s-a adăugat un paraclis cu hramul Sfântul Gheorghe, iar peste câțiva ani a fost zugrăvită. Se cunoaște o copie a pisaniei bisericii, în limba slavonă, în care erau pomeniți toți membrii familiei lui Lăpușneanu. Ctitoria lui a avut o existență foarte scurtă, fiind distrusă de un nou incendiu în 1571. În 1591, s-a început construcția unei noi biserici în Lvov — care a durat aproape patru decenii — tot cu ajutor moldovenesc, oferit de Petru Schiopul, Ieremia și Simion Movilă și alți membri ai familiei Movileștilor, marii boieri Luca Stroici, Isac Balică și Nestor Ureche, iar la terminarea lucrărilor (1629) de Miron Vodă Barnovschi. Datorită multelor ajutoare venite din Moldova, acest lăcaș de închinare era cunoscut sub numele de «biserica moldovenească».

Către sfârșitul aceluiași secol, în scaunul episcopal de la Rădăuți a păstorit episcopul Mardarie (1591/92—1595), ridicat apoi, pentru câteva luni (1595), în scaunul mitropolitan de la Suceava. Înălțurat din scaun de Ieremia Movilă, vlădica Mardarie a ajuns mai târziu egumen al mănăstirii Sfântul Gheorghe din Drohobycz, în Galiția, apoi la Muntele Athos, de unde scria credincioșilor din Lvov pînă în 1614. Aceste legături ne fac să credem că era de neam rutean.

Deși mai îndepărtați, am avut legături culturale-bisericești și cu credincioșii ruși și cu țaria Moscovei. Câțiva pelerini ruși, în drumul lor spre Locurile Sfinte, au trecut și prin țările noastre. De pildă, Ivan

Peresvetov, care a petrecut cinci luni la curtea lui Petru Rareș la Suceava, lăsînd și însemnări asupra călătoriei și asupra domnului moldovean, sau Trifon Korobeinikov, primit de Aron Vodă, în 1593, care a lăsat note interesante asupra bisericilor din Iași.

Legăturile cu Moscova s-au întărit mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Țarul Rusiei Ivan IV cel Groaznic (1533—1584) ceruse lui Alexandru Lăpușneanu un exemplar din Nomocanonul sau Sintagma lui Matei Vlăstares. Materialul Nomocanonului a fost revizuit și orînduit după literele alfabetului slav de învățatul episcop Macarie al Romanului. Apoi, Al. Lăpușneanu a încredințat pe egumenul Eftimie — viitor episcop de Rădăuți și continuatorul Cronicii lui Macarie — să-l ducă la Moscova. Nu știm în ce împrejurări exemplarul solicitat n-a ajuns acolo, ci a rămas în mînăstirea Sfîntul Onufrie din Lvov. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1574, era în capitala împărăției rusești episcopul Isaia al Rădăuților, trimis de Ioan Vodă cel Viteaz.

În primăvara anului 1596, Mihai Viteazul a trimis într-o misiune diplomatică la Moscova, la țarul Feodor Ivanovici (fiul lui Ivan cel Groaznic, 1584—1598), pe episcopul Luca al Buzăului, pentru a-i cere sprijinul împotriva turcilor. A primit o scrisoare din partea țarului, precum și darul său către domnul român: 200 de galbeni, cinci perechi de blăni de samur și de vulpe neagră.

Concluziile care se desprind de aici sînt evidente. Prin *nenumăratele ajutoare materiale oferite de domnii români așezămintelor bisericești din Răsărit (cele patru patriarhii, mînăstirile din Muntele Athos, Sinai, Meteore etc.), țările române au devenit susținătoarele întregii Ortodoxii din spațiul balcanic și est-mediteranean, adică din Carpații nordici pînă în Egipt și de la Marea Ionică pînă în Siria și Țara Sfîntă. Ajutoarele lor au contribuit nu numai la ridicarea culturii și artei ortodoxe, ci, am putea spune, fără exagerare, chiar la supraviețuirea Ortodoxiei sub dominație otomană.*

B I B L I O G R A F I E

Izvoare. GRIGORE NANDRIȘ, *Documente slavo-române din mînăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, 312 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*. A. Moldova, veacul XVI, 4 vol. București, 1951—53; B. Țara Românească, veacul XVI, 6 vol. București 1951—53; TIT SIMEDREA, *Viața Sfîntului Nifon patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, în BOR, an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 257—299 și extras, București, 1937, XIV + 58 p. + 6 pl. Reprodusă și la G. MIHAILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche*, vol. I, București, 1969, p. 60—112.

Lucrări speciale. *Sinteze*. NICOLAE IORGA, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, 300 p.

Legături cu Constantinopolul. NICULAE M. POPESCU, *Patriarhii Tarigradului prin țările românești: Veacul XVI*, București, 1914, 48 p.; NESTOR VORNICESCU, *Legăturile Patriarhiei din Constantinopol cu Biserica românească în veacul al XVI-lea*, în M.O., an. X, nr. 3—4, 1958, p. 190—202; ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, în BOR, an. LXVII, nr. 7-10, 1959, p. 904—935; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Patriarhul Meletie Pigas și legăturile lui cu țările române*, în BOR, an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 699—716 și nr. 7—9, 1946, p. 352—372; AL. BOTEZ, *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 584—592; N. IORGA, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Ralli Paleologul*, în «Revista Istorică», V, 1919, p. 26—35; DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Dionisie Ralli Paleologul și legăturile lui cu Biserica și țările române*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 521—532; IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în MMS, an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 668—698.

Legăturile cu Muntele Athos. N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. II, t. XXXVI, nr. 14, 1913—14, p. 447—517 (și extras: București, 1914, 71 p.); N. IORGA, *Portretele domnilor noștri la Muntele Athos*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. III, t. IX, București, 1928, 5 p. + VII pl. (și extras); G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumuş, Lavra, Dohiaru și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); EMIL TURDEANU, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în «Cercetări Literare», an. IV, București, 1940, p. 60—113 (și extras); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras; București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă: N. IORGA, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913—14, p. 863—880 (și extras) 18 p.; N. IORGA, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist. s. II, 1, XXXVI, 1913—14, p. 881—916 (și extras) 35 p.; N. IORGA, *Legăturile românești cu Muntele Sinai. Observații la comunicarea lui M. Beza*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist. s. III, t. XIII, București, 1933, 12 p.; MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; ȘTEFAN BAZILESCU, *Relațiile lui Neagoe Basarab cu lumea ortodoxă în afara granițelor Țării Românești*, în MO, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 676—690 și an. XXIV, nr. 5—6, 1972, p. 374—384.

Legături cu Bisericile slave. EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218; GEORGE RADOJCICI, *Relații sârbo-române în veacurile XIV—XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sârbă); RADU FLORA, *Din relațiile sârbo-române (Privite de ansamblu)* Panciova, 1964, 235 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Legăturile bisericesti, culturale și politice între români și sârbi*, în MO, an. XV, nr. 5—6, 1963 p. 307—317; ION RADU MIRCEA, *Relations culturelles roumano-serbes au XVI-e siècle*, în RESEE, I, nr. 3—4, 1965, p. 377—419; PAUL MIHAILOVICI, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia 1468—1866*, în RSIAB, XXIII, 1933, p. 327—435 (și extras, Chișinău, 1933, 112 p.); ANDREI RADU, *Mănăstirea Kremikovski, ctitorie a lui Radu cel Mare*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 2, 1942, p. 477—491.

P. P. PANAITESCU, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în BCMI, t. XXII, 1929, p. 1—19; ION I. NISTOR, *Ctitoriile românești în Polonia și Ucraina*, în «Codrul Cosminului», Cernăuți, t. VIII, 1933—34, p. 83—109; PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericesti dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, t. XXII, 1932, V, 199—276 (și extras, Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.; EKKEHARD VÖLKL, *Das Rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1975, 123 p.

INDICE DE NUME

A

- Abulfeda*, călător și geograf arab, 240.
- Acachie*, patriarhul Constantinopolului, 159, 160.
- Achim*, preot calvinizat în Căbești, 587.
- Adalbert*, episcop de Praga, 204.
- Adelaida*, soția principelui Geysa, 204.
- Adrian*, II papă, — 176; episcop al Tebei, 164.
- Agalian*, psalt la Putna, 579.
- Agafon*, egumen la Tismana, 293, 359; — episcop la Roman, 457, 458, 459, 466, 467, 472.
- Agapet I*, papă, 163.
- Agathon*, psalt la Putna, 579.
- Agheu*, martir, 77.
- Ahile*, călugăr scit, 137.
- Ahtum* (Ohtum), voievod în Morisena, 208, 209, 285.
- Albert* de Usk, episcop catolic, 249.
- Aldea*, — preot muntean, 592.
- Alexandru Urechia*, Vasile, istoric, 31.
- Alexandru*, — episcop la Tomis, 118, 136; fiul lui Ștefan cel Mare, 347, 352, 354, 384, 396; — cel Bun, domnul Moldovei, 264, 265, 266, 267, 300, 301, 302, 303, 304, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 327, 331, 334, 335, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 371, 376, 378, 383, 384, 386, 387, 392, 396, 399, 401, 402, 411, 414, 463, 544, 546, 572, 591.
- Aldea*, domnul Țării Românești, 298, 356, 360, 410; — II Mircea, domnul Țării Românești, 429, 430, 444, 445, 494, 529, 541, 562, 601, 602, 603; — cel Rău, domnul Țării Românești, 431, 601; — Iliș, domnul Țării Românești și al Moldovei, 436.
- Alexăndrel*, domnul Moldovei, 301, 325, 326, 327, 329, 344, 345, 591.
- Alexe Ștefan*, pr. prof. 103, 129.
- Allard Paul*, istoric, 81.
- Amantius*, episcop în Nicopolis, 160; — episcop în Viminacium, 109.
- Ambrozie*, episcopul Milanului, 113, 116, 126; vezi și Grozie.
- Amfilohie*, episcop de Rădăuți, 472; — episcop la Hotin, 10; — egumen la Cozia, 543.
- Amedeo* de Savoia, feudal italian, 216.
- Amplias*, episcop în Durostorum, 56.
- Ana*, — soția lui Vladislav I, 253; — soția lui Lațcu Vodă, 258; — soția lui Alexandru cel Bun, 301, 302, 341, 383; fiica lui Luca Arbore, 545; — sora lui Luca Arbore, 567.
- Anania*, episcop al Buzăului 443, 444, și mitropolit al Ungrovlahiei, 424—427, 428, 429, 441, 476, 516.
- Anastasia*, — fiica lui Lațcu Vodă, 258, 304, 383; — soția lui Roman I, 305, 334, 463; — soția lui Toader Bubuioag, 545, 565.
- Anastasiu*, arhiepiscopul Tesalonicului, 127; episcop de Roman și mitropolit al Moldovei în sec. XVI, 465, 468, 453; episcop la Vad, 488, 574, 590; — copist la Moldovița, 396.
- Anastasiu I*, împăratul Bizanțului, 139, 147, 152, 153, 159.
- Andreescu Ștefan*, istoric, 306, 581.
- Andrei*, Sf. Apostol, 55, 56, 60, 61, 131; — II regele Ungariei, 225, 226, 227, 229.
- Andronic*, ucenic al Sf. Apostol Pavel, 55; — cel Bătrîn, împărat al Bizanțului, 222.
- Anemius*, episcop în Sirmium, 113.
- Anisius*, episcopul Tesalonicului, 114, 126.
- Anghelina*, fiica lui Neagoe Basarab, 576.
- Anghelos* Isac II, împăratul Bizanțului, 190.
- Anghelarie*, cărturar slav, 176.
- Anonymus*, cronicar maghiar, 198, 199, 200, 206, 211, 212.
- Antim*, psalt la Putna, 579, vezi Critopol și Ivireanul.
- Anton*, argintar din Transilvania, 386.
- Antonie*, diacon din Roma, 164; părintele monahismului rus, 284, 408; — mitropolit al Haliciului, 259, 260, 261, 262; — IV, patriarh ecumenic, 261, 262, 263, 264, 274, 407, 590; — protopsalt la Putna,

- 548, 579, 580; — din Popești, domn al Țării Românești, 362.
- Antonin*, episcop al Efesului, 135; — Piul împărat roman, 74.
- Antonovici Ioan* (Iacob), episcop, istoric, 33, 42.
- Apion*, episcop în Odyssos, 56.
- Arbore Luca*, pîrcălab la Suceava, 354, 371, 383, 545, 567, 568; — *Nichita*, fiul lui Luca, 568.
- Arcadius*, împărat al Bizanțului, 116, 124.
- Archirie*, protopop în Hunedoara, 484, 533.
- Argeu*, martir la Tomis, 77, 132.
- Arhon Manuil*, diacon, 265, 401.
- Arie*, eresiarh, 107, 108, 111, 112, 117, 133.
- Arpad*, conducător maghiar, 199, 206.
- Arpila*, martir got, 99.
- Asan*, întemeietorul statului româno-bulgar, 190, 193, 196, 413, 584; — *Asan Ivan II*, 191, 196, 215.
- Asănești*, dinastie, 190, 191, 194, 215, 240.
- Asclepios*, episcop în Gaza, 109, 110.
- Asholiu*, arhiepiscopul Tesalonicului, 101, 125, 126.
- Asparuh* (Isperrich), conducător bulgar, 173.
- Astion*, martir în Halmiris, 78, 132, 583.
- Atanasie*, cel Mare, sfînt, 107, 108, 109, 110, 116, 390; — mitropolit al Severinului, 250, 254, 255, 357, 407; — episcop la Buzău, 445.
- Atharic*, rege got, 79, 95, 96, 97, 98, 99, 100.
- Atharid*, conducător got, 100.
- Atic*, patriarh al Constantinopolului, 127.
- Attalos*, martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153.
- Attalus*, preot în Noricum, 113.
- Attila*, cond. hun, 165, 171.
- Audius*, episcop arian, 96.
- Augustin*, episcop la Vad, 490.
- Auner Carol*, pr., istoric, 47, 61, 81, 228, 235, 333.
- Aurelian*, împărat roman, 54, 59, 67, 74, 86, 93, 94, 95, 165, 171.
- Auxentius*, episcop de Durostorum, 98.
- Avramie*, copist muntean, 494.
- Azarie*, cronicar moldovean, 10, 35, 464, 465, 496, 497, 544.
- B**
- Badea*, stolnicul, ctitor la Cobia, 542.
- Baba Novac*, căpitan, 590.
- Baiazid II*, sultan, 418.
- Balc*, fiul lui Sas, 257, 315; — preot în Peșteana, 272, 584.
- Balcanius*, episcop în Nicopolis, 118.
- Balduin* de Flandra, împărat în Bizanț, 190, 194.
- Balea*, cneaz, ctitorul bisericii din Streisîn-georgiu, 309.
- Balica*, conducător în Dobrogea, 215.
- Balică*, Melentie, hatman, 547, 602; — *Isac*, fiul lui Melentie, 547, 606.
- Baliță*, fiul lui Sas, 273.
- Baloș Toader* (Teofilact), călugăr, 550.
- Balotă*, preot în Apșa de Mijloc, 585.
- Balș Ștefan*, istoric de artă, 307; — *George* 355, 388, 389, 580.
- Barb* din Rîu Bărbat, 272.
- Barbovschi Onufrie*, portar de Suceava, 449, 459, 545; — *Teodosie*, episcop de Rădăuți, 472; — și mitropolit al Moldovei, 456, 458, 459, 460, 466.
- Barnea Ion*, arheolog, 26, 27, 48, 81, 82, 90, 93, 143, 151, 153, 156, 157, 158, 219, 223.
- Barnovschi Miron*, domnul Moldovei, 606.
- Basarab I*, 195, 215, 222, 240, 244, 251, 287, 299, 367; — cel Tânăr (Țepeluș), 351, 358, 360; — vezi și Neagoe.
- Bassila*, martiră, 99.
- Bathory*, Ștefan, voievod, 358, 477, 478; — *Cristofor*, 474, 532; — *Gabriel*, 490, 589; — *Sigismund*, 432, 434, 442, 474, 479, 480, 484, 589; *Ștefan*, 471, 474 — principi ai Transilvaniei.
- Bauman*, Victor H., arheolog, 79, 82, 157.
- Batwin* (Bathusios), martir got, 99, 583.
- Bălașa Dumitru*, preot istoric, 48, 73, 256, 294, 552, 553.
- Bălăceanu Nedelcu*, vornic muntean, 562.
- Bălășel Teodor*, preot folclorist, 24.
- Bălcescu Nicolae*, 31, 485.
- Bălea*, cneaz, ctitorul bisericii din Crișcior, 311, 381.
- Bănescu Nicolae*, bizantinolog, 197, 215, 221, 223.
- Bărbat*, cneaz, sec. XIII, 232, 233.
- Bătrîna Adrian și Lia*, 223.
- Beatrice*, soția lui Matei Corvinul, 585.
- Bela II*, 198; — III, 210, 313; — IV, 227, 228, 269, regi ai Ungariei.
- Bembea Ioan și Nicolae*, cercetători, 519.
- Benedict*, episcop de Vad, 491.
- Benenatus*, arhiepiscop al Iustinianei Prima, 163.
- Beniamin* din Tudela, rabin călător, 189.
- Benkner Hans*, jude în Brașov, 524, 525, 526, 527, 528.
- Benvenuto*, legat papal, 270.
- Berciu*, D., arheolog, 92, 93.
- Bernard*, episcop catolic, 249.
- Berza Mihai*, istoric, 404.
- Bethlen Gabriel*, principele Transilvaniei, 490, 491.
- Beza Marcu*, cercetător, 46, 415, 608.

- Bianu Ion*, prof. acad., 24, 37, 404, 506, 507, 518, 535, 536.
Binder Pavel, prof. 485, 536, 537, 538.
Bîlea, cneaz în Transilvania, 211, 232, 275.
Bîrlea Ioan, cercetător, 30.
Bîrsănescu Ștefan, profesor, 405, 580, 582.
Bîrseanu vornicul, călugărit, 550.
Blandrata Giorgio, propagator al unitarianismului, 475.
Bobulescu Constantin, pr. istoric, 45, 594.
Bocskay Ștefan, principele Transilvaniei, 490.
Bodogae Teodor, pr. prof., 38, 44, 47, 416, 608.
Bogdan, I, 257, 258, 259, 274, 300, 304, 340, 343, 370, 377, 383; — II, 325, 328, 353; — III cel Orb, domnii Moldovei, 330, 348, 352, 353, 354, 377, 411, 420, 448, 494, 545, 557, 563, 577, 596, 603, 605; — fratele lui Alexandru cel Bun, 304, 383; — fiul lui Alexandru cel Bun, 304, 383; — fiul lui Ștefan cel Mare († 1479), 348, 383, 412; — Constantin, pretendent, 470; — Ioan slavist, 31, 35, 187, 332, 403, 427, 469, 472, 497, 506; — Damian P., slavist, 31, 155, 158, 186, 403, 405, 416, 472, 608; — Duică G., prof. 46.
Bonifaciu, I, 126, 127; II, 128, papi.
Bonos (Bonosus), episcop în Naïsus, 113, 114, 126.
Bonosus, preot în Scythia Minor, 78, 132, 583.
Borcea logofătul, ctitorul mînăstirii Grui, 542, 599.
Boor Carl, bizantinolog, 139, 143.
Boris I, țar bulgar, 174.
Bornemisa Paul, episcop catolic Alba Iulia, 475.
Bortz-Membrok, hagan cuman, 227.
Brancovici Gheorghe, despotul Serbiei, 323, 326, 418, 510; — Maxim, mitropolitul Ungrovlahiei, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 440, 510, 515, 561, 603, 604; — Sava, mitropolitul Transilvaniei, 9; — Ștefan, despot sîrb, 510.
Bratu, preot în Brașov, 500; — în Rășinari, 520, 588.
Brașiște, Ene, pr. prof., 81, 82; — Marin, pr. istoric, 48.
Bratu Gheorghe, copist sec. XIII, 394.
Brătescu Constantin, profesor, 221.
Brătianu Gheorghe I., profesor, 221, 224.
Brătulescu Victor, istoric de artă, 46, 48, 155, 288, 307, 354, 388, 404, 580, 581.
Brutti Bartholomeo, sfetnicul lui Petru Șchiopul, 456.
Brîncoveanu Constantin, domnul Țării Românești, 10, 287, 353, 376, 435.
Bubuiog Toader, logofăt, ctitorul Humorului, 302, 545, 558, 565.
Bulat Toma G., istoric, 45, 47, 307, 427, 446, 552.
Bulcsu, demnitar maghiar, 202.
Bunea Augustin, istoric, 43, 212, 277, 283, 481, 485, 487, 492.
Burebista, 52, 130.
Buzești, frați (Preda, Radu, Stroe), boieri munteni, 543, 562, 574, 577, 599.
- ## C
- Caba*, familie de cneji în Roșcani, 311.
Cabasila Nil., arhiepiscop, 286.
Caleca Ioan, patriarh ecumenic, 501.
Calinic cel sfînt, episcopul Rîmnicului, 11.
Calist, episcop la Roman și locțiitor de mitropolit, 325, 326, 336—337; — I, patriarh ecumenic, 222, 241, 243, 390, 397, 407; — III, papă, 271.
Calistrat, mitropolit al Moldovei, 337, 448.
Calvin Jean, reformator, 474.
Calvus, episcop în Castra Martis, 109.
Candrea I. A., filolog, 73, 507.
Cantacuzino, — Andronic, vistier, 542; — Șerban, domn al Țării Românești, 435.
Cantemir Dimitrie, domn al Moldovei, 35, 233, 323, 324, 325, 326, 332.
Capidan Teodor, filolog, 65, 73, 192, 197.
Capistran Ioan, inchizitor, 271, 276—277, 282.
Capitolin, guvernator al Traciei, 80.
Carol cel Mare, împăratul francilor, 172.
Carol Robert de Anjou, regele Ungariei, 239, 244, 249.
Carpine, Giovanni da Pian del, misionar franciscan, 234.
Cartoian Nicolae, prof. 46, 507.
Casian, — copist la Putna, 395; — vezi și Ioan.
Castorius, martir, 76.
Catelian, arhiepiscopul Justinianei Prima, 163.
Celestin, — aurar în Sibiu, 578; — papă, 126, 127.
Cercel Petru, domn în Țara Românească, 430, 434, 445, 501, 541, 562.
Cernea Ioan, episcop la Vad, 490, 590.
Cernoievici Gheorghe, principe în Munte-negru, 509, 510, 515.
Chanadinus, sfetnicul lui Ohtum, 208.
Cherepovici Margareta, reface biserica din Bîrsău, 311.
Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, 516, 540, 562, 596.
Chiaro Anton Maria, secretarul lui C. Brîncoveanu, 287.
Chihaiia Pavel, 294, 306, 307, 580, 582.
Chindeas, martir, 78, 146.
Chiprian, egumen la Căpriană, 303, 345.
Chiriac, copist la Putna, 397.

- Chiril*, martir, 78, 146; — episcop al Antiohiei, 76; — arhiepiscop la Vicina, 222; — Românul, episcop în Przemysl, 234, 260, 274, 586.
- Chirtop*, zugrav în Țara Românească, 560, 561.
- Chițimia I. C.*, prof. 506, 507.
- Cihac A.*, filolog, 73.
- Ciobanu Gheorghe*, muzicolog, 389, 582; — Ștefan, profesor, 46, 506; — Virgil, 34.
- Ciobanul Mircea*, domnul Țării Românești, 425, 428, 441, 444, 476, 477, 513, 516, 517, 540, 541, 551, 562, 588, 596, 601.
- Cipariu Timotei*, 33, 43, 283, 521.
- Ciprian*, mitropolitul Kievului, 264, 292, 414.
- Ciril* — al Alexandriei, sf. 117, 118, 135, 138, 390; — al Ierusalimului, sf. 98; — apostolul slavilor, 174—179, 183, 319, 391, 513.
- Ciuhandu Gheorghe*, pr. istoric, 46, 197.
- Ciurea Alexandru*, pr. prof., 6, 47, 48, 354.
- Cîndea*, familie cnezială, ctitorul bisericii din Sîntămăria Orlea, 310; — Lațcu, pîrcălab la Hațeg, 395.
- Cîndreș*, ctitor al bisericii din Streisîngeorgiu, 309, 379.
- Cîrlova Vasile*, poet, 436.
- Clara*, soția lui Nicolae Alexandru, 243, 249, 289.
- Claudius*, martir, 76.
- Clement VIII*, papă, 455; — episcop de Ohrida, 176.
- Cocora Gabriel*, pr. istoric, 438, 446.
- Codrescu Theodor*, editor documente, 31.
- Coloman*, rege al Ungariei, 210.
- Coman*, preot în Brașov, 588; — Ghe-
nuță, arheolog, 187; — Ioan G., profe-
sor, 121, 129, 143, 144; — Nil, boier
muntean, 601.
- Comnena Ana*, scriitoare, 189, 215, 220.
- Comosicus*, conducător dac, 52.
- Comșa Eugen*, arheolog, 223.
- Condo Vlahul*, argintar, 578.
- Constans*, august, 108.
- Constantin*, cel Mare, împărat, 19, 64, 65,
75, 80, 84, 93, 95, 106, 107, 108, 116, 124,
149, 153, 165; — II, împărat, 95, 108;
— episcop în Preslav, 176; — vicar al
Mitropoliei Moldovei, 323, 336, 591; —
vornic în Țara Românească, 601.
- Constanțiu II*, 96, 97, 108, 110, 111, 112, 113;
— Chlor, 75, împărați romani.
- Coresi*, diacon tipograf, 9, 401, 423, 428,
429, 430, 477, 478, 479, 483, 499, 501,
512, 513, 517, 524—538, 588.
- Corivan Nicolae*, istoric, 48.
- Corneanu Nicolae*, mitropolit, 103, 143.
- Corvinul Matei*, regele Ungariei, 271, 277,
279, 310, 353, 486, 585, 589.
- Costachi Veniamin*, mitropolitul Moldovei,
10, 11.
- Costăchescu Mihai*, editor documente, 31,
343.
- Costea*, cneaz în Rușor, 272, 585; — preot
în Brașov, 588; — preot în Văleni, 586;
— Erast, pr. istoric, 355.
- Costin Miron*, cronicar, 35; — Nicolae, cro-
nicar, 304.
- Cotoșman Gheorghe*, pr. istoric, 48, 168, 182,
212, 317.
- Cotronas Stamatelo*, zugrav în Rîșca, 571.
- Cozma*, sculptor, 576.
- Craiovești*, boieri munteni (Barbu, Danciu,
Pîrvu, Radu), 358, 364, 398, 541, 542, 549,
551, 560, 561, 576, 578, 600, 604.
- Crăciun Ioachim*, prof., 492, 536, 537; —
Matei, postelnic, Moldova, 576.
- Crețu Grigorie*, profesor, 499.
- Crețulescu Narcis*, arhieru, 42.
- Crimca Anastasie*, episcop, apoi mitropolit
al Moldovei, 11, 458, 459, 460, 472.
- Critopulos Antim*, mitropolit al Ungrovlahiei,
195, 247—255, 263, 282, 292, 357,
384, 407, 413, 590, 591.
- Cronț Gheorghe*, istoric și jurist, 438.
- Culică Vasile*, arheolog, 157.
- Cuza Alexandru Ioan*, 175.
- Cyriacus*, episcop în Viminacium, 109.

D

- Dacus*, episcop în Scupi, 107.
- Dadas*, martir, 77.
- Daicoviciu Constantin*, arheolog, 26, 62, 85,
86, 89, 90, 92, 93, 212.
- Dalc*, preot în Densuș, 272, 584.
- Dalmatius*, episcop în Neutina, 120.
- Damasus I*, papă, 113, 126.
- Damian*, arhiepiscop bulgar, 177; — mitro-
polit al Moldovei, sec. XV, 322—325,
326, 331, 336, 337, 407; — copist mol-
dovean, 398, 415.
- Dan I*, 247, 287, 290, 291, 295, 296, 297, 356;
— Dan II, 297, 298, domni ai Țării Ro-
mânești; — protopop în Seghiște, 585;
— vistiernic în Țara Românească și cti-
tor la Mărcuța, 542; — Dimitrie, preot
istoric, 42, 258, 340, 343, 354, 469, 472.
- Danciu*, mitropolit la Feleac, 278, 280, 281,
282, 473; — vornic în Brîncoveni, 480.
- Dancu*, ctitor de biserică în Iași, 545.
- Daniil*, mitropolit al Vidinului, 248, 250, 252,
289, 281, 413; — mitropolit al Ungro-
vlahiei sec. XVI, 429; — mitropolit la
Feleac, 278, 279, 280, 282, 312, 473; —
hatman de Suceava, 565; — Sihastrul,
călugăr moldovean, 156, 285, 303, 348,
349, 383, 449, 450, 569.
- Dasius*, martir, 78.

- David*, patriarh de Ohrida, 90; — zugrav în Țara Românească, 561; — Francisc, propagator al unitarianismului, 475.
- Decapolitul*, vezi Grigorie Sf.
- Decebal*, rege dac, 52.
- Deceneu*, mare preot, 52.
- Decius*, împărat roman, 74.
- Dedulovici Simion*, copist, 494.
- Delehaye Hippolyte*, 27, 81, 103.
- Demény Ludovic*, cercetător, 519, 536, 537.
- Densușianu Aron*, 66; — Nicolae, istoric, 32, 235; — Ovid, filolog, 66, 73, 538.
- Despina Milița*, soția lui Neagoe Basarab, 424, 425, 441, 540, 560, 561, 563, 576, 604.
- Despot Vodă*, domnul Moldovei, 452, 465, 468, 470, 546.
- Diaconu Petru*, arheolog, 82, 155, 157, 158, 221, 222, 224.
- Diculescu Const. C.*, istoric, 73, 103.
- Dimitrie*, diacon martir, 76; — copist moldovean, 395, 396; — episcop de Rădăuți, 470; — jupan în Dobrogea, 179, 217.
- Dioclețian*, împărat roman, 21, 52, 53, 55, 58, 60, 74, 75, 79, 84, 123, 124, 130, 131, 132, 145, 583.
- Diogenianus*, episcop în Remesiana, 119.
- Dionisie*, ucenic al Sf. Nicodim, 298; — mitropolit al Larissei, 598; — Exiguul, teolog din Scythia Minor, 21, 140, 141, 142, 168, 406.
- Dioscor*, diacon în Roma, 137; — episcop al Alexandriei, 119, 136.
- Dittas*, episcop în Odysos, 120.
- Dlugosz*, cronicar polon, 233.
- Dobre*, preot Brașov, 588; — zugrav în Moldova, 305, 335, 376; — *Românul*, cneaz în Leșnic, 311, 380, 381.
- Dobrescu Nicolae*, istoric, 9, 17, 44, 45, 61, 64, 102, 197, 221, 246, 254, 268, 294, 306, 332, 334, 340, 343, 354, 365, 427, 485, 492.
- Dobromir*, zugrav muntean, 540, 560, 561, 562; — «din Tîrgoviște», zugrav, 562.
- Dobrotă*, protopop în Rîu-Bărbat, 272, 585.
- Dobrotici* (Dobrotiță), conducător în Dobrogea, 215, 216.
- Domitian*, egumen la Neamț-Bistrița, 267, 300, 302; — vlahul, psalt, 579.
- Dominius* (Domnus), episcop în Sirmium, 107.
- Domitian*, împărat roman, 52, 74.
- Donatus*, diacon martir, 77.
- Dorotei*, episcop în Marcianopolis, 118; — episcop de Roman, 462; — ctitor și egumen la Licura, 363; — mitropolit al Mitilenei, 322.
- Dositei*, psalt, 579.
- Dositie*, «arhiepiscop» (la Buzău), 443.
- Dosoftei*, mitropolit al Transilvaniei, 490, 491; — mitropolit al Moldovei, 9, 10, 18, 28, 301, 449; — stareț la schitul lui Zosin, 547, 549; — sculptor, 576.
- Dracșin Simion*, pîrcălab în Ciceu, 488.
- Drag*, fiul lui Sas Vodă, 273, 315.
- Dragasses Constantin XI*, împăratul Bizanțului, 324.
- Draghie*, preot moldovean, 591.
- Dragomir*, preot în Tuștea, 272, 584; — copist în Țara Românească, 398, 494; — spătar și ctitor la Verbila, 542.
- Dragomir Silviu*, istoric, acad., 32, 45, 46, 197, 283, 316, 594.
- Dragoș*, domn al Moldovei, 257, 274, 304, 353; — zugrav la Arbore, 567, 568, 569.
- Drăganu Nicolae*, filolog, 25, 65, 212, 507, 537, 538.
- Drăghici*, vornic, ctitor la Mărgineni, 363, 435; — ctitor la Găiseni, 542.
- Drăghiceanu Virgil*, istoric și arheolog, 286, 293, 306, 307.
- Drăguț Vasile*, istoric de artă, 308, 316, 317, 370, 380, 388, 581.
- Dujcev Ivan*, istoric bulgar, 177, 186.
- Dulcilla*, creștină gotă, 99, 102.
- Dulcissimus*, episcop în Durostorum, 172.
- Dumitrescu, Carmen-Laura*, istoric de artă, 581.
- Dumitru*, preot în Rășinari, 520; — zugrav în Țara Românească, 560, 561.
- Duras-Diurpaneus*, conducător dac, 52.
- Dușan Ștefan*, țar sîrb, 192, 240, 242, 290.
- Dvornik Franz*, istoric ceh, 186.

E

- Eder J. K.*, istoric, 83.
- Efrem*, episcop martir de Tomis, 77, 132; — episcop la Rîmnic, sec. XVI, 431, 442; sec. XVII, 442; — mitropolit al Ungrovlahiei, 428, 429, 477, 526.
- Eftimie*, patriarh al Tîrnovei, 195, 253, 254, 262, 292, 391, 392, 400, 401, 413, 495, 512; patriarh ecumenic sec. XV, 320; I, 256, 357; II, 429, 430, 437, 478, 518, 529; III, 11, 432, 433, 434, 437, 442, 480, 543, 550, 589, mitropoliți ai Ungrovlahiei; — episcop de Rădăuți și cronicar, 10, 35, 463, 464, 465, 468—470, 472, 496, 497, 545, 607; — mitropolit al Transilvaniei, 477, 478, 481, 489; — episcop de Vad, 491; — episcop la Rîmnic, 441, 442, 445.
- Elena*, fiica lui Ștefan cel Mare, 339, 415; — soția lui Petru Rareș, 301, 449, 463, 544, 566, 570, 575, 577, 599, 604.
- Elian, Alexandru*, bizantinolog, 25, 47, 197, 210, 223, 416, 608.

- Emeric*, regele Ungariei, 210, 211.
Emilian, martir în Durostorum, 80.
Enăceanu Ghenadie, episcop istoric, 29, 38, 42, 61.
Engel J. Chr., istoric, 83.
Epenet, ucenicul Sf. Apostol Pavel, 55.
Epictet, martir în Halmiris, 78, 132, 583.
Epifanie monahul, sec. VIII, 55, 56; — din Salamina, 96, 135; — arhiepiscop în Constantinopol, 128, 137.
Erbiceanu Constantin, istoric, 42, 102, 268, 333, 426.
Erizzo Elisabeta, soția lui Gh. Cernoievici, 509.
Ermil, diacon martir, 77, 583.
Eugeniu IV, papă, 271, 323.
Eupraxia, — mama lui Vlăduț Voievod, 550.
Eusebiu al Cezareii, istoric, 27, 55, 56, 133; — episcop al Constantinopolului (fost al Nicomidiei), 97, 107, 108, 112.
Eustatie, episcop la Roman, 465, 466, 501; — ritor și protopsalt la Putna, 548, 579, 580.
Eutherius, episcop în Sirmium, 109, 111.
Eutihie, eresiarh, 118, 119, 136; — ucenicul lui Ulfila, 98.
Eutropius, istoric roman, 53.
Evangelicus, episcop la Tomis, 78, 132.
Evdochia, soția lui Ștefan cel Mare, 301, 415.
Evdochie, episcop în Appiaria, 118.
Evloghie, monah (fost Ieremia vistierul), 448, 494, 545, 550.
Exiguul, vezi Dionisie.
- F**
- Fanchi Ioan*, castelan în Hunedoara, 425, 476.
Farcaș, cneaz român, 230, 231, 232, 239, 251.
Fedca, copist moldovean, 396.
Felix III, papă, 159; — episcop de Sardica, 164.
Feodor Ivanovici, țarul Rusiei, 607.
Feodorov Ivan, tipograf rus, 531.
Ferdinand de Habsburg, ales rege al Ungariei, 473, 475, 486, 488.
Ferenț I., istoric, 228, 236.
Filip (Filippos), martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153; — de Fermo, legat papal, 228, 269; — călugăr copist, 396; — preot în Hațeg, 281; — v. și Moldoveanul.
Filipașcu Alexandru, pr. prof., 5, 9, 47.
Filitti I. C., istoric, 34, 46, 438.
Filofteia, sfântă, 194, 195, 254, 414; — brodeusă, 577.
Filos (Filotei), autor al Pripealelor și ctiitor de Bolintin, 298, 362, 387, 400, 401, 430.
Filotei, patriarh ecumenic, 243, 247, 248, 259; — episcop de Roman și Huși, 458, 466, 467; — Sfetagorețul, traducător, 504.
Fiol Schweipolt, tipograf, 509, 515.
Flavian, martir, 79; — episcop al Constantinopolului 118, 119.
Floca Ioan, pr. prof., 507.
Flor, martir, 77.
Florica, fiica lui Mihai Viteazul, 601.
Focas, episcop în Stobi, 164; — împărat al Bizanțului, 138, 173, 213.
Forro Miklos, propagator al calvinismului, 528.
Fotinus (Photinos), eresiarh, 111, 112, 114.
Freyberger Andreas, iezuit, 568.
Fritigern, conducător got, 97.
Frontinus, episcop sec. VI, 163.
Fuchs Hans, jude în Brașov, 424.
Furtună Dumitru, pr. istoric, 45.
- G**
- Gaatha*, martiră gotă, 99.
Gaius, martir, 77.
Gal (Galea), danii la Strugalea, 298.
Galeriu, împărat roman, 75, 79, 80.
Gánoczi Antal, canonic maghiar, 206.
Gaster Moise, filolog, 507.
Gaudentius, episcop în Naïsus, 109, 110.
Gavriil, egumen la Cozia, 296; — zugravul bisericii din Bălinești, 378; — fiul lui Uric, miniaturist, 376, 378, 391, 394—395, 397, 402, 403, 404, 509; — diacul, copist în Țara Românească, 494; — protul Muntelui Athos, 417, 418, 419, 422, 439, 539, 596, 599, 603; — sculptor, 576.
Geanoglu-Lesviodax, Alexandru, 40.
Gelasiu, papă, 141.
Gelzer Heinrich, bizantinolog, 192.
Gelu, voievod român, 199, 205, 211, 273, 275, 308.
Gemmarius Thomas, 520.
Georgescu Ilie, preot istoric, 47, 143, 343.
Georgius de Samusinis, boier moldovean, 321.
Gerard, episcop catolic în Morisena, 208, 209.
Germinius, episcop în Cizic, 111, 112, 113.
Geysa (Gheza), principe maghiar, 203, 204.
Ghedeon, episcop la Rădăuți, 471.
Ghelasie, episcop la Rădăuți, 259, 340, 342; — arhiepiscop în Transilvania, 273, 275, 277, 282,, 312, 379, 473.
Ghenadie, I, 430, 479, 481, 529, 531; II, 491, mitropoliți ai Transilvaniei.
Gheorghe, mitropolit al Moldovei, sec. XV, 327, 329—330, 332, 334, 339, 342, 354,

- 398, 447, 487; — mitropolit al Moldovei, sec. XVI, 451—452; — mitropolit la Geoagiu, 312, 477; — episcop la Rădăuți, 468; — episcop la Vad, 488, 489; — egumen la Putna, 488; — cronicar bizantin, 391; — din Sîngeorz, superintendent calvin, 482, 529, 587; — Ștefan, domn al Moldovei, 522.
- Gheorma banul*, ctitorul bisericii Sf. Nicolae din București, 541.
- Gherasim*, egumen la Tismana, 359.
- Gherghina pîrcălabul*, ctitor la Nucet, 297, 363, 604.
- Gherman*, prietenul Sf. Ioan Casian, 140; — II, patriarh ecumenic, 194; — mitropolit al Cezareii, 598; — egumen la Neamț, 463.
- Gherontie*, episcop la Tomis, 117, 134; — mitropolit al Moscovei, 338, 339, 402, 415.
- Ghervasie*, copist la Neamț, 397.
- Gheție Ion*, filolog, 506, 507, 535, 536, 537.
- Ghibănescu Gheorghe*, editor documente, 31, 354.
- Ghica-Budești, G.*, arhitect, 580.
- Ghizela*, soția lui Ștefan cel Sfînt, 204.
- Gingis Han*, 227.
- Giura logofătul*, ctitorul mînăstirii Stănești, 542, 561.
- Giurescu, Constantin C.*, istoric acad., 17, 46, 47, 64, 93, 121, 182, 221, 224, 228, 244, 245, 246, 268, 294, 296, 306, 332, 334, 365, 427.
- Glad*, voievod în Banat, 199, 205, 208.
- Godunov Boris*, 434.
- Golescu, Iordache*, ctitor Vieroș, 542; — Albu, boier muntean, 574.
- Golia Ioan*, logofăt, ctitorul bisericii Golia, 547.
- Golubinski Evghenie*, istoric bisericesc rus, 40, 181.
- Gonța Alexandru*, istoric, 48, 334, 340, 343, 356, 553.
- Gorazd*, episcop în Moravia, 176.
- Gordian*, martir în Tomis, 77.
- Gorovei Ștefan*, istoric, 355, 553.
- Gozzadini Thomasso*, 504.
- Grabar André*, istoric de artă francez, 573.
- Grama*, preot în Brașov, 588; — Alexandru, istoric, 43, 485.
- Grațian*, împărat roman, 112, 113, 116, 124.
- Graur Alexandru*, filolog, 66.
- Grămadă Nicolae*, profesor, 221, 224.
- Greceanu Radu*, cărturar muntean, 35.
- Grecescu Constantin*, cercetător, 35.
- Greco Vasile*, bizantinolog, 246, 506, 538.
- Grigoraș Nicolae*, istoric, 48, 307, 355, 389, 553.
- Grigorie de Nazianz*, 110, 116, 117, 390; — — cel Mare, papa Romei, 164, 172; — de Nissa, 110, 116; — Decapolutul, 364, 604; — Palama, 286, 390, 407; — Sinaitul, 286, 390; — IX, papă, 227, 228, 229, 233, 443; — XI, papă, 249, 269; XIII, papă, 21, 456; — arhiepiscop al Moldovei, numit de papa, 322; — I, mitropolit al Ungrovlahiei, 436, 437; — II, mitropolit al Moldovei, 452—453, 460, 494, 504, 545, 576; — episcop la Rădăuți, sec. XV, 259, 340, 342; — ban al Slavoniei, 270; — preot copist în Măhaci, 503, 527, 588; vezi și Roșca.
- Grozie (Ambrozie)*, zugrav la Strei, 380.
- Gryfius Theobaldus*, tipograf, 520.
- Gutenberg Iohann*, 508.
- Guttica*, preot got, 100, 102, 583.
- Gyoni M.*, istoric maghiar, 197, 210.
- Gyula*, conducător maghiar, 200, 203.

H

- Habsburgi*, 314, 473, 474.
- Hadrian*, împărat roman, 53, 74.
- Haller Petru*, jude în Sibiu, 521.
- Hamzea*, banul, ctitorul mînăstirii Crețești, 542, 543, 550; — jupanul, danii la Bistrița Vîlcea, 364.
- Hariton*, mitropolitul Ungrovlahiei, 251—253, 286, 289, 407, 409, 410; — protopop muntean, 592.
- Harnack Adolf*, istoric și teolog, 61.
- Harvat*, logofăt, ctitorul mînăstirii Gura Motrului, 542.
- Hașdeu Bogdan Petriceicu*, 426, 427, 503, 536.
- Heem Benedict*, comite, 270, 584.
- Heli*, martir, 77.
- Heltai Gáspár*, reformator, 475, 483, 528, 533.
- Henry Paul*, bizantinolog, 389, 580.
- Heraclide*, citeț în Tomis, 146.
- Herce Ștefan*, predicator calvin, 483, 532.
- Herman de Salza*, mare maestru teuton, 225.
- Hermes*, martir, 77.
- Hermogen*, martir, 77.
- Hesichius*, martir, 77.
- Hess Iohann*, pastor în Breslau, 521.
- Hirscher Lucas*, jude în Brașov, 525, 526, 531, 532.
- Hîra Nicoară*, ctitorul bisericii din Zaha-rești, 545.
- Hodoș Nerva*, 24, 37, 518, 535, 536.
- Holban Teodor*, cercetător, 268, 594.
- Honoriu*, împărat roman, 116, 124; — III papă, 226.
- Honterus Iohannes*, reformator brașovean, 475, 525.
- Horedt Kurt*, arheolog, 87, 93, 212.
- Horia*, conducătorul răscoalei, 12.

- Hormizda*, papă, 137.
horepiscopi, 105, 106.
Hotchievici Grigorie, hatmanul Lituaniei, 531.
Hraboru Tanislav, ctitorul bisericii din Zlatna, 311.
Hrizea, vistier în Țara Românească, 436.
Hristofor, mitropolit la Geoagiu, 312, 476; mitropolit în Alba Iulia, 478, 481, 489, 532.
Hurmuzaki Eudoxiu, istoric, editor de documente, 31, 32, 235, 246, 268, 485, 492, 499, 594.
Hus Jan, reformator, 318, 319, 320.
Huttman Arnold, cercetător, 485, 536, 537, 538.
- I**
- Iachint*, mitropolit de Vicina, 222, apoi al Ungrovlahiei, 240—245, 247, 248, 250, 251, 286, 407, 590.
Iacob, episcop de Durostorum, 118; — egumen la Cozia, 296; — copist la Putna, 397, 398; — copist în Țara Românească, 494; — egumen la Slatina, 551; — de Marchia, inchizitor papal, 271, 319.
Iagello Vladislav, regele Poloniei, 262, 264, 321; — Kazimir, regele Poloniei, 509.
Iancu de Hunedoara, 276—277, 310.
Iane, preot cărturar din Brașov, 430, 501, 532, 588.
Iațco, ctitor moldovean, 303.
Iațimirski A. I., slavist, 405.
Ibas din Edesa, scriitor bisericesc, 138.
Ieremia, trimis mitropolit în Moldova, 262, 265, 322, 590; — I, 596 și II, 431, 455, 550, 597, 601 (patriarhi ecumenici); — episcop la Buzău, 444.
Ieronim, părinte bisericesc apusean, 134; — de Praga, reformator, 319.
Ierotei, episcop al «Turciei», 203, 207; — mitropolit al Monemvasiei, 455, 597.
Ignatie, din Coțmani, preot copist, 343, 396, 593.
Ilarian Alexandru Papiu, 31.
Ilarie, episcop în Pictavium, 116; — egumen la Peri, 275, 280, 487.
Ilarion, mitropolit al Ungrovlahiei în sec. XV, 358, 359, 364, 417, 418; — XVI, 424, 440; — episcop la Buzău, 444; — episcop al Megleniei, 194; — copist moldovean, 452.
Iliăș, domn moldovean în sec. XV, 301, 302, 322, 327, 335, 336; vezi și Rareș.
Ilie, preot sculptor la Agapia, 576.
Ilie Iorest, sf. mitropolitul Transilvaniei, 9.
Inocențiu I, papă, 123, 126; III, papă, 190, 194, 196, 210, 211, 275, 285, 308; — VI, 249.
Ioachim, patriarh de Țîrnovo, 194; — mitropolit al Moldovei, 325, 326, 327, 337; — patriarh ecumenic, 596; — patriarh al Antiohiei, 455, 471, 599; — egumen la Sinai, 599, 602; — scriitor la Cetatea Sibiului, 521.
Ioan, arhiepiscop de Iustiniana Prima, 164; — arhiepiscop de Ohrida, 191; — mitropolit de Larissa, 164; — episcop de Tomis, 118, 135, 142; — episcop la Odessos, 160; — mitropolit al «Turciei» (Ungariei), 203; — episcop de Luțc, 262, 264; — presupus episcop de Roman, 335; — episcop de Huși și Roman, 457, 458; — episcop de Vad, 487; — episcop de Muncaci, 275; — de Caffa, mitropolit la Hunedoara, 275—277, 279, 292, 311, 473, 585; — din Peșteana, mitropolit al Transilvaniei, 425, 476; — de la Prislup, mitropolit al Transilvaniei, 478—481, 484, 590; — de Riza, episcop catolic, 318; — XXII, papă, 270; — cneaz român, sec. XIII, 230, 239; — V Paleologul, 215, 216, 241; — VI Cantacuzino, 215; — VIII Paleologul, 322, 323, 324, (împărați ai Bizanțului); — Vodă cel Vițteaz, domn al Moldovei, 452, 453, 465, 470, 471, 546, 551, 607; — Alexandru, țar Țîrnovo, 195; — protopop în Seghiște, 585; — protopop în Kratovo, 605; — preot în Feleac, 280, 281; — (Românul), preot în Sînpetru, 502, 504; — preot în Episcopia vlahilor, 192, 584; — zugrav la Sucevița, 571; — zidar în Suceava, 558; — Exarhul, cărturar slav 176; — Casian, sfânt, teolog scit, 140, 141, 168; — Damaschin, sfânt, 134, 390; — Gură de Aur, sfânt, 125, 135, 140, 142, 390, 396, 406; — Scărarul, sfânt, 390; — de Rila, sfânt, 176, 194, 284; — cel nou de la Suceava, sfânt, 266, 304, 386, 564, 569, 573, 579.
Ioanichie, egumen la Tismana, 359; — episcop la Rădăuți, 259, 304, 339, 342—343, 354, 396, 467, 592; — copist la Neamț, 396; — mitropolit în Transilvania, 277, 278, 282, 473, 487; — patriarh de Ipek, 243.
Ioasaf, egumen la Putna, 348; — egumen la Humor, 468; — II, patriarh ecumenic, 452, 596; — psalt moldovean, 579.
Ioil, preot moldovean, 591.
Ionașcu Ion, istoric, 34, 39, 306, 365, 438.
Ionescu Grigorie, 307, 316, 388; — Ioan, pr. istoric, 48, 73, 103, 246, 519.
Ioniță, țar în Țîrnovo, 190, 194, 240, 254.

Iordanes, scriitor bizantin, 172.
Iorga Nicolae, 5, 9, 13, 14, 17, 30, 31, 32, 38, 44, 121, 197, 215, 221, 246, 268, 283, 288, 316, 334, 340, 388, 389, 416, 446, 461, 469, 470, 481, 485, 492, 520, 522, 538, 594, 595, 607, 608.
Iosif, arhiepiscop în Bulgaria, 174; — primul mitropolit al Moldovei, 254, 259, 267, 300, 303, 319, 322, 340, 401, 590; — mitropolit al Ungrovlahiei, 357, 359; — mitropolitul Timișoarei, 314; — II, patriarh ecumenic, 321, 322, 323.
Iov, patriarhul Moscovei, 597.
Iovan, tipograf muntean, 429, 511, 517, 518, 548.
Iovian, împărat bizantin, 112.
Irineu, episcop martir, 76, 105.
Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare, 280, 399.
Isaia, episcop de Rădăuți, 11, 469, 470, 471, 472, 497, 545, 605, 607; — călugăr la Hilandar, 290; — pircălab la Chilia, 337; — diac copist, 396; — Pustnicul, copist la Moldovița, 494.
Isidor, preot moldovean, 254, 263, 264, 590; — mitropolit al Kievului, 323; — patriarh ecumenic, 222; — din Sevilla, 65.
Iufu Ioan, slavist, 392, 403, 404, 505; — Zlatca, slavistă, 391, 404.
Iuga, preot în Baia, 591.
Iulian, episcop în Sardica, 118, 126; — Apostatul, împărat roman, 80, 112, 145.
Iuliana, soția lui Luca Arbore, 567.
Iuliu, papă, 108.
Iurie, ctitorul bisericii Dancu din Iași, 545.
Iustin Martirul și Filozoful, sf., 59.
Ivan III, mare cneaz al Rusiei, 338, 339; — IV cel Groaznic, 434, 465, 497, 607; — cneaz în Rășinari, 520; — Ioan, pr. cercetător, 434, 553, 608.
Ivanco, conducător în Dobrogea, 216.
Ivireanul Antim, mitropolitul Ungrovlahiei, 9, 11, 18, 24, 423, 504.

J

Jagello, dinastie, 506.
Jako Sigismund, cercetător, 536.
Jan, mistr, sculptor în piatră, 383.
Jan I Olbracht (Ioan Albert), rege al Poloniei, 330, 339, 343, 346, 353.
Jandov, ucenic al Sf. Ciril, 178.
Jastrzebiec Andrei, episcop catolic la Siret, 258.
Jirecek Constantin, bizantinolog, 192, 221.
Jitian, zugrav în Țara Românească, 560.
Joldea, pretendent la tron, 451.
Justin I, împăratul Bizanțului, 137, 159, 160, 165.

Justinian, împăratul Bizanțului, 84, 131, 149, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 190, 208, 412, 599, 602; — vezi și Marina.

K

Kamasis, martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153.
Karadja Constantin, cercetător, 332, 537.
Karácsonyi János, istoric maghiar, 206.
Kedrenos Gheorghe, cronicar bizantin, 188, 202, 203, 214.
Kekavmenos, scriitor bizantin, 189.
Kemeny Iosif, istoric și arheolog, 88.
Kogălniceanu Mihail, 30.
Korobeinikov Trifon, călător rus, 607.
Kozak Eugen, cercetător, 30.
Krum, conducător bulgar, 174.

L

Lactanțiu, scriitor creștin, 68.
Ladislau IV Cumanul, 232, 269; — cel sfânt, 202, 207, regi ai Ungariei.
Laiotă Basarab, domnul Țării Românești, 352, 410.
Lapedatu Alexandru, prof. acad., 46, 365.
Lascaris Mihail, bizantinolog, 186, 192, 333.
Lațcu, domnul Moldovei, 257, 258, 304, 340, 343, 383; — ctitorul bisericii din Strei-sîngeorgiu, 379.
Laurent Vitalien, bizantinolog, 33, 47, 143, 212, 224, 255, 256, 260, 261, 263, 268, 320, 332, 333, 357, 365.
Laurențiu, episcop în Novae, 123.
Laurian August Treboniu, 31, 485.
Lavrentie, episcop la Rădăuți, sec. XV, 259, 340, 342; — ieromonah tipograf, 429, 508, 511, 517, 518, 548.
Lavru, martir, 77.
Lazarevici Ștefan, cneazul Serbiei, 291, 414.
Lazăr, cneazul Serbiei, 288, 290, 414, 560, 561; — egumen la Snagov, 298.
Lăcustă Ștefan, domnul Moldovei, 488.
Lăpușneanu Alexandru, 302, 304, 451, 452, 453, 454, 465, 468, 469, 470, 474, 477, 486, 489, 497, 501, 524, 545, 546, 547, 548, 551, 559, 570, 577, 578, 579, 580, 596, 599, 601, 602, 605, 606, 607; — Bogdan, 431, 602, domni ai Moldovei.
Lăudat, I. D., prof., 48, 416.
Lăzărescu Emil, cercetător, 404.
Lecapen Roman, împărat al Bizanțului, 177, 214.
Leo, cardinal, 190.
Leon I, împărat al Bizanțului, 120, 136; — papă I, 119, 127; — domn al Țării Românești, 437; — VI, Filozoful, împăratul Bizanțului, 206.

Leontie, episcop de Rîmnic, 440, 441.
Leonțiu, călugăr scit, 137, 142; — prefectul Iliricului, 76.
Lepș Gheorghe, episcop catolic Alba Iulia, 319.
Le Quien, 29, 161.
Licinius, împărat roman, 58, 60, 75, 77, 78, 79, 80, 132, 145, 149.
Litovoi, cneaz român în 1247, 230, 231, 232, 239, 296; — cneaz în 1277, 232, 233, 239.
Lițiu Gheorghe, pr. istoric, 48.
Liubavici Dimitrie, tipograf, 9, 424, 425, 508, 515, 516, 517, 518, 522, 524, 603.
Longhin, psalt, 579.
Lorinț, nepotul lui Luca din Cipru, 436; — tipograf, 478, 532.
Luca, arhiepiscop din Vicina, 222; — din Cipru, episcop de Buzău, 442, 445, 480, 543, 550, 607 și mitropolit al Ungrovlahiei, 11, 431, 432, 434—438; — preot în Suceava, 592.
Lucaci, jude în Brașov, 424; — ritor și protopsalt la Putna, 465, 501, 502, 507, 548, 580.
Lucian, martir, 77.
Ludovic cel Mare, regele Ungariei, 249, 257, 258, 270, 279, 288, 311, 584.
Lukö Gabor, istoric maghiar, 228.
Lukonocos, fiul lui Lykațios, preot, 166, 583.
Lupaș Ioan, istoric, acad., 9, 17, 33, 45, 46, 212.
Luppichian, episcop în Appiaria, 125.
Lupșa Ștefan, preot istoric, 5, 9, 47, 76, 81, 129, 164, 168, 182, 212, 236, 278, 283, 485, 492, 594.
Lupu, paharnic, 548; — Vasile, domn al Moldovei, 10.
Lupus, martir, 77.
Luther Martin, reformator, 474, 475, 481, 521.

M

Macarie, arhiepiscop de Vicina, 222; — mitropolit al Ancyrei, 255; — mitropolit al Moldovei în sec. XV, 320, 384; — mitropolit al Ungrovlahiei sec. XV, 357, 358, 359; — tipograf apoi mitropolit al Ungrovlahiei sec. XVI, 9, 361, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 439, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 518, 522, 561, 603; — I, episcop de Roman, 462; — II, Cronicarul, episcop de Roman, 10, 11, 35, 448, 451, 453, 462—465, 467, 468, 469, 493, 496, 497, 544, 607; — patriarh ecumenic, 262; — patriarh de Ipek, 477, 478; — episcop de Lvov, 606; — copist în Țara Românească, 494; — egumen de Hilandar, 601.

Macedonie, eresiarh, 117.
Macedonius, episcop în Ulpiana, 109.
Macrea Mihai, arheolog, 90, 93.
Macrobiu, martir, 77.
Magdalena, ctitora schitului Corbii de Piatră, 543, 550; — ctitoria mînăstirii Valea, 363.
Maior Petru, 29, 40, 48, 181, 207, 278.
Mamas Grigorie, patriarh ecumenic, 324.
Manasses Constantin, cronicar bizantin, 391, 464, 497.
Mangra Vasile, mitropolit, istoric, 43, 278, 283, 537.
Manolache Mihai, preot, 537; — Teodor, 354.
Manolli din Niaesia, arhitect, 556.
Manuil II Paleologul, împăratul Bizanțului, 255, 263, 320, 321.
Manuzio Aldo, (Aldus Manutius), tipograf, 508, 514, 515.
Maratoniu al Nicomidiei, eresiarh, 117.
Marcea, postelnic în Țara Românească, 578.
Marcel, episcop al Ancyrei, 109, 111.
Marcellus, episcop în Nicopolis, 120.
Marcelin, martir din Tomis, 77, 132.
Marcian, martir, 77; — episcop în Abritus, 118, 120; — episcop în Naïsus, 114; — împărat în Bizanț, 116, 119, 136.
Marcu, mitropolit la Feleac, 278, 280, 281, 282, 473; — pristavul de la Voroneț, 450, 569; — Aureliu, împărat roman, 51, 53, 74.
Mardarie, tipograf sîrb, 511, 513; — brodeur, 577; — episcop de Rădăuți apoi mitropolit al Moldovei, 457, 471, 472, 606.
Mareș Alexandru, filolog, 519, 536, 537, 538.
Maria, — de Mangup, 348, 383, 385, 412; — Voichița (soțiile lui Ștefan cel Mare) — 348, 352, 377, 385, 396; — fiica lui Ștefan cel Mare, 348; — soția lui Petru Rareș, 348; — fiica lui Petru Rareș, 547; — soția lui Ștefan Surdul, 601; — fiica lui Petru Șchiopul, 546.
Marian, diac-tipograf, 532; — Simion Florea, preot folclorist, 24, 268, 499.
Marina, soția lui Alexandru cel Bun, 303, 384, 394.
Marina Justinian, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, 17.
Marinescu Constantin, istoric, 246, 268.
Martialis, episcop în Appiaria, 120.
Martinuzzi Gheorghe, guvernator, 474.
Martirius, episcop în Marcianopolis, 117.
Massa Simion, pastor luteran, 526.
Matei I, — patriarh ecumenic, 254, 255, 263, 264, 265, 401, 590; — egumen la Tismana, 359; — mitropolit al Mirelor, 434, 435, 436; — preot în Rășinari, 520; — preot, Valea Rodnei, 487, 586; — Basa-

- rab, domnul Țării Românești, 287, 299, 437, 480; vezi și Corvinul.
- Mateiaș vistiernicul*, ctitor, 545.
- Mauriciu*, călugăr scit, 137; — împărat al Bizanțului, 138.
- Maxențiu Ioan*, călugăr «scit», 137, 142.
- Maxim*, citețul, martir, 77; — episcop în Diocletiana, 120; — ieromonah și «maistor» la Cozia, 556.
- Maxima*, martiră, 76, 583.
- Maximian*, împărat roman, 74, 75.
- Maximilian* de Habsburg, 489.
- Maximin Daia*, 80; — Tracul, 74, împărați romani.
- Maximinus*, episcop de Treveri, 108; — preot în Viminacium, 109.
- Mănăilă*, tipograf Brașov, 528, 532.
- Mănjina*, cneji în Densuș, 309.
- Mărculescu Octavian*, cercetător, 187.
- Mărișescu Teodor*, copist la Neamț, 396, 403.
- Măzăreanu Vartolomeu*, arhim., 36.
- Meletie*, episcop la Rădăuți, sec. XV, 259, 260, 261, 263, 266, 340, 590.
- Menumorut*, duce în Bihor, 199, 205, 206, 211.
- Meteș Ștefan*, istoric, 46, 48, 283, 316, 388, 477, 485, 492.
- Metodie*, sf., creștinătorul moravo-slavilor, 174—179, 183, 319, 391, 513.
- Miclăuș*, ctitorul bisericii din Ribița, 381.
- Miclea*, logofăt în Țara Românească, 444.
- Micu Samuil*, 40, 48.
- Migne Jacques Paul*, editor, 27.
- Mihai*, diacon copist în Moldova, 450, 494, 593; — preot cărturar în Brașov, 430, 501, 531, 532, 533, 588; — preot filo-calvin în Nimăiești, 587; — clucerul, ctitor mănăstirea Panaghia, 542; — Viteazul, domnul celor trei țări românești, 12, 16, 432, 433, 434, 437, 442, 445, 447, 458, 459, 466, 467, 479, 480, 481, 484, 541, 546, 550, 562, 574, 587, 589, 590, 593, 597, 598, 599, 601, 607.
- Mihail*, arhiepiscop al Kievului, 219, 220; — mitropolit al Betleemului, 262, 264; — I, episcop la Rîmnic, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 431, 441, 445; — II episcop la Rîmnic, 431, 432, 543; — protopop muntean (Melchisedec), 592; — preot copist în Moldova, 468; — I domn al Țării Românești, 359, 376; — III, împărat al Bizanțului, 174, 175; — Paul, pr. istoric, 33, 38, 48, 404, 416, 608.
- Mihăescu Haralambie*, filolog, 73.
- Mihăilă G.*, filolog, 36, 158, 186, 187, 403, 426, 505, 506, 507, 607.
- Mihnea cel Rău*, 420, 421, 498, 511, 551; — Turcitul, 426, 429, 430, 431, 442, 445, 479, 529, 533, 541, 550, 597, 601, 603, domni ai Țării Românești.
- Mihul*, zugrav din Crișul Alb, 273, 312, 379, 382.
- Miklosich Fr.*, istoric austriac, 23, 33.
- Mina*, zugrav la Călui, 562, 574.
- Mioc Damaschin*, istoric, 365, 427, 518, 552.
- Mircea Ion Radu*, cercetător, 404, 582; — cel Bătrîn, domnul Țării Românești, 131, 216, 244, 245, 247, 251, 254, 255, 287, 291, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 313, 321, 356, 359, 360, 361, 362, 364, 370, 376, 382, 387, 400, 439, 410, 414, 560.
- Mironescu Athanasie*, mitropolit, 42, 446.
- Miroslav*, preot în Giulești, 272, 585.
- Misail*, egumen la Voroneț, 349; — Călugărul, Cernica, 256.
- Mitrea Vornicul*, ctitor la Tisău, 445; — Bucur, arheolog, 88, 93.
- Mitrofan II*, 324 și III, 596, patriarhi ecumenici; — episcop la Rădăuți, 463, 467, 468, 544; — episcop de Roman și mitropolit, 456, 457, 466; — episcop de Huși și Buzău, 423.
- Mladin Nicolae*, mitropolit, 47.
- Moga voievod*, ctitorul bisericii din Hălmagiu, 315.
- Mohamed II*, sultan, 356; — III, sultan, 597.
- Moise*, tipograf la Tîrgoviște, 515, 516, 518, 603; — Filozoful, cărturar din Suceava, 399; — Basarab, domnul Țării Românești, 310, 441, 479, 560.
- Moiescu Iustin*, patriarh, 6, 17; — Gheorghe I., preot istoric, 5, 9, 45, 47, 221, 236, 327, 334, 340, 354, 416, 427, 608; — Cristian, arhitect, 222.
- Moisiu Gligorie*, argintar moldovean, 578.
- Moldovan Ioan Micu*, istoric, 33, 43.
- Moldoveanul Filip*, tipograf în Sibiu, 9, 513, 520—524.
- Molin Virgil*, cercetător, 509, 514, 518, 519, 537.
- Mongu Petru*, patriarh al Alexandriei, 159.
- Monofilus*, episcop în Durostorum, 120.
- Montanus*, preot martir, 76, 583.
- Moravcsik Gyula*, bizantinolog maghiar, 210, 212.
- Movilă*, familie de domni moldoveni, 571; — Elisabeta, soția lui Ieremia, 454, 458; — Gheorghe, episcop de Rădăuți, 453, 471, 472, 599; — apoi mitropolit al Moldovei, 11, 454—460, 466, 547, 572, 598; — Ieremia, domn, 433, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 466, 467, 547, 572, 577, 598, 601, 602, 603, 606; — Ioan (Ioanichie), logofăt, 454, 572; — Maria, soția lui Ioan, 454; — Petru, mitropolit al Kievului, 24,

437, 512, 527; — Simion, domn, 433, 434, 454, 460, 577, 578, 606; — Toader, postelnic și ctitor al bisericii din Burdujeni, 547.
 Moznopon, ucenicul Sf. Ciril, 179.
 Moxa (Moxalie) Mihail, călugăr cărturar, 10.
 Mureșianu Ion B., pr. istoric, 48.
 Murnu G., filolog, 197.
 Musicescu Maria Ana, istoric de artă, 307, 388, 389.
 Mușlea Candid, pr. istoric, 46, 316, 594.

N

Nandriș Grigorie, editor documente, 33, 256, 607.
 Naneș, preot în Streisîngeorgiu, 272, 309, 584.
 Napragy Dimitrie, episcop catolic în Alba Iulia, 484.
 Narcis, martir în Tomis, 77, 132.
 Naum, cărturar slav, 176.
 Năsturel Petre Ș., istoric, 82, 103, 155, 158, 221, 224, 256, 325, 333, 416, 421, 427, 506; — Udriște, cărturar muntean, 504.
 Neaga, soția lui Gherghina pîrcălabul, 383; — soția lui Mihnea Turcitul, 541.
 Neagoe, boier moldovean, 323; — Basarab, domnul Țării Românești, 36, 244, 254, 287, 298, 361, 368, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 439, 440, 441, 443, 444, 495, 497, 498, 513, 515, 539, 540, 542, 554, 555, 557, 560, 562, 563, 574, 575, 576, 577, 578, 596, 599, 600, 603, 604.
 Neagoslav, preot în Brașov, 436.
 Nectarie, mitropolit al Ohridei, 598.
 Neculce Ioan, cronicar, 35, 347.
 Negrilă, boier moldovean, 452.
 Nemanja Ștefan, 193, 284, 408, 510; — Ștefan II, 284, jupani sîrbi.
 Neonil, stareț la Neamț, 11.
 Nestorie, eresiarh, 117, 118, 135.
 Nero, împărat roman, 74.
 Nestor, cronicar rus, 198, 212, 214.
 Netzhammer Raymund, arhiepiscop, istoric, 47, 81, 143, 157.
 Nicandru, martir, 77.
 Nicanor, episcop la Roman și locțiitor de mitropolit, 454, 456, 457, 458, 465, 466, 471, 546.
 Niceta, episcop de Remesiana, 99, 120, 123.
 Nichifor, patriarh ecumenic, 213; — mitropolit al Ungrovlahiei, 431, 435; — călugăr moldovean, 463; — sculptor la Neamț, 450, 452, 576.
 Nichita (Romanul), martir, 109, 123; — zugrav în Moldova, 305, 335, 376.
 Nicodim, de la Tismana, 9, 156, 195, 250, 253, 277, 284—294, 295, 296, 298, 300,

305, 310, 359, 367, 368, 374, 385, 390, 398, 400, 413, 414; — patriarh de Ipek, 327, 415; — copist la Putna, 378, 395, 403.
 Nicola, «comite» bulgar, 188; — preot în Brașov, 280.
 Nicolae I, 176; III, 228, 269; și IV, 234, 270, papi; — de Buda, episcop catolic, 249; — episcop de Rădăuți, 259, 260, 340; — din Creta, zugrav, 562, 574; — Alexandru Basarab, domn al Țării Românești, 195, 222, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 251, 258, 287, 289, 299, 376, 407, 409, 560; — Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, 434.
 Nicolăescu-Plopșor C., arheolog, 62.
 Nicolescu Corina, istoric de artă, 307, 388, 389, 405.
 Nikon, patriarhul Moscovei, 401.
 Niculiță, conducător al vlahilor din Elada, 189.
 Nifon II, patriarh ecumenic, 280, 358, 417, 418, 420, 423, 426, 427, 439, 440, 443, 498, 595, 600, 605.
 Nil, patriarh ecumenic, 261.
 Nistor Ion I., istoric, 197, 245, 608.
 Nistora, soția cneazului Cîndreș din Streisîngeorgiu, 309, 379.
 Norocel Epifanie, episcop, 103, 157, 197, 294, 416.

O

Oană (Ivan), ctitorul Humorului, 302, 345, 545.
 Odobescu Alexandru, 32, 399, 512, 514, 518.
 Ohanes, episcop armean la Suceava, 318.
 Ohtum, vezi Ahtum.
 Oltea, mama lui Ștefan cel Mare, 301, 344, 383.
 Olteanu Pandele, slavist, 178, 186, 187, 403, 537, 538.
 Onciul Dimitrie, istoric, 44, 186, 192, 228, 231, 245, 246.
 Onufrie, copist în Țara Românească, 494.
 Oprea, preot în Brașov, 8; — psalt în Brașov, 580; — tipograf, 516, 517, 524.
 Origen, scriitor bisericesc, 59, 135.
 Orosius Paul, scriitor antic, 84, 104.
 Osius, episcop în Cordoba, 108, 109.
 Otto I, împăratul Germaniei, 198, 204.
 Oțetea Andrei, istoric, acad., 32.
 Ovidiu, poet roman, 55, 130.

P

Pachymeres Gheorghe, cronicar bizantin, 222.
 Pahomie, egumen la Peri, 274; — copist la Voroneț, 396; — tipograf sîrb, 512; —

- I, 596; — II, 431, 597, patriarhi de Constantinopol; — episcop la Rădăuți, 467.
- Paisie* (cel scurt), egumen la Putna, 348; — copist la Putna, 395; — egumen la Humor, 565; — episcop la Rîmnic, 441; — episcop la Buzău, 443, 444, 445.
- Paladie*, copist la Putna, 395.
- Palladius*, episcop în Ratiaria, 113.
- Pamfil Viorica*, filolog, 538.
- Panait Ioana Cristache*, istoric, 317.
- Panaitescu P. P.*, istoric, 31, 35, 46, 54, 61, 64, 65, 167, 177, 178, 186, 197, 244, 288, 293, 306, 332, 365, 403, 404, 421, 427, 461, 469, 472, 495, 505, 506, 507, 518, 534, 535, 608.
- Papacostea Șerban*, istoric, 332.
- Papahagi Pericle*, filolog, 65; — T., filolog, 73.
- Paregorius*, episcop în Scupi, 109.
- Pasicrat*, martir, 77.
- Pascu Ștefan*, istoric acad., 17, 25, 211, 212, 492.
- Paternus*, episcop în Tomis, 136, 137, 139, 147.
- Patricius*, preot în Tomis, 146, 583.
- Paul*, episcop în Ulpiana, 164.
- Paulin*, episcop de Nola, 121, 122, 123.
- Pauschner Sebastian*, medic, 520.
- Pavel*, Sf. Apostol, 54, 55, 56, 57, 104, 168; — din Samosata, eresiarh, 111, 112; — din Alep, arhidiacon arab, 37, 288.
- Păcățian Teodor V.*, istoric, 33, 278.
- Păcurariu Mircea*, pr. istoric, 48, 103, 283, 461, 472, 485.
- Pătrașcu cel Bun*, domnul Țării Românești, 425, 430, 474, 517, 524, 532, 541, 588.
- Pârvan Vasile*, arheolog, 26, 27, 46, 59, 61, 65, 73, 103, 115, 121, 140, 143, 145, 161, 162, 168, 181.
- Peresvetov Ivan*, călător rus, 607.
- Perianu Ecaterina*, ctitora bisericii din Lugoj, 314.
- Perigen*, episcop Paleopatra, 127.
- Perșanu Manea*, clucer, ctitor de biserică, 542.
- Peștișel Moise*, pastor calvin în Lugoj, 484, 533.
- Petranu Coriolan*, istoric de artă, 46, 316, 388.
- Petrovici Petru*, guvernator, 475, 489.
- Petru*, diaconul, călugăr «scit», 142; — țar bulgar, 177; — conducătorul statului româno-bulgar, 190, 193, 196, 413, 584; mitropolit la Feleac, 281, 282, 473, 476; — cneaz în Strei, 379; — cneaz în Vințere, 585; — copist moldovean, 397; protopop moldovean, 263, 590; — protopop în Ostrov, 272, 584; — protopop în Hunedoara, 585; — protopop în Seghiște, 585; — preot în Valea
- Rodnei, 487, 586; — cel Bătrîn, preot în Brașov, 588; — cel Tânăr, preot în Brașov, 588; — preot în Socet, 272; — tipograf muntean, 516, 517; — fiul lui Ștefan cel Mare, 348, 383; — I Mușat, 258, 259, 260, 261, 266, 300, 304, 346; — II, 300, 325; — cel Tânăr, domn al Țării Românești, 311, 428, 429, 444, 540, 541, 562, 601, 602; — Aron, 301, 326, 328, 329, 591; — Partenie, episcop de Muncaci, 491.
- Petronius*, episcop de Novae, 118.
- Philippide Alexandru*, filolog, 73.
- Pigas Meletie*, patriarh al Alexandriei, 458, 597, 598.
- Pilgrim*, episcop de Passau, 204.
- Pimen*, călugăr la Neamț, 300.
- Pippidi D. M.*, istoric, 62, 121, 129.
- Pistrui Chiril*, pr. prof., 48, 187, 197, 394, 404, 505.
- Pistus*, episcop în Marcianopolis, 107.
- Pîclișanu Zenovie*, istoric, 236, 277, 283, 594.
- Pîrvu logofătul*, ctitorul minăstirii Bucovăț, 562, 605.
- Plămădeală Antonie*, episcop, 17, 506.
- Policarp*, episcop în Sexanta Prista, 118.
- Pollion*, martir, 77.
- Pop Ștefan (Gruia)*, istoric, 332, 333.
- Popa Atanasie*, prof. 48, 501; — Victor, prof. 283, 485; — Lisseanu G., 73, 81, 212; — Radu, istoric, 317.
- Popea Nicolae*, episcop, istoric, 43, 278.
- Popescu Cilieni, Ioan*, pr., istoric, 45; — Emilian, arheolog, 27, 93, 143, 157, 168, 222; — Niculae M., preot acad., 34, 45, 73, 81, 115, 192, 197, 256, 330, 333, 594, 608; Paulin, 505; — Teodor M., prof. 17, 81.
- Popovici Eusebiu*, prof. 42; — Gheorghe, protopop istoric, 43.
- Porcescu Scarlat*, preot istoric, 48, 268, 294, 334, 343, 404, 461, 472.
- Porfirogenetul Constantin VII*, împărat al Bizanțului, 202, 203, 495.
- poriodeuți*, 106.
- Possevino Antonio*, iezuit, 479.
- Prenestin Iacob*, episcop catolic, 269.
- Probus*, guvernatorul Pannoniei Inferior, 76, 77.
- Proclu*, arhiepiscopul Constantinopolului, 127, 128.
- Procopie din Cezareea*, istoric, 160, 161, 164, 172.
- Procopovici Alexe*, filolog, acad., 536.
- Prohor*, copist moldovean, 460.
- Proiectus*, episcop în Naïsus, 164.
- Protase Dumitru*, arheolog, 90, 92, 93.
- Protogenes*, episcop în Sardica, 107, 109.

Protul Gavriil, 36, 497.
Pudilă, conducător al vlahilor din Balcani, 189.
Pușcariu Ilarion, arhieru istoric, 33, 43 ; — Sextil, filolog, 46, 65, 73, 197, 536.
Putneanul Iacob, mitropolitul Moldovei, 10 ; — Gherasim, egumen, 11 ; — Vartolomeu, egumen, 11.

Q

Quintilianus, martir, 77.

R

Radu, — I 247, 287, 290, 291, 295, 296, 297 ; — cel Frumos, 291, 357, 360, 362 ; — cel Mare, 245, 280, 299, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 410, 411, 412, 417, 418, 419, 420, 421, 424, 426, 427, 439, 440, 510, 511, 515, 540, 554, 560, 602, 603, 604, 605 ; — de la Afumați, 29, 419, 423, 441, 444, 539, 549, 560, 574, 600 ; — Bădica, 424 ; — Mihnea, 433, 436 ; — Paisie, 413, 424, 425, 443, 444, 515, 540, 541, 551, 561, 600, 602 ; — Șerban, 433, 434, 435, 445, 541, (domni ai Țării Românești) ; — grămăticul din Mănicești, 501.
Raduslav, zugrav în Țara Românească, 561.
Rákoczy Gheorghe II, principe al Transilvaniei, 491, 492.
Rally Paleologul Dionisie, mitropolit al Tîrnovei, 458, 466, 598.
Rareș Petru, domnul Moldovei, 301, 302, 348, 448, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 463, 464, 467, 468, 487, 488, 497, 516, 522, 543, 544, 545, 546, 548, 554, 559, 563, 564, 565, 566, 568, 570, 571, 573, 575, 588, 590, 592, 601, 602, 604, 605, 607 ; — Iliăș, 451, 463, 464, 467, 468, 469, 488, 516, 544, 566 ; — Ștefan, 301, 451, 452, 453, 463, 467, 469, 523, 544, 566, 571, 575, 599.
Rădulescu Adrian, arheolog, 157, 222.
Rămureanu Ioan, preot istoric, 48, 62, 81, 82, 103, 115, 144, 186, 212, 224, 354.
Reichenthal (Richenthal), Ulrich von, canonic, 321.
Reli Simion, profesor de teologie, istoric, 9, 45, 81, 182, 197, 461, 472.
Rezuș Petru, pr. prof., 258, 259, 268, 340, 343, 355.
Rhotestheos, conducător got, 100.
Rizescu I., cercetător, 507.
Robert, arhiepiscop de Esztergom, 227.
Roesler Robert, teoria neștiințifică, 83, 85, 86.
Rogierius, canonic în Oradea, 228.
Roland, voievod al Transilvaniei, 270.

Roman I, 262, 304, 305, 334, 383, 463 ; — II, 325, domni ai Moldovei.
Romulus, preot martir, 77.
Rosetti Alexandru, filolog, 63, 64, 66, 73, 187 ; — Radu, istoric, 228, 235, 332.
Rostislav, principe morav, 175.
Roșca Grigorie, mitropolitul Moldovei, 11, 301, 349, 449, 451, 452, 453, 459, 460, 468, 494, 516, 544, 564, 568, 569, 576, 578, 605.
Rotompan Stanislav, boier moldovean, 321.
Rudeanu Teodosie, logofăt, ctitorul schitului Flămînda, 542.
Rudolf I, 270 ; — II, împărați ai Germaniei, 432, 433, 457, 458.
Ruf, arhiepiscopul Tesalonicului, 127.
Ruffini Mario, prof., 17.
Ruset Antonie, domn al Moldovei, 352.
Russo Demostene, bizantinolog, 495.
Russu I. I., istoric, 62.
Rusticus, diacon din Roma, 138.
Ruxandra, soția lui Radu de la Afumați, 540, 563, 576 ; — soția lui Alexandru Lăpușneanu, 546, 596, 602, 605 ; — soția lui Radu Paisie, 561.

S

Sabbatian, prefectul Durostorului, 80.
Sabinianus, episcop în Zappara, 164.
Sacerdoțeanu Aurelian, istoric, 17, 25, 38, 39, 46, 47, 186, 197, 236, 256, 416, 446.
Salvaressi Ecaterina, ctitoră la Slătioarele, 562.
Salvian din Gallia, scriitor antic, 84, 104.
Samuil, țar bulgar, 177, 188, 190 ; — egumen la Cricov, 363 ; — probabil episcop la Roman, 335.
Sansala, preot got, 100, 101, 102, 583.
Sartorius Ioan, episcop catolic la Siret, 258.
Sas, fiul lui Dragoș, domn în Moldova, 304, 370.
Sasul Iancu, domn al Moldovei, 453, 454, 455, 456, 466.
Saturnin, episcop în Marcianopolis, 118, 119.
Satzas, conducător în Dobrogea, 215, 220.
Sava, zis Gotul, martir, 99—103, 134, 143, 166, 387, 583 ; — arhiepiscop al Serbiei, 240, 284, 407 ; — episcop la Rădăuți, 259, 340, 342 ; — mitropolit la Geoagiu, 312, 477, 478, 482, 526.
Savu (Sava), episcop la Vad, 491, 492.
Scorilo, conducător dac, 52.
Sebastian, episcop în Sirmium, 172 ; — diacon din Roma, 138.
Secundianus, episcop în Novae, 119 ; — episcop în Singidunum, 113.
Secundus, martir, 76.

- Selim II*, sultan, 602.
Seneslau, voievod român sec. XIII, 231, 232, 239, 299.
Septimiu Sever, împărat roman, 74, 91.
Serafim, mitropolit al Ungrovlahiei, 430, 431, 437, 442, 479, 531.
Serghie, episcop în Muncaci și Maramureș, 480.
Sestlav, conducător în Dobrogea, 215, 220.
Sibiescu Vasile, pr. prof., 103, 143.
Sigismund I, regele Poloniei, 606; — de Luxemburg, regele Ungariei, 270, 279, 320, 321, 584.
Sihastrul, vezi Daniil.
Siluan, egumen la Putna, 463, 494; — călugăr la Neamț, 300.
Silvanus, diacon martir, 77; — episcop arian, 96.
Silvestru, episcop în Ratiaria, 109.
Simedrea Tit, mitropolit istoric, 36, 38, 45, 47, 157, 294, 306, 307, 354, 405, 426, 506, 510, 519, 607.
Simeon, țar bulgar, 176, 190; — arhiepiscop al Tesalonicului, 286.
Simion, magistrul și logotetul, cronicar bizantin, 391; — egumen la Peri, apoi mitropolit la Halici, 274; — egumen la Cozia, 357; — protopop în Moldova, 591; — Sălăjanul, egumen la Peri, 275; — Ștefan, mitropolit al Transilvaniei, 9.
Simonescu Dan, prof., 24, 35, 36, 37, 46, 47, 441, 507, 518, 519, 535, 536, 537.
Simplicius, martir, 76.
Simpronianus, martir, 76.
Sinan pașa, 437.
Sineros, martir, 76.
Siricius, papă, 114, 126.
Sirul Efrem, sf., 390, 396.
Sîrcu Polihronie, cercetător, 469.
Sixt III, papă, 127; — V, papă, 456.
Skanderbeg Gheorghe, despot albanez, 418.
Skylitzes Ioan, cronicar bizantin, 188, 202, 214.
Smeredeva Petru, argintar în Becicherecul Mare, 578.
Smochină N. și N. N., cercetători, 394, 404, 507.
Sobieski Jan, regele Poloniei, 384.
Sobolevski Al. I., cercetător rus, 509.
Socolli Mehmet, mare vizir, 478.
Socrate, istoric bisericesc, 27, 96, 97, 134, 135.
Sofronie, egumen la Cozia, 296; — călugăr la Neamț, 300; — zugrav la Sucevița, 571; — patriarh al Ierusalimului, 455; — «mitropolit» la Lipova, 313.
Sora, ctitoră la Ribița, 381.
Soranus Iunius, guvernatorul Scythiei Minor, 101.
Sozomen, scriitor bisericesc, 27, 96, 97, 99, 133, 134, 135.
Spinei Victor, cercetător, 187, 236.
Spiridon, egumen la Putna, 348; — copist la Putna, 395; — episcop la Vad, 478, 489, 490.
Staico, boier muntean, 298, 360.
Stan, spătarul ctitor la Cătălui, 542; — Liviu, pr. prof. 333, 354.
Stana, ctitoră la Ribița, 381; — mama lui Ștefăniță, 304; — fiica lui Neagoe Basarab și soția lui Ștefăniță, 540, 563, 576.
Stanca, soția lui Mihai Viteazul, 601; — Sebastian, pr. istoric, 46.
Stanciu, cneaz în Rușor, 272, 585; — egumen la Scorei, 313; — zugrav în Țara Românească, 560.
Stănciulescu Alexandru, cercetător, 155, 158.
Stăniloae Dumitru, pr. prof., 47.
Stelea, spătar în Țara Românească, 437, 542, 601.
Stinghe Sterie, editor documente, 33.
Stoica, logofăt, ctitorul mînăstirii Strîmba, 542; — preot în Fărcaș, 593; — Nicolae, preot cronicar, 10, 35, 355.
Stoicescu Nicolae, istoric, 307, 317, 365, 506, 552.
Stoide, C. A., istoric, 48.
Strabo, geograf antic, 52, 55.
Stracimir Ivan, țar bulgar la Vidin, 195, 289.
Stratileo, episcop catolic la Alba Iuila, 475.
Stratonic, martir, 77, 583.
Stredovski, J. G., istoric morav, 178.
Stroe, spătar, «ispravnic» la bolnița Coziei, 561.
Stroici Luca, boier moldovean, 606.
Sturdza Dimitrie A., editor de documente, 32, 503.
Suciu Ion D., istoric, 48, 210.
Sulică Nicolae, prof. 535, 537, 538, 594.
Sulzer F. J., 83.
Sveatopluk, principe morav, 176.
Sviatoslav, cneazul Kievului, 190, 213, 214.
Szamosközy Ștefan, cronicar maghiar, 490.
Szegedi Gergely, pastor calvin, 528, 529.
Szekely Mihai, călugăr minorit, 272, 276, 277, 585.
Syropulos Silvestru, scriitor bizantin, 319, 320, 322, 323, 333.
- ## Ș
- Șaguna Andrei*, mitropolitul Transilvaniei, 10, 11, 17, 24, 28, 38, 40.
Șandru, preot în Valea Rodnei, 487, 586; — Lupu, protopop în Borșa, 12.
Șarolta, mama lui Ștefan cel Sfînt, 203, 204.

- Șarpe Cosma*, postelnic, ctitorul bisericii din Văleni, 544, 558.
- Șchiopul Petru*, domn al Moldovei, 453, 454, 455, 456, 459, 460, 465, 471, 472, 497, 543, 545, 546, 547, 562, 592, 596, 597, 599, 602, 603, 606.
- Șendrea*, familie de boieri moldoveni, 371, 376; — hatmanul, 383.
- Șerban*, diacul, tipograf, 512, 532, 533.
- Șerbănescu Niculae*, preot istoric, 45, 47, 62, 256, 306, 354, 365, 427, 438, 446, 519, 537, 552, 581, 594, 608.
- Șesan Milan*, preot istoric, 47, 62, 129, 186, 498, 506.
- Ștefan*, episcop la Callatis, 139, 147, 220; — episcop în Larissa, 128; — episcop la Rădăuți sec. XV, 259, 260, 340; — mitropolit al Ungrovlahiei, 9, 24; — mitropolit la Feleac, 281, 282; — de la Tismana, ierom., 288, 293; — preot în Penkovița, 605; — diac copist, sec. XIII, 394; — zugrav în Densuș, 309, 381, 382; — zugrav în Moldova, 376; — aurar din Cluj, 578; — banul, ctitor la Bucovăț, 542, 562; — cel Sfânt, regele Ungariei, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 211; — I, Mușat, 262, 301, 304, 383; — II Mușat, 267, 300, 301, 302, 322, 335, 336, 346, 383, 544, 591, 590; cel Mare, 9, 35, 280, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 312, 327, 328, 329, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 371, 372, 373, 377, 378, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 395, 396, 397, 398, 399, 411, 412, 414, 415, 447, 448, 457, 464, 467, 468, 486, 487, 492, 493, 497, 509, 543, 544, 545, 546, 548, 549, 554, 557, 558, 559, 563, 564, 575, 578, 592, 596; — Răzvan, 457, 471, domni ai Moldovei; — Surdul, domn în Țara Românească, 431, 601; fiul lui Petru Șchiopul, 460; vezi și Dușan și Nemanja.
- Ștefăniță*, domnul Moldovei, 304, 348, 349, 354, 448, 459, 497, 540.
- Ștefănescu*, I. D., istoric de artă, 543, 545, 548, 551, 557, 565, 567, 601; — Melchisedec, episcop de Roman, acad. 30, 38, 41, 42, 320, 334, 343, 405, 460, 472; — Ștefan, istoric, 158, 222, 268.
- Ștefulescu Alexandru*, 365.
- Știrbei Cernica*, vornic, 542.
- Ștrepel Gabriel*, cercetător, 37.
- T**
- Tarasie*, episcop la Roman, 329, 337, 338, 347, 354; — episcop de Vad, 488.
- Tasius* (Dasius), martir, 78, 146.
- Tatos* (Tatul), conducător în Dobrogea, 215, 220.
- Tăutu*, logofăt, ctitorul bisericii din Bălinești, 354, 378, 383, 396, 545, 565, 570.
- Tempea Radu*, preot cronicar în Brașov, 10, 36, 40, 534.
- Teoctist* I, 327—329, 332, 334, 338, 347, 348, 354, 383, 398, 415; — II, 339, 447, 448, 449, 462, 463, 472, 493, 494, 497, 543, 465 (mitropoliți ai Moldovei); — mitropolit al Transilvaniei, 436, 490.
- Teodor*, episcop de Mopsuestia, 138; — arhiepiscop de Vicina, 222; — mitropolit al Ungrovlahiei, 357, 423; — arhitect la Putna, 347; — preot în Sîngeorz, 490; — Dan, arheolog, 187, 236; — Pompiliu, istoric, 17, 48.
- Teodora*, împărăteasa Bizanțului, 163; — (Teofana), mama lui Mihai Viteazul, 442, 550.
- Teodorescu D. M.*, arheolog, 145; — Barbu prof. 39, 514, 518, 537.
- Teodoret*, episcop de Cir, 27, 96, 133, 138.
- Teodoric*, rege ostrogot, 95; — episcop catolic al cumanilor, 227, 228, 229.
- Teodosie*, — cel Mare, 98, 112, 116, 117, 124, 134; — II, 116, 117, 118, 119, 127 (împărați ai Bizanțului); — patriarhul Țirnovei, 194, 242, 284; — hirotonit mitropolit pentru Moldova, 261, 322; — episcop de Rădăuți, sec. XVI, 467, 494; — fiul lui Neagoe Basarab, 495, 562, 600, 604.
- Teofan*, protos al Athosului, 290; — patriarh al Ierusalimului, 435; — episcop de Rădăuți, 467, apoi mitropolit al Moldovei (I), 11, 349, 449, 450, 451, 453, 460, 472, 494, 522, 568; — II mitropolit al Moldovei, 453—454, 455, 460, 465, 466, 602.
- Teofil*, episcop al Goției, 96; — al Alexandriei, 135; — episcop la Rîmnic, sec. XVI, 432, 437, 442, 445, 480, 550; — episcop la Rîmnic apoi mitropolit, 11; — episcop de Vad, 490; — zugrav la Streisîngeorgiu, 379, 382; — copist în Țara Românească, 494.
- Teofilact*, patriarh ecumenic, 203; — Simocattes, scriitor bizantin, 172.
- Teolipt* I, 422; 539; II, 431, 455, 597 (patriarhi ecumenici).
- Teotim* I, 125, 134—135, 142, 171, 439, 596; — II, 120, 136 (episcopi de Tomis).
- Termatzus*, demnitar maghiar, 202.
- Tertulian*, scriitor bisericesc, 59, 67.
- Theodorescu Răzvan*, istoric, 186, 210, 223, 235, 246, 268.

Theodul, psalt, 579.
Theofanes, cronicar bizantin, 172.
Thobermur (Tugomir), boier moldovean, 321.
Timotei, ucenicul Sf. Apostol Pavel, 55; — episcop la Tomis, 118, 135, 146; — patriarh monofizit în Alexandria, 120, 136; — II, patriarh ecumenic, 435.
Tihomir, voievod muntean, 239.
Tincu-Velia, Nicolae, pr. istoric, 41.
Tiranul Aron, domnul Moldovei, 456, 457, 466, 471, 532, 546, 603, 607.
Tit, ucenicul Sf. Apostol Pavel, 54, 55; — martir în Tomis, 78, 132; — episcop în Tomis, 132.
Toader, preot moldovean, 591; — copist, 396.
Tocilescu Grigorie, arheolog, 26, 31, 145, 560.
Toma, zugrav la Humor, 545, 565, 566; — preot în Braşov, 588; — de Nympti, capelan regal, 249; — preot husit, 319.
Tomescu Mircea, cercetător, 535.
Tomşa Ştefan, domn în Moldova, 452, 470; — vistiernic, 488.
Tordaşi Mihail, 483, 484, 532, 587; — Pavel, 477, 478, 482, 483, 530, 587, superintendenţi calvini.
Toressani Andreas, tipograf, 508, 509, 514, 515.
Toropu Octavian, cercetător, 168.
Traian, împărat roman, 52, 74, 149.
Trapoldner Lucas, tipograf în Sibiu, 520.
Trasaric, episcop arian la gepizi, 171.
Trebonianus Galus, împărat roman, 94.
Trif, diac copist, 396.
TriŃan, preot copist, 494.
Trotuşan Gavriil, logofăt, ctitor Părhăuţi, 545, 558, 570, 577, 601.
Tudor D., arheolog, 26, 92, 161, 165, 168; — diacul, tipograf, 526, 527, 532.
Turcu Constantin, istoric, 355.
Turdeanu Emil, cercetător, 46, 294, 389, 403, 404, 405, 416, 472, 506, 581, 608.
Tuscus Thomas, cronicar, 234.
Tzigara Zottu, vistiernic, ctitor Hlincea, 546.
Tzimiskes Ioan, împăratul Bizanţului, 177, 188, 190, 196, 213, 214.

T

Ţamblac Grigorie, ieromonah, apoi mitropolit al Kievului, 3, 36, 195, 265, 266, 321, 401, 402, 403, 405, 407, 414, 494, 579.
 Ţepeş, vezi Vlad.
 Ţintea armaşul, 443.

U

Ulea Sorin, istoric de artă, 389, 404, 581.
UlŃila, episcop got arian, 58, 96, 97, 98, 102, 113.
Umur, beg în Anatolia, 240.
Uranius, episcop arian, 96.
Urban V, papă, 249, 258, 289.
Ureche Grigore, cronicar, 35, 266, 323, 327, 328, 332, 335, 338, 342, 347, 353, 453, 461, 464, 465, 468, 488, 544, 547; — Nestor şi Mitrofana, ctitorii mînăstirii Secu, 459, 547, 577, 606.
Ursacius, episcop arian în Singidunum, 107, 109, 110, 112, 113.
Ursilius (Ursicius), episcop în Scupi, 120.
Urs, preot în Cotiglet, 501.
Ursus, episcopul «avariţienilor», 181, 182, 208, 210.

V

Valens, împărat roman, 95, 97, 98, 112, 113, 133; — episcop arian în Mursa, 107, 109, 110, 112; — episcop în Oescus, 109.
Valentin, martir, 77; — preot husit, 319.
Valentinian I, 67, 112; — II, 112, împăraţi ai Bizanţului; — episcop în Tomis, 137, 138.
Valerian, împărat roman, 74; — martir în Tomis, 77; — episcop în Aquileea, 113; — episcop în Marcianopolis, 120.
Varlaam, — mitropolitul Ungrovlahiei sec. XVI, 281, 424; — mitropolitul Moldovei, 9, 11, 18, 549.
Vasile, cel Mare, sfînt, 27, 98, 100, 101, 110, 116, 117, 134, 142, 390, 396, 406; — episcop de Ancyra, 112; — arhiepiscop de Tîrnovo, 193, 194, 584; — episcop la Roman, 338—339, 354, 402, 415, 448, 462; — copist la Putna, 397; — preot în Feleac, 278, 280, 281; — protopop cronicar, Braşov-Şchei, 35, 39, 501; — II, Bulgaroctonul, împăratul Bizanţului, 177, 189, 190, 191, 209, 214.
Vasilescu Emilian, diac. prof., 62.
Vlad, — Călugărul, 358, 360, 361, 362, 363, 410, 411, 414, 417, 421, 540, 542; — Dracul, 244, 245, 323, 357, 359, 360, 361, 363; — Înecatul, 443, 540, 600, 602; — Ţepeş, 356, 357, 359, 360, 362, 363, 410, 420; — Vintilă, 424, 440, 443, 540, 576, 599, 600; — cel Tînăr (Vlăduţ), 421, 512 (domni ai Ţării Româneşti); — Sofron, pr. prof. 6, 47.
Vasilisc, episcop în Sardica, 164.
Vătămanu Nicolae, cercetător, 553.

Vătășianu Virgil, istoric de artă, 46, 316, 366, 369, 388, 581.
Vellas, creștin got, 99.
Venelin Jurii, istoric rus, 31.
Venustus, martir, 77.
Verca, martir got, 99, 583.
Veress Andrei, editor documente, 31.
Vernescu Stanciu (Cîrloavă), ctitor la Izvorani, 435.
Vetranion, episcop la Tomis, 101, 102, 133 —134.
Vigilius, papă, 138, 142, 163.
Vingurich, conducător got, 99.
Vintilescu Drăghici, boier muntean, 578.
Visarion, — egumen la Cozia, 358; — copist moldovean, 398.
Vișa, ctitoră la Crișcior, 311, 381.
Vitalian, general bizantin, 137.
Vitalis, episcop în Aquae, 109.
Vitold Teodor, boier moldovean, 371, 377.
Vitus de Montefero, capelan, 249.
Vîlcul (Volcul), preot-cneaz în Rușor, 272, 584.
Vîrtosu Emil, istoric, 25.
Vladimirescu Tudor, 12.
Vladislav I (Vlaicu), 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 286, 287, 289, 290, 297, 298, 299, 360, 376, 384, 409, 410; — II, 360, 363, 398, 412, 430; — III, 549 (domni ai Țării Românești); — II, regele Ungariei, 271, 275, 279, 280, 420, 486; — ctitorul bisericii din Ribița, 311, 381; — ctitorul bisericii din Lupșa, 312; — v. și Iagello.
Vlaicu, ctitor la Streisîngeorgiu, 379; — clucerul, ctitor la Aninoasa-Cislău, 541.
Vlastares Matei, canonist, 390, 397, 465, 497.
Vlemides Nichifor, scriitor bizantin, 400.
Voicescu Constantin, pr. 6, 47.
Voicu, preot în Brașov, 588.
Voileanu Matei, istoric sec. XX, 34.
Voinescu Teodora, istoric de artă, 389.
Vornicescu Nestor, mitropolit, 48, 294, 404, 552, 553, 608.
Vukovici Bojidar, tipograf, 401, 515, 516.
Vulpe Radu, arheolog, 121, 143, 156.

W

Wagner Valentin, conducător de tipografie în Brașov, 525.
Wiclif John, reformator englez, 317, 320.
Wurmloch Adalbert, pastor în Bistrița, 521, 522.

Z

Zacan Efrem, traducător al Paliei, 484, 533.
Zaharia Eugenia, arheolog, 187.
Zajaczek Ștefan Martini, episcop catolic la Siret, 258.
Zamfira, ctitora mînăstirii Prislop, 310, 479, 560, 574.
Zamfirescu Dan, istoric, 36, 426, 505, 506, 607.
Zamoyski Toma, cancelar polon, 433.
Zamolxis, zeul daco-geților, 60.
Zampa, preot în Clopotiva, 272, 584.
Zápolya Ioan, voievod al Transilvaniei, 473, 474, 475, 486; — Ioan Sigismund, principe al Transilvaniei, 474, 477, 481, 482, 483, 485, 488, 489, 490, 524, 526, 587; — Isabella, soția lui Ioan, 474, 476, 488, 489, 524, 526.
Zeiller Jacques, istoric francez, 47, 61, 76, 81, 103, 115, 118, 128, 129, 161, 162, 163, 164, 168.
Zenon, împăratul Bizanțului, 139, 159.
Zižka Jan, revoluționar ceh, 319.
Zlătarul Dumitru, argintar din Lipova, 578.
Zonaras Ioan, cronicar bizantin, 391, 202.
Zosin vistiernicelul, ctitorul schitului Zosin, 547.
Zosima, brodeur moldovean, 577.
Zosimus, episcop în Horeum Margi, 109; — episcop în Sardica, 120.
Zotic (Zoticos), martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153; — martir în Tomis, 77.
Zygmund (Sigismund) III, rege al Poloniei, 433.

X

Xenopol, A. D., istoric, 17, 43, 197.

INDICE DE LOCURI

A

- Abrittus* (Razgrad), 94; — scaun episcopal, 105, 118, 181, 182.
- Adjud-Vrancea*, descoperiri arheologice, 185; — ținut, 339.
- Ad Mediam*, episcopie, 53.
- Adrianopol*, oraș, 107, 556.
- Aegyssus*, scaun episcopal, 140, 220.
- Africa*, 91, 108, 113, 124, 137.
- Agafton*, schit, 443.
- Agapia*, 456, 457, 465, 466, 470, 471, 546, 573.
- Agârbici-Cluj*, biserică, 574.
- Aiud*, Alba, sinod calvin, 530, 587; — dietă, 475.
- Alba*, comitat, 207.
- Alba Iulia*, loc., 200, 203, 432, 434, 474, 480, 490, 589; — episcopie catolică, 207, 269, 272, 276, 319, 479, 481; — episcopie ortodoxă, 207, 212; — sediul Mitropoliei ortodoxe, 478, 479, 481, 484, 491, 492, 587; — voievodat, 200, 205, 207; — bazilică, 90, 278; — catedrală, 480, 541; — dietă, 587; — tipărituri, 478.
- Alburnus Maior*, loc. în Dacia, 54.
- Alexandria*, 148; — patriarhie, 12, 44, 110, 120, 136, 243, 323, 324, 551, 595, 597, 598; — sinod, 108.
- Almaș*, — Bihor, 274.
- Almașul Mare* — Alba, biserică, 312.
- Alun* — Hunedoara, 512.
- Alunișul* — Buzău, schit, 287.
- Amasia*, mitropolie, 248, 252.
- Almaș*, țara, 200, 245, 249.
- Ampelum*, oraș în Dacia, 53, 90, 92.
- Ancyra*, sinod, 112.
- Aninoasa-Argeș*, 429.
- Aninoasa-Cislău* (Buzău), schit, 541.
- Antiohia*, patriarhie, 12, 120, 243, 323, 324, 551, 595, 599; — oraș, 96, 97, 112, 126; sinoade, 108, 111.
- Appiaria* (Riahovo), episcopie, 105.
- Apșa de Mijloc-Maramureș*, biserică, 315, 585.
- Apulum*, oraș în Dacia, 53, 57, 85, 86, 90, 92, 207.
- Aquae* (Negotin), episcopie, 105, 121, 162, 166.
- Aquileea*, loc. 110; — sinod, 113, 125.
- Arad*, regiune, 605; — oraș-episcopie, 400.
- Arbore* — Suceava, biserică, 354, 371, 383, 543, 554, 558, 567, 568, 569, 580.
- Argeș*, oraș-capitală, 195, 231, 239, 257, 321, 356; — ținut, 231; — biserică Sînnicoară, 299, 367; — biserică domnească, 244, 254, 299, 367, 368, 375, 376, 382, 557, 561; — biserică lui Neagoe, 11, 245, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 498, 539, 540, 548, 549, 555, 556, 557, 560, 563, 574, 576, 596; — bolnița, 549; — episcopie catolică, 249; — reședință vlădicească, 232, 235, 240, 251; — sediul mitropoliei, 244, 251, 252, 255, 279, 418, 420, 440, 498, 539.
- Ariminium* (Rimini) — Italia, 112.
- Arnota-Vilcea*, mănăstire, 287.
- Arrubium* (Măcin), cetate, 149, 214.
- Arsura-Vaslui*, descoperiri arheologice, 185.
- Asanești*, sat lângă Tîrnovo, 193.
- Asia Mică*, 55, 56, 57, 58, 79, 81, 96; — Asia, dieceză, 124, 128.
- Athos*, Muntele, 12, 30, 33, 44, 189, 375, 390, 393, 400, 401, 408, 409, 410, 416, 417, 472, 517, 550, 551, 595, 600—602, 605, 606, 607; — cu mănăstirile: Caracalu, 601, 602; — Constamonit, 412, 600, 601; — Cutlumuș, 247, 251, 252, 253, 286, 289, 576, 592, 600; — Dionisiu, 410, 411, 418, 419, 495, 563, 578, 596, 600, 601, 602; — Dohiaru, 411, 454, 600, 602; — Grigoriu, 412; — Hilandar, 288, 314, 396, 408, 411, 506, 601, 602, 605; — Ivir, 436, 437, 601; — Marea Lavră, 376, 410, 600, 601, 602; — Pantocrator, 600, 602; — Sf. Gheorghe, 600; Sf. Nifon (schit), 600; — Sf. Pavel, 412, 600; — Simopetra, 597, 600, 601; — Stavronichita, 600; — Turnul lui Arbănaș, 600; — Vatoped, 412, 419, 468, 596, 600, 602; — Zografu, 353, 385, 396, 397, 398, 408, 409, 410, 414, 546, 600, 602, 605; — Xenofon, 576, 600, 601;

- Xilurgos, 408; — Xiropotam, 601, 602.
- Austria*, 51.
- Averesti*, sat pe Suceava, 266.
- Avignon*, reședința papilor, 320.
- Axiopolios* (Hinog-Cernavoda), 57, 78; — bazilici, 153; — scaun episcopal, 139, 214, 220; — inscripții, 145, 146; — cetate, 214.
- B**
- Babele-Vlașca*, schit, 358, 362.
- Bacău*, descoperiri arheologice, 184; — biserica Adormirea (Precista), 354, 372, 373, 386, 396; — orașul, 30, 302; — ținutul, 226, 339.
- Baciana* (Bassianae), 161.
- Baia*, capitala Moldovei, 257, 258, 300, 353, 591; — episcopie catolică, 318; — biserica Adormirea, 544, 570; — biserica Albă, 353.
- Balcani*, munți, 51, 52; reg. 12, 13, 84, 85, 96, 104, 121, 138, 164, 172, 174, 188—197, 213, 214, 384.
- Banatul Severinului*, v. Severin.
- Barboși*, Galați, obiecte paleocreștine, 148.
- Barbu*, schit, 436.
- Basarabi-Constanța*, biserici rupestre, 153—156, 158, 210, 285.
- Bassianoe* (Patrovaț), scaun episcopal, 105.
- Bazias*, mănăstire în Banat, 314.
- Bădăuți-Suceava*, biserică, 351, 377.
- Băiceni-Iași*, descoperiri arheologice, 234; loc. 346.
- Băile Herculane*, descoperiri arheologice, 90.
- Băița-Cluj*, biserică, 312.
- Bălinești-Suceava*, biserică, 354, 378, 383, 543, 570.
- Bălteni-Ilfov*, biserică-schit, 287.
- Bătușari-Argeș*, biserică, 541.
- Bederiana*, cetate, 160, 161.
- Beiuș-Bihor*, 585.
- Belgrad-Iugoslavia*, 193, 277, 512, 513, 517.
- Berchișești*, sat în Moldova, 467.
- Bereg*, județ, 274.
- Berladnici*, țară, 233, 234, 235.
- Beroe* (Piatra Frecăței), bazilică, 153.
- Bezdin-Arad*, mănăstire, 313, 314.
- Bialistok-Polonia*, 393.
- Bica Mănăstireni-Cluj*, biserică, 574.
- Biertan-Sibiu*, donariu creștin, 87, 88, 92.
- Biharea*, cetate, 199, 200, 206; — episcopie catolică, 269; — episcopie ortodoxă, 206, 207, 212.
- Bihor*, comitat, 206, 273, 308, 315, 474, 478, 490; — ținut, 587.
- Biserica Albă-Maramureș*, biserică, 315.
- Bisericiani-Neamț*, mănăstire, 303, 548.
- Bistrița*, district, 491; — mănăstire în Moldova, 267, 300, 302, 335, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 379, 383, 384, 396, 399, 451, 493, 546, 548, 559, 571, 575; — mănăstire în Oltenia, 11, 156, 285, 358, 364, 398, 399, 421, 431, 512, 541, 542, 549, 551, 560, 561, 576, 578, 604; — oraș în Transilvania, 385, 486, 586, 590.
- Bitinia*, provincie în Asia Mică, 175.
- Bizone* (Cavarna), în Bulgaria, 147.
- Bitolia-Iugoslavia*, 189, 192, 604.
- Bîrlad*, 321; — biserica domnească, 351, 372; — ținut, 339.
- Bizanț*, v. Constantinopol.
- Bîrlălești-Vaslui*, descoperiri arheologice, 185.
- Bîrsa*, țară, 200, 225, 226, 234, 273, 588, 589.
- Bîrsana-Maramureș*, mănăstire, 315.
- Bîrsău-Hunedoara*, 311, 382.
- Bîtea Doamnei-Neamț*, descoperiri arheologice, 234.
- Boemia*, 175, 176, 271.
- Bogata de Sus și de Jos*, sate ale Episcopiei Vadului, 487.
- Bogdănești*, mănăstire în Moldova, 300.
- Bohotin* (Bogotin), mănăstire în Moldova, 303, 344, 346.
- Boiștea*, mănăstire lângă Neamț, 267, 303, 351.
- Bolintin-Ilfov*, mănăstire, 298, 362, 364, 370.
- Bolohoveni*, țară, 233, 234, 235.
- Bononia* (Bodinij) — azi Vidin, scaun episcopal, 77, 105, 178, 184.
- Borzești-Bacău*, biserică, 352, 371, 373, 411.
- Bosnia*, 189.
- Botoșana-Suceava*, descoperiri arheologice, 184.
- Botoșani*, oraș, bis. Sf. Gheorghe (domnească), 544; — mănăstirea Popăuți, 352, 372, 373, 377, 563, 564; — bis. Uspenia (doamnei), 544.
- Bozen* în Tirol, 456.
- Bozieni-Roman*, mănăstire, 303.
- Bran-Brașov*, 470.
- Branitza* (Branicevo), episcopie, 193, 209.
- Brașov*, oraș, 358, 385, 393, 483, 515, 520, 523, 578, 589; — biserica Sf. Nicolae, 36, 280, 312, 400, 430, 436, 498, 500, 508, 525, 527, 530, 531, 532, 534, 574, 580, 587, 588, 593; — tipărituri, 428, 429, 430, 478, 479, 483, 499, 501, 513, 517, 524—533; — școală, 587—588.
- Bratei-Sibiu*, descoperiri arheologice, 185.
- Brădet-Argeș*, schit, 298, 369, 436.
- Brăești-Botoșani*, descoperiri arheologice, 234.

- Brăila*, ținut, 417.
Brebi-Sălaj, biserici rupestre, 210.
Britania, dieceză, 124.
Brîncoveni-Olt, mînăstire, 542.
Brodnici, țară, 226, 227, 233, 234, 235.
Bucov-Ploiești, descoperiri arheologice, 179.
Bucovăț-Craiova, mînăstire, 29, 542, 557, 562, 603.
București, oraș, 30, 44, 165, 356, 425, 428, 429, 518, 601; capitala țării, 245, 441, 597; — sediul Mitropoliei, 278; — tipografie, 12; — biserici și mînăstiri: Antim, 11; — Colțea, 11; — Curtea Veche, 540, 557; — Mărcuța, 542; — Mihai Vodă, 541, 552, 557, 597, 601; — Pantelimon, 11; — Radu Vodă, 436, 437, 541, 557; — Sf. Ecaterina, 602; — Sf. Ioan cel Mare, 542; — Stavropoleos, 437; — Stelea, 437.
Buda (și Budapesta), 30, 44, 89, 275, 420, 473, 474, 584.
Budești-Maramureș, biserici, 574.
Budișor (Buduş)-Bistrița, sat, 491.
Budureasca-Ploiești, descoperiri arheologice, 184.
Bugeac, 447.
Bulgaria, 12, 51, 52, 176, 177, 188—197, 203, 213, 240, 242, 250, 284, 288, 375, 390, 391, 392, 401, 501, 603, 605.
Bumbești-Gorj, descoperiri arheologice, 91.
Burdujeni-Suceava, mînăstire, 547.
Buzău, ținut, 226, 230, 235, 444; — oraș, episcopie, 419, 428, 434, 435, 439, 443—446; — catedrală, 443; — biserica Banu, 542.
- C**
- Caffa* — azi Teodosia, loc. în Crimeea, 275, 277.
Calcedon, sinodul IV ecumenic, 118—120, 128, 136, 159.
Caliacra, 215.
Callatis (Mangalia), 57, 130, 131; — bazilici, 152; — inscripții, 145, 146; — scaun episcopal, 139, 220.
Calocsa, arhiepiscopie catolică maghiară, 204, 211, 269.
Calvini-Buzău, biserică, 436.
Capadocia, provincie în Asia Mică, 96, 98, 101, 102.
Capidava, descoperiri arheologice, 29; — scaun episcopal, 139, 220; — cetate, 214, 217, 218.
Capua-Italia, sinod, 114, 26.
Caransebeș, centru calvin, 587; — district 270, 584.
Caraș, comitat, 270, 584.
Carloviț, 30, 44.
Carsium (Hîrșova), bazilică, 153; — cetate, 214; — scaun episcopal, 139, 220.
Casian, loc. j. Constanța, 140.
Castra Martis, scaun episcopal, 105, 121.
Covasna, țara, 215.
Călimănești-Vîlcea, 295, 296, 363.
Călinești, mînăstire dispărută în Moldova, 548.
Călugăra și alte toponimice, 285, 303.
Călugăreni, 299, 361.
Căluu-Olt, mînăstire, 542, 543, 556, 562, 599.
Căpriană (Chiprieni), mînăstire în Moldova, 303, 344, 345, 351, 353, 469, 497.
Căscioarele (Ilfov, fost Vlașca), mînăstire, 287.
Cătălui (Clătești)-Ilfov, mînăstire, 542.
Cenad-oraș, 208, 209; — comitat, 208; — episcopie catolică, 209, 475.
Cernăuți, oraș, 342; — ținut, 592.
Cernica-Ilfov, mînăstire, 542.
Cetatea Albă, 260, 265; — mucenicia Sf. Ioan cel Nou, 402; — biserică, 353.
Cetatea de Baltă, feudă moldovenească, 486, 487; — biserică, 312, 574.
Cetatea Colțului, biserică, 310, 374, 381.
Cetățeni-Argheș, biserici rupestre, 156, 372, 287, 375; — reședință vlădicească, 232, 235.
Cetinie în Muntenegru, tipografie, 421, 509, 510, 511, 512, 515.
Chilia, cetate, 240, 321, 347, 349; — biserică, 353; — toponimice, 285; — ținut, 330, 339.
Chioar, cetate, district, 273, 486, 490, 491, 589.
Cibalae (Vinkovce), scaun episcopal, 77, 105.
Ciceu (Ciceiu), feudă moldovenească, 274, 486, 487, 488; — biserică, 312.
Cilicia, provincie în Asia Mică, 99.
Cinciș-Hunedoara, biserică, 310.
Ciolanu-Buzău, mînăstire, 541.
Cireșov, sat pe Olt, 410.
Cipru, insula, 434.
Ciulnița, sat al Snagovului, 298.
Cîmpulung în Moldova, 233.
Cîmpulung Muscel, loc. 226, 232, 239, 247, 257, 321; — descoperiri arheologice, 185; — reședință domnească, 244; — reședință vlădicească, 232, 235, 240, 251; — biserica domnească, 540; — mînăstirea Negru Vodă, 232, 240, 243, 299, 367, 376; — tipografie, 437.
Cîmpulung pe Tisa, sat în Maramureș, 275.
Cîndești-Neamț, descoperiri arheologice, 234.
Cîrligătura, ținut, 330.
Cîrligi-Bacău, biserică, 573.

- Cîrnul-Buzău*, mînăstire, 540.
Cîrța-Sibiu, mînăstire catolică, 208, 269.
Cițcău-Cluj, moșie, 489.
Cladova, ținut, 288.
Clocociov-Slatina, schit, 541.
Clopotiva-Hunedoara, 272, 584.
Cluj, oraș, 30, 46, 89, 90, 279, 281, 395, 399, 400, 475, 483, 490, 518, 529, 590; — mînăstire catolică, 269; — sediul episcopiei catolice, 207; — dietă, 474, 481, 589, 590; — comitat, 273, 478, 489, 490.
Cobia-Dîmbovița, mînăstire, 429, 542, 557.
Codăești-Vaslui, descoperiri arheologice, 234.
Codrul Cosminului, lupta, 353.
Colțești-Alba, 482.
Comana, Ilfov, mînăstire, 363, 541.
Constantiana, scaun episcopal, 139, 220.
Constantiniana Daphne, cetate, 95, 165.
Constantinopol, loc. 98, 120, 175, 202, 203, 219, 254, 262, 300, 401, 406, 407, 556, 595, 596; — capitala imperiului, 124, 125, 137, 138, 139, 174, 190, 194, 206, 220, 240, 274, 275, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 356, 375, 437, 595; — biserici, 149, 375, 597, 598; — mînăstirea Studion, 392, 399; — patriarhia ecumenică, 12, 16, 30, 44, 117, 120, 125, 127, 128, 161, 163, 167, 174, 177, 179, 203, 204, 214, 221, 241, 242, 243, 245, 247, 248, 252, 253, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 274, 275, 286, 290, 323, 325, 331, 340, 356, 401, 418, 551, 590, 595—598; — sinodul II ecum., 113, 117; — sinodul V ecum., 137; — sinodul VI ecum., 181; — alte sinoade, 97, 108, 112, 118, 119, 125, 135, 136, 159.
Constanța (Konstanz), conciliu, 319—321, 401, 414.
Constanța în Dobrogea, 131, 148.
Corbii de Piatră-Argeș, schit, 287, 363, 543, 550, 552.
Corint, mitropolie, 127.
Cornilie, mînăstirea lui, 543.
Costești, cetate dacică, 52; — Iași, descoperiri arheologice, 184; — sat în Moldova, 501.
Coșna-Suceava, descoperiri arheologice, 185.
Coșula-Botoșani, mînăstire, 545, 559, 570.
Coșuna, vezi Bucovăț.
Coșuștea-Crivelnic, Mehedinți, schit, 291, 299, 367.
Cotmeana-Argeș, mînăstire, 295, 296, 297, 359, 368, 575.
Cotnari-Iași, biserică, 353.
Coțmani, sat în Moldova, 341, 342, 373.
Covurlui, ținut, 339.
Cozia, mînăstirea, 254, 255, 291, 295—297, 298, 357, 358, 359, 364, 369, 376, 382, 384, 432, 442, 493, 550, 555, 560, 561, 564; — bolnița, 11, 424, 540, 549, 556.
Cracovia, tipografie slayă, 508, 509.
Craina, 288, 414.
Craiova, oraș, 30, 605; — biserica Sf. Dumitru, 419, 542.
Crasna, district în Transilvania, 273, 474, 478, 489, 490.
Creaca-Sălaj, biserici rupestre, 210.
Creta, insulă, 458.
Crețești-Dolj, mînăstire, 542.
Cricov, sat și mînăstire în Țara Românească, 295, 363.
Crișana, 199.
Crișcior-Hunedoara, biserică, 211, 316, 374, 381, 563.
Croația, 189.
Croia, în Albania, 418.
Cruședol, mînăstire sîrbească, 421, 561, 563, 604, 605.
Cubin, mînăstire în Banat, 314.
Cuceina, mînăstire sîrbească, 604.
Cuhea (azi Bogdan Vodă)-Maramureș, biserică, 257, 315, 374.
Cumania, țara, 227, 228, 231, 234.
Curtea de Argeș, vezi Argeș.
Cușici, mînăstire în Banat, 314.
Cut-Alba, biserică, 313.
Cutlumuș, vezi la Athos.
Cuvin, cetate, 199, 200, 270, 584.
- ## D
- Dacia*, 51, 52, 54.
Dacia Mediterranea, 54, 64, 75, 77, 96, 104, 105, 109, 120, 121, 122, 124, 161, 173.
Dacia Ripensis, 54, 64, 75, 77, 96, 104, 105, 109, 120, 121, 124, 161, 162, 173.
Dacia Traiană, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 71, 76, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 105, 106.
Dalmația, provincie, 57, 75, 105, 124, 125, 178, 189.
Dardania, provincie, 54, 63, 75, 77, 96, 105, 109, 120, 124, 125, 160, 161, 164, 173.
Dăbîca, cetatea lui Gelu, 29, 193, 200, 205, 308; — biserici, 275, 308; — scaun episcopal, 205, 273, 275, 211.
Dănești-Vaslui, descoperiri arheologice, 184, 234.
Dealul, lângă Tîrgoviște, mînăstire, 245, 298, 360, 361, 364, 370, 419, 435, 540, 548, 555, 556, 557, 560.
Dealul Voievodului, sat în Moldova, 467.
Deciani, mînăstire sîrbească, 375, 604.
Deda-Mureș, biserică, 313.
Dej, 90.

Densus-Hunedoara, biserică, 207, 232, 308, 309, 310, 311, 381, 382; preot, 272, 584.
Deva-cetate, 90, 272, 311; district, 273, 276; biserică, 382, 585.
Dezna-Arad, biserică, 315.
Dibiscos, episcopie în Banat, 209, 210, 212.
Dierna, localitate în Dacia, 53, 165.
Dinogetia (Garvăn), inscripții, 145; — bazilici, 152, 153; — scaun episcopal, 183, 214, 218—219, 221; fundații de biserici, 217—219, 366, 375, 383, 385.
Dionisiu, vezi la Athos.
Dionysopolis (Balcic), 57, 131; — scaun episcopal, 140, 220.
Dirachion în Albania, 418.
Dîmbovița, județ, 231.
Dîrstor (Dristra), 177, 178, 184, 192, 214, 215, 216, 219, 221, 245.
Dobrogea, 213—223.
Dobrovăț, mănăstire, 345, 347, 372, 384, 385, 564.
Dobîca, comitat, 478, 489, 490.
Dobra-Hunedoara, district, 273.
Dobrușa-Vîlcea, schit, 442, 542.
Dodești-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Dohiaru, vezi la Athos.
Dolheștii Mari-Suceava, biserică, 371, 376, 383, 463.
Doljești, lângă Roman, luptă, 328.
Dolojman, bazilici, 153.
Dorohoi-ținut, 330; — biserică Sf. Nicolae, 352, 372, 373, 563.
Dorostolon, vezi Dîrstor.
Dragomirești, sat în Moldova, 334, 339.
Dragomirna-Suceava, mănăstire, 11, 392, 396.
Drăgănești, mănăstire în Muntenia, 287.
Drăgești, mănăstire dispărută în Moldova, 548.
Dridu, 29.
Dristra, vezi Durostorum.
Drobeta-Turnu Severin, 53, 91, 165, 232; — ruine de biserici, 367.
Drohobycz, mănăstire ucraineană, 457, 472, 606.
Durnești, sat în Moldova, 449.
Durostorum (Silistra), 57, 97, 98; — martiri, 77, 78, 80; — scaun episcopal, 105.

E

Efes, sinodul III ecumenic, 117, 118, 126, 135; — sinodul tâlhăresc, 119.
Egger (Agria) episcopie catolică maghiară, 204.
Egipt, 57, 120, 124, 148, 163, 607.
Enisala j. Tulcea, descoperiri arheologice, 219.

Epir în Grecia, 51, 55.

Esztergom, arhiepiscopie catolică maghiară, 204, 227, 269.

F

Făgăraș, oraș, 589; — țară, 200, 245, 249, 273, 480, 589; — biserică lui Mihai Viteazul, 480, 541.
Fălciu-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Fedești-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Feleac, sediul Mitropoliei, 278—282, 312, 386, 473, 483, 487, 498, 587; — bis. Sf. Paraschiva, 312; — biserică Adormirea, 312, 353; — mănăstire, 399, 498.
Feredeieni, sat în Moldova, 330.
Ferrara-Florența, sinodul din 1438, 39, 322—326, 328, 331, 336, 591, 595.
Fîntînele-Mureș, biserică, 313.
Flămînda, schit în Țara Românească, 542.
Flămînzești-Argeș, 539, 549.
Florești-Vaslui, biserică, 353.
Focșani, spital, 11.
Frăsinei, mănăstire, 11.
Frăsinet, sat, Țara Românească, 442.
Fundătura-Buzău, schit, 287.
Fundu Herței-Botoșani, descoperiri arheologice, 185.

G

Galata, mănăstire în Iași, 453, 454, 466, 467, 558, 559.
Gallia, 57, 75, 95, 108, 113, 124.
Garvăn, 184.
Găiceni, mănăstire dispărută în Moldova, 548.
Găiseni-Dîmbovița, mănăstire, 542.
Geoagiul de Jos-Alba, domeniu, 420; — de Sus-Alba, sediul Mitropoliei Transilvaniei, 476, 477, 484, 498, 587; — mănăstire 312, 399, 498.
Germisara, loc. în Dacia, 54.
Giulești-Ilfov, schit, 315; — Maramureș, biserică, 585.
Gherghița-Prahova, 245, 601.
Glavacioc-mănăstire, 299, 361, 364, 370, 424, 540, 541.
Gorazde, mănăstire sîrbească, 515.
Gorgota (Golgota), mănăstire lângă Tîrgoviște, 541, 551.
Goția, țara, 96, 100, 101.
Govora-Vîlcea, mănăstire, 361, 364.
Gracianița, mănăstire sîrbească, 516.
Grăjdana, schit Moldova-Buzău, 436.
Grecia, 12, 54, 55, 57, 149, 189, 603.

Grigoriu, vezi Athos.
Gruu-Ilfov, mănăstire, 542, 552, 599.
Gura Motrului-Mehedinți, mănăstire, 291, 542.
Gurasada-Hunedoara, biserică, 311, 374.
Gurghiu, district, 491.
Győr, episcopie catolică maghiară, 204.

H

Halici, mitropolie, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 274, 407, 415, 590; — țara, 233, 259, 260, 275.
Halki, insulă, 547.
Halmyris (Dunavăț), martiri, 78, 132; — scaun episcopal, 140, 220, 583.
Hangu (Peonul)-Neamț, schit, 345, 351.
Hațeg-oraș-țară, 200, 230, 231, 232, 271, 273, 310, 584, 589; — district, 270, 272, 584; — oraș, 309, 584, 585.
Hălmagiu, biserică, 315.
Hărcica (Hreața), lângă Suceava, 266.
Heraclea, episcopie, 125.
Histria, (Istria), 57, 130, 131; — bazilici, 151, 156; — inscripții, 145, 146; — obiecte paleocreștine, 148; — scaun episcopal, 139, 220.
Hîrlău, ținut, 330; — oraș, 321; — biserică Sf. Dumitru, 544; — biserică Sf. Gheorghe, 352, 372, 373, 449, 543, 558, 564.
Hîrtești-Argeș, biserică, 368.
Hlincea-Iași, descoperiri arheologice, 185; mănăstire, 546, 559.
Hodoș-Arad, mănăstire, 210, 285, 313, 400.
Hopova, mănăstire sârbească, 513.
Hordou (azi Coșbuc)-Bistrița Năsăud, mănăstire, 487, 586.
Horga-Vaslui, descoperiri arheologice, 184.
Horodnic-Suceava, mănăstire, 303, 345, 350, 351.
Horodniceni, biserică, 545, 559.
Horreum Margi (Ciupria), scaun episcopal, 105.
Hotărani-mănăstire în Oltenia, 542.
Hotin, cetate, 353; — ținut, 330; — biserici, 544.
Huba, mănăstire dispărută în Moldova, 302, 349, 548;
Humor-Suceava, mănăstire, 302, 344, 345, 371, 468, 470, 543, 545, 548, 554, 558, 559, 565, 566, 573, 575, 576, 580.
Hunedoara, oraș, 278, 279, 282, 425; — cetate, 277, 476; — district, 273; — regiunea, 211, 308; — bis. Sf. Nicolae, 276, 310, 374, 585; — reședință vlădicească, 275—277, 473, 585; — centru calvinesc, 587.

Hurezi (Horezu), mănăstire, 11.
Huși, biserică Sf. Apostoli, 352, 457; — episcopie, 457.

I

Ialomicioara, peșteră cu biserică, 285.
Iași, oraș, 30, 321, 579, 592; — ținut, 330; mănăstiri și biserici: Aron Vodă (Aronianu), 546, 559; — Balica (Sf. Arhangheli), 547, 552, 602; — Dancu, 545; — Galata, 546; — Golia, 547; — Sf. Nicolae domnesc, 352, 372; — Sf. Nicolae din țarină, 546; — Sf. Paraschiva, 552; — Sf. Sava, 599; — tipografie, 12.
Ibănești-Botoșani, descoperiri arheologice, 234.
Ibida (Slava Rusă), bazilică, 153.
Ierusalim-Patriarhie, oraș, 30, 44, 436; — Patriarhia, 12, 120, 243, 323, 324, 551, 595, 598; — mănăstirea Sf. Sava, 599.
Ieud-Maramureș, biserică, 315.
Iezer-Vâlcea, schit, 362, 540.
Igrăș-Timiș, mănăstire catolică, 269.
Ilidia, mănăstire în Banat, 314.
Illyricum, provincie romană, 51, 54, 55, 58, 64, 71, 75, 91, 95, 104, 105, 107, 109, 110, 113, 114, 124, 126, 127, 128, 159, 160, 164.
Ineu, sediu episcopal, 605.
Ipek (Peci), patriarhia sîrbă, 323, 327, 330, 477, 588, 605.
Isaccea-Tulcea, 220, 221.
Istria, 173, 189.
Italia, 57, 75, 91, 108, 113, 121, 123, 124, 125, 137, 216, 456.
Ițcani-Suceava, mănăstire, 303, 345, 350, 351.
Iugoslavia, 51, 501, 605.
Ivir, vezi Athos.
Iviria, 12.
Izvoarele (Pîrjoaia)-Constanța, descoperiri arheologice, 148; — bazilică, 153.
Izvorani-Buzău, mănăstire, 431, 434, 435, 436, 543; — loc. 601.

J

Jac-Sălaj, biserici rupestre, 210.
Jdrelea v. (Zdrălea).
Jicea, mănăstire sârbească, 193.
Justiniana Prima, arhiepiscopie, 160—168, 172, 191, 208.

K

Kalka, bătălie, 227.
Karm Abu Mina, centru creștin în Egipt, 148.

Kiev-Lavra Pecerska, 284, 408; — oraș, 44, 190, 213, 415; — mitropolie, 259, 260, 321, 323.

Kratovo, loc. în Serbia, 605.

Kremikovski, mînăstire lângă Sofia, 605.

Krivednic, mînăstire sîrbească, 605.

Krușevac în Serbia, 369.

Kusnița, mînăstire în Macedonia, 604.

L

Lampsokos, sinod, 194.

Lancrăm, biserică, 313; — reședința mitropolitană, 477, 478, 483, 484, 587.

Lapoș, schit în Țara Românească, 554.

Larissa, mitropolie în Grecia, 128.

Lăpușna, ținut, 233, 330, 457.

Leningrad, 137, 147, 392, 393, 395, 398, 411, 513, 517, 518, 522, 523.

Lerin, loc. în sudul Dunării, 192.

Lesnovo-Serbia, biserică, 375, 605.

Leșnic-Hunedoara, biserică, 311, 380, 381.

Leucusăuți, Moldova, sat, 334, 337, 339.

Licura, schit lângă Rîmnic, 363.

Lipinți, luptă, 349.

Lipova, mînăstire, 90, 276, 277, 314, 382; — sediu episcopal, 313, 605.

Litterata (Lederata), cetate, 161, 164, 165.

Lituania, cnezat, 401, 531, 606.

Liubliana-Iugoslavia, 393.

Londra, 131, 501.

Lopușnia, mînăstire în Serbia, 604.

Lovișteea, țară, 240.

Lublin în Polonia, 415, 606.

Lucăcești, sat în Moldova, 302.

Luciu-Ialomîța, opaiț creștin, 148.

Lugoj-biserică, 314; — centru calvin, 587.

Lujeni-Moldova, biserică, 371, 377.

Lujerdiu-Cluj, biserică, 480, 541.

Lunca, sat al Episcopiei Vadului, 487.

Lupșa-Alba, biserică, 312.

Lvov (Lemberg), cnezat, 259; — oraș, 384, 396, 415, 457, 465—497, 579; — biserici, 571, 606, 607.

M

Macedonia, 51, 54, 57, 58, 114, 124, 126, 130, 150, 161, 162, 177, 375, 391, 603, 604.

Maieru-Bistrița Năsăud, 313.

Malaiia Perescepina în Ucraina, 136.

Mamul, mînăstire în Oltenia, 543.

Mangalia, 216.

Maramureș, țara, 200, 257, 273, 274, 308, 315, 478, 490, 491, 589.

Marcianopolis (Devnya), scaun episcopal, 105, 107, 125.

Marea Lavră, vezi la Athos

Margum (Dobrovița), scaun episcopal, 105.

Massilia (Marsilia), mînăstiri, 140.

Măhaci (Măhăceni), sat în M. Apuseni, 503.

Mănăstirești, v. Niculițel.

Mănicești, sat în Țara Românească, 501.

Mărciani, sat în Moldova, 468.

Mărgineni-Prahova, mînăstire, 363, 435.

Mediolanum (Milan), edictul, 75, 80, 104, 105, 132; — sinoade, 111; — capitală, 124.

Mehadia în Banat, district, 270, 584.

Melitene, mitropolie în Armenia, 248, 263, 357.

Menedic (Vintilă Vodă)-Buzău, mînăstire, 540.

Mercheașa-Brașov, descoperire arheologică, 90.

Mesemvria în Turcia, 162.

Meseș (Meseșeni)-Sălaj, mînăstire, 208, 210, 285.

Mesici, mînăstire în Banat, 314.

Meteore, mînăstiri, 12, 412, 551, 577, 603, 607.

Mica-Cluj, biserică, 312.

Micia (Vețel), loc. în Dacia, 54.

Mihăești, pe Someș, biserică, 312.

Milcovia, episcopie catolică, 227, 228, 229, 249.

Mileșevo, mînăstire în Serbia, 605.

Mircea Vodă, Constanța, descoperiri arheologice, 179, 217.

Mislea-Prahova, mînăstire, 540, 541, 551.

Mîrkșa, mînăstire în Serbia, 511, 513.

Moesia, provincie romană, 51, 52, 55, 56, 57, 63, 75, 77, 84, 94, 95, 96, 97, 98, 107, 130, 159, 161, 173, 178; — Inferior, 105, 120, 123, 124, 125, 138, 161, 167; — Superior, 161, 109, 120, 124, 125.

Mogoșești, sat în Moldova, 346.

Mohacs, lupta din 1526, 272, 473.

Moigrad-Sălaj, biserici rupestre, 210.

Moldova, mitropolia, 257—268, 318—333.

Moldovița-Suceava, mînăstire, 301—302, 309, 344, 350, 379, 385, 392, 396, 399, 467, 493, 494, 543, 544, 545, 554, 558, 559, 563, 566, 567, 568, 575, 580.

Mopsuestia, 99.

Moravia Mare, 175, 176, 178, 198, 203.

Morisena (Cenad-Timiș), bazilică, 167, 583; — scaun episcopal, 182, 210; — mînăstire, 208, 209, 285, 308.

Moscopole, 189.

Moscova, oraș, 30, 44, 392, 393, 396, 397, 434, 465, 469, 471, 497, 512, 513, 517, 579, 606, 607; — mitropolie, 260, 323, 338; — biserică Uspenia, 338.

Mrăcunea (Ogradena Veche), mînăstire în Banat, 314.

Muncaci, loc. 396.; — episcopie, 480.

Muncelul, mânăstire în Moldova, 351.
Muntenegru, 189, 421, 509, 510, 603.
Murgeni-Vaslui, descoperiri arheologice, 184, 185.
Mursa (Osiek), episcopie, 104, 107.
München, 392, 396.

N

Naïsus (Niș), loc. 110, 120, 161; — martiri, 77; — scaun episcopal, 105.
Nandru-Hunedoara, 278.
Napoca, loc. în Dacia, 89, 92.
Nămăești-Argeș, schit, 287.
Năsăud, biserică, 313.
Neamț, mânăstire, 267, 291, 300, 301, 328, 329, 336, 337, 344, 345, 346, 349, 350, 371, 372, 373, 378, 383, 386, 396, 397, 399, 414, 448, 452, 453, 462, 463, 467, 469, 493, 494, 557, 558, 591; — ținut, 310; — cetate, 353.
Negoiești, sat în Moldova, 337, 450.
Niceea, sinoadele ecumenice I, 96, 102, 107, 109, 133; — și VII, 181; — imperiu, 194.
Nicomidia, loc. 75, 124; — mitropolie, 253.
Nicopolis ad Istrum (Nikiup), 54, 97; — scaun episcopal, 105, 118.
Niculitel-Tulcea, 79, 184, 221; — bazilică, 153; — fundații de biserici, 219—220, 366.
Nolla-Italia, 121, 126.
Noricum, provincie romană, 51, 124, 127.
Novae (Sviștov), 77, 105, 123.
Novgorod în Rusia, 375.
Noviodunum (Isaccea), 132, 221; — bazilică, 153; — mânăstiri, 79; — scaun episcopal, 139, 183, 214, 220.
Nucet-Dîmbovița, mânăstire, 297, 363, 604.
Nucșoara-Hunedoara, biserică, 310.

O

Obertyn-luptă, 545.
Ocna, sat în Moldova, 599.
Ocna Sibiului, biserică, 480.
Odessos sau Odysos (Varna), scaun episcopal, 56, 105, 131, 140, 172.
Odobești, moșie, oraș, 228.
Oescus (Gigen), loc. 107; — episcopie, 105, 121, 166.
Ohrida, 161, 189, 190, 191, 323; — arhiepiscopie, 176, 177, 180, 191, 192, 193, 209, 330, 331; — biserici, 418.
Oiejdea-Alba, 523.
Olteni-Teleorman, descoperiri arheologice, 184; — Vâlcea-schit, 429, 441, 442, 543.

Olt, județ, 231.
Onești, pe Cîrligătură, sat în Moldova, 591.
Oniceni, sat în Moldova, 467.
Oppeln, domeniu, 488.
Oprișecani, sat în Moldova, 449.
Oradea, cetate, 90, 206; — scaun episcopal ortodox, 205; — episcopie catolică, 206, 211, 269, 276, 285, 308, 475, 585.
Orăștie, munți, 52; — loc. 482; — centru tipografic, 483, 532, 533, 587.
Orbic-luptă, 328.
Oreșcovița, mânăstire în Serbia, 604.
Orhei, descoperiri arheologice, 234; — ținut, 233, 330, 457.
Orient, prefectură, 75, 124.
Orientul Apropiat, 12, 13.
Oroszlanus (Maidan)-Iugoslavia, mânăstire, 208, 210, 285.
Orșova, cetate, 200.
Ostrov-Hunedoara, preot, 272, 584; — biserică, 318, 374, 381, 563; — Călimănești, schit, 363, 364, 540, 551, 556.
Ozobia, sat lângă Durostorum, 77.
Oxford, 318, 378, 392, 395.

P

Palestina, 57.
Panaghia-Dîmbovița, mânăstire, 297, 542.
Pannonia, provincie romană, 51, 57, 63, 75, 76, 91, 92, 124, 127, 161, 175, 176, 179, 198, 199; — Inferior, 104, 105, 109; — Superior, 105.
Paristrion (Paradunavon), themă bizantină, 177, 184, 214, 219.
Paroria, așezare isihastă, 286.
Partium, părțile de vest ale Transilvaniei, 474.
Partoș, mânăstire în Banat, 314.
Patmos, insulă, 386; — mânăstirea Sf. Ioan, 603.
Păcuiul lui Soare-Constanța, descoperiri arheologice, 29, 219; — cetate, 214, 221.
Păr-Vâlcea, schit, 563.
Părhăuți-Suceava, biserică, 545, 558, 570.
Pătrăuți-Suceava, biserică, 351, 372, 377.
Pelis-Ungaria, 211.
Peloponez, 418.
Pereiaslaveț-Bulgaria, 178.
Peri, mânăstirea Sf. Arhanghel Mihail, 274—275, 280, 282, 315, 399, 408.
Peșteana-Hunedoara, 272, 476; — biserică, 310, 374, 382.
Peștiș-Hunedoara, biserică, 313.
Petersburg, v. Leningrad.
Philippopolis (Plovdiv), sinod, 109.
Piatra Neamț, descoperiri arheologice, 234; — biserică Sf. Ioan, 353, 371, 373, 559.

- Pisa*, papi, 320.
Pîngărați-Neamț, mînăstire, 303, 546, 571, 573, 578.
Pîrtănoși-sat în Moldova, 450.
Plaiurile, 245, 254.
Pliska, oraș în Bulgaria, 173.
Plosca-Hunedoara, mînăstire, 311.
Plovdiv în Bulgaria, 518, 605.
Plumbuita-București, mînăstire, 548, 552; tipografie, 429, 511, 517, 518.
Poian-Covasna, descoperiri arheologice, 185.
Poiana Călugăriții, 285.
Polonia, 258, 318, 325, 326, 384, 392, 401, 433, 452, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 466, 467, 474, 501, 509, 515, 571, 586, 598, 606.
Pont, dieceză în Asia Mică, 124, 128.
Popăuți, vezi Botoșani.
Popești, sat în Vlașca; — în Moldova, 548.
Porolisum (Moigrad), loc. în Dacia, 53, 85, 86, 88, 92, 210.
Potaissa (Turda), loc. în Dacia, 53, 57, 86, 88, 89, 92, 131.
Praga, universitate, 318.
Prahova, județ, 231.
Prejmer-Brașov, biserică, 207.
Preslav în Bulgaria, 176, 178, 190, 214.
Prevalitania, provincie romană, 105, 124, 161, 162.
Prilep, în sudul Dunării, 192, 288, 604.
Prislop-Hunedoara, mînăstire, 277, 285, 291, 310, 374, 399, 476, 479, 484, 498, 560, 574.
Proboța-Iași, mînăstire, 301, 344, 350, 371, 378, 383, 449, 450, 451, 453, 454, 460, 468, 472, 543, 544, 558, 559, 564, 575, 591.
Prusia, 226.
Przemysl-Polonia, 580; — episcop român, 234, 260, 274, 586.
Putna, sat, 156, 304; — chilie, 285; — mînăstire, 303, 329, 330, 342, 347—348, 349, 350, 373, 379, 383, 384, 385, 386, 395, 397, 398, 399, 453, 465, 466, 468, 472, 488, 493, 501, 548, 549, 573, 577, 578, 592; — ținut (în sudul Moldovei), 339; — școală de muzică, 579—580.
- R**
- Racovița*, mînăstire în Serbia, 605.
Rarău-Neamț, schit, 548.
Ratiaria, loc. în Dacia Ripensis, 54; — scaun episcopal, 105, 121, 126.
Ratibor, domeniu, 488.
Ravanița, biserică în Serbia, 369.
Ravenna în Italia, 75; — capitală, 124.
Răcari-Dolj, descoperiri arheologice, 91.
Răcătau, mînăstire dispărută în Moldova, 349, 548.
Rădăuți, oraș, 335, 342; — episcopie, 258, 260, 261, 302, 328, 330, 340—343, 350, 447, 455, 459, 460, 467—472, 487, 489, 492, 592, 606; — biserică Sf. Nicolae, 258, 259, 300, 304, 340, 343, 370, 371, 372, 383, 385, 467, 468, 546.
Rășinari-Sibiu, loc. 520; — biserică, 313; — preoți, 588.
Războieni-Neamț, biserică, 352, 373.
Recidiva (Vărădia?), 161, 164.
Rediu-Cluj, biserică, 313.
Remesiana (Bela Pelanca), episcopie, 105, 120—123.
Remetea-Bihor, biserică, 315, 382.
Remetea Mare, mînăstire sîrbească, 605.
Reuseni-Suceava, biserică, 371, 543, 557, 558.
Ribița-Hunedoara, biserică, 311, 316, 374, 414.
Rila, mînăstire în Bulgaria, 176, 178, 605.
Rîmeș-Alba, mînăstire, 273, 274, 275, 282, 312, 374, 379, 382, 399, 473, 476, 498.
Rîncăciiov-Dîmbovița, mînăstire, 362, 364.
Rîmnicu Sărat, județ, 444; — oraș, 351; — biserici, 353.
Rîmnicu Vilcea, oraș, 226; — episcopie, 232, 235, 251, 418, 428, 435, 439—442; — ținut, 231; — biserică Cuv. Paraschiva, 541; — tipografie, 12.
Rîșca, mînăstire în Moldova, 11, 300, 453, 460, 463, 464, 466, 471, 544, 548, 559, 571, 575.
Rîșnov-Brașov, biserică, 313.
Rîu-Bărbat-Hunedoara, sat, 585.
Rîu de Mori-Hunedoara, biserică, 310.
Roaba, v. Jdrelea.
Rodos, insulă, 501, 597.
Rodna, localitate, 486; — district, 273; — mînăstire, 487, 586.
Roma, 75, 163, 174, 176, 179, 325; — capitală, 124, 130; — sinoade, 108, 113; — scaunul papal, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 137, 203, 204, 320, 321, 322, 376;
Roman, oraș, episcopie, 260, 325, 328, 330, 334—340, 343, 350, 447, 453, 456, 457, 462—467, 487, 491, 492; — biserică Cuvioasa Paraschiva, (Sf. Vineri), 267, 304, 319, 334, 335, 371; — catedrala actuală, 463, 544, 559, 571; — biserică Precista Mare, 11, 546; — ținut, 339.
Romula, descoperiri paleocreștine, 53, 91, 92.
Roșcani-Hunedoara, biserică, 311; — în Moldova, lupta, 471.
Roteni-Mureș, biserică, 313.
Rumelia, 189.
Rusia, 284, 384, 392, 597.

S

- Sacoșul Turcesc*, obiecte paleocreștine, 91.
Sadova, mînăstire în Oltenia, 11, 542.
Salonic, vezi Tesalonic.
Salsovia (Mahmudia), scaun episcopal, 140, 220; — inscripții, 145.
Sardica (Sofia), loc. 54, 80, 124, 164, 174; — episcopie, 105, 107, 125, 126; — sinod, 108—111.
Sarmizegetusa, 52, 53, 85, 90, 374.
Saschiz-Mureș, obiecte paleocreștine, 211.
Satu Mare, 490, v. și Sătmar.
Savia, provincie romană, 105.
Săbăoani-Neamț, descoperiri arheologice, 184.
Săcnieni, județ dispărut, 444.
Sălaj, județ (reg.), 273, 589.
Sălajul de Sus-Hunedoara, biserică, 310.
Sălăjeni-Suceava, mînăstire dispărută, 448, 494, 545, 550.
Săliștea Sibiului, biserică, 313.
Săndulești-Cluj, biserică, 312.
Săraca (Șemliug, Șemlac), mînăstire în Banat, 314.
Sărăsău-Maramureș, biserică, 315.
Sătmar, 199, 200, 273, 274, 474, 491, 590.
Scînteia-Iași, biserică, 353.
Scorei-Făgăraș, mînăstire, 313.
Scupi (Skoplje), episcopie, 105, 107, 126; — loc. 124.
Scythia Minor, provincie romană, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 75, 77, 96, 100, 105, 124, 125, 130—158, 160, 161, 167, 213, 285, 387, 406, 583.
Seaca-Mușetești, mînăstire în Țara Românească, 542.
Sebeș-Alba, oraș-dietă, 474, 475, 489; — tipografie, 401, 529.
Secu, mînăstire în Moldova, 454, 459, 466, 547, 548, 559, 577.
Secui pe Jiu, 364.
Secuieni-Dîmbovița, 426; — Neamț, descoperiri arheologice, 184.
Seleucia în Siria, sinod, 112.
Segarcea-Dolj, mînăstire, 542.
Seghiște-Bihor, biserică, 315, 382; — protopiat, 315, 585.
Serbia, 12, 189, 204, 240, 242, 250, 277, 291, 327, 364, 375, 392, 401, 603, 604.
Serdaru-Galați, descoperiri arheologice, 185.
Severin, țara (banat), 230, 231, 250, 271, 290, 291; — episcopie catolică, 249; — reședință vlădicească, 232, 235; — Mitropolia, 248—256, 278, 357, 406, 417, 439, 440; — loc. 321.
Sexanta Prista (Ruse), scaun episcopal, 105.
Sfîntu Ilie-Suceava, biserică, 351, 372, 377.
Sibiel-Sibiu, 517.
Sibiu, oraș, 30, 42, 44, 45, 86, 90, 385, 419, 425, 475, 512, 578, 588; — tipografie, 499, 513, 520—523; — prepozitură, 210, 269; — dietă, 482.
Simidreni-Argheș, bolniță, 549.
Sinai, Muntele, mînăstirea Sf. Ecaterina, 12, 413, 551, 552, 595, 599, 602—603, 607.
Singidunum (Belgrad), 126, 583; — episcopie, 105, 107; — martiri, 76, 77, 171.
Siret, episcopie catolică, 258, 318; — biserică Sf. Treime, 304, 370, 371, 372, 373.
Siria, 57, 607; — dieceză, 124.
Sirmium (Mitrovița), 55, 75, 76, 77, 111, 114, 124, 160, 583; — scaun episcopal, 104, 107, 111, 113, 125, 172; — sinoade, 111, 112, 113.
Sîngeorge, mînăstire în Banat, 314.
Sîngeorz-Bistrița-Năsăud, biserică, 313.
Sîniob-Bihor, mînăstire catolică, 208, 269.
Sînnicolaul de Beiuș, biserică, 315.
Sînnicolaul Mare-Timiș, tezaur, 209.
Sînpetru-Hunedoara, biserică, 310; — preot, 502, 504.
Sîntana de Mureș, biserică, 313.
Sîntămăria Orlea-Hunedoara, biserică, 232, 309, 374, 380, 382.
Sîntimbru-Alba, biserică, 312, 382.
Slatina, mînăstire în Moldova, 452, 497, 545, 546, 548, 571, 575, 577, 578.
Slătioarele-Ocnele Mari, schit, 541.
Slăveni-Olt, biserică paleocreștină, 91, 92.
Smederovo-Serbia, cetate, 369.
Snagov-Ilfov, mînăstire, 297—298, 357, 358, 360, 364, 370, 383, 430, 540, 550, 557, 562, 578; — tipografie, 12.
Soareș, sat al Episcopiei Vadului, 487.
Socet-Hunedoara, 272, 585.
Socola-Iași, mînăstire, 551.
Sofia, 189, 392, 494, 517, 518, 605.
Solnocul interior, 489, 490, 491; — de Mijloc, 490, 491; — din Afară, 474 (comitate).
Somova-Tulcea, 221.
Sopociani, mînăstire în Serbia, 380, 604.
Soroca, descoperiri arheologice, 234; — ținut, 330, 457.
Sozopole, mînăstirea Sf. Ioan Botezătorul, 418, 547.
Spania, 108, 113, 124.
Speyer, pacea, 489.
Srediștea Mică, mînăstire în Banat, 314.
Stănești-Vilcea, biserică, 542, 543, 556, 561, 574, 577.
Stoicani-Galați, descoperiri arheologice, 185.
Străulești-București, descoperiri arheologice, 184.
Strehaia-Mehedinți, mînăstire, 542.

- Strei-Hunedoara*, biserică, 232, 309, 311, 313, 374, 379, 380, 382, 563; — district, 273.
- Streisîngeorgiu-Hunedoara*, biserică, 211, 232, 309, 311, 316, 374, 379, 382; — preot, 272, 584.
- Strîmba-Gorj*, mînăstire, 542.
- Strîmba Fizeşului-Sălaj*, mînăstire, 313.
- Stroeşti*, sat în Moldova, 599.
- Strugalea*, mînăstire în Țara Românească, 298, 370.
- Studenîța*, sat în Țara Românească, 442.
- Suceava*, ținut, 330, 592; — oraș-capitală, 259, 266, 267, 321, 322, 401, 402, 452, 458; — sediul Mitropoliei, 259, 260, 261, 266, 279, 325, 326, 327, 339, 340, 407, 455, 459, 462, 466, 492, 606; — biserici: Adormirea, 545; — Învierii, 544; — Mirăuți, 261, 266, 267, 304, 371, 455, 543; — Sf. Dumitru, 353, 449, 467, 544, 546, 559, 570, 575; — Sf. Gheorghe, 304, 386, 448, 455, 543, 557, 565; — sinod, 598; — spital, 11; — episcopie armeană, 318.
- Sucevița*, mînăstire, 11, 454, 455, 459, 460, 466, 471, 491, 547, 558, 559, 571—573, 577, 580, 599.
- Sucidava*, bazilică, 165—166, 583; — obiecte paleocreștine, 166; loc. 54, 91, 95, 107, 161, 165, 171, 172.
- Supraśl*, mînăstire, 393.
- Surpatele-Vîlcea*, mînăstire, 543.
- Sviștov-Bulgară*, 518.
- Szabolcs*, -sinod, 202.
- Ș**
- Șcheii Brașovului*, v. Brașov.
- Șcheia-Roman*, biserică, 353.
- Șimleu-cetate*, 589.
- Șipote-Suceava*, descoperiri arheologice, 184, 234; — biserică lui Ștefan cel Mare, 353; — biserică lui Luca Arbore, 354.
- Șoimuș-Arad*, 276.
- Ștefănești*, în Moldova, biserică, 353; — în Țara Românească, 428.
- T**
- Tauresium*, 160, 161.
- Tazlău*, mînăstire în Moldova, 302, 303, 349, 351, 372, 548, 551, 576.
- Tărcăița-Bihor*, biserică, 315, 382.
- Tășnad-Satu Mare*, episcopie catolică, 207, 269.
- Tecuci*, ținut, 339.
- Teiuș-Alba*, 482.
- Telciu-Bistrița-Năsăud*, 487, 586.
- Telega*, sat în Prahova, 435.
- Teleorman-județ*, 231.
- Tesalonic*, mitropolie, 127, 128, 160, 162, 163, 166, 175, 418, 468, 602, 603; — bis. Sf. Dumitru, 76; — loc., 124; — edict, 116.
- Thesalia*, provincie în Grecia, 189.
- Tibiscum* (Jupa-Caransebeș), obiecte paleocreștine, 53, 91; — loc. 210.
- Tigheciu*, ținut, 233, 330, 339, 457.
- Tighina*, ținut, 330, 339, 447.
- Tileagd-Bihor*, biserică, 315, 382.
- Timișoara*, oraș, 276; — episcopie, 605.
- Tirol*, 456, 459.
- Tisău-Buzău*, mînăstire, 445, 542, 554.
- Tismana-Gorj*, mînăstire, 253, 290, 291, 292, 293, 296, 298, 357, 358, 359, 364, 368, 369, 376, 384, 385, 414, 431, 540, 556, 562, 578.
- Tînganu-București*, mînăstire, 362.
- Tîrgoviște*, capitală, 244, 245, 356, 398, 410, 418, 421, 422, 432, 550, 596; — sediul Mitropoliei, 279, 281, 420, 425, 426, 429, 431, 440, 441, 444, 477, 478, 479, 498; — tipografie, 12, 425, 515, 516, 517, 522, 524, 525, 603; — biserici: catedrala (Mitropolia), 368, 423, 424, 436, 540, 557; — sinod, 442; — Crețulescu, 574; — domnească, 541; — Stelea, 542; — Sf. Gheorghe, 540, 554; — Sf. Nicolae (Andronești), 542; — Sf. Vineri (Paraschi-va), 542.
- Tîrgșor-Prahova*, loc. 244; — mînăstire, 362.
- Tîrgu-Frumos*, biserică, 544.
- Tîrgu Neamț*, spital, 11; loc. 346.
- Tîrgu Trotuș*, trad. Bibliei, 319.
- Tîrnovo*, țarat, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 215, 216, 230, 254, 262, 392, 401, 413, 458; — arhiepiscopie ortodoxă, 193, 194, 195, 232, 235, 242, 324, 330, 584; — sinoade, 242.
- Tomis* (Constanța) — centru comercial (oraș), 55, 56, 57, 77, 78, 80, 101, 213, 406, 583; — episcopie, 101, 105, 106, 125, 130—143, 167, 188, 220; — bazilici, 149, 156; — inscripții, 145, 146, 147, 148.
- Topolnița*, Mehedinți, schit, 291, 357.
- Tracia*, provincie romană, 51, 55, 56, 57, 58, 96, 108, 109, 113, 124, 125, 128.
- Traian-Bacău*, descoperiri arheologice, 184.
- Trebizonda* (Trapezunt), oraș în Asia Mică, 402.
- Trescovaț* (Trescovița), mînăstire în Macedonia (Prilep), 192, 604.
- Trestiana*, mînăstire dispărută în Moldova, 548.
- Treveri* (Trier), 75, 108; — capitală, 124.
- Trifești-Iași*, descoperiri arheologice, 234.
- Troesmis* (Iglița-Turcoaia), 57, 131; — bazilici, 153; — scaun episcopal, 139, 214, 220.

Tropaeum Traiani (Adamclisi), loc. 172; — bazilici, 149—151, 156; — inscripții, 145, 146; — scaun episcopal, 139, 220.
Trotuș, ținut, 226, 339; — oraș, 279.
Turda, oraș, comitat, 478, 489, 490, 491; dietă, 475, 478, 482, 483, 589.
Turdaș-Hunedoara, 482, 483.
Turnu-Argeș, mănăstire, 156.
Turris, cetate romano-bizantină, 165.
Turtulești, sat în Moldova, 603.
Tuștea-Hunedoara, 272, 584.
Tutana-Argeș, mănăstire, 362, 541, 557.
Tyr, sinod, 108, 109.

T

Teigrad (Blandiana), cetate, 200.

U

Ucraina, 12, 392, 401, 531.
Ugocea, comitat, 274.
Uibărești, sat în Țara Românească, 410.
Ujgorod, — 522.
Ulmeasa-Buzău, schit, 436.
Ulmetum (Pantelimon), bazilici și inscripții, 145, 146.
Ulpiana (Liplian), scaun episcopal, 105.
Ungaria, 51, 201, 202, 203, 204, 210, 211, 216, 226, 227, 249, 250, 258, 269, 270, 271, 274, 278, 319, 433, 474, 486.
Ungrovlahia, mitropolie, 239—256, 261, 356—358, 417—438.
Unguraș, feudă moldovenească, 273, 486, 487.

V

Vác, episcopie catolică maghiară, 204.
Vad, mănăstire, 312, 353, 399, 487; — episcopie, 478, 486—492, 574, 587.
Valea, mănăstire în Argeș, 363, 364, 540, 551, 556.
Varna, 215.
Varșovia, 393.
Vaslui, biserica domnească, 351, 372, 373; — ținut, 339.
Vatoped, v. la Athos.
Văleni-Roman, biserică, 544, 558; — Neamț, schit, 573; — Maramureș, preot, 586.
Vărădia, mănăstire în Banat, 314.
Vărzărești, mănăstire în Moldova, 303.
Velehrad în Moravia, 176.
Veneția, 99, 393, 401, 571; — tipografie, 421, 508, 509, 511, 512, 516.
Verbila-Prahova, mănăstire, 542.
Veria, 189.
Vernești-Buzău, biserică, 436, 443.

Veszprém, episcopie catolică maghiară, 204.
Vicina, oraș, 215, 240, 242, 243; — arhiepiscopie, 220—222, 224, 230, 232, 235, 240, 241, 406, 590.
Vidin, țarat, 195, 215, 392, 413; — mitropolie, 232, 235, 260, 324; — oraș, 249, 252, 288.
Viena, 30, 44, 90, 392, 396, 411, 425.
Vierș-Argeș, mănăstire, 542, 574.
Viforita-Dimbovița, mănăstire, 540.
Viminacium (Kostolaț), episcopie, 105, 161, 162, 166; — loc. 108.
Vintere-Bihor, 585.
Vintilă Vodă, v. Menedic.
Vișina-Gorj, mănăstire, 298, 370.
Vânătorii Pietrei-Neamț, schit, 546, 551, 573.
Virșeț, 91; — episcopie, 605.
Vișnevăț, vezi Căpriană.
Vlahia Mare în Tesalia, 189.
Vlahia Mică în Etolia și Acarnania, 189.
Vlahia de Sus în Epir, 189.
Vlahoclisura, 189.
Vlădiceni-Iași, 266.
Vodița-Mehedinți, mănăstire, 250, 286, 288, 289, 291, 292, 293, 296, 298, 359, 367, 368, 369, 376, 384, 398, 414.
Voilovița, mănăstire în Banat, 314.
Voinești, mănăstire în Moldova, 351.
Voivozi-Bihor, biserică, 315.
Volovăț-Suceava, biserică, 304, 353, 371.
Vorniceni-Botoșani, descoperiri arheologice, 234.
Voroneț, mănăstire, 11, 303, 348—349, 372, 377, 383, 386, 396, 399, 449, 450, 451, 452, 460, 468, 493, 494, 499, 543, 548, 554, 568—570, 573, 575, 576, 577, 578, 580.
Vrancea, țară, 226, 233.
Vrața-Bulgaria, 596.
Vreanotia, episcopie românească în sudul Dunării, 192.

Z

Zabludov-Lituanian, tipografie, 501, 531.
Zaharești-Suceava, biserică, 545.
Zaldapa, scaun episcopal, 140, 220.
Zarand, țara 200.
Zărnești-Brașov, biserică, 313.
Zdralea, (Jdrelea, Zdrelea), schit în Țara Românească, 542, 552, 600.
Zlatița, mănăstire în Banat, 314.
Zlatna-Alba, biserică, 311, 316, 374, 382.
Zografu, v. Athos.
Zosin, schitul lui, în Moldova, 547, 548, 549.

X

Xiropotam, v. la Athos.

INDICE DE LUCRĂRI

A

- Acta Sanctorum*, colecție, Anvers, 1643 și Paris, 1854—1910.
Albinușa (Floarea darurilor), ms. 504.
Alexandria, ms. rom., 504, ms. slav. 452, 504.
Alexiada Anei Comnena, 189, 215, 220.
Apostol, ms. sec. XIII, 394; mse. slave, 396; ms. copiat de Evloghie monahul 1528, 494; — copiat de diacul Dragomir, 494; copiat de diaconul Mihai, 494, slav, Tîrgoviște 1547, 425, 516, 522, 604; rom. Brașov 1563, 528.
Approbatæ Constitutiones, legiuiri transilvane, 19, 37.

B

- Biblia, gothica*, ms., 97; maghiară, Cluj, 1551, 483; slav. ostrog. 1581, 533.
Breviarum illyricum (croaticum), Veneția, 1493, 508, 509.
Bucoavna, Alba Iulia, 1699, 10.
Bucvar, Iași, 1755, 10.

C

- Canon la preacinstita Adormire a Maicii Domnului*, de mitr. Ioachim al Moldovei, grec. ms., 325.
Carmen miserabile (Cîntec de jale) al lui Rogerius, 288.
Carte de cîntece calvine, 1562, 528; Cluj, 1570, 483.
Carte românească de învățătură dumenecele preste an ...(Cazania) lui Varlaam, Iași, 1643, 66; *Carte românească de învățătură la pravilele împărătești și de la alte giudețe*, Iași, 1646, 37.
Catehismul în șase cărți al Sf. Niceta de Remesiana, 122; — lui Luther, 521, 526; — românesc al lui Filip Moldoveanul, Sibiu, 1544, 521, 524, 526.

- Cazania* preotului Urs din Cotiglet, 501; — din Zabludov, 531; — lui Varlaam, vezi *Carte românească*.
Cărți populare, ms. 502—505, 507.
Ceaslov, slav, Cracovia, 1491, 509.
Cheia înțelesului, București, 1678, 517.
Codex Argenteus, 97; *Suprasliensis*, ms. slav, 393; *Sturdzanus*, 503, 527, 588; *Neagoeanus*, 502, 504.
Codicele de la Cohalm, 503; de la Ieud, 503; — Marțian, 503, 527; — Teodorescu, 503; — Teodosian, 127; — Voronețean, 499, 506.
Colecția de cronici moldovenești de la Slatina, 469, 470, 497.
Convorbiri cu părinții, de Sf. Ioan Casian, 141.
Cronica preotului din Diocleea, 174, 189; rusă de la Kiev (Nestor), 198, 214; lui Anonymus, 198, 199; lui Scylitzes-Kedrenos, 188, 214; a lui Gh. Pachymeres, 222; a lui Thomas Tuscus, 234; pictată de la Viena, 239; bulgară, 391; moldopolonă 35, 347, 420; sîrbo-moldovenească, 327; a lui Macarie, 10, 35, 420, 448, 462, 463, 464, 465, 467, 469, 496, 497, 505, 506; Eftimie, 10, 35, 451, 464, 469, 470, 496, 497, 505, 506; Azarie, 10, 35, 452, 464, 465, 496, 497, 505, 506; prot. Vasile din Șcheii Brașovului, 36, 39, 501.
Cronograful lui Mihail Moxa, 10.
Cuvîntările Sf. Grigorie de Nazianz, ms. 395, 397; Sf. Ioan Gură de Aur, ms., 395, 397; Sf. Vasile cel Mare, 395, 397; Sf. Efrem Sirul, 397; alte cuvîntări, 398.

D

- De administrando imperii* de Constantin VII Porfirogenetul, 202, 495.
De agni paschalis victima și alte lucrări ale Sf. Niceta de Remesiana, 122.
De obște gheografie de Amfilohie Hotiniul, Iași, 1795, 10.
Descrierea Moldovei, de D. Cantemir, 35, 233, 323, 324, 326, 331.

Despre așezămintele chinoviale și despre remediile împotriva celor opt păcate capitale, de Sf. Ioan Casian, 141.

Despre întruparea Domnului, de Sf. Ioan Casian, 141.

Despre milostenie de Laurențiu din Novae, 123.

Despre pocăință de Laurențiu din Novae, 123.

De viris illustribus a Fer. Ieronim, 134.

E

Elemente aritmetice, Iași, 1795, 10.

Epistola Sf. Ciril al Alexandriei împotriva lui Nestorie, 141.

Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae, a lui Auxențiu din Durostorum, 98.

Epistola Dogmatica ad Flavianum a lui Leon I, 119.

Evanghelia glagolitică din Reims 179, 394.

Evanghelia rom., București, 1682, 513; copiate de Luca din Cipru, 436; alte msse, 491.

Evanghelia cu învățătură (Cazania), Brașov, 1581, 430, 479, 501, 526, 529, 531, 532, 535.

Evanghelia învățătoare, rom., Govora-Dealul, 1642—1644, 66.

F

Fiore di Virtu, ms. rom., 504.

Fiziologul, ms. rom., 503.

Floarea darurilor, Snagov, 1701, 504.

G

Gesta Ungarorum, v. *Cronica lui Anonymus*.

Gramatica latină a lui Th. Gemmarius, Sibiu, 1529, 520.

Gromovnicul, ms. rom., 504.

I

Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului de Radu Tempea II, 10, 36, 40, 534; *bisericească* a lui Socrate, 134; a lui Sozomen, 133, 134; a lui Nichifor Calist, 134; *sinodului florentin*, 320.

Istoriile domnilor Țării Românești de Radu Popescu, 35.

I

Îndreptarea legii, Tîrgoviște, 1652, 37, 331.

Întrebare creștinească, Brașov, 1560, 428, 477, 526, 527, 535.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, 422, 495, 496, 504, 505, 506.

Învățăturile părintelui Dorotei, ms. slav, 397.

L

Leastvița Sf. Ioan Scărarul, msse slave, 395, 397, 398, 494.

Letopisețul de la Putna, 10, 35, 323, 326, 328, 329, 338, 347, 464, 469, 496, 497, 505, 548; anonim al Moldovei, 497; lui Grigore Ureche, 35, 266, 323, 327, 328, 329, 338, 347, 353, 420, 452, 453, 464, 465, 488; lui Miron Costin, 35; lui Nicolae Costin, 304; lui Ioan Neculce, 35; *cantacuzinesc*, 35, 363, 441.

Liturghierul, grecesc la Veneția, 512 și Roma, 512; al lui Macarie, 1508, 421, 510, 511, 512, 514, 530, 603; Brașov, 1568, 512; 1587, 512, 533; Gorazde, 1519—23, 515; românesc al lui Coresi, din 1570, 483, 501, 529, 530; copiat la Feleac în 1481, 399; ms. al pr. Mihai din 1558, 468; alte msse slave, 395, 399.

M

Martirologiul constantinopolitan, 75, 78; *ieronimian*, 75, 77, 78; *siriac*, 75.

Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur, msse slave, 395.

Mineie, copiate de Nicodim de la Putna, 395; de Casian monahul 395; de Dimitrie diacul 395; de Paisie monahul, 395; de Dragomir diacul, 494; de Gavriil diacul 494; de preotul Trifan, 494; de la Teodosie Barbovschi, 460; slave în ms. 396, 398.

Molitvelnicul slav: Cetinie 1496, 421, 509; Gorazde 1519—1523, 515; Tîrgoviște 1545, 424, 516; Cîmpulung 1635, 437.

N

Nomocanonul — lui Matei Vlastares, 497; — cneazului Vladimir al Volîniei, (la Bodrog), 400; alte *Nomocanoane*, 502, 531.

O

Octoihul slav: Cetinie, 1493—1494, 421, 509, 510, 513; Gracianita, 1539, 516; Tîrgoviște, 1510, 421, 510, 512, 513, 514, 603;

Braşov, 1557, 513, 517, 524; Braşov, 1567, 532 și 1574—1575, 429; ms. slav. de la Caransebeș, 394; msse. rom. 534.

P

Palia de la Orăștie, 1582, 483, 532, 533, 535, 538, 587.

Panegiricul patriarhului Eftimie de Gr. Țamblac, 402; — al mitropolitului Ciprian, 402.

Poem cronologic despre domnii Moldovei de Dosoftei, Iași, 1681, 10.

Pomelnicul de la Bistrița, 337, 396; slav, ms., 335.

Povestire despre... Sf. Paraschiva, de Gr. Țamblac, 402.

Pravila de la Bisericiani, ms., 1512, 494, de la Neamț, ms. 1557, 494; ritorului Lucaci ms. rom. 1581, 37, 465, 501, 502, 507; a Sfinților Părinți, ms. rom., de la pr. Ioan Românul, 502; a Sfinților Apostoli, slav. Țirgoviște, 1545, 516; a Sf. Părinți a lui Coresi, Braşov, 1570—1580, 529, 530, 531, 535; cea Mică, Gavora, 1640, 37; cea Mare, vezi *Îndreptarea Legii*.

Praxiu, copiat de Evloghie monahul 448; copiat de diaconul Mihail, 449, 450; vezi și *Apostol*.

Predicile lui Gr. Țamblac, ms., 401, 402.

Pripealele lui Filotei monahul, 387, 400, 401, 403.

Prologul bisericii Sf. Nicolae din Șchei, 394.

Psaltirea: msse slave: de la Macarie al Romanului, 448, 463; ierom. Macarie, 494; ierod. Teofil, 494; alte msse slave: 399, 599; msse grecești, 436; msse românești: Hurmuzachi, 499, 530; Scheiană, 499, 507, 530; Voronețeană, 499, 507, 530; ediții slave: Cracovia 1491, 509; Cetinie 1495, 421, 509; Gorazde 1529—1523, 515; Braşov 1568—1569, 529; 1577, 529, 532; 1588—1593, 533; Plumbuita, 429, 517, 548; ediții slavo-române: Braşov 1577, 430, 483, 529 și 1588—1593, 533; ediții românești: Braşov 1570, 529, 530, 535; Cluj, 1570, 483; a lui Dosoftei, Uniev 1673 (în versuri), 10.

R

Rojdanicul (Zodiacul), ms. slave și rom., 504.

Rugăciunea Sf. Sisinie, sec. XIII, 393.

S

Savina Kniga, ms. sec. XI, 393.

Sbornic ms. de la monahul Iacob, 397, 494; de la ierod. Ilarion, 452; alte msse, 395, 397; slav, Braşov 1568—69, 429, 529; Sebeș, 1580, 529.

Scrisoarea Bisericii din Goția către Biserica din Capadocia, 98, 101, 134, 387.

Sintagma lui Matei Vlastares, trad. în slav. de Macarie al Romanului, 465, 469, 607; alte msse slave, 397, 398.

Slujba Sf. Paști, ms. 460.

Slujebnic, slav, Dealu, 1546, 512.

T

Te Deum laudamus al Sf. Niceta de Remesiana, 122.

Telegraful Român, Sibiu, 10.

Tetraevanghel, msse slave: la Academie, sec. XIII, 394; Putna, sec. XIII, 394; Rîșnov, sec. XIII, 394; Neamț 1429, 378, 394; Neamț, 1436, 395; Humor, 1473, 379, 386, 395; Feleac 1488, 279, 280, 281, 312, 386, 399; Putna 1487, 386; copiate de ierom. Avramie, 494; Isaia Pustnicul, 494; diaconul Mihai, 450; ierom. Nicodim, 292—293, 385, 398, 400; ierom. Onufrie, 494; de monahul Paladie, 395; de la Radu din Mănicești, 501; alte msse slave, 396, 398, 399, 453, 454, 493, 599; ediții slave: Țirgoviște 1512, 421, 510, 511, 513, 514, 522, 528, 603, 605; Sibiu 1546, 513, 522, 523 și 1551—1553 (slavo-român), 523, 524; Belgrad, 1552, 513 și 1562, 511, 513; Braşov 1562, 513, 528, 532; 1579, 513, 529 și 1583, 513, 529; Alba Iulia 1579, 478, 532; Plumbuita 1582, 429, 511, 517, 518, 548; ed. rom. Braşov 1560—1561, 526, 527, 528, 531, 535.

Tipic de la Macarie II al Romanului, 448, 463.

Tîlcul Evangheliei, Braşov, 1567, 528, 529, 530.

Trațat despre ciumă, Sibiu, 1530, 520.

Trepetnicul, ms. rom., 504.

Triodul, ms. slav copiat de Prohor, 460, Braşov, 1578, 529.

Triodul înflorat, Cracovia, 1491, 509.

Triodul-Penticostar, ms. sec. XIII, slav, 394, 399; Cracovia, 1491, 508; Țirgoviște, 1557, 517, 524.

Tripartitul lui Werböczi, 19, 37.

V

- Varlaam și Ioasaf*, msse slave și rom., 504.
Vechiul Testament, ms. slav de la Rîșnov, sec. XIV, 394.
Viața împăratului Constantin, de Eusebiu al Cezareii, 133; — *lui Constantin Brîncoveanu* de Radu Greceanu, 35; — *Sf. Constantin-Ciril*, 391; — *Sf. Dimitrie*, 174; — *Sf. Gheorghe cel Nou*, 605; — *Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, de Grigorie Țamblac, 36, 402, 403, 494; — *Sf. Maxim Brancovici*, 420, 421, 440; — *Sf. Naum*, 178; — *Sf. Sava*, arhiepiscopul sîrbilor, 391; — *Sf. Varlaam și Ioasaf*, ms. 398.

Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului, de Gavriil Protul, 36, 45, 417, 422, 439, 497, 498, 505, 539, 599, 604.

Viața și petrecerea sfinților, 4 vol., Iași, 1682—1686, 28.

Viețile regilor și arhiepiscopilor sîrbi, de arhiepiscopul Danilo, 391.

Vita Sancti Gerhardi, 208, 209, 211, 212.

Z

Zaonicul lui Ștefan Dușan, 391.

Zodiacul, ms. rom., 504.

TABLA DE MATERII

<i>Prefață</i>	5
--------------------------	---

INTRODUCERE

A. Obiectul, definiția, însemnătatea, scopul, metoda de cercetare și periodizarea Istoriei Bisericii Ortodoxe Române	7
B. Științele auxiliare ale Istoriei Bisericii Ortodoxe Române	18
C. Izvoarele Istoriei Bisericii Ortodoxe Române	25
D. Literatura Istoriei Bisericii Ortodoxe Române (Bibliografia generală)	39

PERIOADA ÎNTÎIA (Secolele II—VI)

I. Inceputurile vieții creștine pe teritoriul Patriei noastre	51
II. Mărturii lingvistice pentru originea și vechimea creștinismului la români	63
III. Martiri creștini în ținuturile dunărene la începutul secolului IV	74
IV. Mărturii arheologice despre răspîndirea creștinismului în nordul Dunării în secolul IV	83
V. Creștinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul IV. Mărturii literare- istorice	94
VI. Creștinismul daco-roman în sudul Dunării în secolul IV. Sinoadele împotriva arienilor	104
VII. Creștinismul daco-roman la sfîrșitul secolului IV și în sec. V	116
VIII. Episcopia Tomisului	130
IX. Monumente de artă bisericească în Scythia Minor (Dobrogea) în sec. IV—VI	145
X. Creștinismul daco-roman în secolul VI. Arhiepiscopia Justiniana Prima	159

PERIOADA A DOUA (Secolele VII—XIV)

I. Biserica românească în secolele VII—XI	171
II. Biserica românească în sudul Dunării în secolele X—XIII	188
III. Viața bisericească a românilor din Transilvania în secolele IX—XIII	198
IV. Viața bisericească în Dobrogea în secolele VII—XIV	213
V. Viața bisericească a românilor din teritoriile extracarpatiche în secolele XII și XIII	225

PERIOADA A TREIA (Secolele XIV—XVIII)

I. Inceputurile Mitropoliei Ungrovlahiei	239
II. Mitropolia Ungrovlahiei după 1359. Înființarea Mitropoliei Severinului	247
III. Inceputurile Mitropoliei Moldovei	257
IV. Viața bisericească a românilor din Transilvania în secolele XIV—XV și începutul secolului XVI	269

V.	Începuturile monahismului în Biserica Ortodoxă Română. Sfântul Nicodim de la Tismana	284
VI.	Mănăstiri și biserici în Țara Românească și Moldova în secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea	295
VII.	Mănăstirile și bisericile românești din Transilvania, Banat și Maramureș în secolele XIII—XV	308
VIII.	Mitropolia Moldovei în secolul al XV-lea	318
IX.	Episcopiile Romanului și Rădăuților în secolul al XV-lea	334
X.	Mănăstirile din Moldova în secolul al XV-lea. Ctitoriile lui Ștefan cel Mare	344
XI.	Mitropolia Ungrovlahiei și mănăstirile din Țara Românească în secolul al XV-lea	356
XII.	Arta bisericească în țările române în secolele XIV—XV	366
XIII.	Literatura bisericească în țările române în secolele XIV—XV	390
XIV.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe în secolele XIV—XV	406
XV.	Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVI-lea	417
XVI.	Mitropolia Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primele decenii ale secolului al XVII-lea	428
XVII.	Episcopiile Rîmnicului și Buzăului în secolul al XVI-lea	439
XVIII.	Mitropolia Moldovei în secolul al XVI-lea	447
XIX.	Episcopiile Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea	462
XX.	Mitropolia Transilvaniei în secolul al XVI-lea	473
XXI.	Episcopia Vadului	486
XXII.	Literatura bisericească în manuscris din țările române în secolul al XVI-lea	493
XXIII.	Activitatea tipografică în Țara Românească în secolul al XVI-lea (Macarie, Dimitrie Liubavici, Lavrentie)	508
XXIV.	Activitatea tipografică în Transilvania în secolul al XVI-lea. Filip Moldoveanul și Diaconul Coresi	520
XXV.	Mănăstirile din Țara Românească și Moldova în secolul al XVI-lea. Viața monahală.	539
XXVI.	Arta bisericească în țările române în secolul al XVI-lea.	554
XXVII.	Preoțimea ortodoxă română în secolele XIV—XVI.	583
XXVIII.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe în secolul al XVI-lea	595

Redactori : ION CIUTACU și ADRIAN POPESCU

Tehnoredactor : VALENTIN BOGDAN

Dat la cules 31.III.1979. Bun de tipar 31.III.1980.

Apărut 1980. Format 16/70×100 legat 1/1. Hărți 4.

Coli de tipar 40,25. Comanda 125.

TIPOGRAFIA INSTITUTULUI BIBLIC
ȘI DE MISIUNE AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE